

THE
VIDYABHAWAN SANSKRIT GRANTHAMALA
140

PRABANDHARATNĀKARA

By

Dr. RAMES'ACHANDRA S'UKLA

M. A., Ph. D.

Sahityacharya, Sankhyacharya

Professor, Banahseni College, Sanskrit Department, Aligarh.

THE
HOWKHAMBA VIDYABHAWAN
VARANASI-1
1967

First Edition

1967

Price Rs 16-50

Also can be had of

THE CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE

Publishers and Antiquarian Book Sellers

P O, Chowkhamba, Post Box 8, Varanasi-1 (India)

Phone - 3145

॥ श्रीः ॥

संस्कृतसाहित्यसंरक्षणार्थं नानाविधानि असह्यानि कष्टानि येः
सहर्षं सोढानि तेषां संस्कृतपण्डितानां शुभस्मृतिचरणेषु
सादरं सन्निवयञ्च समर्प्यते प्रबन्धरत्नाकरः ।

वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयोपकुलपति-

M A, D Phil, LL B F R A S (London)

इत्यादिविविधविरदावलिविभूषिताना

श्रीमता तन्मवता

डॉ० सुरेन्द्रनाथशास्त्रिमहोदयानां

शुभाशंसा

मत्पि सुविस्तृते संस्कृतसाहित्ये, सुमहत्यामापे सत्यां काव्यप्रणयन-
परम्पराया नूनमस्त्येव विरलत्वं निगन्धाना, विशेषतश्चाधुनिकविषया-
वलम्बिता समीक्षापराणाश्च प्रबन्धानाम् । वस्तुतः निबन्धनिर्माणप्रणेतुः
विचाराणा समासेनोपन्यासस्य, विषयविशेषमनुरुद्धय तार्किकसरणिमनुसृत्यो-
द्गापोहमुखेन प्रतिपाद्यस्य पर्यालोचने क्षमतरमपेक्षते, परञ्च तदध्येतुरपि
तादृशं विचारनैर्मल्यमापादयति येन सूक्ष्ममपि विषयमाकलय्य स्वीय-
भावनाना सम्यगुन्मेष विधातु क्षममातनोति । इदानीन्तने युगे पल्लवमात्र-
ग्राहिणि शिक्षाक्रमे प्रवर्तमाने प्रायशोऽध्येतार तादृशीं विषयोन्मेषशक्तिं
तथा नैवाधिगच्छन्ति यथा पुरा पठनपाठनपरिपाटी पटीयसी सती सुकुमार-
शेमुपीकान् तर्कोपकरणैः सनाधीकुरुते स्म । संस्कृतभाषाया अपि तादृशं
मौलिकं कोशव्याकरणमुखेनाध्ययनाध्यापनञ्चाद्यत्वे विरलतामेवापत्ते । प्रायशः
समग्रग्रन्थानां पठनं पाठनञ्च न प्रचलति । एतादृशि व्यतिकरे विद्यालयेषु
विविधान् पाठ्यक्रमाननुवर्त्तमानाना छात्राणां कृते सुरगिरा रचनाभ्यास्तु
प्रायेण दुस्साध्यता गतः । परीक्षासु च सुरगिरा निबन्धस्तु विरचनीय एव
भवति, तत्र चानभ्यासजन्यपाठविरहाद् बहुधा छात्राः फांदिशीकृता-

मेवावगाहन्ते । तेषां कृते हुस्तरे परीक्षाविस्तरे सरलया सुरगिरा निबद्ध-
रचनायां विविधानां मार्गाणां परिचायक, प्रतिपाद्यस्य विषयस्य स्वरूप-
प्रदर्शक, रुचिरः प्रबन्धसंग्रहः नितरामपेक्षितः । इमां कालमहिम्ना समुपस्था-
पितानपेक्षा पूरयितुं नैके मनीषिणः स्वस्वरचनाभिः प्रायतन्तः । तथापि
श्रीढस्य यस्यापि बहुविषयव्यापकस्य प्रबन्धस्य कृतेऽवकाशं विलोक्य सात्व्ययो-
गसाहित्याचार्योपाधिभाजा शुभोपाहेन डाक्टर-रमेशचन्द्रशुक्लमहाभागेन
प्रशस्तः खलु प्रबन्धरत्नानामेक आकरः समुपस्थापितः यश्च वाराणसेय
चौखम्बा विद्याभवनान्धक्षैः संग्राह्याध्येतॄणां हिताय प्राप्तास्य नीतः । अयं
प्रबन्धरत्नाकरो विविधान् परमोपयुक्तान् विषयानवलम्ब्य पिपडिषा सर्व-
विधामपेक्षा मनसि निधाय सुगमया विषयावगाहिन्या सुरभारत्या सम्यगु-
पनिबद्धोऽधुनातनानां छात्राणां हिताय सम्पत्स्यते । एतेषां रमेशचन्द्रशुक्ल-
महोदयानां प्रयासोऽयं सर्वथाऽभिनन्दनमर्हति परञ्च प्रबन्धरत्नाकरोऽयं
विश्वविद्यालयेषु पाठ्यक्रमे सर्वथा प्ररोचनार्हः तत्र तत्र स्थाने स्थानमवा-
ध्याध्ययनशीलानां सुधियाञ्च लाभाय स्तात्, इत्यार्शसते—

वाराणसी
वि० सं० २०२३
पौगशुक्लाष्टमी

—सुरेन्द्रनाथशास्त्री—

सम्मती

(क)

पं० ब्रह्मानन्दशुक्लः, एम० ए०

साहित्याचार्यः व्याकरणालङ्कार-शास्त्री, काव्यनीयं, कविरत्नम्

(प्रधानाचार्यः श्री राधाकृष्ण संस्कृत महाविद्यालय लुर्गा, कुल्दसहर)

श्रीमद्भिः श्री० (दशतर) रमेशचन्द्रशुक्लमहोदयैः, एम० ए० साहित्याचार्य-
साहययोगाचार्यप्रभृत्युपाधिधारिभिः सुनिबद्ध प्रबन्धरत्नाकरं निरीक्ष्यपरमा-
द्भासो मयानुभूतः । एतस्मिन् संस्कृतज्ञासयुगेऽपि सात्विकभावनया मातरं सुर-
भारती सेविनुमेव महानुभावैरेभिर्महता परिश्रमेण प्रणयरत्नमिदं विद्वज्जन-
परितोषाय संस्कृतस्तिभूमनसां विनियानामुपकाराय च सुसंस्कृत्य विरचितम् ।

सर्वप्रकाराणां शास्त्रीयनियन्त्रणानाम्, आचार्य-एम० ए०-परीक्षाधिनां कृते
परमावश्यकप्रबन्धग्रन्थस्य, छात्रजनोपयुक्तस्य प्रायोऽनुपलम्बिरेवासीत् । मन्वे,
ग्रन्थेनानेन सादृशभावस्य प्रतिभविष्यतीति निःसन्देहं बलं दायते । गद्यपद्यादि-
रचनाचतुराणां विदुषां श्रेयोप्रसारः प्रायो निबन्ध-ग्रन्थे कुण्डिनद्वारो भवतीति
विदन्त्येव विज्ञाः । व्यर्थविरोधचानाम्, अनुपयुक्तदीर्घसमासानां, अलङ्काररहित-
भावसन्ततीनां, प्रबन्धदोषानामत्र सर्वथा अभाव एवेति । “प्रबन्धो दुषदाहर”
इत्यादिभिर्मुक्तस्तथा घरस्थतीमुपमामये अस्मिन् प्रणयरत्ने पदानां स्फुटता,
वाक्यावसरलता, रसपरिष्कृतता च शास्त्रगम्भीरतया सह स्फुटं चरति ।

एवंविधस्य गुणगणनरिपूर्णस्य सुपरिष्कृतस्य रत्नाकरस्य द्योतनादने
श्रीशुक्लमहाभागा भूयसां शुभासीर्षवसां पात्रभूताः सन्तीति प्रेम्णा निवेद्यते ।
भगवान् आशुतोषदत्त शुक्लमहाभागानामाशुत्याभिवृद्धयर्थं जगदम्बाया भगवता
सरस्वत्याः परमरावनप्रसादप्राप्त्यर्थञ्च विनगतिरसा भूयो भूयः सम्प्राप्यते ।
सयस्तु ।

(ख)

डॉ० रामसुरेश त्रिपाठी

एम्०ए०, पी०एच्० डी०, डी०लिट०, व्याकरण-साहित्याचार्य,

(अध्यापक ' संस्कृत विभाग, अलीगढ़ विद्वद्विद्यालय)

प्रबन्धरत्नाकरे समुपनिबद्धेषु निबन्धेषु कतिपयानामध्ययनमहं कृतवानस्मि ।
अत्र भास-अश्वघोष-कालिदासादीना महकवीना वैशिष्ट्यम्, निसर्गसुकुमाराणां
लकुन्तादादीना चरितम्, सामाजिकानां समस्यानाञ्च विवरणं भवं सुस्पष्टित-
मस्ति । अन्यकर्तुं शीघ्रं रघुसचन्द्रशुक्लस्य गुप्तगीह्रां शैलीं सहृदयानां
पाठकानां हृदयमाकर्षयति, अभिव्यनक्ति च तस्य गद्यकाव्यनिर्माणे क्षमताम् ।
अत्र दुर्लभमहोदयस्य संस्कृतभाषायां व्यङ्ग्यविशेष स्वधर्मं विश्वसद्वचनं पदे पदे
विलोक्यते । मन्ये प्रबन्धरत्नाकरं संस्कृतभाषासमुपासकानां सर्वोपायकाराय
मपदस्तत इति ।

—३३६—

निवेदना

साहित्यान्तरे विद्यमानानां निबन्धात्मकानां ग्रन्थानां दिशि यदास्म-
दीया दृष्टिनिपतति तदा तत्र ते प्रकृष्टतरतायां सस्यायाश्च सस्कृत-
साहित्ये शोभमानेभ्यो निबन्धरदूभ्यो ग्रन्थेभ्यो गरीयासो भूयासश्च
पर्यन्तलोक्यन्ते। सस्कृतसाहित्ये तु ये केऽपि निबन्धनिष्ठा ग्रन्था
राजन्ते तेषु माध्यमिकविद्यालयीयच्छात्रोपयोगिनां निबन्धग्रन्थानामेव
उपाय-त्वं भूयस्कत्वञ्च दृग्गोचरीभवति न चोत्तमिकविद्यालयीय-
विद्यार्थ्युपकारिणां पुस्तकानां सन्तोषारहत्वं प्रचुरत्तञ्च। तस्मादेव
कारणादेव जन-प्रबन्धरत्नाकरनामधेयस्यास्य निबन्धग्रन्थस्य प्रणयने
आत्मानं न्ययुज्युजत्। अत्रेदमपि नि-सङ्कोचभावेन स्वीक्रियते यद्
यमुद्देशं पुरो निधाय ग्रन्थोऽयं विरचितस्तस्योद्देशस्य पूर्तिरिह वस्तुत-
एवोद्देशतोऽपि न सद्युक्ता। अतः कामनेयं यदस्यां दिशायां अधिकारिणो
मनोपिण-प्रवर्तेरन् येन सस्कृतसाहित्यस्येदमप्यङ्गं पूर्णतया सम्पुष्ट-
स्यात्। प्रतिभा-पाण्डित्यविहीनस्यापि प्रतिसस्कृतमातृभक्तस्य कर्तव्य-
मिदं यदसौ, यत् किमपि सरसं निरसं वा पत्रं पुष्पं तत्सविवेऽस्ति तेनेव,
स्यां सस्कृतमातरमुपासीत-इत्येतया भावनया प्रेरितो भूत्वैव जन-
एवोऽस्मिन् पूजाकर्मणि व्यापृतो जातो न चान्यथा कयापि धिया।
माता तु मदीया मामकीना घृष्टतामिमां क्षस्यत एव चिद्वासोऽपि सादर-
प्रार्थयन्ते यत् तेऽपि क्षमेरन्।

अस्मिन् पुस्तके ये निबन्धा-सन्निवेशितास्तेषु, केचन दर्शनादि-
विषयपरका केचन साहित्यिका केचन भावात्मका केचन च साम-

यिकाः सन्ति । सर्वेषामपि निबन्धानां निबन्धने सुबोधायाः प्रवाहशीलाया
भाषाया आश्रयः कृतो वर्तते । उपायश्च सः स्वीकृतो येन निबन्ध-
निबन्धने व्युत्पत्तिशृङ्गात्रेषु जागृयात् संस्कृतवाण्याममोघतया विशदतया
धगुणतया च ते विदितेषु प्रचलितेषु बहुविधेषु विषयेषु स्वान् विचारान्
प्रकटीकर्तुं प्रमत्तैः । चेदनेन प्रयासेन भवन्ति विद्यार्थिन उपकृतास्तदा
लेखकोऽयं स्यं श्रमं सफलं मन्येत ।

श्रीमान्यान् संस्कृतसमृद्धिसंरक्षणपरान् प्रज्ञाप्रज्ञसंस्कृतग्रन्थ-
प्रकाशनलब्धयशस्कान् चौखम्बा-संस्कृत-विद्याभवनाधीशान् श्री श्रेष्ठि-
महाभागान् प्रति ससम्मानं कृतज्ञताभावहति च जनोऽयं यैः
स्वमुद्रणालये मुद्राप्य ग्रन्थोऽयं प्राकाश्यं नीतः ।

अलिगढे
कार्तिकस्य पूर्णिमायाम्,
२०२३ वै० संवत्सरे ।

विदुषां विधेयः,
रमेशचन्द्रशुक्लः

निबन्ध-सूची

	पृष्ठसंख्या
✓ १. वेदानां महत्त्वम्	१
२. वेदाङ्गानि चित्रा प्रतीत्यप्रधाना वैदिकशास्त्रस्येवा	१३
✓ ३. उपनिषद्दर्शनम्	२३
✓ ४. भारतसमृद्धिर्भार्यं गीता	३३
५. धर्मसूत्राणां वेदमूलत्वं धर्मस्य च महतीप्रशम्	४३
६. पुराणानां महत्त्वम्	५३
७. वेदान्तदर्शनम्	६२
८. सांख्यदर्शनम्—नारिण सांख्यसमं ज्ञानम्	७४
९. नागिण योगसमं बलम्	८५
१०. ज्ञानदर्शनम्	९५
११. श्रीमांसा	१०७
१२. सैद्धांतिकदर्शनम्	११८
१३. बौद्धदर्शनम्	१२७
१४. जैनदर्शनम्	१३९
✓ १५. चार्वाकदर्शनम्	१५०
✓ १६. प्रतीत्यं दर्शनम्	१६०
१७. श्रीकृष्णलीलामृतं श्रीमद्भगवतम्	१७१
✓ १८. महाभारतम्	१८३
✓ १९. श्रीमद्भगवद्गीता गुहा गुनाति भुवनघटम्	१९३
२०. उपोति शास्त्रस्य लोकौपकारित्वं महत्त्वं च	२०३
२१. शब्दानुशासनम्	२१२
२२. साहित्यशास्त्रम्	२२३
२३. संस्कृतनाट्यशास्त्रम्	२३३
४. भासो हासः	२४३

५५. कालिदासः	...	२५३
२६. शकुन्तला	...	२६४
२७. कालिदासस्य जीवनदर्शनम्	...	२७३
२८. कालिदासकवितायां राष्ट्रियता	...	२८३
२९. मेघदूते कालिदासः	...	२९४
३०. अश्वघोषः	...	३०५
३१. मुद्राराक्षसम्	...	३१५
३२. भवभूतिः	...	३२५
३३. भारविः	...	३३६
३४. महाकविर्माघः	...	३५७
३५. कविवर्णिका	...	३६६
३६. पेणीसंहारम्	...	३७८
३७. रत्नावली	...	३८९
३८. शुभ्रकस्तस्य मृच्छकटिकम्	...	४००
३९. नलचम्पूः	...	४०९
४०. विक्रमादित्यचरितम्	...	४१९
४१. नैषधं विद्वद्वीर्यम्	...	४३०
४२. गद्य-विकासः	...	४४१
४३. कादम्बरी	...	४५१
४४. पण्डिता जमा	...	४६१
४५. श्रीपण्डितराज—जगन्नाथः	...	४७१
४६. शिवराजविजयः	...	४८१
४७. गीतिकाव्यम्	...	४९१
४८. कला सीमाकाव्यम्	...	५०१
४९. अभिघातपरि व्यञ्जना गरीयसी	...	५१०
५०. वैदिकी संस्कृतिः	...	५२०
५१. संस्कृतभाषा	...	

✓५२. संस्कृतभाषाया अभ्युत्थानोपायाः	...	५३०
५३. 'सुहृतां उपलितं श्रेयो न च भूमायितं चिरम्'	...	५३९
✓५४. वीरभोग्या वसुन्धरा	...	५४८
५५. दिष्टं पौरुषञ्च	...	५५८
५६. मानवो मानवं पातु	...	५६७
✓ ५७. आद्या हि परमं उच्यते	...	५७७
५८. सर्वेषामपि धर्माणां सदाचारः प्रज्ञास्यते	...	५८६
५९. कीर्तिर्यस्य स जीवति	...	५९५
✓६०. अद्यतनं भारतम्	...	६०४
✓६१. आत्मविश्वासः परं बलम्	...	६१३
६२. स्वर्गीयः प्रधानमन्त्री पं० जवाहरलालनेहरू	...	६२२
✓६३. साम्यवादिनी विचारधारा	...	६३२
६४. सामाजिकसमानाधिकारवादपरिपन्थी सिद्धान्तः (फासिस्टवादः)	...	६४१
६५. लोकतन्त्रशासनपद्धतिस्तस्याः सकलता च	...	६५०
✓६६. समाजो व्यक्तिश्च	...	६५९
✓६७. भारतीयसमाजवादिन्यर्थव्यवस्था, प्रमुखसमस्याश्च भारतीयसमाजस्य	...	६६८
✓६८. पञ्चशीलसिद्धान्तसादरधनीतिश्च	...	६७७

त्रिविधान्यपि दुःखानि यदनुस्मरणान् नृणाम् ।
प्रयान्ति सद्यो विलयं ता नौमि जगदम्बिकाम् ॥

श्रुतिष्वप्यपर्यन्तमणुमात्रमपि बोधलेखः प्रविष्टो भवितुमशक्यः । प्रातिशाख्यग्रन्था अपि वेदपाठस्य रचणार्थं विरचिता अभूवत् ।

‘वेदेषु स्वराणां महत्त्वम्’—अनेप्रयोजनमप्युपादनहेतोः वेदेषु स्वराणां सुपर्यागो विधीयते । प्रथमं प्रयोजनम् तु तेषां वेद-पाठपरिरचणमस्ति द्वितीयं प्रयोजनमिदं यत् तैस्तत्त्वपदगतोऽर्थो निर्धार्यते । यथा आह गोमर्दीयः—
‘याजिकाः पठन्ति—स्थूलपृथ्वीमाश्रित्वा रशीमनद्वाहीमालभेत’ इत्यत्र सन्देहः, स्थूला यात्री पृथ्वी च स्थूलपृथ्वी इत्येव विग्रहोऽत्र आहो या स्थूलानि पृथ्विं यस्याः सा इति । पूर्वविधायाः शङ्काया निवृत्तिः स्वरेणैव भवितुं शक्यास्ति । अतः वेदार्थस्य निर्णयने स्वराः सहायका भवन्ति । वाक्य-निर्णयनार्थमपि स्वरा-
‘णामपेक्षा भवति । यत्र कचिन्मन्त्रेषु सुव्रणादिदोषपक्षाद् विरामाविच्छिन्नानि नाङ्कितानि जायन्ते तत्र कुतो वाक्यमारब्धं कुत्र च तद्व्यसन्नमिति न परिज्ञातुं शक्यते तत्र स्वरेरेव तत्त्वमाधानं भवति ।’ यथा—‘पक्षीवन्तं ग्रहं गृह्णान्यग्न’ इत्यत्र ‘पक्षीव’ इह अङ्कितं पदद्वयं किं पूर्ववाक्यतत्त्वमपि उत उत्तरवाक्य-
सम्बन्धि—इत्येतस्मिन् सन्देहे प्राप्ते, स्वरेणावधार्यते यदि आम्नित्रितागदनु-
वाक्यं ततः पूर्वोन्वयि, आद्युदात्तत्वे तु उत्तरान्वयीति ।

वेदभाष्यकाराः—वेद-भाष्यकारास्तु स्कन्दस्वामि-नारायण-उद्गीथ-माधव भट्ट-वेङ्कटमाधव-धानुष्यजव-आनन्दतीर्थ-आत्मानन्द-सायणप्रभृतयो भाष्यकाराः सुविदिताः सन्ति भूजुवने । स्कन्दस्वामी श्रग्वेदे नितरां विशदं भाष्यञ्चकार । स निरुक्तेऽपि टीकां कृतवान् । इतिहासकाराणां कथनं यत्सः ६२५ दशतमेश-
धीयांश्चाभ्यर्चनं भारतं विभूषयामास । नारायण उद्गीथश्च स्कन्दस्वामिनः समस्य पृथु भभूजु ॥ नारायणः श्रग्वेदे रक्त्वस्वामिनं प्रति साहाय्यञ्चकार इत्येतद् वेङ्कटमाधवो प्रवोति । उद्गीथरस्योत्पत्तिः सायणेन आत्मानन्देन च कृतः । तदीया भाष्यशैली स्कन्दस्वामिभाष्यशैलीव । ‘माधव’ नामधेयाश्चनारी भाष्यकारा उल्लिख्यन्ते इतिहासकारैः । तेष्वेकः ग्रामवेदप्रदीपां विग्रह इतरे प्रथमं श्रग्वेदे भाष्यं लिखितुः । वेदाग्रज मतेन माधवो नाम न केऽपि भाष्यकारः सायणः किं वा वेङ्कट एव ‘माधव’ इत्येतेन नाम्ना ख्यात आसीत् । अन्ये पाहु-
माधवः सायणश्च वेङ्कटश्च निश्च आसीदतः ‘श्रग्वेदे’ स्वच्छिन्नं स्वतन्त्रमेव । माधव श्रग्वेदे परमविलक्षणं पाणिन्यायं निरूपी । सायणो वेङ्कटश्चोभौ माधवस्य भाष्यमनुसरन्तु । इदमज्ञततमेश्वरीयादे वेङ्कटमाधवोऽभूदिति पण्डितसाम्य-

स्थानीयाः काश्च न द्रुस्थानीयाः सन्ति । पृथिवीस्थानीयदेवतासु अग्निदेवता, अन्तरिक्षस्थानीयासु इन्द्रदेवता, द्रुस्थानीयासु सूर्यविष्णुप्रभृतिदेवताः सन्ति महीपश्यः । अथवेदे हि देवताः प्राणशक्तिकालिश्वात् 'असुर' इति प्रोक्ताः । प्रतीच्यानां ग्रहीणां देवताः उद्दिश्य त्रिचारोऽयं यद् भौतिकघटनोपपत्त्यै प्राकृतिकानि दृश्यानि देवतात्वेन कल्पितानि । आग्नेदस्यादिमे युगे बहुदेवतानां सत्ता अभ्युपेता यभूत् । गच्छता कालेन, सति मानसिकं विशासे देवतानां सामामेक एवापिपतिः कल्पितोऽभूत् । पुरुषमूर्तं सर्वेश्वरादं स्पष्टम् : समुपस्थापयद् दृश्यते । परं पश्चिमीयानामेव देवतात्रिपत्यो त्रिचारो मानिधः । देवताशब्दो न भौतिक एतानाम् ।

चास्केन निम्नो देवतकाण्डे देवता-रूपविवेचनं हि अतिशयविशदतया-
नुष्ठितम् । जगतो मूले एवैव महत्ताशालिनी महाशक्तिः शोभते । सा निरति-
शयैश्वर्यशालिनीत्यात् 'ईश्वर' इति गोचरे । सैव शक्तिर्बहुभिः प्रचारैः स्तुता—

महाभावात् देवताया एक एव आत्मा बहुधा रूपयते ।

एकस्यात्मनोऽन्ये देवाः प्रत्यक्षानि भवन्ति ॥ ७.४. ८-९.

ऐतरेयारण्यकञ्च 'एतं देव बहुधा महत्सुखेः भीमांस्त एतमसायज्यमव
एतं महाशक्ते द्वाद्विगताः' इत्येतेन वचनेनोक्तमेव विचारं परिपोषयति ।

देवताः प्रायेण त्रीणि रूपाणि त्रिधृति-आधिभौतिकम्, आधिदैविकम्,
आध्यात्मिकञ्च । इन्द्रियगम्यं रूपमाधिभौतिकं भवति, आधिदैविकमाध्या-
त्मिकञ्च स हिन्द्रियगम्यं । 'विष्णोर्जुं कं वीर्याणि...' 'प्रविष्णवे रूपमेतु ।
मन्यगिरिचित उर्यामाय वृत्ते...' इत्यादि मन्त्रैर्वेदो विष्णुदेवताया उक्तानि
श्रोत्र्यपि रूपाणि प्रदर्शयति ।

मानवा देवतानां तां तां शक्तिः साभ्यविशाय तद्द्वारेणात्मानमुपकुर्वुर्निर्ग-
तदर्थं शुचिमातरस्तागां रूपाण्यस्मत्पुनः समुपस्थापयन्ति ।

मन्त्रैर्हि यदा देवतानां न केवलमेकमपि तु एवमादिकाणि रूपाणि
उद्गायित्वा भीतानि वीक्षयन्ते तदा प्रतीच्यानां तस्मिन् वचनि कथं त्रिधामो
विहितो भवेत् यत्र देवताः भौतिकदृश्यानामधिष्ठानत्वेन प्रतीकारेण
वा बहूदन्ते ।

येदमर्गितेषु प्रसूतेषु विषयेषु देवतास्तुतिरप्येकतमः प्रसूतो विद्यः ।

सैदिष्याद्विषयम्—'वेद' इत्येतस्य पदस्य प्रयोगो मन्त्र-माह्वगयोर्निमित्तेन

विधीयते । आपस्तम्बे प्रोक्तञ्च—‘मन्त्रब्रह्मणयोर्वेदनामधेयम्’ । येन हि यज्ञया-
गानामनुष्ठानं निष्पन्नतामुपैति देवतानाञ्च स्तुति-विधानं यत्रोलिखितमस्ति
स ‘मन्त्र’ इति (मनवात् मन्त्रः) प्रोच्यते । ‘ब्राह्मणम्’ इत्येतत्पदं ग्रन्थविशेष-
वाचकम् । यज्ञानां विविधक्रिया-कलाप्रतिपादकग्रन्थाः ‘ब्राह्मणम्’ इत्येतां
संज्ञां भजन्ते । ‘ब्राह्मणम्’ इत्येतस्य पदस्यार्थोऽस्ति—वर्धनं, विस्तारो वा विनानो
वा यज्ञ इति ब्राह्मणमपि भागत्रये विभक्तमस्ति प्रथमो भागः ‘ब्राह्मण’मिति,
द्वितीयो भागः ‘आरण्यकमिति, त्रिञ्च तृतीयो भागः ‘उपनिषदि’ति कथ्यते ।

वेदश्च स्वरूपभेदात् त्रिविधः ऋग्वेदः, यजुर्वेदः, सामवेदः । यत्रार्थदर्शनेन पादव्य-
पस्थासि तेषां ध्वन्द्वब्रह्मणां मन्त्राणां नाम ‘ऋक्’ इति वेद्यम् । ऋषां समूह
एव ‘ऋग्वेद’ इति पदेन व्यवहियते । ‘यजुः’ इत्येतत् पदं ‘यज्’ धातोः
उत्तिप्रत्यये कृते निष्पद्यते । यस्मिन् वेदे यज्ञभारादिक्रियाकलापानुरोधेन
मन्त्राणां सन्निवेशोऽस्ति स ‘यजुर्वेद’ इति निर्गद्यते । यत्र च गीतिरूपा मन्त्रा
विद्यन्ते स उपासनाकाण्डपरो वेदः ‘सामवेद’ इति गीयते । मन्त्राणां त्रिविधत्वाद्
येदाः ‘त्रयी’ इति नाम्ना प्रतिज्ञाः सन्ति । मन्त्राणां समूहः ‘संहिता’ इत्येतेन
व्यपदेशेन व्यवहियते । यज्ञानुष्ठानं दृष्टी निधाय विभिन्नविज्ञां कृते संहितानां
सङ्कलनं वेद-ध्यासश्रकारः । मन्त्र-संहितानां सङ्कलनं चतुर्विधतया कृतं तस्मात्
संहिताः सन्ति चतस्रः—ऋक्संहिता, यजुःसंहिता, सामसंहिता, अथर्वसंहिता
च । अत एव वेदाश्चत्वारः स्मृताः ।

ऋग्वेदो धार्मिकस्तोत्रागामेको महान् विशालो विधिः । तत्र बहुभिर्भिन्न-
भिन्नैश्चर्याभिः सुललितैर्भाष्यभर्ष्यैः शब्दैर्विभिन्ना देवताः सादरं स्तुताः सन्ति ।
यद्यपि महाभाष्ये ऋग्वेदस्यैकविंशतिशाखा निर्विष्टाः परं शाकल-वाष्कलाश्वलायन
शांखायने-माण्डूकायननामधेयाः पञ्च शाखाः सन्ति मुख्याः ।

यजुर्वेदे सर्वविधानामपि यज्ञयागादीनां वर्धनं विद्यते । कृष्णयजुः शुक्लयजु-
र्भेदेन स द्विविधः । मन्त्रब्राह्मणयोर्द्वयोरपि यत्र मिथीभावः कृतः स ‘कृष्णयजु-
र्वेद’ इति नाम्ना चिह्नं यत्र मन्त्राणामेव विशुद्धतया प्रतिष्ठानं कृतं ॥ शुक्ल-
यजुर्वेद इतिनाम्ना विभ्रुतः । शुक्लयजुर्वेदस्य द्वे एव प्रधानशाखे स्तः, ते माध्य-
न्दिनकाण्यनाम्ना विदिते स्तः । कृष्णयजुर्वेदस्य सम्प्रति पञ्चाशीतिसारासु केवलं
चतस्रस्तैत्तिरीय-मैत्रायणी-कठ-नपिष्ठकठारयाः शाखा समुपलभ्यन्ते ।

धनमृन्पि संहितासु सामसंहिता परमगौरवशालिनी संहितास्ति ।
‘सामानि यो वेत्ति स वेद तत्परम्’ इत्येतद् वृहद्देवतायाः कथनं तन्महिमान-

मुच्येर्गायति । गीतायां भगवान् कृष्णश्चाह—‘वेदानां सामवेदोऽस्मि’ । वेदस्या-
स्योद्देश्यमस्ति—गानपूर्वमुपासनम् । साम्प्रतमस्य गरीयसो वेदस्य तिष्ठ एव
शाखाः प्राप्नुते । ताश्च हेमाः—कौथुमीया, राणायनीया, जैमिनीया ।

वेदेषु अथर्ववेदो बहुलवित्तिष्ठताः निदधाति । यदा हि ऋग्वेदादयस्त्रयो वेदा
आमुष्मिकं फलं प्रददति तदा अयम् अथर्ववेद ऐहिकमपि फलं प्रयच्छति ।
जीवनं सुखसमन्वितं कर्तुं येषां साधनानामपेक्षा भवति तेषां-मिद्वर्षमिदं वेदे
त्रिविधानामनुष्ठानानां विधानं त्रिहितमस्ति । पतञ्जलिर्यद्यप्यस्य वेदस्य नव
शाखाः समुल्लिखति परमिदामीन्सु वैष्णवादशौनकसंज्ञके द्वे एव शाखे लभ्यते ।

ब्राह्मणसाहित्यं नितरामेष विशालं व्यापकं च वर्तते । इदं हि साहित्यं
गद्यात्मकं विद्यते । यज्ञस्य विधानं कदा कृतं भवेत् ? केन प्रकारेण च कृतं
स्यात् ? कानि च साधनानि तदर्थमपेक्ष्यन्ते ? के च तत्तद्व्यञ्जनामधिकारिणः ?
इत्येतद्विषयाणामुपपादनं तत्र (ब्राह्मणसाहित्यं) कृतमस्ति । समवासानां
ब्राह्मणानां वेदानुसरन्ती संख्यानेन प्रकारेणास्ति—

(१) ऐतरेयब्राह्मणम्, (२) शाङ्खायनब्राह्मणम्-ऋग्वेदीयम्, (३) शत-
पथब्राह्मणम्-शुक्लयजुर्वेदीयम्, (४) तैत्तिरीयब्राह्मणम्-कृष्णयजुर्वेदीयम्, (५)
ताण्ड्यम्, (६) पटुविंशम्, (७) सामविधानम्, (८) आर्षेयम्, (९)
द्वैधम्, (१०) उपनिषद् ब्राह्मणम्, (११) संहितोपनिषद् ब्राह्मणम्,
(१२) घंशाब्राह्मणम्, (१३) जैमिनीय ब्राह्मणम्—सामवेदीयम्, (१४)
गोपथब्राह्मणम्—अथर्ववेदीयम् ।

ब्राह्मणग्रन्थेषु शतपथब्राह्मणं गुरुतममंहरत्नं भजते । अस्ति च तद् विशाल-
कायम्, यागानुष्ठानानां प्रतिपादनं सर्वोत्तमरीत्या तत्रैव कृतं दृश्यते । प्रसीति
तद् पञ्च-यागविषयकं विवरणं माहोपाद्रम् ।

वैदिकशास्त्रे हि आरण्यकं नाम साहित्यमपि महीयः । तत् आप्यात्मिका-
ना तथ्यानां मीमांसां कुरुते । अस्त्येव नदीयः प्रमुखो विषय आत्मविचारणम् ।
प्राग्विद्याया महिमा विशेषेण तत्र प्रतिपादितोवाप्यते । तत्कृताप्यात्मिकतत्त्वानां
विकास उपनिषत्सु दृष्टो भवति । आरण्यकानीमानि—ऐतरेयमारण्यकम्, शङ्खा-
यनमारण्यकम्, बृहदारण्यकम्, तैत्तिरीयमारण्यकम् ।

उपनिषदामन्तर्भाव आरण्यकेष्वेव । तास्तेषामप्रविशेषेन मनाः । तामु

वेदानां सारभूताः सिद्धान्ताः सन्ति प्रतिपादिताः । अधोलिखितश्लोके निर्दिष्टा उपनिषदः प्राचीनतमाः प्रामाणिकाश्च मताः सन्ति—

इंपकेनकटप्रश्नमुण्डमान्डूक्यतित्तिरिः ।
पेतरेयं च छान्दोग्यं बृहदारण्यकं दश ॥

शिक्षा-व्याकरण-निरुक्त-कल-पञ्चद-ज्योतिषाभिधानि सन्ति पञ्च वेदाङ्गानि । अनुक्रमणीत्येतद्वाङ्मात्रं ग्रन्था वैदिकाः सन्ति प्रसिद्धास्तेषां ग्रन्थानां प्रणयन-प्रयोजनं सुस्पष्टं वेदरक्षणमेव ज्ञेयम् ।

वैदिकशास्त्राध्वयनेन वैदिकयुगस्य भौगोलिकी स्थितिः, आर्याणां निवास-स्थलानि, वस्तु-पणिप्रभृतीनां विवरणम्, सामाजिकमार्थिकं राजनीतिकं धार्मिकञ्च जीवनम्-इत्यादिकाः सर्वेऽपि विषयाः प्रकाशमायान्ति । अस्मदीयाः पूर्वजाः सम्पद् भानु-राशि-ज्योम-भूमिप्रभृतिगणानां ज्ञानं निदधति स्म । ते समुद्र-नदी-पर्वत-वनादीनामुपादेयतां सर्वाङ्गीणतया विदन्ति स्म । ते दीर्घदीर्घतरां समुद्र-धात्रां कुर्वन्ति स्म । तेषां सविधे महान्ति महान्ति जलपानान्यासन्, तैस्ते सामुद्रिकं व्यापारञ्च चक्रुः ।

“अनारम्भणे तद्वीरयेधामनास्थाने अग्रभागे समुद्रे” इत्यादिवैदिकमन्त्रा अग्र प्रमाणम् । वैदिके काले का नदी केन नाम्ना को देशो जनपदो वा केन नाम्ना पर्वतो वा केन नामधेयेन व्यवहृतोऽभवदिति वैदिकेभ्यो ग्रन्थेभ्यो यथायथं ज्ञातुमर्हति । तस्मिन् युगेऽस्मद्देशे कुरु-पाञ्चाल-कीकट-मद्र-महावृष-काशि-कौशल-विदेह-मगधाह्वनामका बहवो जनपदा अशोमन्त ब्राह्मणग्रन्थेषु कुरु-पञ्चालानां प्रकृष्टा प्रशंसा दृष्टा भवति । नदीनां वर्णनं वेदेषु बहुधा कृतमवलोकितं भवति । सिन्धुसरितो वर्णनं नितान्तमेव रुचिराय आपायां विहितमवाच्यते—“अभि त्वा सिन्धो शिशुमित्रमातरो, वा आं अर्पयितुं पयसेव धेनवः” इत्यादिमन्त्रे पश्यन्तु प्रेक्षावन्तो यद्भिरामोपमामाश्रित्य तरयाः (सिन्धोः) वर्णनं कुर्वन्ति शृण्वयः । ऋग्वेदे सरस्वत्या माहात्म्यं बृहत् धीक्षितं जायते । “युवं पेदवे पुस्वार-मधिनारवृषां येनं तस्तारं कुवरयथः”, “सुमित्रिया न आप ओपधयः सन्तु”, “एका च मे तिस्रश्च मे....” इत्यादिकाः सन्ति बहवो मन्त्रा एवंत्रिया ये ज्ञापयन्ति यत् तदानीन्तना भारतीयाः साधु तामु साधु त्रिषासु विज्ञानेषु कलासु च पूर्णमेवाभिज्ञतां निदिनयन्तः ।

वैदिकेऽनेहमि सर्वेऽप्याध्रमाः सगृह्णाः सुरितः आमन् । पुत्राः पुत्रश्च उच्च-

शिक्षा तदा प्राप्तवन्त । ललितकलानाञ्च तदा प्रसार आसीत् । ग्रीवाहस्तदा सुव्यवस्थितप्रथा बहून् दृग्गोचरो भवति । नारीणा सम्मानमासीत्, पुरया सगचारवन्त पुरपार्थप्रिया शक्तिशालिनो बभूवुः । कृषिकर्मणि पशुपालने च जनता सदा तदा निरताप्यत । ग्रामेषु जनता निवास चक्रे । पुर दुर्गातीना वर्णन वैदिके साहित्ये पर्यवलोक्य विदित जायते यत् तदानीन्तना जना सभ्यताया प्रशमनीयामुद्गति गता आसन् । “शतमुज्जिमिस्तमभिहुतेरधान् पृथी रक्षता ” प्रभृति मन्त्रा सम्प्रसरिन् विषये प्रमाणम् । ‘काहरह तनो भिषग्’ इत्यादि मन्त्रा बोधयन्ति यत् तदानीन्तना जना जीवन यापनाय अधापार्जनाय च गृह्णन्ति उद्यमनानि जगृहुः । वैदिक काल शासनपद्धत्या परमदुर्गो बभूव । शासन पद्धतिश्च तदा जनेष्टप्रिया प्रचलितासीत् । राजान प्रजासमल आसन्, प्रजा राष्ट्रे राजनि च भक्तिभाव निदर्शय—“भ्रोऽष्ट्युत प्रभृगीहि शत्रून्”, ‘स्या त्रिशो कृणता राग्पाय’, ‘इय ते राट्’, “या च रात्रिमजायेऽहम्” इत्यादिमन्त्रेषु सांस्कृतिकया राजनीतिकदशाया मनोच दर्शन जायते । “युञ्जते मन उत युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्यचूहतो विपश्चित् ” प्रभृतिमन्त्रा सन्ति साक्षिणो यद् वेदकालीन भारत धार्मिक पात्रन पवित्रचरित्र जीवनमुवाह ।

रसाङ्गकार-सौन्दर्यरत्नपनादिदृष्ट्या च वैदिक साहित्यमतिस्तरामुद्दृष्ट दृष्टि-
गोचर भवति । कश्चित् तत्र शृङ्गाररसस्य सुन्दरता कश्चित् अन्तःकारणा धृदा,
कश्चित् भावनामाभा दीपयते ।

“इषुर्न धिय इषुधे रमना गोपा क्षतसा नरहि” इत्यत्र शृङ्गाररसम्,
“अज्जातेष पुस एति प्रतीची गतार्तगिव सनये घनानाम्” इत्यत्र उपमालङ्कार
मनोरम्, “कन्येव तस्या क्षात्रदाना एपि देत्रि देवमियधिमाणम्” इत्यत्र मानवी
याया अनवद्याया भावनाया विभाञ्च प्रेक्षन्ता प्रेक्षवन्त ।

“अवैर्मा दीव्य”, “अहमनृतास्स यमुपैमि”, “कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिनी
विपेत्”, ‘माता भूमि पुत्रोऽह पृथिव्या’, “सर्वा आशा मम मित्र भवन्तु”,
“सम्मानी प्रपा सह वो अन्नभागा”, “सहये मा रिपाम वय तव”, इत्यादिकै
असत्यै उपदेशपरै मन्त्रै सन्ति श्रुतयोऽलम्बितमाणा ।

उपेक्षते, हन्त, अवतन भारत तदेव विश्वशुभचिन्तक मर्यापकारक श्रेय-
प्रेय-सम्पादक वैदिक साहित्य यत्, पुरातन भारत मर्यापान्यापि दुःखान्यापि

सहमानमपि प्राणानपि दुत्वा ररक्ष । वैदिकसाहित्योपेक्षायां पुनः कफलमिदं यद्य
 सर्वमपि निश्चितमपि जगत् परमशोचनीयां हीनां निन्दनीयाञ्च दशो गतमस्ति ।
 प्रार्थ्यते हरिः—

“सर्गादौ रफुरतोऽसमप्रजगतां यः श्रेयसे जज्ञिवा-
 नर्धानभ्युदयाय संप्रयितवास्तास्तास्तु वैज्ञानिकान् ।
 यश्चोच्चावचभाववान् विविधसद् विद्याभिः श्योतवान्
 विश्वस्मिन् सुवने स वेदमगवान् भूयो जरीजृम्भताम् ॥ ५

वेदाङ्गानि किञ्च प्रतीच्यप्रधीनां वैदिकवाङ्मय-सेवा

आधुनिकानामितिहासकाराणां कथनमिदं यत् षण्णामपि वेदाङ्गानां निर्माणं वैदिकयुगस्य उत्तरार्द्धभागेऽभवत् । शिक्षा, व्याकरणम्, कल्पः, निरुक्तम्, छन्दः, ज्योतिषश्च इत्येतानि वेदाङ्गानां सन्ति नामानि । पाणिनीय-शिक्षा प्राह—

शिक्षा ऋषोऽथ व्याकरणं निरुक्तं छन्दसां चयः ।

ज्योतिषामयम् चैव वेदाङ्गानि पदेव तु ॥

षण्णागप्येतेषां वेदाङ्गानामुल्लेखो गोपयद्वाङ्मय-श्रीधावनधर्मसूत्र-गीतमधर्म-सूत्र-रामायणसमप्राचीनग्रन्थेषूपलभ्यते । एतेन तेषां पुरातनत्वरं सिद्धयति । बुद्ध्यापनाराध्याम्बतीं काल उत्तरवैदिककालत्वेन निर्धार्यते तुभ्यै ।

अङ्गमित्येतस्य पदस्य व्युत्पत्तिः अङ्गवत् ज्ञायतेऽनेनेति 'अङ्गम्' इत्येवास्ति । अनस्तस्य व्युत्पत्तिरभ्योऽर्थः 'उपकारकम्' इति ज्ञेयः । 'वेदानां भाषा भावश्च-उभावपि-दुरूही स्तरुत्माद् वेदार्थावगमनाय वेदाङ्गानामपेक्षा भवति । वेदार्थबोधाय सहायकत्वात् तेषामुपकारकरं स्पष्टमेव ।

शिक्षा—यथा वैदिकविधीनां सम्पादनार्थं ब्राह्मणग्रन्था उपयुज्यन्ते तथैवोच्चारणप्रयोजनेन शिक्षाया उपयोगो चाम्बुधते । वेदानां वैदिकमाहित्यस्य बाध्ययनाध्यापनविषयकविधीनां निर्देशः शिक्षाशास्त्रे कृतः । शिक्षा स्वरवर्णाद्युच्चारणानि केन प्रकारेण कर्त्तव्यानीत्येतस्मिन् विषये उपदिशति । सायणस्य श्राव्हेदभाष्यभूमिवाक्यामुक्तम्—“स्वरवर्णाद्युच्चारणप्रकारो यत्र सिच्यते उपदिश्यते सा शिक्षेति” । वेदपाठावसरे शुद्धमुच्चारणं स्वरक्रिया च शुक्ल काव्येते अशुद्धोच्चारणयुक्तो अष्टस्वरश्च वेदपाठो मदद् दुष्फलं जनयति । स परमहानिहृद् भवति । यशुयागोपासनादिकं यत् कार्यमिष्टलाभाय क्रियते तस्मादिष्टलाभो न कदापि अशुद्धेन उच्चारणेन सम्प्राप्तः सञ्जायते तद्विधमशुद्धोच्चारणयुतं कार्यं तु विपदं महतीमुत्पादयति । श्रूयते यत्पुरा 'इन्द्र-शत्रुर्वधस्व' इत्येतन्मन्त्रस्याशुद्धोच्चारणं कृतमभूत् तेन यजमानमग्निं तदनिष्टकारकमभिदधत् । पाणिनीयशिक्षा-यामुक्तम्—

मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा, मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह ।

स चाग्न्यग्नौ यजमानं हिनस्ति, यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ॥

वेदोच्चारणस्य युक्ततायै स्वरज्ञानमपेक्ष्यते समीचीनम् । स्वर उदात्तानु-
दात्तस्वरितभेदेन त्रिविधः । 'उच्चैरुदात्तः', 'नीचैरनुदात्तः', 'समाहारः स्वरितः'
इत्येतानि पाणिनिना तेषां त्रयाणां लक्षणानि प्रोक्तानि । 'अनुदात्तपदमेकवर्जम्'
इत्येतस्मिन् पाणिनीये सूत्रेऽभिहितं यद् वेदस्य प्रतिपदमवश्यमेव केनापि उदात्तेन
स्वरेण संक्षिप्तं भवति; अवशिष्टाश्च स्वरा भवन्त्यनुदात्ताः । तैवेवानुदात्तेषु स्वरेषु
अन्यतमः स्वरो हि परिस्थितिविशेषे स्वरितो जायते । स्वरप्रधानतायाः कारणं
वेदेऽस्ति तेषां (स्वराणाम्) अर्थमियन्त्रणात्यम् । केन प्रकारेण स्वराणामर्थ-
मियन्त्रणकारित्वं भवतीत्युपरिष्ठादुदाहरणं निधायाभिहितमेव । वेदेषु शुद्धोच्चारणं
सर्वप्रथमवाञ्छितं भवति; तच्च शुद्धोच्चारणं शिक्षा समुपदिशति एतस्मादेव हेतोः
पदेषु वेदाङ्गेषु शिक्षाङ्गस्य मूर्धन्यत्वमाज्ञातम् । शिक्षायाः अभिमतो विषयः
प्रातिशाख्येषु दृश्यते । प्रातिशाख्यग्रन्थाः शिक्षाशास्त्रस्य प्राचीनतमाः प्रतिनिधय
इव सन्ति । संहितापाठसम्बन्धिनः सर्वेऽपि विषयास्तत्र साङ्गोपाङ्गतया
प्रतिपादिताः ।

शिक्षाशास्त्रेतिहासः पुरातनतरः । परं न तद्विषयकाः प्राचीनतराः ग्रन्था
उपलभ्यन्ते । श्रीवाचस्पतिगैरोला स्वज्ञीये इतिहासे लिखति यत् सत्यकेतुविद्या-
लङ्कारस्य मतमिव यद् 'जैनीपन्यस्य शिष्यो वाभ्रम्यः शिक्षाशास्त्रं प्रणिनाय ।
महाभारते शास्त्रिपर्वणि आचार्यगालवहनस्य शिक्षाग्रन्थस्योद्धरणं लभ्यते ।
भण्डारकरशोध-संस्थानपूर्वातो भारद्वाजशिक्षायाः प्रकाशनं जातमस्ति । तत्र
नागेश्वरभट्टस्य टीका च वर्तते । नागेश्वरमतेन सः ग्रन्थो भारद्वाजेन प्रणीतः ।
शिक्षासङ्ग्रहनामके ग्रन्थे द्वात्रिंशच्छिष्यापुस्तकानां सङ्ग्रहोऽप्यव्यते । शिक्षा
इमाश्चतुर्णांमपि वेदानां भिन्न-भिन्नशाखास्वात्मनः सम्प्रभृतिः । यल्लक्ष्य उपा-
ध्यायः स्वज्ञीये 'वैदिकमाहित्य और संस्कृति' इत्येतद्विशेषे ग्रन्थे याज्ञवल्क्य-
शिक्षा-चामिष्टिशिक्षादिसंज्ञानां विंशतिग्रन्थानामुल्लेखं विदधानो दृश्यते ।
साग्रतं समग्राणां पाणिनीयशिक्षा प्राचीनशिक्षामूत्राणां साहाय्येन प्रणीताभूदिनि
बुधानां विचारः । 'अद्यतने युगे पाणिनीयशिक्षा स्वामी दयानन्द उद्धार ।
इदमपि स्मरणीयमत्र यदिदानीं शुद्धयुक्ते वेद-याज्ञवल्क्यशिक्षा, सामवेदे नारद-
शिक्षा, अथर्ववेदे आप्स्तम्बी शिक्षा क्रिय आग्नेये पाणिनीयशिक्षा प्राप्यन्ते न च
अन्या अपि ।

कल्प — यदाचा द्वितीयमङ्गमस्ति कल्प । यद्विहिताना कर्मणा व्यवस्था
पन क्रमपूर्वकं कल्पशास्त्रे कल्पितम् । उक्तञ्च—‘करोवद्विहिताना कर्मणा
मानुष्येण कल्पनाशास्त्रम्’ । कल्पनासूत्राणि मन्त्रचतुर्विधानि—(१) श्रौत
सूत्रम्, (२) गृह्यसूत्रम्, (३) धर्मसूत्रम्, (४) श्रुतसूत्रम् । श्रौतसूत्रे
ग्राह्यगन्धयागानामुपनयनविवाहग्राह्यादिसंस्काराणां विस्मृतं त्रिवरणं प्रस्तुतं
विद्यते । धर्मसूत्रं चतुर्णां वर्णानामाश्रमाणाञ्च किञ्च राज्ञामपि वर्तमानानि निर्दि-
ष्टानि सन्ति । इमाभ्यवर्तीणि वस्तुनः प्रधानानि कल्पसूत्राणि मतानि । चतुर्थं
श्रुतसूत्रं तु यद्विनिर्माणप्रकारं विशेषतः प्रतिपादयति । सूत्रस्यास्य वैज्ञानिक-
महत्त्वमस्ति ।

श्रौतसूत्रोपपादितो विषयो यस्तुतो दुरदः । न तत्र जनसामान्यस्य कृते
कार्यणम् । धार्मिकदृष्ट्या श्रौतसूत्रस्य विषयो महत्प्रशाली । आनुकूल्ये युगे
श्रौतयागानां विधानं विरलतामुपेतम् । प्राचीनस्य युगस्य धार्मिकेषु विधानेषु
याज्ञिकेषु कर्मसु च यथा रश्मिरनुरागश्च तैरवरयमेव श्रौतसूत्राणि अनुशील-
नीयानि । अत्रेदस्य आश्चर्यायनं साक्षात्पश्यन् इत्यते द्वे श्रौतसूत्रे स्तः । गृह्य-
सूत्रे च तदीय आश्चर्यायनं साक्षात्पश्यन् च स्तः । शुक्लयजुर्वेदस्य श्रौतसूत्रमेकमेव
कार्यायनश्रौतसूत्रमस्ति । गृह्यसूत्रञ्चास्यैकमेव पारस्पर्यगृह्यसूत्रं विद्यते । कृष्ण-
यजुर्वेदसंग्रहानि श्रौतसूत्राणि-वीधायनं आपस्तम्ब-हिरण्यकेशि-वैष्णवस्य भार-
द्वाज-मानवनामधेयानि सन्ति । एतस्मिन् षडे-वीधायनं गृह्यसूत्रमपि मुख्य-
मस्ति । सामयज्ञीयकल्पसूत्रेषु आर्यस्य कल्पसूत्रं प्राचीनतमम् । इदं साक्षात्पश्यन्
श्रौतसूत्रादपि प्राचीनतरमिति निगद्यते । यदस्यास्य मुख्यं गृह्यसूत्रं कौथुम-
शाखाय गोमिलगृह्यसूत्रं सुविदितम् । अथर्ववेदस्य श्रौतसूत्रं चैताननामकं किञ्च
तदीयं गृह्यसूत्रं कीशिकम्पन्नं वेद्यम् । गृह्यसूत्रमिदं प्राचीनभारतीययात्रिणा
त्रिपयिकामुपमां च सामग्रीं प्रस्तौति । धर्मसूत्राणि कल्पस्य गौरवमपान्यन्तानि
सन्ति परं न सामग्र्यं प्रतिपाद्यायां धर्मसूत्राणि लभ्यन्ते । गन्मानत्रधर्मसूत्रमा-
ष्टयं सपुरातनैर्निर्माणं राज्ञात तदपि नाद्यप्यन्तमुपलब्धं भवति । सुतरां वीधा-
यनापस्तम्ब-हिरण्यकेशि-कल्पसूत्राणामुपलब्धिं पूर्णतया भवति अत एव तदी-
यानि धर्मसूत्राण्यपि प्राप्यन्ते । धर्मसूत्रेषु चतुर्वर्णकत्तयानि क्रमाणि, व्यवहारा-
राधर्मं आश्रमधर्मं, विवाहं, दायभागं प्रायश्चित्तम्, नित्यनैमित्तिकं कर्म—

इत्येते अन्ये चानेके विषयाः सन्ति वर्णिताः । धर्मसूत्रेषु प्राचीनतमं गौतम-
धर्मसूत्रं विद्यते । गौतमधर्मसूत्रं निर्दिशन्तो याज्ञवल्क्य-कुमारिल-शङ्कराचार्य-
मेधातिथयः प्राप्यन्ते । मेधाथनोऽपि धर्मसूत्रस्य प्राचीनतम आचार्यो मतः ।
वसिष्ठश्च प्रतिष्ठितेषु धर्मसूत्रकारेषु गण्यते । तदीयं धर्मशास्त्रं यद्यपि लघुवार्थं
परं गुणविपुलत्वेन महनीयमस्ति । वसिष्ठस्य जीवनदर्शनमत्यन्तमुदात्तमा-
ध्यात्मरुमस्ति । सः सदाचारमयं जीवनं यापयितुमुपदिशति । उपदिशति च
कुर्वन्निप्रियां मृत्णां परिहर्तुम् । न वसिष्ठस्य श्लोकवद्धा स्मृतिः प्रकाशं गतास्ति ।
बह्व्यो मनुस्मृतिश्चोक्तस्तत्र गद्यरम्येषु सूत्रेषु दृष्टिगोचरा भवन्ति । विदुषा
धारणेयं यद् वसिष्ठस्य धर्मशास्त्रमेव वर्तमानमनुस्मृतेः किंवा तदीयात् प्राचीन-
विशुद्धमूलरूपात् तान् श्लोकान् उद्धृतांश्चकार ।

व्याकरणम्—वेदानां रचकत्वात्, वेदार्थावबोधने सहायकत्वात् प्रकृति-
प्रभयोपदेशपुरस्सरपदस्वरूपप्रतिष्ठापनत्वादर्थनिर्णयनकृत्साधनेष्वन्यतमसाधनत्वेन
प्रयुक्तत्वात् व्याकरणं नाम अहं निसान्तमेव महनीयं श्रेष्ठञ्च अहमंगेषु
स्मृतम् । व्याकरणस्य व्युत्पत्तिः (व्याप्रियन्ते शब्दा अनेनेति व्याकरणम्)
कभ्योऽर्थाऽस्ति पदमीमांसाकरं शास्त्रम् । तद् वेदस्य मुख्यत्वेन स्मृतम्—‘मुख्यं
व्याकरणं स्मृतम्’ । ‘चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा’ इत्यादिशब्दैः ऋग्वेदस्त-
प्रशंसन्नुपते । आचार्यवररुचिः व्याकरणशास्त्रमहनीयतां गौरयन् तदध्ययनप्रयो-
जनानि चेत् पञ्च प्रतिपादयति तदा महर्षिः पतञ्जलिस्तदध्ययनप्रयोजनानि
त्रयोदश सूते । व्याकरणशास्त्रं नितरां प्राचीनं शास्त्रमस्ति । गोपथब्राह्मणे व्या-
करणविषयाः सन्ति निर्दिष्टाः स्पष्टतः व्याकरणशास्त्रेतिहासावलोकनेन विदितं
भवति यद् भारते पुरा अनेके व्याकरणकर्तार आचार्या अभूयुः । तत्र आपिशलि-
शाकटायन-शालवेन्द्रादीनां व्याकरणकर्तृणामुल्लेखः कृतोऽप्राप्यते । परं साम्प्रतं
तु पाणिनीयं व्याकरणमेव प्राप्यते । तत्कृतो ग्रन्थः—‘अष्टाध्यायी’-सर्वाङ्गमुल-
सितो भूत्वा विभाति । तत्र वैज्ञानिक्या पद्धत्या व्याकरणं प्रतिपादितमस्ति ।
मारुतं हि सुललितं देवग्रन्थाः शास्त्रीयं विवेचनं तत्र दृश्यते नान्यत्र तादृशं
कापि मिलोप्यते । तत्र लौकिकं वैदिकमुभयत्रिधमपि व्याकरणमाश्रितम् ।

निरुक्तम्—निरूप्यते निरुपेक्षोपदिश्यते तत् तदर्थानवबोधनाय पदजातं
यत्र तन्निरुक्तमिति कथ्यते । निरुक्तस्यास्ति विषयः—वैदिक-पदानां व्युत्पादनम् ।
तद् दुरूहपदानामर्थानवबोधनाय वैदिकपदव्याख्यानाय विरचितमभूत् । तदध्य-

यनात् प्राग्व्याकरणशास्त्रस्याभिज्ञत्वं वांच्यते । तन्महत्त्वमधिष्ठस्य दुर्गाचार्यः
 प्राह—‘प्रधानं चेदमिनरेभ्योऽङ्गैभ्यः सर्वशास्त्रेभ्यश्च अर्थपरिज्ञानाभिनिवेशात् ।
 अर्थो हि प्रधानं तद्गुणः शब्दः स च हतरेषु व्याख्यादिषु चिन्त्यते । यथा
 शब्दलक्षणपरिज्ञानं सर्वशास्त्रेषु व्याकरणात् पूर्वं शब्दार्थनिर्वाचन-परिज्ञानं निर-
 क्तात् ।’ भाषाशास्त्रदृष्ट्या निरुक्तमनुपमं रत्नम् । निरुक्तस्य विद्वान् टीकाकारो
 दुर्गाचार्यः कथयति—यस्मिन्नाभ्यामन् चतुर्दश । यास्कस्य निरुक्ते द्वादश निरुक्त-
 कारागो मतानि निर्दिष्टानि प्राप्यन्ते । साम्प्रतं तु इदं यास्कविरचितं निरुक्तमेव
 निरुक्ताख्यस्य वेदाङ्गस्य प्रतिनिधिर्यं करोति । यास्कः पाणिनेरपि प्राचीनतरः ।
 महाभारते शान्तिपर्वणि ‘यास्को भामविरच्यप्रो नैकयज्ञेषु गीतनाम्’ इत्यादि
 श्लोके निर्दिष्टः संलक्ष्यते । निरुक्तं यस्मिन्तः स्वयमेव भाष्यं मूलतः, परं गिता-
 ष्वतदुल्लेखात् टीकाकाराः तदर्थोपगमनाय कठोरतरं धर्मं कृतवन्तः । तद् वैदि-
 शब्दकौशिकनिघण्टुग्रन्थस्य भाष्यम् । निरुक्तप्रतिपादिता त्रिषयाः अधःस्थितेन
 श्लोकैर्नोपस्थाप्यन्ते—

यर्गागमो यर्गप्रिपर्ययश्च द्वी व्यापरी यर्गविररनाशी ।

धातोस्तदर्थानिज्ञयेन योरास्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् ॥

छन्दः—वेदाः सन्ति छन्दोयद्वाः अतस्तेषामुच्चारणनिमित्ताय छन्दोज्ञानं
 नितरामपेक्षितम् । छन्दोऽभिधेनैतेनांतेन छन्दसां सर्वेषामुच्चारणविधिरतद्गति-
 प्रकारस्तद्गानरीतिश्च विदिता जायन्ते । तस्माद् वैदिकमन्त्रोच्चारणप्रयोजनेन
 तदध्ययनं पूर्वमुच्यते । विना छन्दोज्ञानं यो वेदाध्ययनयजनयाजमादिकार्याणि
 करोति तस्य तानि सर्वाणि कार्याणि न भवन्ति पञ्चदशानि । उक्तञ्चात्र कात्यायनेन—

‘यो ह वा अविदितापेयं छन्दोवैयतमाक्षणेन मन्त्रेण याजयति वा अप्याप-
 यति वा स्वाणु यच्छति गतं वा पात्यते प्रमीयते वा पापीयात् भवति ।’

संहितायाङ्गेषु छन्दोनाम्नामुपलब्धत्वात् प्रतीयते यत्छन्दोऽङ्गस्याप्युपपत्ति-
 र्वैदिकयुग एव संवृत्ता । ‘छन्दः’ इत्येतस्य पदस्य व्युत्पत्तिरियम्—छन्दयति
 (पृणाति) इति छन्दो वा छन्दयति (आह्वयति) इति छन्दोऽथवा छन्द-
 सेभ्येनेति छन्दः । ‘छन्दोऽपिच्छादनादिभ्येतद्व्याख्यायमानां वेदार्पणार्थं छन्द-
 इत्येतत्पदं छन्द (छान्दने) धातोर्नि-पन्नम् । वेदाङ्गणामिष्टान् छन्द इति पदं
 युक्तमेव । दुर्गाचार्य आह—‘यदेभिराभ्यामभाष्यादपन् वेदा भृगोर्विभ्यन-
 त्छन्दोऽङ्गो छन्दश्चम् ।’ इतिषु छन्दोभ्यो महनीयता नृपं गीता । अमुरहसि-
 त-

आधाभ्यो रक्षय्यात् तस्य, तच्छिक्षागी सेनिक इव मनम् । उक्तञ्च— दक्षिण
तोऽसुरान् रक्षसि रक्षान् पश्यन्ति त्रिर्द्विजर्ज्जो वैरविबुद्ध ।' वदितानि छन्दा
स्यनेरभेदोपभेदवन्ति सन्ति । प्रधानेषु वैदिकेषु छन्दसु—इमानि गण्यन्ते—
गायत्री, उष्णिक्, अनुष्टुप, बृहती, पङ्क्ति, त्रिष्टुप, जगती, अतिजगती,
शकरी, अतिशकरी, वृत्ति, प्रवृत्ति, आकृति, प्रवृत्ति, सस्कृति, अभिवृत्ति,
उकृतिश्च । वैदिकच्छन्दसा त्रिष्टुप्तेषु यत् तानि अक्षर गजनाया भवन्ति निप-
तानि । न तत्राक्षराणां गुरुलघुसंज्ञा कश्चिद्विषयविशेषः । उक्तञ्च कात्यायनेन—
'यदक्षरपरिमाणं तच्छब्दः' । छन्दोऽन्तर्गताः प्राचीनतमो गण्यः पिङ्गलकृत
पिङ्गलमूत्रमस्ति । पिङ्गलाचार्यं कदा यभूवेति निश्चयपूर्वकं न श्नुं शक्यते ।
अस्मच्छन्दसूत्रस्य भट्टहलायुधकृता मृतसजीवनी स्यादया प्रसिद्धास्ति । लीङ्गि-
च्छन्दमा धिरास पृथक् पृथक् वैदिकच्छन्दोभ्यो जातः ।

उप्योतिषम्—यज्ञभागा सन्ति बहुविधा केचन यज्ञो पुनर्विधा विधाने
नीता ये सन्त्यस्तरसम्बन्धिनः सन्ति । केचन पुनराद्या सन्ति ये फलुसम्बन्धिनो
वर्तन्ते । केचन च तिथि मास पक्ष नक्षत्रपरका सन्ति । भाष्येऽप्येवैषु यज्ञभागा
दीना विधानं भिन्नं भिन्नशालेषु कृतमवाप्यते । तत्तिथीयग्राहणं वदति—ग्राहणो
यमन्तैऽग्निमादधीतं त्रिषो मी मे वैश्यं शरदि । अष्टकाया फाल्गुन्या पूर्ण-
मासे च वीशाया विधानं विदधत् ताण्ड्यग्राहणं वीक्षितं भवति । पृतनविधाय
वेदाज्ञाया पालनं उप्योतिषशास्त्रज्ञाने सत्येन यथायथं भवितुमर्हति । तस्माज्ज्यो-
तिष नाम वेदाङ्गमपि नैव वैमिक्त्य निदधानि । यन्त्रस्य यथार्थज्ञाना उप्योतिर्विद्वेज्
वेदाङ्गज्योतिषे कथितञ्च—

यत्रा हि यज्ञार्थमभिप्रवृत्ता

कालानि पूर्वा विहिताश्च यज्ञाः ।

तस्मादिदं कालविधानशास्त्रं

यो ज्योतिषं वदन् वेदं यजम् ॥

यदाङ्गज्योतिषग्रन्थो रणधप्रणीतः । ग्रन्थस्यास्य श्लोकान्तरं रहस्यं किमि-
त्येतद् यस्तुतो विद्वदुपायेषां गमपि दुर्गमम् । ग्रन्थस्यास्याप्रतीकस्य ३४००
वर्षाणि स्यतीतानीति दाङ्करबालकृष्णदीक्षितस्य विचारः । श्लोकमान्यतिलकमुधा-
करद्विषदि—३०० धीधी प्रभृतयो विद्वांसो ग्रन्थस्यास्य श्लोकान् स्मारयानु प्रापयन्तः ।
भारतीयस्य ज्योतिषशास्त्रस्य ग्रन्थं रूपं जायते । मन्ये, न तत्तं याक् ज्योतिषि
कापि काचिन् कृतिलिखिताभूत् ।

रूपपादि । ततश्च रथमहोदय एकमेवादृश ग्रन्थ महनीयमजग्रन्थत् । नत्र वेदस्य लौकिकसंस्कृतग्रन्थानाञ्च पदानि (शब्दा) तेषामर्थविकासक्रमेण सन्निहितान्य-
क्रियन्त । अद्भुते तस्मिन् कोशे वैदिकशब्दाः सङ्कलन रथशकार लैट्रिकसंस्कृत-
शब्दार्थनिर्णयनञ्च योऽल्लिंगं कृतवान् । कोपोऽयं वस्तुतोऽद्भितीय । संस्कृतशब्दा-
नामैतिहासिकार्थविकासक्रमोपस्थापनमतिविरामुपादेशोऽस्ती ग्रन्थ ।

रथमहाशयस्य मिश्राणां शिक्षणाद्वास्ति विशाला संग्रहा । सा वेदानुशील-
नकर्मणि उल्लेखनीय भाग जग्राह । एतेषु केचन वैदिकग्रन्थानां वैज्ञानिकानि
संस्करणानि, इतरे वैदिकग्रन्थानाम् अनुवादम्, अपरे वेदाभाषणाद्वनपरक-
ग्रन्थान्, अन्ये च वैदिकसंस्कृतिस्वरूपोद्धारनकारीणि व्याख्यात्मकानि पुस्तकानि
प्राणैषु ।

ये विद्वानो वेदमधिकृत्य ग्रन्थान् अकापुंस्तेषु मैक्समूलर प्रतीक्ष्यपण्डित-
कुलहलाम । स वेदविषयकान् बहून् ग्रन्थान् विरचय वैदिक सिद्धान्त धर्मश्च
लोक्षप्रियता निनाय । तदीयमतिमहत्त्वपूर्णं कार्यमस्ति सायणकृतस्य ऋग्वेदभा-
ष्यस्य विवेचनपूर्णं सम्पादनम् । ततश्च स 'प्राचीनवैदिकसंस्कृतसाहित्ये' वैदिक-
साहित्यस्य वैदुष्यपूर्णं भीमासा चकार, 'पवित्रप्राच्यग्रन्थमालाया' स्वयं वैदिक-
ग्रन्थान् अन्वितवान् किञ्चान्येषां विदुषामपि अनुवादोऽस्तत्र प्रकाशयामास ।
डॉ० वेबगेडपि प्रस्तात प्रतीक्षेपु प्रधीषु । स नैजपण्डितपेनालोचनाम् विस्मा-
पयामास । स यजुर्वेदसहिता तैत्तिरीयसहिताञ्च सम्पादितवान् अथ च इन्द्रि-
सुदियनाख्यजर्मनीयशोधपत्रिकया वैदिस्मनुमन्थान् च प्रचर्चयामास । आउन्गेवट
नामा विद्वान् ऋग्वेद रोमनलिप्सा प्रकाशयामास । जर्मनीयो विपश्चिद् भोदरो
मैत्रायणीसहिताया वैज्ञानिक संस्करण सम्पाद्य काण्वसहितायाञ्च मैपुण्यन कार्यं
कृतवान् । स्टेवेन्सनो राजावनीशाखाया सामसहितामागलभाषाया घेन्फीमहोदयश्च
कौथुमशाखाया सामसहिता जर्मनीभाषायामनुवादञ्चरन् । रथोऽद्भिती च
अथर्ववेदस्य संस्करणं ललिततया रीत्या प्रकाशं निन्यत् । पिप्पलादशाखाया
अथर्ववेदसहिता फारसीप्रदेशात् केरलमेवा मलव्याऽभयत् । सा च अतिनीणां
दशा गतासीत् पर प्रो० व्हायूमफील्डो डॉ० गार्डो च ना छायाचित्रं परिणमय
प्रियु दीर्घकायपु ग्रन्थेषु प्रकाशयामास । तयोरेव प्रपद्यो महान् प्रतीक्षाना
विद्यानुरागिणो निश्चानां संस्कृतभाषाया रचणे महतीं प्रीतिं दृष्टवानुरागमनुलभ्य
स्नेहमभिन्यनक्ति । तत्राया ओके च विद्वांसः समये समयं प्राद्वजानां धीतम्-

पश्चिमीयाः संख्यावन्तः कार्यं कृतवन्त—द्विदनी-मैक्कडानल-वाकरनागेलमहाश-
यानां वैदिशानि व्याकरणानि शिचा-संस्तरे परमप्रियतां गतानि सन्ति । वैदिक-
चन्द्र-स्वपि कार्यं कुर्वाणाः प्रतीच्या सुधियो दरीदरयन्ते—ई० वी० आर्नाल्ड-
श्रगवेदीयानि चन्द्रास्थधीत्य वैदिकमीटरं नाम ग्रन्थं शुम्फतिस्म । स मन्वाणां
कालनिर्णयनस्य च प्रशंसनीये कार्ये जात्मानं नियोजयामास ।

यस्तुतो वैदिश्याध्ययस्य सर्वेष्वपि क्षेत्रेषु स्तुत्यानि कार्याणि कुर्वाणा विपश्चि-
तस्तेऽवलोक्यन्ते । वैदिशधर्मस्य धर्मान्तरेण तुलनां विधाय ते तुलनाप्रधानवैदि-
कधर्मग्रन्थान् ग्रन्थान् बहून् लिखितवन्तः । अस्मिन् क्षेत्रे मैक्समूलर-मैक्कडानल-
हिलेब्राण्टमहाभागानां नामानि सन्त्युल्लेखनीयानि । हिलेब्राण्टस्य 'वैदिशमाधो-
लोजी' मैक्कडानलस्य च, वैदिशमाधोलोजी व्यापकवान् ग्रामाधिकशास्त्रोपादेये
स्तः । क्रेडविदुषाञ्च श्रीतसम्बन्धिनोऽनेके ग्रन्था दृष्टा भवन्ति ।

वैदिकसाहित्यस्येतिहासेऽपि सुप्रदिशान्त्रिचतुरा ग्रन्था प्राप्यन्ते । डॉ० येवर
एतस्मिन् विषयेऽपि स्वां लेखनीं प्रयुज्ज । एतद्विषयकं च ग्रन्थं सः अजग्रन्थ-
वस्ति विद्वजगति मान्यः । 'हिस्ट्री ऑफ एनग्रेण्ड संस्कृत लिट्रेचर' ग्रन्थो मैक्स-
मूलरस्य धीतग्रन्थानां गभीरमनुशीलनं प्रकटीकरोति । मैक्कडानलस्य विण्टरनि-
रसस्य च एतद्विषयका ग्रन्थाः सर्वविदिताः सन्त्येव ।

प्राचीनकाले भारते तु 'अनुक्रमणी' इत्येतत्प्रमञ्जका ग्रन्था प्रगीता अजायन्त
एष परमस्मिन् वर्तमानानेहस्यपि प्रतीच्या दिवसशा एतस्मिन् क्षेत्रेऽपि कार्यं कृत-
वन्तः । तत्र डॉ० ब्लूमफील्डस्य 'वैदिशशास्त्राङ्गम्स.' सुप्रसिद्धो ग्रन्थो विराजते ।
येदे वैदिकं च विषये लिखितानां ग्रन्थानां लेखनानाञ्च पूर्वतया परिचयनारी ग्रन्थो
क्रेडभाषार्या 'विदिश्रौभाषीवैदीक' नामधेयं हि विदुषा लर्डैरेनोमहाभागनालेखि ।
ग्रन्थश्चायमुपादेयः । इत्थं पाश्चात्यानां पण्डितानां येदे वेदान्ते अभ्येषु च वैदिकेषु
विषयेषु बन्धनीयानि कार्याणि वीच्यन्ते । आशास्यते भारतीया विद्वांसोऽपि इतः
कार्याणि कृत्वा श्रष्टिशाणादात्मानमुन्नतुं यतिष्यन्ते ।

उपनिषज्ज्योतिः

उपनिषद् पराजितेतिपदेन व्यपदिश्यन्ते । 'ब्रह्मविद्या' इत्यतया अपरया च सज्ञया भुविदितास्ता विदुषा ममारे । तामु महर्षय आध्यात्मिकया विद्याया गूढतमाना रहस्याना विज्ञादतया विचार कुर्वाणा प्राप्यन्ते । भारतीयदर्शनसाहित्ये सन्ति त्रय प्रधानग्रन्था । ते वदाम् नवलम्बमाना मानवनीयनस्य चरम एवम तत्प्राप्तिमाधनञ्चोपदिशन्ति । भारतीयार्थशास्त्रस्य श्रेष्ठोपजीव्यग्रन्थस्यात् उपनिषद् ग्रन्थान्तस्या प्रथमप्रस्थानत्वेन गृह्यन्ते । श्रीमद्भगवद्गीता द्वितीयप्रस्थानमिति कथ्यते । गीताया द्वितीयप्रस्थानत्वमथ स्थितेन श्लोकेन स्पष्टमेव प्रकटीक्रियते—

सर्वोपनिषदो गावो दोग्धा गोपालमन्दुन ।

पावो जल सुधीर्भोक्ता दुग्ध गीतामृत महत् ॥

आवराणध्यामप्रीत मल्लसूत्र तृतीयप्रस्थानमस्ति । तत्र ज्ञापान्तो त्रिरो-
धिभूतानामुपनिषद्वाक्याना समन्वयस्तथा कृतो यन ज्ञात स्यात् तेषा स्रपा-
मपि वाक्याना मल्लनिष्ठत्वमथ च तत्र तात्त्रिकाण मुक्तयोऽपि प्राप्तव्येन निरा-
कृता सन्ति । भारतीया वैदिकधर्मग्रन्था दर्शनानि च इमामेव प्रस्थानत्रयीम-
हन्वन्ते । उपनिषदा गीतानेहमूत्रयोराश्रयप्रदायिनीत्वान् ता सन्ति मह-
नीयतमा ।

उप निषर्षकस्य विहाग्यग्यवसादनार्थनस्य पदुच्छानो निघ्नतस्य रूपमि-
दमुपनिषदिति । उपनिषदामध्ययनेन ह्यनुश्रविक निषयविनृणमुमुक्षुणा मसारस्य
वीजमृताविद्या नरयति मल्ल प्राप्त भवति दु खार्थिन च शोणानि भवन्ति । मल्लण
स्वरूपस्य तदवाप्युपायस्य जीवस्य जगतश्च त्रिधात्माद्वित्रिपयाणा सविस्तर
वर्णनपरत्वात् 'उपनिषद्' इत्येषा मज्ञा युक्तैः सार्थकैव ।

"सर्वोपनिषदा मध्ये सारमष्टोत्तर शतम्" इत्येतन्मुक्तिकोपनिषद्वाक्येन ज्ञायते यद् उपनिषदष्टोत्तरशततोऽप्यविका नामन् । प्रस्तासु अष्टोत्तरशतपरया-

कामूपनिपत्सु प्रायेण द्वादशोपनिषद् भाचीनत्वात् विद्मदतया च विषयस्य प्रतिपादकत्वादन्तरा प्रामाणिका मता भवन्ति ।

अग्नेदीयोपनिषत्सु ऐतरेयकौपीनकी, सामपरकोपनिषत्सु छान्दोग्यकेनोपनिषदौ, कृष्णयजुर्विषयिकासूपनिषत्सु सैत्तिरीय महानारायण कठ-धेताधतर मैत्रायण्युपनिषद्, शुक्लयजुरधिकृत्य लिपितेषांवास्योपनिषद् बृहदारण्यक किञ्चाथर्वनिष्ठासु मुण्डक माण्डूक्य प्रश्नोपनिषदश्च मितरा प्रथिता प्राचीना प्रमाणप्राप्ता सन्ति । आचार्य शङ्कर उपनिषत्सु यस्तु भाष्य लिखेत् ता सन्ति इमा—

इहा केन कठ प्रश्न-मुण्डक-माण्डूक्य-सैत्तिरीयैतरेयच्छान्दोग्य-बृहदारण्यक-मृत्सिंहपूर्वतापण्युपनिषद् ।

शङ्कराचार्य भाष्यविभूषितस्यादिमा उपर्युक्ता उपनिषदोऽस्तिमहत्त्वं भजन्ते । लोकाप्रियरात्रासा षटन षाटनञ्चाधिक्येन साम्प्रत भवति । उपनिषत्सु काश्चनोपनिषद् पद्यात्मिका काश्चन गद्यात्मिका काश्चन गद्यपद्यात्मिका वर्तन्ते । कोपनिषद् कदा कृताभ्युदित्यत्रालोचक्रेषु मतभेदो विद्यते । इमा उपनिषद् नैकदिग्दर्शकाले प्रणीता अजायन्त अपि तु काले काले ता रचिता अभूवन् । प्रधानोपनिषदो युद्धाप्रगोषायतेररिणि सरकृत-साहित्येतिहामरेखका वदन्ति ।

उपनिषत्सु अद्वैतविशिष्टाद्वैतद्वैतश्रुतीना सद्भावो भाति । आचार्य स्वस्ति शान्तप्रतिष्ठापिका क्षुत्तय प्रधानत्वेन स्वीकृता, अन्यासा श्रुतीना गौणत्वञ्च तैत्तरीयपादितम् । शङ्कर स्वभाष्येण अद्वैत श्रीरामानुजाचार्यानुयायि विशिष्टाद्वैत मध्वाचार्यो द्वैत तत्र प्रतिपादयति । यस्तुत उपनिषत्सु दर्शनानां सर्वेषामपि बीजानि निहितानि सन्ति । न केवलमास्तिकदर्शनानामपि तु नारिकेलदर्शनानामपि मूलमिद्वान्ता समुपलभ्यन्ते । सत्य हि इदं यदुपनिषद् ऋषीणामाभ्यासिनः विचाराणां मनोज्ञो यदुमूल्यशाली च यदहं कोषः ।

उपनिषदा प्रधानत्वेन प्रतिपाद्यो विषयोऽभ्यासात् । सहितात आरण्यकं यावत् तद् ब्रह्म आ मनोऽभिप्रक्षमिष्येतेन रूपेण प्रतिपादितमस्ति तदुपनिषत्सु ततो न भिन्नमिष्येतेन प्रकारेण व्याख्यातमस्ति । द्रव्योपमिद्वान्तात् दैवाध्यामिकतत्त्वयोरेकत्वाच्चात्मैक्यं सर्वत्र न च त विहाय कोऽन्यन्थ पदार्थ इति सूपनिषत्प्रतिरुक्तिमि मायु निरणयि । तच्चात्मारय सत्य पूर्णमस्ति । तद्व तस्य द्रष्टृ तद्व च दृश्यम् । न द्रष्टृदृश्य भिन्नतां यस्तुन ध्ययत । आत्मैव सर्वव्यापी वर्तते विश्वस्य

सर्वेऽपि पदार्थेषु स एव व्याप्तोऽस्ति । तस्मिन्नेव समग्रस्यापि प्रपञ्चस्य लयो भवति । ततो व्यतिरिक्तं न किमपि । अत एव बृहदारण्यकोपनिषदाह—

‘म वा जयमामा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमय प्राणमयश्चक्षुर्मय श्रोत्रमय पृथिवीमय आपोमयो वायुमय आकाशमयस्तेजोमयोऽतेजोमय काममयोऽकाममय क्रोधमयोऽक्रोधमयो धर्ममयोऽधर्ममय सर्वमय ’

एतेन भवतीति स्फुटं यत् समग्रस्य चाग्रन्तोऽपि सन्ति शूला वा सूक्ष्मा पदार्था सर्वेऽपि ज्ञानमो भिन्ना । ते सर्वे आत्मत्वेनैव वेदितव्या आत्मन परस्मिन्नि प्रियतरम् । ऋषिभिर्बहुधा स आत्मा वर्णितः । यद्यप्यन्ति ते यत् आत्मैव प्राणापानव्यानोदानवायुरूपेणात्मच्छरीरमवति । आत्मैव क्षुत्-पिपासाशोकमोह जरामरणेभ्योऽस्मानुद्धरति । आत्मनो ज्ञानानन्तरमेव मानव सुतसम्पत्सुन्दरी स्वर्गादिममवाहीच्छानो विरतो भूत्वा परिभाजो जीवनं वहति । पूर्णवायुरग्न्येवाश्वासमा सदसल्लघुगुरुदूरान्तर्गहिरादिस्वर्गविरहधर्माणामेकाधारः । सर्वेऽपि वर्णनकारा अत एवेदं परमतः परमाभिधाय विभिन्नरूपेण स्वस्वमूलतत्त्व मर्यादं भिन्नभिन्नया दृष्टिस्वरूपा भिन्नभिन्नानि दर्शनानि स्वररचन् ।

ब्रह्मन्तश्च य कोऽपि जिज्ञासति, ज्ञातुं शक्नुते, य कोऽपि मानवस्तत् लिप्सति लब्धुं प्रभवति । तदर्थं तपस्या कामयते अभिलष्यते सत्मानुरागो यलिष्ठा निष्ठा विमलश्च ज्ञानम् । नायमात्मा वेदाध्ययनेन लब्धुं शक्यो न च सद्धारणाशङ्क्यैव । साधको हि यमात्मानं वृणुते तेनैव स तमवाप्तुमीष्टे । तम्प्रति हि स्वयमेवामा स्वकीय रूपमभिष्यनति । उपनिषद् आहु —

‘नायमात्मा ब्रवचनेन लभ्यो न सेधया न बहुधा श्रुतेन ।

यमेवैव वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैव आत्मा विवृणुते तन् एवम् ॥’

प्रज्ञागो मूर्तामूर्तभेदेन रूपद्वयम् । तदस्ति मय्यसमय्यञ्च स्थिरमस्थिरञ्च । स्थलश्चण लक्षणातीतञ्च । तत् ‘परमात्मैतदप्युच्यते । अयमेव परमात्मा अविद्याह्नोर्यन्धने निषम्य जीवामेत्यतदपि निगद्यते । यतजनुकर्मवशात् सुग्यानि दुःखानि च मोक्षं जगति जन्म गृह्णाति । पुनः पुन जायते म्रियते च । ममारागमनानेहमि भोगानुभूतं शूलं यपुर्विभर्ति । स लोके परलोके च भ्रमति, स्वप्नायस्यापी लोकाद्वयस्यापि ज्ञानमाप्नुते । ममे च सुखं दुःखञ्च विन्दति । ममे स्वप्नगन्त्रियदृशं नार्हं शरीरं धारयति । भवति च तस्मिन् शूलं मिश्रम् ।

उपनिषदो वदन्ति यज्जीवो भोगनिमित्तेन स्वप्ने स्वयं नवभवविपगाणां सृष्टिं कुरुते । परं वस्तुतः स्वप्नस्यापि सृष्टिरस्ति ब्रह्मण एव । जीवास्त्रिब्रह्मणोरेकत्वात् ।

यथा जाग्रदवस्थातो जीवः स्वप्नावस्थायां प्रविशति तथैव स नैजं स्थूल-
शरीरं ह्रिया अविस्राप्रभावात् शरीरान्तरं धारयति । शरीरत्याग एव मरणमिति
कथ्यते । जीवमरणसमयावस्थां वर्णयन्त्य उपनिषदः संसृतिं यज्जीवस्तदा दुर्बलतां
संज्ञाशून्यताञ्च प्रयाति हृदयञ्चाधितिष्ठति । प्रथमं नश्य रूपज्ञानं नश्यति,
इन्द्रियैः सार्धमन्तः करणमपि लुप्यतामुपैति । तदानीं हृदयबाह्यभागः प्रकाशितो
जायते । तत्रप्रकाशमेवाधित्य जीवः स्वकर्मप्रभावात् शरीरस्य भिन्नभिन्नचिद्द्रव्यमार्गेण
निर्गच्छति । तस्मिन्नपि समये जीवे वासना स्फुटतयैव विभासते । अस्या
वातनाया एव सामर्थ्यात् जीवस्य भाविनो जीवनस्य स्वरूपं निर्णयते ।

उपनिषदां कथमनेतत्-वर्तमानममये जीवाः स्वकीये जीवने यादृशं कर्म
आचरन्ति ते भाविनि काले तादृशमेव जीवन्मपि लप्स्यन्ते । सृष्टि कर्माण्येव
जीवनव्यवहाराणि । जीवनं ह्युत्तमं सर्वविषयया समुच्चतञ्च कर्तुं सततं शुभाभ्येव
कर्माणि कर्तव्यानि । ज्ञानादृच्छते न मुक्तिस्तस्मात् । ज्ञानमर्जनीयम् । ज्ञाना-
धिगमनं योगाभ्यासेन सम्भवम् । सात्त्विकता जीव उपरते सति सात्त्विकरूपं
सद्देशं सच्छरीरमनुते । एतेनैव स्फुटं जीवस्यास्मात् लोकात् परलोकगमनं
तत् तद् भोगाधिगमनञ्च । तपश्चरणात् पुण्यानां ह्यनुदयाच्च ज्ञानपलेन वासना
विनश्यति, क्रियमाणानि कर्माणि विलीयन्ते सञ्चिन्तानि च कर्माणि हतशक्तिकानि
जायन्ते । एवं विद्यादशां प्रपन्ना एव जना जीवन्मुक्ता उच्यन्ते । जीवन-
मुक्ततायां प्रारब्धकर्मानुरूपं जीवस्य स्थूलं शरीरं सन्तिष्ठते, मष्टे च सति
प्रारब्धकर्मणि शरीरमपि निपतति । ततश्च जीवः स्वकीयस्म रूपस्य प्रत्यक्ष-
भावेनानुभूतिं कुरुते ।

सृष्टिउर्जनमप्युपनिषदुः श्रुतमस्ति । तत्रोक्तम् आर्द्रां सृष्टेर्नाम्नीत् किमपि ।
केवलं सृष्ट्युपवर्तत । ततश्च मनः सलिलानलभुजः समुद्रभूताः । अजापतेरनन्तरं
सुरासुराद्योद्भूतः । अचिदिदमप्यभिहितं प्रथमं पुराणस्य ततश्च श्रिष्टा अकस्मि-
भवत् । ताम्याञ्च विश्वस्य सृष्टिरभूत् । पुनर्द्विषताया वर्जनं छान्दोग्योपनिषदि
बृहदारण्यके च दृष्टं भवति । उपनिषदाभ्ययनेन ज्ञायते यत् सर्वतः प्रथममेक-
मव्यक्तं रूपमासीत् । तस्मादेव व्यक्तमिदं जगत् सृष्टमभूत् । इदमव्यक्तं रूपं हि

‘परब्रह्म’ अस्ति । समस्तमपि जगत् तस्मादेव प्रादुर्बभूव । अन्ततश्च तत् तस्मिन्नेव लीयते—

यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते ।

तेन जातानि जीयन्ति । यत्प्रयन्यभिसंविशन्ति ।

तद् ब्रह्म एव जगतो निमित्तकारणमुपादानकारणञ्चास्ति ।

उपनिषत्सु कर्मगतिरपि सविस्तरं वर्णितास्ति । तत्र देवयानपितृयानयो-
निरूपणमाहोक्ष्यते । पुण्यकर्मभ्यः पुरः सुयोनिमध्ये पापेभ्यश्च कर्मभ्यः कुम्भि-
ताया षोडशा जननमुपादधाति ।

आत्मानं द्रष्टुं किं वा ब्रह्म ज्ञातुं जीवस्य कर्त्तव्यमिदं यत् स कायं वाचं
मानसञ्च सयच्छेत् । किञ्च ब्रह्मणः साक्षात्काराय मग्नस्य वाचरणं, न कस्यापि
यस्तुनोऽपहरणं, ब्रह्मचर्यस्य रक्षणम्, इन्द्रियाणां निग्रहणं, हिंसायां परित्यजनं,
मान् पितृदेवातिथिगुरुजनानामभ्यर्चनं, निन्दनीयकर्मपरिवर्जनं, सासारिकेषु विषयेषु
विरागम्, अन्तःकरणस्य परिचालनमतिगरामपेक्षयते ।

परिशुद्धेन कायेन वचनेन हृदयेन अहम्भावरूपस्थितं प्रत्यक्षचित्तमत्र गच्छेत्
प्रयतेत जीव । तदर्थं निदिध्यापनमपेक्षितमस्ति । योगशास्त्रोक्तमाध्यानानि
साधनीयानि । एतस्मिन् अभ्यासावे तदेव सफलता भवति यदा श्रद्धा भवति
गुरुमतिं स्वसमर्पणं कृतं जायते । अहम्भावविनाशनाय सर्वान्यप्येतानि
कार्याणि कर्त्तव्यानि सन्ति । गुरुस्तत्र ग्रहीणदोषार्थैव प्रददाति । उक्तञ्च—

प्रशान्तचित्ताय जितेन्द्रियाय च

ग्रहीणदोषाय यथोक्तकारिणे ।

गुणाम्बितायानुगताय सर्वदा

प्रदेयमेतत् सततं मुमुक्षवे ॥

गुरुनिज्ञापये ‘तत् स्वममि’ इत्येतदुपदिशति । ज्ञान्तो दान्ता शुद्धान्त-
करणं साधकं ‘अहं ब्रह्म अस्मि’ इत्येनं गुरुरूपदेशं निशम्य स्वयमेव आत्मनि
ब्रह्मणोऽनुभूतिं कर्तुंभारयते । साधकोऽभ्यासवशात् ज्ञानं ज्ञानं ‘तत्’, ‘त्वम्’,
‘अहम्’, ‘अयम्’—इत्यादिप्रमत्तभावनास्तथाभासयामासति यत् स ‘तत् स्वम्’
इत्येतयोर्वा ‘अहम्’, ‘अयम्’ इत्येतयोर्मध्ये ऐक्यमेवानुभवति । यं न स्पर्शय
रूपमात्मनो मिश्रयेन जानाति । ‘एकेन विज्ञानेन सर्वं विज्ञातं भवति’ इत्येन-

दुपनिषद्ब्रह्मसोऽनुसारेण न साधकः सर्वपदार्थावबोधानन्तरं. 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इत्येतत् साक्षाद् भावेनानुभवति । ततश्चासौ संसार-बन्धनान्मुक्तिमवाप्स्य अनामयं सच्चिदानन्द-पदं प्रपद्यते । न पुनः संसारेऽस्मिन् स निवर्तते । उक्तञ्च गीतायाम्—

अप्यङ्गोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमो गतिम्
यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद् धाम परमं मम ॥
न तद् भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ।
यद् गावा न निवर्तन्ते तद् धाम परमं मम ।

हृत्थं दुपनिषदुपदेशनिष्कर्षोऽयं यदेवमेव तत्त्वमस्ति । तस्मादेव समग्रोऽपि संसारः समुपपद्यते पुनश्चान्ततस्तत्रैव लीयते । श्रुतिश्चामनति—

'वाचारम्भणं विकारो नामधेयं श्रुतिकेत्येष सत्यम्' । निर्गुण-सगुणभेदेन ब्रह्म द्विविधम् । तत्र निर्गुणं ब्रह्म न वक्तुं शक्यम् । तदस्ति सर्वधैव वागगोचरम् । न तत् केनापि प्रकारेण गातुं शक्यं यत् तत् पदविधम् । निर्विकल्पपरवाक्षि-रूपाधित्वाच्च तद्वस्तुनिर्देश्यम् । अत एव तु वाक्कलिना ब्रह्मणि पृष्टो वाच्यो मौनमालम्ब्यैव तत्कृतप्रश्नमुत्तारः । निषेधमुखेनैव तद् वर्ण्यते यत् तद्विदं न । अत एव श्रुतयो नेतिनेतीत्युक्त्वा तद् गायन्ति । ऋटोपनिषदमाह—

अक्षयमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं निर्यमगन्धवच्च यत् ।
अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं निचाप्य तं शृणुमुखात् प्रमुच्यते

ब्रह्मदारण्यकोपनिषदि याज्ञवल्क्यः तद्विद्वत्स्य गार्गीमित्थमुपदिशति—
गार्गी ! न तदक्षरं ब्रह्म स्थूलं नाणु न सूक्ष्मं न दीर्घम् । तद् असङ्गं रस-गन्ध-हरितम् । न तच्चक्षुःश्रोत्रमनोवागीगन्धम्' । केनोपनिषत् तच्चिन्मपमं ब्रह्म-वर्णयत्येवम्—

“यद् वाचाऽनम्युदितं येन वागभ्युद्यते ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यद्विदमुपाप्सते ॥

दंश-काल-निमित्तातीतत्वात् तद् अप्रति सर्वधैव विचित्रम् । प्रमाणातीत-त्वात् तदप्रमेयमस्ति रिश्व चेतन्याग्नरत्वात् स्वयमेव विषयि । ऋटोपनिषत् तन्महीयस्त्वतायामाह—

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः ।
तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥
मुण्डकोपनिषदेष्टुद्रायति तत्—

{ “यधोर्णनाभिः गृह्यते गृह्यते च यथा धृष्ट्यामोषधयः सम्भवन्ति ।
यथासतः पुरपात् केशलोमानि तथाधरात् सम्भवतोह विश्वम् ॥”

एवञ्च यस्तुनो घोषाप सप्तलक्षणमपेक्ष्यते । लक्षणञ्च तदस्थ-स्वरूपभेदेन
द्विविधं भवति । तदस्थलक्षणेन वस्तुनोऽस्यापि परिवर्तनशीलगुणा व्यप्यन्ते ।
स्वरूपलक्षणेन च वस्तुनः शुद्धं रूपं तात्त्विकञ्च रूपमुपलभ्यते । सगुणब्रह्मण
उभयविधं लक्षणं क्षुपनिपस्तु प्राप्यते । स्वरूपलक्षणेन ब्रह्म सत्यं ज्ञानमथ चान-
न्तरूपमस्ति । उक्तञ्च तैत्तिरीयोपनिषदा—

“सत्यं ज्ञानमनन्दं ब्रह्म” । तच्च ब्रह्म विज्ञानमानन्दवद्वास्ति । शुद्धादरण्यको-
पनिषदाह—“विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” । उपनिषत्सु ब्रह्मण स्विस्वाभाविकशक्तीना-
मुल्लेखः कृतोऽस्ति । श्वेताश्वतरोपनिषदाह—

“परास्य शक्तिर्विविधैव भूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलत्रिया च” ।

सगुणब्रह्मणस्तदस्थलक्षणं छान्दोग्योपनिषदेवं प्रवर्त्तते—

“तज्जलानीति ज्ञान्त उपासीत” ।

उक्तं हि सिद्धान्तं तैत्तिरीयोपनिषद्वलितशब्दादलितं व्याख्याति—“यतो वा
इमानि भूतानि जायन्ते, यतो जातानि जीवन्ति, यत् प्रयस्यभिविशन्ति तद्-
विजिज्ञासव्य तद् ब्रह्म” । “जन्माद्यस्य यतः” इत्येतस्मिन् ब्रह्मसूत्रेऽपि ब्रह्मण-
स्तदस्थलक्षणं दर्शितम् । माण्डूक्योपनिषदपि तत् तादस्थ्येन वर्णयति—

“एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्बान्धो योनिः सर्वस्य प्रभवोऽप्सरी हि
भूतानाम् ।”

सगुण ब्रह्म संसारस्यास्य शारङ्ग निखिलस्यापि जगतो हि जीवानां भाग्यस्य
विधान् पतते । शुभकार्यकर्तृणां जीवानां तत् कल्याणसम्पादयितुं, मुक्ति-भुक्ति-
प्रदान्, अशुभकर्मकारिप्राणिनिग्रहीन् च । तदेव सगुणं ब्रह्म ईश्वर-पराद्-हिरण्यगर्भ-
संज्ञया व्यपदिश्यते । अस्य विश्वस्य सर्वेऽपि प्राणिनस्तस्यैव शरीरमिति कथ्यन्ते ।
सगुणत्वात् तत् पादाभ्यां चलति, हस्ताभ्यां कार्यं करोति नेत्राभ्यां पश्यति,
वर्णाभ्यां शृणोति ।

प्रहस्य शक्त्यैव देवतासु शक्तिः सञ्चरते । तस्यैव शक्तिमत्त्वेन उगत
पदार्था जायन्ते शक्तिमन्तः । तस्मात् न केनापि पदार्थेन स्वशक्तिं गर्व कार्य
इत्यतदुपदेष्टुमाका केनोपनिषदुमाहोमन्तीनामकमुपाख्यानं प्रस्तवीति ।

उपनिषदा व्यवहारविषयक पक्षो नितरा मनोऽभिरामः । दार्शनिकानि
तत्त्वानि व्यवहारे प्रयुज्योपनिषद् विद्या मानवीयजीवनमस्मिततरा रमयति द्युत्यदि
तदाय ललित वैशिष्ट्यम् । उन्नत समृद्धआध्यात्मिकपयमारोहो बहवः सद्गुणाः
सत्त्वपेक्षिताः । अतः उपनिषदो मनोरमात्पायिका निधाय जनसमुदायं तान्
सद्गुणान् बरीतुमुपदिशन्ति । आत्मसत्यं तपोदानार्जवाहिंसासत्याविसद्गुणाः
जीवनं निःसंशयतया समुन्नमयन्ति तस्मात् ते उत्तमा गुणा उपनिषद्भिस्तथा
आलेखिता यत् अवलोक्य तान्, जन-मानसं शतितं तान् स्वीकर्तुमुपनमते ।
सैत्तिरीयोपनिषत् 'सत्यं ब्रह्म, धर्मं चर' इत्यादिना, छान्दोग्योपनिषत् 'स यकां
जाब्राह्मण्यदिभिः, प्रभोपनिषद् अनुतन्निन्वादिना, मुण्डकोपनिषत् सत्यश्चादिना
समार सन्मार्गं दर्शयन्त्यो हि केन न प्राप्यन्ते ?

ज्ञानस्य निर्विवेकवैराग्याधीना । प्रह्लादाख्यार्थं तावज्जीवो न प्रवर्तते
यावत् तत्र त्रिवेक वैराग्ययोरुद्यो न सञ्जायते । मुण्डकोपनिषदेतद्गुणद्वितय
प्रति जनानां चेत् आवश्यकितु पूर्णवलेन प्रयतमानास्ते । कर्मभिः प्राप्ता लोका
सन्ति विनश्वरा इत्येतद् विशाद्यैव ब्राह्मणस्य मानसं निर्विषण्यतामुपैति । विवेको
नोधपतीव यत् हृतेन (कर्मणा) अकृतस्य (निश्चयब्रह्मण) समुपलब्धिर्न
भविषु चाक्यास्ति ।

कर्मानुष्ठाने प्राणी सर्वथा स्वतन्त्रोऽस्ति । उपनिषदामभिधानमिदं यज्जीव
कर्माचरणेऽस्ति स्वाधीनः । पुरुष काममयोऽस्ति बाहरी तदीयेच्छा भवति तादृश
पृथ तस्य सकल्पो भवति । बृहदारण्यके श्रोतम्—“अथो रत्नबाहु काममय
पुत्राय पुरुष इति । स यथाकामो भवति तत्कर्तुं भवति यत्कर्तुं भवति तत्कर्म कुरुते
तदभिसम्पद्यते ।” आरम्भजानलामानन्तरमेव मानव सर्वेष्वपि लोकेषु पर्यटितु
प्रभवति । स यत् कामयते तत् सङ्कल्पमात्रेण कथंते उपनिषद् पुरुषार्थोपदेशिका
सन्ति । सुक्लिकोपनिषद् वक्ति—

शुभाशुभाभ्यां बहन्ती मार्गाभ्यां वामना सरित् ।

पौरुषेण प्रयत्नेन योजनीया शुभे पथि ।

अशुभेषु समापिष्ट शुभेऽप्येवावतारयेत् ॥

मानवस्य कर्णव्यमस्ति यदसौ स्वमुद्धर्तुं शुभशामनाभिः स्वकीयं मनो निभृ-
पयेत् न यः अशुभशामनासु निपतेत् । तामिममनो भवत्यपरिग्रं दृषितञ्च ।
“ओ३म् यज्ञाग्रतो दूरमुपैतो” त्यादिभिर्मन्त्रैः श्रुतयो मानवं शिष्यद्वारुणशीलं
स्वान्तं विधानं प्रेरयन्ति । मनुष्यमात्रस्य धर्मोऽयं यदमाबुचोद्देश्यवान् भवेत् । स
स्वकीयं यदुभूतं जीवनं साधारणवस्तुपुष्टौ न योजयित्वाऽऽत्ममन्त्राण्यस्य
योजयेत् । श्वेताश्वतरोपनिषद्विद्वति सरनेहम्—

“तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति । नान्यं पन्था विद्यतेऽयनाय” ।

उपनिषदन्वयलक्ष्यं भास्वामन्तरविषयकं ज्ञानम् । तच्चरमलक्ष्यस्वस्वा-
त्मनोऽपरोक्षानुभूतिः । परोक्षानुभूत्या न सिद्ध्यति स्वार्थः । स्वतत्त्विरूपानग-
ममं स्वकीयस्य रूपस्य साक्षादनुभवनमेवापेक्षयते । अत एव मानवस्य यत्
कर्तव्यं सुखमस्ति तदिदमेव यत् स स्वरूपेऽतिष्ठेत् ।

आत्मनो दर्शनेन, आत्मन्वयस्थानेन आत्माविगमनेन हि स्वाराज्यं भवत्यु-
पलब्धम् । जन आत्मनि रमते, आत्मनि धीवति, आत्मनि, विहरति आत्मनि
नन्दति च । आत्मनो ज्ञानभ्रमवत्त्वादसौ जीवो निरतिशयानन्दमास्वदते । न
लौकिकेन दृष्टान्तेन न तद्वानन्दस्य लब्धोऽपि प्राप्यो भवति । बृहदारण्यकोपनि-
षद्लौकिकोदाहरणद्वारेण तद्वानन्दस्य सुषुप्तनराभासमात्रं प्रस्तुतीकरोति । सा प्राह—

‘तद् यथा मिथया शिवा संपरिष्यन्तो न वाहं विजान वेद, नान्तरम्,
पुनमेवायं पुरः प्राहेनागना संपरिष्यन्तो न वाहं विजान वेद नान्तरम् । तद्
या अस्य पृतदास्यवामम् आप्रकामम् अकामं रूपम्’ ।

आत्मयेता जन एव तं लौकीकतुं निरतिशयमानन्दमनुभवति । परं
तमानन्दमभ्यासो हि पुरुषो भवत्यवरुद्धवाग्यापारः । यस्तु न स आनन्दो न
धातुव्य नाभ्येतापि केनापि साधनेन लभ्य । स तु स्थानुभूयैव गम्यो वेद्यो
संपद्य जायते । एतस्या पृथगपरोक्षानुभूतेः प्रतिपादनमेवोपनिषदामभीष्टमन्त्यम् ।
अन्येषां गिद्धान्तानां प्रतिपादनन्तु एतस्मात् प्रयोजनान् विहितं यत् तत्प्रहायतया
सा लब्धा स्यात् ।

उपनिषदो यस्तुनो भारतीयारम्भादिभ्यस्य परमभारत्राणि रसानि
रन्ति । तेषां उपनिषद्धानां दिव्यया हि आत्मया को न मुनि मनिमान् आ-
जितो नु जातः । साहजर्होऽनुस्य दाराशिकोद्वेगोपनिषद्रेम जगति विदितमेव ।

वैदेशिकानां विपश्चितां समक्षे यदैवायमलौकिको विश्वाभिरामः प्रकाशः समागत-
स्तदा तत्क्षणमेव ते विद्वांसोऽमुद्यन् । एफ्रेटिल झुपेरनो लैटिनभाषायामनूदित-
धानुपनिषदः । ओथमर फ्रांक महाभाग उपनिषद्ग्रन्थान् अधीत्य तान् संक्षेपेण
प्रकाशमानिनाय । तत्प्रकाशितग्रन्थान् इमान् पठित्वा उपनिषद् ज्ञानमिति
प्रतीच्यानां पण्डितानामुत्सुकता वृद्धिं ययौ । औपनिषत्के साहित्ये श्री जे० डी०
लंडुईनायो यस्यायं श्रमस्तत्र चकार तत्स्तुत्यम् । बेखरमहोदयस्योद्योगेन तु उप-
निषद्ज्ञानस्य प्रचारः समग्रेश्चि संसारे पश्चिमीयेऽभवत् । उपनिषदामनुवादस्तेन
जर्मनभाषायां कृतः । 'इण्डिस्केन स्टडियन' इत्येतेन भाषायां स उपनिषद्-
विषयकं ग्रन्थमजग्रन्थत् । महापण्डितो मैक्समूलर उपनिषद्वाग्मैत्रीभाषायामनुव-
धात् । अन्ये च पालङ्ग्यन-भार० ई० डूमप्रभृति विद्वांसोऽतितरामुपनिषद्-
भक्तिं प्रकटीचक्रुः । धन्या भारतभूयोपनिषत्ज्ञानप्रदीपं प्रज्वालयामास ।

(४)

भारतामृतसर्वस्वं गीता

✓ श्रीमद्भगवद्गीता 'महाभारतम्' इत्येतेन नामधेयेन सुप्रसिद्धस्य विशाल-
 कालस्य महाग्रन्थस्य सारमोऽयम् । सा श्रोतॄणां सप्तशत्या निधेयमाविगमन-
 ह्योपायान् सुबोधाय भाषायामभिव्यनक्ति । तदीया यत्सुप्रसिद्धप्रणाली
 सरलसि तस्मान् स्वामाभ्युपगम्यन्त्येवमपि जनोऽन्तरेणाधिरमायाम् तामयोजु-
 महति । किञ्च सरलमपि प्रपञ्चपरिच्छिन्नमुपेक्ष्यानेन गीताराजमार्गेण, इत्यर्थं
 प्राप्तव्यमाह्वयमादधितुं दास्येति । न गीता कस्मिंश्चित् सम्प्रदाये रुचिं निदधानि,
 न च सा कस्मिंश्चित् एव नैजप्रीतिमनुवध्नाति, न च सा कस्मिंश्चित् यादृ पञ्च
 निषेधं वृत्तयति । सा सम्प्रदाय-मनादिकुर्वन्तु सर्वेऽपि दूरे यतन्ते । तदीय-
 मनेहम् यादृष्यामतजस्य निरुपगम्य यावता भिन्नभिन्नमतानामुद्भावनाभवत्
 तावता सर्वेषामपि उपादेयता प्रति दृष्टिं सिद्धयती ता परमाभिरामं माधनाभ्यासं
 निमित्तीते । तदीयेषा शिक्षिता तेषां प्रायिनां दूते परमोपकारिणी संयुक्तास्ति
 ये मयायाध्यामिस्मोऽनुग्राः । गीताया महत्त्वस्य कारणमस्ति तस्याः समन्वया-
 निरा दृष्टिः । यदा गीता प्रादुर्भूत तदा 'मानवजीवनस्य किमुद्देश्यमि'त्येतस्मिन्
 विषयेऽनेकविधास्ताः प्रचलिता आसन् । आत्मनोऽन्तरोपानुभूतेः प्रतिपादिका
 आसन् उपनिषदाः प्रकृति-पुण्ययोः स्वस्पायबोधेन मोक्ष-लभो भविषुं दास्य
 इत्येतदुपपादकमासीत् । मातृदर्शनम्, समाज-धर्म-प्रतिष्ठापित-विधि-विधानानुष्ठानं
 हि परमपुण्यवर्गं प्रददातीत्येतदुपदेष्टुं आसीत् । धर्ममार्गमाः, जीवः प्रकृतेर्यथा-
 दृष्टाव्याधनेनोन्मुक्तो भूया कैश्चयं लक्षणं प्रमदनीयं तस्य प्रतिपादनस्य मिथत-
 मासीत् योगदर्शनम् । रागादिभिरया अस्वाभाविकानि वशीभिः समावृते स्वस्व-
 दिवेनैव मिद्वान्तस्य प्रचारकमासीत् पाञ्चरात्रनामहि । एतेषां सर्वेषामपि
 द्वातानिवातां तद्वानां मनोरमं मननार्थं येन विधिना गीतानुविष्टि ग विधि-
 योगः परमसमीपः परमोपादेयः । अत्रानुसुबोधभागायासां अस्मद्व्य-
 हयोपायावतवशिकदेव गीतानन्दस्यैव गीतमपिगच्छति । गीताया महिमाऽय-
 थोपायवनेनापि अस्ति । यद् दर्शनार्थं तस्या अन्तर्भावः प्राधान्यवर्तिन्येनियते ।
 अत्रानुपपन्नविधिभिर्मन्त्रविष्टारैरापादितानां मानवभूतानां विधाय तदीयगूढम-

तात्पर्यं स्वदृष्ट्या प्रकाशयितुं प्रयत्नः कृतोऽस्ति ॥ ^७भारताद् बहिरपि गीतायाः
प्रचारः पर्याप्तो वर्तते । प्रायेण सर्वत्रापि सम्यग्भाषासु तदनुवादो दृश्यते ।
सन्ति च तत्र ग्रहवः पाण्डित्यपूर्णं विमर्शनकारिणो ग्रन्थाः । सा सर्वजनहिताय
भुवि स्थलीयमस्तितां षष्टि । नैऋतिः कोऽपि कालो देशो वा यदर्धं सा
नोपादेया सिद्ध्येत् । गीतायाः प्रभावो विषयोऽस्ति ब्रह्मविद्याधारकस्याचारस्य
प्रतिपादनम् । आचारस्य सुन्दरतया प्रतिष्ठा तदैव जायते यदा स आध्यात्मिकतया
संछिद्यो भवेत् । तस्माद् गीतार्थ-विश्लेषनार्थमुक्तोभयपक्षयोर्मिलनमपेक्षितमस्ति ।

—आध्यात्मतत्त्वस्य विमर्शनं गीतायामतिप्रसङ्गपरिहृतोऽजबलभाषायां कृतं
प्राप्यते । यद्यपि ब्रह्मतत्त्वस्य विमर्शो बहुधा विहितः परमष्टमे त्रयोदशे आध्याये
तद्दर्शनं सविस्तरं विद्यते । ब्रह्मणः सगुण-निर्गुणयो रूपयोर्बोध्यं कारयन्ती गीता
तयोरभिप्रायं प्रतिपादयति—

सर्वेन्द्रियगुणामासं सर्वेन्द्रियवर्जितम् ।

असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोजम् च ॥

ब्रह्म न सत् न चामत् इति षण् लक्षणम् । तत् ताभ्यामपि परम् । तद्भूते-
भ्यो ह्यष्टयकं तत् तद्भ्यन्तरेऽप्यस्ति तद् बहिरप्यस्ति । तद्वस्ति दूररथमन्ति-
कस्थमचरं चरम्—

ज्ञेयं यत् तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञायाऽमृतमश्नुते ।

अनादिमत्परं ब्रह्म न मन्तव्यासदुष्यते ॥

यहिरन्तश्च भूमानामचरं चरमेव च ।

सूक्ष्मवात्तदग्निज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥

परमतरस्य देशकालनिमित्ताद्युपाधिविरहितत्वात् समस्तानामपि विरोधानो
पर्यवसानस्यानं तत् नम्राद्याभित्तिषु वर्णनेषु विरोधस्य एवोऽपि । भगवतो
जगद्भुवःप्रति प्रतीयते च तत्रैव, सर्वेषामपि प्राणिनां वायोऽपि तस्मि-
न्नेव, सूर्ये मणय इव तस्मिन् सर्वमपि जगदिदं प्रोतमास्ते । तदीयं हस्तपादं
सर्वतो, नेत्र-श्रोत्र-मुख-शिरसि च सन्ति सर्वदिगुन्मुखानि; समग्रमपि विश्व-
मावृत्य तद् निरुन्मेषमस्ति—

एतद्भूयोनीनि भूतानि सर्वाण्युपधारय ।

अहं कृत्स्नस्य जगत् प्रभवः प्रलयस्तथा ॥

नक्तः परतरं नान्यत् विद्मिदस्ति घनञ्जय ।
मयि सर्वमिदं श्रोतं मूत्रे मणिगण इव ॥
सर्वतः पाणिपादं सम्पर्तोऽभिहितोऽमुग्रम् ।
सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥

गीता भगवानो द्वित्रिषयोर्भांजयोः सत्तां प्रतिपादयति । तौ च भारजिमी-
अपरभाजः परभाजश्च । न भावोऽपरभावोऽभिधीयते येनेश्वरो योगमायायां
भवन् जगत्प्रभित्यकिं गच्छन्ति, स तेन हि भावेन जगदभिव्याप्य सन्निष्ठमानो
भवति—

अथवा बहुमतेन किं ज्ञातेन तथार्थम् ।
विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेतदंशेन स्थितो जगत् ॥

परमीश्वरो न जगन्मात्रमपि तु स तदुत्पत्तिरूपं विराजते । इदमेव तदीयं
परमार्थरूपम् । एतस्यैवाव्ययस्य रूपस्य नामास्ति 'परमात्र' इति ।

अथर्वं व्यनिमापन्नं मन्यन्ते मामनुब्रूय ।
परं भोजमज्ञानतो भमाव्ययमनुत्तमम् ॥

गीताया यच्च इदं

"पादोऽस्य त्रिधा भूतानि त्रिपाङ्ग्यामृतं विधि" ।

इदं तद्वैदिकमनु-संवादि ।

भारतार्थत्रिषः कोऽपि पदार्थो यत्र भगवतोऽसौ न विद्येत । तत्पक्षेन
विभूतिगामु धीमान् जितेन पदार्थेषु तस्य शक्तेर्यमोहनमनिसायया दृश्यते—

यद् यद् विभूतिमन् तत्र धीमदूर्जितमेव वा ।

तत्तदेवागच्छ त्वं यम तेजोऽज्ञानममरम् ॥

इदं पराचरामर्षं जगद् भगवन् एव स्वरूपम् । अत एव गीता भगवतः
प्रकृतैर्द्विविधं वर्णयति । एतस्मिन् त्रिष्वे मांस्य-गीतामिमनतायविषेचने यथा-
र्थस्य तद् प्रत्यक्षमिति । "गृह्येभ्योऽच्चेतनमटुनिः पुण्यञ्च वर्तेते" इत्येतदुक्त्या
मांस्यदर्शनं यमग्नानामपि पदार्थानामुत्पत्तिरन्तर्गतम् तद्वद्वयाद् भवतीति स्वीकृत्यते ।
न तन् तत्र कारणं हिमप्यवत् नृतीयं तत्र मन्यते । परं गीता मांस्यरूपेण
गिदाग्नं माद्वैकृत्यते । मा तु तन् तद्वद्वयं व्यनिरिष्य ताभ्यां परमपि तत्रमन्य-
द्वपुषागच्छति । तद्वि तत्रे मा सर्वप्रापदमन्यमसुते मन्यते । तस्मादेव परा-

चरमृष्टेरभ्युदयो भवतीति सा प्रतिपादयति । वदति च सा यत् प्रकृतिः पुरुषश्च हि तस्य व्यापकस्य तत्त्वस्य-ब्रह्मणः—विभूतिमात्रम् । सा वक्ति परमेश्वरस्य प्रकृतिर्द्विविधा अपरा परा च । अपरा 'चरपुरुष' इति परा 'अचरपुरुष' इति प्रोच्यते । किञ्च अपराया नामान्तरं 'क्षेत्रम्' किञ्च पराया नामान्तरं क्षेत्रज्ञमिति च प्रथितम्—

भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।

अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥

अपरेषमितस्त्वम्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।

जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥

परा उत्कृष्टा प्रकृतिरस्ति । तत्र जीवस्य ग्रहणमस्ति । अपरास्ति निकृष्टप्रकृतिः । जीवेतरसमस्तपदार्थाः 'अपरे'त्येतेन पदेन व्यवहियन्ते—

अपरेषमितस्त्वम्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।

जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥

सर्वेऽपि भौतिकाः पदार्थाः 'चरपुरुष' इत्येतेन व्यापदेशेन व्यवदिष्टा भवन्ति—

द्वाविमौ पुरुषौ लोके चरश्चाचर एव च ।

चरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽचर उच्यते ॥

अष्टविधा प्रकृतिः किञ्च चतुर्विंशतिविधं (पञ्च महाभूतानि, अहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तप्रकृतिः, पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि, पञ्च कर्मेन्द्रियाणि मनः शब्दस्पर्शादिकाः पञ्च इन्द्रियविषयाः) क्षेत्रं तस्यैव विक्रमः प्रपन्नो वा विज्ञेयः—

महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ।

इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ॥

तदेयं सांख्याभिमतानि चतुर्विंशतितत्त्वानि गीताधिया क्षेत्रेऽपराख्यायां प्रकृत्यां किंवा चरे पुरषेऽन्तर्भूतानि भवन्ति । अत्रेदमपि ध्यातव्यमस्ति यद् इच्छा-द्वेष-सुख-दुःख-संघाताद्येतना एतच्च क्षेत्रस्य विकाराः सन्तीति गीता मन्यते—

इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघानधेतना एतैः ।

एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥

यैशैकं दर्शनमिच्छाद्वेषाद्विषमात्मनः (क्षेत्रज्ञस्य) गुण इति मन्यते ।

परं गीतादृष्ट्या तेषां सम्बन्धः क्षेत्रज्ञेन मह नास्तीति तु क्षेत्रज्ञेन मह वर्तते ।

चैतन्यामरुगात् जीव परमेश्वरस्य परा प्रकृति (उत्कृष्टविभूति) विद्यते ।

‘चेत्रज्ञ’ इति च न उच्यते । कृतकर्मकधारित्याद् वा भोगायतनत्वात् शरीरमेव चेत्रमिति कथ्यते । आत्मा ‘चेत्रज्ञ’ इत्यभिधीयते ।

न जायते म्रियते वा कदाचिन्-

भाय भूया भविता वा न भूय ।

अचो नित्यं क्षात्रहीड्य पुराणो

न हन्यते हन्यमाने शरीरे

इत्यादिना गीता आ मान गायति ।

जीवोऽयमेक एव । न तस्य पहरणम् ।

“यथा प्रकाशवत्क दृक्छ लोकमिमं रवि ।

यत्र चेन्नी तथा दृक्छ प्रकाशयति भारत” इत्येतेन गीताश्लोकेन विदितं भवति यद् गातायामेकत्रस्यैव भावनानुमोदिता । जीव परमेश्वरस्य सनातनो-
ऽश इत्यत्र बाह—“ममैवाशो जीवलोके जीवभूत सनातन ” ।

जगदुत्पत्तिरिति व्यङ्ग्यारगमीश्वर । सर्वेषामपि भूतानां भगवान् सनातनं
बीजम्— ‘बीजं मा सर्वभूतानां त्रिभिः पार्थ मनातनम्’ । यथा बीजाद् वृक्ष उ-
त्पद्यते लीयते च तत् तत्रान्तर्गतस्यैव जगदपीदं भगवत उत्पद्य लीयते च
तत्रैव । जगतोऽत्रान्तर आधिभाक्काल पौराणिकभाषाया ‘ब्रह्मणो दिनम्’
विज्ञावान्तरतिरोभाजगलो ब्रह्मणो निसे’ति कथ्यते । उक्तञ्च गीतायाम्—

अव्यक्ताद् व्यक्तं सर्वं प्रभवत्यहरागमे ।

राधागमे प्रसीयन्ते तत्रैवाव्यक्तमशुके ॥

भूतग्रामं स एजाय भूवा भूवा प्रलीयते ।

राधागमेऽवशं पार्थ प्रभवत्यहरागमे ॥

गीता सात्त्विकता प्रकृतिं स्वीकुरुते । तत्र प्रकृतिं ह्यपि ‘अव्यक्तम्’ ह्यपि च

‘महद् ब्रह्म’ इत्येतेन नाम्नाहृतान्ति—

मम योनिर्महद् ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम् ।

सम्भव सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥

सात्त्विक प्रकृत्या ध्रुव जगदुत्पत्तिं मन्यते पर गीता तथा न मन्यते । तन्म-
तेन प्रकृतेरस्यैव ईश्वरोऽस्ति । तस्याध्यक्षतायामेव प्रकृतिं ससार प्रयूते । अचे-
तनप्रकृत्या तथानरण्यमार्थ्यामावान्—

मयाध्यक्षेण प्रकृति सूयते स्वचराचरम् ।

हेतुनानेन कौन्तेय जगद् विपरिवर्तते ॥

गीतादृश्या जगत्तासत्य परं सत्यमस्ति—

“नासतो विद्यते भागो नाभाजो विद्यते सत् ।”

पुरयोत्तमत्वं गीतायां परमहंस्यं किञ्च महनीयसाध्यात्मिकं तत्त्वं मतम् ।

साध्यमतेन जनत कारणभूताजप्रकृतिरेव संप्रतीक्ष्यका । अतः प्रकृतिरेव
‘अव्यक्तमि’ति निगदिता । परं गीता तु ‘अव्यक्तमि’त्येतत्पदं प्रकृतिपुरोगम्यामपि
परमेश्वरमस्य प्रति प्रयुनक्ति । प्रकृतिरस्य निष्कृष्टविभूतिवर्तते । गीता अचला
प्रकृतिं चरनाद्वा कूटस्थमविशतिपुरवच्च अचरनाद्वा व्याहरति । परं परमतर,
पदसि अचरादप्युत्तममय च प्रकृत्यतिग, ‘पुरयोत्तम’ इत्येतेन नामधेयना-
मनति सा—

वरमाह चरमतीतोऽहमचरादपि शोक्तम् ।

अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितं पुरुषोत्तमम् ॥

अचरमस्य पुरयोत्तमयोः पार्थक्यस्यासंगमनमतितरामपेक्ष्यते । अचर-मह-
द्येतमतत्वमस्ति । तत् अव्यक्त-प्रकृतेरपि परस्माद् वर्तते । अस्ति तद् जगतो
भिन्नं संपा । गीतात्राह—

“परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽन्यत्तोऽन्यत्तामनातन ।

य स सर्वेषु भूतेषु नश्यन् न विनश्यति ॥

अव्यक्तोऽचर इत्युनस्तमाह परमा गनिम् ।

य प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥

परं ‘पुरयोत्तम’स्तु स कथ्यते यो विश्व व्याप्तुष्वन् अपि तस्मान् परस्माद्
विद्यते, समस्तेषुपि आंशारिषेपु पदार्थेषु विद्यमानोऽपि तेभ्य इत्यपि विराजते,
अस्त्यनो विभ्रातुगो विधातीनम । गीतोपदेशोऽयं धर्मागोच्यपि वसांनि समर्प-
णीयान्तरमा एव पुरयोत्तमाय ।

तदेवं हि गीतात्राह आर्षनिष्प्रपञ्चार्थं साध्याभिमतं प्रकृति-पुरगत्तं
भागवतधर्मागिरिपार्श्वरवाद्वा ह्यनया समन्वितं विधाय दर्शयति ।

गीतायां अध्यामपसो यायाः पुत्रिपुत्र समनस्यामकश्च वर्तते तावान् एव
तस्या व्यचक्षरपक्षोऽपि मनोऽभिराम आदरणीयश्च विद्यते । गीतायां जनु रा-
वर्तिनीनां वरिष्ठिनीनामप्ययनाद् विदितं भवति यत् नम्या प्रणामसुरेशं

व्यावहारिकशिक्षाप्रदानमस्ति । परमस्मिन् विषये विदुषां महान् मनभेदो लक्ष्यते । आचार्यश्रीशङ्करस्य मतमिदं यद् निवृत्ति-मार्ग-प्रतिपादनं गीतायाः मुख्यं लक्ष्यमस्ति । सा च निवृत्तिर्ज्ञानेनैव प्राप्यास्ति । आचार्यश्रीरामानुजस्य कथनमिदं यद् गीता प्रधानतया भक्तिमेव प्रतिपादयति । नयैव भगवत्प्राप्तिर्मेवितुं शक्यास्ति । स मन्यते यद् गीता ज्ञानदृष्ट्या त्रिगिष्टाद्वैतमयं च आचारदृष्ट्या भक्तिं प्रतिपादयति । लोकमान्यबालगङ्गाधरतिलकस्यन्यादेवाह । स पश्यति यद् गीताया लक्ष्यमस्ति कर्मयोग-प्रतिपादनम् । तद्द्वारेण भगवत्तत्तं धर्ममनुतिष्ठन् मानवः परवर्षाणांस्वभूतं भगवन्तमधिगन्तुमर्हति ।

गीताया उपदेशस्य व्यापकता स्वमप्रताप्य प्रति चेद् गम्भीरभावेन विचारो विधीयते तदा वेत्तुं प्रतिभाति यत् तद्द्वेषं तु किमप्यन्यदेव । न सा कर्ममार्ग एव वा न ज्ञानमार्ग एव न वा भक्तिमार्ग एव किं न ध्यानमार्ग एव रमते ।

यस्तुतस्तस्या धीः तत्र तत्र रममाणा अपि न केनाप्येकतरेण मार्गेण निवृद्धा भवन्ती विवस्ति । सा तु तस्मिन् मार्गे स्वकीया मतिं निबध्नाति यस्मिन् कर्म-ज्ञान-भक्तिध्यानलभ्यानां सर्वेषामपि मार्गाणां समिश्रणो विद्यते । सा मानवं तं मार्गमनुसर्तुमुपदिशति यस्य मार्गस्य क्षरीरं कर्मज्ञान-भक्तिध्यानतत्त्वै र्दृढमस्ति । न केवलं जीवन-रूपयाधिगमनाय कर्म एव अलं भवति अपि तु तदर्थं कर्म यथा-अपेक्ष्यते तथैव ज्ञान-अभ्यासोऽपि काम्यते । सामान्यजनस्य हृत्ते ॥ सर्वाण्यपि तानि साधनाभ्युपेक्ष्यन्ते । व्यक्तिनिक्षेपो जनः कामं परमार्थलाभाय स्वतृप्त्यनुरूपं किमपि साधनं-कमपि मार्गम्-अवलम्बेन । समन्वयता हि गीतायाः स्वकीया विशिष्टता वर्तते ।

मीमांसा कर्मणि रम्यति । तद्विचारेण वेदस्य कर्मकाण्डं पुनः स्वार्थेनो ज्ञानकाण्डो निरर्थकः । सा आह—“आम्नायस्य क्रियार्थेनात् जानर्थक्यमतदर्थानाम्” । कर्मपदं यज्ञपरकम् । देवतोद्देशेन द्रव्यार्पणं यज्ञ इति वक्ष्यते । गीता कर्मकाण्डं नावजानाति परं ‘यज्ञ’ इत्येतत् पदं सा तावत्पेक्षार्थं न प्रयुनक्ति यावति मीमांसा । तन्मतेन नानि सर्वाणि कर्माणि ‘यज्ञ’ इति नाम्ना व्यपदिश्यन्ते यानि निष्कामभावेन क्रियमाणानि परमात्मानं प्रापयन्ति । फलान्तरा-ह्वापूरकं कर्माचरणं ‘कर्मयोग’ पदस्यार्थ इति गीता वरीति ।

गीता ज्ञानमार्गं सभाजयति । परं गीताभिमतो ज्ञानमार्गः स न योह्य-ग्नात-सात्त्विकास्त्रिभिर्ज्ञानवादिभिः । साध्यस्तु प्रकृति-पुरुषयो ररूपावबोधमेव

ज्ञानं मन्यते । परं गीता न तद् 'ज्ञानम्' इति धूते । सा तु आत्मैक्यस्य कार्त्स्न्येनानुभवः । ज्ञानमिति मन्यते । तदभिमतं ज्ञानं तदीयेनाधःस्थितेन श्लोकेन वर्ण्यते—

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।

इति योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥

गीताध्यानयोगमभिनन्दति । सा पष्ठेऽध्याये ध्यानयोगं विदधतया उपश्लो-
कयति । तस्मिन्नेन ध्यानयोगस्याधमेवोपादेयभावो यदासन-प्राणायाम-प्रत्याहारा-
दिभिः परिष्कृतस्य पावनीभूतस्य चित्तस्य सर्वत्र शोभमानस्य घट-घटस्यापकस्य
भगवतः सेवायां समर्पणम् । सुखातिशयाधिगमनमेवमेव भवितुमर्हति । गीता ग्राह-

युश्चन्नेयं सदात्मानं योगी विगतकल्मषः ।

सुखेन ब्रह्मसंपर्कमयन्तं सुरमश्नुते ॥

भगवान् कृष्णो 'योगी तपस्विभ्यो ज्ञानिभ्यः कर्मिभ्यश्च श्रेष्ठ' इति वदति—

'तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ।

कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद् योगी भवार्जुन ॥'

यत्र ध्यानयोगे भगवान् ब्रह्मपूर्वकं किञ्चान्तनिर्विष्टेन मानसेन न भगवते
स ध्यानयोगस्तु गीतामतेनायास एव शुष्क एव शरीर-केशद एव । गीता तदेव
ध्यात्रं ध्यानं मन्यते यदस्ति भक्तिरहितम् । अतः सा उभयोः सामञ्जस्य-
माकाङ्क्षति ।

भक्ति-योगो योगीश्वरमो योगः । स योगानां राजा । स रहस्यानांमहि-

रहस्यम् । गीताग्राह—

राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् ।

प्रत्यक्षाग्रगं धर्म्यं सुसुखं धर्मुभग्ययम् ॥

यस्तुतो भक्तिर्हि गीताया हृदयम् । भक्तिमन्त्रेण सर्वमपि साधनजातं ध्येयम् ।
अनन्यया मन्त्रयैव भगवत्प्राप्तिः सम्भवा । अत एव तु गीतायां भगवान् आह—

नाहं मेदैर्न तपसा न दानेन न ज्ञेयया ।

शेषयः परंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ॥

यदि जीव हृदयति यम् न भगवन्तं परं न तत्परतरज्ज्ञानं लभेत् परमा-
नन्द-गगरे तदीयः श्रेष्ठो जायते नदा सर्वमपि विद्याय तेन भगवति भक्ति-
यायां । आह च गीता—

पुरयः स परः पार्थ भवत्या लभ्यस्त्वनन्यया ।

वरयान्तःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ॥

गीताया सकाम-निष्कामभेदेनोपासना द्विविधा वर्णिता । उभयोरप्युपासन-
योर्निष्कामोपासना ज्यायसी तत्र मता । सा हि निराकारोपासनामतितरां
क्लेशारिणी मन्यते—

‘क्षेप्तोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् ।

अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं वेदवद्भिरवाप्यते ॥’

अतः सा सगुणोपासना कर्तुं जीवमुपदिशति—

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः ।

अग्नयेनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥

तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युमंसारसागरात् ।

भवामि न चिरात् पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥

मय्येव मन आधत्स्व मयि पुष्टिं निवेशय ।

निवर्तयसि मय्येव नत ऊर्ध्वं न संशयः ॥

न गीताप्रतिपादितस्य, भक्तियोगस्य केनाप्यन्येन सह विरोधः साधनेन ।
इत्थं गीता विभिन्नेषु मार्गेषु समन्वयं प्रदर्शयन्ती कुर्वन्ती च, साधनाद्यानं मुखेन
गन्तुं योग्यं निवृधाति । ज्ञानं कर्म ध्यानं किञ्च भक्तिर्न वस्तुतः पृथक् पृथक्
मार्गाः । एकस्यैव पथस्तानि ज्ञानकर्मदीनि आधासा इव सन्ति । तेषां सर्वेषाम-
प्युत्तरणं हि आध्यात्मिकस्य अधिकस्य कृतेऽपेक्ष्यते । अष्टादशस्य ध्यायेन्नेषां
मार्गाणां सम-जगत्वं समासेन प्रदर्शितमस्ति । गीतोक्तसाधनमार्गस्यारम्भो
निष्कामकर्मक्षेत्रे च तस्य पर्यवसानं क्षरणागतितो ज्ञेयम् । गीतायाः सर्वगु-
हातमं ज्ञानञ्चेदमेव यद् हृदयस्थमन्तर्यामिनं इयामिनं क्षरणं गत्वा सर्वेषामपि-
धर्माणां परित्यागः । अत्रेदमपि वेद्यं यच्च तेषां स्वरूपतः परित्यागः कार्योऽपि तु
ईश्वरगमर्पणधिया ते बन्तु निष्पादनीयाः । उक्तञ्च गीताया मगवता—

सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं क्षरणं यज ।

अहं एव सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥

गीतायाः गारभूतः श्लोकोऽयम्—

ममता भज मद्रक्तो मयाजी मां नमस्कृत ।

मामेवैष्यसि युक्त्यैवमात्मानं मयादाय ॥

साधनमार्गः को यचेतद् जिज्ञासति कश्चित् तदा स श्लोकमिमं प्रति स्वकीयं
स्वान्तमावर्जयेत् । श्लोकस्य तात्पर्यमिदम्—मनो योजयेद् भगवति; भक्तिः
कार्या भगवति; यज्ञः कार्यो भगवन्निमित्तेन; आश्रयणीयश्च भगवान् एव । एतेन
श्लोकेन एकतो ज्ञानयोग-भक्तियोग-कर्मयोगाः प्रतिपादिताः शरणागतिश्च
प्रतिपक्षिता तत्र समन्वयवापेक्षा च विभाविता अपरतश्चेदमप्युपदिष्टं यद् भगव-
न्निष्ठतयैव विविधमार्गाणां मध्येऽविरोधो भवितुं शक्यः ।

एतेषां साधनानां कलाभ्यपि गीता सन्निस्तरं दर्शयति । आत्मज्ञानात्मस्वरूप-
स्थितं ज्ञानिनं सा स्थितप्रज्ञमकृत्रिगुणातीतप्रज्ञभूतादिनामभिराह्वयति । साधनानां
चरमलक्ष्यमस्ति चरमतत्त्वज्ञापरोक्तज्ञानम् । तत् प्राप्यं भवति ज्ञानमार्गादिना ।
गीता भिन्नभिन्नसंज्ञाभिः सिद्धान् आकारयति । तत्तत्तत्तत्र न भिन्नत्वं मनागपि ।
सिद्धो भवति अद्वैष्टा दयालुरहङ्कारशून्यः सुख-दुःखसमः क्षान्तचेताः कामायाश्च ।
न तत्रैकापि भवति कामना । आत्मनारम्भेव भवति सः सन्मुष्टः । न दुःखेषु
स उद्विजते सुखेषु च न स्पृहयति सर्वप्रियात्मस्वरूपत्राशित्वादर्शो भवति रागभय-
क्रोधभावविहीनः । गीताया मतमिदं यद् यदा भवति मानव एवंविधस्तदैव
श्रेयमिदं पदवी स्वकीयं चरमं पदं लक्ष्यं वा लक्ष्यवान् ।

गीतायाः शिष्येयं यन्मानयो भगवन्तं स्मरन् समस्ताभ्यपि धार्मिकाणि
सामाजिकानि कर्माणि च कुर्वन् यथावत् संसार-ममो युध्येत् ।

✓ शास्त्राणि सयांशि यत् निम्न्युपदिशन्ति तदेव गीता सरलं मरसं सादृभूतञ्च ✓
विधाय प्रस्तौति । अत एव नु गीतामुद्दिश्योक्तमिदम्—✓

✓ गीता सुगीता कर्तव्या विमन्यैः शास्त्ररिस्तरैः ।

या इयं पद्मनाभस्य शुभपद्माद् निनिःसृता ।

गीताम्भसि स्नानेन संसारमलनाशो भवति—

मलनिर्माचनं पुंसां जलस्नानं दिने दिने ।

सृष्ट्वा गीताम्भसि स्नानं संसारमलनाशनम् ॥

ईश्वरः प्रार्थ्यते—

गीता कल्पनरोदृष्टाया शीतला शुभदा सुर्या ।

आश्रित्य तां जनाः सर्वे भूयामुः सकलदोषभाः ॥

(५)

धर्मसूत्राणां वेदमूलत्वं धर्मस्य च महनीयत्वम्

साम्प्रतिका भारतीया यान् भवुस्मृति याज्ञवल्क्यरस्मृतिप्रभृतीन् ग्रन्थान्
इयकीयसमुदाचारिषये धर्मशास्त्रत्वेन गृह्णन्ति तानि पुरातनतराणि कल्प
सूत्राणि उपजीवतीति सर्वेषामेव विषाग्रद्वाराणां साधु चिदितमेव ।

श्रौतसूत्र धर्मसूत्र गृह्यसूत्र-शुक्लसूत्रभेदज रूपसूत्राणि सन्ति अनुविधानि ।
तत्र धर्मसूत्राणि संहृतवाक्ये विशिष्ट सम्मानमादरञ्च अधितिष्ठन्ति । महाभारते
भगवान् वेदव्यास ऋद्धिलिखित गौतमापस्तम्बादीनां धर्मसूत्रकाराणां नामानि
सादर स्मरन् समवाच्यते । स कस्यचन धर्मसूत्रकारस्य मतमुद्धरन् प्रसीति—

“अमृता मिथ इत्थं सूत्रकारो व्यवस्यति ।

यदामृता स्मियस्तात सहधर्मं कुत स्मृत ॥” (महाभारते)

यद्यपि सम्प्रति धर्मसूत्र प्रतिपादितेषु धर्मेषु केचन धर्मा न जनैः प्रयुज्यन्ते
पर जगती धर्मसूत्रेषु इयकीया बलवतीमास्था निदधानि । सदाचारमन्वन्धिनां
धर्मास्तु समये समये परिवृत्तिं प्राप्नुवन् । पर मर्यादेवविधा बहुषो धर्मा पुरातना
तेषां प्रचारो भारतीयेषु गृहेषु विलोप्यमानो भवति । यथा भारतीया पुरातन
नरैः समये तेषां पालनं कृतवन्तस्तथैव अद्यत्वेऽपि अद्यतना भारतीयास्तेषु व्यव
हरन्ति । धर्मसूत्रप्रतिपादिता ण्ते सर्वे धर्मा सूत्रकारैर्न इत्यत्र प्रकुरिपता अपि
तु ते प्राक्कालेभ्यः स्मृतीभ्यः सगृह्य यथासमयं व्याख्याता । यथा च जाह्न
वीधायन—“उपदिष्टो धर्मः प्रतिवेदम् । तस्यानुव्याख्यास्याम” । पक्षदेव
मतमनुसरन् आपरतन्त्रो ब्रूते—“अथातः सामवाचारिकान् धर्मान् व्याख्या
स्याम” । इत्थं धर्मसूत्राणि प्रास्तनानामेव धर्माणां व्याख्यानरूपाणि सन्ति ।
सर्वं सूत्रवारा स्मृतिकाराश्च यदमेव धर्मस्यादिमं मूलं मन्यन्ते । पर ये धर्मा
प्रत्यक्षरूपेण यद् न प्राप्यन्ते तेषां मूलं वदप्रिदा स्मृतीं शीलं च मार्ग्यन्ते ।
अस्मिन् विषये सतिस्तर विवेचनमपश्यते तस्मात् तद्वयेमुपस्थित्यते ।

धर्मसूत्रकारैर्मन्त्रग्राहणायुक्तो वेदः प्रमाणत्वेन स्वीकृतः । तस्मादत्र
कारणात् बहुधा ते मन्ये मह्यं ग्राहणजावयान्यपि अनुविवचनत्वेन उद्धरन्ति ।

इदं हि तस्यमुदाहरणानि निधाय चेत् स्पष्टीकृतं स्यात् तदा समुचितमेव स्यात् । शतपथब्राह्मणे ब्रह्मचारिणो ये धर्माः प्रोक्ताः सन्ति तान् धर्मान् उद्धरन्तोऽनुसरन्तश्चानेके सूत्रकारा आसाद्यन्ते । आपस्तम्बप्रणीतधर्मसूत्रे उद्धृतेभ्यो ब्राह्मणवाक्येभ्यो विदितं सज्जायते यद् ब्रह्मचारिधर्माः न केवलं शतपथब्राह्मणे निरूपिताः परं तेषां निरूपणन्तु तद्विज्ञेऽपि ब्राह्मणेषु समुपलब्धं भवति । वर्तमानानेहति न तानि ब्राह्मणानि समवाप्तानि सज्जायन्ते । यथा च आपस्तम्बोद्धृते यद्यमाने एते ब्राह्मणवचसा न संप्रति कस्मिन्नपि ब्राह्मणे समवाप्येते—

“यदि स्मयेतापि गृह्य स्मयेतेति ब्राह्मणम् ।”

रजस्वलो रक्तदन्तस्त्ववादी स्वादिति हि ब्राह्मणम् ॥”

शतपथब्राह्मणस्य ब्रह्मचारिधर्मविषयकं वाक्यं बीधायनधर्मसूत्रे उद्धृतं सद् दीक्ष्यते । आपस्तम्बे च उपनयनविधानविषयके ये द्वे वाक्ये समुपलब्धेते ते अपि वस्तुतः कस्यापि ब्राह्मणान्तरस्यैव स्तः सम्प्रति न तद्वद् ब्राह्मणमधिगतं भवति । ते वाक्ये एते—

“सर्वेभ्यो वेदेभ्यः सावित्र्यनूष्यत इति हि ब्राह्मणम् ।

तमस्तो वा पूष तमः प्रविशति यमविद्वानुपनयते यश्चाविद्वानिति हि ब्राह्मणम्” ।

इत्थं ब्रह्मचारिधर्मा बहुभिः सूत्रगौरवद्वयतः । ते च ब्राह्मणेषु सम्यक् प्रतिपादिताः ।

ज्ञातकधर्ममग्न्यग्नीनि च धृतिवाक्यानि धर्मसूत्रेषु उद्धृतानि सन्ति । तथा हि शतपथब्राह्मणस्य मतमुपस्थापयन् यमिष्टः प्राह—

“भार्यया सह नाक्षीयादवीर्यवदपत्यं भजतीति वाजसनेयके पित्रायते” ।

(वा० ध० सू०)

अपरत्र ज्ञातकधर्ममधिकृत्य यमिष्टः वाडः धृतिं संस्मारयन् तं धर्मं विवृणोति । ज्ञातकः मग्न्याग्नयश्च शिष्या न वापयदिति धर्मं व्याख्यातुमापस्तम्बः धृतिमुद्धरति—

“अद्यापि ब्राह्मणम् । रिष्टो वा पयोऽजपिहितो यन्मुण्डस्तरयैतदपिधानं पश्चिमेति । सत्रेषु तु यथेनाद् वपनं दिग्यायाः” ।

वर्णाश्रमवार इत्येतदधिकृत्य ऋग्वेदोऽभिधीयते—

“ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद् याहु राजन्यः कृतः ।

उरु तदस्य यद् वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत ॥”

अत्र वर्णशब्दो न जातिवाचकत्वेन गृहीतः । वर्णस्योल्लेखो न केवलं धृता-
द्यन्यथापि दृश्यते । काठकसंहितायां ‘वर्ण’ इत्येतत् पदं जात्यर्थे च प्रयुक्तम्—
“और्यवर्णमुजापयति” । ब्राह्मणेषु तु वर्णशब्दो वर्णार्थे एव प्रयुक्तः प्राप्यते ।
शतपथब्राह्मणं हि वर्णान् एव वर्णयति—

“चत्वारो वै वर्णाः । ब्राह्मणो राजन्यो वैश्यः शूद्रः” ।

ऐतरेयब्राह्मणेषु “शूद्रो वर्णः” इति प्रयोगोऽधिगम्यते । तैत्तिरीयब्राह्मणम्
एतस्मिन् विषये निगदति—

“दैव्यो वै वर्णो ब्राह्मणः” । “और्यं वर्णमुजापयन्ति” इत्येव प्रयोगः पञ्च-
विंशब्राह्मणे विलोप्यते ।

एवंविधानि वेदवाक्यानि आलम्ब्य धर्मसूत्रकारा वर्णधर्मान् व्याचक्षुणाः
आग्राहन्ते । वसिष्ठः साक्षादेव वर्णविषयकं मन्त्रमुद्धरन् दृश्यते—

“मृत्तिविशिष्टं पानुर्वर्ण्यं संस्कारविशेषाच्च । ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद् याहु
राजन्यः कृतः । उरु तदस्य यद् वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत-इत्यपि निगमो
भवति” । (वा० घ० सू० ४, १-२) अन्ये सूत्रकाराः शतपथब्राह्मणमनुसृत्य
वर्णान् परिगणयन्ति । यथा धर्मसूत्रेषु वर्णानां कर्मणां वर्णनं विधीयते तथा
श्रुतावेपार्थं कर्मणां स्वयं विधानं न दृष्टं जायते । परं चतुर्णां वर्णानां कर्मणां
पृथक्त्वं वेदेऽनेकविधतया जीर्णितं भवति । तेषुचित कर्मसु वर्णविशेषस्यैव
अधिकारो दृश्यते । यथा च ब्राह्मणवर्णस्य याजनाधिकारं प्रतिपादयच्छतपथ-
ब्राह्मणं प्रवीति—

“य उ वैश्वं यजते ब्राह्मणीभूयैव यजति ।”

ब्राह्मणानां याजनाधिकारो मैत्रायणीसंहितायामेवं वर्णितम्—

“द्वया वै देवा यजमानस्य गृहभागच्छन्ति सोपमा अन्येऽसोपमा अन्ये,
एते वै देवा आहुतादौ यद् ब्राह्मणाः” । ब्राह्मणेष्वपीदं वचनं विलोक्यते—

एता वै प्रजा हुतादौ यद् ब्राह्मणाः (ऐतरेयब्राह्मणम्)

एते वै देवा अहुतादौ यद् ब्राह्मणाः (गो० ब्राह्मणम्)

मनुः प्राह—

“न जानु ब्राह्मणं हन्यात् सर्वपापेष्वपि स्थितम्” ।

यद्यपि कतिपयेषु यज्ञेषु वर्णविशेषस्याधिकारः श्रुतिभिर्विधीयते परं प्राधेन्यं सर्वेषां द्विजानां—ब्राह्मणचरित्रपरैश्यानाम्—अध्ययने यज्ञे च समानोऽधिकारः प्रतिपादितः । द्विजेषु ‘आर्य’ इति शब्दोऽपि धृतिषु प्रयुक्तः । सूत्रमारा अपि स्मृतौ ‘आर्य’ इति शब्दं प्रयुज्जाना दृश्यन्ते । ते इत्यायां दाने अध्ययने च सौपामधिकारं स्वीकुर्वन्ति ।

चरित्रेभ्यः सुख्यो धर्मः प्रजानां पालनमेव प्रोच्यते धर्मविद्भिः ।

यमिष्टं मयरीति—

“क्षेत्रेण च प्रजापालनं स्वयमस्तेन जीवेत्” ।

गीतमश्च अभिदधानि—

“राज्ञोऽधिकं रक्षणं सर्वभूतानाम्” ।

चरित्रधर्ममधिकृत्य चेतरेषां ब्राह्मणं यद् वदति तद् इदम्—

“चरित्रोऽजनि विश्वस्य भूतस्याधिपतिरजनि विश्वामर्षोऽजन्वमित्राणां हन्ताजनि ब्राह्मणानां गोप्ताऽजनीति” ।

शतपथब्राह्मणमपि चरित्रस्य प्रमुखो धर्मः क इत्यत्र निगदति—

“एष वै प्रजापतेः प्रत्यक्षतमां यद् राजभ्यस्तस्मादेकः ।

सद् पट्टनामीष्टे यद्वै चतुरक्षरः प्रजापतिश्चतुरक्षरो राजभ्यः” ॥

शतपथब्राह्मणोक्तमिदं मतं काटकधृतिरनुमन्यते—

“राजन्यो वै प्रजानामधिपतिः ।”

राजमग्मानमुद्दिश्य गीतम आचष्टे—

“तमुपयोमीनमधस्तादुपासीरक्षन्वे ब्राह्मणेभ्यः तेऽप्येनं मन्येरन्” ।

इदं हि सर्वं धृतिमोक्षयैव प्रोक्तम्—

“तस्मादुपयोमीनं चरित्रमधस्तादिमाः प्रजा उपासते” ।

पशवो वैश्यस्य धनत्वेन श्रुतो मगम् । अस्मिन् विषये पञ्चविंशब्राह्मणे प्रोक्तमिदम्—

(क) “एतद् वै वैश्यस्य समृद्धं यत् पशवः”

(र) “तस्मादुपयुज्यैव देवो हि जागती वर्षा ह्यस्य वैश्यस्य प्रानुरत-
स्माद् ब्राह्मणस्य च राजन्यस्य चाग्नौऽधरो हि सृष्टः” ।

पशुबन्धं वृषेरपि उपलब्धमस्ति । अत एव सूत्रकारा पशुपाठनं कृपिञ्च
वैश्यस्य प्रधानो धर्म इति कथयन्ति । तस्मादेव सख्युन्वाद् वाणिज्यमपि
वैश्यस्य धर्मत्वेन स्मृतम् ।

अथेवे 'शूद्र' इति पदं अङ्गं प्रयुक्तम् । न तत्र शूद्रस्य धर्ममुद्दिश्य
किमपि श्लोकम् । तस्य जन्म, पदम्या, ज्ञातमित्येव निगदितम् । अथेदाद्
स्वतिरिच्य अन्येषु वेदेषु ब्राह्मणेषु च शूद्रशब्दस्य प्रयोगोऽस्तु कृतः । तेषु
तस्य कर्म स्मिन्वेतदपि निरूपितम् । पञ्चविंशत्याहने इयितं यम् पादमन्त्रालनं
शूद्रस्य कर्म विद्यते यज्ञे च तस्याधिकारो नास्ति—

'स यत्त एव प्रतिष्ठया पञ्चविंशत्युत्तमं तमनुष्टुप्पुण्ड्रोऽन्यदुत्तमं न कृत्वा
वैपता शूद्रो मनुष्यस्मरन्माप्युत्तमं उत चहुः पशुरपिश्वो विदेयो हि, न हि तं
काचत वैपताऽन्यम्युत्तमं तस्मान् पादाङ्गं जपध्यातिवर्द्धते पत्तो हि तद् ।'

यदुपरिष्टात् पञ्चविंशत्याहने श्लोकं तदनुमन्यमानम् ऐतरेयब्राह्मणमपि इष्ट
भवति—

'अथ यद्यपि शूद्राणां स भवः शूद्रास्तेन भवेत्त्रिणिर्द्विपि शूद्रकश्चरेते
प्रतायागान्निवृत्तेऽन्यस्य भेष्यः कामोत्थाप्यो यथाकामवेष्यः ।'

इहानि पञ्चतान्यवर्णस्य धर्मसूत्राणि च 'सोऽमेव शूद्रस्यः प्रभूतं धर्मं
मन्थते । तथाहि—'शूद्रेषु पूर्णं परिचर्या' । (श्रीधायन ध० सू०)

'परिचर्या चोत्तरेषाम्' (गीतम-धर्म सू०)

यथा वर्णधर्ममधिरूपं बहु मुताबुलं तथैव धर्मधर्मसुहृदवापि तत्र, भूतम-
भित्तम् । ब्रह्मचारिणां के धर्मा इत्यथ क्षतपथब्राह्मणे विनाशतयाऽऽज्ञातम् ।
उद्देशादपि च तत्र 'शूद्रं' श्लोकम् । अथेदेव, ब्रह्मसमग्रलक्षं पञ्चाही-
तिनम् सूत्रं—

'संघातोऽनुदैवी पातार्हसी न्योचनी ।

सूयाया भद्रमिद् यामो सापयति परिप्लुतम्.....' ॥

सूत्रादिप्रादुर्भावसङ्केतेन स्वयुगारय विनाशविषयं वर्णनं समीचीनतया
विदधानं निलोच्यते । अथेदेव एव निश्चय एव प्रतिपादित । शूद्रसूत्राणां विनाश-
कारणं पूर्णं भद्रमपि त्रिविधं विद्यते । उद्गाहसमरन्धितो धेद्यन्ता एव
आचार्यमुद्गाह्याधमरिष्ये प्रमाणेन शूद्राणां मन्त्रि ।

श्रुतिषु श्रावणप्रविधानं यत्कृतं तद् ब्रह्मचर्यं गार्हस्थ्यञ्च छत्थीहृत्य कृतमिति सूत्रकाराणां स्मृतिहाराणाञ्च मतमस्ति । श्रूते चात्र वीधायनः—

‘जायमानो वै ब्राह्मर्षिस्त्रिर्गणान् जायते, अक्षचर्येण अग्निभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य इति । एवम् ऋगसंयोगादीन्यसंख्येयानि भवन्ति । ध्रुतिवर्चास्या-
धित्वैव धर्मसूत्रकारैर्गार्हस्थ्यं प्रतिपादितं तद्धर्माश्च निरूपिताः । तैत्तिरीयसंहि-
तायां हि ऋतुमतीधर्मा ये विहितास्ते च सूत्रकारैः स्वसूत्रग्रन्थेषु व्याख्याताः ।

यानप्रशंस्य संन्यासस्य च वर्णनं धर्मसूत्रेषु प्राप्यते । परं सूत्रकाराः केचन तत्र ‘त्रिप्रतिपत्तिमुपस्थापयन्तीऽपि दृश्यन्ते । केचन आचार्या नैष्टिकं ब्रह्मचर्यं यानप्रशंस्य संन्यासञ्च नानुमन्यन्ते । वीधायनोऽत आह—“देराश्रम्यं स्वाचार्या अप्रजनावोदितरेषाम्” ॥ ग्राह्णदिर्हं वै ‘कपिलो नामाऽसुर आस । स एतान् भेदाश्चकार देवैस्सह ‘स्पर्धमानस्तान् मनीषी नाऽऽद्विषेत् ।” केचन आचार्या एतदपि आश्रमद्वयमनुमन्यमानाः प्राप्यन्ते । तैत्तिरीयसंहितायामिह विषये “ये चत्वारः” इति वचोऽप्राप्यते यत् तद् धर्मस्य चतुर्विधत्वं करोतीति तेषां मतम् । परं मतमिदं प्रतिवदन् वीधायन आचष्टे यद् ‘ये चत्वारः’ इत्येव कर्मपादोऽस्ति—पेष्टिक-पाशुक-सौमिक दार्ढ्यहोमाणाम् । ज्ञानमेवमुक्ते कारणमिति मत्वा केचन आचार्या संन्यासं परिपुष्णन्ति किञ्च ज्ञानप्रशंसात्मकानि श्रुतियच-
नानि प्रमाणत्वेन प्रस्तुयन्ति । सतपथब्राह्मणस्य अपि स्थितं यत्नं संन्यासपरिपो-
षणार्थां मतं द्रव्यति—

“तमेतं वेदानुवचनेन त्रिविद्विष्यति । ब्रह्मचर्येण तपसा भद्रया यज्ञेनानाशके-
न चैतमेव त्रिदिवः मुनिर्भवयेत्तमेव प्रमाद्विनो लोकमीप्सन्त प्रव्रजन्ति । एतद्
य एव तत्पूर्वं ब्राह्मणा अगूष्मा विद्वांसः प्रजास्र कामयन्ते त्रिग्रजया
परित्यामो येनाश्रोयमात्मा त्रैलोक्य इति ते ह एव पुत्रैपणायाश्च वित्तैपणायाश्च
लोकैपणायाश्च व्युत्थायाश्च मिषाचर्यं चरन्ति या क्षेत्रे पुत्रैपणा सा वित्तैपणा या
वित्तैपणा सा लोकैपणोमे स्तेते एषे एष भजत ॥ आपस्तम्बधर्मसूत्रेण
पण्डित्यमपि उपन्यस्यति ।

यद्यपि सूत्रकाराः स्मृतिकाराश्च बहवः धर्मगवेषमाणाः संन्यासं न भवत्या
प्रयाचपते संन्यासधर्माश्चापि प्रतिपादयन्ति तथापि ते वेदप्रिख्यतां न ब्रूयन्ति
गच्छन्ते । तेषां वेदाज्ञा सर्वथा माननीयास्ति । तेभ्य परं न विमपि तेषां दृष्टौ ।
अत एव आपस्तम्बधर्मसूत्रे प्रोक्तम्—

शीलं वा प्रावर्तन्त तां क्षात्रास्तदा प्रावर्तन्त परं तां गच्छतां कात्रेण व्यनश्यन् ।
गोविन्दस्यामी पतिं च यद् यौधायनेन प्रोक्तं शिष्टागमं प्रलीनसाम्बूलो वर्तते ।

धर्मसूत्रग्रन्थालोचनेन विदितं सज्जायते यद् धर्मसूत्रकारागाममिममभिद-
यन् कश्चिन् अंवि त्रिषवे 'धर्मोऽयम्' इत्येतत्कथनं न तावत् सम्भव यावत्
धृतिर्न अनुसन्धीयते । धर्मसूत्रकारास्तन् सर्वमपि प्रतिगृह्णन्ति यद्दिनं शुचिं
विरुद्धम् ।

धर्मविदो धर्मं चतुर्विंशति भागेषु विभज्यन्ते—१ साधारणधर्मः, २ विशेषधर्मः,
३ असाधारणधर्मः, ४ आपदधर्मः ।

साधारणधर्मो दानमपोषणभेदेन त्रिविधः स्मृतः । अर्पदान-अग्रदान-अथ
दानभेदेन दानमपि तत्र त्रिविधम् । तपोऽपि सतीरतपो-मानसतपो-वातपो
भेदेन त्रिधास्ति । यज्ञस्य सति अष्टांश भेदाः । तत्र निरयनैमित्तिककाम्या-
ध्यामाधिदैवाधिभूतभेदैः धर्मस्य चतुर्विधं प्रोक्तम् । उपाननाद्याश्च नवविध-
उक्त—१ निर्गुणोपासना, २ सगुणोपासना, ३ अज्ञारोपासना, ४ अग्नि-
विन्दुदेवतोपासना, ५ भूतप्रेतासुराद्युपासना, ६ मन्त्रयोगः, ७ हृत्योगः,
८ लघयोगः, ९ राजयोगः ।

अत्र मननं निदिध्यागभेदेन ज्ञानयज्ञप्रसारकं प्रतिपादितम् । इत्थं हि
अष्टादशविधा यज्ञा भवन्ति । दानं तपो यज्ञानां सत्त्वाद्या तद्वत्त्वेन चतुर्विंश-
तिभेदाः सज्जायन्ते । एषा हि सत्या सावित्राविश्वानराणां त्रिगुणारणेन
द्विसप्ततित्वं याति । द्विसप्ततिभेदं धर्ममिमं पुरा निधाय यदा तत्र दृष्ट्या
त्रिषते तदा जगति न कोऽप्येतादृक् धर्मं समशप्तो जायते यो नाग्निम्
सन्तानधर्मश्चाभूत् इत्यत्र । सन्तानधर्मस्यैव साधारण इत्येव सर्वलोकावस्थायां
परं गत्वा निदधाति ।

विशेषधर्मः भवति अधिरारित्रिगुणाणां हृते । तथाहि—गुरुस्य हृते गुरु-
धर्मो नास्ति हृते गुरुधर्मः । गार्हस्थ्यस्य हृते प्रवृत्तिधर्मः स्यादिति हृते च
निवृत्तिधर्मः । एवमेव ब्राह्मण-वृत्रिय-वैश्यादीनां हृते शूद्रधर्मः शूद्रधर्मः य उक्तः
न विशेषधर्मं दृष्टुमर्हते ।

असाधारणधर्मस्य त्रिगुणाणां अर्पेणास्ति । असाधारणधर्मं हि त्रिगुणाणां
सत्त्विरागमद्वेषादप्यपेक्षते । न साधारणं गन्तव्यं गच्छति न भिक्षुमन्ति ।
निधामिप्रद्वीपद्वीपमुत्तमा हि विरता जनान्दृष्टिगतिं पुरा अजनिता ।

आपद्धर्मोऽपि चात्मकरोऽन्य एव । स धर्मो मायप्रधानः । निषिद्धि निषत्य जीवः एवं सुखमुद्देशं पातुं चेत् पापमापद्धर्मत्वेन मत्वाऽऽचरति तदा न स पापमाक् । ध्याने यत्पुत्रा बहुवर्ण्यपि सति दुर्मित्रे विद्यागित्रः सारमेय-
पिशितं जग्राह तेन च छलितैश्वदेवयज्ञं पिपास भोक्तुं तदुपचायम् । आत्मरक्षायै
एव आपद्धर्मो धर्मविविहितः ।

धर्मस्य लक्षणं मनुरेवमवाह—

धृतिः समा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दक्षकं धर्मलक्षणम् ॥

एवमपि धर्मं निश्चयमावाणां प्रमाणं परमं मुनिस्तथापि महाभास्वमेवमवाह—

वेद-स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ।

एतच्चतुर्भिर्धैः प्राहुः साधुधर्मस्य लक्षणम् ॥

श्रुतिमूलो हि धर्मो न कस्मिन्नपि द्वेष्टि । अत एव धर्माचार्याः प्राहुः—

धूर्त्यतां धर्मतत्त्वैवं धृत्वा चैरावधार्यताम् ।

आत्मनः प्रतिफलानि परेषां न समाचरेत् ॥

धर्मस्योपादेयत्वं महनीयत्वञ्चैतत् गीतं धर्मज्ञैः—

धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा लोके धर्मिष्ठं प्रजा उपलब्धति ।

धर्मेण पापमपनुदति धर्मो सर्वं प्रतिष्ठितं तस्माद् धर्मं धरन् वदति ॥

स्वामो धर्मस्य जहेयवे प्राह—

न जायु यामाद्य भवाद्य लोभाद् धर्मं त्यजे जीवितस्यापि हेतोः ।

निरपो धर्मः सुखदुःखे त्यजित्ये जीरो निरपो हेतुरस्य स्वमित्यः ॥

धर्मस्य निषेधणीयतां विबुधुपकारकृदित्यत्र व्यास पुरम् अभिदूयति—

उर्ध्वपादुर्जिरीमेव न बोधवि हि शृणोति माम् ।

धर्मादर्थं वास्य तं धर्मं विप्र मेवमे ॥

धर्मं मरत्य न बोधवि कदाप्यस्मीदति तस्मादेव वारणात् वेदमनूय आचा-
र्योऽन्तेयासिनमनुशासित—

“धर्मं चर” “धर्मांश्च धर्मदित्ययम्” ।

धर्मनूयकारा धर्मस्य यद्रूपमिदं नुमन्धुमन्धु यन्तुः श्रेयः श्रेयश्च विश्वप्रति-
निधयति । आत्मव्यवस्थायै न स एवमीयमे सततं सेवनीयः ।

(६)

पुराणानां महत्त्वम्

श्रीध्यामप्रगीतेषु पुराणेषु संहस्रशः कथा. गीता. मन्त्रि । साम्प्रो भारतीय-संस्कृति-महाधारादिविषयाणां ज्ञानमधिगम्यते । भारतीयमाहित्यं प्रति पुराणानां यद् दानमस्ति तद् यस्तुतो निमग्नमेवोपादेयं महत्प्रयुक्तं विद्यते । अत एव भारतीयैः छात्र्ये पुराणानां विशेषसम्मानमस्ति । भारतीयत्वम्यताचार-विचारानां जनतायां येन ग्राहिभ्येन प्रचारणं कृतं तत् पौराणिकं मादिरयमस्ति । अस्मिन्नपि युगे भारतीयधर्मस्य मूलधार इदमेव पुराणमाहित्यं वर्तते । साम्प्रतं प्रतीयद्विधा-प्रभावाद् अत्रत्या विद्वांसोऽपि पुराणानि परमोपेक्षामयदृष्ट्या प्रेक्षन्ते । ते तानि कपोलकल्पनारक्षितानि मन्यन्ते । न तेषां पुराणार्जितानु कथासु स्वयंपापि श्रद्धा । प्रतीयया विद्वांसो हि पुराणान्यधिकृत्य निताम्तमेवे ध्यान्तधारणाः जनतायां प्रचारयन्ति स्म ते तथा प्रयत्नन्तेस्म यथा भारतीया जनाः इत्यदिद्वेष्टे द्वेषपृगापियं निरुन्नीरन् । हर्षोऽयं परं महान् साम्प्रतं भारतीया जनाः पुराणानां महत्वं विज्ञाय तद्विशिष्टं इत्ययं ध्यानमात्रजयन्तः प्रनिलभ्यन्ते । किञ्च 'पुराणानि भारतीयैतिहासस्य महानिधिभूताः सन्ति' इति कथयन्तस्ते धूयन्ते ।

पुरातनत्वाद्यन्तपुराणनाल्यानपुस्तकाद्यैः सम्भरत पुराणमिषेतेन नाम्ना इमानि सन्ति सुप्रथितानि । पुराणानां गगना वापि जायतेतिहासेऽपि क्रियते परं यस्तुतः पुराणानि न सन्तीतिहासान्तर्गतानि । इतिहास. अतीतघटनावर्णन-परत्वाद् न पुराणम् । पुराणमितिहासाङ्गीकृतं त्रिषवं सीमितपरिधेराकृत्य तं विस्तृततरं व्यापकतरं च कुदते । तस्मादितिहासपुगणे इव-इत्येतिहासपरत्वात् पृथक् पृथगेव । पुराण-लक्षणमिदं शोक्तम्—

• मगंश्च प्रनिमगंश्च ज्ञंशो मन्वन्तराणि च ।

यंशानुचरितं चैव पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥

परमेतस्मिन् लक्षणे तेषां विषयाणां निर्देशः कृतस्तेभ्योऽप्यधिका त्रिषया वर्णिता प्राप्यन्ते । पुष्कलीर्विषयनिधिभूताः अस्मिन्पुराणन्तु भारतीयज्ञानकोष इति नाम्ना सुविदिनमेव । अनेकानि पुराणानि एतादृशान्यपि दृश्यन्ते येषु पर्युक्तलक्षणनिर्दिष्टा पञ्चापि त्रिषया न प्राप्यन्ते । अस्तु ।

पुराणान्येव परमार्थत आदर्शेतिहासा इव सन्ति । कस्यापि मानवसमाजस्येतिहासस्तदैव पूर्णो हीतिहासो मतः स्यात् यदा तस्य (मानवसमाजस्य) कथायां वर्णनं सृष्टिप्रारम्भकालात् कृतं स्यात् किञ्च तद्वर्णनं वर्तमानं कालमभिव्याप्य समुपस्थितं भवेत् । सा कथा तु अपूर्णैव मता स्यात् या आसृष्टिकालात् न गीतारित । पुराणेषु एषा विशिष्टता दृश्यतेऽनस्तानि वस्तुत आदर्शेतिहासाः सन्ति । आधुनिका द्विद्वांस इतिहासलेखनविधायामिमां पुराणानुसृतां पद्धतिं नादिपन्तो स्म ते तावुपेक्षन्ते स्म । परं सहर्षमिदं निवेद्यते यदेषा पद्धतिः इङ्गलेण्डस्य ह्युविक्टोरेन विचक्षणेन एष ० जी० वेल्समहाभागेन श्वेतिहासस्य रूपरेखायामङ्गीकृतारित ।

पुराणानां वर्णनविधिर्नैव एव । तस्य रहस्यं न विदन्ति जनाः अतस्तत्रानाद्वरिधयं दर्शयन्ति । 'पुराणोक्ता वार्ताः सन्ति न सरथास्ताः सन्ति अलीका—इत्युक्त्या ते पुराणानि अवमन्यन्ते च । परमिदं न निस्मरणीयं यच्चक्रास्त्रेऽवस्मवीमेषु वस्तु-कथनस्य प्रकाराद्ययो निगदिताः । प्रथमः प्रकारः 'स्तव्यकथनमि'ति द्वितीयो 'रूपककथनमि'ति तृतीयश्च 'अतिशयोक्तिरथनमि'ति प्रोच्यते । वस्तुनो याथातथ्येन कथनं वस्तुकथनमिति कथ्यते । वैज्ञानिकानां कथनं तथ्यकथनं भवति । यत्र रूपकालङ्कारमाधाय मिम्युच्यते तत् 'रूपककथनमि'ति व्यादियते । एषा कथन-पद्धतिरैवाभिमतारित । अतिशयोक्त्या यत्र कथनं क्रियते तत् 'अतिशयोक्तिकथन मि'त्युदीर्यते । पुराणानि इमामेव पद्धतिमनुसरन्ति । अतिशयोक्तिस्तत्र प्राधान्येनाधीयते । कथनमालङ्कारिकभाषायां तु तत्र भवत्येव परं तन्मूलेऽवश्यमेवातिशयोक्तिः सन्तिष्ठते । पुराणेषु भगवान् विष्णुः संसारस्य पालक उक्तः । संसार-शिशुपालनार्यं क्षीरमपेक्ष्यते । क्षीरमन्तरेण न शिशुनां पालनं पद्धनञ्च सम्भवतस्तत्र विष्णुः क्षीरमागरशायीति निगदितः । चतुर्वर्गफलप्रदानृत्वेन विष्णोः, स चतुर्भुज इत्युक्तस्तत्र न इत्थं तत्र यत् किमपि वर्णितं तद् गूढभाषायामस्ति । अस्ति च तदलङ्कारपूर्वगमनिशयोक्तिमूलञ्च । तस्मात् पौराणिक-कथाः उद्दिश्य यदा विचारः क्रियते तदा तत्प्रथमप्रणाल्युपरि दृष्टिरवश्यमेव निपातय्या ।

पुराणेषु मौर्यवंशस्य वर्णनमाप्यते तत्र आन्ध्रनृपनीनाञ्च इतिहासो विद्यते, गुप्तकुण्डभूतानां महोपाजापोलेखनञ्च दृश्यते, कौटिल्यस्य अर्थशास्त्रं पुराणानभिज्ञं न; गौतम आपराज्यञ्च पुराणान्युक्तिभिरु समवाप्यते, छान्दोग्योपनिषदपि पुराणानि स्मरन् समवाप्यते । अथर्ववेदस्य—

“ऋचः सामानि छन्दांसि पुराणं यजुषा सह ।

उच्छिष्टाज्जशिरे सर्वे दिवि देवा दिविधितः ॥”

इत्येतस्मिन् मन्त्रे ‘पुराणम्’ इत्येतदभिहितमिष्येवमादिना सिद्धयति यत् पुराणानामस्ति रचयित्वं वैदिकेऽपि काले ह्यासीत् । तेषां निर्माणं तदा पूर्तिं गतमभूत् यदात्र गुह्यरक्षयानां साम्राज्यं शुश्रुमे । न तानि कस्मिन्नपि कालविशेषे प्रगीतान्य-भूवन् अपि ॥ समये समये तेषु नवनवधाधानां समावेशो व्यधीयत । अतस्तेषां रचना वैदिके काले प्रारम्भाभूत् सा च ईशरीये पत्रमे शनके समाप्तिमगादिश्रेतत् तद्यं पुराणसाहित्यानुशीलनेन प्रतीतं जायते ।

पुराणसंख्यामभिरूप्य नास्ति मतभेदः । तानि संस्पष्टावत् । तेषां हि षष्ठा-दशानां सङ्केतोऽधः स्थिते श्लोके कृतः—

“मद्भयं भद्रयं चैवं त्रययं वचतुष्टयम् ।

अनापस्त्रिद्वयस्कानि पुराणानि प्रचक्षते ॥”

मत्स्य-मार्कण्डेय-भट्टि-भ्य-भागवत-ब्रह्माण्ड-ब्रह्मवैवर्त-ब्राह्म-यामन-वराह-विष्णु-वायु(शिव)भि-नारद-पद्म-लिङ्ग-गरुड-धर्म-स्कन्दपुराणानीमानि सन्ति तन्नामानि ।

एतेषु पुराणेषु विभिन्नदेवतानामुपासनां महत्त्वञ्च प्रतिपादितमस्ति । पद्मपुराणे पुराणान्येतानि सत्प्रजस्तनमोभिधत्रिगुणेषु विभक्तानि । विष्णुपुराणं सारित्रिकं किञ्च ब्रह्मविषयकं पुराणं राजसमथ च शिवविषयकं पुराणं तामसमिति तत्राग्न्यातम् ।

एतानि महापुराणानि तु सन्त्येवाष्टादशोऽप्यपुराणान्यपि अष्टादश वर्तन्ते । गण्डपुराणे तेषां नामागिष्यमुक्तानि सनःकुमार-नारसिंह-स्कन्द-शिष्यधर्म-आश्वर्य-नारदीय-कपिल-यामन-ओशनस-ब्रह्माण्ड-वारग-काठिका-साहेयर-साम्प-सीर-पारा-शर-भारीच-भार्गवाणि ।

कश्चित्तु नामानि अन्येन प्रकारेण मैतानि सन्ति । देवीभागवते स्कन्द-यामन-ब्रह्माण्ड-भारीच-भार्गवास्यपुराणानि न कीर्तितानि तत्र तु तत्स्थाने वमशः शिव-मानव-आदित्य-भागवत-वसिष्ठानीत्युक्तानि । कानि सन्ति महापुराणानि कानि प्योपपुराणानीत्यत्रापि नैकमत्यम् ।

पुराणेषु प्रदत्तानां कथानां यदि कालक्रमानुसारेण पुनर्व्यवस्था विदिता भवेत् तदा न केवलं भुवोऽपि तु समस्तस्यापि संसारस्योत्पत्तिरपि विदिता भवितुमर्हेत् ।

अथ च विविधानां प्रचुराणां घटनानां सम्बन्धोऽपि ज्ञायेत । सर्वेषामपि पदार्थानां उत्पत्तेरितिहासः शृङ्खलाबद्धो भूत्वा पुर उपतिष्ठेत् । निम्नं ब्रह्मण कथमुत्पन्नं, सूर्यं कथं प्रकटीभूतं, सूर्यात् पृथिवी कथमुद्भूता, पृथिवी वायुमयी स्थितिं विहाय द्रवता कथमुपेता ततो घनत्व ततश्च जलताम् । एवमेव जले के वनस्पतय के च प्राणिन उत्पन्ना । तत्तत्प्राणिनां समुद्भवे सन्ति कानि कारणानि ? अथ च जलस्याधस्तात् भू पुन पुन कस्माद् गच्छति ? समुद्र-सम्बन्धनमित्यस्य किं रहस्यम् ? तस्मात् किं वस्तुतत्प्रतुर्दशरत्नानि समुत्पन्नानि ? किं वा कथिकल्पनैव ? कानि सन्ति चतुर्दश भुवनानि ? कस्माद् यक्षा, विष्णुः, शङ्करश्च मुरपदेवत्वेन मता ? इत्यादीनामनेकेषां प्रश्नानामुत्तराणि पुराणेषु समाधीयन्ते । परं तदर्थं पुराणानामनुशीलनमपेक्षितम् । पञ्चपुराणे प्रोक्तम्—

“पुरा परम्परा च किं पुराणं तेन यै स्मृतम्”

‘परम्परा’ इत्येतस्य पदस्यार्थो सन्ति—क्रमः, पद्धतिः, कुलम्, जातिश्च । क्रमेण अनुक्रमो वेद्यः । ‘पद्धतिः’ इति पदं रीतिरूपे निष्ठम् । पुरा आचार विचारानां, राज प्रजाणां, मानस मानवानां, जाति जातीनां, शुद्ध शिष्टाणां, पति पत्नीनां, विदुः पुत्राणां किञ्चान्येषां व्यवहाराणां मानवसामर्थ्यधर्मां मानवेतरप्राणिनाञ्च रीतिः ‘पद्धतिरित्येतस्य पदस्यार्थो वेद्यः । कुलं नाम वंश । न नृपाणां वंश एव पशु पक्षि वृक्षादीनामपि । किं ‘बहुना निमित्तलृष्टिर्जनं कुलं शब्दाद् शृङ्गीतं भवति । जातिरित्येतत् पदं सकलविधिजातुस्त्वेव परम् ।

यस्मिन् पुराणानि सन्ति महत्त्वपूर्णग्रन्थाः । तेषां महत्तामुद्दिश्य भागवतं भणति—

“इतिहासपुराणं च पञ्चमो वेद उच्यते ।”

धामुपुराणं मते—

यो विद्याद्युक्तो वेदान् माहोपनिषदो द्विजः ।

॥ चेत् पुराणं स विद्यायैव स त्याद् विचक्षणः ॥

श्रीमद्भागवते प्रथमस्कन्धे चतुर्थोऽध्याये व्यासमहर्षिणा भारतवर्षेण विहितं सङ्कर्षणहोत्रेण पुराणायां निबन्धनार्थं ग आत्मानं न्ययोजयत् । तथाहि—

श्रीशृङ्गद्विपचम्पूनां प्रयी न शुक्तिगोचराः ।

वर्मधेयानि मुक्ताणि धेयं न भवेद्भिः ॥

एति भारतामप्यायानं मुनिना कृपया शृणु ॥

चारग्रन्थं विषयेषु रुचिरया पद्धत्या मनोऽभिरामया भाषणोपदेशान् कृत्वा जन-
समुदायचेतां रसावर्जयन्ति स्म । इत्थमिह सततं ज्ञान-ज्योतिः स्वकीयेन दिव्येना-
लोकेनाज्ञानध्वान्तं दृष्ट्वा अवलोकितः । पुराणानि अत्रेषु जनेष्वपि ज्ञानधारां
सञ्चारयन्ति, लोके धर्मस्य स्थितिं परिपोषयन्ति, व्यक्तिषु निर्मलं जीवनं समा-
वेशयन्ति, नीतेः सदाचारस्य च प्रतिष्ठां कुर्वन्ति सतततमग्राप्यन्त ।

पुराणेषु ब्रह्म सकलस्यापि संसारस्य मूलकारणं प्रतिपादितम् । तत्रापि
तत्तिर्गुणं, निराकारम्, अव्यक्तम्, अखिलशक्तिमच्च गीतम् । ब्रह्मा विष्णुर्महेशश्च
तस्या पृथ अव्यक्तायाः शक्तेः गुणपराः कार्यपराश्च विभिन्ना चञ्चलाः सन्तीति
तान्यभिदधति । एतस्मिन् विषये मत्स्यपुराणस्योक्तिरुद्धृतिर्यते—

“गणेशः चोभयाम्भ्यस्त्रयो देवा विजगिरे ।

एका सृष्टिस्तयो भागा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥”

इन्द्र-वह्म-वायु-सौम-वह्नि-पृथिवी-सूर्य-शेष-यम-विश्वकर्मादयोऽन्ये च बह्व्यो
देवाः पुराणैर्गीयन्ते । सप्तोक्तं यत् ते इमे देवाः स्वस्वनियतकार्याणि कुर्वन्त
ईश्वराणां पालयन्तः परस्परं सहकारितया सन्तिष्ठन्ते ।

परमेश्वरस्य रूपं तत्र—

“परममयदो रूपमद्भुतचक्षुषा सहस्रपादोरभुजाननाद्भुतम् ।

सहस्रमूर्धश्रवणचिनासिकं सहस्रगीत्यम्बरकुण्डलोच्चमम् ॥”

इष्टैर्देविभिना गीतम् । नानावदाराणां निधानगर्भ्यं चीजं प्रह्लेधेति
तत्राज्ञातम् । अवताराणां विगर्शनं ज्ञायते यत् परमेश्वरस्योद्दिष्टमस्त्यन्तिमं
मानवानां निर्माणम् । तेषाञ्च स्वगार्थं तद्विरोधिनां विनाशनम् । पुराण-
प्रदर्शितः परमेश्वरो पाल इय प्रतिभासते । अस्ति स विनोदप्रियः । यथा बालः
स्वमनो विनोदयितुं गोशुलङ्गमादिगुम्भयस्त्रीद्वन्द्वचिकीर्षया सृत्तिकाशुषुनक्ति
जलेन तां बलेदयति; नलेदिताश्च तां पिण्डीकृत्य तत्र मुक्तासाचयययान् घटयति
तथैवेश्वरोऽपि प्राणिनः सृजति । तत्सृष्टौ प्रथमे प्राणिनः सन्ति—पृथ्वी-
मयाः; ततश्च सन्ति बहुपेनीयुताः, ततश्च सन्ति सुतनामाद्यप्रजालिनः । ततश्च
सन्ति हस्तपादपुष्पयुताः अन्ततश्च सन्ति सुदवादीन्द्रियपरिपूर्णः मानवाः ।
विशालमिदं विश्वं परमेश्वरस्य स्वयंमिदं निराटप्रयोगशालस्ति । हरयन्ते च
तत्रानन्ताः पदार्थाः परमाणु-प्रद-नक्षत्रविस्तृतादिसानि यन्तानि निगिलानि पर-
मेश्वरस्य संकेतेन स्वस्वम्यापारे सन्ति ध्यायूतानि । निरन्तरं हि अनन्तशक्तिमतः

परमेश्वरस्य व्यापारा गतिशीला एव दृश्यन्ते । न क्षणमपि ते विरमन्ति । पुराणानि परमेश्वरस्य कार्याणि प्रतिपाद्य यथाशक्ति, मन्ये, जगदुपदिशन्ति सदैव सत्कर्मणि्याचरितुम् ।

पुराणेषु बहूनि कठिनकठिनान्याभ्यात्मिराधिभौतिकतत्त्वानि रूपकाण्या एभ्यः वर्णितानि सन्ति । तत्त्वानामज्ञजनाभ्यात् पुराणै रूपकाश्रयणमुचित मतम् । रूपक पद्धति सैषाणिनशाखदृष्ट्या शुद्धा मान्या च पद्धतिर्विद्यते । एषा पद्धति सामान्यमानवमपि ज्ञाताज्ञात नयति । जीव जीव स्थितिं च प्रयोधयितु पुराणेषु पुरश्चननूपरथा गीतास्ति । अहह, कीदृशेन एहितेन प्रकारेण मनोज्ञया रीत्या सरसेनोपाट्यानेन च जीवस्य चर्चा तत्र निबद्धास्ति । वस्तुतो नास्ति तद्विधविषयज्ञापनाय तत् परमम्यदुत्तम म्नाधनम् । चन्द्र प्रतिमास सप्तविंशति- नक्षत्रराजिमुपभुनक्ति-इत्येतदवयोधयितु दक्षप्रजापतिरभ्या-कथावतारिता तत्र । भायोऽय कथनस्य गूढतत्त्वानि वर्णयितु पुराणै सुन्दरसुन्दरतराणि रूपकाणि गृहीतानि सन्ति । इवाभीन्तना पुराण पण्डितास्तत्तत् कथा प्रकथयन्त्यस्तरे तत्- तद्रूपकाणि नोद्भेदयन्तो दृष्टा भवन्त्यत “पुराणेषु सन्ति निरर्गलप्रलापा” इत्याद्यभिप्राय जना पुराणानि निन्दन्ति ।

आधुनिकानि शास्त्रीयतत्त्वानि पुराणेषु स्थाने स्थाने विकीर्णानि सन्ति । तत्र भूदत्तशास्त्र (जिओलॉजी) वनस्पतिशास्त्र (बॉटॅनी) जीवशास्त्र (बायोलॉजी) गर्भशास्त्र (एम्ब्रियॉलॉजी) त्रिकासशास्त्र (ऐवोरयूशन) प्रजननशास्त्र (जेनेटीक) ध्वयनकारिणो जिज्ञासव उपादेया सामग्रीं लब्धुमर्हन्ति । पुराणानु-शीलनकारिणा प्रतीच्याना प्रधीना कथनमस्ति यत् तत्तद्विषयकशास्त्र बीजानां समवाप्तावात् पुराणानि सन्ति मानव-जातिहिताभायकानि । अर्ध स्थितपङ्क्तिषु प्रोक्तविषयान् उद्दिश्य सङ्कते सलक्ष्यते—

१ अन्न चराणामचरा क्षपदा पादचारिणाम् ।

अहस्ताश्च सहस्तानां जीवो जीवस्य जीवानम् ॥ (श्रीमद्भाग०)

२ रजसा चोदिता मेघा वर्षन्त्यमृनि सर्वश ।

३ कर्मणश्च फलमेतच्चानारूपसमुद्भवम् ॥ (मत्स्यपु०)

४ कर्मणैव हि जायन्ते विविधा मृतानामय ।

५ आयुषोऽन्ते प्रजायन्ते मिथुनान्मेव ते सृष्ट्वा ॥

६. तासां विशुद्धसङ्कल्पाज्जायन्ते मिथुनाः प्रजाः । (वायुपु०)

ताः प्रजाः कामचारिण्यः ताः प्रजाः स्थितयौवनः ॥

॥

साम्प्रतमस्मद्देशे न जनताया अभिरुचिः स्वकीये प्राचीने वाङ्मये वर्तते । अत्र विद्यानागर्जनं नोद्देश्यमस्ति जीवनस्य, अपि तु धनार्जनमेवोद्देश्यं वर्तते । तस्माद्ग्रन्थानां जनानां प्रवृत्तिः केवलमर्थस्त्रीषु विद्यास्वेव समवाप्यते । विद्या-
त्रियविषया अनुरक्तेरभावात् तानि तत्प्राणि भारतीयमेवा मार्गयन्ती न हरयते
यानि पुराणेषु सन्निहितानि सन्ति । अथ पुराणानां शोधनस्य महती वर्तते
अपेक्षा । वैज्ञानिके क्षेत्रे ग्रहणो विश्वमुत्पन्नमिति पुराणैरन्वयैरुद्घुष्यते । भारती-
यानां पीराणिरुपेक्षितानां कर्तव्यं यत् ते पुराणानामुक्तं पथनं तथा प्रमाणवेयुर्ध्या
साम्प्रतिकं वैज्ञानिकं ज्ञात् परितुष्येत् ।

आंग्लानां शिक्षापद्धत्या वयं परप्रस्थयनेयधिपः संवृत्ताः । आंग्ला. स्वार्थ-
बुद्ध्या अस्मदीयानि वैद्वेषनिपसृतिपुराणानि तिरस्कृतवन्तः अस्माभिरपि तानि
श्रवणीरितानि । जेतारः स्वार्थधिप्या अन्धाः सञ्ज्ञानाः परं वयन्तु शञ्ज्ञानात् पर-
प्रस्थयनेयदुष्टित्याज्ज्ञाना अन्धाः पुरा अस्मद्देशस्य राजानो त्रिपक्षितसृजान्
स्वाश्रये निहितवन्तः; संस्कृताध्ययनाध्यापनार्थं युक्तामुचितां च वृत्तिं प्रदत्तवन्तः
परं सम्प्रति तद्विद्या ध्वजस्था न बचापि जीवन्ती प्राप्यते तस्मात् पुराणादिग्रन्था-
नामध्ययनमध्यापनं च समाप्तिमगमत् ।

साम्प्रतं विद्यालयेषु शान्तीयार्था त्रिषयाणामध्ययनं संस्कृतद्वारेण न जायते ।
तदध्ययनमांग्लभाषाद्वारेण कृतं भवति । इमे हि आंग्लभाषाद्वारेण संस्कृतग्रन्थाना-
मपलोपयितारः संस्कृतज्ञाः न सन्ति किञ्च ये 'संस्कृतज्ञा त्रिष्यन्ते ते' आंग्लज्ञा न
प्रायेण सन्ति अतः पुराणेषु प्रतिपादितानामाधुनिकज्ञारभ्यभिमततत्त्वज्ञानामरुोधने
मन्त्युभय युवाणमाः अथ च संस्कृत-पण्डिता यस्यां स्वाध्यायपद्धत्या र्वचि
निबधति सा पद्धतिर्नास्ति अन्वेषणपरा । सा तु केवलं शब्दार्थयो रभते । न तथा
सा सिद्धिः सम्भवा यस्या अत्र प्रचण्डतया अपेक्षा यतीरति ।

स्वातन्त्र्ये लब्धेऽपि पाठ्यक्रमः प्रायेण तथात्रिष एव लक्ष्येने यथात्रिष-
पारतन्त्र्ये आसीत् । एतस्मात् पाठ्यक्रमाज्ञापमाना इति. समग्राहमपि पारतन्त्र्यं
पारतन्त्र्य एव परिणमयति । अद्यापि भारतीया युवानोऽर्थाङ्गनप्रयोत्रनेतापीयने
न तत्तद्विषयज्ञाने पण्डितोभयिनुम् । अद्यापि भारतीयं पाठ्ययं, भारतीयं

साहित्यमुपेक्ष्यमाणमस्ति तद्व्यापि उच्यै. क्वन्तं श्रुतं जायते । न शिक्षाविभागाधि-
कारिणां सविधे भारतीय-साहित्योपरि दृष्टि-पातनार्थं मनागपि कालः । भारती-
याया संस्कृते. सम्यतायाः मित्र भारतीयानां विद्यानामुद्धारो यदि भवितुं
सम्भवस्तदा स आंग्लभाषाया अध्ययनेन विज्ञानस्य पठनेनैव च । तस्मात्
कारणात् तदर्थमेव भवति प्रथमम् । एतत् कुप्रवृत्तिवदान् अधुनापि न भारते
पुराणानामध्ययनं तत्तत्संस्थानेष्वेव गदगदया प्रयत्नमानमप्ययते । एतत् कुप्रवृत्ति-
वशादेव सम्प्रत्यपि वैज्ञानिकतत्त्वबोद्धानकारिणी जगत्स्यपि संस्कृतभाषा संस्कृतभा-
षाया ग्रन्थाश्च आधुनिकेभ्यः शिक्षालयेभ्य आधुनिकेभ्यरङ्गाग्रेभ्यो दूरं पृथगति-
ष्ठन्ते । हा वयं इयंरीये इत्यतन्त्रे वैद्येऽपि समुचितम्यवरथाया अभावात् तानि
इत्थानि कल्पं प्रभवामो यानि संस्कृतयाध्ययस्य पुराणादिषु निगूढतया स्थितानि
सन्ति । न सावकालं जनता पुराणादिकस्याध्ययने प्रवृत्ता स्यात्, यावत् तस्यै
पूर्णतया जीविकावृत्तिश्च न 'प्रदत्ता स्यादतः' छासनस्य वर्त्तमानं यत् तत् तं प्रयत्नं
वर्षाधुर्वाति येन भारतीया जनता विधां 'विद्यार्जनमरम्-वर्त्तम्यम्' इत्येतया धिया
गृहणीयात् न चार्थावाप्तिप्रयोजनेन ताम् आदृतुं सा प्रवर्तेत । पुराणादिस्मृति-
त्यस्य रक्षा तद्वैय सम्मया तद्वैय च पुराणादिस्मृत्युत्थोधने जनताया. परमार्थतो
हि प्रगल्भाभिरचिरपि जागृयात् ।

वेदान्तदर्शनम्

अस्ति वेदान्तदर्शनं सर्वदर्शनमूर्धन्यम् । शारीरकमीमांसेत्येनयापि समा-
ख्ययेदं शास्त्रं सर्वविदितम् । सन्त्यस्त्योपजीव्या उपनिषद् एव । वेदस्यान्तिम-
सिद्धान्तस्य निरूपकत्वादुपनिषद्भिषग्यापि 'वेदान्त' इत्येषा संज्ञान्वर्धा ।
औपनिषदानां रचनानां मिथो विरोधेनावभासमानानां सिद्धान्तानां विरोधपरि-
हाराय भगवान् चाद्राचनो व्यासो 'ब्रह्मसूत्रा' परसंज्ञकं दर्शनमिदं प्रागेपीत् ।
एतन् ब्रह्मसूत्रनामकं दर्शनमस्तित्वेदान्तसिद्धान्तानामाकरग्रन्थः । भिक्षुणामादर-
णीयत्वादुपादेवत्याद्य दर्शनमिदं 'भिद्वसूत्रम्' इत्येतामपि संज्ञां भजते । "पारा-
शर्यशिलादिन्यां भिद्वनदसूत्रयोः" इत्येतस्मिन् पाणिनीये सूत्रे पाराशर्यपदं
परास्वरुतं व्यासमेवाभिद्वपाति किञ्च तत्प्रणीतं भिद्वसूत्रमित्येतत्पदं ब्रह्मसूत्र-
परकमेव । "ब्रह्मसूत्रपदैर्लैवं हेतुमन्निर्विमिश्रितैः" इत्येषा हि धीमन्नामव्यूताया
मिरापि ब्रह्मसूत्रान्वेष निर्दिशतीति धीधरस्यामिनो मग्न्यन्वे ।

चाद्रायणव्यासप्रणीतत्वाद् दर्शनस्यास्य रचना महाभारतात् प्रागेव यभूवेति
निश्चीयते । अस्मिन् दर्शने सत्यस्तित्वाद्-विज्ञानशब्दयोरपि विद्यमानत्वात् केचन
उपसृष्ट एतदीये रचनाकाले संज्ञेरते परं वेदं तस्मिन्नीयं यत् सादृशाः सिद्धा-
न्तास्तु सुबोद्धत्वात् प्रागेव जनुर्कृत्युः ।

ब्रह्मसूत्रस्य भाष्यकर्तृषु सुविदिता भाष्यशशाः सन्त्यसि—

सं०	नाम	भाष्यनाम	सतम्	ममयः
१	पाद्वरः	शारीरकभाष्यम्	अद्वैतम्	(७८८-८२०)
२	भास्वरः	भास्वरभाष्यम्	भेदाभेदम्	(१०००)
३	रामानुजः	श्रीभाष्यम्	निविष्टाद्वैतम्	(११४०)
४	मध्वः	पूष्यप्रभाष्यम्	द्वैतम्	(१२३८)
५	निम्बार्कः	वेदान्तपारिजातपा०	द्वैताद्वैतम्	(१२५०)
६	श्रीकण्ठः	शैवभाष्यम्	शैवनिविष्टाद्वैतम्	(१२७०)
७	श्रीपतिः	श्रीकरभाष्यम्	शैवशैवनिविष्टाद्वैतम्	(१४००)

सं०	नाम	भाष्यनाम	मतम्	समयः
८	बल्लभः	अणुभाष्यम्	शुद्धाद्वैतम्	(१४७९-१५४४)
९	विज्ञानभिषुः	विज्ञानासृतम्	अविभागाद्वैतम्	(१६००)
१०	बलदेवः	शेखरभाष्यम्	अचिन्त्यभेदाभेदम्	(१७२५)

भाष्येष्वेतेषु शाङ्करं भाष्यमार्त्तं प्राचीनतमञ्च भाष्यम् अस्ति । आचार्यः शाङ्करोद्भूतवादी अस्ति । ज्ञानमार्गस्य चरमं लक्ष्यम् अद्वैतमिति स मेने । तस्यानुयायिकस्तदीयं निदान्तमद्वैतमनुययुः तद्विषयेषु सुरेश्वराचार्यपद्मपादाचार्यप्रभृतयश्चाचारः शिष्याः सन्ति प्रसिद्धाः । सुरेश्वराचार्यो नैष्कर्म्यमिन्द्रियपञ्चीकरणवार्तिकादीन् कतिपयान् ग्रन्थान् लिखेत् । पद्मपादाचार्यश्च पद्मपादिकाविज्ञानदीपिकादिग्रन्थान् अलिखत् । पृथ्वाचस्पतिमिश्रस्य 'शाङ्करभाष्ये भामती परमप्रसिद्धास्ति । सा विद्वजगणि परं सम्मानं लभते । शिवसुप्राचार्यस्य तत्त्वदीपिका (चिन्सुखी) अपि जगद्विदिता वर्तते । पौडसे सतके मधुसूदनसरस्वती परमविधुनो वेदान्तशिरोमणिः संन्यासी समाजनि । सः अद्वैतरत्नरत्नादिग्रन्थान् बहून् ग्रन्थान् अजग्रन्थत् । सत्र तदीया 'अद्वैतसिद्धि'नाम रचना तु अमररचनास्ति ।

वेदान्तसाहित्यं यस्तुनो विपुलतममस्ति । तत्रोत्तमोत्तमा ग्रन्थाः प्राप्यन्ते । अद्वैतवादपरकमेव साहित्यं स्वयं नितरां निशालं वर्तते । रामानुज-मध्व-निम्बार्क-बल्लभप्रभृत्पाचार्याणां किञ्च तत्तदाचार्यानुयायिनाञ्च साहित्यं यदा वेदान्तेऽन्तर्भूतं क्रियते तदा ■ वेदान्तदर्शनस्य भाण्डागारो दर्शनान्तरस्य विश्राम्येषामपि विषयाणां भाण्डागारमनायासेनैवाधरिष्येति ।

प्रह्लादप्राप्पयनेन विदितं भवति यद् वादरायणादपि प्राक् बहव आचार्या वेदान्ततत्त्वं विचारयामासुः । परं इन्न, न साम्प्रतं तेषामाचार्याणां हृतय उपलभ्यते । महर्षिर्व्यास स्वकीयेषु सूत्रेषु येषु तान् मादरं स्मरति तानि सूत्राणीमानि—

१. इयमिदः फलश्रुतेरित्याशेषः, २. अभिव्यचेरित्याशेषः, ३. सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति, ४. उत्पत्तिश्च यत् भाषादित्यीदृशीति, ५. चरणादिति चेष्टोपलक्षणार्थं ति वाष्पाजिनिः, ६. अस्थितेरिति वादकृत्स्नः, ७. अनुसृष्टेयोदिति ।

उपरिनिर्दिष्टेष्वाचार्येषु कतिपये तु महर्षिणा अमहन् स्मृताः ।

आत्मा ज्ञानं ज्ञाता चास्ति । न वस्तुनो ज्ञाता ज्ञानान् पृथक् । समृद्धानयो-
 मध्ये न विद्यते भिन्नता । ज्ञेयपदार्थे सति जाविर्भूते ज्ञानमेव ज्ञानरूपमादायो-
 त्तिष्ठति । परं ज्ञेयाभावे ज्ञानृतादिपथकं प्रश्न एव नोदेति ? ज्ञानृता तु ज्ञेयता-
 मपेक्षते । ज्ञेयताभावेनैव सह ज्ञानृतापि निरोधते । यदा जगत् ज्ञेयरूपेणोपस्थितं
 जायते तदैवात्मनोऽपि ज्ञानृत्वेनोदयः संप्रार्थते । तदभावे तु आत्मतत्त्वं मरुतं ज्ञानं
 भवदेव स्थितं भवति । एकमेव ज्ञानं कर्तृत्वेन कर्मत्वेन च समुतं भूत्वा भिन्न-
 मित्रं प्रतिभासते । वस्तुतस्तद्विभक्तमेकमेव । 'आत्मा आत्मानं जानाती' इत्यत्र य-
 आत्मा कर्ता न एव कर्माप्यस्ति । न कर्मा कर्मणो भिन्नो न च कर्मैव कर्तुमि-
 क्षम् । वस्तुैकमेव वर्तते । जयस्थात्रितोपे तत् क्वापि 'कर्ता' क्वापि च 'कर्म'
 इति व्यपदिश्यते । तेन दृष्टं भवति यद् आत्मा ज्ञानान् पृथक् न । ज्ञानमेव
 'आत्मा' इत्युच्यते । ज्ञानमपि नित्यानित्यभेदेन द्विविधं मनम् । अनित्यं ज्ञान-
 मन्तःकरणचिच्छिन्नं वृत्तिमात्रमस्ति । विषय-व्याधिष्ये सति तदुत्पद्यते । तदभावे
 च विलीयते । नित्यं ज्ञानं ततो भिन्नात्म भिन्नम् । तत् सर्वथैव सर्वदेव सत्तत्तां
 निरूपाति । आत्मन इदं वैशिष्ट्यं बोधयितुमाचार्यशङ्कर आह दृष्टिर्द्विविधा भवति ।
 नेत्रदृष्टिरामरदृष्टिश्च । नेत्रदृष्टिर्भवति न नित्या । आम्बरदृष्टिरस्ति नित्या । अत-
 श्चुतिरात्मदृष्टि 'दृष्टृ' इति किंवा आत्मानं 'द्रष्टा' इति गायति । लोकेऽपि आत्म-
 दृष्टोर्नित्यस्य प्रमाणमाश्रयम् । अन्धोऽपि 'मया स्वप्ने भ्राता दृष्ट' इति कथयन्
 श्रुतो भवति । एवमेव बहिरोऽपि 'मया स्वप्ने वेद-मन्त्रं श्रुत' इति वदन् प्राप्तो
 भवति । अतः आत्मनो ज्ञानस्वरूपताया न संशयावकाशः ।

जगत्तो जगत्संस्थेती द्वौ पदार्था स्मृतदृष्टयैव द्रव्येते । सूक्ष्मदृष्ट्या चेद्
 विस्तुरप्यते तदा 'आत्मा' इत्येष पृक् एव पदार्थः । तस्यैव सत्तास्ति । न कस्य
 चनान्यस्य । जगत्सत्ता तु व्यावहारिकी । व्यवहारार्थं जगत्-वस्तु स्वीक्रियते ।
 जगती व्यावहारिकत्वा प्रदर्शयन् आचार्यशङ्कर आह—“आत्मास्ति, जतिस्वरूपा
 नित्यश्च । विषयाकारेण परिणामिन्या तुद्धेयं सन्दायाकारावभासा त आमश्रिता-
 नस्य त्रिपञ्चाना उपपन्नाना एव आत्मविज्ञानेन व्याप्ता उत्पद्यन्ते ।” जगत्सत्ताया
 त्रिप्रियमाण्य पदार्था स्वात्मनरमागविनिविष्टकारणशक्त्या सह परिवर्तन्ते ।
 न कदापि विहृत्य आत्मस्वरूपं परित्यज्य सन्तिष्ठन्ते । आबोऽयं कार्यमत्ताया
 कारणसत्ता सत्ता सर्वदा च सचिदिच्छते । न यतः स्वकारणमूलमृच्छिकां त्यजत्वा
 चण्डमपि रिपती भवति । न च यतः स्वकारणमूलमस्तु विहाय चण्डमपि कदापि

स्वसत्तां निधानुमर्हति । न जगत् कोऽपि पदार्थः मन्मूलजः सः स्वस्थितिमन-
येऽपि सद् ब्रह्माधितिष्ठति । जगतः सत्ता अपि बलाः सगं स्थिति-प्रत्यवहारदशासु
सततं चैतन्यमवलम्ब्यमानाः राजन्ते । न ततः कदापि पृथग् भवन्ति । चैतन्यं
ब्रह्म एव । पदार्थाः, अतः, स्वजीवनकाले ब्रह्मानुस्यूता एव भूत्वा स्थातुं
शक्नुवन्ति । न त्रिबालेऽपि किमपि चरेत् हि आमनः पृथग् भूत्वा संश्लिष्टे ।
नस्मान् पुरा अद्वैतमन्त्रेण मर्दय मलच्यते । शिपिपिबिरययोः पार्थिवं न पार-
मार्थिकं व्यवहार मूलकमेवैकान्ततः । सा हि आत्मसत्ता सर्वमन्त्रभिरप्याप्य वर्तते ।
सर्वैरा नामरूपदेश-पालादुपाधिना भिन्नभिन्नेव भूत्वावनामते । अत एव ब्रह्मो-
पनिषदाह—

धेयेह तदमुत्र यदमुत्र तद्विह ।

सृष्टोः स सृष्टुमाप्नोति य इह जानेव परयनि ॥

अभिर्मपैको मुजर्न प्रविष्टौ रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ।

एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च ।

ब्रह्म—एवैव निर्विरूपा निरपाधिका निर्विकारा च सत्ता वेदान्तदर्शने 'ब्रह्म'
इत्युच्यते । तच्च ब्रह्म निर्गुणसगुणभेदेन द्वित्रिधम् । निर्गुण-ब्रह्मण एव पारमा-
थिरत्वात् त्रिज तद् व्याख्यायामेव श्रुतेः परं वसानत्वात्, आचार्यशङ्करमतेनोपनि-
षदां प्रतिपादो विषयो निर्गुणब्रह्म एव । सगुणं ब्रह्म तु जगदिव मायाविशिष्टम् ।
तद् धत्ते मायिकसत्ताम् । ब्रह्मणः परमार्थतः निर्जेतुं द्विविधं लक्षणं स्वीक्रियते—
स्वरूपलक्षणं, तटस्थलक्षणञ्च । स्वरूपलक्षणं पदार्थस्य सत्यं पारमार्थिकं रूपं
योधयति तटस्थलक्षणं कतिपयकालावस्थापिन आगन्तुकान् गुणान् एव निर्दि-
शति । निर्विरूप-निरपाधिका-निर्विकारं ब्रह्म स्वरूपलक्षणेन लक्ष्यते । स्वयिरूपकं
सोपाधिकं सविकारं च तद् तटस्थलक्षणेन विपर्ययित्यते । भासोऽयं ब्रह्मणो
यत् पारमार्थिकं रूपमस्ति तत् तस्य स्वरूपलक्षणमस्ति । यच्च ब्रह्मण उपपत्तिस्थि-
तिलयत्रिधागकं हि अपारमार्थिकं रूपमस्ति तत् तस्य तटस्थलक्षणमस्ति ।
लौकिकादादरणेनेदं स्पष्टीकर्तुं शक्यम्—चेत् कश्चिद् देवदत्त-नामधेयो ब्राह्मणो
नाटकं रामरूपं परिगृह्य मञ्चे समागत्य अनुबार्थं राममनुकरोति नदा ॥ अनुबार्था
यदि 'रामोऽयम्' इत्यनेन प्रजारेण अवबोधयते तदा तद्विधायोपधेयं तटस्थलक्ष-
णमस्ति यदि च नायं रामः अपि तु 'ब्राह्मणो देवदत्त' इत्यनेन प्रकारेणाभिज्ञायते

तदा तद्विधापत्तापत्ते स्वरूपलक्षणमिति कथितं भवति । एतेन स्फुटं भवति यद् निगुणग्रह एव पारमार्थिकं सत् । तदेव सदैवावशिष्यते । तस्मिन्नेव तत् सर्वं भवति यत् तत्तद्रूपेणावभासते ।

सत्यं ज्ञानम् अनन्तमित्येतादि पदानि हि एतद्विभिन्नरसाद् प्रह्लादो विनोदगण्येन प्रतीयन्ते । परं न जानि तवाविधानि; तानि तु प्रह्लादः स्वरूपं लक्षयन्ति तस्मात् तानि लक्षणभूतानि सन्ति न च विशेषणभूतानि । प्रह्लाद एवासाद् अद्वितीयत्वाच्च तस्मिन्नेव तेषां लक्षणरमेव घटते न च विशेषणरम् । प्रह्लाद कदापि स्वकीयाविधिनाद् रूपाद्य व्यभिचरितं भवति तस्मात् सत् 'सत्य'-मिति, चिद्रूपासात् तद् 'ज्ञान'मिति, न कस्मादपि प्रविभक्तं भवति तदतः 'अनन्तम्', इत्युक्तम् । यदि प्रह्लाद ज्ञानस्य कर्तृत्वेन सत् स्यात् तदा ज्ञेय-ज्ञानाभ्यां सत्य विभजनमपेक्षेत । परं ज्ञानप्रतिपादां ज्ञान-ज्ञान-क्षेपतासिन् अस्तमूर्तये । ज्ञानमेवावस्थापितोक्त्यसाद् ज्ञानृणां ज्ञेयत्वाच्च वदति । तस्मादनन्तराद् प्रह्लादज्ञानमेव न च ज्ञानस्य वस्तुं सत् । तवाविधिरावेन प्रह्लाद जगतः कारणं ज्ञान-स्वरूपसात् पदार्थांतरत्वाच्च नाविभक्तम् । अस्मि सत् हि सत् चित् आत्मन्-रूपम् । एतदेव प्रह्लादः स्वरूपलक्षणं ज्ञेयम् । साधारण्येनैवमेव प्रह्लाद सगुणमिति किं वा ईश्वर इति कथ्यते । इदं हि सगुणं सर्वं तदवस्थासमिति चेद्यम् । सादृशमेव प्रह्लाद सजातीय-विजातीय-स्वगतभेदरूपम् । परं रामानुज-मतेन सजातीय-विजातीयभेदरहितं तु तदस्ति न च स्वगतभेदरूपम् । चिद्-चिद्विशिष्टमस्ति चिद्विशिष्टाचिदंसात् नितान्तमेव भिन्नम् । एतयोर्द्विधाधिनो-रंथायोः सजायात् तत्र (रामानुजदत्तने) प्रह्लादः स्वगतभेदरूपवत्त्वमद्वीकृतम् ।

✓ साया—पदार्थदत्तने साधारण्यरमेव तत् सत् कथितमस्ति । निर्विशेषनिर्गुण-प्रह्लादः सविशेषं स्वलक्षणं जगत् कथमुत्पद्यत कथञ्च तस्मादेवमात् प्रह्लादो गताविधं जगदिदं शब्दमस्ति चेत्तद्विष. प्रत्यो साधारण्यवशोपमन्तरा न समा-हितो भवितुमर्हति । अतस्तदवशोपनमपेक्षते । आचार्येनैव मूने सत् साया भगवतो प्रह्लादोऽप्यवशानिरस्ति । नास्ति त्रिगुण भविष्यत्त्वम् । न तदीय आदिर्भावो । सर्व जगदिदमुत्पत्त्यभि—

अवश्यंभासी परमेश्वरनिष्ठाकारिणा त्रिगु-निष्ठा वा ।
कर्मोपमेवा नृपिषेव साया साया जगत् सर्वमस्ति तद्वत् ॥

सदृशं अनिर्वचनीयान्मित्रमाचार्यं बाहू—

सहाप्यसंज्ञाऽप्युभयात्मिका नो मित्राप्यमित्राप्युभयात्मिका नो ।

साहाप्यनहाप्युभयात्मिका नो महाह्युहाऽनिर्वचनीयरूपा ॥

मायाया आवरणविशेषसंज्ञिके द्वे शक्ती स्तः । ते किं कुतः ? कीदृशौ च ते ? इत्यस्मिन् विषये इन्द्रियविवेके प्रोक्तमिदम्—

सतिर्द्रव्यं हि मायाया विशेषावृष्टिरूपकम् ।

विशेषतन्निर्लिङ्गाच्च महान्द्वान्तं जगत् सृजेत् ॥

अन्तर्दृश्ययोगेदं बहिष्कृतं ब्रह्मसर्वो ।

आधुनोरपरा सति सा संसारस्य कारणम् ॥

वेदान्तदर्शने केवलमेकं 'ब्रह्म' दृश्येतन्नामनं तत्परं गतं निरप्यत्र मन्यते । तत् तस्यैव सत्ता पारमार्थिकीमवगच्छति । तदुदया अन्त्यत् सर्वमप्यवभासमानं जगत् तदीयं विहृतं रूपमेव । न च विहृतं रूपं न सत् । तद् बहुरं विनष्टरश्च वर्तते । अज्ञानात् निष्ठा अविद्याहेतोः यद् वा साधारमानं विहृतं तत् सर्वं प्रकृतमिव सत्यमिव परमार्थमिव संलक्ष्यते । ज्ञानवद् दृष्टा तु तत् सर्वं किमपि न, केवलमज्ञानस्य निवृत्तमवमेव । यो हि वर्तते अज्ञानी स एव अस्त्यमपि सत्यमनिरप्यपि निर्यं मन्यते । यद्धि सत्यं वर्तते न तद्विद्यायास्तदा न द्रष्टुं शक्नोति । अविद्या (माया) सत्यग्राहणीति, अस्त्यत्र नित्येति । अद्वैत ज्ञान-ज्योतिः प्रागुभयति तद्वैव तद् अज्ञानं (अविद्या = माया) तिरोहितं जायते । ज्ञानाविर्भावात् यमार्थसिद्धिः 'पुरोऽस्तिष्ठते । इदं ज्ञानमेव वेदान्तदर्शनस्य भाषाया 'ब्रह्म' इत्युक्तं चिन्त इदमज्ञानमेव तदभावात् 'माया' इति निगदित-मस्ति । यस्तुत उच्यते यद्यप्यविद्याय 'यद्वा' विधायते तदा भवतीति ज्ञानं यदीदमेव तत्परमेतद्विषं अजितमहर्षि यत् परं न किमपि अजितं शक्येति । तस्यैव तत्त्वस्यापीतनायां सर्वमपि वर्तते । तद्वैव सर्वं जगति । तद्वैव सर्वं व्यवस्थायां निपमे च निदधति । वेदान्तदर्शनं ब्रह्म चिन्त माया दृश्येतत् तत्परमं सद्चितं इदमेवोपरिहासिरेद्विषं वर्णयति प्रतिमानि । अथ च 'आवरण विशेषशक्ती मायाया द्वे' इत्युक्ता तद् दर्शननिर्मेयोपदिशति यद् अज्ञानं हि मदानयं-रम्, सत् पञ्चागाद् दूरीकृत्य विषदां मध्ये निपातयति भवमानं तदा प्रथितार्यं दानं न तत् स्वप्रभुतां व्यापयितुं प्रभवेत् ।

आचार्यशङ्करोऽविद्याऽज्ञानमायापदान्वयेऽस्मिन्नेतत्तुं प्रयुज्यते परं परवर्तिनो
वेदान्तिनस्तत्र भेदे दर्शयन्त प्राप्नुवन्ते । पञ्चदशीसारे विचारण्यस्यामी मायां
भायन्त्यां मन्यमाना मा मह्यभिन्ना तदभिन्ना चैव्यभिदधाति । पूर्वव यत्तमि
विधि जगत्प्रत्यक्षमुदाहरति । परम् अविद्या अमायास्मिन् यन्ते । अस्ति मा
केशजानन्त्या । तत्राचार्येण प्रत्यक्षेऽन्यगमनम् । माया शुद्धसावप्रधानास्ति ।
अविद्यायां सतितात्पर्यमुदाहरति । माया ईश्वरस्योपाधिस्मिन् जीवस्य अविद्या ।
यदा हि मय मायायां प्रतिविम्बितं जगते तदा तदेव 'ईश्वर' इति यत्र च तद-
विद्याया तदा नवीनं दृश्यवत्तु । यदान्वदो 'माया' समष्टिगतज्ञानं सिद्ध अविद्या
स्पष्टिगतज्ञानमिति ज्ञाना व्यरहरति ।

ईश्वरः—निर्विण्णं तत्र मायावद्विम्बं यदा लक्षयते तदा तत् सगुणमायं
विमर्ति । सगुणवस्थाया तद् 'ईश्वर' इति प्रोच्यते । शृष्टि स्थिति-लघनारा-
मीधरोऽस्मिन् । सर्वज्ञान सर्वज्ञ तत्त्ववि ज्ञानीत्यै शृष्टिस्थितारे प्रयत्ने । न
तस्य विमर्ति नैत्र प्रयोजनम् । ईश्वरो जगत् उपदानकारण निमित्तकारणया-
स्तीति वेदान्तदर्शनस्य सिद्धान्तोऽस्ति परं व्याप्यदर्शनस्य सिद्धान्तोऽयं यत् न
हेतु निमित्तकारणमस्ति । 'यदा परव परवते कामवते कर्तारमीशं पुण्यं प्र-
योनिम्' इत्यादिप्रत्यक्षेभिर्मुद्रितोपनिषदादीनां तस्य निमित्तकारणसमुपादानरा-
हण्यवरोभयमपि सिद्धयति । मन्त्रगूढं च 'मूर्तिश्च प्रतिपाद्यमानानुपरोधान्'
इत्येवमित्युक्तं तस्यांभयव्यमपि प्रतिपाद्यति । मुक्तदुःखमहमयाधेयतागतो
विच्छेदमादीभ्यस्तस्य न तं जगत् कारणं मन्यमाने दे, ने ज्ञातिगुणद्वयेनतमं वि-
च्छेदस्थितमनूयित उपपत्तौऽथ च चेतनमुत्तराधेयननस्येता उपपत्तौ तस्माद्
विच्छेदमाद् मन्त्रो जगत्कारणमपरिहास्यते । ईश्वरस्य जगत् उपदान-
कारणत्वेन जगत् भेदोऽपि आश्रयश्च भेदवृत्ते न कश्चिद्व्यवहारितव्यमपि शृ-
ष्ट्योर्मध्य देवते तदपि तत्र व्यावहारिको भेदोऽप्येवमेव मय जगत् विच्छेद-
मप्यपि तत्र व्यावहारिको भेदोऽप्येवमेव व्यावहारिके व्यावहारिकेऽस्मिन्प्राप्ति ।

जीवार्थमा—जीवमविद्याद आचार्यशङ्कर आ—'अस्ति जीवः प्रीत्य-
वर्तिनिद्रादयःप्रमाणस्य सम्यक्साधकमिति' । जीवस्यैव विद्या शुद्धसमु-
पादानम् । जीवस्यैव प्रीत्यामेवेन्द्रियभोगि न च जीवस्य । न च जीवस्य
सर्वेन्द्रिय न च सर्वज्ञं तद्विद्य कारिकाको गूढः । यत्राज्ञा एते तद्विद्येतेन
जाते विद्यामयः । एतेन ह्येवमिदं वेदेन्द्रियस्यैवमेव ज्ञानं व्यावहारिकं

यस्यैतन्मनसु आत्मनः साक्षाच्छ्रितो गुण इति । परब्रह्मणे निभुत्वात् वेदान्त
आत्मानमपि विमुक्त्येनैवाद्गीतुरत्ये । तस्य कथनं यत् अत्यन्तमूढमत्वादेव सः
अपुरित इति मतः । जीवस्य सन्ति त्रीणि शरीराणि—१. स्थूलशरीरम्, २. सूक्ष्म-
शरीरम्, ३. कारणशरीरम् । स्थूलशरीरं पञ्चभूतकृतमस्ति । सूक्ष्मशरीरं प्राणम-
नोबुद्धीन्द्रियात्मकं वर्तते । कारणशरीरं हि जगिष्ठानिर्माणावस्थास्ति । आप्तद-
व्यापारं जीवो व्यापविषयान् इन्द्रियैर्ज्ञानति, स्वप्ने मनसा सूक्ष्मवृत्तिभिश्च वेत्ति,
सुषुप्त्यामधिपत्याः सूक्ष्मवृत्तिभिरादृतोऽसौ भवति जानन्दैकरम् । शुद्ध आत्मा
नासत्वेराहुन्नास्म्यत्यतः । सत्यः परः । अतस्तुरीयचैतन्यवारेनोच्यते सः ।
सोऽस्मि निरुपाधिनिर्विदोष एवम् । गुण-क्रियामहितश्च । एष आत्मा एव यदा
मलितसत्त्वोपाधियुक्तो भवति जीवः (प्राणः) इति कथ्यते । परं शरीरमस्य
कारणशरीरं भवति, सुषुप्त्यवस्थां भजमानोऽसौ आनन्दमयवेषे स्थितो भवति ।
अयमेवात्मा तदा 'तैजस' इत्येतां संज्ञां भजते यदा स्वप्नावस्थानुभविता विज्ञा-
नमनप्राणमयकोषाच्छ्रितो भवन् सूक्ष्मशरीरभागे भवति । विज्ञायमेवात्मा तदा
'विश्व' इति प्रोच्यते यदा स्थूलशरीरयान् भ्रममयकोषादृतो जाग्रदवस्थागतो
भवति । एत एव आत्मा अवस्थाभेदेन तां तां संज्ञां भजते ।

इदं हि सर्वत्र दृश्यते यद् व्यष्टयां यस्तु यन्नाम्ना व्यग्रदृश्यते न तन्नाम्ना
समष्टयाः यथा व्यष्टयां पृथो नाम वस्तु पृथ इति विराघने परं समष्टयां स एव
यन्मिति कथ्यते । एवमेव आत्मापि व्यष्टयां यन्नाम्ना भजते न तन्नाम्ना सः
समष्टयाम् । व्यष्टयां य आत्मा 'जीव' इति कथ्यते स एव समष्टयां हि 'ईश्वर'
इति कथ्यते । अत्रस्था-शरीरकोषाश्चेध्वरस्य स एव भ्रमन्ति ये जीवस्य । अथ
य व्यष्टयां य आत्मा 'तैजस' इति कथ्यते स एव समष्टयां सूक्ष्मभा-
(हिरण्यगर्भे) इति । अद्यापि शरीरादिकं तदेव भवति यत् तैजसस्याभिहितम्,
स एव आत्मा व्यष्टयां यदि 'विश्व' इत्येतेन नाम्ना शब्दात् ज्ञायते तदा समष्टयां
स वैश्वानरः (विश्वः) इति प्रोच्यते. अद्यापि वैश्वानर-विश्वयोः शरीरादिकं न
भिन्नं मज्जति । भूतयान् एव चित्तोपाधौ भवति यदीश्वरहिरण्यगर्भ-वैश्वानराः
अज्ञानममष्टिमवभाषयन्ति जीव-तैजसविश्वान् अज्ञान-व्यापिन् । परमार्थतो
हमे जगत्प्रमत्तातो विद्याः । ऐश्वर्यमेव तेषु विद्यते । न प्रमत्त ईश्वरः पृथक् न च
जीवादीश्वरः । एवमेव यद्वर्ण्यं सत्त्वगुणरूपभिन्नोपाधिराहुः मिश्रभिन्नव्यक्तानि
शुद्धानि ।

जीवस्य हि वृत्तय उभयमुख्यो भवन्ति । वहिर्मुख्यस्ता विषयान् प्रकाशयन्ति, अन्तर्मुख्यश्च ता 'ब्रह्म' इत्येतद् आप्तमभिव्यञ्जन्ति । यथा रङ्गस्थले स्थितो दीपः सूर्यधरं, सम्यान्, नर्तकीञ्च समभावेन प्रकाशयति तदभावे च स्वतः प्रकाशते तथैव आत्मा जहंकारविषयबुद्धिमप्रमायति तदभावे च स्वयमेव प्रदीयते । चाद्वत्यं वृद्ध्या भवति । बुद्धियुक्तत्वात् जीवश्चञ्चलः प्रतीयते वस्तुतोऽस्ति स शान्तः ।

सृष्टिः—तम प्रधानविशेषसन्निभज्ञानोपहितचैतन्याद्वाशात् आकाशाद् वायु-
वायोरग्निरनेरापोऽद्भ्यः पृथिवी चोत्पद्यते । सूक्ष्मभूतेभ्यर्धतेभ्यः सप्तदशानववा-
त्मकानि सूक्ष्मभूतानि स्थूलभूतानि चोत्पद्यन्ते । स्थूलभूतानि पञ्चीकृतानि
भवन्ति । प्रतिस्थूलभूतं पञ्चभूतात्मकं भवति । एतदुपर्युक्तं विवरणं वेदाग्ने
सृष्टिमधिकृत्योपलभ्यते । जगतो ब्रह्मोपादानकारण निमित्तकारणञ्च । अतः
जगदुत्पत्तिश्चेतनादेवास्तीति वेदान्तो मभ्यते । कार्य-कारणभावे सति विचारिते
जगदनिर्वचनीयमिति मतं भवति । 'जगन्मिथ्या' इत्यत्र मिथ्येतिपदमनिर्वचनी-
यवाचकं वेद्यम् । जगतोऽस्य कर्तुरयिनादितरान् तद्य (जगत्)पि अनिर्वचनीय-
मेव प्रमाणितं भवति ।

वेदान्तदर्शने सत्ताप्राप्तिविधत्वं मतं तद्विस्थान्—प्रातिभासिकी सत्ता, ध्याव-
हारिकी सत्ता, पारमार्थिकी सत्ता । या प्रतीतिकाले सत्यतया प्रतिभासते पर-
मुत्तरकाले बाधिता भवति सा प्रातिभासिकी सत्ता भवति । रज्जौ सर्पसंभान-
प्रातिभासिकीसत्तात्वेन मतः । ध्येयहारतन्मु मत्या परं परमार्थतो न सा सत्ता
जगत् सत्त्वेषु ध्येयहारगोचरेषु पदार्थेष्वस्तिष्ठते । त्रिफलायाधिता ऐकान्तिक-
मत्या सत्ता पारमार्थिकी सत्तेति कथ्यते । 'ब्रह्म' पारमार्थिकी सत्तास्ति । इदं
जगन्मायाया परिणामस्यवन्ति परं ब्रह्मणो त्रितोऽस्ति । त्रिवर्तमुद्दिश्योक्तम्—
“अनन्ततोऽन्यथा प्रथा विवर्त” इत्युदीरितः ।

आत्मा स्वभावेतस्तु निस्पृहः आनन्दमयोऽस्ति परमज्ञानावृतत्वदशाया स
आत्मानं विस्मरति स आत्मानमात्मनो भिन्नमन्यन् किमपि अवधारयति ।
आत्मन्येव सः अनात्मबुद्धिं भारोपयति, आत्मानमेव सः सारोपादिकं मन्यते
तस्मात् कारणात् दुःखानि सहते दुःखेषु चात्मानं निपातयति । एषा हि अन्यथा-
बुद्धिर्वेदान्ते 'अध्यास' किं वा 'अध्यासोप' इत्युच्यते । उक्तञ्च—

अध्यासो नाम अतस्मिस्तदुद्दिशति ।

मोक्षः—मानवजीवनस्योत्कृष्टतमः पुरुषार्थो मोक्षो मतः । मनुष्यजीवनमवा-
प्यापि मोक्षार्थं यो न यतते स आत्महा—

यः स्वात्ममुक्ती न यतते मूढधी-
स ह्यात्महा स्वं विनिहन्यमदुग्रहात् ।

मोक्षो हि 'ज्ञानेनोपलभ्यते न च कर्मणः । कर्म फलोत्पादकत्वात्त्रेयमस्ति ।
अविद्या कामस्य कारणम् । कामज्ञाननिन्देययोः । फलोत्पादकत्वात्त्रेया सर्वेषां
स्यात् इष्टः । कर्माणि कामं शुभाणि स्युर्षां अशुभाणि स्वार्थेणैव फलानि प्रमुच्यते ।
यदा विद्यासिना कर्मबीजानि दहन्ते तदा मोक्षोऽधिगम्यते । शङ्कराचार्योऽप्रतीति
'ज्ञानं विना न मोक्षः' । ज्ञानमेव परमम् । उत्तरम्—

ज्ञानं नैवात्मनो धर्मो न गुणो वा कथञ्चन ।
ज्ञानरूपं प्राप्तामा नित्यं सत्तमं शिवम् ॥

वेदान्तस्य मुच्यते मतमिदं धम्मस्तित्रैलोक्यस्य ज्ञानादेव भवितुमर्हति पञ्च-
दशी वक्ति—

मुक्तिस्तु प्रज्ञातव्यस्य ज्ञानादेव न चान्यथा ।
स्वप्नबोधं विना नैव स्वस्वप्नो दीयते यथा ॥

आत्मब्रह्मणोरैक्यम्—

'तत्त्वमसि' इत्येतन्महावाक्यं यद्यपि आत्मब्रह्मणोरैक्यं प्रतिपादयच्छलोचयते
परं वल्लेशकर्मादिषट्कोपाभिनिमित्तार्थास्व निरुपाधिरशुद्धब्रह्मसुखभावब्रह्मणा
सर्ववर्षं केन विधिना सम्भरामिषेतां शब्दा समाधानं वेदान्तविदो यद्वन्ति यद्-
भिध्नास्य वाक्यस्य यथार्थबोधोपगममवाप्त्युपायान्निश्चये । अत्र हि जहद्वज्रहृत्त-
णया यथाधर्मोऽपगम्यते । 'तत्-त्वम्' इत्येतयोर्मध्ये त्रियमान-परोक्षत्वापरोक्ष-
विशिष्टासी परस्परविरुद्धां परिहरन्तीत्यं लक्षणं अत्यन्तचैतन्याशयं परिगृह्णन्ती
तयोर्वच्यमुपपादयति ।

सामानाधिकरण्यं च त्रिनेपथिरोप्यता ।
लक्ष्यलक्ष्यगम्यन्यः पदार्थप्रत्ययान्वयम् ॥

इति वक्ष्यन्ती नैप्यर्ग्यमिद्विराहाय मन्त्रघनप्रयोगाहाय्येन महाराजसमपन्ना-
यंभवयोधयति । पञ्चदशीवारब्धं मन्त्रे—नाम्य महाराजस्य अर्थं संयतो न च
त्रिनेपोऽपि तु अत्यन्तैव रम्यं चैतन्यमेवास्ति—

सम्यगो वा विशिष्टो वा वाक्यार्थो नात्र सम्मन ।

अरण्यैकरमस्वेन वाक्यार्थो विदुषा मत ॥

वेदान्तो हि मानवीयमेघावृत्तचित्तनस्य परा कष्टा । तदीय एकरज्ज्वादी
यन्मुन सानानपि चादान् अध्यात्मत्रिषयवान् जयति । इदं हि दर्शनं निम्नदैह
भाषनं तस्य कृतं पृथ निर्मितं यो ह्यस्ति—

त्रिधिप्रदधीतचक्षुर्दाहवनापाततोऽधिगताग्निर्यदापाऽस्मिन् जन्मनि जन्मा
न्तरे वा धाम्यन्तिपिद्ववर्चनपुरस्सरं नित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तोपायनानुष्ठानेन निर्गत
निरिच्छकरमपतया नितान्तनिर्मलस्यान्तं साधनचतुष्टयमपन्नं प्रमाता ।

त्रिलियमज्ञेयम् आह “यत्र च चिरस्यायिनी ज्ञान्ति सुरशामसो भावो
विभानि । यय सर्वेऽपि इमामहैतदादिनीं मयुरा गीतिं श्रोतुं शक्नुमः । अस्तीय
जीतिरजस्रशान्तिवर्षिणी । अत्र समुद्धरणकारिणी शक्तिः शोभते” ।

—ॐ—

सांख्यदर्शनम्—नास्ति सांख्यसमं ज्ञानम्

सांख्यम् अतितरां प्राचीनं दर्शनमस्ति । तदीया माननीया सिद्धान्ताः प्राचीनोपनिषद्विषयि बीजरूपेण मरिचिता दृश्यन्ते । ध्वान्दोग्योपनिषत् त्रिगुण-विषयकं सिद्धान्तं वर्णयन्ती प्राप्यते । इन्द्रियमनोबुद्ध्यादिकानामुत्तरोत्तरोत्कृष्ट-साधिविषयकं ग्रामं करोपनिषदपि तथैव निरूपयन्ती संलक्ष्यते यथा सांख्यदर्शनं निरूपयति । श्वेताश्वरत्तरोपनिषदोऽप्युपेक्षेन तु तस्याः सांख्यसिद्धान्तानां निधिरमेव सिद्धवति । श्रीमद्भागवते भगवद्गीतायाञ्च सांख्यसिद्धान्ताः साधु प्रतिपादिताः समग्राप्यन्ते । प्रायेण सङ्गलेऽपि प्राचीनतमे याज्ञवल्क्ये सांख्यप्रामा-न्यज्ञानां विप्रमानता यस्य स्यात्सांख्यदर्शनस्य गरीयस्तरां पुराणतमतां दद्यापयति तस्य वर्तनस्य रचयितासीत् कपिलो मुनिरित्यभिहितम् । गुण मुनिरप-निषदो यान् हि सांख्य-सिद्धान्तान् असंकेतयन् सान् शास्त्रीयं रूपं परिणतम् । तत्रसमाप्तं सांख्यसूत्रञ्च प्रणिनाय सः । एतद् ग्रन्थद्वयमप्यधिकृत्य त्रिवामु पर्याप्तो मतभेदो दृश्यते । त्रिदुषां बहुलता यद्यपि तत्त्वममासस्य प्राचीनतमतां कपिलकृतज्ञानाद्युपगच्छति परं न सा सांख्यसूत्रस्य प्राचीनतमतामप्युच्यते । न च तस्य कपिलकृततामेव । कपिलस्य क्षिप्य धामुरित्वं भूय । न तद्वत्ता कृतिः सामान्यमुपलभ्यते सिद्धान्तस्तु नदीयाः प्राचीनेषु ग्रन्थेषु पलभ्यन्ते । द्वादश-मञ्जरीशरस्तकृतं श्लोकमेकमुद्धरन् पर्यवहोष्यते । आचार्यः पञ्चक्षिप्य आमुरेः क्षिप्य आसीत् । नारदाप्याचार्यस्य रचनाधुनामाद्यते । तद्वत्तानि कानिचन सूत्राणि स्यात्कृते योगभाष्ये त्रिञ्च भामनीप्रभृतिसम्प्रदायस्य दृष्टानि भवन्ति । विपश्चितां मतमिदं यत् पञ्चक्षिप्यः पश्चिन्त्यं नाम ग्रन्थं रचयामास । सामान्यं हि दर्शनेऽस्मिन् याः प्रामाणिको ग्रन्थोऽधिगम्यते प्राचीनतरः सोऽस्ति सांख्य-कारिकाभिधानो ग्रन्थः । सांख्यकारिकायाः यत्तस्मिन्धरकृष्णः । ईश्वरकृष्णस्य कृतिरियं मोक्षकारिका सांख्यदर्शनस्य लोकप्रियो ग्रन्थोऽस्ति । आचार्यः दादरौऽपि अस्याः सांख्यकारिकायाः कारिकाः स्वस्तीये दारीरकभाष्ये निदर्श-सांख्यमनोपन्यासप्रयोजनेन । यादवस्वामिभिः सांख्यकारिका व्याख्यां सांख्य-तत्त्वार्थमुदी, मादर आचार्यो मादरवृत्ति, गौडपादः गौडपादभाष्यं दादरपादो

जयमङ्गला, नारायणतीर्थश्चन्द्रिकाञ्च लिखितु । एतेन ग्रन्थस्यास्य पुरातनतरता-
मात्रं न सिद्धयत्यपि तु अस्य गरीयस्त्वमपि प्रमाणितं भवति ।

सारथ्यशास्त्रे प्रथिता आचार्याः सन्तीमे—

(१) कपिल, (२) व्यासुरि, (३) पञ्चशिव, (४) पतञ्जलि
(५) जैरीप-य, (६) चार्मण्य, (७) त्रि-ध्यवासी, (८) जनक, (९)
पराशर, (१०) व्यास, (११) ईश्वर, (१२) कृष्ण । एतस्मिन् विषये
इतिहासस्य कथनमिदमपि यत् पञ्चशिलाद्वारं ईश्वरकृष्णश्च प्राक् भार्गवोत्तर-
हारीतदेवप्रभृतयः कतिपयेऽप्ये आचार्याः जगन्निपतः ।

सारथ्यसिद्धान्तप्रतिपादनपरा 'युभिर्दीपिका' मञ्जिका कृत्तिकेका अद्य-
एवोपलब्धा । एष ग्रन्थः प्राचीनसारथ्याचार्यसिद्धान्तैः समुल्लसितोऽस्ति । अत्र
यस्युक्तं विद्वन्नागसप्तपुरातनजौद्धाचार्याणामपि मतामुल्लिखितानि सन्ति
स्थाने स्थान । ग्रन्थोऽयमद्भुतः परं कः कर्तास्येति न विदितम् ।

षोडशे शतके विज्ञानभिषुर्नाम आचार्यः सारथ्यशास्त्रस्य महान् निद्वान्
व्याख्याता प्रादुर्बभूव । यस्तुतस्याचार्यः एष पुनरपि दर्शनमिदमुज्जीवयामास ।
अयं सारथ्यमूत्रं सारथ्यप्रवचनभाष्यं नाम प्रणष्टपाण्डित्यपूर्णं ग्रन्थश्चकार व्यास
भाष्यं च योगवार्तिकं नाम त्रिपञ्चित्तन्त्राध्वर्यकरस्यैदृश्यविलसितं ग्रन्थं लिखेत् ।
सारथ्यसारे सारथ्यस्य किञ्च योगसारे योगस्य मिहान्ताश्च समासेन निद्वन्मु-
र्धन्योऽयं प्रणियग्रन्थः ।

सारथ्यदर्शनं 'प्रकृतिपुरयान्यतारयाति' इत्येष सिद्धान्तो निरूपितस्तस्मात्
'सारथ्यम्' इत्येता रयानि भवन्ते दर्शनमिदम् । प्रकृतिपुरयान्यतारयातिरेन
'सरया' इति प्रोच्यते । सरयाषट्स्थार्थाऽस्ति—'सम्पद्य ज्ञानम्' । उक्तं
शाङ्करिष्णुमहर्ष्यनामभाष्य—“युद्धात्मतत्त्वविज्ञानं सारथ्यमिति प्रतीयते” ।
तत्त्वानां सरयाया निर्धारणीकृतत्वाद्दृश्य दर्शनस्य नाम 'सारथ्यमिति प्रथितम्
इति च निद्वन्मतम् । महाभारते प्रोक्तम्—

“सरया प्रकुर्वते चैव प्रकृतिञ्च प्रवचते ।

तत्त्वानि च चतुर्विंशत् तेन सारया प्रकीर्तिता ॥”

सांख्यतत्त्वविमर्शः—सारथ्यदर्शनं पञ्चविंशतितत्त्वानि मन्यते । तानि
सन्तीमानि—(१) पुरुष, (२) प्रकृति, (३) महत्, (४) अहङ्कार,

(५-९) पञ्चतन्मात्रा , (१०-१४) पञ्चभूतानि , (१५-१९) पञ्चभूमेन्द्रियाणि ,
(२०-२४) पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि , (२५) मनः ।

आह च सारगकारिका—

मूलप्रवृत्तिरिष्टिर्महदाद्याः प्रवृत्तिविस्तृतयः सप्त ।

पोडशस्तु विकारो न प्रवृत्तिर्न प्रवृत्तिः पुरः ॥

एतेषां तत्त्वानां ज्ञानेन मानव , कामं स संन्यासी स्याद् वा ब्रह्मचारी वा
गृहस्थः, दुःखेभ्यो मुक्तो भवति । उक्तञ्च साध्यसंग्रहे—

पञ्चविंशतिनवज्ञो यत्र पुत्राश्रमे रतः ।

मुण्डी जटी शिखी चापि मुच्यन्ते नात्र संशयः ॥

एषां तत्त्वानां मध्ये प्रवृत्तिः सर्वेषामपि कारणमस्ति न मा कस्यापि
कार्यमत सा 'प्रवृत्ति' किंवा 'अव्यक्तम्' यद्वा 'प्रधान'मित्युच्यते । कानिचन च
तत्त्वानि तु न कस्यापि कारणभूतानि, तानि कार्यण्येव सन्ति । तानि 'विकृति'
इत्येतेन व्यपदेशेन व्यपदिश्यन्ते । विकृतिभूततत्त्वानि सन्ति पोडश—धौतप्राण-
रसतत्त्वाद्यानि पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि, वायवाग्निपादपायूपस्थानि पञ्च कर्मेन्द्रि-
याणि, आकाशपृथिवीतेजोवायुजलाख्यानि सप्त महाभूतानि मनश्च । कानिचित्तु
सम्बन्धेर्विधानि यानि कानिचस्तु तस्यान्वुत्पादयन्त्येव कारणभूतानि भवन्ति
कानिचन च प्रति तानि कार्यभूतानि सन्ति—उपचयन्ते हि वेदाश्चन
तत्त्वानां नकाशात् ; ईदृशानि तत्त्वानि प्रवृत्ति-विकृतिभूतानीति शोध्यन्ते ।
तानि सन्ति सप्त—महत्तन्मात्रम्, महद्भारः पञ्चतन्मात्राणि (शब्दतन्मात्रम्,
स्पर्शतन्मात्रम्, रूपतन्मात्रम्, रसतन्मात्रम्, गन्धतन्मात्रम्) पुरःकार्यं तत्त्वं
न कदापि समुत्पद्यते न चोत्पादयति विमपि । तत् तत्त्वं हि न प्रवृत्तिर्न च
विकृतिः । इदमेव सर्वमुपरिस्थिता कारिका प्रतिपादयति-सारगकारिकायाः ।

सांख्यदर्शनस्य परमव्यापकत्वात् तत्त्वानां विवेचनमनेकधा कृतं भवति
दृग्गोचरम् । कचिन्मूलप्रवृत्तिरेकंयुक्तम्, 'एषिद् आत्मानमात्मानं प्रति प्रवृत्ति-
रित्याघ्रातम्, 'एषिद् बुद्धिमहच्च पृथक् पृथगिति विभक्तितमः, 'एषिदभिदिनं
तन्महापदं पुद्रे पर्वायवाचिपदं, कचिन् प्रवृत्ति' इत्येतन्महापद्यानां पुरःगम् मा
भिर्ज्ञेयं कथिता; 'कचिन् मा पुरःस्थ (ईधस्थ) क्षणिरिति कथिता ।

^१ पददशान्तमुच्यते ।

^२ बटोपानपम् ।

^३ सांख्यकारिका ।

^४ द्वेनाद्वयतरोपनिषत् ।

महाभारते शान्तिपर्वणि क्वचित् चतुर्विंशतिः क्वचित् पञ्चविंशतिः क्वचित् षड्विंशतिस्तत्त्वानि वर्णितानि । गीतायां पराऽपराभेदेन प्रकृतेर्द्वैविध्यं दर्शितं, तत्रैव च प्रकृतिर्मायैर्युक्तं यदि क्वचित् ; तर्हि अन्यत्र सा प्रकृतेर्भिन्नैर्युक्तम् । एतदवलोकनेन स्पष्टमेव साधुतया ज्ञातं जायत इदं यद् विद्यावन्तः सांख्य-सत्त्व-त्रिवेचनेऽतितरां रचिमग्रहिषु ।

कार्य-कारणसिद्धान्तः—

सांख्यस्य कार्य-कारणविषयकः सिद्धान्तोऽद्भुतः । सांख्यं वदति उत्पत्तेः प्रागपि कार्यं कारणेऽव्यक्तकारणेन निपीडति । न वस्तुनस्तु कार्यकारणयोर्मध्ये भिन्नता । कार्यस्याव्यक्तावस्थैव कारणमित्युच्यते । नित्यं कारणस्य व्यक्तावस्थैव 'कार्य'मित्येतां संज्ञामश्नुते । न तत्र तात्त्विको भेदो व्यग्रहारवशादेव 'इदं कार्यम्', 'इदं कारणम्', इत्यनेन प्रकारेणाभिधीयते । सांख्यस्यैव सिद्धान्तः 'सत्कार्यवादो' वा 'परिणामवादः' इति कथ्यते । स्वरीयमेतं सिद्धान्तं पोषयितुं युक्तियुक्तमिमां कारिका सांख्यकारिका निदधाति—

अस्यदकरणादुपादानग्रहणात् सर्वसम्भवाभावात् ।

ज्ञानस्य ज्ञान्यकरणात् कारणभावाच्च सत्कार्यम् ॥

सांख्यदृष्टाश्च सत्कार्यवादपक्षे प्राहुः—

“सदेव कार्यमुत्पत्तेः पूर्वं कारकरूपरम् ।

आनिर्भावतिरोभावी जन्मनाशानुद्गिरिती ॥”

ते हि दुर्गमं सदेव दधिरूपेण परिणमते, तद् दधिकार्यान्तरं दुग्धाद् भिन्नं च न भ्रूतृग्यादिदृष्टान्तोपस्थापनपुरस्सरं नैजं मतमिदं सुखदतया परिपुष्णन्तः । 'स्रोतपत्तेः पूर्वं कार्यं नामीदेष, पश्चात् कारणस्यामप्रीयसादुत्पद्यत इति कार्यकारणयोरभ्यर्थं परमार्थतः 'सत्यम्' इत्येतमभ्यकार्यवादं नैयायिनाम 'जयतः कार्यस्य कारणव्यापारसहसैरपि कर्तुमशक्यत्वात् । न हि नालं निदिपयद्गमेणापि पीतं कर्तुं पार्यते । कारणेऽमतः कार्यस्य कार्यतत्त्वात् तद् सन्न-
न्ध्यासम्भवाच्च । न हि अग्रिधमानं शशशृङ्गं कदापि दाने शृङ्गरूपस्यैव सत्तां भजते । तथा च बापिलगूत्रम्—“नामदुत्पादो नृशृङ्गम्” इति कथयित्वा, “सर्वं कार्यरूपा भावा अभावाकारणतः कार्यत्वात्, योजनाशोत्तरोत्पन्नादुत्पा-
दितम्” इत्येतं हि भीमसनां शून्यकारणवादं “वीजाययत्रा एव कुतश्चिन् निमि-
त्तान् प्रादुर्भूतक्रियाः पूर्वव्युद् जहति व्युद्धान्तरं चापचन्ने तस्माद् व्युद्धान्तराच्च

अद्वुर उत्पद्यते इति धीजावयवस्यैव कारणत्वं नाभावस्येति भगित्वा; “पारणमेव कार्यस्वरूपेण भासते” इति कारणस्यैव मत्वत्वं न तु कार्यस्य सत्यन्त्रम्” इत्येतं चेदन्तिनां विवर्तवादञ्च “अमति बाधे प्रत्यक्षसिद्धपदार्थस्य मिथ्यात्वासम्भवात् कार्यं नामत्यम्” इत्युक्त्वा निरस्यन्ति ।

सारयदर्शनं हि द्वैतवादि । तदुल्लेखा प्रकृतिः पुरुषश्च नित्यः पदार्थः । उभयमपि तन्मूलतयात्वेन विद्यते । तयोः पारस्परिकेण सम्बन्धेन जगत् आधिभाषो भवति । तत्र प्रकृतिरचेनना पुरुषश्च चेतनः स च प्रतिशरीरं भिन्न-भिन्न एवेति निगद्य तदुद्भूतत्वादित्वं स्वस्य, समुपस्थापयति । न तन्मयापदर्श-निज जगदुत्पादयं यदूह्य स्वतन्त्रान् निर्यान् पदार्थान् स्वीकुरते । “सर्वेऽपि स्थूलाः किञ्च बुद्धिमानहृन्दिद्यशरीरप्रभृतयः सूक्ष्माः पदार्थाः प्रकृतेरेव उत्पन्नाः सन्ति न च परमाणुभ्यः । परमाणुषु सूक्ष्मपदार्थोत्पादनशक्तेः मत्ता कदापि न भवितुमर्हन्ति कर्म सद्य स्थूलपदार्थोत्पादनशमता स्यात्” इत्येतदभिधाय तद् दौढ-जैन-नैयायिक-वैशेषिक-मीमांसकानां सर्वाणि तानि मतानि प्रत्याख्याति-याणि प्रकृतिपुरुषाभ्यां भिन्नाभ्यन्यानि सत्त्वानि जगदुत्पत्ती कारणत्वेन स्वीकुरन्ति ।

प्रकृतेः मिद्वयं भास्वकारिका प्राह युक्तिप्रणिधानपूर्वकम्—

भेदानां परिमाणात् समन्ययात् शक्तिनः प्रकृतेः ।

कारणकार्यविभागाद्विभागाद् वैश्वरूप्यस्य ॥

कारणमरन्ध्रव्यक्तं प्रवर्तते त्रिगुणतः समुदपाद्य ।

सांख्यसूत्रं च “कार्यदर्शनात् तदुपलब्धे”, “अध्यात् त्रिगुणाह्निहादि”त्यादि-सूत्राणि समुपस्थाप्य तस्याः प्रतिपादनं कुरते । “अविद्यादिद्वारेण परम्परया पुरपरय जगन्मूलकारणत्वेऽपि अविद्यादी यत्र पुनरविधौ द्वारे परम्परायाः पर्यवसानं भविष्यति, पुरुषस्य अपरिणामित्वात्, यतो यत्र पर्यवसानं भव-नित्या प्रकृतिः, प्रकृतिरिदं मूलकारणस्य संगमाग्रमि”त्याद्यभिधाय विज्ञानभिद्यः सांख्यप्रवचनभाष्ये प्रकृतिं साधयन्ति ।

गुणाः—सागरजस्तमोभेदाद् गुणाः सन्ति त्रयः । उच्यते—

“साधं रजनमधैः गुणत्रयमुदाहृतम्”

साधं सुगन्धं रजो दुग्धरूपं तमश्च मोहरूपमस्ति । यस्मिन् यमि ॥ पुन-

श्चिद् भयमुत्पद्यते न कस्यामप्यवस्थायां विगदः समुपजायते तत् सत्यम् । रजो दुःखस्य कारणं शगद्वेषात्मकत्वात् । तमो मोहस्य हेतुर्मोहात्मकत्वात् । मत्स्यस्य प्रसादकरणं, रजस्यः प्रवृत्तिहरणं, तमसश्च नियमनं प्रयोजनमस्ति । उक्तञ्च—

“सत्यं लघु प्रमादकमिष्टमुपलब्धं च लं च रजः ।

गुरुररणरमेव तमः प्रदीपउच्चार्यतो वृत्तिः ॥”

गुणाः यन्तुमो द्रव्याण्येव सन्ति । न च ते गुणास्तेषां संयोगविभागत्वात्, लघुत्वचलत्वात् गुरुरादिधर्मकत्वाच्च । परार्थत्वादेव हि सत्त्वाद्यो ‘गुणाः’ इति शोध्यन्ते । न पुरुरूपराजो भोगरापवर्गरूपमर्थं साधयन्ति । ते सन्तीन्द्रियातीनाः । न तद्रूपं कदापीन्द्रियगोचरं जायते । चिन्त्यादिप्रवृत्तिरेव इगोचरी भवति । विवृतिरिति नितान्तनुद्धा । उक्तञ्च पण्डितन्त्रे—

“गुणानां परमं रूपं न दृष्टिपथमुद्भूतिः ।

यत्तु दृष्टिपथं प्राप्तं तन्मायेव सुतुष्टुद्वयम् ॥”

गुणानां साम्यावस्था ‘प्रकृतिः’ इति नाम्ना गीयते । यीक्षा इव सांख्यशास्त्रिणोऽपि परिणामनिश्चयतामुररीकुर्वन्ति । प्रकृतिरस्ति निश्चयपरिणामशालिनी । अतः सर्वेऽपि वदार्थाः प्रविचरं परिवर्तन्ते । परं नैव परिणाम देहान्तरः । परिणामायामप्यवस्थायां गुणानां तन्नानुस्मृतत्वात् । प्रकृतिर्यदा गुणानां साम्यादव्यक्तामवस्थां ग्राहते तदा भवति प्रलयः । यदा च सा गुणानां वैषम्याद् व्यक्तामवस्थां गृह्णाति तदा वृष्टिर्जायते । प्रलयावस्थायामपि प्रकृतिः परिणामवती भवति । भेद इयान् धृत्त यत् प्रलयावस्थाकालिकपरिणामो न स्वभिन्नरन्ध्रस्युत्पाद्यारमाणमेवाभिमन्यते । एष परिणामः स्वरूपपरिणाम इति वक्ष्यते । जगद्विहृत्य सांख्यस्य मतेभिर्द्वैतविशेषाः विहाय समस्तपदार्थाः एते एते परिवर्तन्ते । तत्परीमुदी प्राह—“प्रविचरपरिणामिनो हि सर्वे धृत्त भावाः क्षान्ते पितिशान्तेः ॥”

पुरुरः—निर्विशेषेन पुरुरस्य सत्त्वादे किं मानमिदं इह रज्ज्वाभाह—

“संपानपरार्थत्वात् त्रिगुणादिविपर्ययाद्विष्टानात् ।

पुरुरोऽस्ति भोगृभावात् वैवक्ष्यार्थं प्रकृतेः ॥”

अस्ति ॥ पुरुरः त्रिगुणानीनः, विवेकी, विपरी, विरोध, येन, अप्रमत्तधर्मी च । यन्मयं न तस्य गुणोऽपि ॥ रूपमेव । अस्ति च सः पारिविन्द्रियमनोबुद्धि-

भिन्नः । स ज्ञातृरूपेणावतिष्ठते । न भवति स ज्ञानगोचरः । न स आनन्दस्वरूपः ; आनन्दचेतनव्यसोभिन्नत्वात् । तस्मात् न तयोर्भिन्नत्वं कदापि । स च पुरषो दृष्टास्ति । तदीयज्ञानप्रज्ञासः शब्दश्च सन्तिष्ठते । तस्य (ज्ञानस्य) विषया एव परिवृत्तिमुपपद्यन्ति । न तस्मिन् (पुरषे) कापि क्रिया प्रवर्तमाना भवति । अस्ति स निष्क्रियः । सर्वत्रिपयागोचरो रागाद्वेषरहितश्च सः । बाह्यत्यपि कर्माणि सन्ति सुख-दुःखानि वा क्षान्ति सर्वाणि प्रकृतेस्तदीयविकाराणां (शरीरमनोबुद्ध्यादीनाम्) धर्मः सन्ति । शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिषु हि आत्मरूपीः अज्ञानमात्रम् । अस्मादज्ञानादेव पुरषः कर्म-प्रगट्टे निपतति नानाविधानि च दुःखानि भुनक्ति ।

आत्मनः (पुरषस्य) एकत्वं, 'कथित् पुरषो यद्वः कश्चिन्मुक्तः इति यन्धमो-
क्षव्यवस्था न सम्भवतीति प्रतिशरीरमात्मा भिन्नभिन्न एवास्ति । कणाद् आह
"व्यवस्थातो नानेति". सांख्यमूत्रमपि धूते—“अन्मादित्यवस्थातः पुरषवद्व्यवस्था”
सांख्यकारिकापि आत्मनसि—

“अननमाजनरजानां प्रतिनियमाद् अयुक्तपञ्चतुल्ये ।

पुरषगृह्यत्वं सिद्धं त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैव ॥”

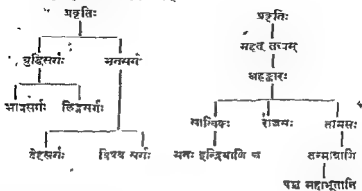
पुरषोऽयं चेतन उत्पत्तिविनाशरहितो न कस्यापि कारणम् । स सर्वथा पञ्चमयश्चिह्नैः पृथक् । अतः सः भेदेनैव यत्र कर्ता भवति स एव भोक्ता भवतीति निश्चयात् भोक्तृत्वमपि न पुरषस्य धर्मः । अतः न स भोक्तृत्वम् । यत्तु क्वचित् सात्त्विके पुरषस्य भोक्तृत्वमुक्तं तदपि पुरषे (आत्मनि) बुद्धिनिष्ठभोक्तृत्वमारोप्यैव, सात्त्विकत्वे तस्या एव भोक्तृत्वात् पुरषस्य च परमार्थतोऽभोक्तृत्वात् । पुरषोऽप-
रिणामी अत एव स कृतरथो नित्यः सर्वव्यापनश्चास्ति । स तु निरीदः माही एव । स्वभावात् सः कैवल्यसंगणकः । अत एव 'मध्यस्थ' इति कथ्यते । उक्तञ्च “कैवल्यं माध्यस्थ्यं द्रष्टव्यमकर्तव्यम् ।” तस्मिन् (पुरषे) यदयुक्तव्यवहार औप-
चारिक एव दुःखसंग्रहस्तद्व्यस्तस्वरूपवन्धमोक्षयोर्बुद्ध्यादेव साध्यात् । उक्तञ्च—

“यज्यते भुज्यते च मानाद्यथा प्रवृत्तिः” इति । ■ च पुरषः स्वभावात्संग्रहः परं बुद्धि-प्रतिबिम्बितत्वात् स भोक्ता ज्ञाता चेति प्रोच्यते ।

सृष्टिः—प्रवृत्ति-पुरषत्वयोगात् सृष्टिर्भवति; प्रवृत्तेर्जडत्वात् न तस्या एव स्रष्टात्वात् संसारो जायते न च पुरषस्य निष्क्रियत्वात् तस्मादेव । सृष्टिर्न

अतः प्रकृतिवृत्तरचनास्वरूपमित्थम्—

प्रमाणचिन्तारः—साध्यज्ञानं त्रीणि प्रमाणानि मन्यते । तानिमानि—
प्रत्यक्षम्, अनुमानम्, शब्दः । अन्यानि प्रमाणाणि उपमानादीनि सन् तेष्वेव
त्रिषु भ्रान्तर्भाविष्यति ।

प्रतिबिम्बवादाः—यत्र कोऽपि घटपटादिपदार्थो दृष्टिपथमायाति तत्र
तस्येन्द्रियेण सह संयोगो भवति । तद् विषयात् इन्द्रिये प्रभावः पतति मनस-
स्थितिश्लेषेण वा संश्लेषेण चिद्विधानि । इन्द्रियमनसोर्गोचारेण बुद्धिर्भजति प्रभावरती,
सा च विषयस्वाकारं गृह्णाति । लब्धत्वाद् संख्या (बुद्धेः) न वा विषयज्ञानं कर्तुं
पारयति । परं तद् (बुद्धेः) स्वरगुणस्वाधिक्यं भजति तस्मात् तत्र चैतन्यं परितः
प्रतिबिम्बितं जायते । प्रतिबिम्बितत्वात् पुरतस्तु चैतनस्य, युद्धेरचेतनवृत्तिः (घट-
पटापागमिनः) उद्भासिता भवति । उद्भासं गच्छन्ती सा ज्ञानरूपे परिणमते ।
यथा निर्मले दर्पणे दीपरीयप्रकाशस्य प्रतिबिम्बं निपतति तेन चान्धाम्बरम्भूति
भवनपादोक्तानि तथैव सात्त्विकबुद्धौ चैतन्यस्य प्रतिबिम्बं महत्प्रमते तेन च
विषयाणां बोधो भवति वा त्रिविधाः प्रकाशगुणमिति । एष एव प्रतिबिम्बवादाः ।

साध्यदर्शनमन्तेन ज्ञानस्य प्रामाण्यप्रामाण्यवत्त-उभयमपि-शब्दः । उक्तञ्च
“प्रमाणप्रमाणवे स्वतः साध्याः ममाधिनाः” । मर्यादादृष्ट्या अत्र पदार्थो-
त्पत्तिरेव न भवति । अतः ज्ञानानन्तरं समुदितयोः प्रामाण्यप्रामाण्ययोरु-
क्तानं निगर्गतो वसति विद्वानि ।

सदसत्त्ववातिः—साध्यदर्शनं मन्यते यद् बुद्धिपथा बाधं जगदनु-
भूयते, बाधार्थमपि तस्येष्टम् । युद्धाशारेपितपदार्थस्य स्वरूपं चेत् बाध

जगति विद्यमानस्य पदार्थस्य स्वरूपं संवदति (तदाभार इव तस्याकारोपि यद्यस्ति) तदा सांख्यं नदु ज्ञानं सत्यं मन्यते । तस्माद् स एव अनुभवः सत्यः यो हि भीतिकालरूपे बुद्धयारोपितपदार्थरूपे च उभयत्राभिन्नमेवाकारं परिगृह्णाति । सांख्यस्य भ्रान्तिविषयिणी कल्पना मनोरमा । शुक्ली यदा रजतज्ञानं भवति (इदं रजतम् इत्येवंविधम्) तदा इदम् इत्येतदात्मकं ज्ञानं सत्, 'रजतम्' इत्येतदात्मकञ्च ज्ञानमसदु भवति । 'इदम्' इत्येतदात्मकस्य ज्ञानस्याध्यापकपदार्थस्य भ्रममिति अतस्तद्विरमम् । 'रजतम्' इत्येतदात्मकस्य ज्ञानस्याध्यापकपदार्थस्य भ्रममिति अतस्तद्विरमम् । 'नेहं रजतम्' इत्येतदात्मकेन ज्ञानेनोत्तरकाये बाधितमपि भवति । अतस्तदु 'असत्' अस्ति । इत्थं हि भ्रान्ति ज्ञानं सदसदुभयविधपदार्थाश्रितम् । एतदादः सांख्यदर्शने सदस्यत्वाविवाद इत्यनेन नाम्ना विधृतः । सांख्यसूत्रं सदस्यत्वाविवादाध्यापकम् इत्यनेन सूत्रेण इमं पार्थ समुपपन्नस्यति ।

सांख्यदर्शनस्य मीमांसा—

“इदं चानुभविकं स ह्यविशुद्धिचयातिशययुक्तः ।

तद्विपरितः प्रेयान् व्यक्ताव्यक्तश्रिजानात् ॥”

इत्यनेन वचनेन मिथ्यावर्तमानं यत् सांख्याचार्याः अहिंसायां रक्षित्वा निदधति । तेषां कर्तव्यज्ञानस्याधारशिरः । 'अहिंसा' एवास्ति । तेषां मतेन धर्म-नियमेषु 'अहिंसा' एव मुख्यः । मार्गभूमौ धर्मः । अहिंसावाक्येन सांख्यदर्शनं हि भागवतदर्शनमनुगच्छति । तदेव कर्तव्यमस्ति यदाचरणेन न कस्यापि मन उद्विजते इत्यते वा यदाचरणेन न कस्यापि कापि पारमार्थिकी हानिः, यदाचरणेन च सर्वेषामपि सर्वविध उदयो भवति सर्वकल्याणकृत् तदेव कर्तव्यं यस्तुतः कर्तव्यमिति कथ्यते । एतादृशं कर्तव्यं तदेव भवितुमर्हति यद् अहिंसा-मवलम्ब्य गन्तिष्ठमानमस्ति । सांख्यस्य कर्तव्यमहिमापरममस्तदभिमतं कर्तव्य-मेवाभिनन्दनीयम् ।

अपवर्गः—अज्ञानाद् दुःखमुत्पद्यते । तद् दुःखमाप्यतमिहाधिभौति-काधिदैविकमेतन्न त्रिविधम् । एतद्विधेभ्योऽपि दुःखेभ्यो मुक्तिर्व्यक्ताप्यनज्ञ-विज्ञानाद् भवति दुःखानामिषमालम्बिकी निवृत्तिरेव 'अपवर्गः' किंवा 'मुक्ति'-रित्युच्यते । पुरुषो यद्यपि स्वभावतोऽसंगो मुक्तश्च परम् अविवेकान् नस्य संयोगः प्रकृत्या सार्द्धं भवति अनेन संयोगेन प्रकृतिजस्य दुःखस्य पुरे यत्

प्रतिविम्बं निश्चतति तदेव हि पुरुषस्य पुरःदुःखभोगरोगोपनिष्ठे । अतः संसारस्य
मूलकारणमत्रिवेकोऽस्ति । विवेकस्य दुःखनिवृत्तेः साधनं त्रिवेदे । त्रीन्वयमुद्रं यदिति
“द्वयोरेकतरस्य चौदासीन्यमपवर्ग” इति । प्रधानपुरुषयोः पञ्चदशत्रियोग एव
अपवर्ग इति भावः । सांख्यं ब्रवीति यत् पुरुषस्यापवर्गमभिहृत्य योऽपवर्ग उक्तः
स प्रतिविम्बरूपस्य मिथ्या दुःखस्य वियोग एव । पुरुषस्तु चक्षुभो बन्धन-
मौचरहितः । तद्—(बन्धनमोका) शुभवं तु करोति प्रवृत्तिरेव । विवेजिति पुरुषे
न प्रवृत्तेः कोऽपि संन्यासपि प्रजायः यतति । तत्समवेतु या उपरिधौ न
भवति । सा राजावती नारीय ततो निवर्तते—“आ दृष्टास्मीति पुनर्न वर्तत-
मुदिति पुरुषस्य” । तावदाभासान् पुरो कैवल्यमुदिति । तस्यामवस्थायां नः
स्वर्गीये रूपे स्थितो भवति । स स्वकीयमेव रूपं ययार्थं दृष्टमारगतै—

• “गवं तत्त्वाम्नासांमस्मि न मे नाहमित्यपरितोषम् ।

• अत्रिपर्वणाद् त्रिष्टुभं केचनमुत्पद्यते ‘सामम् ॥”

नास्ति योगसमं बलम्

प्रायेण सर्वेऽपि भारतीयदर्शनसारा जाल्मोद्यने भाष्यरुचमं करणं 'योगप्रियेति मुक्त्युपपत्तेयोरपरीकुर्यन्ति । वेदोपनिषत्स्मृतिपुराणानि चाखिलानि योगोह्येष विवृण्वन्ति वृष्टानि भवन्ति । योगेनैव मानवस्य चित्तं निर्मलं शुद्धं स्थिरञ्च भवितुमर्हति । यस्मिन् दान्तं शुद्धञ्चास्ति तदेव गृहानि तत्त्वान्वयबोद्धुं प्रभवति । सत्यमेवाभिहित— 'नास्ति योगसमं बलम्' । योग सार्वभौमधर्मोऽस्ति । न तस्य कस्मिन् अपि मते सम्प्रदाये वा पक्षपातः । सर्वे सर्वथा वाद् विवादं प्रिरहितः । स आत्मानं दर्शयति मनः शरीरञ्च मस्करोति ।

आत्मसाक्षात्कारादङ्घ्रिः, कृते पातञ्जल योगदर्शनमनूयनिपिरस्ति । व्यासस्तत्र नाय पक्षकार तद् योगमाप्यमिति नाज्ञा सर्वत्राय सुविज्ञितम् । व्यासकृतभाष्यस्य टीका पाचस्पतिमिश्र, कृतवान् सा टीका तत्त्वज्ञानदीपिमयया प्रसिद्धास्ति । विज्ञानभिक्षोर्योगवार्तिकं चिद्ध भोजराजस्य सौख्यवृत्तिरपि योगदर्शनम्योत्तमी व्याख्यानग्रन्थौ स्तः । पातञ्जल योगदर्शनं चतुर्षु पादेषु विभक्तं भवति । समाधिपादः प्रथमः पादोऽस्ति तत्र योगस्य स्वरूपमुद्देशं लक्षणं, चित्तवृत्तिनिरोधस्योपाया विभिन्नयोगानाञ्च विवेचनं कृतमस्ति । द्वितीयः पादः साधनापादः कथ्यते । तत्र त्रियायोग क्लेश उर्मफलं तु त्व स्वभावं ह्य ह्यहेतुहान्तानोपापादिनाश्च त्रिया वर्णिता सन्ति । तृतीयः पादः विभूतिपादः इति नाज्ञा निश्चुतः । तत्र योगस्वात्तरङ्गायस्था योगाभ्यासजनितमिन्द्रियश्रोत्रिणा ज्ञानि । वैयर्थ्यपादाभिधे चतुर्थे पादे मुक्तिस्वरूपं भीतमस्ति ।

सारय योगी न प्रथक् पृथक् । सारयं ये विद्वान्ता वर्णिता सन्ति तेषां प्रयोग एव येने कृतो वर्तते । योगदर्शनं सारयप्रतिपादितान् विद्वान्तान् त्रियाया परिणमयति । तत् तथा यतते येन सारयस्य सिद्धान्ता वर्तते ध्ययहरणीया स्युः । ज्ञानमुद्दिश्य सारयस्य यो विचारो वर्तते स एव योगस्यापि विद्यते । सारयभिमतानि प्रत्यक्षानुमानशब्दप्रमाणानि योगदर्शनमप्यङ्गीकरोति । तत् सारयस्य पञ्चविंशतिनाम्नानि च स्वीकरोति । सारय मन्वते यद् विवेकज्ञा

नमेव भुक्ति-साधनमस्तीत्येतन्मत्तं योगदर्शनमपि मन्यमानसामनति यद् योगा-
भ्यास एव त्रिवेकज्ञानस्य साधनं विद्यते । सांख्य-योगयोर्मध्ये इयान् एव भेदः
समुद्भवति यद् योगदर्शनमीश्वरवादि च वर्तते । ' ।

सांख्य-योगभतेन जीवोऽस्ति स्वतन्त्रः पुरुषः । सामान्यतः सः स्थूलं शरीरं
विशेषतश्च सूक्ष्मं शरीरमधिष्ठिति । अस्ति सः स्वभावेन शुद्धश्चेतनश्च । शारी-
रिकेभ्यो बन्धनेभ्यो मानसिकेभ्यश्च विहारेभ्यो मुक्तः सन् स मन्तिष्ठते । अज्ञानान्
सः आत्मनो विसमवगच्छति । विसन्तु प्रकृतेः प्रथमो विचारः । तत्र विजित-
रजस्तमस्कन्दस्य स्ववगुणस्य प्राचल्यं परिस्पन्दते । तस्मिन्मार्गोऽस्ति जडम् ।
आत्मनो निरुद्धतमसमिन्नकपात् तत् तेन (आत्मना) प्रकाश्यमानं भवति ।
शुद्धस्वभावं तस्मिन्मलमस्ति निमलत्वात् तस्य, तत्रात्मनः प्रतिष्ठितं पतति ।
तेन तत् चेतनमिवाभासते । यदा चित्तस्य केनापि विषयेण सह सांनिध्यं भवति
तदा तत् तस्यैव विषयस्याधारं धर्मात् । एभिरेव विषयानुरूपैश्चित्तविचारैरात्मा
विषयाभिज्ञो भवति । यदाप्यात्मास्ति सर्वथैव विकारी अपरिणामी च परं परिचय-
नशीलाम् चित्तवृत्तिषु प्रतिविजितत्वात् तत्र परिवर्तनशीलता आभासत इव ।
यथा मरितः कल्लोलेषु प्रतिविजितः शशी खलु प्रतीयते तथैव परिवर्तिनीषु
चित्तवृत्तिषु आत्मापि परिचरितं गृह्यन् आभासते ।

प्रमाण-विपर्यय-विरूप-निद्रा-स्थूलव इत्येताः सन्ति घृष्टयः पञ्च चित्तस्य ।
सत्यज्ञानं प्रमाणमित्येतेन किञ्च सिध्दाज्ञानं विपर्यय इत्येतेन पदेन व्यपदिष्टं
भवति । विरूप इत्येतेन पदेन कल्पितं यस्तु समुपस्थाप्यते यस्तुनस्तद् यस्तुन
स्तिनिर्णयं कालप्रयेऽपि दृश्यते । निद्राश्च चित्तवृत्तिः समीगुणप्रधाना भवति ।
सकारणात् जाग्रदवस्थास्ययोरनुभूतो लीयते । निद्रायो (सुषुप्त्याम्) मनः
क्रियारतमेव भवति । त्रिवेकज्ञानस्य आभासो जायते । अत इयं धूमि-अभास-
प्रत्ययादभ्यतेति कथ्यते । अतीतानामनुभवानां यथायस्मानमिरी प्रतीतिः
'स्मृति'रिति प्रोच्यते ।

यदा चित्तं कस्याश्चन वृत्तौ परिणमते तदा मयात्मनः प्रकाशः पतति ।
प्रकाश-पतनेन तदात्मैव प्रतीयते । अज्ञानाधीनतामदमार्थां स्वकीयमरसम-
गच्छति । ततश्च भासत इत्थं यदात्मैव (पुरुषः) विज्ञास्यति, करोति, उपपद्यते,
नियते, वर्धते, दीयते, मरति, जायते, म्रियते, विनश्यति च । परमिदं सर्वं
नामनो धर्मः । जननमरणदिव्य धर्माः शरीरस्यैव सन्ति । जयन-जागरणदि-

क्रिया मनस मन्ति । ध्यात उत्पन्ना स्मृतयो मनसां वृत्तयः । आत्मा सर्वभ्य
 पुर्यो प्रसारभ्य परः । अस्मात् जीव इव पञ्चकलशानामाप्यत मन्यते । अत्रिचा-
 अस्मिन्ना-राग-द्वेषाभिनिवेशा मन्ति पञ्च कलेशाः । अनित्य नित्याद्येन, अनामा-
 नमात्मनेन, दुःख सुखेन, अशुद्ध शुद्धत्वात्प्राप्तमनसिद्येति कथ्यते । अत्रि-
 चापदान् आत्मानं बुद्धिर्वेनाप्यारणम् अस्मिनेति निवद्यते । सुखस्य सुख-
 साधनानां प्राप्तेरिच्छा राग इति भाष्येन । दुःखे दुःखोद्धरण इति प्रोच्यते ।
 मृत्योर्भयमभिनिवेश इत्यभिधीयते ।

यावच्चित्ते प्रसार जायन्ते तावत् तस्मिन् आत्मन प्रशशोऽवतुर्गति, प्रिय-
 कषानाभावात् पुनरस्ते येन (प्रसारेषु) स्वयत्ताया अनुभूतिं कर्तुमारभन्ते ।
 सामारिक्तेषु च विषयेषु सुख दुःख राग द्वेषादिय निवृत्तानि । आत्मन (पुनरस्य)
 एव विधत्तं यन्मनमिति कथ्यते । एतस्माद् यन्मनान्मुक्त्यासिनिमित्तेन
 शरारैर्मिथ्यमनश्चिन्तनीना निरोधोऽपेक्ष्यते । यदा हि कार्यभूतचित्तस्य धारा
 प्रगृह्यच्छिद्यते भवति च तत् कारणभूतचित्ते (शास्त्रावस्थायां) अवस्थितिं
 तदात्मा इच्छीयस्य यद्यर्थस्य स्वरूपस्य ज्ञानमनुभवे । अवगच्छति च तत्
 आत्मानं शरीरमन आदितो भिन्नम् अवेति च स्व विषयं मुक्तं शुद्धं चैतन्यरूपञ्च ।
 चित्तवृत्तिनिराधेनात्मन एतदपेक्ष्यत्वात्पनमेव वागस्य महोद्देश्यम् ।

निष्ठ-मूढ विविध प्रकारं निरुद्धाग्यानि मन्ति चित्तभूते पञ्च रूपाणि वा
 अवस्थाः । एतान्तराधानु चित्तं गृह्य विविष्टावस्था न योगानुवृत्ता भवन्ति ।
 एतोगुणप्रधानत्वात् चित्तवस्था तथोगुणप्रधानत्वात्तन्मूढावस्था नेमे द्वेऽप्यवस्थे
 योगाय समुचिते । एतमेव विविष्टावस्थाया मनो न प्रस्मिन् विषये प्रि-
 मन्तिपृते तत् एतस्या विषयान्तरं धावति तस्मात् साध्यवस्था न योगार्थमनु-
 गुणा । एतस्मात्तस्या निरुद्धावस्था च अवश्यमेव योगानुवृत्ते । तथो तत्रगुण-
 प्रधानत्वात् । एतस्मात्तस्या चित्तं चिरमेकस्मिन् विषये आरुढ भवति ।
 तदस्यामवस्थाया कसपि विषयं चिरं ध्यातुं शक्नोति तस्मादेतावस्था योगाय
 कथ्यते । योगस्यैवावस्था प्रथमसोपानत्वेन मया । अन्तिमावस्था निरुद्धा-
 रयाग्निः । एतस्यामवस्थाया चित्तस्य सर्वा अपि वृत्तयो लुप्ता भवन्ति तस्मात्
 तत् (चित्तम्) स्वकीया स्वाभाविकी स्थिरा ज्ञानात्मवस्थामधिगच्छति ।

एतस्मात्तस्या नामान्तरं मध्यजानममाधिर्वा सम्यक्तानयोग इति वर्तते ।

३. कायेन्द्रियसिद्धिरशुद्धिश्चाक्षयः, ४. स्वाध्यायादिष्टदेवतासम्ययोगः, ५. समाधिः सिद्धिरीश्वरप्रणिधानात् ।

माधनायै यत् सुखदमनुकूलं तदासनमिति गीतम् । आत्मनै स्वस्तिकासन-
मिदमनपद्मानगादिभेदैर्बहुविधम् । आस-प्रश्नाभ्यासतिरोधः प्राणायाम इति
प्रोच्यते । प्राणायामात् को लाम इत्यत्र पञ्चसिखाचार्य आह— ५ :

“ततो न परं प्राणायामात् सतो विशुद्धिर्महानां दीप्तिश्च ज्ञानस्य” ।

मनुश्वाह—

दह्यन्ते ध्मायमानानां धानूनां हि यथा मलाः ।

तथेन्द्रियाणां दह्यन्ते क्षोषाः प्राणस्य निग्रहात् ॥

पतञ्जलिः प्राह प्राणायामात् अज्ञानावरणं क्षीयते मनस्य स्थिरं भवति । येने-
न्द्रियाणि विषयेभ्यो त्रिमुग्धानि भूयान्तमुग्धानि भवन्ति तत् ‘प्रत्याहारः’ इति शङ्कते ।
यम—नियमासनप्राणायामप्रत्याहारा वहिरङ्गाणि साधनानि मन्त्रानि । धारणा—
ध्यान—समाधयश्चान्तरङ्गानि ।

चित्तस्याभीष्टविषये तन्निवेशनं धारणेति कथ्यते । परं कृत्स्नाग्रमदित-
विषयस्य नाभिः—नासिकाग्रभागचन्द्रादिष्वेये निवर्णयन्मयेचयतेऽत्र ।

ध्येयवस्तुमात्रं चिन्तनं ध्यानमिति आम्नातम् । *

योगसाधनस्वाग्निसमोपायः समाधिगतिः । अस्यामरस्थायां मनो ध्येय-
पूर्वनिधत्तया लीयते यत् नद् ध्येयस्योभयमपि भद्रमेकमेव । उभयोस्तादात्म्यं
भजति । समाधिर्लज्जमेवमाह योगसूत्रम्—“तदेवाध्यासप्रतिभासं हरपदगुण-
मिदं समाधिः” । धारणा-ध्यान-समाधय-इत्येषां त्रिकं ‘संपद’ इत्येतया संज्ञया
प्रसिद्धम् ।

मुक्तिलाभोऽस्ति तस्मान् तत्रैवात्मानं प्रवर्तयंत स इति योगसूत्रस्य कठोर
भाषेशो विद्यते ।

समाधिर्योग्यान्तिम सोपानं, स चेश्वरप्रणिधानात् सिद्ध्यति । तस्मा-
दीश्वरो हि मन्नीय स्थानमधितिष्ठति । ईश्वरप्रणिधानान्वितयोगाद्भानामनुष्ठानेन
निष्प्रवृहमारवेण समाधे निवृत्तादीश्वरस्य महत्ता नितरामेव स्फुटभावेन योग-
स्ममुद्घोषयति—“ननु प्रत्यक्चेतनाऽधिगमोऽप्यन्तरायाभावश्चेति” । महर्षि-
पतञ्जलिमानव-जीवनस्याग्रे ईश्वरस्योपस्थानं मानवीयजीवनमग्नौ सौभाग्य
महम्मन्यमानस्तस्य प्रविधानं खितवृत्तेनिरोधनकारिणं साधनानां मध्य पर-
मोऽज्ञेयनीय साधनं यमन् ईश्वरस्य स्वरूपश्च “ह्रेशर्मत्रिपादाशयेरपरासृष्ट
पुरपत्रिशेष ईश्वर” इत्यनेन सूत्रेण वर्णयन् “तत्र निरतिशयं सर्वज्ञत्वात्”
“पूर्वेषामपि गुरु कालेनानुपदेदान्” इत्येतत्सूत्रद्वितयेन तमुपलोकयन् साधरु-
ध्येयमेतदीयं शुभं नाम तस्य वाचकं प्रणय इत्यनेन सूत्रेण कर्तव्यम् स
मानव प्रैरयति यदमी तदीयस्वभाव-गुण-धर्म-वैशिष्ट्यानि विभावयन्
तत्ताम जपद्विति ।

योगसूत्रमनेन ईश्वर परमपुरोऽस्ति । न सर्वेभ्योऽपि दीपेभ्यो रहितोऽस्ति
जीवानाञ्च शास्त्रां स एव । अस्ति यः नित्य सर्वस्यापी सर्वज्ञ सर्वशक्तिमान्
पूर्णः । जगत् सर्वेऽपि जीवा अविद्याहृष्टारवामनारासद्वेषाभिनवेशादिहेतो
दुःखानि भुञ्जन्ति । ते विविधकर्माचरणात् सुखानि दुःखानि च विन्दन्ति ।
प्राप्तुमननुप्य सरकाराण्य प्रभावम् तान् स्वतरो करोति । परमीश्वरस्तु सर्वधैव
जीवेभ्यो विलक्षणः । अस्ति यः नित्यमुक्त केश-धर्मत्रिपादाशयैश्च अपरासृष्ट ।
अस्ति यः परस्मै निविशरश्च । न तन्मम कोऽपि । पूर्णज्ञान वः । इच्छामात्रेण
सर्वत्रापि जगत्प्रपन्नं जितमोति परिचालयति नियच्छति च । तदीया इमा
अनन्ता त्रिदिष्टनारण जीवात् पृथक् कुर्यान्ति ।

ईश्वरस्य सिद्धाप्रधोलिङ्गिना युक्तयो दीयन्ते—

(अ) पेशेणपिदाहीनामीश्वरगुणादिरावात् सिद्ध्यति यद् ईश्वरोऽस्ति ।

(आ) पदार्थेषु द्रव्यमाना लघुना महत्ता च सूचयति यत् कोऽपि पदार्थो
ऽपरमयैतादृक् योऽशोरप्यगीवान् महतोऽपि महीयान् अस्ति य ईश्वरः स
एव ईश्वरः ।

(इ) पुरुष-प्रकृत्योः संक्षेपेण संसारस्य चष्टिमंयति । द्वयोश्च तयोर्द्विस्तेष्वेव
 प्रलयः । तद्वद्वितयं नैवमपि तु परस्परं भिन्नम् । न तयोः संयोगो विद्योतश्च
 स्वाभावेन सम्भवः । अथरश्मयोद्यत्ति किमपि एवंचिधं निमित्तप्रारणं यत् तद्
 द्वितयं शास्ति योजयति विद्योजयति च । अदृष्टानुसारेण किमपि तत्त्वं नूनं यत्
 जीवं (पुरुषम्) संसारयति भोजयति च प्रकृत्या, प्रकृत्या सह निरूप्यते च ।
 इदं तत्त्वमेवं ईश्वर इति नास्तीति ज्ञात्वा ज्ञात्वाप्यात्मनन्ति । विना तत्त्वेणया प्रकृतिर्जगत्
 न तेन प्रसारेण व्यवस्थापयितुमर्हति यो भवति आत्मोत्थानार्थं सुखपर्यञ्च जीवं
 (पुरुषम्) इति हितावहः ।

* विद्वद्भारणान्वीश्वरमभिहितं मतमिदमप्यस्ति यदीश्वरो न केवलं ध्यानार्थ-
 मयैष्यते अपि तु महाप्रभुत्वात् सर्वशक्तिमत्त्वात् करुणातुल्यत्वात् शरणागत-
 पालकत्वाच्च तस्य, जीवस्य (पुरुषस्य) कर्त्तव्यमाद्यं यत् स तं शरणं प्रपद्यते
 तमनिर्वा भवेत् । ननुजगत्पया पुरुषस्य पापानि नश्यन्ति तस्य योगमार्गो
 भवति सुगमः । स उद्धृतो भवति । सर्वेषामपि जीवानामेकगतिर्यात् प्रकृतेः
 सत्त्वात्कारणात् सर्वेषामपि ईश्वरत्वात् तं परमेश्वरमष्टादशपुराणमहाभारत-श्रीमद्-
 भारगवन्कर्ता वेदेष्वपि एवं शृणाति—

जन्माद्यस्य यतोऽन्तर्यामिदितरत्वाच्चैवमिदं श्रुत्वात्
 तेने ब्रह्म हृदा य आदिरव्यये सुखमिदं यत् मूरयः ।
 नैजोद्यारिस्तुदां यथा विनिमयो यत्र विमर्गो भूया
 धाता स्येन यदा निरस्तकुहकं सत्यं परं धीमहि ॥

यः शरामगीदं निजमायपार्षितं

“ अथिदं विभातं क्व च तत् तिरोहितम् ।

अविद्वत्स्त्वाद्युभयं तदीयते

स आत्ममूल्येऽन्यु मां परापरः ॥

कामम् आलोचयन् योगं दर्शयित्वा विद्वान्नाम्येन पूर्णतया न मया तं रहस्य-
 यादयेन किं चेन्द्रजालेन मन्यन्ताम् परं यस्तुतो योगस्थायममरन्धीविद्वान्नां
 लोकमतात् साधारणात् मनोविज्ञानाद्विनाशमेव दर्शयित्वा । योगो यां साधनां
 निदधाति सा निश्चिन्दिम्यतया विषममपि धारायन्ममिमं सम्माद्वयननापिद्विद्वन्म-
 न्यास्तन्निपादिता साधनां यस्मिन्नामात्रमवगच्छति । ये जना साधारितानां

विषयाणां दातो मन्ति केन प्रकारेण ते योगनिदिष्टा साधना साधयितुं शक्नुमः । ते यदि ता साधना कल्पना मन्यन्ते तदाश्चर्यं न किमपि ।

योगविद्या परमपदप्रदायिनी । मा मातेः सर्वजीवान् सुखिनोऽवलोकयितुं मभिलषते । तदीया सिद्धयोऽपि सन्त्यलौकिका । भौतिक विज्ञानं वा मनो-विज्ञानं यानपि नियमान् प्रतिपादयति न तैः समं तामा भवति सगतिः । अतस्ता शाश्वरी बलेन प्रतिभान्ति ।

सत्यं यद् योगिक आत्म-साक्षात्कार सारयदर्शनं नाम समाहं सुखसाधारमवलम्बते । तद्व्यादोऽयं यद् आत्मास्ति नित्यं शुद्धं चेतनम् । चेदमाहन् विषयानोत्तर आत्मास्ति तदेवमपि स्वीकरणीयमस्त्येव यद् विषयानु-भूतिधरान् उपरिष्ठादपि वर्तते काप्युत्तुङ्गतरा धरा किञ्च एतादृश्यं ज्ञानयोऽपि शोभन्ते यौ भौतिकेन्द्रियगम्या - दान्तरपि अतिशेरते । एतस्यात्मिकस्य तत्त्वस्य ज्योतिः ससारे अपि-महर्षयस्तु जिलोकितयन्त एव परं तज्ज्योतिः—सर्वभाव-श्लेष्टो-अहम्-स्पर्शो-जा-राहन्ती-कौ-हेगेलप्रभृतयो गुह्यगुह्यतरा दार्शनिका अपि स्वीकुर्वन्ति । अथैव अध्यात्मतत्त्वानुसन्धानमस्ति किञ्च आधुनिक मनस्तत्त्वविक्षेपणमस्या दिशाया जनान् प्रति पर्याप्तज्ञान-प्रदाने स्वीयमुत्साहं दर्शयत । यद् ज्ञेयं मानस-गङ्गाध्वान्ते निहितमासीत् तत्र साम्प्रतं प्रकाशं पातयन्तो विज्ञानग्रन्थो धीशिता भवन्ति । योगदर्शनमस्यामेवाज्ञायामुपपन्नं मानवमस्ति स्वकीयं यथार्थरूपं दर्शयितुमात्मन्यमविषयकान् व्यायहारिकान् उपायान् प्रस्तवीति । सिद्धान्तनो, व्यग्रहारतश्च योगदर्शनं सारयदर्शनमस्यायो गरीयश्च । तस्मिन् येन ज्यायस्कता गरीयस्कता च प्राप्यते तत्र कारणमस्ति तत्त्वैश्वर्यनिष्ठं यथार्थानुभूतिशीलत्वञ्च । आध्यात्मगुणम्या तत् साधकस्य मानसं नितरामेवावजगति किञ्च तन्मनसि च्छिप्य धृष्टाञ्च सञ्चारयन्ति । योगतत्त्वाव-गमनाय श्रद्धया भवत्या च तदध्ययनं तदभ्यासश्च पुनः पुनः अपेक्षयते ।

कुमारी बौस्टर आह—

अहं विश्वमिह, यद् जना जीवनस्यास्य, यत् यदमस्य एष्य मन्यन्ते तत् परस्तादपि किमपि पदं परिस्फुरति, एवमङ्गलपमादाय ये तद्विशि-उपसर्तिष्यन्ति ते तदासाय तत्त्वरूपमपि वस्तु शक्यन्ति ।

यत्परमपुरुषार्थमधिगन्तुं श्रुतय —

‘आत्मा वा रे द्रष्टव्यं श्रोतव्यं मन्तव्यं निदिध्यासितव्यञ्च’ इत्यभिधायोचै

विषयाणां दासाः सन्ति वेन प्रकारेण ते योगनिदिष्टा साधना साधयितुं नमः ।
ते यदि तां साधनां कल्पनां मन्यन्ते तदाश्चर्यं न किमपि ।

योगविद्या परमपदप्रदायिनी । सा मातेन सर्वजीवान् सुखिनोऽवलोकयितु-
मभिलषते । तदीया सिद्धयोऽपि सन्त्यलौकिकाः । भौतिक विज्ञानं वा मनो-
विज्ञानं यानपि नियमान् प्रतिपादयति न तैः समं तासां भवति संगतिः ।
अतस्मात् शार्ङ्गरी वलेव प्रतिमान्ति ।

सत्यनित्यं यद् योगिक आत्म-साक्षात्कार साध्यदर्शनं नाम तत्सारं
सुखमाधारमवलम्बते । ननुवाचोऽयं यद् आत्मास्ति नित्यं शुद्धं चेतनम् ।
चेदेतादृग् विषयागोचर आत्मास्ति तदेवमपि स्वीकृणीयमस्येव यद् विषयानु-
भूतिधरात् उपरिष्ठादपि घटते काव्युत्तुङ्गतरा धरा किञ्च एतादृश्यं ज्ञानयोऽपि
ज्ञोभन्ते यौ भीतिरेन्द्रियगम्याः । शरीरपि अनिशेरते । पञ्चस्यामिरूपं तत्तस्य
उच्यते संसारे ऋषि-महर्षयस्तु जिलोषितवन्त एव परं तज्जपोति — सद्भावं
प्लेटो-अरस्तु-स्पिणोजा-लाइलमीज-कॉट-हेगेलप्रभृतयो गुरुगुरतरा दार्शनिका-
नपि स्वीकृतवन्ति । अद्यत्वे अध्यात्मतत्त्वानुसन्धानसमिति किञ्च आधुनिकं
मनस्तत्त्वविश्लेषणमस्या दिशायां जनान् प्रति पर्याप्तज्ञान-प्रदाने स्वीयमुत्साहं
दर्शयत । यद् ज्ञेयं मानस-गह्वरभ्रान्ते निहितमासीत् तत्र माग्नत् प्रकाश-
पातयन्तो विज्ञाप्रण्यो धीक्षिता भवन्ति । योगदर्शनमस्यामेवाशायामुपसरत्
मानयन्मति रजनीयं यथार्थस्वरूपं दर्शयितुमात्मनयमविषयकान् व्यावहारिकान्
उपायान् प्रस्तवीति । सिद्धान्ततोऽप्यन्तहारतश्च योगदर्शनं माग्नदर्शनाग्नयायो
गरीयश्च । तस्मिन् ज्ञेयं ज्ञायस्कता गरीयस्त्वना च प्राप्यते तत्र कारणमस्ति
तत्त्वैश्वरनिष्ठं यथार्थानुभूतिशीलत्वं । आत्मा गुणाभ्यः तत् साधकस्य ज्ञानस-
नितरामेवायजमिति किञ्च त-मनसि स्वविषये अद्यात्वं तन्मात्रमिति । योगतत्त्व-
गमनाय श्रद्धया भक्त्या च तदध्ययने तदभ्यासश्च पुनः पुनः अपेक्ष्यते ।

कुमारी कॉस्टर आह—

अहं विश्वसिमि, यद् जना जीवनस्यास्य, यत् पदमनस्य एव
मन्यन्ते तत् परस्तादपि किमपि पदं परिस्फुरति, दृढमङ्कलमादाय यं तद्विशि-
उपमरिष्यन्ति ते तदासाद्य तत्स्वरूपमपि वेत्तुं शक्यन्ति ।

यत्परमपुरुषार्थमधिगन्तुं श्रुतम् —

‘आत्मा वा रे द्रष्टव्यं श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यामितव्यश्च’ इत्यभिधायोचै-

मानसमाह्वयन्ति तदेवावाप्तुमिदं योगदर्शनमपि सद्यःहृदयं भवद् विश्व
समग्रमाकारयति ।

मानसजीवन्तस्य चरमं स्वयमस्ति हि आत्म-साक्षात्कारः । आत्मनो दर्शनं
न तावत् सम्भव पाप्मन्मानवो योगी न जायते । अत एव तु भगवान् हृणोऽ
र्जुनमुपविशति—

तपस्विभ्योऽपिरो योगी ज्ञातिभ्योऽपि मतोऽपि ॥

कमिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद् योगी भगवतुर्न ॥

योगी एव परो गतिं लभत हृदयत्रयं भगवान् प्राह—

प्रयत्नाद् यतमानस्तु योगी सद्यःस्मिदिष्ये ।

अनेकजन्ममभिद्वस्ततो गतिं परा गतिम् ॥

अनन्यचेता भवन् मत्तज्ज यो निरुपगच्छेत् भूया रमरति परमेश्वर तत्सर्वं
योगिनो भगवान् भवति सुलभम् —

अनन्यचेता सततं या मा रमरति निषेधः ।

तस्याह सुलभं पार्थ निरुपगच्छेत् योगिनः ॥

प्रतिपद् भगवान् हृणो योगयुक्तं जीवन् क्षापमानो हृणोऽपरो भवति ।

स आह—

यदेषु घटेषु तपसु चैव दानेषु यत् पुण्यकर्म प्रदिष्टम् ।

अपेक्षितं तत्सर्वमिदं विदित्वा योगी परं स्थानमुपैति श्लाघनम् ॥

नात्र मदायो यदि साधनानि कोऽप्येत्येतरो योगदर्शनप्रदर्शनं पन्थानमनुया
यान् तदा स भीतिरानि सुगम्यपि भुज्जानं परमेव गतिं प्रीतिञ्च तमवाप्तु
शक्नोति । हस्तं यतोभयमपि भोक्तव्यं भवति यत्र च स्वास्थ्यं लब्धते आत्मनो
लब्धिर्मेनश्च सुख्यति स योगो वस्माच्च भवते मानसः ।

यो मुनिप्रवरा यतश्च यमसरोपकाराय योगदर्शनं ज्ञानं मदाय ध्यानादौ
ममर्षाङ्गितेन श्रोत्रेणारम-मनोऽपि नमति पुनः पुनः —

योगेन चित्तस्य पदं पार्श्वं मत्तं शरीरस्य च पदं कन ।

योऽपाररोत् स प्रवरा मुनीनां 'यतश्च' प्राधत्तिरनयाऽस्मि ॥

न्यायदर्शनम्

महनीयता—अस्मिन् भारतीयदर्शनसाहित्यस्य हि न्यायदर्शनं प्रवेशद्वारमिव । नस्य ज्ञानमन्तरेण संस्कृतसाहित्यस्योच्चतराणां ग्रन्थानां यथार्थतयायथोपाय न भवितुमर्हति । यद्यपि व्याकरणार्थशास्त्र-शाब्दधर्मशास्त्रादिविषया, मन्त्र-वर्णिधा यैः सह न वर्तते दर्शनस्य साक्षात् सम्बन्धः परमेतद्-धीर्धं विना तु तत्रापि निराधारता न स्वयस्मिन् क्षतमिति विज्ञापमानो मानवः । पुज्यपाणिन्य-स्याधिगमनाय न्यायशास्त्रीयानिष्ठाततातिनराम्बुष्यते । न्यायशास्त्रे पारमार्थिकतया व्यासदेव स्यात् वैदिक्यमपि सावदेव परिष्कृतमुत्कृष्टं मनोज्ञञ्च भवेत् । यथा हि निरूप्योपल-धर्षणेन निम्नतत्त्वतामुपेक्षं ज्ञानं द्रुततया स्मिन्नि विद्वेषु शास्त्रे तथैव न्यायशास्त्रेण लीचनरतां नीयमाना धिपणापि स्वर्णाप्यपि शास्त्राणि प्रपेक्षुमनाया-मेनैवेष्टे । शास्त्रमिदं योषधयः यत् केन विधिना प्रतिपादी जटयो जायते, केन प्ररारेण न निग्राह्यो भवति, केन च मातंग प्रतिपक्षिण उक्तयो, भवति त्वण्ड-नीयाः । नात्र संशयो मनामपि यन्-न्यायदर्शनं विचारशीलस्य मानव-यमाजस्य हृते नितान्तमुपादेयमस्ति न तद् विना मिद्वान्तान् सिद्धांसो हवीकृतं पारयन्ति न च विरोधसुः स्वरासादेव ते आत्मानं प्राप्नुमपि क्षमन्ते । अस्य शास्त्रस्यावृ-त्तमेव वैलक्षण्यमुपादेयत्वञ्च वीक्ष्यैकस्यरेण, विपक्षितां जगतीदमेवमभिनन्दति—

प्रदीपः सर्वविद्यानामुपायः सर्वसर्मणाम् ।

आश्रयः सर्वधर्माणां शब्दान्वीक्षिणी मता ॥

नाम—न्यायदर्शनं न्यायं प्रतिपादयति । न्यायस्यास्त्यर्थो विभिन्नप्रमाणानां साहाय्येन यस्तुतः परीक्षणम् । उक्तञ्च वास्त्यायनेन—

‘प्रमाणैरर्थपरीक्षणं न्यायः’ । इदं हि शास्त्रम् ‘आन्वीक्षिणी’ इत्येतदाख्ययापि प्रथते । या विद्या अन्वीक्ष्या प्रयनते सान्वीक्षिणीति वक्ष्यते । ‘अन्वीक्षा’ पदस्यार्थोऽस्ति प्रत्यक्षागमाश्रितमनुमानमाहोस्तिन् प्रत्यक्षस्य सहस्यतयावगतीभू-तस्य विषयस्य पर्यालोचना । उक्तञ्च-न्यायभाष्ये—

“प्रत्यक्षागमाश्रितम् अनुमानं सा अन्वीक्षा अथवा प्रत्यक्षागमाभ्यामीक्षि-तस्य अन्वीक्षणम्” ।

अनुमानप्रक्रियायां हेतोर्महत्त्वं परमाधिकम् । अतः शास्त्रमिदं 'हेतुत्रिचा'
इत्येतन्नान्नापि रथातम् । गूढविषयको त्रिचारो 'वाद्' इति गीयते । शास्त्रार्थ-
समये वादस्यात्युपादेयत्वादेनैकज्ञात्वं वादत्रिचां वा 'तर्कविद्या'पि समुदीर्यते ।
अग्न हि प्रमाणानां भवन्ति मीमांसा तेन शास्त्रमेतच्चमाणशास्त्रमित्येतन्नामापि
त्रिमिति ।

उद्देश्यम्—प्रमाणान्वयाश्रित्य प्रमेयाणां विचारणं प्रमाणानाञ्च स्वस्वर-
मुपपादनं न्यायदर्शनस्य प्रधानमुद्देश्यमस्ति । अन्यच्च नदीयं ध्येयं नदीव,
यदस्ति दर्शनान्तराणाम् । तानि वैदमपि तु अनिवर्तनोपायप्रदर्शनपुरस्सरं मोक्ष-
भागां निर्विशति । अत्र तु न संशीतिर्यदस्मिन् दर्शने तर्क-प्रमाणविज्ञानं तथा
नियिक्ततया सान्द्रतया च सर्वत्र मितं वर्तते यच्च तु ल-भिराकरण-मोक्षादिविषया
भीण्ता गमिताः सन्ति तेन ।

न्यायोत्पत्तिः—तर्कमवलम्ब्य सत्यस्यान्वेषणं प्राचीनतमैश्वर्ये काले इष्टं
जायते । अतएव आरम्भदर्शनस्य धातुपादान् दर्शयन्ति तेषूपपत्तिपूर्वकं तर्कानुदृष्टं
मननमुपन्यतमोपायत्वेन प्रतिपादितमस्ति । उपनिषत्साहित्यानुशीलनेनापि
ज्ञायते यदुपरिपदां युगे पृथ वादस्य साफल्याय तर्कप्रधानाः प्रसूरा नियमा
सुधीभिः साधु रजज्ञानपथमानीता । राज्ञो जनकस्य सभायां याज्ञवल्क्य-
मैत्रेयादीनां तत्त्वसम्प्रविष्ट्याश्चाचार्यैर्दृष्टसितारं स्फुटतयैव परिदृश्यते ।
श्रीतानुष्ठानगतनिरोधं समाधातुं मीमांसा तर्कमवलम्ब्यमाना दिलोक्यत एव ।
इत्थं विदितं भवति यन्मवायस्योत्पत्तिस्तस्मिंश्चैवानेहसि सज्जाना यो हि काल-
'श्रीतकाळ' इत्येतेन नाम्ना सुविदित । आचार्यो यत्तदेव उपाध्याय स्वकीये
दर्शनेतिहासे लिखति यत् संहिता-समये द्वे दृष्टी प्राप्येते—प्रातिभदृष्टिः, तर्कप्र-
धाना च दृष्टिः ।

न्यायदर्शनं न्यायो ग्रन्थः—न्यायदर्शनं स्वाधी ग्रन्थो शीतस्य न्यायसू-
त्रमस्ति । अस्मिन् ग्रन्थे षोडशपदायां नाम प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तविदा-
वयवतर्कनिर्णयवाद्दलपत्रितण्डाहेतुभासच्छ्रुतजातिनिग्रहस्थानानां निरूपणं
कृतमास्ते । टी० याज्ञोवी ग्रन्थस्यास्य रचनाकालं तृतीयं शतकं मन्यते । गोपी-
नाथविराजस्य न्यायभाष्यं नाम ग्रन्थमखिलेभ्य ज्ञातमिदं जायते यदेव ग्रन्थो
विप्रभाष्यप्रवर्तनाव प्राक् पृष्ठे शतके प्रणीतोऽस्मू । पण्डितहरप्रभादशास्त्रिगरतु

तन्निर्माणकाले द्वितीयं शतकं मन्यन्ते । नूनं ग्रन्थ एष नितान्तप्राचीनः ।
गुणदीये चतुर्थेऽध्याये उल्लिखितो वादस्तु बुद्धोदगादपि प्राचीनतरः । तस्माद्
गौतमस्याविभागेऽप्येव विवक्षात् प्राग्गतिचतुर्थे शतके मतो भवेत् तदानीमुचितः
स्यात् ।

प्राचीनन्यायो नध्यन्यायश्च—न्यायमूत्रस्यानन्तरं नृप यद्वयो भाष्यग्रन्थां
विद्वद्भिरेभिषन् । चास्स्यायनो न्यायभाष्यम्, उद्योतकरी न्यायवातिकं, वाच-
स्पतिमिश्रो न्यायवातिकनात्पर्यटीकाम्, उद्यनो न्यायवातिकनात्पर्यपरिशुद्धिं
किञ्च जयन्तो न्यायमञ्जरीं प्राणैपीत् । एते ग्रन्था न्यायसूत्रगतान् विचारान्
सविशदं व्याचक्षते किञ्च न्यायमूत्रे विहितान् आशेषान् निरस्यति । गौतमस्य
न्यायसूत्रं, चास्स्यायनादीनां भाष्यग्रन्था प्राचीनन्याये गण्यन्ते ।

नध्यन्यायस्य प्रारम्भः गङ्गेसाद् भवति । गङ्गेसास्तत्त्वचिन्तामणिग्रन्थश्च ।
नध्यन्याये हि न्यायदर्शनस्य तर्कविज्ञानविषयका विचारा एव सविशदं गृहीताः
सन्ति । अत्र कथनमिदमुचितं रसाद् यत् प्राचीनन्यायो यदा साध्यप्रधानं युगं
प्रवर्तयामास तदा नद्यो न्यायः साधनप्रधानं युगमवतारयामास । नध्यन्यायो
नवीनामेव तर्कतैर्लौकिकानामेवावच्छेदकपावद्विष्णवविशिष्टो आपो न्यायदर्शने
नद्वारयामास । एषा हि नध्यन्यायधारा प्राचीनन्यायधारां मन्दीकरत् ।
वैशेषिकदर्शनमुत्थितेऽस्मिन् नध्यन्याये सौहृदं दर्शयाम्वभूत् यदा, दर्शनमिद-
मन्दा न्यायवैशेषिकदर्शनमित्येनसाक्षा कथ्यति भेदे ।

आचार्यगङ्गेसानन्तरं शास्त्रेऽस्मिन् सञ्ज्ञातानामाचार्याणां मध्ये विश्वविदितपा-
णिन्या इमे विपश्चिन्तमा अभूवन्—

१. प्रथमान उपाध्यायः, २. पञ्चपरमिभ्रः (जयदेवः), ३. वासुदेवसार्व-
भौमः, ४. रघुनाथशिरोमणिः, ५. मधुरानाथः, ६. जगद्गीशभट्टाचार्यः, ७. गदाध-
रभट्टाचार्यः ।

न्यायस्य तर्कप्रधानत्वस्तुवादिता—अस्मिन् न्यायदर्शने तर्कप्रधानो वस्तु-
वादः । वस्तुवादे वाद्यवस्तूनां सत्ता ज्ञानाधिता न मन्यते । तन्मतमिदं
यद् वस्तूनां सत्ता न मनोऽधीना न च ज्ञानवशंगता । सास्ति स्वतन्त्रा । मान-
मिका भावा मन आधित्य सन्तिष्ठन्ते । यावन्मनसा न तेऽनुभूयन्ते न तावत्
तेषां मद्भावोऽपि परिलक्ष्यते । घट-पट-वितप-पशुप्रभृतयो वाङ्माः पदार्थास्तु न
मनोऽभिधिताः । चेत् कश्चिज्जन एषां घट-पटादीनां ज्ञाने न निदधाति तर्हि

तस्यार्थोऽयं न यत् ते पदार्थाः सन्त्येव न । वस्तुवादो मम्यते यन् प्रतिपदार्थस्य सत्ता आत्मनो ज्ञानस्यापेक्षा न कुरुते । विज्ञानवाद्स्य ॥ मतमिदम्—
 वस्तुनः सत्ता ज्ञानाधितास्ति । न तन्मतेन ज्ञानात् पृथक् कापि तेषां सत्त्वगन्ति ।
 यथा भावनानो वा विचाराणां सत्ता मनोऽपेक्षते तथैव सांसारिकाणि वस्तूनि
 अस्मन्मनो या ईश्वरमपेक्षन्ते । न्यायदर्शनं सर्वाणि वस्तूनि ज्ञानाधीनानि
 वा मनोनिर्ज्ञानीति न मम्यते । तत्त्वज्ञेन वस्तुवादि । न्यायस्य वस्तुवादोऽनुमत्तं
 किञ्च तर्कमवलम्ब्यते । तत्त्वज्ञेनमस्ति यम् मोक्षाधिगतिस्त्वनैकज्ञानमन्वार्थैव भवि-
 तुं शक्यास्तीति साध्यं परं तत्त्वज्ञानावाप्तेः प्राक् ज्ञानं किमिष्येतस्यावगमन-
 मपेक्षयते । ज्ञानस्य, ज्ञानाधिगमोपायानां यथार्थायथार्थज्ञानगतमित्यतायाश्च
 यावद्व्यवस्थो न जायते तावच्च तत्त्वज्ञानलाभो भवितुमर्हति । तदीयैषा माभ्यस्ता
 ज्ञापयति यत् तस्य वस्तुवादो हि पूर्णतया ज्ञानविषयकेषु विचारेषु आत्मानं
 प्रतिष्ठापयति । दर्शनस्य प्रमाणविचारविशेषात् न्यायदर्शनमुद्दिश्य 'न्यायदर्शनं
 हि तर्कप्रधानवस्तुवाद' इत्येतन्नधर्मं नितरां युक्तमेव ।

प्रमाण-विचारः—न्यायस्य तत्त्वविचारो हि प्रमाणविचारमधितिष्ठति ।
 तेषां साहाय्येन यथार्थज्ञानं लब्धं भवति ते सम्बुधायाश्चत्वारः । न्यायदर्शनं
 साधुपायान् 'प्रमाणानि' इति वक्ष्यति । प्रमाणानि सन्तीति चत्वारि—प्रत्यक्षम्,
 अनुमानम्, उपमानम्, शब्दः । यज्ज्ञानं लभ्यते एतानि प्रमाणाभ्यवहन्त्य
 तज्ज्ञानं प्रथमं ज्ञेयं वर्तते किञ्च तदीया श्रेयाश्च ज्ञातव्याः सन्ति, यथार्थज्ञानं कि
 किञ्च अयथार्थं ज्ञानमिष्येतदपि वेदितव्यं विद्यते ।

यत्त्वबभूविति हि ज्ञानं किंवा बुद्धिरित्युच्यते । यथा दीपकरस्य प्रकाशः
 स्वसत्तिर्धी स्थितं पदार्थं प्रकाशयति तथैव ज्ञानं (बुद्धिः) सर्वान् अपि अर्थान्
 अभिप्रेत्यति । ज्ञानाधिष्ठानम् आत्मा भवति अत एव सः प्रकाशः (ज्ञानम्)
 आत्माधाय इत्युक्तः । उक्तञ्च—“अज्ञानान्धकारतिरस्कारक रक्त्वाकलपदार्थस्यार्थ-
 प्रकाशकः प्रदीप इव वेदीन्यमानः, आत्माधायो यः प्रकाशः सा बुद्धिः” । ज्ञानं
 भवति बहुविधम् । प्रथमं हि प्रमाऽप्रमानेदेन तद् द्विविधम् । यथार्थज्ञानं
 'प्रमा' इत्युच्यते । प्रमापि भवति चतुर्विधा प्र-यचानुमानोपमानशब्देदेन ।
 अयथार्थज्ञानम् 'अप्रमा' इत्युच्यते । अप्रमापि चतुर्धा—संशय-विपर्यय-
 तर्कविधया । तत्र हि—

‘ज्ञानविषयं ज्ञानं स्मृतिः’

‘अनिश्चयात्मकत्वं संक्षयः’ -

‘विषययो मिथ्याज्ञानमतद्वरूपप्रतिष्ठम्’

‘अविज्ञानतत्त्वेऽर्थं कारणोपपत्तितत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्क’ इति कथ्यते ।

यथार्थज्ञानप्राप्तेर्यानि साधनानि सन्ति चत्वारि प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्द-
संज्ञकानि तेषु प्रत्यक्षं साधनं (प्रमाणम्) इन्द्रिय-सन्निकर्षेण वस्तुमिथ्यनक्ति ।
एतल्लक्षगमधिकृत्य तर्कभाषा प्राह—‘साक्षात्कारिप्रमाहरणं प्रत्यक्षम्’ अन्यत्र
द्यापि ‘इन्द्रियार्थसन्निकर्षजस्य ज्ञानं प्रत्यक्षम्’ इत्युक्तम् ।

केषाञ्चन त्रिदुषां कथनमिदम्—इन्द्रिय-साहाय्यमन्तरेणापि प्रत्यक्षं भवितुं
शक्नोति । ईश्वर इन्द्रियरहितोऽपि सर्वेषां विषयाणां ज्ञानं प्रत्यक्षतया करोति ।
सुप्तदृष्ट्यादिभाषाणां प्रत्यक्षमिन्द्रिय-स्पर्श विनैव सम्भवति तस्मात् प्रत्यक्ष-
ज्ञानार्थं सर्वत्रेन्द्रिय-स्पर्शो न भवत्यपेक्षितः । तेन ‘साक्षात् प्रतीतिः’ इत्येतदेव
प्रत्यक्षस्य सामान्यं लक्षणं भवतुं शक्यम् । कस्यापि वस्तुनः प्रत्यक्षं ज्ञानं तत्रा
सम्भवति यदा तस्य साक्षात्कारी भवति । अतः इदमपि कथयितुं शक्यं, यद्,
यदा, तद् वस्तुनो ज्ञानं पुराणानुभवमनुमानं वा विना भवति तदा प्रत्यक्षं
ज्ञानं भवति ।

प्रत्यक्षं साधारण्येन द्विविधं निर्विकल्पकं सत्तिरुपपन्नम् । येन कस्यापि
वस्तुनो ज्ञानमात्रं जायते न च मध्याम जात्यादेर्ज्ञानं भवति तदस्ति निर्विकल्पकं
ज्ञानम् । येन च वस्तुनो नाम जात्यादेरपि ज्ञानं भवति तदस्ति सविकल्पकं
ज्ञानम् । विशेषगवितो-यभावरहितज्ञानरक्षास्वीकरणीयत्वाद्वैयाकरणा निर्विकल्पकं
ज्ञानं न शरीकुर्वन्ति । जातेरस्वीकरणीयत्वाच्च यौद्धा निर्विकल्पकमेवाप्रीकुर्वन्ति ।
मीमांसकः कुमारिलस्तु उभयमपि उररीकरोति ।

न्यायदर्शने प्रत्यक्षं चतुधा विचारितम् । तत्रेदमप्युक्तम्—प्रत्यक्षं लौकिक-
लौकिकभेदेन द्विविधम् । लौकिकञ्च शास्त्रमानसभेदेन द्विविधम् । यद्यपि पञ्च
ज्ञानेन्द्रियैः विद्यमानसं मनसा जायते अतः लौकिकं पद्विधं भवति ।
अलौकिकञ्च त्रिविधम्—१. सामान्यलक्षणम्, २. ज्ञानलक्षणम्, ३. योगजम् ।
येनान्तितो त्रिधासः सामान्यलक्षणं ज्ञानलक्षणञ्च निराकुर्वन्तो योऽनुज्ञेय प्रपञ्च-
यन्ति । सामान्यलक्षणमलौकिकं प्रत्यक्षमिन्द्रियस्पर्शं विना केवलं सामान्यज्ञानेन
जायते । यत्र तिमिन्द्रियमिन्द्रियान्तरग्राह्यं विषयं ग्राहयति तदा ज्ञानलक्षणम्-

लौकिक प्रत्यक्ष भवति । योगजन्तु 'योगिन एव बुवंति अतस्तद्योगजमिति कथ्यते । विचारवन्त प्रत्यभिज्ञामपि ज्ञातव्यं मेदविशेष मन्यन्ते । तत्तेदन्तावगाहिनी प्रतीति 'प्रत्यभिज्ञे'ति कथ्यते ।

प्रत्यक्षज्ञानप्रयोजनेनापेक्षित इन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षः षड्विध उक्त —
१ सयोगः, २ सयुक्तममराय ३ सयुक्तममयेतरममराय, ४ समराय,
५ समयेतसमवाय, ६ विशेषणविशेष्यमाय ।

कस्यचन वस्तुनोऽभयत तद्वस्तुनोऽभाव इति कथ्यते । येनेन्द्रियेण यद्वस्तुन प्रत्यक्ष भवति तेमैवेन्द्रियेण तद्वस्तुनोऽभावास्यापि प्रत्यक्ष भवति । घटस्य प्रायश्चद्वेबहुधा भवन्ति तदा घटाभावास्यापि प्रत्यक्ष चक्षुरेव सम्बन्धेन । पुस्तक-पुस्तकाभावायो पुस्तक भावद्वयमस्ति पुस्तकाभावश्चाभावकपदार्थोऽस्ति । अत्रोभयत्र पञ्चविधा सन्निकर्षा न भवितुं दातुं भवति, अतएव तर्कशास्त्रे 'अभावस्य' प्रत्यक्षज्ञानाय विशेषणविशेष्यमायो नाम षष्ठः सन्निकर्ष-सम्बन्ध इरीकृतः ।

अत्र मीमांसकानां कथनमेतत्—“सम्बन्धो भवत्येकः, उभयाश्रितः, सम-न्द्रियो भिन्नश्च । नैतद् वैशिष्ट्य विशेषणविशेष्यभावे सत्कथ्यते अतो न विशेषण-विशे यभावे सम्बन्धः । तस्मादभावस्य हेतो 'रनुपलप्ति' वा 'अभाव' इत्येतत् पञ्चम प्रमाण स्वीकर्तव्यम्” ।

तर्कशास्त्रे व्यावहारिकतायाः प्राधान्यमङ्गीकृत्य प्रत्यक्षप्रमाणेनैवाभावस्यापि प्रत्यक्ष ज्ञान स्वीकृतम् । न च अभावस्य पञ्चमस्य प्रमाणस्याङ्गीकरणायम-पेक्षितम् ।

अनुमानम्—प्रायश्चप्रमाणेन ज्ञातीकृतेन केन चन लिङ्गेन अर्थावगमना-नन्तरं योद्धा यद् ज्ञानमवबुधते तदेव 'अनुमानम्' इति कथ्यते । उक्तं चारवदा-यनेन 'मितेन लिङ्गेन अर्थाय अनु पञ्चान्मानम् अनुमानम्' । अनुमानशब्दस्योपयुक्त्या इत्युपस्था वस्तुनोऽनुमानप्रमाणस्य षट्सु-अनुमिति ज्ञायते । अनुमानप्रमाणस्य तु षट्सुमेतत्—'विपरामर्शोऽनुमाय' । लिङ्गं तद् भवति यद् व्याप्तिरनेनार्थं गमयति । उक्तं 'व्याप्तिरनेन अर्थगतक लिङ्गम्' । 'यत्र यत्र भूमरतत्र तत्राग्नि, रित्त्वविध' साहचर्यनियमो 'व्याप्ति' रित्युच्यते । उक्तं 'साहचर्यनियमो व्याप्ति' । अस्यैव परं यदिना व्याप्तो भूम इत्यत्र द्वागमक मृतीय लिङ्गस्य ज्ञान 'परममर्श' इत्युच्यते । विधा व्याप्तिरितिष्टप

धर्मताज्ञानं 'परामर्श' इत्यभिधीयते । यत्नेन विवेचनेन निष्पन्नमिदं—“परोक्षं वस्तु येन हि ज्ञातेन लिङ्गेन ज्ञानपथेऽवताप्यते तद् ‘अनुमानम्’ नाम प्रमाण-मिति शेषम् ।

अनुमानं त्रिविधं—१. पूर्ववत्, २. दोग्धवत्, ३. सामान्यतोदृष्टम् ।
पूर्ववत्—कारणान् कार्यस्य अनुमानम् । यथा—रुष्टिर्भवेन्मेघस्य सज्जलनान् ।
दोग्धवत्—कार्यं दृष्ट्वा कारणस्यानुमानम् । यथा—रुष्टिर्जाता नद्या वर्धितजल-यतीत्यान् । सामान्यतो दृष्टम्—येन परोक्षवस्तुनो हि सामान्यतया ज्ञानं भवति ।
यथा—आम्ररुष्टा मञ्जरीयन्तोऽस्याम्ररुष्टस्योद्गममञ्जरीवत्यान् ।

प्रयोजनाधारेणानुमानस्य स्वार्थानुमानपरार्थानुमानभेदेन द्विविधत्वमाहो-
ष्यते । स्वमंसाय-निरासाय क्रियमागमनुमानं स्वार्थानुमानं किञ्च परानुमानमाधोनाय
विधीयमानमनुमानं परार्थानुमानमिति कल्पते । किंवा स्वान्त-प्रतिपक्षदे स्वार्था-
नुमानं परप्रतिपक्षदे च परार्थानुमानं प्रयुज्यत इत्यपि वक्तुं शक्यम् । स्वार्थानु-
मानस्यते हेतुं लिङ्गञ्च दृष्ट्वा साध्यं निश्चीयते । परार्थानुमाने तु प्रतिज्ञाहेतुदाहरे-
णोपनयनिगमनाख्यपञ्चावयवयामां प्रयोगो निधीयते ।

तयोना नैयायिका अनुमानस्य प्रभेदान् पृथं सम्पन्ते—

१. कैवल्यस्थिति, २. कैवल्यस्थितिरिह, ३. अन्वयस्थितिरिह ।

अन्वयस्थितिरिति—‘मादृश्ये’मिति । व्यतिरेकस्य च ‘अविनाभाव’
इति ‘यत्र धूमस्तत्राग्नि’रित्यन्वयस्य स्वरूपं किञ्च ‘यथाग्निर्न तत्र धूमोऽपि न’
(इदं न तर्हि इदमपि ॥) इत्येतद् व्यतिरेकस्य स्वरूपं भवति ।

अनुमानं हेतुभूमिकं भवति । यदि हेतुः शुद्धो भवति तदानुमानमपि भवति
शुद्धम् । अन्यथा तद् भवति दूषितम् । अशुद्धो हेतुर्‘हेत्याभास’ इत्युच्यते ।
हेतोः शुद्ध्यर्थं तस्य पञ्चवृत्तिये सप्तवृत्तिये विषयव्यावृत्तियेऽथाधितविषय-
च अन्वयविषय-वेऽवतिष्ठते । यो हेतुर्जाति पञ्चवृत्तिवादिरेतिवत्यान् ॥ एव
‘हेत्याभास’ इत्येतेन नास्ति स्पष्टदिरयते ।

अतिदू-विशुद्धहेतुनिष्ठाधितविषयमन्विषयभेदेन हेत्याभासस्य पञ्च-
वृत्तयेऽप्यवदन्तमाहवति ।

उपमानम्—अप्यवदन्ते उपमानं नृणां प्रमाणभेदेन हेत्याभासस्य पञ्च-
वृत्तयेऽप्यवदन्ते परिभाषते—

“प्रसिद्धवस्तुमापन्त्यादप्रसिद्धस्य साधनम् ।

उपमानं समाख्यातं यथा गौर्गवयस्तथा ॥”

गवादिप्रसिद्धवस्तुन. साधन्यात् गवयाद्यप्रसिद्धवस्तुविषयकं यद् ज्ञानं भवति
लब्धं तदुपमिति रिति कथ्यते । उपमिते साधनं यत् तदेव उपमानम् । उपमान-
मधिकृत्य दार्शनिकेषु घोरो विवादः । दिङ्नामाचार्य उपमानं प्रत्यक्षात् भिन्नं मन्यते ।
वैशेषिकास्तदन्तर्भावमनुमाने विदधति । सांख्यं पक्तिं यदुपमानमागमान्तर्भा-
वात् प्रमाणांतरम् । सिद्धान्तमुक्तावलीकारो विश्वनाथः प्राह—उपमाने प्रत्यक्षा-
नुमानशब्दानामंशो भवति । प्रथमं शब्देन गौगवययोर्मध्ये विद्यमानं सादृश्यं
ज्ञायते ततः प्रत्यक्षेण गोसदृशपिण्डस्य साक्षात्कारो जायते ततश्चानुमानेन तस्य
गवयत्वं सूच्यते । नैयायिकास्तु उपमानं पृथगेव प्रमाणं स्वीकुर्वन्ति । ते यदस्ति—
प्रत्यक्षेण गोसदृशपिण्डस्य प्रतीतिर्भवति गवयस्य न, नात्रानुमानमपि अनुमानं
प्रत्यक्षमूचकं भवति । गवयस्तु न पुरा कदापि प्रत्यक्षतां गतः । गो-गवययोर्मध्ये
व्याप्तिमन्मन्धस्य चारुष्ट्याद् न नानुमानं व्यञ्ज्यते । चन्द्रस्याप्युपमिते कार-
णत्वं न सिद्धमिति तस्य सादृश्यमात्रज्ञान- (गो-गवयादिस्थले)-कारित्वात् च
पिण्डविशेषवाचकत्वात् । अतः उपमानं स्वतन्त्रं प्रमाणम् । उपमानस्य महत्त्व-
मुपपादयन् भाष्यकारो ‘वाक्यावकः प्राह—“यथा-मुद्गरस्तथा मुद्गरणी” यथा
मापस्तथा मापणी-इत्युपमाने प्रयुक्त उपमानात् संज्ञासंक्षिप्तमर्थं प्रतिपाद्यमान-
स्तामोपणी भैषज्याय हरति” ।

शब्दः—व्यायदर्शनाभिमतेषु प्रमाणेषु शब्दो ह्यन्त्यं प्रमाणम् । व्यायसूत्रेऽ-
भिरिति—‘आतोपदेवा. शब्दः’ । वस्तुनो यथार्थरूपदेवा ‘आतः’ इति कथ्यते ।
लौकिकवैदिकत्वेन शब्दो द्विविधः । लौकिकानामाप्तपुरपाणं वाक्यं ‘लौकिकशब्दः’
किञ्च श्रौतं वाक्यं ‘वैदिकशब्दः’ इति कथ्यते । वाक्यं पदमसूदो भवति । पदं
स्वयोच्चार्य शक्यपेक्षि । व्यायविद् शक्तिं द्विविधां मन्यन्ते । ते च ह्य अभिधा
लक्षणा च । सङ्केतप्रथमधिकृत्य दार्शनिकेषु मतभेदो दृश्यते । प्राज्ञो नैयायिका
ईश्वरं ज्ञातुम्—इदं पदमिममर्थं बोधयेत्-सङ्केत-वेनाभ्युपगच्छन्ति । तस्या पुर-
स्यापीच्छो सङ्केतवेनाद्रीकुर्वन्ति । वस्तुनस्तु व्यायो जाति-व्यवस्थाकृतीरिति शब्दोऽ-
प्येता सङ्केतत्वेन स्वीकुर्वाणो वाक्यार्थोच्चार्य आकाङ्क्षा योऽभ्यनामस्तीरपेक्षते ।

वेदमुद्दिश्य नैयायिका मीमांसकाश्च सविस्तरं विचारान् प्रयच्छन्तानां
प्राप्यन्ते । परं द्वयोरपि दार्शनिकयोर्विचारा न सन्त्यभिप्राः । नैयायिका वेदम्य

पौरुषेयत्वं मन्यन्ते । ते सन्तीश्वरवादिनः । सीमांसका वेदस्यापौरुषेयत्वं प्रतिपादयन्ति । ते नैश्वरमत्तायां श्रद्धयते । जयन्तमष्टो वेदस्य पौरुषेयत्वसाधनायाति-तरं मकलः युक्तीरूपस्यस्यन् दृश्यते । सीमांसा यदा वेदं नित्यं मन्यते तदा न्यायस्तमनित्यं वेदः । स आह वेदस्य कार्यत्वात् तस्य नित्यत्वं भोषयते परं तस्यानित्यत्वं जगत्पद्रार्थानामनित्यत्वमिव न । यौद्धा जैनाश्च दार्शनिका वेदेष्व-नेकदोषानुज्ञावयम्न आप्यन्ते । न्यायो सीमांसा च तन्मतं कुशलतया निराकु-रन् । यद्यपि यौद्धा जैनाश्च वेद-आमाप्यं न मन्यन्ते परं ते सद्भुसवरं प्रमाग-धेनाशुपगच्छन्ति ।

कार्य-कारणसिद्धान्तः—‘अनन्यधामिद्वनियतपूर्वभावित्वं कारणत्वं’ किञ्च ‘अनन्यधामिद्वनियतपश्चात्तापित्वं कार्यत्वमिद्वनियतत्वं’ कारणकार्ययोर्लक्षणमाह्वतं न्यायशास्त्रे । कार्य-कारणसम्बन्धविमर्शनं दर्शनशास्त्रस्य महनीयं कार्यं मतम् । सिद्धान्तरागां मन्तिर्हि एतेन कार्यकारणसम्बन्धेन निष्पद्यते तस्मात् कार्य-कार-णसम्बन्धो हि महनीयो मतः । कार्यकारणसम्बन्धो भवति चतुर्विधः—‘अमत्तः सन उत्पत्तिः’ इति यौद्धा, ‘मतः सत्पत्तिः’ इति सांख्यशास्त्रिणः साकार्यवा-दिनः, ‘सनः अमत्तकार्यस्योत्पत्तिः’ इति शिवर्तवादिनो वेदान्तिमोऽप्येव ‘सत उत्पत्तेः प्राक् अमत्तकार्यस्योत्पत्तिर्भवतीति न्यायशास्त्रिण आरम्भवादिन आचक्षते । न्यायदर्शनदृष्ट्या कारणे कार्यस्य सत्तोत्पत्तिः प्राग् न विद्यते । अत्र तत्स्थान-मिदम्—“कारणस्यामत्या उपयोगात् कृत्तिकाया घटनामज्ञाभूतपूर्वस्य नयस्य पदार्थस्योत्पत्तिर्भवति” । नैयायिकमतेन कार्यमुपादानकारणादेकान्ततो भिन्नम् । यस्मात् सूत्रममुद्रापात् पटो जायते तत्सूत्रमेव न पटोऽस्ति । पटः सूत्राद्वि-पदायः । कार्यं कारणस्यापारात् प्राक् कारणे न सम्निष्ठते । एष सिद्धान्तः ‘आर-म्भवादा’ वा ‘अमत्तकार्यवाद’ इति कथ्यते ।

कारणं समवायि-असमवायि-निमित्तभेदात् त्रिविधम् । यत् समवेतं कार्यमुत्पद्यते तत्समवायिकारणम् । यथा पटं प्रति तन्तुः । यत्समवायिकारणं प्रत्यागन्तमनष्टसा-मर्थं तद् असमवायिकारणम् । यथा पटं प्रति तन्तुसंयोगः । यच्च समवायिकारणं न च असमवायिकारणं परमस्मिन् कारणं तन्निमित्तकारणं भवति । यथा पटं प्रति येमाद्वि-असमवायिकारणे नैयायिकानो रज्जोयोद्भाजनस्ति । अग्रेद् ज्ञेयं यद् द्रव्यं समवायिकारणं त्रि-गुणं त्रिया च ‘असमवायिकारणं’ भवति । निमित्त-कारणं कार्यमुत्पाद्य पृथग् भवति ।

न्यायतत्त्वविचारः—न्यायसूत्रे प्रमेयस्य द्वादशविधत्वं दर्शितम् । तद्वि-
 र्थम्—१. आत्मा, २. शरीरम्, ३. इन्द्रियाणि, ४. अर्थः, ५. बुद्धिः, ६. मनः,
 ७. प्रवृत्तिः, ८. दोषः, ९. पुनर्जन्म, १०. फलम्, ११. दुःखम्, १२. अपवर्गः ।

सुवर्त्यर्थमेतेषां ज्ञानमपेक्षितमत एते 'प्रमेया' इति कथ्यन्ते । संशय-प्रयोजन-
 दृष्टान्त-सिद्धान्ता-वयववर्तननिर्णयवाद्भवपवितण्डाद्देव्याभासञ्जलजानिनिग्रहा दृश्ये-
 तानि मन्यन्त्यानि तज्ज्ञानि । द्रव्य-गुण-कर्म-सामान्य-विशेष-समवायाभावाश्च
 सप्त प्रमेयेष्वन्तर्भवन्ति । इमेऽपि प्रमेया मता इति भावः । सर्वे प्रमेया न जड-
 जगति वसन्ति । भौतिकानि द्रव्याणि तत्सम्बन्धिनी विपद्याश्च तत्र पश्यन्ति ।
 आत्मा, ज्ञानं, मन इत्येतानि न सन्ति भौतिकानि । न च कालो दिक् च ।
 आकाशमक्षयेकापरिणामि भूतम् । जडजगदिदं भूत- (पृथिव्यप्तेजोवायु) -निर्मि-
 तम् । इमानि चकार्षपि तज्ज्ञानि परमाणुवृत्तानि । परमाणवः सन्ति नित्या
 अपरिणामिनश्च । आकाश-दिक्कालान्तं नित्यव्यमनन्तत्वं च मनम् । परं तत्र न
 परमाणुजन्यता । विभुत्वं तेऽव्ययम् । परमाणुसंयोगेन निर्मितसर्ववस्तुजातम्,
 तद्गतगुणाः, तदीय-पारस्परिकसम्बन्धः, जीवः, शरीरम्, इन्द्रियाणि, सद्-द्वारेण
 ज्ञेयवस्तूनाञ्च गुणाः—इत्येतानि सर्वाण्यपि जडजगदन्तर्गतानि सन्ति । आकाश-
 कालदिक्वाश्च तथा तदीयविभिन्नरूपास्तस्यापि जडजगद्वृत्तानि मनानि ।

जीवात्मा मोक्षश्च—न्यायवैशेषिकमतेन आत्मा ईदृशः पदार्थोऽस्ति यत्र
 बुद्धिः, ज्ञानं, सुखं, दुःखं, रागः, द्वेषः, इच्छा, कृतिः, प्रयत्नश्च वर्तन्ते । न सन्धीमे
 गुणाः जडजगति । प्रतिशरीरम् अस्ति भिन्नभिन्न आत्मा । तद्वृत्तानुभवानां
 सर्वधैव पार्थक्यात् । आत्मा विभुरविनाशी नित्यश्चास्ति । अस्ति च जीवात्मा-
 रूपज्ञः । अत्र दर्शनाभिराणां वैमर्त्यं दृश्यते । चावीकदर्शनं चैतन्यविशिष्टं शरीर-
 मात्मेति मन्यते; चीडदर्शनं मानमिश्रानुभवानां विभिन्नप्रवृत्तीनाञ्च संघाताद्
 भिन्नो न कश्चिदात्मेति गृहीति । अद्वैतवेदान्तस्याभिधानमेतद् यदात्मास्यैक
 एव । स नित्यः स्वप्रकाशचैतन्यम् । न स ज्ञाता न च ज्ञेयः । न च अहमेव ।
 विशिष्टाद्वैतमतेनात्मा न केवलं चैतन्यमस्ति च स ज्ञाता । अतः सः 'अहम्' इति
 वर्तुं शक्यः ।

न न्यायवैशेषिकमतेन शरीरम्, इन्द्रियाणि च, मनोविज्ञानप्रवाहो वा
 आत्मा । तन्मतेन तु शुद्धं चैतन्यं नाम न किमपि वस्तुवेतारणं यत्र स्यात्
 केनापि ज्ञात्रा केनापि च ज्ञेयेन साधं सम्बद्धम् । चैतन्यं हि आध्रयद्रव्यापेक्षितम् ।

तस्मान्नास्त्यात्मा शुद्धं चैतन्यम् । आत्मास्त्येकं द्रव्यम् । तस्य च द्रव्यस्यस्ति गुणश्चैतन्यम् । नास्त्यात्मा ज्ञानम् अपि तु सोऽस्ति ज्ञाता । अस्ति सः अहङ्काराश्रयः किञ्च भोक्ता । यद्यपि ज्ञानं वा चैतन्यमात्मनो गुणत्वेन वर्तते परं न तौ गुणावात्मनः स्वरूपलक्षणत्वेन मती स्तः । आत्मनि चैतन्यस्य सञ्चारस्तदेव सञ्चायने यदा तस्य मनसा सह, मनस इन्द्रियैः सह, इन्द्रियाणां बाह्यवस्तुभिश्च सह भवति संयोगः । एवंविधसंयोगाभावे नात्मनि चैतन्यस्योदयः सम्भवः ।

मोक्ष.—नैयायिका दुःखस्यागम्यमिच्छां निवृत्तिं मोक्षं मन्यन्ते । 'दुःखाणि हि पृथ्वीशतिसंख्याकानि' इति वदन्ति ते तथाहि—शरीरस्य, पङ्क्तिद्रव्याणि, पङ्क्तिपयाः, पङ्क्तिरूपाः, सुखं दुःखञ्च गौणमुख्यभेदात् । एतेभ्यः पूर्णतया मुक्त्या प्राप्तया सत्यां मोक्षः (अपवर्गः) लभ्यते । तत्रा आत्मनो दुःखानामेव न सुखानामपि समाप्तिर्भवति । न ततः कीदृशपण्यमुभूतिरवशिष्यते । मुक्त आत्मा सुख दुःखेभ्यः परस्ताद् भवन् एकान्ततोऽचेतनः सञ्चायते । एष च मोक्षः श्रवणमनन-निदिध्यासनोपायावलम्बनेन प्राप्यो जायते । नैयायिकानामपवर्गो यदि सुखरहितस्तदा वेदान्तिनां स सुखपूर्णः ।

ईश्वरः—न्यायदर्शनमीश्वरवादि अस्ति । न्यायसूत्रकर्ता भीतमो ब्रूते यद् ईश्वरो जीयकर्मानुरूपं जगत् सृजति । जीवो यादृशं कर्माचरति स तत्कर्मानुवृत्तमेव फलमपि प्रददाति । सृष्टिः प्रलयश्च नदिच्छाधीनः । सः शुभ्येन संसारं न करोत्यपि तु निश्चयपरमाणु-दिक्-कालाकाशमनआत्मभिरतं रचयति । न च संसारस्य निमित्तकारणं न चोपादानकारणमपि । तस्य मन्ति पद्गुणा—आधिपत्यं, दीर्घं, यशः, श्रीः, ज्ञानम्, वैराग्यम् । सः सर्वज्ञोऽस्ति । सर्वज्ञ एव परमाणुवदगम्यमान-तमसत्तानानपरोक्षज्ञानं लब्धुमर्हति ।

प्रतीत्याः संसृतिं केष्वन ईश्वरो जगत् उपादानानां केवलं संयोजक एव न, उपादानानां स्वरापि वर्तते । नैयायिका भारतीय वदन्ति न स उपादानस्यैव केवलं संयोजकोऽस्ति ।

उपसंहृतिः—न्यायदर्शनस्य शास्त्रीया विवेचनात्मरूपवृत्तिर्निर्गता प्रशंसनीयास्ति । भारतीयदर्शनसाहित्यमेतदयं न्यायदर्शनस्याग्नि श्रुतिः । प्रमाणरिषिणी स्यास्यां भेदांसाञ्च विधाय तथानि तत्त्वानि उद्घाटयामास तेषां प्रयोगं तु दर्शनान्तराण्यपि कुर्वीणानि लक्ष्यन्ते । हेत्वामागानां मूल्यां विरणां ममुपपन्नं तद् अनुमानं सर्वथैव दोषनिमुक्तं सर्वत्र प्राप्यते । गौडमद्भुतचरित्रवदिकं

यित्वा परममभेदने स्वयमयमथापयदिति यद् आचार्यहेमचन्द्र आह तत्र न्याय-
मञ्जरी उत्तरति—

दुःशिक्षितवृत्तर्काश्लेषाचालिताननाः ।

क्षयः किमन्यथा जेतुं यित्वाटोपपण्डिताः ।

गतानुगतिको लोकः कुमार्गं तत्प्रसारितः ।

मागादिति ण्डलादीनि प्राहः कारुणिको मुनिः ॥

न्यायदर्शनस्य बहुलत्वगदित्याद् विद्वांसस्तदीयं तत्तज्ज्ञानं नाधिकं सन्तोष-
जनकं मन्यन्ते । त इदमपि यदस्ति यन्न्यायदर्शनमीश्वरं जगतो निमित्तकारणं
स्वीकृत्य वस्तुतस्तस्मिन् मानवीयभावगतदीर्घल्यानि सन्निवेशयति । य ईश्वर
उपादानापेक्षी सः केन प्रकारेण सर्वपाप्मिणान् परमस्वतन्त्र इति वक्तुं शक्योऽस्ति ।
आत्मा न स्वभावतश्चेतन इत्येतदपि कथनं तदीयं न शुक्तिरहम् । एतमेव
सुरस्यामात्मनश्चेतनाहीनत्वं किञ्च मुक्तिः सुखशान्तिरस्तीति यस्तदीयः सिद्धान्तः
सोऽपि नावराट्पदम् । अस्तु तावत् ।

मानव-जीवनप्रति न्यायदर्शनस्य तद्विध ईश्वरवादो वस्तुतः शिक्षाप्रदः
ज्ञानसाधायकश्च । तस्य सर्वधैव व्यावहारिकत्वाद् मानवजीवनं यथा तदुपकरोति
न तथा दर्शनान्तराण्युपकर्तुं प्रभवति ।

(११)

मीमांसा

‘मीमांसा’ इत्येतन्नामकं दर्शनं वैदिकविधि-निषेधात्मकवाक्यानामर्थावबोधन-प्रयोजनेन विरोधिव्याख्ययोर्मध्ये संगतिप्रदर्शननिमित्तेन च व्याख्याप्रणालीं निर-धारयन् कर्मकाण्डविषयकसिद्धान्तान् विविधागिर्युक्तिभिः प्रतिपादयत् कर्मकाण्डं परिपुञ्जाति ।

‘मीमांसा’ इत्येतत्पदं जिज्ञासार्थकमानधानोः ‘मानेजिज्ञासायाम्’ इत्येतेन वार्तिकेन निष्पद्यते । पदमिदं सामान्यतस्तु तद्वच्च दर्शनं बोधयति यत्र यज्ञादि-कर्मव्यवस्थिनी विचारा विराजन्ते परं स्मृतयोरुक्तये कर्मकाण्डपरकं दर्शनं ‘पूर्व-मीमांसा’ किञ्च ज्ञानकाण्डपरकं दर्शनम्, ‘उत्तरमीमांसा’ इति प्रोच्यते । दर्श-नस्यास्य प्राचीनतरं नाम ‘न्याय’ इत्येतदस्ति । न्यायकणिश-न्यायमाला-विस्तरादिग्रन्थानामेतद्दर्शनविषयकाणां सामान्यतस्तु तस्यमेव प्रकटीकुर्वन्ति यत् पुरातनः कालो दर्शनमिदं न्याय इत्येतेन नामधेयेन व्यपदिशति स्म ।

महर्षिर्जमिनिर्दर्शनमिदं प्रणिनाय । परम् इतिहामकाराणां मतमिदं यज्ञै-मितिर्नास्य दर्शनस्य प्रवर्तकः । ततः प्रागपि आत्रेय—आश्वलाय—कात्या-यिनिप्रभृतयः क्रतिष्व आचार्या भजनिपन् । किम्वेषामाचार्याणां सूत्राणि न प्राप्यन्ते । आचार्यैर्मिनिकृते मीमांसादर्शने आचार्य उपवर्षः वृत्तील्लिलेत् । अयमेव मीमांसायाः प्राचीनो वृत्तिकार इत्येतद् विदुषां कथनमस्ति । शबर-स्वामिनो मीमांसादर्शने हि परमविस्तृतं प्रामाणिकञ्च भाष्यं वर्तते । तद्भाष्यं-विपुलपाठिभ्यश्चालं भाष्यं विद्यते । दर्शनस्यास्य प्रकाण्डपण्डित आचार्यकुमा-रिलभट्टः शांकरभाष्ये श्लोकवार्तिक-तन्त्रवार्तिक-दुपदीक्षितेयव्यामनाम् श्रीन् वृत्ति-ग्रन्थान् अत्रग्रन्थत् । यद्यप्यस्मिन् दर्शने बह्वेदीकाकारा अभूवन् परं तेषु कुमारिलभट्टः प्रभाकरगुरुश्च मुख्यौ स्तः । इमौ तावाचार्यौ बभूवुः यावत्तल-न्य मीमांसाकारा जगति भाट्टसम्प्रदायः प्राभाकरसम्प्रदायश्च प्रावर्तताम् । मीमांसाक्षेत्रे मुरारिमिश्रस्यापि नाम तृतीयसम्प्रदायप्रवर्तकत्वेन प्रथितमस्ति । मुरारिमिश्रस्य ग्रन्थो न सास्त्रप्रतमवाप्यते । गङ्गेश उपाध्यायो वर्धमानोपाध्या-यश्च स्वग्रन्थेषु तन्मनमुल्लिखन्ती प्राप्येते ।

यद्यपि न्यायदर्शनमिव मीमांसापि उपमानं प्रमाणमङ्गीकरोति परं सा तद्-
ग्रहणमन्यस्मिन् एव अर्थे करोति । तन्मतेन उपमानजन्यं ज्ञानं तदोत्पद्यते
यदा दृष्टपूर्वस्तुमदृशं किमपि वस्तुनन्तरं विलोक्याप्रधार्यत इदं यत् स्मृतं वस्तु
प्रत्यक्षस्तुमममेव । यथा गोसदृशं गवयं दृष्ट्वा दृष्टपूर्वगौः स्मृतिमुपैति निश्ची-
यने च यदेव दृग्गोचरो गवयो गौरिवैव । नैदमुपमानजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षज्ञानेऽ-
न्तर्भवितुमर्हति सदृशयस्तुनो गवादिऋस्य तदानीं प्रत्यक्षज्ञानाभावात् । नैदे
स्मृतिजन्यं ज्ञानमपि । यद्यपि तद्विषयस्य (गवादिकस्य) ज्ञानं प्राग् जातं परं
वर्तमानविषयेण (गवादिना) सादृश्यं तदानवगतमेवासीत् । नैदं ज्ञान-
मनुमानजन्यमपि । एष गवयो गौरिव सदृशत्वं गवय इव दृश्येवं-
विधमनुमानं कर्तुं सर्वेऽपि पदार्थाः स्वसदृशपदार्थं इव भवन्तीत्येतादृशव्याप्ति-
मूषकं वाक्यमपेक्ष्यते परं तद्विषयात्मिकमन्वयस्य व्यवहार एव न अतो नैदं
ज्ञानं (गौरिव इव भवतीति) अनुमानजन्यमपि ? नैवं ज्ञानं शब्दप्रमाणादपि
मनुपलभ्यमानः प्रमाणमिदं धृतमेव ।

उपरि यदप्युपमानप्रमाणमुद्दिश्य श्रोतं तत्तत्तन्मीमांसकानामेव मतम् ।
शबरस्याभिप्रायानां निवारमवस्मिन् नियमे भिन्नः । उपमानस्वरूपं तद्वीर्यं
प्रायेण तदेव 'अपाश्चात्यतर्कशास्त्रिणांमभिमतम् । ते भणन्ति-यथा "अहमनुभ-
वामि माम्" तथैव "अन्येऽपि स्वसदृशमनुभवन्ति" इत्येवंविधं ज्ञानं यदाष्टम्य
अनति तदेव 'उपमान' मिति कथ्यते ।

मीमांसायां वस्तुतः 'सादृश्यं' स्वतन्त्रपदार्थत्वेन मतम् । न तद् गुणगतं
तत्र । तत्रोक्तमिदं यद् द्वयोर्गुणयोर्मध्ये सादृश्यं ॥ स्थानं शक्नोति परं गुणो न
गुणान्तरे तिष्ठति । सादृश्यं न सामान्यवत् । अतो न तत् सामान्येऽन्वयतर्भ-
यति । सादृश्यस्य ऐक्यार्थावाचकत्वात् ।

मीमांसायाः कार्यमस्ति वेदस्य प्रामाण्य-स्थापनम् । तस्मात् तत्र शब्दप्र-
माणमतितरां महत्त्वमश्नुते । अनाज्ञानावहितं सार्थकं वाक्यं ज्ञानकारकं
भवति । इदमेव शब्दप्रमाणमित्युच्यते । तद् भवति पौरुषेयापौरुषेयभेदेन
द्विविधम् । आज्ञानोक्तं वाक्यं पौरुषेयं वेदोक्तञ्च वाक्यमपौरुषेयमिति
कथ्यते । अपौरुषेयं वेदोक्तमपि द्विविधम्—मिदार्थं विधायकञ्च । मिदार्थ-
वाक्येन वर्यापि विषयस्य सत्ता ज्ञायते । विधायकवाक्येन कस्याभन विषयाः
वृत्ते विधिराशा वा मूष्यते । यज्ञादिकर्ममत्पादनार्थं कर्तव्यस्य निर्देशकं विधा-

यत् वैदिकं वाक्यं मीमांसाया विचारेण अपौरुषेयं स्वन. ग्रामाण्यत्र वर्तते ।
 नस्या भन्नाभिधानमिदं यद् वेदानां विधिवाक्यत्वादेव, तेषां नितरा विशिष्टं
 महत्त्वम् । अत्र तु सा एतावदेवमिधाय न तुल्यति सा कथयतीदमपि 'यत्
 क्रियाहेतोरेव वेदवाक्यस्योपादेयतास्ति । चेत् सिद्धार्थकं वाक्यं कस्यचन विधा-
 यकस्य वाक्यस्य न साहाय्यकृत् तदा न तस्य किमपि महत्त्वम् । आत्माभर-
 त्वादिविषयानि यान्यपि सिद्धार्थकानि वाक्यानि सन्ति तानि स्वार्थव्यपि
 भवत्यमेव यासाद्विधर्म-विधायकानि वाक्यानि परिष्वज्यते । नानि परोक्षभा-
 वेन प्रिहितेषु कर्मसु जनानां प्रवर्तने रिद्ध निषिद्धेषु कर्मसु तेषां निवर्तने
 सहायकानि सिद्धवन्ति । मीमांसाया होषा प्रवृत्ति आधुनिकं व्यवहारवादं
 स्मारयति । व्यवहारवादस्य मान्यतेयं यत् 'सर्वविधस्यापि लौकिकस्य वैज्ञा-
 निकस्य दार्शनिकस्य वा ज्ञानस्य मुख्यं कार्यमस्यावनसहायकत्वमेव मान्यत्
 किमपि । मीमांसाया मतेन च वैदिकस्य ज्ञानस्य मुख्यं क्रियाविधिरेव ।
 तस्माद् यदि मीमांसाशास्त्रीयो व्यवहारवाद इति नाम्नोच्चारिता स्यात् तदो-
 धितमेव ।

मीमांसा जेश्वरे विश्वसिति तद्वदृष्ट्या जेश्वरो जगत् कर्ता न च तस्य संहर्ता ।
 जगत्सु निव्यम् । वेदाश्च न सन्ति ईश्वरकर्तृका । वेदानामपीरूप्यत्वमधिकृत्य
 तदभिधानमिदम्—'वर्णो निव्य' । श्रूयमाणो ध्वनि केवलं तदभिप्यसि । श्रुतो
 वा उच्चरितो ध्वनिर्यदि वाधार्थेन शब्द स्यात् तदैकस्वैव शब्दस्य दशहरपु-
 ञ्चारितत्वात् स एक एव शब्दो दशसामानुभूतिजनक इत्येतदनीकरणीयं भवेत् ।
 परमनुभूतिस्तु नैवविधा । अनुभूतिस्तु एतस्वैव शब्दस्य भवति सैत शब्देन ।
 वामं स्थात् तदुच्चारणमनेकवारम् । तेन सिद्ध बहुच्चारणे न शब्दं जनयति ।
 तत्तु तद्रूपमेवाविर्भावयति । उच्चारणानवच्छिन्नत्वादतः शब्दो निव्य । अथैव
 सममेव शब्दस्य स्वाभावितः संग्रन्ध । शब्दार्थयोर्मध्ये समशयस्त्वन्ध किञ्च
 तयान्वयव्यतिरेकित्वं विच्यते । यत्र शब्दस्तत्रार्थो यत्रार्थस्तत्र शब्दः । मीमांसा-
 सूत्रे प्रोक्तम्—“धीपत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संग्रन्धः” ।

वेदस्य निव्यशब्दमूहात्मकत्वात् तस्य निव्यत्वं सिद्धवति । निव्यत्वाच्च
 तस्य, 'तस्यापीरूपेयत्वमपि सिद्धं भवति । न च शब्दयोऽपि वेद-कर्तारस्ते तु वैदि-
 कमन्त्राणां प्रष्टारो व्याख्यातातो भिन्न भिन्नवैदिक्यग्रदायप्रवर्तयितारश्च सन्ति ।
 अतः वेदस्यापीरूपेयत्वमेव प्रमाणीभवति ।

शब्द-प्रमाणजन्यं ज्ञानमनुमानान्तर्गतमित्येतत्कथनं न भीमांसा महते । मा तु मन्यते यद् ज्ञानमात्रं स्वतः प्रामाण्यम् । यस्याः कारणमामयाः ज्ञानमुपपद्यते तस्यामेवं ज्ञानस्य यथार्थमपि सञ्चिहितमतो हि प्रमाणान्तरागोच शब्दप्रमाणमपि न केवलं ज्ञानस्य साधनमपि तु तद्ज्ञानस्य यथार्थताया अपि प्रमाणम् ।

भीमांसा अर्थापत्तिप्रमाणमपि स्वीकरोति । भीमांसका अर्थापत्तेः प्रमाणत्वपक्षे बलीयसीयुंक्तीरयन्तारयन्तो लभ्यन्ते । ते दृष्टार्थापत्तिः श्रुतार्थापत्तिरित्येतद्भेदद्वयमर्थापत्तेः प्रतिपादयन्ति । यथा दृष्टार्थं उपपन्नतां प्रपद्यते सा दृष्टार्थापत्तिर्यथा च श्रुतार्थं उपपन्नतां प्रयानि सा श्रुतार्थापत्तिर्भवति । भावोऽयं यद् दृष्टार्थापत्त्यां वस्तुन उपपत्त्यै अर्थान्तरं कल्प्यते (यथा पीनो ज्वेदक्षो दिवा न शुक्ले हृत्पत्रराश्री शुक्ले हृत्पत्रराश्रीन्तरस्य कल्पना क्रियते) श्रुतार्थापत्त्यां वस्तुन उपपत्त्यै शब्दान्तरं कल्प्यते (यथा 'विधेहि' इत्येतत्पदं निशम्य 'द्वारमि'ति पदं कल्प्यते) अनुपपद्यमानार्थदर्शनात् ननुपपादकीभूतार्थान्तरकल्पनम् अर्थापत्तिरित्येतद्वर्थापत्तेर्लक्षणे प्रदर्शयन्तो भीमांसकविद्वांसस्तस्याः प्रमाणान्तरेण अनन्तभावस्य साधयन्ति बलवद् युक्तिमनुपस्थानपुरस्सरम् ।

भीमांसकेषु भावा अनुपलब्धिं प्रमाणं स्वीकुर्वन्ति परं प्राभाकरा अभावमधिवरणरूपत्वेन सत्या न तत्त्वतां स्वतन्त्रां मन्यन्ते । भाट्टभीमांसकानां किञ्च अद्वैतवेदान्तिना मतमिदम्—केस्यचन विषयस्य अभावो येन ज्ञानविपर्याक्रियते तदनुपलब्धिप्रमाणमिति कथ्यते । अत्र घटस्याभावोऽस्तीत्येतज्ज्ञानं केन प्रकारेण भवितुं शक्यम् ? न तादृशं ज्ञानं प्रत्यक्षज्ञानमिति वक्तुं मुदाकम् । अभावस्तु नैवंविधः पदार्थो य इन्द्रियैः प्राप्तव्यः स्यात् । घटस्तु चक्षुरिन्द्रियसन्निकृष्टो भवितुमर्हति परं घटाभावे न । घटाभावरूपं ज्ञानमनुपलब्धिहेतोर्भवति । तस्मादनुपलब्धिः स्वतन्त्रं प्रमाणमस्ति । तस्याः स्वतन्त्रप्रमाणत्वोपपादनार्थं तेषां कथनमस्ति यत् यथानुपलब्धिप्रमाणस्य प्रत्यक्षप्रमाणान्तर्गतत्वमसम्भवं तथैवानुमानप्रमाणेऽपि न तस्यान्तर्भावो भवितुं शक्नोति 'घटस्याभावो घटादर्शनादनुमीयत' इति चेत् कथनं तर्हि तन्नोचितम् । अनुमानन्तु तदैव सम्भवमभविष्यत् यदा अनुपलब्ध्यभावरूपविषयकस्यास्तिसम्यग्धो ज्ञातोऽभविष्यत् । वस्तुस्थितिरनैतादृशी । चेद् यस्य वस्तुनो दर्शनं न भवति तस्याभावोऽस्ति इत्येतद्विधं ज्ञानं विदितं भवतीति स्वीक्रियेत तदा तु आत्माभ्रयदोष एवापत्तेः ।

ज्ञानमिदं सन्दोषमानयोरपि नान्तर्भूतं अनितुं शक्यम् । तस्य ज्ञानात्वा-
क्यरात् असादरयात्मकज्ञानत्वाच्च ।

मीमांसका यथा प्रमाणानि गम्भीरतया विचारितवन्तास्तान्यपि हृत्य स्वकीयं
मनं ॥ कश्चित्चनस्तथैव ते महत्त्वपूर्णं प्रामाण्यवादमपि अतिरुद्धमतया विमुञ्चन्ति
स्म । ते प्रामाण्यं स्वतः अप्रामाण्यञ्च परत इति मन्यन्ते । स्वतः प्रामाण्यवादिनां
मीमांसकानां मतेन स्वतः प्रमाणस्य लक्षणमिदम्—‘ज्ञानग्राहकातिरिक्तापेक्षत्वं
स्वतस्त्वम्’ इति । भाष्येऽयम्—‘ज्ञानग्राहकमामप्रतिरिक्तं सामग्री प्रामाण्यग्राह्य
यत्र नापेक्षितं भवति तच्च स्वतः प्रामाण्यमिति कथ्यते । अत्र (स्वतः प्रमाणे)
ज्ञानस्य तद्वशात्प्रामाण्यस्य च ग्रहणमेकयैव सामग्री भवति । परतस्त्वस्तु नैकस्या
सामग्र्या समुत्पद्यते । तत्र तु ज्ञानग्राहिका सामग्री अन्यथा भवति; प्रामाण्यग्राहिका
चाग्रा । तल्लक्षणमिदम्—‘ज्ञानग्राहकातिरिक्तापेक्षत्वं परतस्त्वम्’ ।

मीमांसकानां मते ज्ञातं प्रामाण्यञ्च ‘इत्येतदुभयमपि एकैव सामग्री गृह्णति ।
मा चैका सामग्र्यस्ति—‘ज्ञाततान्यथालुपपत्तिप्रसूता अपार्थसि’ ।

नैपायिकानां मते ज्ञानग्राहिका सामग्री ‘अनुस्यूताय’ इति कथ्यते ।
प्रामाण्यग्राहिका च सामग्री ‘प्रवृत्तिसाफल्यमूलकानुमानमस्ति ।’

मीमांसकानां कथनमिदम्—

“चक्षुरिन्द्रियव्यभिचरकृष्टाभूतं दूरस्थं जलमालोक्य ‘तत्र जलमवश्य’ मियेत-
ज्ज्ञानं यथार्थमेव मत्वा जलार्थं तत्र गच्छन्ति । न तस्मिन् ज्ञाने सन्देहस्य
या अयथार्थतायाः संशयः वर्तते । ज्ञानं तु यथार्थमेव भवति । न तस्य सत्य-
तायां सन्देहस्य प्रवृत्तिरिति । अस्मिन् सम्प्रत्ये प्रमादरेष तु स्पष्टमेवाभिधानं
गजज्ञानमस्ति न तस्मिन्मा भवितुमर्हति । उभयमपि तद् द्वित्वं परस्परविरुद्धम् ।
ज्ञानत्वात् तद्यथार्थमेव । न तस्मिन्मा भवितुं शक्यम् । कुमारिलभट्टेऽप्येवमेवाह ।

नैपायिकातामिह कथनमेतत्—

इन्द्रियमयोगात् जलस्य ज्ञाने ज्ञाने तदर्थं गमनकारिणं न जनानां मनसि
जल-प्राप्तिविषयकः सन्देहोऽपि स्थानुमर्हति । ‘सम्भवतस्तत्र जलं प्राप्तं न स्याद्वि-
शेषतद्विषयः सन्देहोऽपि तन्मनो प्रदीप्तं शप्नोतीति । दूरस्थं जलमामाद्यं ते जल-
विषयक्यथार्थज्ञानं वर्तुं शक्नुवन्ति । यावज्जलं न प्राप्यते न साधजलज्ञानस्य
सत्यता मुनिभिरतया जायते । तस्मात् प्रथमे ‘जलमिदं’ मियेतादृशमयथार्थं ज्ञानं
भवति ततश्च ‘इदं जलमेव’ इत्येतद्विषयं यथार्थज्ञानं जायते । प्रथममयथार्थं ज्ञानं

‘व्यवसाय’ इति द्वितीयञ्च यथार्थज्ञानम् ‘अनुव्यवसाय’ इति कथ्यते । इदं हि कथयन्तस्ते वदन्ति यत् ज्ञानग्राहिका सामग्री अन्या भवति प्रामाण्यग्राहिका च सामग्री अन्या । एतस्मिन्मान्तस्वीकृतत्वात् नैयायिका-परतः प्रामाण्यवादिन इति निगद्यन्ते ।

मीमांसकानां स्वतः प्रामाण्यवादित्वे कारणमिदम्—

मीमांसका येदं नित्यम् अपौरुषेयं स्वतः प्रामाण्यञ्च मन्यन्ते । तेषां मतं वेद एव पुरुषाये प्रमाणम् । अत एव ते सन्ति स्वतः प्रामाण्यवादिनः । प्रामाण्यकारैरेव वेदस्य नित्यत्वादीन्प्राधान्यिकं मिदं भवितुमर्हति । एतः प्रामाण्यग्राहकास्वीकरणेन न कदापि वेदस्य नित्यत्वादिकं स्थातुं क्षमोति । इदमेव कारणं, यस्मीमांसका यदा प्रत्यक्षनिप्रमाणविषयिण्यां चर्चायां प्रवर्तन्ते तदापि ते तत्प्रामाण्यतन्त्रेष्वपि वेदप्रामाण्यमेव पुरस्कृत्य स्वतः प्रामाण्यसुरी-कुर्वन्ति । यस्तुल्यं तन्प्रमाणमेव मीमांसकाजानमभिमततमं प्रमाणं न च प्रत्यक्षा-दिप्रमाणानि ।

अमृशानं मीमांसकैर्वहुधा त्रिचरितम् । प्रभाकरमतेन समस्तान्यपि ज्ञानानि भ्रमन्ति मयार्थानि । “शुक्तिरज्ज्वादी रजत-वर्षादिरुविषयको यो भवति भ्रमस्तत्र प्रभाकरादौ वदन्ति—‘इदं रजतम्’ इत्येवविधे भ्रमे केवलमिदमंशो प्रत्यक्षज्ञानगोचरो जायते । अद्य-इदम् इत्येतैन योध्यमानस्य पदार्थस्यैवास्तिरतं संसृज्य त्रिरंमति । नास्ति रजताज्ञा प्रत्यक्षस्य विषयः । तत्र तस्य पदार्थस्यावि-द्यमानत्वात् । तत्र तु अन्यत्र दृष्टस्य रजतस्य स्मरणमात्रं सञ्जायते उभयमपि स्वरूपं स्वस्वच्छेदं । श्रुतिप्रमोपादुपलभ्यमानस्य ‘इदं-पदार्थ’ इत्येतस्य स्मर्य-माणस्य च ‘रजतपदार्थस्यान्तराले पारस्परिकभेदग्रहणाभावात् तादृशो भ्रमः समु-त्पद्यते । तत्र कारणं यस्तुतो ज्ञानचोर्विषययोश्च विवेकाग्रहः । शुक्ति-रजतयोर्ज्ञान-भ्रममपि स्वस्वविषये यथार्थमेव” । ‘विवेकाग्रह’ इत्येतत् पदं यदर्थं प्रभाकर-पादा प्रयुज्यन्ति तदर्थमेव ‘अध्याति’ इति पदं प्रयुज्यते ।

हुमारितस्य मुरारिमिश्रस्य च अमृशानमधिष्ठाय तदेव मत्तं यन्नं यायिकाना-मिति । शुक्तिविषयकं ज्ञानं शुक्तिप्रकारकं भवति रजतविषयकं ज्ञानञ्च रजतत्व-प्रकारकम् । शुक्तिरजतत्वं धर्मविशेषणैव मतम् । स धर्मविशेषण शुद्धी रजते च समपार्यमन्वयेनोपविशति । न च ताभ्यां कथमपि स्थित्वा शक्यः । या च शुद्धी रजतज्ञानप्रतीतिर्जायते सा अन्वयाण्यतिरन्ति अन्यस्मिन् विषयेऽन्य-

विषयज्ञानत्वात् । अहं मीमांसका अन्यथाकथार्ति विपरीतकथातिरिक्तेन नाम्ना
व्यवहरन्ति । अकार्यस्य कार्यतया मानं यज्जायते तत्कारणात् विपरीतकथातिरि-
क्येतन्नामापि सार्थकम् ।

प्रत्यक्षज्ञानं यथार्थमित्येतन्मत्वा मीमांसाजगत्तद्वद्वान् समस्तानपि विष-
यान् स्वीयान् मन्यते । न सा धौजानां शून्यवाचं वा 'शक्तिवादमङ्गीकुर्वते' किञ्चाद्वैतवेदा-
न्तिना 'मायावादमेवाद्विद्यते' सा स्वर्गं मरकम्, आत्मानं वैदिकयज्ञ-देयताश्च
प्रत्यक्षोक्तत्वाधारेण स्वीकुर्वते । तेषां सर्वेषामन्यस्तित्वं तद्विमतम् । सा मन्यते
यत् आत्मा परमाणवश्च समित् नित्या भविनाशिवश्च पदार्थाः । सृष्टिरचना कर्मनि-
यमापेक्षिणी । संसार एभिस्तत्त्वैर्विनिर्मितोऽस्ति—१. शरीरम् यत्र स्थित्वा
जीवात्मा स्वानि कृतानि कर्माणि उपभुनक्ति । २. ज्ञानेन्द्रियाणि, 'कर्मेन्द्रियाणि
च—सुख-दुःखभोग-साधनानि । ३. सांसारिकाणि वस्तूनि-भोग्यविषयाः । न
मीमांसास्तीश्वरापेक्षिणी । यद्यपि केचन मीमांसका वैशेषिका इव 'मन्ति परमाणु-
वादिनः परं मीमांसकानां मतेन परमाणवो नैश्वरेण सञ्चालिता भवन्ति । कर्मणां
नैसर्गिकनियमा एव तांस्तथा प्रवर्तयन्ति ।' तस्मादेव संसारोऽयं तादृशः तज्जा-
यते यादृशो हि कर्मफल-भोगाय जीवात्मनामपेक्षितोऽस्ति ।

तत्र-विचारो हि 'मीमांसायाः मीमांसा' ब्रह्मवादिनामनेकैरनुवादिनाञ्च
मन्ये आसयति ।

कारण-कार्यसम्बन्धनिमित्तेन मीमांसा 'शक्तिवादमङ्गीकुर्वते' । सा मन्यते
यद्भीजे 'भवति अदृष्ट-शक्तिः । तत्त्वाहास्येनैव धीजमङ्कुरमुत्पादयितुं समते ।
वाधितायां च तस्यां तस्यां, सा शक्तिः अङ्कुररूपं कार्यं जनयितुं न प्रवर्तयति
धीजम् । सा हि शक्तिः प्रकाश-शब्दानलादौ भास्वरतार्थबोधकताद्दहनादिरूपाणि
गृहीत्वा तद्विविशते ।

न्यायशास्त्रिणो नेमामरदृशोक्तिं मन्यन्ते । तन्मतं यददृष्टशक्तेरप्युपगमनमपे-
क्ष्यत एव न; याथाया अभावे कारणं कार्यमुत्पादयति, सत्याञ्च तस्यां न । इह
मीमांसका वदन्ति यत् कार्यं याथायां मन्वां नोत्पादयितुं समते कारणं तदा तु
मिश्रपतीदं यत् कारणं याथाया अभावायै कामप्यन्यां शक्तिमपेक्षते तदा धीजे हि
घमन्ति कापि शक्तिरदृष्टेयतन् कथं नाङ्गीक्रियते ? अभावापेक्षार्थं कियोत्पादकशक्तेः
सञ्जावाङ्गीकरणञ्च भाव एव शक्तेर्ग्राह्यरूपं ममीधीनतरम् ।

इमामदृष्टाक्षिमवलम्ब्य मीमांसा महतीमेव समस्यां समाधत्ते । कर्मणोऽ-
स्तिष्ठाभावेऽद्यतनं कृतं यज्ञादिकं कर्म समाप्ते मतिं वर्तमाने जीवने लोकान्तरे
येन प्रकारेण फलं दातुं धमम् इत्यत्र मीमांसा प्रुते—“एतस्मिन् लोके कृतं कर्म
अदृष्टाक्षिं प्रादुर्भावयति—सा हि ‘अपूर्वम्’ इत्येतेन नाम्ना विश्रुतास्ति । यथा-
समयं सा अदृष्टाक्षिः (अपूर्वम्) फलति । अखिलान्यपि लीकिकानि वैदिकानि
वा कर्माणि फलवन्ति भवन्तीत्येषोऽस्ति व्यापको नियमः । अपूर्वविषयकं कर्म
न तस्त्वैव व्यापकस्य नियमस्यासंख्योऽन्यतमः ।

मीमांसाया आरम्भविषये विचारोऽयम्—

आत्मा कर्तास्ति भोक्तृश्च । न व्यापको भूत्वा प्रतिसारीरं भिन्नः । ज्ञान-
सुखदुःखेच्छादिगुणास्तत्र समवायसंख्येन सन्तिष्ठन्ते । नास्ति स ज्ञानसुखादि-
स्वरूपः । स निष्क्योऽविनाशी च । निधनानन्तरं स प्राक्तनजन्मनि कृतानि
धर्माणि भोक्तुं परायणः सञ्जायते । नास्ति हि चैतन्यमात्मनोऽनीपाधिकगुणोऽपि
तु नीपाधिकगुण एव । अयस्याविशेषे समुपपद्यतेऽवश्यं स चैतन्यादयीपाधि-
गुणः । सुषुप्ती मौलौ ज्ञात्मा ज्ञानेन गुणीनानुक्षिपते । इन्द्रिय-विषय-संयोगरूपो-
त्पादककारणाभावात् । पात्रन्तो जीवास्तावन्त एवात्मानः । जीवात्मानो यदा
भग्नानि भुङ्क्ष्व । आरम्भविषयका विचारा मीमांसायाः प्रारम्भे त एव सन्ति
नैययैवोपिकादिदर्शनानाम् ।

आरम्भज्ञानमधिष्ठय मीमांसकपण्डितानां विचारेषु प्रायेण न साम्यम् ।
कुमारिलभट्टप्रभृतीनां भगमिदं यद्वात्ममन्विषि ज्ञानं न सर्वदैव भवति । यद्वा-
त्मनि विचार्यते तदात्मज्ञानं सञ्जायते यद्‘हमस्मि’एवंविधं ज्ञानम् ‘आत्मवित्ति’-
रिति कथ्यते । आरम्भविषये विषयीभूतः पदार्थ आत्मेति प्रोच्यते ।

प्रमाकरप्रभृतिपण्डिता न भाङ्गानां मतमनुगच्छन्ति । ते तु भाषन्ते ‘अहं
वित्ति’सम्बन्धिनी धारणैवायुक्ता । एतस्यैवात्मनस्तज्ज्ञानस्य ज्ञानार्थं ज्ञेयत्वञ्च
युगपत् सम्भवम् । कर्तृकर्मणोर्व्यापारः पृथक् पृथक् भवति । तत्र परस्परं विरोधो
भवति । एकरूपामेव क्रियायां युगपदेकमेव वस्तु कर्तुं भवत् कर्म च भवत् न
स्यात् दावतीति । प्रतिविषयस्य भावावसरे तेनैव ज्ञानेनात्मा कर्तृत्वेनोक्तस्यते
तस्मात् ज्ञाने मतिं वर्त्तिमिदमपि यत् यदात्मो ‘अतोऽस्मात्तन्निर्दिश्यते’ किं वा ‘घटवि-
षयकं ज्ञानमस्माभिरनुभूयत’ इति अत्र ज्ञानग्रहीतुर्ज्ञातृत्वेन प्रतीयमानावादेन
ज्ञानग्रहीतृत्वादितरव्यवस्थोऽत्र ज्ञानं भिन्नभिन्नावेन निर्धार्यते ।

न भाट्टप्रदायः प्राभाकर सम्प्रदायस्योपर्यभिहित मतं स्वीकुरते । तन्मतेन
 आत्मनो ज्ञानस्य विषयो भवितुं शक्यः । तत्कथनमिदम्—चेत् प्रतिविषय-ज्ञानेन
 पद आत्मनो ज्ञानमुदभासिष्यत् तदा 'घटभिममहं जानामीत्येष भावोऽपि सदैव
 परमस्यस्यतः । परं न प्रतिविषयज्ञानेन साधर्म्येऽपि भाव उपतिष्ठते ।
 तेन ज्ञायते यद् आत्मज्ञानं विषय-ज्ञानस्य नास्ति नित्यः सत्त्वरः । तत्कदाप्यु-
 चेति नैव । अपि च न । अतस्तद्-विषयज्ञानाद् विपरीतम् । एवं स्थिते कर्तृ-जर्मणो-
 रिति समापतेदित्येतत् कथनन्तु शुद्धमेव ! न तत्र वस्तुतो विरोधः ।
 आत्मानं विद्धि इत्येतच्च वैदिकं वाक्यं किंवा 'अहमात्मानं वेति' इत्येतच्च लौकिकं
 वाक्यं न सर्वमेव ध्येयम् । अथ च चेदात्मा न कदापि ज्ञानगोचरो भवति
 तद्वार्तं ते काले स्वात्मनोऽस्तित्वस्य स्मरणं कथं सम्भवं भवितुमर्हेत् ? अतीत-
 कालवर्तीश्चात्मा भारय ज्ञानस्य ज्ञातारितः । तत् तु साम्प्रतिकस्यात्मनः स्मृति-
 ज्ञानस्य विषयो भवितुमर्हति ।

ज्ञानस्य ज्ञानं केन प्रकारेण भवतीत्यत्र प्राभाकरास्तु कथयन्ति यद् ज्ञानं
 ज्ञातृ-ज्ञेययोः प्रकाशकं सत् स्वयमपि प्रकाशते परं भाट्टास्तु वदन्ति यद् ज्ञानं न
 स्वाभावेनैव स्वविषयो भवितुं शक्नोति । तत्तु ज्ञातृतामाधारीकृत्यानुमाने परोक्ष-
 रूपतया समवाहं भवति । अतः ज्ञानस्य ज्ञानं स्वयं प्रत्यक्षं सञ्जायत इति
 युक्तं वचो न ।

मीमांसानां कर्मकाण्डस्यैव प्राधान्यं दृश्यते । यासां देवतानां कृते स कर्म-
 काण्डः स्वीकृतोऽस्ति सा देवता अपि तत्र तस्य कर्मकाण्डस्य पुरतो नूतभावा
 इव वीक्ष्यन्ते । ये हि वेदा ईश्वरं गायन्तो न लुप्यन्ति तन् ईश्वरमपि सा वेद-
 महिमगान-तरङ्गनिमग्नतया वितस्मार ।

मीमांसकानां मतमिदं यत्कर्त्तव्यस्य पालनं मानवस्य धर्मोऽस्ति । कर्त्तव्य-
 पालनं स्वार्थ-भावं विहाय करणीयम् । कर्त्तव्यानां जर्मनीयो शार्शनिकोऽपि एवमेव
 मन्यते मीमांसका वदन्ति यत् संकामभावेन धर्मस्याचरणं नोचिततरम् । सृष्टिस्तु
 स्वयमेवैवंविधा यत् सा धर्मोच्चारिण प्रति सुखानि सृजति । न तं सा सुख-
 वञ्चितं विदधाति । प्रनीच्यः पण्डित कोटो यदि कर्म-फलप्रदाता परमेश्वर इति
 विश्वसिति तदा मीमांसका विश्वमस्ति यज्ञैसर्गिकनियमा एव वस्तुतः सन्ति कर्म-
 फल-प्रदाने कारणम् । प्राचीना मीमांसका जीवनस्य चरमं लक्ष्यं स्वर्गं मन्यन्ते
 परं नवीनास्तु बहवो मोक्षमेव जीवनस्य अन्तिमं लक्ष्यं स्वीकुर्वन्ति ।

“प्रपञ्चसम्बन्धविलयो मोक्ष इति मोक्षमधिकृत्य मीमांसा प्राह । अग्रे च सा श्रूते—“श्रेया हि प्रपञ्चं पुरयं वध्नाति—भोगापननं शरीरं, भोगमाधनानीन्द्रियाणि, भोग्याः शब्दादयो विषयाः । भोग इति च सुखदुःखनिपयोऽपरोक्षानुभव इत्युच्यते । तदस्य त्रिविधस्यापि बन्धस्य आत्यन्तिको विलयो मोक्ष इति । मुक्त आत्मा शरीरेन्द्रियमतो विरहितत्वात् चैतन्यरूपं धर्मं न निदधति तस्मात् सा नानुभवति सुखं-दुःखञ्च । इदमेव कारणं यन्मोक्षावस्था नास्ति आनन्दवस्था । मोक्षावस्था सर्वविधदुःखरहितावस्थास्ति अत एव सा काम्यते मोक्षाधिभिः । मोक्षविषये वेदान्त-मीमांसयोर्मध्ये एतावदेव वैमर्षं यद् वेदान्तदर्शनं प्रपञ्च-विलयं मोक्षं मन्यते परं मीमांसा प्रपञ्चसम्बन्धविलयं मोक्षम् । मीमांसाया मोक्ष आनन्दशून्यो यद्यस्ति तदा वेदान्तस्य मोक्ष आनन्दमयः ।

वेदान्तस्य अतमिदं यत् स्वप्नप्रपञ्च इव संसारप्रपञ्चोऽविद्याकृतोऽस्ति । अतः ब्रह्मज्ञाने सति अविद्या विलीयते । अविद्यायां विलीनायां सत्यां जगदपि नावशिष्यते तदपि विलीयते परं मीमांसाया दृष्टिस्तु अन्यैव । सा तु मन्यते यत् संसारस्य सत्ता न नश्यति । सा वक्ति यन्मुक्तावस्थायां संसारस्तथैव तिष्ठति यथा अविद्याज्ञायाम् । केवलं बन्धस्य विलयो भवति । अदृष्टते प्रपञ्चसम्बन्धस्य विलयो यदि मोक्ष इत्युच्यते तदा गुरुप्रभाकरमते धर्माधर्मयोर्निःशेषभावेन भाशे सति उपस्यस्य वेदस्यात्यन्तिक उच्छेद एव मोक्ष इत्यभिधीयते ।

वरतुलौ मीमांसा यज्ञादिवैदिकानुष्ठानानां तात्त्विकविवेचनोपपत्त्यर्थं यान् सिद्धान्तानां विश्वकार ते परममहत्त्वशालिनः सन्ति । शब्दविषयकश्च तदीयः सिद्धान्तो भाषाशास्त्ररूपेण कामपि अद्वितीयमेव महत्त्वं निदधति । कुमारिल-स्वाभिहितान्धववादः प्रभाकरस्य चाश्विपत्ताभिधानवादः शास्त्रद्वेष-निरूपणाच्च परमोपकारी । बालमनोविज्ञानस्य तु दर्शनमिदं महान् निधिरेव । विभ्राम बाह्यमित्येतत्तु दर्शनमिदमेव बोधयति । वैदिकधर्म-ज्ञानाय मीमांसाध्येतरस्यास्ति ।

(१२)

वैशेषिकदर्शनम्

अस्ति वैशेषिकदर्शनस्य कर्ता महर्षिः कणादः । मूलनाम तु तदीयम् उल्लूक इत्यासीदत एव तस्य दर्शनं कणादं वा औलूक्यमित्येतेन च नाम्ना विंश्रुतम् । एतस्मिन् दर्शने 'विशेषः' इत्येतदाख्यः पदार्थः स्वीकृतोऽस्ति तस्माच्छास्त्रमिदं वैशेषिकमिष्येतया च संज्ञया विधिविहितम् । वैशेषिकदर्शनस्य सुप्रसिद्धं भाष्यमस्ति प्रशस्तपादकृतम् पदार्थधर्मसंग्रहः । स्ववैशिष्ट्याद् वस्तुतो भाष्यमिदं वैशेषिकदर्शनस्य ग्रन्थश्चैव सत्यन्त्रो ग्रन्थ इव शोभते । शारीरकभाष्ये कृताभ्यां द्वाभ्यां टीकाग्रन्थाभ्यां भवति ज्ञानं यत् सिंहलाधिपती रावको 'वैशेषिकसूत्रं' टीकापोषितश्चकार । परं न सा टीका साम्प्रतमवाप्यते । प्रशस्तपादभाष्ये पदार्थधर्मसंग्रहेऽपि द्वाहुत्तमौ टीकाग्रन्थौ राजते—१. उदयनाचार्यस्य किरणायली, २. श्रीधराचार्यस्य च न्यायकन्दली । अर्वाङ्गनं हि वैशेषिकं साहित्यं न्यायसमिधमधिगम्यते । न्यायसमिधतवैशेषिकसाहित्ये शिवाश्रित्यस्य सप्तपदार्थां लीगादिभास्वरस्य तर्क-कौमुदी, वल्लभाचार्यस्य न्यायलीलावती, विधवापपञ्चाननस्य भाषापरिचयैः सिद्धान्तमुक्तावलीटीकोपेतो नितरां महावर्ण्यं ग्रन्था विभान्ति ।

न्यायवैशेषिनाभिधे वर्तने स्तो हि समानतन्त्रभूतवर्तने । द्वयोरप्युद्देश्यमेकमेव । यथा वैज्ञान्तसारूप्यप्रभृतीनि दर्शनानि जीवः केन प्रकारेण दुःखेभ्यो मुक्तः स्यात् इत्यत्र ॥ मोक्षमनुयादित्येतं विषयं प्राधान्येन प्रतिपादयन्ति तथैवेमेऽपि । एतन्मायं यद्यपि द्वेऽपीमे विस्तृतः परं द्वयोरपि मध्ये मतभेदोऽपि दृश्यते । न्यायदर्शनं प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दमञ्जवानि चत्वारि प्रमाणानि मन्यते परं वैशेषिकदर्शनं प्रायश्चानुमानाभ्ये द्व एव प्रमाणे स्वीकरोति । प्रथमन्तु वैषम्यमिदमनुमयोर्मध्ये । द्वितीयदोदं यत् न्यायदर्शने षोडश पदार्थाः स्वीकृताः सन्ति । परन्तु वैशेषिके नव एवेतेऽस्वीकृताः—१. द्रव्यं, २. गुणः, ३. वर्जः, ४. सामान्यम्, ५. विशेषः, ६. समवायः, ७. अभावः । एतेषु यद् भाष्यपदार्थाः सन्त्यादिमाः । अन्यत्राभावपदार्थोऽस्ति ।

‘पदार्थः’—इत्येतस्यार्थोऽस्ति तद् वस्तु यस्य बोधः केनापि पदेन जायते । अतः यावन्त्यपि वस्तूनि सन्ति वा यानि केनापि नाज्ञा व्यपदिश्यन्ते तानि सत्रांगि ‘पदार्थ’ इत्युच्यन्ते । पदार्थो द्विविधो भावात्मकोऽभावपरमकश्च । सत्ता-वान् पदार्थो भावपदार्थः किञ्च अमत्तागान् अभावपदार्थ इति कथ्यते । घट-पटमन-आरामप्रभृतिपदार्थाः सन्ति भावात्मकाः । वैशेषिकस्मृत्यं केवलं “द्रव्य-गुण-कर्म-नामान्य-विशेषमपवाया” इत्येतान् पञ्च भावपदार्थान् भव्यते । अवाक्येन वैशे-पिकदर्शने ‘अभावो’ नाम सप्तमश्च पदार्थो तद्विस्तः । अभावश्चतुर्विधो-प्रागभावः, प्रध्वंसाभावः, अत्यन्ताभावः, अन्योन्याभावः ।

द्रव्यम्—क्रियागुणवत् स्वमवाधिकारणं द्रव्यमिति कथ्यते । द्रव्यं भवति पृथिवीजलतेजोवायुवाकाशकालदिगात्ममनोभेदेन नवविधम् । नीलरूपस्य चलन-क्रियायाश्चाप्यधिकार्यात् तमो द्रव्यं नेरपेतदुपस्था वैशेषिका सीमांसकमतं दशमं द्रव्यं तमो निरस्यन्ति । पृथिवीजलतेजोवायुवाकाशः पञ्च महाभूतानीति कथ्यन्ते । पृथिव्या गन्धः, जलस्य रसः, तेजसो रूपम्, वायोः स्पर्शः, आकाशस्य च गुण शब्दोऽस्ति । इमे गुणा बाह्येन्द्रियैः पञ्चमि प्रत्यक्षंभवन्ति । इमानि पृथिवी-जलतेजोवायुवाकाशनामानि द्रव्याणि कारणरूपेण सन्ति निरयानि परं कार्यरूपेण भवन्त्यनिरयानि । भावोऽप्यमेतेषां पञ्चानामपि द्रव्याणां परमाणवः सन्ति निरयाः । परमाणूनां निरयत्वत्वात् अनादित्वादनन्तराद्यः । सर्वाण्यपि कार्यभूत-द्रव्याणि परमाणुसंयोगेन निष्पद्यन्ते । संयोगज-त्वात् स्वावयवत्वाच्चेमानि कार्यभू-तद्रव्याणि सन्त्यनिरयानि । परमाणूनामगतिरवमनुमानेन ज्ञायते ।

आकाशस्य गुणः शब्द इत्युपरि श्रेणम् । आकाशो न प्रत्यक्षो भवति । शब्द एव भवति । अपरिमितत्वाद् रूपरहितत्वाच्चाकाशस्य प्रत्यक्षत्वं न जायते । शब्दज्ञानेनैव स अनुमीयते । दिक्कालात्ममनसां गुणः शब्दो न, तद्भावेऽपि तेषां त्रिप्तमानत्वात् । अत आकाश एव शब्दगुणकः निरवयवत्वाग्निरपेक्षत्वात् स निरयोऽप्यस्ति ।

आकाश इव दिक्कालादपि न मोचरी भवति । नात्रपि निर्याः सर्वस्यापिनी च । दिशोऽपि ज्ञानमनुमानेन जायते । अत्र तत्राद्येऽविषयप्रत्ययानां कारणं मा । बालोऽपि भूतभाविप्राचीनादिप्रत्ययानां कारणम् । यद्यप्याकाशदिक्काला-समवेकात्मका अविभाज्याश्च परमुपाधिभेदान्नाना प्रतीयन्ते ।

आत्मा—आत्मास्ति नित्य-द्रव्यम् । तत्र बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्मा-
धर्मसंस्कारादिगुणा वसन्ति । तत्र शरीरेन्द्रियमनोभ्यो हि पृथक् स्वतन्त्रसत्ता-
यत् । 'सत्यदृष्टस्येतरेण प्रत्यभिज्ञानात्', 'एकविनाशे द्वितीयाविनाशाच्चैकत्वम्'
इत्यादिसूत्रैरात्मन इन्द्रियत्वं, 'तस्मान्मुखविक्रामस्य हर्षो हर्षस्य च स्मृतिः
स्मृत्येतेनुभयो हेतुः स च जन्मान्तरे शिशोः' इत्यादिना च तस्य (आत्मनः)
शरीरस्य स्पर्शद्वयद् दर्शनमिदं दृष्टं भवति । आत्मा नित्यः सर्वव्यापी विशुद्धास्ति ।
स च परमात्मजीवात्मभेदेन द्विविधः । 'अव्ययमनो मनस्त्वमपि न सङ्गच्छते ।
अणुरूपपरब्रह्ममनो न भवति प्रत्यक्षम् । प्रत्यक्षार्थं महत्त्वमपेक्ष्यते । मनश्चेदात्मा
स्यात् तदा सुखदुःखेच्छादिकानामपि अप्रत्यक्षत्वं भवेत् । इत्थं ह्यात्मायं द्वयं
चैतन्याधिष्ठितं शरीरेन्द्रियमनोभ्यो भिन्नम् । 'वेदान्तदर्शनमार्गैक एव इति
मन्यते परं व्यायवैशेषिकदर्शनमारमनोऽनेकत्वं स्वीकुरुते । इच्छामुख-प्रवृत्तिज्ञाना-
दिविभिन्नतया तस्य अनेकत्वं सिद्धयतीति तस्य कथनमस्ति । प्राचा नैयायिकानां
मतेन आत्मानुमेयोऽस्ति । इच्छाद्वेषप्रयत्नादिकलिङ्गेन स अनुमीयते । नयनैया-
यिका आत्मानं प्रत्यक्षस्य विषयं मन्यन्ते । एतद्व्यञ्जे मनोनामैकग्रन्तरिन्द्रिय-
मभ्युपगच्छन्ति । कणादस्य तु मतमिदं यत् नारमागमिको न चानुमेयोऽपि तु
स प्रत्यक्षगम्यः—'अहमिति वाङ्मयं व्यतिरेकाज्ञागमिकम् ।

मनः—आत्मज्ञानेच्छामुखदुःखादिकं येनाभ्यग्तरेण साधनेन प्रत्यक्षं भवति
तस्मिन् इति कथ्यते । उक्तञ्च—'सुखदुःखाद्युपलब्धिसाधनमिन्द्रियं मनः' । प्रति-
शरीरे भिन्नत्वात् अनेकं, त्रिधाकारित्वान्मूर्तमणुं च मनं तत् । तस्याशुत्वमधि-
कृत्य भाषापरिच्छेदे शोक्तम्—

“माघात्कारे सुखादीनां करणं मन उच्यते ।

अयोग्यत्वात् ज्ञानानां तस्याणुत्वमिहेष्यते ॥”

मनो विभु न । एकस्मिन् काले एकस्यैव विषयस्य ग्राह्यत्वात् ।

गुणः—गुणः सन्नि द्रव्याध्यायाः । परमिमे स्वयं न गुणाध्यायाः । भाष्योऽयं—
द्रव्यं गुणमाधिरप्य निष्ठति परं गुणो गुणमाधिरप्य न । कणादः—रूप-रसगन्ध-स्पर्श-
संख्या-परिमाण-वृथवर्ज-संयोग-विभागपर्यापरवबुद्धि-सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नान्
सप्तदशगुणान् उल्लिखति । प्रशस्तपादो गुरुत्वद्वयव्यसनेहसंस्कारधर्माधर्मसाम्ना-
क्यान् सप्तगुणानन्यांश्चोक्षिगतीष्यं चतुर्विंशतिगुणः सन्नि ।

नैयायिकदर्शयिष्योर्मध्ये गुणविषयकाः केचन मतमेदाः प्राप्यन्ते पाकजो-

रपत्ति-द्विरसंख्या-विभागजविभागविषये द्वयोरपि विवादो वर्तते । नैयायिकानां मतमिदं यद् अग्नीं क्षिप्ते मग्निं घटे घटः पक्षतां याति न च परमाणवः परं वैशेषिका वदन्ति अग्निना परमाणवः पक्षतां गत्वा द्वयशुकादिक्रमेण घटमुत्पादयन्ति पुनः एव हि परमाणुपाको वैशेषिकदर्शने पोलुपाक इति कथ्यते । द्वित्वविषये तयोर्विचारा इमे—द्विरसंख्या अपेक्षाबुद्धिजन्यास्तीति वैशेषिकाणां विचारः । द्वित्वसंख्या अपेक्षाबुद्धिज्ञाप्यास्तीति नैयायिकानां विचारः । अनेकैकत्वबुद्धिरपेक्षा-बुद्धिरिति कथ्यते । वैशेषिकमतेन द्वित्वं स्वतन्त्रं वस्तु । नैयायिकमतेन द्वित्व-मेकत्वकल्पनाभ्यन्तरं दृष्टास्ति न च स्वतन्त्रम् । अपेक्षाबुद्धितस्तदभिप्यक्तिर्भवति । पूर्वमेव विभागजविभागमधिकृत्यापि तदीयो मतमेव । वैशेषिका विभागं विभागजस्यै मन्व्यन्ते । नात्र नैयायिकाः श्रद्धयते । एतान् एव मतमेवान् विलोक्य केनाप्युक्तम्—

द्वित्वे च पाकजोत्पत्तौ विभागो च विभागजे ।

वस्तु न रणलित्वा बुद्धितं चै वैशेषिकं विदुः ॥

कर्म :—शारीरिकक्रिया कर्म इत्युच्यते । गुण इव कर्मापि द्रव्यमाश्रयति । परमिदं द्रव्य-गुणाभ्यां भिन्नम् । द्रव्यं गुणं कर्म च भवति । गुणो द्रव्यस्य निष्क्रियं रूपमस्ति कर्म तु सक्रियं रूपम् । गुणः स्वस्याधारभूतपदार्थस्य निष्क्रियो धर्मोऽस्ति न तत्रैव स्थितो भवति । कर्म तु गतिशीलो व्यापारः । तत् पदार्थं स्थानान्तरं प्रापयति अतस्तत् पदार्थं संयुनक्ति त्रियुनक्ति च । न तस्य स्वकीयो हि कोऽपि गुणः । उपेक्षयाश्चेपणापुञ्जप्रसारणगमनभेदात् तत् पञ्चविधम् । पृथिव्यग्नेर्जोषाद्युमनसु कर्मणो गतिः प्राप्यते न आकाशदिस्काकाशमसु । आकाशादीनां सर्वस्यापिवाहः ।

सामान्यम्—विश्वमेकमेवेति (भ्रमवादमध्यक्षेन) युगलं सामान्यम् । मनुष्यो जापेन श्रियेत वा आगच्छेत् गच्छेद् वा परं तदीयं मनुष्यापरूपमामान्यं गदैव विद्यमानमेव दृश्यते अतस्तद्विधा निश्चयता प्रमाणमपि पञ्चमिति । सामान्य-मेव जातिरित्युच्यते तद्विभागायामुक्तम्—“अनुवृत्तिप्रत्ययहेतुः सामान्यम्” । यद्यपि पञ्चवृत्तपञ्चदशद्वैपत्त्याः सन्ति भिन्नभिन्नजनाः । परमेतेषु त्रिष्वपि मनुष्य-स्यैव नाम सामान्यमनुगममस्ति तस्मान् ते सन्तोऽपि भिन्नभिन्ना मनुष्या एव सन्ति । मनुष्याश्चान्यद्व्येन ते न भिन्नाः । एतेन निर्वृत्तं यत् सामान्यनामा

पदार्थः सोऽस्ति यद्धेतोर्मिन्नमिन्नव्यक्तय एकस्यामेव जातौ समाविष्टा भूत्वा एकै-
नैव नामधेयेनोच्चरिता अवन्ति ।

भारतीयदर्शने सामान्यमधिकृत्य त्रीणि सन्ति प्रमुक्तानि मतानि—१. बौद्धानां
मतम्, २. जैन-वेदान्तिनां मतम्, ३. नैयायिकवैशेषिकानां मतम् । बौद्धा
व्यक्तिमेव सामान्यत्वेन मन्यन्ते । ते सन्ति चण्डमूढादिनः । अतः जातिमपि ते
अनिव्यामवगाच्छन्ति । दूराकारप्रतीतिमिमित्तेन ते अपोहं स्वीकुर्वन्ति । जैना
वेदान्तिनश्च सत्तां न व्यक्तेः पृथक् मन्यन्ते । तन्मतेन सामान्यव्यक्त्यपेक्षया
साधारण्यसम्बन्धोऽस्ति । नैयायिकवैशेषिकमतेनावश्य सामान्यं निर्याः पदार्थः ।
तद् (सामान्यम्) व्यवस्था भिन्नं सद्यपि तत्र समवेतमस्ति । तेषां मतेन तस्य
सत्ता इत्यत्रास्ति । व्यापकत्वदृष्ट्या सामान्यत्रिविधम्—परं सामान्यम्, अपर
सामान्यम्, परापरसामान्यम् । अधिकतमसीमाया यद् व्यापकं तद् पर
सामान्यं भवति । न्यूनतमसीमायां व्यापकं यत् तद् अपर सामान्यं किञ्च
यन्नाधिकाया न च न्यूनाया सीमायां व्यापकं तद् भवति परापरमिति । पर
सामान्यं जातिरस्ति; अपरं सामान्यं घटत्रयं वर्तते किञ्च त्रैव्यस्य परापरसामा-
न्यमस्ति ।

विशेषः—एष 'विशेष' पदार्थो वैशेषिकवर्णनस्य मुख्यपदार्थः । कदाचित्
विशेषपदापवादविवादेन वर्णनमिदं वैशेषिकमिति प्रथितम् । तर्कभाषाया विशेषा
'निर्यां निर्याद्व्यवृत्तिः' इत्येतत्पकारेण वर्णितः । भाषांशं यत् विशेषो नाम
पदार्थः परमाण्वादेषु समति स अन्तिमव्यावर्तकधर्मोऽस्ति । अन्तिमभेदकधर्म-
स्यात् न 'विशेष' इत्यभिधीयते । परमाणुभेदोपपादनाय विशेषस्योपपत्तिः
कृतास्ति । तद्धेतोः एकः पार्थिवः परमाणुः परमात् परमाणोर्भिन्नोऽस्ति । पृथि-
व्यसंज्ञोक्तानुपरमाणुषु किञ्च आकाशो न वर्तते । दिक्कालयोरेकत्वादभिष्टाद्य न
विशेषस्तत्र अर्पयते । आत्मनो मनसश्च भेदकधर्मस्तदीया एव गुणाः सन्ति
तस्मात् तत्रापि न विशेषं कल्प्यते । निर्याद्व्य-पार्थक्याय एव 'विशेषो' नाम
पदार्थोऽङ्गीकृतो जातः ।

समवायः—न्यायवैशेषिकदर्शने सम्यग्यो द्विविधः—१. संयोगः, २. सम-
वायश्च । तत्र अयुनविद्युयोः समवाय इति कथ्यते । अन्ययोस्तु सम्बन्धः संयोग
एव । घटे तन्तुः समवायसम्बन्धेन निर्यामि परं घटे पुरतः स्थितस्य तु पुरत-
स्य स्थितिः घटे संयोगसम्बन्धेनास्ति । यथोक्तं पृथग्निर्णयपराश्रितमेवाव-

तिष्ठते तादयुतमिदमिति कथितौ । संयोगः सम्बन्धस्त्वनिरयो भवति यत्तत्तं
विनापि वस्तु स्वमत्तां धारयितुं शक्नोति । परं ममवायसम्बन्धोऽस्ति नित्यः । स
वस्तुद्वये नित्यत्वेनाप्रतिष्ठते । सः अङ्गाङ्गिनोः गुणगुणयोः, क्रियाक्रियायोः
जातियवयोः, त्रिगोपनित्यद्वययोश्च स्थितौ भवति । समग्रायसम्बन्धस्य विशि-
ष्टतास्ति तदीया नित्यता । समग्रायसम्बन्धाधार धृत्वा न्यायवैशेषिकदर्शने कार्य-
कारणत्रिपिण्डी तत्त्वतत्त्वकल्पना कृतस्ति ।

अभावः—अभावः सप्तमः पदार्थः । नास्त्यान्तर्भावो द्रव्यादिपद्वत् भवितुं
शक्नोति तन्मात्रेण तेभ्यः पृथक् स्वीकृतो जानः । यथा देवदत्तोऽप्राप्तनित्यत्वेन
वाक्येन देवदत्तस्यास्ति त्वं ज्ञातं भवति तथैव देवदत्तोऽत्र नास्तीत्येतेनापि निषे-
धाम्भवेन वाक्येन देवदत्तस्यास्ति त्वं मिदमिति तस्यान्यत्र विद्यमानत्वात् । अत
एव अभावोऽपि पदार्थेषु स्वीकृतः । वैशेषिकमूले बहुत्र अभावः प्रमेयत्वेनोत्ति-
ष्ठतिः प्रकाशपादभावेऽपि अभावस्य व्याख्या प्राच्यते तेन स्पष्टत एव मिदम-
तीदं यत् कणादोऽप्यभावमन्वयमन्यत । वस्तुतोऽभावरूपद्वयस्य कल्पना वैशेषिक-
सिद्धान्तस्य पुरार्थं निनान्तमेवापेक्षितम् । वस्तुशाब्दोऽभावं तावन्तमेव महत्त-
ममप्यवच्छेदति यावन्तं स भावं महत्तपूर्णं जानाति । वैशेषिकदर्शनदृष्ट्या तु दुःखा-
त्यन्ताभावरूपमुचित्वरूपप्रिवेचनमभावरूपद्वयोर्ज्ञातिसम्भवेन सविशेषेण जाह्नति ।

परमाणुवादः—यथा दर्शनान्तराग्रां मतेन जगत्प्रीत्यारम्भमस्ति । तद्य
जीवानामुपायार्थं भुक्त्यर्थं च निर्मितमस्ति । वैशेषिकदर्शनदृष्ट्यापि तथैव मतोऽयं
संगतः । वैशेषिकदर्शनं 'सन्तारस्य सर्वाणि कार्यद्रव्याणि पृथिवीजलतेजोवायुपर-
माणुभिर्निर्मयिन्त' इति मन्यते । तस्माद् दर्शनमिदं परमाणुवादोति शीघ्रमेव ।
अत्र तत्त्वैवमपि मते यत् परमाणुना संयोगो वियोगश्च कर्मफलानुसरन्
भवति । प्रतीत्यै परमाणुवादो भौतिकवादिद्वयस्य परित्यक्त प्रवर्तते परं भारतीय-
परमाणुवादो आप्यातिमर्कं मिद्वान्तमाध्यायोपगच्छति । शरीर्या भाहुः परमाणवः
स्पष्टः परस्परं संबन्धिनः विभज्यन्ते च य वापि नियन्त्रकारिणो चेन्नशानियां
दि तान् विच्छेदति । परं भारतीयो वैशेषिकशास्त्रिण आचक्षते परमाणून् ईश्वरः
कारिणः स तान् व्यवस्थाप्य निरूपयति । स जीवाद्यनुसृष्टं कार्यफलानि उपभो-
जयितुं परमाणून् विद्यात् स्मरन्त्यति । तदिदमेव शृष्टिः सत्यं च जादते ।

वैशेषिकस्य परमाणुवादो जगत्सन्तमेव भावं व्याप्यति यो व्याप्यते विलीयते
च । न जगत् नित्यः पदार्थः—आकाश-दिश-जल-आग्नेय-निरपरमाणु-

जायन्ते न च लीयन्ते सन्ति इमे नित्या पदार्था न परमाणुनाद विषया । कार्यद्रव्याणि सैन्ध्यनित्यानि । परमाणुद्रव्यसंयोगेन निर्मित कार्यद्रव्य 'द्रव्यणुक' नाम्नाभिधीयते । अणूना संयोगेन कार्यद्रव्याणि जन्म गृह्णन्ति तेषा विच्छेदत च तानि विनाश प्रयान्ति । पृथग्वैयर्थ्याना द्रव्याणा सृष्टेर्लोकस्य क्रमप्रतिपा दन परमाणुवादस्य वर्तते लक्ष्यम् ।

समस्तमपि जगद् भौतिक, तस्य च कार्यद्रव्याणि चतुर्विधवृथिबी जल-तेजो-वायुपरमाणूना संयोगात् सञ्जाताना द्रव्यव्यणुकादीना सन्ति विचारभूतानि किंवा कार्याणि ।

जगद्विषयिण्या व्यवस्थाया उपपत्तिमुद्दिश्य वैदोषिकदर्शनस्येव कथनमस्ति— जगति परमाणुसंयोगजन्यानि भौतिकानि कार्यद्रव्याणि विद्यन्ते शरीरेन्द्रियमनो-बुद्धयद्वैकारमुक्ता जीवात्मानश्च । सर्वेषामप्येतेषा बुद्धि दिव्वाकाकाशावस्थित कार्यकारणानुक्रमिकमस्ति । जीवात्मानो नैजधी ज्ञान-कर्मवशात् सुखानि दुःखानि च उपभुञ्जति । पुण्याना फल सुख दुरिताभाञ्च फल भवति दुःखम् । मात सन्ति जीवात्मना सुख दुःखानि प्राकृतिकनियमनिष्पन्नान्येवापि ॥ कर्मफलनियमाधीनानि च वर्तन्ते । भावोऽयं यो यद् वपति तदेव लुनाति । प्राकृति-कनियमस्यार्थोऽयम् कारण विना कार्यं नोत्पद्यते ।

सृष्टिप्रलयौ—वैदोषिकदर्शन सृष्टि-संहारविषयक परमेश्वर मण्यते । स एवाखिलविश्वशास्ता । तद्विषयेव सृष्टि प्रलयश्च भवत । यदा स इच्छति तदैव वित्तनोति विश्व येन जीवा स्वकर्मजन्यानि सुखानि दुःखानि उपभोक्तु शक्नुयुर्यदा चात्सी कामयते तदैव स विश्वमावृण्वति । जगत् सृष्टेर्लोकस्य च प्रगटो न कदाप्युच्छिन्नतामुपैति । सृष्टिलयमनुयाति लक्ष्य सृष्टिम् । पुरातनकम सहस्रं नयप्रमावतरणमेव सृष्टिरिति, निगद्यते । ईश्वरो हि जीवाना पुरातनक मांनि विचारार्थं नयां सृष्टिं कृण्वति । यदैव स सृष्टिप्रणयन कथयति तदैव जीवात्मना सृष्ट्यानुसार भोग-साधनानि निर्माणोन्मुखमभितुमुपक्रम-ते अदृश्य जीवात्मना, तत्कर्मफलानुष्ठां दिनाम्प्रति च तान् (जीवान्) प्रचोदयति । वायुपरमाणु-संयोगाद् वायुमहाभूत, जलपरमाणुसंयोगाद् जलमहाभूत, पृथिवी परमाणुसंयोगात् पृथिवीमहाभूत, तेजसश्च परमाणुसंयोगात् तेजोमहाभूतमुत्पत्ति यनति । वायुराकालो, वायौ जल, जल च पृथिवी-तेजसी सन्तिदृश्य । ईश्वराभि ध्यातमात्रं दिव्यं च कर्मस्वरूपप्रहाणमुत्पद्यते । अस्ति तत् पार्थिवतमपरमा

पृथ्वा जीवभूतम् ब्रह्माण्डमनन्तज्ञानपैराग्यैश्वर्यशाली ब्रह्मा तथा मन्त्राह्वयति यथा प्राक्कृतनवगानुसारीणि मुख-दुश्चानि जीवा भोक्तुं प्रभवन्तु ।

जनन-मरण-परिक्रान्ता जीवाः प्रलये विश्रामं लभन्ते । तेषां विश्रामनिमित्तेनैव प्रलयः सम्पद्यते । संसारोऽनित्यस्तस्मात् सोऽपि लयं गच्छति । संसारे जायमानानां नदी-पर्वतादीनां सर्वेषामपि क्षयः सूचयति यदा कदापि कोऽपि कालः पूर्वविधौऽपि घटते यदा संसारोप्येव अखिलोऽवश्यं विलीयते ।

संसार-प्रलयस्य क्रमोऽयम्—समयवशात् यदा जीवाभ्यान् इव विश्रामा ब्रह्मापि स्वशरीरं हानुमुद्बुद्बुक्ते यदा अहेच्छरः संहर्तुमना भवति । तदाभिलाषो जीवान् स्वजीवाहलकार्येभ्यो विरमयति । तदीयशरीरेन्द्रियाणां परमाणवो विक्रीणां भूता पृथक्ता यान्ति । परमाणव एव केवलमवशिष्यन्ते । एवमेव पृथिव्यादि-महाभूतानां परमाणव एवावतिष्ठन्ते । महाभूतानि सर्वाणि विलीनानि जायन्ते । सकलमपि संसारस्य कार्यद्रव्यज्ञानं तिरोहिततां गच्छति । अग्नितः पृथिवी-जल-तेजोवायुनां परमाणवो दिक् काल आकाश आत्मा मनः किञ्च जीवात्मना धर्मा-धर्मजन्यभावनाः एव स्थितिं गृह्णन्ति नाभ्यन्त किमपि ।

ज्ञान-मीमांसा—दर्शनेऽस्मिन् विद्याविद्याभेदेन ज्ञानं द्विविधं मतम् । तत्र च प्रायेण चतुर्विधम् । अविद्यायाश्चत्वारो भेदा इमे—१. संसयः, २. विपर्ययः, ३. अनध्यवसायाः, ४. स्वप्नः । विद्यापि प्रत्यक्षानुमानस्मृत्यार्यभेदेन चतुर्विधा । प्रत्यक्षानुमानविषयकविचारास्तु वैशेषिकशास्त्रिणां त एव ये सन्ति न्यायशास्त्रिणां परं वैशेषिकपण्डिताः उपमानं शब्दश्च न प्रमाणत्वेन, स्वीकुर्वन्ति, ते ह्येतयोरन्तर्भावमनुमान एव कुर्वन्ति । स्मृतिः प्रसिद्धैव । ज्ञपीणामिन्द्रियतीतविषयकप्रतिभाजन्यवयार्थनिरूपणार्थकं ज्ञानम् आर्यमिति कथ्यते ।

कर्त्तव्य-मीमांसा—निष्कामभावेन क्रियमाणानि कर्माणि चित्तं पुनन्ति । तस्माद् धर्मं हि चित्तशुद्धिविधायकनिष्कामकर्माणि प्रमुचते । न वस्तुनो निष्कामकर्मण्यो व्यतिरिक्तो धर्मः । अत एव महर्षिः कणादः प्राह—यत्कर्मणो निःश्रेयसलाभोऽभ्युदयश्च भवति तदेव 'धर्म' इति ज्ञेयम्—“यतोऽभ्युदयनिःश्रेयसिद्धिः स धर्मः” । निष्कामकर्माचरणं तत्प्राप्त्यर्थं जनयति तत्प्राप्त्यान् मोक्ष उपलभ्यते । मृतेन मिद्धमिद्धं यत् परम्परया निष्काम-कर्मं मोक्षं प्रति कारणं भवति । निष्कामकर्मपरपथमन्तरेण न तत्प्राप्त्यर्थं यत्तत्प्राप्त्यर्थं विना न मोक्ष-वराभय इत्येव विष्टरय विष्टशुभाभिलाषी महर्षिः कणादः स्वकीयवैतोषिगमूत्रे प्रथमं मूत्रं

जायन्ते न च लीयन्ते सन्ति इमे नित्याः पदार्था न परमाणुवाद-विषयाः । कार्यद्रव्याणि सन्त्यनित्यानि । परमाणुद्वयसंयोगेन निर्मितं कार्यद्रव्यं 'द्रवणुक'-नास्माभिधीयते । अणूनां संयोगेन कार्यद्रव्याणि जन्म गृह्णन्ति तेषां विच्छेदेन च तानि विनाशं प्रयान्ति । छुपाभेदानित्यानां द्रव्याणां स्पष्टैर्लयस्य क्रमप्रतिपादनं परमाणुवादस्य वर्तते लक्ष्यम् ।

समरममपि जगद् भीतिकं, तस्य च कार्यद्रव्याणि चतुर्विधपृथिवी-जल-तेजो-वायुपरमाणूनां संयोगात् सञ्जातानां द्रवणुकव्यणुकादीनां सन्ति विचारभूतानि किंवा कार्याणि ।

जगद्विषयिण्या व्यवस्थाया उपपत्तिमुद्दिश्य वैशेषिकदर्शनस्येदं कथनमस्ति—जगति परमाणुसंयोगजन्यानि भीतिकानि कार्यद्रव्याणि विद्यन्ते शरीरेन्द्रियमनो-बुद्धयह्वारयुक्ता जीवात्मानश्च । सर्वेषामभ्येतेषां बुद्धं दिक्कालाकाशावस्थित-कार्यकारणान्दुकनिबद्धमस्ति । जीवात्मानो नैजधी-ज्ञान-वर्त्मवशात् सुखानि दुःखानि च उपभुज्जति । पुण्यानां फलं सुखं दुरितानाञ्च फलं भवति दुःखम् । नातः सन्ति जीवात्मनो सुख-दुःखानि प्राकृतिकनियमनिष्पन्नान्येवापि तु कर्मफलनियमाधीनानि च वर्तन्ते । भावोऽयं यो यद् वपति तदेव लुनाति । प्राकृतिकनियमस्याधोऽयम्-कारणं विना कार्यं नोत्पद्यते ।

सृष्टिप्रलयौ—वैशेषिकदर्शनं सृष्टि-संहारविधायकं परमेश्वरं मन्यते । स पद्माक्षिलविश्वशास्ता । तदिच्छयैव सृष्टिः प्रलयश्च भवतः । यदा स इच्छति तदैव वितनोति विश्वं येन जीवाः स्वकर्मजन्यानि सुखानि दुःखानि उपभोक्तुं शक्नुयुर्ववा चासी कामयते तदैव स विश्वमावृजयति । जगतः स्पष्टैर्लयस्य च प्रवाहो न कदाप्युच्छिन्नतामुपैति । सृष्टिर्लयमनुयाति लयश्च सृष्टिम् । पुरातनक्रमं संहृत्य नयक्रमवत्तरणमेव सृष्टिरिति, भिगद्यते । ईश्वरो हि जीवानां पुरातनक-र्माणि विचारयैव भव्यां सृष्टिं सृजति । यदैव स सृष्टिप्रणयनं वक्ष्यति तदैव जीवात्मनो ह्यष्टष्टानुसारं भोग-साधनानि निर्माणोन्मुखीभवितुमुपक्रमन्ते अष्टष्ट जीवात्मनो, तत्कर्मफलानुरूपां दिशां प्रति च तान् (जीवान्) प्रचोदयति । वायुपरमाणु-संयोगाद् वायुमहाभूतं, जलपरमाणुसंयोगाज्जलमहाभूतं, पृथिवी-परमाणुसंयोगात् पृथिवीमहाभूतं, तेजसश्च परमाणुसंयोगात् तेजोमहाभूतमुत्पत्तिं प्रजति । वायुराकाशे, वायी जलं, जले च पृथिवी-तेजसी सन्तिष्ठन्ते । ईश्वराभि-ध्यानमात्रेण विश्वस्य गर्भस्वरूपग्रहणमुत्पद्यते । अस्ति सत् पार्थिवतैजसपरमा-

शून्यां बीजभूतम् ब्रह्माण्डमनन्तज्ञानचैराग्यैश्चर्यशाली प्रत्या तथा मज्जालयति यया प्राव्रतनवर्मानुसारीणि सुख-दुःखानि जीवा भोजनं प्रभवेयुः ।

जनन-मरण-परिह्वान्ता जीवाः प्रलये विश्रामं लभन्ते । तेषां विश्रामनिमित्तेनैव प्रलयः सम्पद्यते । संसारोऽनित्यस्तरमात्रं मोऽपि लयं गच्छति । संसारे जायमानानां नदी-पर्वतादीनां सर्वेषामपि क्षयः सूचयति यत् कदापि कोऽपि काल एवविधोऽपि घटने यदा संसारोऽप्येव अविलोऽवश्यं विलीयते ।

संसार-प्रलयस्य क्रमोऽयम्—समयवशात् यदा जीवात्मान इव विश्रामा महापि स्वशरीरं हासुमुदुष्यते तदा महेश्वरः स्मृतुमना भवति । तदभिलाषो जीवान् स्वकीयादृष्टकार्येभ्यो विरमयति । तदीयशरीरेन्द्रियाणां परमाणवो विकीर्णा भूत्वा पृथक्तां यान्ति । परमाणव एव केवलमवशिष्यन्ते । एवमेव पृथिव्यादि-महाभूतानां परमाणव एवावतिष्ठन्ते । महाभूतानि सर्वाणि विलीनानि जायन्ते । सकलमपि संसारस्य कार्यद्रव्यज्ञानं निरोहिततां गच्छति । अन्ततः पृथिवी-जल-तेजोवायुनां परमाणवो दिक् काल आकाश आत्मा मनः किञ्च जीवात्मना धर्मा-धर्मजन्मभावताः एव स्थितिं गृह्णन्ति नाम्यत् किमपि ।

ज्ञान-मीमांसा—दर्शनेऽस्मिन् विद्याऽविद्याभेदेन ज्ञानं द्विविधं मतम् । तत्र च प्रायेण चतुर्विधम् । अविद्यायाश्चकारो भेदा इमे—१. संशयः, २. विपर्ययः, ३. अनप्यवसायः, ४. स्वप्नः । विद्यापि प्रत्यक्षानुमानस्मृत्युपायभेदेन चतुर्विधा । प्रत्यक्षानुमानविरयकविचारारतु वैशेषिकज्ञानिनां त एव ये सन्ति व्यायशास्त्रिणां परं वैशेषिकपण्डिताः उपमानं शब्दञ्च न प्रमाणत्वेन, स्वीकुर्वन्ति । ते ह्येतयोरेक-भाष्यमनुमाग एव कुर्वन्ति । स्मृतिः प्रामाण्यैव । ऋषीणामिन्द्रियतीतविरयकप्रति-भाजन्यप्रधार्यनिरूपणामकं ज्ञानम् आर्पमिति कथ्यते ।

कर्त्तव्य-मीमांसा—निष्कामभावेन क्रियमाणानि कर्माणि चित्तं पुनन्ति । तस्माद् धर्मं हि चित्तशुद्धिविधायकनिष्कामकर्माणि प्रसूचते । न वस्तुनो निष्कामकर्मण्यो व्यतिरिक्तो धर्मः । जन एव महर्षिः कणादः प्राह—यत्कर्मणो निःश्रेयस-लाभोऽभ्युदयार्थं भवति तदेव “धर्म” इति ज्ञेयम्—“यतोऽभ्युदयनिःश्रेयसिद्धिः धर्मः” । निष्कामकर्माचरणं तत्त्वज्ञानं जनयति सात्वतज्ञानाद् मोक्ष उपलभ्यते । एतेन सिद्धमिदं यत् परम्परया निष्काम-कर्मं मोक्षं प्रति कारणं भवति । निष्कामकर्मरूपधर्ममन्तरेण न सात्वतज्ञानं सम्भवं तत्त्वज्ञानञ्च विना न मोक्ष-सम्भव इत्येव विग्रहय त्रिचक्षुभाभिलाषी महर्षिः कणादः स्वकीयवैशेषिकसूत्रे प्रथमं सूत्रं

धर्मपरकं प्रतिनाय । धर्मसाधकं कर्म सामान्यविशेषभेदेन द्विविधम् । सामान्य-
धर्म—धर्मं धर्मा, अहिंसा, प्राणिहितसाधनम्, सत्यवचनम्, अचौर्यम्, धनचर्यम्,
भावशुद्धिः (अनुपधा), अक्रोधः, स्नानम्, पवित्रद्रव्यनिषेवणम्, निशिष्टदेवता-
भक्तिः, उपवासः, अग्रमादृश गण्यन्ते । वर्णाश्रमकर्तव्यानि 'विशेषधर्म' इत्युच्यन्ते ।

वैशेषिकदर्शनं ज्ञान-कर्ममनुचयवादे न श्रद्धते तदीया श्रद्धा ज्ञानवादे
धर्तते । निष्कामकर्म तत्त्वज्ञानोत्पादने सहायकमेव । मोक्षस्य साधनं ॥ तत्र-
ज्ञानमस्ति । परं तेन तत्त्वज्ञानेन निवृत्तिरूपधर्मप्रसूतेन द्रव्यादिपदपदार्थविषय-
काभ्यां साधर्म्य-वैधर्म्याभ्यामुत्पन्नेन भाव्यम् । ज्ञेयबहुलान् संसाराद् यः प्राणी
निवृत्तिं कामयते तस्य कर्तव्यं प्रमुखं यदसौ निवृत्तिरूपं धर्मं वा निष्कामकर्मानु-
तिष्ठेत् । योगाभ्यासः प्राणायामश्चैतद्धर्मपेक्षितोऽस्ति नितान्तम् । वैशेषिक-
दर्शनस्य मतमिदं यन्मुक्तौ सुखानामात्यन्तिकनाशः संप्राप्यते आत्मा च स्वकीय-
गुणविशेषत्रिहीनो भवति । भावोऽयं मुक्तिर्दुःखात्यन्तनिवृत्तिरूपा भावविशेष-
गुणोच्छेदरूपा च धर्तते । प्रशस्तपादभाष्ये प्रोक्तम्—“दग्धेन्धनानलचतुपशमो
मोक्षः” ।

ईश्वरः—वैशेषिकसूत्रे यद्यपि ईश्वरस्य सत्ता नितान्तस्फुटतया न प्रतिपा-
दितास्ति परं तत्रायं सुब्रह्ममवश्यमेव तं निर्दिशति सङ्केतस्येन । प्रशस्तपादः
किञ्च तदुत्तरकालवर्तिनो वैशेषिकशास्त्रिण एकमतेन ईश्वरं स्वीकुर्वन्ति । प्रशस्त-
पाद ग्रन्थस्यादावन्ते च महेश्वरं प्रमाणभूतं मन्यते । सृष्टिकाले ईश्वरस्य सिसृक्ष-
यैव जडपरमाणुषु स्पन्दनं समुत्पद्यत इति सर्वत्र वैशेषिकाः स्वीकुर्वन्तः प्राप्यन्ते ।
मोक्षार्थमनुग्रह ईश्वरीयोऽपेक्ष्यत इत्यपि ते वदन्तः श्रूयन्ते । तस्मादपश्यमेव
वैशेषिकपण्डिताः सन्तीश्वरयादिनः । अस्ति चातो वैशेषिकदर्शनमीश्वरवादि । परं
तत्त्वेश्वरः सर्वनियन्तास्ति न च सर्वव्याप्यः ।

उपसंहृतिः—वैशेषिकदर्शनाद् यजगन्महत्पूर्णं वेस्तु लभते तदस्ति—
पदार्थानां वर्गीकरणमयं च परमाणुवादः । एतद्दर्शनवृत्तं पदार्थानां वर्गीकरणं
व्यापहारिकमधिकतरमस्ति । नास्ति तदधिकतरमीमायामाध्यात्मिकम् । जैन-
दर्शनस्य वर्गीकरणमतितरमाध्यात्मिकमस्ति । सांख्यदर्शनस्य च पदार्थ-वर्गीकरणं
हि आध्यात्मिकमिच्छया नितरां समीचीनम् । वैशेषिकेण ॥ जडपरमाणु-जीवात्म-
परमात्मादीनां सर्वेषां सन्निवेशो द्रव्ये विधीयते । दर्शनस्यास्येदमप्युल्लेखनीयं
वैशिष्ट्यं यद्विषयं परमाणुवादेश्वरवादयोर्मध्ये समन्वयतां प्रतिष्ठापयति ।

बौद्ध-दर्शनम्

बौद्ध-धर्मस्य प्रवर्तक आसीद् गौतमबुद्धः । कालयेऽयं 'मिद्धार्थ' इत्येतेन नामधेयेन प्रथितो बभूव । अपिलवस्तुनाम नगरं, सः स्वमनुष्यं, अलक्षकारं जानस्य तस्य पञ्चविंशतिशताब्दोऽद्यातिमान्ताः । युवावस्थायामेव स प्राप्ता-जीत् । प्राप्ते सति पूर्णज्ञाने स स्वबुद्ध्यां प्रकटितस्य प्रज्ञासंभ्य प्रसारं संसारे सर्वत्र चकार । तस्य सिद्ध्यारतकीयान् उपदेशान् सिद्धान्तार्थं संगृह्य भूतग्रन्थन् । ते हि प्रग्यापिपिटकं, अथवा अग्नि प्रख्याताः । ते सन्ति त्रयं — १. विनयपिटकं, २. सुत्तपिटकं, ३. अभिधम्मपिटकं । विनयपिटके सदाचारविषयः निदमा, सुत्तपिटके मर्यादन्तोपदेशाः, अभिधम्मपिटके च दार्शनिका विषया सन्ति सङ्ग-जिताः । इमे पालीभाषायां सन्ति निबद्धाः ।

गच्छता कालेन बुद्धमहात्मनः सिद्धान्तं संस्थाप्य परं वृद्धिमियाय । तेऽनेन सम्प्रदायेषु विभक्ता अभूवन् । धार्मिकमतेभ्योऽद् बौद्धधर्मो द्वयोः प्रधानयोः शाखयोः समाविष्टः कृतः । तत्रैतौ शाखा हीनयानमिष्येतन्नाम अपरा च महायानमिष्येतदभिधानमभवत् । हीनयानशाखायाः प्रचारो दक्षिणभारते आधिक्येनाभूत् । हीनयानशाखायामनेके ग्रन्थाः सम्प्राप्यन्ते । ते सन्ति च पालीभाषायाम् । अद्यपि साख्येण छद्वा-स्थोम-महाद्वीपेषु प्रचलितास्ति । अस्ति येयं बुद्धोपदेशानुपपन्नग्रन्थमात्रा । महायानस्य प्रचारो त्रिशोषेण उत्तरदेशेष्वजायत । एतद्-बुधायितान्तिविष्ट-धीम-जापानेषु लभ्यन्ते । महायानशाखा स्थलीयं दार्शनिकं विषयं मर्यादनापायां कृतवती । एतच्छाखासम्बन्धिसंस्कृतग्रन्थानामनुवाद-स्त्रिविष्टरीय-दर्शनीय(चीनीय)-भाषासु च सञ्जातः । यो हि मार्गप्रसं बौद्ध-मादिष्ये जिज्ञासां निदपाति तस्मिन् ग्राह्ये हि प्राचीन्यमवाप्तुमभिलषते तस्य वर्तमानमिदं यत् स अनेनभाषाभिद् भवेत् सीधगदार्शनिकधीयुक्तश्च स्यात् ।

'आत्मा शरीराद् निष्ठा न पा, य. अमरोऽस्ति न वा संसारो निग्योऽनिग्यो पा'—इत्येतद्विषये प्रचारो महायान बुद्धो नामानमपानयत ; दुःखानि येन प्रकारेण विनष्टानि स्युस्तिथ्यैः स चिन्तार विचारयामास च । तत्-रूपतमा-

सीद् यद् येषां विषयाणां समाधानाय न पर्याप्तानि प्रमाणानि स्युस्तेषां समाधानाय न प्रयत्नः कार्यः । सन्दिग्धेन्द्रियज्ञानाकाङ्क्षाऽऽसन्नधारसंज्ञात् स बहूनि दार्शनिकानि मतानि निराचकार । स ज्ञानि युक्तिहीनानि मेने । तद्विवेचनेन मानवः कमेपि लाभं लभते इत्येतद् विमृश्य न तानि तत्प्राज । तद्विचारेण तदेव विमर्शनीयं येनार्हता वा मुक्तिः संलब्धा भवेत् ।

प्रीत्यधर्मेऽधोलिखिता दश प्रश्नाः 'अध्याकृतानि' इत्युच्यन्ते—

१. अपि किं लोकोऽयं साधनः ? २. किं वा असाधनः ? ३. अपि किं सान्तोऽयम् ? ४. उत अनेन्तः ? ५. आत्मशरीरयोर्मध्य ऐक्यं किम् ? ६. अथवा आत्मा शरीराद् भिन्नः ? ७. अपि किं तथागता मरणानन्तरं जीवनं धारयन्ति ? ८. न वा धारयन्ति ? ९. अपि किं धारयन्ति धारयन्त्यपि न ? १०. आहोस्वित् ते न भवन्ति अमरा न च मरणधर्माः ?

महात्मा बुद्धो मग्न्यते यदेषां प्रश्नानां समाधानं न सम्भवमस्ति; व्याघहारिकदृष्ट्या तेषां समाधानेन न कोऽपि लाभश्च । स हेय-हेयहेतु-दान-दानोपायानां, विचारणमुचितं मुन्यमानस्तत्रैव प्रकाशं पातयितुमनिष्ठं प्रायतन । दुःखानां नाशो यथा स्यात् तथा प्रयत्नो विधेयः । अयमेव धर्मः; अयमेव धर्मविषयकमूलसिद्धान्तः । एतेनैवानासत्तेरुल्लवस्तृष्णयाः संहारो दुःखानामपत्तानं भवितुमर्हति; एतेनैव मानसिकी क्षान्तिः प्राप्ता भवितुं शक्नुति; ज्ञान-प्रज्ञयोरवाप्तिः सम्भवाथ च निर्वाणमपि ।

ज्ञानस्य सारांशं चतुर्षु आर्यसत्येषु सन्निहितं सत्वा महात्मा बुद्धस्तान्येव जनसाधारणमुपदिदेश । तानि चत्वारि आर्यसत्यानीमानि सन्तिः—

१. सार्वारिकं जीवनं दुःखाकीर्णमस्ति । २. दुःखानि सन्ति कारणजन्यानि । ३. दुःखानां विनाशः सम्भवः । ४. अस्ति दुःखानां विनाशनस्योपायः । एतानि हि सत्यानि दुःख-दुःखसमुदाय-दुःखनिरोध-दुःखनिरोधमार्गाभिधया चाभिधीयन्ते ।

जन्मजरारोगमृत्युशोकक्षेपाकाङ्क्षानैराश्याणि संन्याससिद्धान्तानि । अतः इमानि पर्याग्यपि दुःखान्येव । मानवस्य जीवनमेतैर्निपीड्यमानं वर्तते इत्येतदन्तर्तो गत्वा महात्मा बुद्धो निश्चिन्तय । तस्मात् तदुन्मूलयितुमेव स उपादिशत् । उद्दस्येदं प्रथममार्यसत्यं सार्याग्यपि भारतीयानि दर्शनानि स्वीकुर्वन्ति । चार्वा-

कस्तु न मन्यतेऽपश्यम् । सः सांसारिकं जीवनं न केवलं दुःखमयमपि तु सुखमयमपि अवगच्छति । परं महात्मा बुद्धोऽन्ये च भारतीय दार्शनिकाः पण्डिताः 'सांसारिकाणि सुखाणि न यथार्थसुखाणि' इति संमन्ति । अग्निरवात्तेषां ते नान्यपि दुःखकोट्यामेवान्तर्भावयन्ति ।

दुःखस्य सद्भावे सर्वेऽपि दार्शनिका अङ्गीकुर्वन्ति परं साधारणजिप्ये न तेऽयं कस्यचन दृश्यते । दुःखकारणाद्यगमनस्य प्रथमं महत्त्वात्तुः प्रतीत्यसमुत्पादं महत्त्वात् चकार । न किमपि वस्तु कारणविहीनमित्येषामस्ति मान्यताप्रतीत्यसमुत्पादस्य । न कारणमन्तरेण दुःखस्योत्पत्तिः सम्भवा । जीवममस्ति दुःखयद्गुलम् । जलामरणादिकानि हि जीवनस्य दुःखाणि कथ्यन्ते । जलामरणादिकस्यानुभूतिः शरीरावाप्तिपश्चाद् भवति । तेनापातमिदं यज्जातिः (जन्मग्रहणम्) एव दुःखस्य कारणम् । जन्मनः कारणमस्ति भवः । जन्मग्रहणस्य प्रवृत्तिर्भव इत्युच्यते । एतस्याः प्रवृत्तेर्हेतुरस्ति-सांसारिकनिपत्येषु रागः । अथापि कारणमस्ति 'दृष्ट-स्पर्शाद्विषययोपभोगस्य वामनः । वामनो किंवा सुखो जनयति विषयभोगः । इन्द्रियैर्वा सुखानुभूतिर्भवति तर्पणं कृत्वा जीयति परमनुभूतिरिन्द्रियाणां निपत्यैः सह संभोगमिच्छति अतस्तदर्थं (अनुभूतिकृते) स्पर्शोऽपेक्ष्यते । स्पर्शो न ज्ञानेन्द्रियाणि विना भवितुमर्हति । अतः स्पर्शः पञ्चायतनानि अपेक्षते । पञ्चाज्ञानेन्द्रियाणि मनश्च पञ्चायतनमिति कथ्यते । गर्भस्थं शरीरं मनश्चान्तरेण पञ्चायतनस्य स्थितिर्नास्ति । गर्भस्थं भ्रूणशरीरं मनश्च नामरूपत्वेन मनम् । चेद् गर्भावस्थायां चैतन्यं वा विज्ञानं न भवेद् तदा नामरूपयोर्वृद्धिर्न भवितुं शक्नोति । परं गर्भावस्थायां विज्ञानं तदैव सम्भाव्यं यदा 'प्राकृतजन्मनः संस्काराः द्युः नाद-रमाद् विज्ञानं सम्भवति । गतजन्मनोऽस्तिभावस्था मातृव्यापपूर्ववर्तिनररजःसंज्ञां प्रभावमारोपयति । कर्मभिः संस्कारा उत्पद्यन्ते; संस्कारेभ्यो विज्ञानं सम्भवति । संस्काराणां च कारणमस्ति—अविद्या । चेज्ज्ञानस्य नश्वरमाया दुःखमयतायाश्च सम्प्रगमनमनं कृतं स्यात् तदा नादोपु कर्मसु प्रवृत्तिरेव न सम्भवा वा यादृशानि कर्माणि जन्म प्राप्नुयन्ति । तस्मात् सिद्धमिदं यज्जन्मनो मूलकारणम् 'अविद्या' इति ।

उपर्युक्तेन विवरणेन स्पुटीभवति यत्—

१. दुःखस्य कारणं ज्ञानः ।	४. उपादानस्य कारणं मूला ।
२. ज्ञानेः कारणं भवः ।	५. मूलायाः कारणं वेदना (अनुभूतिः)
३. भवस्य कारणम् उपादानम् ।	६. वेदनायाः कारणं स्पर्शः ।

स्वीद्वयद्वेषां विषयाणां समाधानार्थं न पर्याप्तानि प्रमाणानि न्युक्तेषां समाधानार्थं न प्रयत्नः कार्यः । सन्दिग्धेन्द्रियज्ञानाकाङ्क्षाऽऽशङ्काधारत्वात् स बहूनि दार्शनिकानि मतानि निराचकार । स ज्ञानि युक्तिहीनानि भेदे । तत्पवित्रेचनेन मानवः कमपि लाभं लभते इत्येतद् विमृश्य स तानि उत्थाजः । तद्विचारेण तदेव विमर्शनीयं येनाहंता या मुक्तिः संलब्धा भवेत् ।

बौद्धधर्मसंश्लेषिता दश प्रश्नाः 'अभ्याकृतानि' इत्युच्यन्ते—

१. अपि किं लोकोऽयं शाश्वतः ? २. किं वा अज्ञातः ? ३. अपि किं ताण्डोऽयम् ? ४. उत अनेनन्तः ? ५. आत्मशरीरयोर्मध्यं येषं किम् ? ६. अंधत्वा आत्मा शरीराद् भिन्नः ? ७. अपि किं तयागता मरणानन्तरं जीवनं शरयन्ति ? ८. न ज्ञातं शरयन्ति ? ९. अपि किं धारयन्ति धारयन्त्यपि न ? १०. आहोस्वित् ते न भुवंति अमरा न च मरणधर्माणः ?

महार्हमा बुद्धो मन्यते यदेषां प्रश्नानां समाधानं न सम्भवमस्ति; व्यावहारिकदृष्ट्या तेषां समाधानेन न कोऽपि लाभः । स हेय-हेषहेतु-हान-हानोपायानां, विचारणमुचितं मन्यमानस्तत्रैव प्रकाशं पातयितुमग्रेसं प्रायतत । दुःखानां नाशो यथा स्यात् तथा प्रयत्नो विधेयः । अयमेव धर्मः, अयमेव धर्मविषयकमूलसिद्धान्तः । एतेनैवानासकैरुद्भवस्तृष्णायाः संहारो दुःखानामवसानं वितुमर्हति; एतेनैव मानसिकी शान्तिः प्राप्ता भवितुं शक्नोति; ज्ञान-प्रज्ञयोरतिष्ठिः सम्भवाच्च निर्वाणमपि ।

ज्ञानस्य सारांशं चतुर्षु आर्यसत्त्वेषु सङ्निहितं भूया महार्हमा बुद्धस्तान्येव अनुसाधारणमुपविदेश । तानि चत्वारि आर्यसत्त्वानीमानि सन्तिः—

१. सांसारिकं जीवनं दुःखाकीर्णमस्ति । २. दुःखानि सन्ति कारणजन्यानि । ३. दुःखानां विनाशः सम्भवः । ४. अस्ति दुःखानां विनाशनस्योपायः । एतानि च चत्वारि दुःख-दुःखसमुदाय-दुःखनिरोध-दुःखनिरोधमार्गानिधया चाभियन्ते ।

जन्मजरामरणमृषाकृष्ट्याकाङ्क्षानैराश्याणि सत्त्व्यामक्तिजानि । अतः इमानि त्रिष्वपि दुःखान्येव । मानवस्य जीवनमेतैर्निषीद्यमानं यतने इत्येतदन्तर्गतं तस्या महात्मा बुद्धो निश्चिन्तय । तस्मात् तदुन्मूलयितुमेव स उपादिशत् । इत्येवं प्रथममार्गस्य सर्वाण्यपि भारतीयानि दर्शनानि स्वीकुर्यन्ति । चार्वा-

कस्तु न मन्यतेऽवरयम् । सः सांसारिकं जीवनं न केवलं दुःखमयमपि तु सुखमयमपि अगच्छति । परं महात्मा बुद्धोऽन्ये च भारतीयौ दार्शनिकाः पण्डिताः 'सांसारिकाणि सुखानि न यथासंख्यानि' इति वदन्ति । श्रमिकवृत्तेशां ते तान्यपि दुःखकोट्यामेवान्तर्भावयन्ति ।

दुःखस्य सद्भावं सर्वेऽपि दार्शनिका अङ्गीकुर्वन्ति परं तत्कारणविषये न तेजैकमयं दृश्यते । दुःखकारणावगमनस्य प्रयत्नं महात्मा बुद्धः प्रतीयतमुत्पादं सहस्ररूपं चकार । न किमपि वस्तु कारणविहीनमित्येवंपामह्नि मान्यताप्रतीत्यसं-
सृत्पादस्य । न कारणमन्तरेण दुःखत्वोत्पत्तिः सम्भवा । जीवनमस्ति दुःखयुक्तम् । जरामरणादिकानि हि जीवनस्य दुःखानि कथ्यन्ते । जरामरणादिकस्यानुभूतिः शरीरावाप्तिवशाद् भवति । तेनायातमिदं यज्जातिः (जन्मग्रहणम्) एव दुःखस्य कारणम् । जन्मनः कारणमस्ति भवः । जन्मग्रहणस्य प्रवृत्तिर्भवेत्युच्यते । एतस्याः प्रवृत्तेर्हेतुरस्ति-सांसारिकविषयेषु रागः । अत्रापि कारणमस्ति 'शब्द-
स्पर्शादिविषयोपभोगस्य वासना । वासनां किंचा नृणां जन्मयति विषयभोगः । इन्द्रियैर्वा सुखानुभूतिर्भवति तथैव नृणां जीवन्ति परमसुभूतिरिन्द्रियाणां विषयैः सह संभोगमिच्छन्ति अतस्तदर्थं (अनुभूतिकृते) स्पर्शोऽपेक्ष्यते । स्पर्शो न ज्ञानेन्द्रियाणि विना भवितुमर्हति । अतः स्पर्शः पञ्चयतनानि अपेक्षते । पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि मनश्च-पञ्चयतनमिति कथ्यते । गर्भस्थं शरीरं मनश्चान्तरेण पेडापतनस्य स्थितिर्नास्ति । गर्भस्थं भ्रूणशरीरं मनश्च नामरूपत्वेन मतम् । चेद् गर्भावस्थायां चैतन्यं वा विज्ञानं न भवेद् तदा नामरूपयोर्वृद्धिर्न भवितुं शक्नोति । परं गर्भावस्थायां विज्ञानं तदैव सम्भाव्यं यदा प्राग्जन्मजन्मनः संस्काराः स्युः ताव-
द्माद् विज्ञानं सम्भवति । गतजन्मनोऽन्तिमावस्था यानवीगपूर्ववर्तिसंज्ञकर्मणां प्रभावमारोपयति । कर्मभिः संस्कारा उत्पद्यन्ते, संस्कारेभ्यो विज्ञानं सम्भवति । संस्काराणां च कारणमस्ति—अविद्या । अजीवनस्य च अश्रुताया दुःखमपनायाश्च सम्यगवगमनं कृतं स्यात् तदा तादृशेषु कर्मसु प्रवृत्तिरेव न सम्भवा वा यादृशानि कर्माणि जन्म प्राप्नुयन्ति । तस्मात् सिद्धमिदं यज्जन्मनो मूलकारणम् 'अविद्या'स्ति ।

उपर्युक्तेन विवरणेन स्फुटीभवति यत्—

१. दुःखस्य कारणं जातिः ।	४. उपादानस्य कारणं नृणां ।
२. जातेः कारणं भवः ।	५. नृणां वाः कारणं वेदना (अनुभूतिः)
३. भवस्य कारणम् उपादानम् ।	६. वेदनायाः कारणं स्पर्शः ।

सीद् यद् द्वेषो विषयाणां समाधानाय न पञ्चाङ्गानि प्रमाणानि स्मृतेषां समाधानाय न प्रयत्नः कार्यः । सन्दिग्धेन्द्रियज्ञानाकाङ्क्षाऽऽसङ्काधारत्वात् स बहूनि दार्शनिकानि मतानि निराचकार । स ज्ञानि-युक्तिहीनानि मेने । तत्त्वविवेचनेन मानयः कर्मणि लाभं लभते इत्येतद् विमृश्य स तानि तस्याज । तद्विचारेण तदेव विमर्शनीयं येनार्हता वा मुक्तिं संलब्धा भवेत् ।

बौद्धधर्मेऽधोलिखिता दश प्रकाः 'अभ्याकतानि' इत्युच्यन्ते—

१. अपि किं लोकोऽप्ये शाश्वतः ? २. किं वा अशाश्वतः ? ३. अपि किं साम्प्रतोऽप्यम् ? ४. उत अनेन्तः ? ५. आत्मशरीरयोर्मध्य ऐक्यं किम् ? ६. अथवा आत्मा शरीराद् भिन्नः ? ७. अपि किं तथागता मरणानन्तरं जीवनं धारयन्ति ? ८. न ज्ञा धारयन्ति ? ९. अपि किं धारयन्ति धारयन्त्यपि न ? १०. आहोस्वित् ते न भवन्ति भ्रमरा न च मरणधर्माणः ?

महार्हमा बुद्धो मन्यते यद्देवा प्रभानां समाधानं न सम्भवमस्ति । व्यायहारि-
रुद्धया तेषां समाधानेन न कोऽपि लाभश्च । स हेय-हेयहेतु-दान-दानोपा-
यानां विचारणमुचितं मुग्धमानस्तत्रैव प्रकाशं पातयितुमनिशं प्रायतत ।
दुःखानां नाशो यथा स्यात् तथा प्रयत्नो विधेयः । अयमेव धर्मः ; अयमेव
धर्मविषयकमूलसिद्धान्तः । एतेनैवानासकैरुत्तवस्तृष्णायाः संहारो दुःखानामपमानं
भवितुमर्हति ; एतेनैव मानसिकी शान्तिः प्राप्ता भविष्यति ; ज्ञान-प्रज्ञापोर-
गतिः सम्भवाथ च निर्वाणमपि ।

ज्ञानस्य सारार्थं चतुर्षु आर्यसत्त्वेषु सञ्चिहितं भव्य महात्मा बुद्धस्ताम्येव
तनुसाधारणमुपदिदेश । तानि चत्वारि आर्यसत्त्वानीमानि सन्तिः—

१. सांसारिकं जीवनं दुःखाकीर्णमस्ति । २. दुःखानि सन्ति कारणजन्यानि ।
३. दुःखानां विनाशः सम्भवः । ४. अस्ति दुःखानां विनाशनस्योपायः । एतानि
हे सत्यानि दुःख-दुःखसमुदाय-दुःखनिरोध-दुःखनिरोधमार्गाभिधया चाभि-
रोधन्ते ।

जन्मजरारोगमृद्युशोक्लेशाकाङ्क्षानिरास्योण संन्यायोक्तजीन । अतः इमीन
सर्वाण्यपि दुःखान्येव । मानवस्य जीवनमेतैर्निपीड्यमानं वर्तते इत्येतदन्तो
गत्या महात्मा बुद्धो निश्चिन्तय । तस्मात् तदुन्मूलयितुमेव स उपादिशत् ।
बुद्धस्येदं प्रथममार्यमख्यं सर्वाण्यपि आरतीयानि दर्शनानि रवीकुर्यन्ति । आर्या-

वस्तु न ग्रन्थतेऽवश्यम् । स सासारिक जीवन् न केवलं दुःखमयमपि तु सुखमयमपि अवगच्छति । परं महारमा बुद्धोऽन्ये च भागतीया दार्शनिका पण्डिता 'सासारिकाणि सुखानि न यथार्थसुखानि' इति ससन्ति । रुचिकृत्वात्तेषां ते तान्यपि तु श्रुकोट्यामेवान्तर्भावयन्ति ।

दुःखस्य सद्भाज सर्वेऽपि दार्शनिका अङ्गीकुर्वन्ति परं तत्कारणविषये न ते वैकस्य हरयते । दुःखकारणावगमनस्य प्रथमं महारमा बुद्धः प्रतीत्यसमुत्पादं सहहृत्वा चकार । न किमपि वस्तु कारणविहीनमि येषामस्ति भाग्यताप्रतीत्यसमुत्पादस्य । न कारणमन्तरेण तु तस्योत्पत्तिः सम्भज । जीवनमस्ति खलुलम् । जरामरणादिकानि हि जीवनस्य दुःखानि कथ्यन्ते । जरामरणादिरूपानुभूति शरीरावाप्तिचशाद् भवति । तेनायातमिद् यज्जाति (जन्मग्रहणम्) एव दुःखस्य कारणम् । जन्मन कारणमस्ति भव । जन्मग्रहणस्य प्रवृत्तिर्भव इत्युच्यते । एतस्या प्रवृत्तेर्हेतुरस्ति साम्यारिकविषयेषु रागः । अत्रापि कारणमस्ति दादृ-स्पर्शादिविषयोपभोगस्य वासना । वासना किंवा वृणा जनयति विषयभोगः । इन्द्रियैषां सुखानुभूतिर्भवति तथैव वृणा जीयति परमनुभूतिरिन्द्रियाणां विषयै सह सम्भोगमिच्छति अतस्तदर्थं (अनुभूतिकृते) स्पर्शोऽपेक्ष्यते । स्पर्शो न ज्ञानेन्द्रियाणि विना भवितुमर्हति । अतः स्पर्शं पञ्चायतमानि अपेक्षते । पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि मनश्च पञ्चायतनमिति कथ्यते । गर्भस्थं शरीरं मनश्चास्तरेण पञ्चायतनस्य स्थितिर्नास्ति । गर्भस्थं भ्रूणशरीरं मनश्च नामरूपत्वेन भवति । चेद् गर्भावस्थाया चैतन्यं वा विज्ञानं न भवेद् तदा मामरूपयोर्बुद्धिर्न भवितुं शक्नोति । परं गभावस्थाया विज्ञानं तदैव सम्भाव्य यदा प्राग्जन्तव-मनः सत्कारा इयु नान-स्माद् विज्ञानं सम्भवति । गतजन्मनोऽग्निमावस्था मानवीयपूर्वजन्तिसत्त्वजन्मणा प्रभावमारोपयति । कर्मभिः सत्कारा उत्पद्यन्ते, सत्कारेभ्यो विज्ञानं सम्भवति । सत्काराणां च कारणमस्ति—अविद्या । चैज्ञानस्य नश्वरताया दुःखमयतायाश्च सम्यगवगमनं नृन स्यात् तदा तादृशेषु कर्मेषु प्रवृत्तिरेव न सम्भवा वा यादृशानि कर्माणि जन्म प्राप्नुयन्ति । तस्मात् मिदमिदं यज्जन्मनो मूलकारणम् 'अविद्या' इति ।

उपर्युक्तेन विवरणेन शुद्धीभवति यत्—

१ दुःखस्य कारणं जातिः ।	४ उपादानस्य कारणं वृणा ।
२ जाते कारणं भवः ।	५ वृणाया कारणं वेदम् (अनुभूति)
३ भवस्य कारणम् उपादानम् ।	६ वेदनाया कारणं स्पर्शः ।

७. स्पर्शस्य कारणं पडावतनम् । १०. विज्ञानस्य कारणं संस्कारः ।
 ८. पडावतनस्य कारणं नाम-रूपे । ११. संस्कारस्य कारणम् अविद्या ।
 ९. नाम-रूप-कारणं विज्ञानम् । १२. जन्मनो मूलकारणम् अविद्या ।

बीदसहितस्य शृङ्खलेयं भावचक्रमित्यभिधीयते वा द्वादश निदानमिति ।

द्वादशनिदानस्य व्यापित्यवर्तमान-भूत-भाविजीवनेषु वर्तते । वर्तमानजीवनस्य

कारणमतीतं जीवनमस्ति । वर्तमानजीवनञ्च भाविजीवनस्य कारणम् । अतएव पा-
 ण्यपि जीवनामां शृङ्खलास्ति । द्वादशनिदानमस्यां शृङ्खलायां हि आचरणचूडं
 निविशते । समग्रमपि द्वादशनिदानं भूत-भाविभवजीवनेषु हि एव विभक्तीकृतं
 शक्यम्—

१. अविद्या	}	भूतजीवनम्
२. संस्कारः		
३. विज्ञानम्		
४. नामरूपे		
५. पडावतनम्	}	भावजीवनम्
६. स्पर्शः		
७. वेदना		
८. तृप्तिः		
९. उपादानम्		
१०. भयः		
११. आतिः	}	भाविजीवनम्
१२. जरामरणम्		

द्वितीयेनार्थसाधनेन विहितं भवति यद् दुःखस्य कारणमस्ति । यदि दुःखस्य
 कारणं तातं स्यात् तदा दुःखस्य समाप्तिरवश्यमेव भवितुं शक्नोति । अतः दुःख-
 भासककारणमवश्यमेव वेदितव्यं वर्तते । तदस्ति-निर्माणम् । पूर्वजास्तरेषु
 'निर्माणम्' श्लोच इत्युच्यते । स्वप्नेषु जिव्य आर्यमस्यानि च मग्नं स्यात्
 समाधिना समवासा भवति वा प्रज्ञा वा सांसारिकेषु विषयेषु चिरं जनयति ।
 इदं हि सांसारिकविषयेषु वैराग्यमेव नियोज्यमानं स्थिरयते । नियोगं जीवनस्य-
 शेषेऽपि कर्तुं शक्यमस्ति । प्राप्तनिर्माणं महाप्राप्ताभावजीवति तदवस्थायादिसंभवं
 कुरुं एव जीवति । परं तदवस्थायां नरकमात्रं अज्ञाननिवृत्त्यर्थं नियमागानि
 भवन्ति । मानि वर्गाणि रागद्वेषादि प्रियाय नियन्त्रे न तत्र चञ्चले कारणानि
 भवन्ति ।

महात्मनो बुद्धस्योपदेशोऽयं यत् कर्म द्विधा । प्रथमं तत् यद् रागद्वेषमोह-
वशात् क्रियते । द्वितीयं तत् यद् रागद्वेषमोहत्यागपूर्वकमनुष्ठीयते । प्रथमविधं
कर्म जन्मन कारण भवति, द्वितीयविधञ्च कर्म जन्म चिद्भवति । मानवेन तथा-
विध कर्म कार्यं येन निर्वाणं प्राप्येत । निर्वाणं पुनर्जन्म नाशयति दुःखानि दह-
यति शान्तिञ्च विधाणयति ।

दुःख-निरोधस्य मार्गश्चतुर्यमार्गसत्यमस्ति । अनेन मार्गेण निर्वाणावस्था
प्राप्ता भवति । येभ्यो हि कारणेभ्यो दुःखान्युत्पद्यन्ते तेषां नाशनस्योपाय एव
निर्वाणस्य मार्गोऽस्ति । महात्मा बुद्धो निर्वाणवात्सेर्यं मार्गं जगानां पुरस्ताद्
निदधी तस्य मन्त्रयद्वाग्यदृष्ट । अतोऽयमष्टाङ्गमार्ग इति गद्यते । बौद्धधर्मस्य
सारोऽयम् । एष मार्गं संन्यासिना गृहस्थानां मूर्खेषामपि गम्योऽस्ति । मार्गस्य
आध्यात्मिकानि द्वाविंशति स्तुति — १. सम्यग्दृष्टि, २. सम्यक्सङ्कल्प, ३. सम्यक्
वाक्, ४. सम्यक्क्रमांन्त, ५. सम्यगाजीव, ६. सम्यग्वायाम, ७. सम्यक्सम्यति,
८. सम्यक्समाधि ।

नैतिकं च यथा समुज्जमति निर्मलीभवति ससृष्टञ्च जायते सा सम्यग्दृष्टि-
रित्युच्यते । अतः सम्यग्दृष्टिं समुपार्जनीयास्ति । चावारि आर्यसायान्येव
'सम्यग्दृष्टि' इत्येतेन नाम्ना शीयन्ते । अविद्या दुःखस्य कारणमस्ति । तदधीनो
भवन् मानस आत्म-संसारयोर्मिथ्याधियं निवर्तयति । एषा हि सम्यग् दृष्टिरना-
धियं सृजति या वस्तुनो यथावद्रूपमवगमयति ।

आर्यमत्यानां ज्ञानमात्रेण न कोऽपि लाभो भवति तावत्, यावत् तदनुकूल-
जीवन-यापनस्य द्रव्यान् सङ्करो न कृतो भवति । निर्वाणमीप्सुभिः सांसारि-
केषु विषयेषु आसक्तिसंयत्तया न कस्मिन्नपि तैर्द्रव्यैः कर्तव्यो न च हिंसैवानुसरणी-
या—एतद्विषयावरणस्याङ्गीकरणमेव बौद्धदर्शनेन सम्यक्सङ्कल्प इति
परिभाष्यते ।

येन मिथ्यावादिताया निन्दाया अप्रियस्य वचनस्य वाचालतायाश्च
परित्यागो भवति सम्यक्सङ्कल्पश्च गिराया परिणम्यते सा सम्यग्वागिति
प्रोच्यते ।

सम्यक्सङ्कल्पस्य कर्मणि परिणमनमहिंसाऽस्तेय-निद्रयसयमानामनुष्ठानं च
'सम्यक्कर्मन्त' इत्युच्यते ।

असद्वचनासत्त्वर्मपरिव्यागपुरस्सरं यथोचितोपायेन जीविकोपार्जनं किंवा योग-चेमार्थं समुचितमार्गानुसरणं सम्यगाजीव इति व्याह्रियते ।

पुरातनासद्भावानां पूर्णतया विनाशेन, असद्भावेभ्यो मनसो रक्षणं, सततं सद्विचाराणां मनसि सन्निवेशनं, निरन्तरञ्च तथा प्रयतनं येन मनस्तान् सद्विचारान् बोधुं प्रभवेत्—इत्येते प्रयत्नाश्चत्वार एव सम्यग्व्यायाम इति नाम्ना व्यवह्रियन्ते ।

संसारं यावन्तोऽपि सन्ति पदार्थास्तावन्तः सर्वेऽपि जगिताः सन्ति दुःख-दाश्च सन्ति—इत्येतद्वधार्थं ज्ञानवतां तेषु सर्वेषु वा अनासक्तिर्भवति वा धैर्य-ग्यधीर्भवति वा च निर्विण्णता भवति सैव हि सम्यक्स्मृतिरित्युदीर्यते । अने-नापि प्रकारेण वक्तुं शक्यते पञ्चद्वीरं शरीरत्वेन, चित्तं चित्तत्वेन, मनो मनस्त्वेन, वेदनां वेदनात्वेन विभायनं सम्यक्स्मृतिरिति त्रीद्वर्दानगाह । चित्तस्य एकाग्रता सम्यक्समाधिरिति निगद्यते बुधैः । सम्यग्दृष्ट्यादि सप्तमाधनैरमच्चित्तवृत्तीनां निराकरणं यो माधवः कुरते स सम्यक्समाधी प्रविष्टो भवितुमर्हति । सम्यक्स-माधेः सन्ति चतस्रः स्थितयः । सा उत्तीर्य मानवी निर्वाणं लभते । शुद्धचित्त-त्वात् पुमान् यमानन्दं याञ्च शान्तिं विन्दते स आनन्दः सा च शान्तिरस्ति सम्यक्समाधेः प्रथमा स्थितिः ।

द्वितीया स्थितिः सा अस्ति यत्र सर्वविधा अपि संसारा उच्छिद्यन्ते, आर्यम-त्तेषु धन्वा वर्धते । अस्यां स्थित्यां प्रगाढचिन्तनात् शान्तिश्चिरधिरत्ययोवेति । साधकः शान्तिमानन्दवानुभवति ।

तृतीयस्थित्यां साधक आनन्दे क्षान्त्याद्योपेक्षापिमे निधानुमीहते । एतया ईदृया धिते ममतायाः मद्धारो भवति त्रिधाग्निश्रानुभूतिं याति । यनुष्मां स्थितमान्तु न नाग्यावरधाया न वैदिद्विभ्रामस्य न ध्यानगतानन्दस्य न च कस्यापि ज्ञानमेव गन्तिष्ठने । एषा स्थितिः पूर्वज्ञानेः पूर्वशिरासस्य पूर्वस्य च त्वमस्य स्थितिर्भवति । न तस्यां सुखमवशिष्यते न च दुःखम् । अतः परम्पु निर्वाणस्यैव संलक्षितं भवति । साधको भवति पूर्वप्रज्ञः ।

अष्टाङ्गमार्गस्य त्रीणि प्रधानान्यद्वाणि सन्ति—प्रज्ञा, दमिष्ट, ममापिध । प्रज्ञाऽऽत्योर्मध्ये ममतायमवस्थाऽस्ति । न प्रज्ञा दमिष्टा न च प्रज्ञायाः दमिष्टं दूरीकर्तुं शक्यमस्ति । यथा लग्नुषु पटः पटे च लग्नवः स्थिता भवन्ति तथैव

प्रज्ञायां शीलं शीले च प्रज्ञावतिष्ठते । चित्तस्य एकाग्रता (समाधिः) तु सर्वत्रैवापेक्ष्यते ।

भगवान् बुद्ध आत्मानं किञ्च जगदधिकृत्यापि उपदेशं कुर्वाणो हरयते । अत्र ते दार्शनिका विचाराः समुपस्थाप्यन्ते यौस्तदीया धर्मोपदेशा अवलम्बन्ते । पूर्वविधा विचाराः सन्ति चत्वारः—१. प्रतीत्यसमुत्पादः, २. धर्म, ३. जगिक्वाद्, ४. आत्मनोऽनस्तित्वम् ।

प्रतीत्यसमुत्पादः—

क्षुत्पथ मूलकारणम् अविधारितम् । तद्दीपाया बिचित्रप्रकाशतेः कारणानां परस्परं समुत्पद्यते । इमामेव कारणपरम्परां 'प्रतीत्यसमुत्पाद' इति वक्ष्यते कस्माच्चिद् कारणान् परकारणमुत्पद्यते तत्कारणमेव कस्याप्यस्यस्य कार्यस्य कारणं भवति एवमेवोत्तरोत्तरमेकैकं कार्यं कार्यान्तरमिति कारणत्वं गच्छति । नाकस्मात् किमपि प्रादुर्भवति ।

प्रतीत्यसमुत्पादं शुद्धो 'धर्म' इत्येतेन सम्मानास्पदपदेन आहूयते ।

धर्मवादः वर्तमानजीवनं भूतजीवनस्य परिणाम इति यद् बोधयति स कर्मवाद इत्युच्यते । प्रतीत्यसमुत्पादरूपेण रूपविशेषोऽयम् ।

जगिक्वाद्—सर्वाण्यपि वस्तूनि सन्त्यवस्थितानि । यद्यपि निश्चयं स्यात्तु च प्रतिभासते तद्यपि नश्वरमस्ति । सर्वेऽपि संयोगाः सन्ति विप्रयोगाग्ताः । यस्मै यद्योदयो हरयते तस्य तत्त्वस्य पतनमपि स्यात् । सर्वमपि परिवर्तनशीलम् । न हिमपि पृथारक्षं यद्यपरिवर्तत इत्येवं यो वदति सोऽस्ति जगिक्वाद् ।

आत्मानरितत्ववादः—प्रतीत्यसमुत्पादहेतोर्वा परिवर्तनवाद्ब्रह्माद्य मदात्मा शुद्ध आत्मनो निष्पत्य स्वीकरोति । स आह जीवनं विभिन्नकमशीलाव्यवहितायस्थानां प्रवाहोऽग्निः । अस्य प्रवाहस्याव्यन्तरे कस्या अपि अवस्थायाः लपसित्वाप्रगतिरित्या अवस्थायाः सञ्जायते । प्राकृतनावस्थाद्यमनावस्थामवस्थानावस्था च आविनीमयस्थां प्रगूते । ते जीवनस्य मारणाः स्वर्ग अवस्थाः पूर्वपरकारणकार्यमग्न्या एव सन्ति । यथा कस्यचन दीपकस्य ज्योतिषा परदीपकोऽपि ज्योतिष्मान् भवति तथैव वर्तमानजीवनमवस्थानावस्थानो भाविजीवनस्याप्युत्पत्तिमग्नयेतन्मग्नमुपस्थापयन् 'संसारं यौवने वार्षिके रथकस्या एव वरुणोऽग्निभिः विद्ध प्राग्निनः पुनर्जन्मापि जायते इत्येवमवस्थीयं धातं परिपुष्णन् शुद्धो मदात्मात्मनोऽनस्तित्वमस्वीकरोति । यदि बौद्धदर्शनम् आत्मापदं द्रष्टुं

स्थापि वा निश्चयं तत्त्वं सिद्धयति । विलियमजेम्सस्यापि मतमेतादृशम् । तन्मतेनापि आत्मा विज्ञानप्रवाहाद् भिन्नं नान्यत् किमपि । प्राग्वर्तिन्या अवस्थाया विद्यमाना-
वस्थाजनकत्वात् आत्मनोऽङ्गीकरणत्वमपेक्षितमेव न जायते किञ्च स्मृतेरपि
सम्यगुपपादनमपि कर्तुं शक्यं भवतीति समुदीरयन् धुब्ध आत्ममन्धन्धिविचारान्
ह्यनुमुपदिशति ।

काय-चित्त-विज्ञानानां संघातो हि मनुष्य इति प्रोच्यते । यावन् तेषां
समष्टिः सञ्जातं निदधति तावन्मनुष्योऽपि सत्तावान् । तत्तामे तस्यापि
सञ्जायतेऽन्तः । अतः संघातं व्यतिरिच्य नान्यदात्मनामधेयं किमपि घटु ।
मनोविज्ञानदृष्ट्या मनुष्यः पञ्चस्कन्धानां संपोगोऽस्ति । पञ्चविधपरिवर्तनशील-
सत्त्वसंघात एव पञ्चस्कन्धानां प्रयते । रूपं, वेदना, संज्ञा, संस्कारो विज्ञानं
(चैतन्यता) इत्येतानि पञ्चस्कन्धा इत्युच्यन्ते । मानवीयशरीरस्पाकारवर्णादीना-
मन्तर्भावो रूपे भवति; मुख-दुग्ध-विपाइपोथो यतो जायते तास्ति वेदना ।
संज्ञया वस्तु ग्रह्यत्वं भवति; गतकर्मवशात् सम्भूता प्रवृत्तयः 'संस्कार' इति
कथ्यन्ते । पञ्चमो विज्ञानावयवः स्कन्धश्चेतनतास्ति ।

भगवद् बुद्धोपदेशेषु ऋषिर्देहिक्तावादो दृश्यतेऽतः केचन तं देहिक्तावादीः;
ऋषिर् तत्र प्रतीतिवादः प्राप्यतेऽनन्तरं केचन प्रतीतिवादीः; ऋषिर् तत्रानुभववाद्
उपलभ्यतेऽतस्तं केचन अनुभववादी ऋषिर् तत्र संशयवादो लप्यतेऽतः केचन तं
संशयवादीः; ऋषिर् तत्र रहस्यवादोऽप्राप्यतेऽतस्तं केचन रहस्यवादीः; ऋषिश्च
तत्रातीन्द्रियवाद्। प्रेष्यतेऽतः केचन तत्रातीन्द्रियवादीनि वदन्ति ।

पुष्पा हि बहुनां पादानां दर्शनस्य कलमिदं संवृत्तं यद् बीजधर्मो यदुल्लासा-
शाली सञ्जातः कालान्तरेण । तत्र प्रमुखाः सन्ति मताश्चतस्रः शाखाः । ता इमाः—

१. माध्यमिकानां (शून्यवादिनां) बीदानां शाखा
२. योगाग्राह (विज्ञानवादि) बीदानां "
३. यैमायिक (वादप्रत्यक्षवादि) बीदानां "
४. सौप्रग्निक (यादानुमेयवादि) बीदानां "

शून्यवादः—विज्ञानवादयोरन्तर्भावो महायानसम्प्रदायेऽस्ति यादवाप्रत्यक्षवाद्-
यादानुमेयवादयोः समावेशो हीनयानसम्प्रदाये वर्तते ।

शून्यवादस्य (माध्यमिकमतस्य) प्रवर्तकः आमीन् नागाजुनः । नागाजुनः
माध्यमिकरात्रिभिधे स्वरीये ग्रन्थे प्रसिद्धे शून्यवादं विनिराज । तत्र तः

पाण्डित्यपूर्णं निवेचनं वादस्यास्य कुत्राणि प्राप्यते । शून्यवादे संस्कृतभाषायां बहवो ग्रन्था लिखिता अभूवन् । परं दुःखमिदं न ते प्राप्यन्ते । -

माध्यमिकाः (शून्यवादिनः) मन्यन्ते यच्च मानमिह न च बाह्यस्य वस्तुनोऽस्ति तन्मस्ति । सर्वमपि शून्यम् । इदं शून्यमनिर्जघनीयम् । एतत्तद-
सद्भ्यां त्रिलक्षणम् । सत् अमञ्ज उभयमपि शून्यस्य गर्भे प्राप्तनिर्वाणं
सद्वतिष्ठते । नेहमभावात्मकं परमलक्ष्यमस्ति । अत्रिद्यत्वात्मादेव शून्यात्
समस्तमपि जगद्भिष्यत्तं भवति ।

बौद्धदर्शनं वस्तुतो निःस्वभावमनिर्जघनीयमलक्ष्यमिदं शून्यमेव परमतत्त्वं
मन्यते । इदमेव महानिर्वाणपद्ममस्ति । इदमेव पद्मासाद्य साधनः प्राप्तपरमपदो
भवति । नातः परं किमपि गन्तव्यम् ।

योगाचार (विज्ञानवाद) स्य प्रवर्तका आसन् अगंग-वसुधन्पुट्टिनागाः ।
लघावतारनूत्रमस्य वादस्य प्रमुगो ग्रन्थः । साम्तरचित्तस्य 'तत्त्वसंग्रहः' पाण्डित्य-
पूर्णोऽस्ति ग्रन्थराजः । कमलशीलोऽस्मिन् ग्रन्थे वैदुष्यपूर्णमेतं टीकामपि लिखेत् ।
विशुपा वधनमिदमपि यदस्य विज्ञानवादस्याविप्रवर्तको मैत्रेयनाथो बभूव ।
श्रूयते यदसौ महायानसूत्रालङ्कार-धर्मधर्मताविभंग-सम्प्राप्तविभंग-योगाचार-
भूमिशास्त्राभिन्मयालङ्कारकारिण-महायानउत्तरतन्त्रं प्रागेपीत् । परं नोप-
लब्धा भवन्तीमे ।

विज्ञानवादिनां मतमिदं यस्मानसिद्धं वस्तु वा विज्ञानमेव सत्यम् । न यावत्-
पदार्थः सत्तावान् । 'चित्तमेव परमतत्त्वमस्ति । 'चित्तस्यैव प्रवृत्तिमुक्तिश्च
भवति । 'चित्त'मेवोत्पद्यते तदेव निरूप्यते । सर्वाण्यन्यामि वस्तूनि चित्तस्यैव
विकल्पसंज्ञा वर्तन्ते । चित्तमेव ज्ञान-ज्ञान-ज्ञेयरूपेणोपनिष्ठति । अत्रिद्यत्वा
भिन्नमिव तदाभास्यते ।

विज्ञानं प्रवृत्तिविज्ञानादयत्रिज्ञानभेदाभ्यां प्राधान्येन द्विविधम् । वस्तुतश्चि-
त्तमेवाल्लप्यविज्ञानमिति नास्तीत्यपदिश्यते । कायिकवाचिकमानसिकविज्ञानानां
नामानारूपस्य बीजस्य तत्र सखिहितवद्वालयविज्ञानमिति स्मृतम् । 'अनु-धो-
धारणा-स्मरत-कल्प-यत्न-विहितप्रत्योदिज्ञानानां' यस्यात्तं यद्वहर्षत्वात् तानि
सप्तमि प्रवृत्तिविज्ञानमित्येतेन नाम्नाभिधीयन्ते । विज्ञानवादिनो योगजप्रत्यक्षं
पृथक्प्रमाणत्वेन स्वीकुर्वन्ति नापि स्वीकुर्वन्ति । सन्तीमे व्यग्रहारदशायां परतः

मामाभ्यवादिनः । मन इन्द्रियमस्ति-रूपतत्त्वज्ञं अतएव । स्ववहारहेतुनेमे शब्दं द्विविधं मन्यन्ते प्रहणरूपम् अप्यपम्यारूपम् ।

यैभाषिणमतस्य निरूपणे यो दण्डुमो ग्रन्थोऽस्ति सोऽस्ति वसुबन्धुप्रणीतः 'अभिधर्मशेखरः' । वसुबन्धुः प्रथमं यैभाषिकमनावलम्बी आसीत् परं पश्चात्सौ श्रीप्रान्तिकमतस्याचार्यः गजाननः । अस्मिन् एव यैभाषिकमन्त्रदाये संपन्नस्य 'व्यायानुसारः' 'समयप्रवीणिका' च किञ्च धर्मकीर्तनार्थकविन्दुः सुप्रसिद्धग्रन्थाः सन्ति । इदमपि भूयते यत् मतस्यास्य सिद्धान्तान् प्रथमं कात्यायनीयुगं प्रवृत्तातिरम । नः संस्कृतभाषायां 'ज्ञानप्रमाणशास्त्रं' नाम ग्रन्थप्रकारः ।

यैभाषिका बाह्यप्रत्यक्षवादे रज्यन्ति । इमे चित्तस्य बाह्यवस्तुनश्च सद्भाव-
मुरीदुर्बन्ति । आपुनिकन्यवस्तुवादिन इव इमे वदन्ति वस्तुनां ज्ञानं
प्रत्यक्षेणैव प्रमाणेन भवितुं शक्यं गान्धेयोपायेन । अस्मिन् मते ताप-विचारो
ज्ञान्यां दृष्टिर्वा क्रियते । ते इति इमे :—१. विषयगता २. विषयिगता । विषयि-
गतदृष्ट्या समस्तमपि जगत् स्वस्वभावतन-धातुषु विभज्यते । एकस्याः पञ्च
पूर्वमुक्ताः । भाषतनानि च मन इन्द्रियाणि तद्विषयाश्च सन्ति । यीदृशेने
'धातुः' इत्येतत् पदं 'स्वतन्त्रसत्ता' इत्येतस्मिन् अर्थे प्रयुज्यते । वसुबन्धुस्तु
यतो ज्ञानसंगततेः सन्तुल्यः स धातुरित्येतच्चाज्ञा श्रीरूपत इत्याह ।

विषयगतदृष्ट्या जगतो धर्माः प्रतिपाद्यन्ते । इमे च धर्मा द्वयोर्धर्मयोः
विभज्यन्ते तद्वर्गगतञ्च बहुषु विभक्तीकृताः सन्ति ।

संक्षेपतोऽस्मिन् मते बाह्यं जगदाभ्यन्तरञ्च जगदुभयमपि स्वकीयमस्ति तत्त्वं
निदधति । उभेऽपि सत्ते परस्परं विरपेते । इदं मतं मन्यन्ते यत् साधकः
सत्ताद्वयस्यापि स्वरूपं गान्धेय्येन प्रथमं विचिन्तयति ततश्च तदीयाग्यधर्माणां
ज्ञानमरजुते ततश्च परमतपथमार्गेण प्रवर्तते । अन्ततो गत्वा च स शून्य-
तावमासादयति ।

सौप्रान्तिकमतस्य (बाह्यानुमेयवादस्य) आदिप्रवर्तकः कुमारल्लात आचार्य
आसीत् । नास्य मतस्य कश्चिदपि स्वतन्त्रो ग्रन्थ आसाद्यते । सर्वसिद्धान्त-
संग्रहादिग्रन्थेषु नादस्यास्योल्लेखः प्राप्यते ।

सौत्रान्तिका अपि यैभाषिका इव चित्तं बाह्यमपि जगत् मन्यन्ते । ते वस्तु
किञ्च तद् वस्तुविषयकं ज्ञानं पृथक्-पृथक् इति वययन्ति । युक्तपुष्ट्यापनपूर्वकं
ते बाह्यवस्तुनोऽस्तित्वं प्रतिपादयन्तो वदन्ति यद् बाह्यवस्तुनामनेककारणत्वात्

ज्ञानस्य भिन्नमिच्छाकारत्वं सिद्धयति । विभिन्नाकारज्ञानैस्तत्कारणरूपविभिन्नाद्याद्यानि यस्तूनि चानुमातुं शक्यन्ते ।

सौत्राभित्ता ज्ञानं चतुर्विधप्रत्ययमिति शंसन्ति । आलम्बनम् , समनन्तरम्, अधिपति, महकारि-इत्येतानि सन्ति ज्ञानस्य चत्वारि कारणानि (प्रत्ययाः) ।

एषाश्चतुर्विधकारणानां संयोगात् कस्यापि वस्तुनो ज्ञानं सम्भवं भवति । ज्ञानस्य आकारो ज्ञातवस्तु सरस एव भवति । प्रत्यक्षवस्तूनां ये ह्याकारा भवलोक्यन्ते ते ज्ञानस्यैवाकाराः सन्ति । ते च मनस्येव वर्तन्ते । बाह्यवस्तुनो ज्ञानं वस्तुजनितमानसिकाकारादनुमानेनावगम्यते—इत्येतदध्युपरामणात् सौत्राभित्ता बाह्यानुमेयत्वादिन इति कथ्यन्ते ।

धार्मिकमतभेदाद् बौद्धधर्मो हि हीनयानमहायानाभिधयोः सम्प्रदाययोर्विभक्तोऽभवदिति पुरा प्रोक्तम् । तत्र हीनयाने हि बौद्धधर्मस्य प्राचीनं स्वरूपं परिलक्ष्यते । सम्प्रदायोऽयं धर्मेण सर्वमपि जगत् परिचाक्यत इति मन्वानो धर्मस्य नियामकत्वात् अदृश्यते । विश्वसिति चायं सम्प्रदायो यन्मानवः स्वप्रयत्नेन निर्वाणं लब्धुं शक्नोति । एष सम्प्रदायः स्वालम्बनेऽभिनिविशते । स्वावलम्बनं नैश्वर्यपेक्षते न च तदनुकम्पाम् । तत्र तु केवलं धर्मोऽपेक्ष्यते—इत्येतन्मतमस्य सम्प्रदायस्य । सर्वथा समुदायोऽयं बुद्धोपदेशमनुगच्छति ।

महायानसम्प्रदाये चदान्यमनोयुत्तेरस्ति तदवयवमप्यते । एष सम्प्रदायश्च मार्गं प्रदर्शयति येन सर्वेऽपि जनाः सुगमतया बुद्धधर्मं पालयितुं शक्नुयुः लोकमेवास्तस्य सम्प्रदायस्य प्रधानोद्देशम् । हीनयानिनो हि यदि स्वमुखापर्यमेव यतन्ते तदा महायानिनो न केवलं स्वमुखपर्यमपि तु ते परमुखापर्यमपि चेष्टन्ते ।

महायानं हि त्रीन् महत्त्वमयान् विचारान् निदधाति । तेषु प्रथमोऽस्ति बोधिमत्त्वविषयकविचारो द्वितीयो बुद्धस्योपास्यरूपसम्बन्धीविचारस्तृतीयश्चात्मसद्भावनिष्ठो विचारः ।

बोधिमत्त्वविषयकविचारेण प्रेर्यमाणो भूत्वा मानवः प्राणिनामार्तिनाशने यत्नं कुर्वन्ति ।

बुद्धस्योपास्यरूपसम्बन्धिना विचारेण ते जना उपक्रियन्ते ये न बोधिमत्त्वादर्शमप्यारोह्य प्रभवन्ति न च स्वालम्बिन एव भवितुमर्हन्ति । अयं हि विचार

प्रामाण्यवादिन । मन इन्द्रियमरित इत्येतन्नैवं मतम् । व्यवहारहेतुर्नमे ज्ञान द्विदिपं मन्यन्ते ब्रह्मणरूपम् अप्यवगायरूपम् ।

यैमापिमतस्य निरूपणे यो ह्युपमो ग्रन्थोऽस्ति सोऽस्ति वसुबन्धुशरीत 'अभिधर्मकोश' । वसुबन्धु प्रथमं यैमापिमतमावलम्बी आसीत् परं पश्चादसौ श्रीश्रान्तिकमतस्यापार्थक्यज्ञान । अस्मिन् पक्षे यैमापिमतस्यप्रज्ञाये सप्तभद्रस्य 'व्यापायुमार' 'समयप्रदीपिका' च किञ्च धर्मकीर्तन्यायविन्दु मुबिदितग्रन्था सन्ति । इदमपि धूयते यत् मनस्यास्य सिद्धान्तान् प्रथमं कात्यायनीपुरी ग्रन्थातिरम । न सरहृन्भापायां 'ज्ञानप्रस्थानशास्त्र' नाम ग्रन्थज्ञार ।

यैमापिका बाह्यग्रन्थवादे रज्यन्ति । इमे चित्तस्य बाह्यवस्तुतश्च सद्भाव-
मुरीकुर्वन्ति । आधुनिकनान्यवस्तुवादिन इव इमे यदन्ति वस्तुनां ज्ञान
प्रत्ययेनैव प्रमाणेन अवितु शक्य नाम्येनोपादेन । अस्मिन् मते ताव विचारो
द्वार्या इष्टिर्वा क्रियते । ते इष्टी इमे — १ विषयगता २ विषयिगता । विषयि
गतदृष्ट्या समस्तमपि जगत् एकन्धावतन धातुषु विभज्यते । एकन्धा पञ्च
पूर्वभुक्ता । आवतनानि च मन इन्द्रियाणि तद्विषयाश्च सन्ति । बीजवर्तने
'धातु' इत्येतत् पद 'स्वतन्त्रसत्ता' इत्येतस्मिन् अर्थे प्रयुज्यते । वसुबन्धुस्तु
यतो ज्ञानसम्पत्ते समुद्रव स धातुरित्येतच्चाह्वा प्रोच्यत इत्याह ।

विषयगतदृष्ट्या जगतो धर्मा प्रतिपाद्यन्ते । इमे च धर्मा द्वयोर्वर्गयो
विभज्यन्ते तद्वर्गगताश्च बहुषु विभक्तीकृता सन्ति ।

सचेपतोऽस्मिन् मते बाह्य जगद्वाभ्यन्तरञ्च जगदुभयमपि स्वकीयमस्तित्य
निवृधाति । उभेऽपि सत्ते परस्पर निरपेक्षे । इदं मतं मन्वते यत् साधक
सत्ताद्वयस्यापि स्वरूप कारण-वैयं प्रथमं विचिन्तयति ततश्च तदीयान्मधर्माणां
ज्ञानमप्रप्तुने ततश्च परमपक्षमार्गणे प्रवर्तते । अन्ततो गत्वा च स शून्य-
तावमासादयति ।

श्रीश्रान्तिकमतस्य (व्यापायुमेयवादस्य) आदिप्रवर्तकं कुमारलाल आचार्य
आसीत् । नास्य मतस्य कश्चिदपि स्वतन्त्रो ग्रन्थ आसाद्यते । सर्वसिद्धान्त
समहादिग्रन्थेषु वादस्यास्योल्लेख प्राप्यते ।

श्रीश्रान्तिका अपि यैमापिका इव चित्त बाह्यमपि जगत् मन्यन्ते । ते यस्तु
किञ्च तद् परतुविषयक ज्ञान पृथक् पृथक् इति वयवन्ति । युक्त्युपरदापनपूर्वक
ते बाह्यवस्तुनोऽस्तित्य प्रतिपादयन्तो वदन्ति यद् बाह्यवस्तुनामनेकाकारवत्वात्

ज्ञानस्य निम्नभिन्नाकारत्वं सिद्धयति । विभिन्नाकारज्ञानैस्तत्कारणरूपविभिन्ना-
वाह्यानि परन्तु चानुमातुं शक्यन्ते ।

सौग्रान्तिका ज्ञानं चतुर्विधप्रत्ययमिति शंसन्ति । आलम्बनम् , समनन्तरम्,
अधिपति, सहकारि-इत्येतानि सन्ति ज्ञानस्य चत्वारि कारणानि (प्रत्यया) ।

एषाञ्चतुर्विधकारणानां संयोगात् कस्यापि वस्तुनो ज्ञानं सम्भवं भवति ।
ज्ञानस्य आकारो ज्ञातवस्तु सदृश एव भवति । प्रत्यक्षवस्तूनां ये ह्याकारा
अवलोक्यन्ते ते ज्ञानस्यैवाकारा सन्ति । ते च मनस्येव वर्तन्ते । बाह्यवस्तुनो
ज्ञानं वस्तुजनितमानसिकाकारादनुमानेनावगम्यते—इत्येतदभ्युपगमनात् सौग्रा-
न्तिका बाह्यानुमेयवादिन इति कल्प्यन्ते ।

धार्मिकमतभेदाद् बीदधर्मो हि हीनयानमहायानाभिधयोः सम्प्रदाययो-
र्विभक्तोऽभवदिति पुरा प्रोक्तम् । तत्र हीनयाने हि बीदधर्मस्य प्राचीनं स्वरूपं
परिलक्ष्यते । सम्प्रदायोऽयं धर्मेण सर्वमपि जगत् परिचाख्यत इति मन्वानो
धर्मस्य नियामकतायां श्रद्धयते । विश्वसिति चार्थं सम्प्रदायो यन्मात्रवः
स्वप्रधानेन निर्वाणं लक्ष्यं शङ्कते । एष सम्प्रदायः स्वात्म्येऽभिनिविशते ।
स्वावलम्बनं नेश्वरमपेक्षते न च तदनुकम्पाम् । तत्र तु केवलं धर्मोऽपेक्ष्यते—
इत्येतन्मतस्य सम्प्रदायस्य । सर्वथा समुदायोऽयं बुद्धोपदेशमनुगच्छति ।

महायानसम्प्रदाये ब्रह्ममन्त्रोद्गतैरस्तिग्वमवाच्यते । एष सम्प्रदायस्तं
मार्गं प्रदर्शयति येन सर्वेऽपि जना सुगमतया बुद्ध-धर्मं पालयितुं शक्नुयुः लोक-
सेवास्यस्य सम्प्रदायस्य प्रधानोद्देश्यम् । हीनयानिनो हि यदि स्वमुक्त्यर्थमेव
यतन्ते तदा महायानिनो न केवलं स्वमुक्त्यर्थमपि तु ते परमुक्त्यर्थमपि
चेष्टन्ते ।

महायानं हि त्रीन् महत्त्वमयान् विचारान् निदधाति । तेषु प्रथमोऽस्ति
बोधिसत्त्वविषयकविचारो द्वितीयो बुद्धस्योपास्यरूपसम्बन्धीविचारस्तृतीय-
श्चात्ममद्भावनिष्ठो विचारः ।

बोधिसत्त्वविषयकविचारेण प्रेर्यमाणो भूत्वा मानव-प्राणिनामार्तिवाशने यत्नं
कुर्वाणो निर्वाणं लभाय प्रयतते ।

बुद्धस्योपास्यरूपसम्बन्धिना विचारेण ते जना उपक्रियन्ते ये न बोधिसत्त्वा-
दर्शमध्यारोधु प्रभवन्ति न च स्वात्मिन एव भवितुमर्हन्ति । अयं हि विचार

ज्ञानस्य भिन्नभिन्नाकारत्वं सिद्ध्यति । विभिन्नाकारज्ञानैसात्कारणरूपविभिन्न-
चाक्षानि धरतूनि चानुमातुं शक्यन्ते ।

सौघान्तिका ज्ञानं चतुर्विधप्रत्ययमिति शंसन्ति । आलम्ब्यनम् , समनन्तरम्,
अधिपति, सहकारि-इत्येतानि सन्ति ज्ञानस्य चत्वारि कारणानि (प्रत्ययाः) ।

पृषाञ्चतुर्विधकारणानां संयोगात् कस्यापि वस्तुनो ज्ञानं सम्भवं भवति ।
ज्ञानस्य आकारो ज्ञातवस्तु सदृश एव भवति । प्रत्यक्षवस्तूनां ये ज्ञाकारा
अवलोक्यन्ते ते ज्ञानस्यैवाकारा सन्ति । ते च मनस्येव वर्तन्ते । चाक्षवस्तुनो
ज्ञानं वस्तुजनितमानसिकाकारावनुमानेनावगम्यते—इत्येतद्वस्तुपगमनात् सौघा-
न्तिका चाक्षानुमेधवादिन इति कल्पन्ते ।

धार्मिकमतभेदाद् बौद्धधर्मो हि हीनयानमहायानाभिधयोः सग्नप्रदायो-
र्विभक्तोऽभवदिति पुरा प्रोक्तम् । तत्र हीनयाने हि बौद्धधर्मस्य प्राचीनं स्वरूपं
परिलक्ष्यते । सग्नप्रदायोऽयं धर्मेण सर्वमपि जगत् परिचाक्ष्यत इति मन्वानो
धर्मस्य नियामकत्वायां श्रद्धासे । विश्वसिति चार्थं सग्नप्रदायो यन्मानवः
स्वप्रयत्नेन निर्वाणं लब्धुं शक्नोति । एष सग्नप्रदायः स्वालम्ब्यनेऽभिनिविशते ।
स्वावलम्बनं नेश्वरमपेक्षते न च तदनुकम्पाम् । तत्र तु केवलं धर्मोऽपेक्ष्यते—
इत्येतन्मतमस्य सग्नप्रदायस्य । सर्वथा समुदायोऽयं बुद्धोपदेशमनुगच्छति ।

महायानसग्नप्रदाये यद्वान्धमनोयुत्तेरस्तिग्वमवाप्स्यते । एष सग्नप्रदायस्तं
मार्गं प्रदर्शयति येन सर्वेऽपि जनाः सुगमतया बुद्ध-धर्मं पालयितुं शक्नुयुः लोक-
मेवास्म्यस्य सग्नप्रदायस्य प्रधानोद्देश्यम् । हीनयानिनो हि यदि स्वमुक्त्यर्थमेव
यतन्ते तदा महायानिनो न केवलं स्वमुक्त्यर्थमपि तु ते परमुक्त्यर्थमपि
चेष्टन्ते ।

महायानं हि त्रीन् महत्त्वमयान् विचारान् निदधाति । तेषु प्रथमोऽस्ति
बोधिर्मन्यविषयकविचारो द्वितीयो बुद्धस्योपास्वरूपसग्नन्धीविचारस्तृतीय-
श्चात्मनस्त्वावनिष्टो विचारः ।

बोधिर्मात्रविषयकप्रिचारेण प्रेर्यमाणो भूत्वा मानवः प्राणिनामातिनाशने यत्नं
वृथागो निर्वाणं ललाष प्रयतते ।

बुद्धस्योपास्वरूपसग्नन्धिना विचारेण ते जना उपक्रियन्ते ये न बोधिसत्त्वा-
दर्शनाभ्यारोहं प्रभवन्ति न च स्वालम्ब्यन एव भवितुमर्हन्ति । अयं हि विचार

आचार्यमहावीर उपरि निर्दिष्टायामाचार्यपरम्परायामन्तिम । अयं स्वशिष्यान् जन्त करण निर्मलोक्तुमिन्द्रियाणि निग्रहीतु कठोरतया ब्रह्मचर्यं पालयति च निर्लिप्ता भवन्तो वस्तुमुपदिदेश । मनस्तावदसद्विचाररहितं न भवितुमर्हति यावद् वस्त्राणामपि परित्यागो न कृतः स्यात्—इत्येतेनैतदीदृशोपदेशेन जैनसाधूना समुदायो भागद्वये विभक्तोऽभवत् । ये वसनात्त्यागमुचितं मनिते 'दिगम्बरा' किञ्च ये न त 'श्वेताम्बरा' इति सञ्ज्ञा प्रथिता जाता ।

जैनदर्शनस्य साहित्य परमसमृद्धमस्ति तत्र ग्रन्थानां पाहुण्य प्राप्यते । अधिकतरास्ते ग्रन्था प्राकृतभाषाया सन्ति । ग्रामाणिकेषु ग्रन्थेषु जैनमतस्य मौलिकानां सिद्धान्तानां सम्ग्रहो वर्तते । ते हि सिद्धान्ता सर्वेषामपि साम्प्रदायिकानां मान्या सन्ति । आचारविषयका ग्रन्था प्रमाणविषयकेभ्यो ग्रन्थेभ्यः स्वरूपायामधिकतरा सन्ति । जैनधर्मस्य मूलगमग्रन्थाया रचनानामधिरूपं दिगम्बर श्वेताम्बरसम्प्रदाययोर्मध्ये मतभेदो दृश्यते । दिगम्बराणां कथनमस्ति यत् 'पूर्वं' सञ्ज्ञका मूलगमग्रन्था विलुप्ता । एषामादिमरचनकाकालोऽविदितः । अन्तिम च तच्छोधनं पट्टे शतकेऽभूत् यत्प्रमाणम् । श्वेताम्बराणाञ्च मतमिदं यत् स्थूलभद्रस्याध्यक्षताया पाटलिपुत्रे जैनसाधुसमितिर्जैनगमग्रन्थान् सचरकार । जैनसिद्धान्ता सन्ति शीता पञ्चचत्वारिंशद् ग्रन्थेषु । तत्र एकादश सन्ति भगग्रन्था, द्वादश उपनिषद्ग्रन्था, दश प्रकीर्णग्रन्था, पट् द्वेवसूत्रग्रन्था, चत्वारो मूलग्रन्था, द्वौ स्वतन्त्रग्रन्थौ-सन्ति । भगग्रन्थानामतिशयमहत्त्वशालित्वात् तेषां नामानीह लिखन्ते १ भामावासागसुत्तम् (आचारानुष्ठानम्), २ सूयगङ्गम् (सूत्रकृताङ्गा), ३ काण्वम् (स्याताङ्ग) ४ समवायाङ्ग, ५ भगवतीमूत्रम् ६ नायाधम्मकहाभौ (माताधर्मकथा) ७ उपासगदस्ताभो (उपनिषद्दशा) ८ अन्तगदस्ताभो (अन्तर्गददशा), ९ अणुत्तरोपपादपदस्ताभो (अणुत्तरीदपादिकदशा), १० पण्डावागणिभाह (प्रभस्याकरणानि) ११ विवागसुम (विपाकसुतम्), १२ दिष्टिषाय (दृष्टिवाद) दृष्टिवादो न साम्प्रतमुपलभ्यते । आगमग्रन्थानां रचना अर्धशताब्दोभाषायां कृतानि । आगमग्रन्थेषु अनेकान्नवाद-जीव-पुद्गलादिदार्शनिकसिद्धान्तानामपि विवचनं प्राप्यते ।

श्वेताम्बरसम्प्रदायस्य दृमे आचार्या सन्ति कनिषय—१ त्रियुक्तिरत्ना भट्टयाह, २ तात्वायाधिगममूत्रस्य प्रणता उमास्वामि, ३ पञ्चाभितकाय प्रवचन

सारादिकर्ता कुन्दकुन्दाचार्य, ४ सम्प्रतिगतकंसूत्रन्यायवसारादिग्रन्थानां लेखक
सिद्धसेनदिवाकर, ५ तत्प्रायाधिगमसूत्र टीकाकार सिद्धसेनगणि, ६ पद्मदर्शन-
ममुच्चय-न्यायप्रवेशसूत्रादिवहुलग्रन्थरचयिता हरिमद्रसूरि, ७ नयचक्रप्रणेता
मल्लवादी, ८ चादमहार्णवकर्ता जमयद्वय, ९ लघुटीकाकर्ता रत्नप्रभसूरि,
१०. प्रमाणनयतत्प्रालोचालद्वारनिर्माता देवसूरि, ११. प्रमाणमीमांसादिकर्ता
हेमचन्द्र १२. स्याद्व्यादमञ्जरीटीकाकर्ता मल्लिपेगसूरि, १३ पद्मदर्शनममुच्चयकर्ता
मल्लधारिराजशेखरसूरि ।

दिगम्बरसम्प्रदायेऽपि ज्ञानचन्द्र-गुणरत्नसूरि-पञ्चोविजयगणि-कुन्दकुन्दा-
चार्य-समन्तमदादिका जैनदर्शन-ग्रन्थकर्तारो बहुषु आचार्याः सज्जाता । कथ्यते
यत् अकलङ्कदेवो नाम आचार्योऽष्टशती-राजशार्तिक-न्यायविनिश्चयनामकान्
ग्रन्थान् व्यररचत्, परीक्षामुखसूत्र माणिक्यनन्दी, प्रमेयकमलमार्तण्ड प्रभाचन्द्र,
शोम्भदमारलडिधसारादिग्रन्थान् जेमिचन्द्रमिद्रास्तचक्रवर्ती लिलेय । अग्रे चानेक-
ग्रन्थलेखका विद्यानन्द-प्रभाचन्द्र-श्रुतसागरगणि-धर्मभूषणप्रभृतयो हि प्रसिद्धा
जैनदर्शननिष्णातविद्वांसोऽजायन्त । सप्तदशशतके यशोविजयसूरिरपि प्रख्यातो
ग्रन्थानेकलेखको विद्वान् जैनसंसारमलङ्कृतवान् । जैनविद्वांसो न्यायशास्त्रस्य
प्राधान्येनाध्ययनं चाकुर्वन्त स्वविचाराश्च प्रकटीचन्तु ।

जैनमतेन जीवश्चैतन्यमय । ज्ञान तदीय साक्षात्लक्षणम् । निमग्नं सोऽन-
न्तज्ञानविशिष्ट पर कर्मावरणहेतोस्तदीय शुद्ध चैतन्यरूपमस्मद्दृष्ट्वा सतत
तिरोहितमेवावतिष्ठते । सम्यक्चारि-य-सेवनेन स शुद्धरूपं पुन प्राप्नु सन्नोति
कैवल्येन सर्वज्ञत्वं च मण्डितो भवितुमर्हति ।

प्रत्यक्ष-परोक्षभेदेन ज्ञानं द्विविधं मतम् । अनयोर्द्विविधयोरपि ज्ञानयो-
रप्या जैनदर्शनस्य स्वकीयैव । नैतादृशी व्याख्या ज्ञानमधिष्ठित्य दर्शनान्तरेषु
प्राप्यते । जैनविपश्चित्ततज्ज्ञानं प्रत्यक्षं यद्वन्ति यदात्मापेक्षि । तच्च ज्ञान परोक्ष
मण्डितं ते यदिन्द्रियाणि मनश्चापेक्षते ।

परोक्षज्ञानम् उमा स्वात्मितेन यद्य द्विविधम्-मतिज्ञानम्, श्रुतज्ञानञ्च ।
द्विविधमपि ज्ञानमिदमिन्द्रियमन साहाय्यनोत्पन्नं भवति ।

प्रत्यक्षज्ञानमपि त्रिविधम्-अवधि-मन पर्याय-केवलभेदेन । एतत् त्रिभेदं
प्रत्यक्षं केवलमात्मयोग्यतापलादुत्पद्यते ।

परोक्षज्ञानस्य मतिज्ञाननामस्यो भेदः प्रथमः इन्द्रिय-मनस्संयोगसमुद्भूत-
विषयस्यो भवति ।

मतिज्ञानं साधारणतया द्विविधमुच्यते—१. इन्द्रियजन्यम्, २. अनिन्द्रियज-
न्यम् (मानसम्) ।

स्मृति-संज्ञा-चिन्ताभिनिर्गता इत्येते मतिज्ञानस्य पदार्था इति जैनानां
विचारः ।

धृतज्ञानं नाम परोक्षं शब्दादुत्पद्यते । धृतज्ञानं मतिपूर्वकं भवति । मतिज्ञानं
विद्यमाने धर्तुरेव प्रवर्तते । धृतज्ञानं धर्ममानेऽतीते भाविनि च विषयं प्रवर्तते ।
अग्नेरपि यैस्तद्विषयं चर्ममतिज्ञाने न दाप्येहेत्यो भवति धृतज्ञाने तु भवति ।
जैनागमस्य द्वादशाङ्गविषयवक्ष्यमानम् अङ्गमष्टिम् इति, शब्दपुद्गलमात्राचार्यविर-
चितशास्त्रज्ञानञ्च अङ्गमात्रं धृतज्ञानमिति शोच्यते ।

अपि-मन पदार्थ-वेत्तलभेदेन प्रत्यक्षं ज्ञानं यत् त्रिविधमुपरि शीर्षं तत्र
दूरस्थितव्यवधायमुत्पद्यदार्थाभां ज्ञानम् ‘अवधिज्ञान’ मिति निगद्यते । यदा
जीवो विशिष्टसाधिवनमायनमाहाय्येभानवरणकारिकर्माणि अपचेतुं प्रवर्तते तदा
स दूरस्थाम् अपि पदार्थाम् आत्मयोग्यतावलात् ज्ञातुं प्रभवति एतदेव ज्ञानं हि
अवधिज्ञानं भवति ।

एतद्व्यभिज्ञानं तदा भवप्रत्यक्ष इति नास्ति व्यवहितते यदा तज्जन्मानस्तर-
मेव प्रकटीभवति । परं यदा तत् व्रत-निष्कायनुष्ठानमपेक्षते तदा ‘गुण प्रत्यक्ष’
इति व्यपदिश्यते ।

तत् मन पदार्थनामकं प्रत्यक्षं ज्ञानं भवति येनेत्यादौहादिभन प्रवृत्तयो
निवार्यन्तेऽथ च परकीयमनोविधाता बोध्यन्ते ।

वेत्तलं ज्ञानं ॥ तत् यस्याप्य ज्ञानावरणकारीणि कर्माणि जीवन्ते आत्मा च
मुक्तं सर्वज्ञं च रूपमश्नुते । सिद्धपुरेण एव धृतज्ञानमर्थिकरोति ।

आचार्यहेमचन्द्रो गुणरत्नश्च प्रत्यक्ष-परोक्षयोर्विभागमन्ययैव कुरुतः । इमे
हि लोकास्फालीना जैनाचार्या यद्वन्ति प्रत्यक्षं सांख्यव्याहारिक-पारमार्थिकभेदेन
द्विविधम् । परोक्षिन्द्रियाणा मनसश्च साहाय्यं जितान्तमपेक्षते तत् सांख्यव्याहारिकं
प्रत्यक्षं भवति । येन चावरणे सति चित्तीदे चेतनजीवस्य स्वरूपाविर्यावो भवति
तदस्ति पारमार्थिकं ज्ञानम् ।

परोक्षज्ञानस्य च पञ्चविधना मता स्मृति-प्रत्यभिज्ञानतत्कानुमानागमभेदेन ।

पायनोद्घोषाभाषमानस्यातीतस्य यथार्थस्मरणं स्मृतिरिति ।

इत्थं यस्मिन् तदेनेत्येतद्गमकं ज्ञानं प्रत्यभिज्ञानमिति ।

उपलब्धमानुषज्जन्मनिमित्ताया व्याप्तेर्ज्ञानं तर्क इति ।

हेतोः साध्यस्यानुमानमनुमानमिति ।

आप्तपुरुषागमराशयेभ्यः समुत्पन्नं प्रामाणिकं ज्ञानमागम इति वक्ष्यते ।

जैनदर्शनं प्रत्यक्षानुमानागमाख्यानि त्रीणि प्रमाणाभ्यङ्गीकुरुते । परं सत् प्रचुरदोषमज्ञायात् श्रुत-रमानमासाध्यं न स्वीकरोति ।

प्रतिपक्षेण अनन्तधर्मोत्तममिति जैनदर्शनस्य प्रधानः सिद्धान्तः कैवल्य-ज्ञानयान् एव समस्तान् यस्तुधर्मान् यथार्थतया वेत्तु प्रभवति न च अन्यः कोऽपि जनः । परन्तुनोऽनन्तधर्मेण केवलमेकस्यैव धर्मस्य यद् ज्ञानं 'तत्त्वय' इति बाह्युभिहितो भवति जैनदर्शने परतुस्थिति र्बोधयति यत् एकं ज्ञानं तु गुणादसं भवति यत्परापेक्षि भवति अन्यथा ज्ञानमेवं विधं भवति यत् परापेक्षि यदापि । परापेक्षि ज्ञानं साधारणं ज्ञानमिति यत्तु चरयम् । यत्तत् त्रिविधं ज्ञेयम्—दुर्णय-नय-प्रमाणभेदेन । वस्तुमानस्य यस्तुनो वर्तमानाप्रतिपादनं तस्य चान्यत्रिधतायाः प्रतिपेक्षनं हि दुर्णयज्ञानमिति वक्ष्यते । अन्यत्रिधतायाः प्रत्यक्षानुमानमगमः यस्तुनः सत्तायाः प्रवर्धनं 'नय' इति तद्यत्ते तरयातिज्ञान-सम्प्रतिपाद्यात् । प्रमाणं नाम ज्ञानमुभाभ्यामप्येताभ्यां भिद्यम् । त्रिधमानं यत्प्रतिपाद्य 'सम्भवति इदं सत्' इत्येतद्गमकं यज्ञानं तदेव प्रमाणमिति वक्ष्यते । इदमेव ज्ञानं ज्ञातानानममन्धमार्गो प्रादिर्यात् प्रमाणकोटिमायानि ।

जैनदर्शने नयसिद्धान्तः स्वीयप्रमुखाया निदधाति । नीयते परिच्छिद्यते पृथक्देवविशिष्टोऽर्थोऽनेनेति नय इत्येकारय यद्वय स्युत्पत्तिः स्याद्वादनार्थं कृता । व्यापावकारे प्रोक्तम्—'पृथक्देवविशिष्टोऽर्थो नयस्य विपरीतं मत' इति । नयरादोऽर्थः ॥ यत्र कोऽपि विरयः स्यादेवं निरूप्यते । यस्तुनोऽनन्तधर्मोत्तमस्यात् तत्रतन्प्रतिविषयस्य निरूपणोपरवाच्य नया अपि मन्ति अनन्ताः । परं विवेक-रक्षया न ग्यामान्यतो द्वित्रियो दक्षित—द्रव्यार्थको नयः, यथार्थार्थको नयः । परपक्षेण यस्तुनो धर्मद्वयं सम्भवम् ।

यदेनोपरतुनो विविधाः परिणमा पृथीभूय स्यान्महन्ति न एव द्रव्यार्थको नय इति वक्ष्यते । अपरत्रिधास्तु धर्मोत्तमे यस्मिन् देव-का-हेतोऽर्थे कस्मिन्निध् यस्तुनि समुद्भासते एते 'यथार्थार्थजनय' इत्येतेन नाम्नोऽव्यक्ते । अथमगत्र

द्विविधो द्वितीयश्च चतुर्विधोऽस्ति अतः सङ्कलनेन ते सन्ति सप्त—नैगमनयः, संग्रहनयः, व्यवहारनयः, ऋतुनयः, शब्दनयः, समधिरुढनयः, एवम्भूतनयः ।

एतस्मादांशिकज्ञानादेव जगति पारस्परिकः कलहो दृश्यते । सर्वाणि दर्शनानि विचित्रस्यास्य विश्वस्य विवेचने सन्ति रतानि । अंशविरोपस्यैव विचारणे या तेषां निष्ठा सा एव कलहस्य बीजम् । तेषु दर्शनेषु प्रतिदर्शनं स्वकीयं विवेचनमेव ययार्थं मन्यतेऽन्यस्य च दार्शनिकं विवेचनं तद्व्यथार्थमन-
गच्छति । दार्शनिकानां स पारस्परिको विरोधो हस्तिस्वरूपनिर्णयनेपरान्थानां कलह इवैव । जैनदर्शनस्य तु कथनमेतद् यद् नानारूपसत्तायां क्वशमात्रस्य विवेचनकारित्वादेव दर्शनानि स्वस्वमहत्त्वं भजन्ते । न तानि सन्ति परस्पर विरुद्धानि । अस्मादेवोदारदृश्यपत्वाजैनतत्त्वज्ञानस्य न केनापि दर्शनेन सह विरोधः ।

प्रतिपरामर्शस्य परिवेषणार्थं जैनदर्शनं 'स्यात्' इत्येतस्य पदस्य व्यवहारं नितरामुचितं मन्यते । 'कथञ्चित्' इत्येतस्मिन् अर्थे सत् प्रयुज्यते । अस्मातो-
र्विधिलिङि रूपं तत् । परमप्ययत्नेन तत् प्रयोगोऽग्रापेक्षितः । कस्मिन्नपि विषये चेत् परामर्शोभिप्रेतस्तदा स 'स्यादस्ति' इत्येतत्पद-प्रयोगपूर्वमेव कर्तव्य इति जैनदर्शनमाकाङ्क्षति । अतः 'घटोऽस्तीति नोक्त्वा 'स्यादस्ति घट' इत्येतेन प्रकारेण तत्परामर्शः कार्यः । काल-देशविचारेण घटस्य सत्तास्माभिरनुभूयते परं सा सत्ता नास्ति त्रैकालिकी । न तत्सत्ता सर्वत्र, सर्वविधेष्वपि कालेषु सर्वांश्च-
प्यवस्थासु अनुभूतिविषयतां याति । अतः घटादिपदार्थानां विषयेऽस्मदीय-
परामर्शः 'स्यादस्तीतिपूर्वकमेवोचितः । एवं विधो हि यस्तु-परामर्शस्याहारः स्याद्वाद' इतिनाम्ना विभुतः । यादोऽयं महनीयप्राभृतत्वेन मतो यं हि जैनदर्शनं प्रामाण्यमीमांसेतिहासाय समर्पयति । स्याद्वादस्य नामान्तरम् 'अनेकान्तवाद' इत्येतदपि वर्तते ।

घटादिकस्य कस्यचनापि पदार्थस्य सत्तामधिष्ठित्य—

१. स्यादस्ति, २. स्यात्तास्ति, ३. स्यादस्ति नास्ति च, ४. स्याद् अवक्तव्यम्,
  ५. स्यादस्ति च अवक्तव्यञ्च, ६. स्यात्तास्ति च अवक्तव्यञ्च, ७. स्यादस्ति च नास्ति च अवक्तव्यञ्च इत्येते सप्त विधस्या एव भविष्यन्ति जैनदर्शनमतेन ।
- सप्तप्रकारकं ज्ञानमिदं तत्र 'सप्तमङ्गी नय' इत्येतया संज्ञया प्रथितम् ।

तत्र भवत्यनन्तधर्मात्मकम् । कस्यचन मानसस्य स्वरूपज्ञानाय देश-काल-
जाति-जन्म-धर्म-वर्ग-समाजादिकागामनोपधनमेव न पर्याप्तं परं तद्वीर्यनिपेधा-
त्मकानां धर्माणामपि ज्ञानमपेक्षितं भवति । निपेधात्मका धर्माः सन्त्यनन्ताः ।
तः मानसो न भारतीयो न चीनदेशीयो न च क्षेत्रगो न च पीतवर्ण इत्यादिका
भारतीयतादिधर्मा निपेधात्मका धर्मा इति वक्ष्यन्ते । सत्तात्मका धर्माः सन्ति
तत्तद्-देश-काल-जात्यादिनिपेक्षिता 'प्रतिष्ठता' । जैनदर्शने सत्तात्मका धर्माः
'स्वपर्याय' इति किञ्च निपेधात्मकधर्माः 'परपर्याय' इत्यभिधीयन्ते । तन्मतैः
प्रतिष्ठतु स्वपर्याय-परपर्याययोः समुच्चयमात्रमस्ति ।

‘सत्’ताय-समीक्षां जैनदर्शनमिदं दुरते—

प्रतिपदार्थोऽज्ञाद्वयभाग् भवति । तत्रैक-साधतोंशोऽपरश्चाक्षुषतोंशो भवति ।
शाश्वताशतान् प्रतिपदार्थोऽस्ति नित्यः । अशाश्वताशतान् सोऽनित्योऽस्ति ।
चेत्केवलं शाश्वतांशे दृष्टिं विष्यते तदा तु वस्तु स्थिरं प्रतीयते यदि चाशाश्वतांशे
दृक्पात्रं निष्यते तदा तदस्थिरम् । पृक्तांशे दर्शनात् पृक्ताक्षिपत्यं हस्तगतं भवति ।
सर्वाङ्गीणं तु सत्यं तदैवोपलभ्यते यदोभयांशनिरीक्षणं क्रियते एतद् दृष्टिदुर्गल-
मवलम्ब्य जैनदर्शनं पदार्थमुत्पादय्यधर्मयुक्तमगच्छति । तन्मतैः पदार्थो-
नित्योऽनित्यश्च उभयविधः । पदार्थो यदि नित्यस्तदा अनित्यः कथमित्यत्र
तद् भार अपरिषर्जनशीलं समानभावाद् वस्तु नित्यमिति न अपि तुं पक्ष-
जात्या न चोत्तरे तद् वस्तु नित्यं भवति । तस्माज्जातेरव्युत्तरमेव नित्यत्वस्य
लक्षणम् । परिणामगतेऽपि वस्तुनि जातित्वं न हीयते तस्मात् तस्य नित्य-
त्वाङ्गीकारे न कापि विप्रतिपत्तिः समुत्तिष्ठति । मृत्तिका-घट-शराव-प्रीङ्गवनादिरूपं
गतापि न स्वजातेरव्युत्ता भवति । सा घटादिरूप परिणाममाधयमपि मृत्तिर्नैव
भूत्वा तत्रावतिष्ठते । न तस्या जातिस्त्वभावे नश्यतीति ।

जैनदर्शनस्यैव परिणामनित्यताविषयके सिद्धान्ते वेदाभित्तौ 'कूटस्थनित्य-
त्वस्य' सौगतानाञ्च 'परिणामवाद्त्वस्य' मधुरः समन्वयो याति । प्रपञ्चस्य नानात्वे
विद्यमानमेकत्वं जैनदर्शनमङ्गीकुर्वान् संसारस्य नानात्वमपि किञ्चैकत्वमपि-
उभयमपि सत्यमिति शंसति ।

वस्तुसत्त्वानिमित्तेनोपादेयाः सततविद्यमानाश्च धर्मा 'गुण' इति कथ्यन्ते किञ्च
देश-कालजन्यः परिणामशाली धर्मः पर्याय इत्युच्यते । गुणपर्यायविशिष्टं वस्तु
जैन-दर्शनं 'द्रव्य'मिति वदति । द्रव्यं द्विविधं भवति एकदेशव्यापि बहुदेशव्यापि

च । कालाख्यं द्रव्यमस्त्येकदेशव्यापि अन्ये च सर्वे पदार्थाः सन्ति बहुदेशव्यापिनः । बहुदेशव्यापिनः पदार्थाः 'अस्तिकाय' इत्येतेन नाम्ना कीर्यन्ते । अस्तिकायाः पदार्थाः पञ्च मताः—१. जीवारस्तिकायः, २. पुद्गलास्तिकायः, ३. आकाशास्तिकायः, ४. धर्मास्तिकायः, ५. अधर्मास्तिकायः ।

जीवाजीवभेदेनास्तिकायद्रव्याणां प्राधान्येन द्वौ भेदौ । जीव आत्मवाचकोऽस्ति । सः सामान्यतो द्विविधो यद्वो मुक्तश्च । जीवाश्च यद्वा भवन्ति बहुविधाः । जंगमास्तत्र व्रता, अजंगमाः स्थावरा इति कथ्यन्ते । नारक-मनुष्य-तिर्यक्षदेव-भेदेन पुनश्च ते जीवाश्चतुर्विधाः प्रोच्यः ।

अजीवा अपि पुद्गलाकाशधर्माधर्मभेदेन चतुर्विधाः कथिताः । चेतनं द्रव्यं 'जीव' इति निरादिताम् । जीवो हि नितरंगतोऽनन्तज्ञानदर्शन-सामर्थ्यवान् परं तन्नावरणकारिकर्मवशात् ते नैर्मर्मिका गुणा न प्रादुर्भवन्ति । शुभकार्या-मुष्टानेन आवरणं तिरोधत्ते गुणाश्च तत्र प्रवटीभवन्ति । ज्ञानादिगुणानां विपुल-तारतम्यवात् ते मग्न्यनन्ताः । ते शुभाशुभकर्मकर्तारः कर्मफलभोक्तारश्च सन्ति ।

जैनदर्शनं जीवं मध्यमपरिणामविशिष्टं मन्यते । न तद् अद्वैतवेदान्त इत्यात्मानं विभुं न च वैष्णवदर्शनमिव तमनुं मन्यते । तपु मध्यममार्गमेवावलम्ब्यते ।

पुद्गलाकाशधर्माधर्मभेदेनाजीवस्य चतुर्विधत्वमुक्तं तत्र पुद्गलाख्यं द्रव्यं तदेव यद् दर्शनान्तराणि प्रधान-प्रकृति-परमात्मादिशब्दैर्बोध्यहरन्ति । इदं द्रव्यं तदस्ति यत् प्रचयरूपेण शरीरं निष्पादयितुं शक्नोति । प्रचयविनाशो च द्विज-भिन्नतां याति । पुद्गलं रूपद्रव्यं विभर्ति अणु संघातश्च । अविभाज्यं सूक्ष्मतमं रूपमणु भवति । सूक्ष्मांशानां पारस्परिकं मिलनं संघातमिति कथ्यते । संघातेन शरीराद्गमन-प्राणादीनां वृत्तिर्भवति । पौष्टिकेषु पदार्थेषु खरारो गुणाः प्राप्यन्ते—स्पर्श-रस-गन्ध-यणाः । इमे गुणा अग्री संघाते चोभयत्र लभ्यन्ते । दार्शनिकानां मन्येतां मतेन सर्वोऽपि भूतानां गुणः । परं जैनानां मतेन न । ते सूक्ष्म-स्थूल-रादिवत् तमपि अवान्तरपरिणामं मन्यन्ते ।

आकाशः स पदार्थो यतो जीवाद्यस्तिकायद्रव्याणि लभन्तेऽत्राशम् । आकाशस्य मत्तानुमानेन र्ग्वीक्रियते । आकाशोपि द्विविधः—१. लोकाकाशः, २. अलोकाकाशः । यत्र जीव-पुद्गलादिद्रव्याणां स्थितिर्भवति स लोकाकाश इति कथ्यते । उपर्युपरि लोकं राजते यः सः अलोकाकाश इत्यभिधीयते ।

कालोऽप्यनुमानगम्यः । जगतः समस्तानामपि पदार्थानां यत्परिणामशीलत्वं दृश्यते तस्य कारणं काल एव । वर्तन-परिणाम-क्रिया-परत्वापरत्वानि पञ्चाप्येतानि कालस्य 'उपकार' इति कथ्यन्ते । सर्वेषामपि पदार्थानां स्थितिः काल एव । द्रव्यसंग्रहे कालो द्विविधः कथितः—१. व्यावहारिककालः, २. पारमार्थिककालः । दण्ड-घडी-पल-त्रिपलाद्यन्यवसम्पन्न कालो व्यावहारिकः कालोऽस्ति किञ्च निरवयवो निरयः कालः पारमार्थिक इति ।

जीवेन किञ्च पुद्गलेन च यतः साहाय्यं लभ्यते स द्रव्यविशेषो 'धर्म' इत्युच्यते । जलत्रांसिर्नो मर्सी प्रति यया जलं सहकारि कारणमस्ति तथैव जीव-पुद्गलद्रव्यकृते धर्मोऽपि सहकारिकारणम् । एष धर्मः स्वयं जीवं प्रति गतिप्रेरणं न प्रददाति परं तद्गतौ सहायकृद् भवति । जलं मर्सी चलनार्थं न प्रेरयति, परं गती साहाय्यप्रदं भवति ।

स्थितिशील जीवस्य पुद्गलस्य च स्थितिं प्रति सहकारिकारणभूतद्रव्यविशेषो योऽस्ति स 'अधर्म' इति कथ्यते । वृक्षावृक्षेष्वेव अधर्मोऽस्ति कायोऽपि जीव-स्थित्यै कथ्यते । यद्यपि पथिकमप्रति स्थित्यर्थं प्रेरणां दातुं न छाया समर्था परं सामान्यतः सा स्थितिं प्रति कारणं भवति एवमेव हि अधर्मोऽपि जीवं किञ्च पुद्गलमप्रति स्थितिप्रयोजनेन प्रेरणाकार्यं सहायताकृद् भवति ।

जैनदर्शनं त्रीति मोक्षसाधनानि प्रतिपादयति—१. सम्यग्दर्शनम्, २. सम्यग्ज्ञानम्, ३. सम्यक्चारित्र्यम् । 'दर्शनमिष्येतत् पदं श्रद्धावाचकम् । तीर्थङ्करप्रतिपादितेषु शास्त्रेषु अगाधानवच्छिन्ना श्रद्धापेक्ष्यते । श्रद्धा साध्यप्राप्ती साधकं वृक्षमुपकरोति । अतः सावेप्सवते । साध्य-लाभाय शास्त्रवर्णितसिद्धान्त-तत्त्वानाञ्च गम्भीरानुभूतेरपेक्षास्ति अतः सम्यग्ज्ञानमपि सम्यग्दर्शनमिष्येत्पदेयम् । सम्यग्दर्शनस्य सम्यग्ज्ञानस्य च चरितार्थता सम्यक् चारित्र्येणैव सम्पन्ना भवति तस्मात् तदपि प्राप्यम् । एतानि त्रीणि साधनानि जैनदर्शने 'रत्नत्रय' मित्येतेन नाम्ना प्रथितानि सन्ति ।

जीवो यद्यपि निसर्गतो मुक्तः परं वासनाजन्मकर्माणि तदीयशुद्धं रूपमावृत्त्य तिष्ठन्ति । जैनदर्शनस्य कर्मसिद्धान्तो नैजः । न स दर्शनान्तरप्रतिपादित सिद्धान्त इव । कर्माणि भवन्ति पौद्गलिकानि । वृथिघ्नीजलादिकर्मिन् कर्माणि भौतिकम् । तद् जीवं दुःखमये प्रपञ्चे निपातयति । जैनशास्त्रम् अष्टविधं कर्म वर्णयति । तेषामष्टानां कर्मणां प्रभावो भिन्नभिन्नस्तत्र निगदितः । अष्टवर्माणी-

मानि-मोहनीय-वेदनीय-नामायुष्य-गोत्रान्तरायज्ञानावरणीयदर्शनावरणीयानि । फलानुसारीणि कर्मनामानि सन्ति । मोहं जनयति यत् तन्मोहनीयं कर्म, यत् सुखं दुःखज्ञानाभाययति तद्वेदनोपेयं कर्म, विश्वासनाशकं कर्म दर्शनावरणीयं, ज्ञान-नाशकं कर्म ज्ञानावरणीयम्, आयुर्निर्णायकं कर्म आयुःकर्म, जन्म करिष्यन् जन्मनि भवेदित्येतद् यन् प्रत्याययति तद् मोक्षकर्म, नामविधायकं नाम, आयुर्विधायक-आयुष्यं कर्मेति कथ्यते ।

जीवने कर्मणां संपोगो विधेयश्च अविशुद्धमूर्तमित्येतद्वर्णनाय जैगृहर्शनं सप्तप-
दायान् वर्णयति । ते सन्तीमे-आस्त्र-द्रव्य-संवर-निर्जरा-मोक्षजीवाजीवाः ।

तत्पार्थसूत्रे शरीर-वचन-मनसां क्रिया योग इत्युक्ता । अपं योग एव आश्रय
इत्युक्तः । भागस्व-द्रव्यास्वभेदेन सौऽपि द्विविधः । कर्मोत्पादकरागादिभाषो
भावास्वयः क्रिय पुद्गल-कर्मोदयो द्रव्यास्व इत्यभिधीयते ।

जीवो येन व्याप्यते तत् बन्धकर्मत्युक्तम् । मिथ्यात्व-अविरति-प्रमाद-
कपाय-योगवशाजीवो बद्धो भवति । संवरं कर्म जीवं मोक्षोन्मुरं करोति । तत्
कर्माणि निरुणद्धि । संवरकर्माणि द्विविधम्-भावसंवरं द्रव्यसंवरश्च । येन कर्म-
भागो विरुध्यते तद्वस्ति भावसंवरकर्म । नवीनपुद्गलकर्मसम्बन्धोऽप्येदि च द्रव्य-
संवरकर्मेति कथ्यते । येन सम्पादितानि कर्माणि निर्वर्त्योणि क्रियन्ते सन्निर्जरास्वयं
कर्म भवति । कर्मणां चयो हि मोक्ष इति निगद्यते । मोक्षेन जीवो नैसर्गिकं शुद्धं
स्वकीयं रूपमप्राप्नोति । जीवाजीवपदार्थं तु वर्गितावेव ।

मिथ्यावस्थां लब्धुं मुमुक्षुणा स्वकीय आध्यात्मिको विकासः कर्तव्यः । एष
विरासः शनैः शनैः सम्पद्यते । एतदेतोजैमदक्षिण चतुर्दशगुणस्थानानि निरूपि-
तानि । यथा सोपानेनोपरि गम्यते जीवेन तथैव गुणस्थानाभ्यवलयस्य जीव
उन्नततमं मोक्षपदमश्नुते । गुणस्थानानि सन्तीमानि—१. मिथ्यात्वम् (विवेक-
हीनताया वशा), २. अस्थिभेदः (सदसद्विवेकीदयः), ३. सिद्धः (निश्चया-
निश्चययोर्युक्ता), ४. अविनतसम्यग्दृष्टिः (संशये सति नष्टे सम्यक्प्रज्ञावस्था),
५. देशविरतिः (पापानामांशिनित्यागः), ६. प्रमत्तः, ७. अप्रमत्तः, ८. अपूर्व-
करणम्, ९. अनिष्टातिकरणम्, १०. सूक्ष्मसाम्परायः, ११. उपदान्तमोहः,
१२. एणिमोहः, १३. सयोगकेवलदृष्टा, १४. अयोगकेवलदृष्टा । सयोगकेवलदृ-
ष्टायां साधकोऽनन्तसुखभाग् भवति । अयोगकेवलदृष्टा तु अन्तिमदृष्टास्ति ।

लोकालोकाशयोर्मध्ये रात्रमानं पुनीत स्थान सिद्धानां निवासभूमि रमिति । स्थानमिदमेव 'सिद्धशिला' इति गीयते । साधकोऽनन्तचतुष्टय प्राप्य चर-
मशान्तिमेति । इममेव तदीया चरममुत्तावस्थास्ति ।

सम्यक्चारित्र्य साधनायै जैनदर्शनं पञ्च महाव्रतान्युपदिशति—अहिंसा सत्या
स्तेयमहाचर्यापरिग्रहा इति ।

जैनदर्शनस्य त्रैशिष्ट्यमिदं यत् तत् चरमफलदातेष्वर इति न मन्यते । तदी
श्वरत्रिपदिका युतीस्त्वर्कं प्राप्यात्पाति । कर्माणि स्वप्नेत्र फलप्रदाने समानीति
नदीयो विश्वासः । अस्मिन् स्थले जैनदर्शनं भीमासेवास्ति । परं भीमासाधर्म
कर्मन्तिमनिर्गन्ताय मुनिं धन्यं जैनदर्शनं तु सामपि न । जैनमते सिद्धा एव
ईश्वराः । तद्गृहेषु चमार्तद्वयमाश्वासयितुमेव सृजन्ति । काम जैनधर्मा भवत्तनीश्व
रवादी वा धौतमार्गाग्रहीताः । परं न स्वप्नारम्य प्राणिमात्रं प्रति उपनिषत्प्रतिपादि-
ताध्यात्मिकताज्ञोनिर्दर्शयतीति तु सोऽपि स्वीकृत्यान् यो ह्यन्यस्मिन् कस्मिन्नपि
दर्शने श्रद्धाधिक्च निरूप्यते ।

जैनधर्मे पञ्च परमेष्ठिनो मया सन्ति अर्हत् सिद्ध आचार्यापाध्यायसाधवः ।
धर्मपरा जैना नित्यं पूजयन्ति इमान् । ईश्वरे विश्वासमनिदधाना अपि जैना धर्मो
स्तादृशन्तः सन्ति । तीर्थङ्कर सद्गुणान् सततं ध्याय ध्याय स्मार स्मारञ्च ते
आत्मानं पुनाना मोक्षावाप्त्यर्थं निताम्यमेष योग्याधिकारिणो जायन्ते । ते
कर्मपादं विश्वसन्ति । प्राचनकर्मणा नास्त सङ्घिचारैः सङ्घचनैः सत्कर्मभिरेव
सम्भव इति ते सुदृढतया मन्यन्ते । तेषां मतमिदं यत् कल्याणप्राप्ति र्कर्मभि
रेव भवति । तीर्थङ्करास्तु मार्गं प्रदर्शयन्ति । मार्गे गमनमस्मदीय कर्मण्यमस्ति ।
यस्तुनो जैन धर्मो वाराणा इवमनस्कानां कृतेऽस्ति । तदीयो मूलमन्त्रोऽस्ति—
स्वावलम्ब्यनमिति । तत्र मुक्तामा जिनं किंवा 'बीर' इति वध्यते । जिनं
इत्येतद्वद्विज्ञेयवाचकमस्ति । तद्वन्तु पश्चिरेव जयतीति जिन इत्यस्ति । पञ्च
मिदं जिनधातोः 'इण्पिञ्जिदीदुप्यन्तिभ्यो नञ्' इति सूत्रेण नकि कृते निष्पद्यते ।

साग्नित्वस्य जनसमुदायस्य कृते दर्शनमिदं परमोपकारि । यतो हि इदं वर्तते
यथार्थवादि । तस्मात्तु कालादेव जगत्सत्ता स्वीकुरते । तन्मूले वर्ततेऽनेरेषां
तत्त्वानां सत्तेतिव्याहरणं न च समुपस्थितं भवत्यस्मिन् पुरतः ।

चार्वाक-दर्शनम्

अयं दृग्मूढेषु दर्शनेषु चार्वाक-दर्शनं प्राचीनतमम् । “अयं संसार एव आत्मनः प्रदीप्तस्थलम् । नाग्निं परलोकः । इदं शरीरमेव आत्मा । मरणमेव मुक्तिः । यावदग्निं देहं राग्निं प्राप्नुयात् तावत् सुख-लाभाय प्रयत्नः कार्यः । न धर्मः पुरोपायः । मानस-जीवने काम एव पुरोपायः”—इत्यादिकानां चार्वाक-सिद्धान्तानां प्रचारोऽग्निं देहे चिरन्तनाम् फाखाद् दृष्टो भवति ।

यद्यग्नौपनिष्पन्नालो विरेजे तदापि भीतिकवाद इहेनस्मृतः प्रसूतोऽप्यप्यत ।

“येयं मेते विचित्रित्वा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके ।” इत्येतत् कदम्ब “एतेभ्यो भूतेभ्यः मनुष्याश्च तान्येवानुविनश्यति न मेत्य संज्ञास्तीति” इत्येतत् सुहृदारण्यकस्य, अथ च—

“असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदादुरनीश्वरम् ।

अपरस्परसम्भूतं किमन्यत् कामहेतुकम् ॥”

इत्येतत् गीतायाश्च पात्रयं हि ज्ञापयति यद्यत्र देवो जडवादस्तस्मिन् तस्मिन् कालेऽपि विद्यते स्म । एष हि भीतिकपादो बीजग्रन्थेषु च बहुत्र वीक्ष्यते । उच्छेदपादप्रतिपादकरणाभितक्तकम्यलस्य सिद्धान्तो लोकायत-मतानुबूलोऽस्त्येव । जैनग्रन्थेषु चास्य चार्वाकमतस्य निर्देष्टव्यः प्राप्यत एव । इत्थं नास्तिकमत-सत्त्वारण्य प्राचीनतायाः अनुमानमुक्तप्रमाणान्धारे सम्यक् कर्तुं शक्यम् । शुद्धीकृत-मेदसि यशागुष्टागानां तपश्चरणानाञ्च प्रायश्चमासीत् । जनानां मनोवृत्तैरावर्जन-शक्तानीन्तने समये वैदिकतातः पारलौकिकताग्रन्ति प्रयत्नपूर्वकं कृतमभवत् । एतेषु यशादिकर्मसु परलोकपादे च ये जनाः श्रद्धां न निदधुर्गुणुप्ताश्च तत्रादर्श-यन्ते परलोकपादं यशादिकं कर्म आत्मनोऽस्तित्वञ्च निन्दयितुं प्रावर्तन्त । ते इन्द्रियानुभूयमानं जगदेव सत्यमित्येतं सिद्धान्तमुच्यैः स्वीयकिरे वैदिकञ्च सिद्धान्तं विरोधुं सुदृढतयोपपन्नमिरे । ‘स वा एष पुरषोऽध्वरसमय’ इत्यादिभूति-मन्त्रस्य शूलशरीरात्मत्वप्रतिपादकर्ता व्याहृत्य ते स्वीयं भीतिरूपादं पोषयितु-मुपयुजिरे ।

इत्थं ज्ञातं भवति यद् धनस्य चार्वाकमतस्योदयः श्रौतकालवर्तिनो धर्मागु-
हानस्योन्मूलनाय सञ्जातः ।

चार्वाकदर्शनं पुरातननमयुगे 'लोकायत' नाम्ना कथ्यतमासीत् । लोकाय-
तिकाः शुद्धबुद्धिगतेऽभिनिवेशं दर्शयाञ्चक्रुः । तेषां लक्ष्यं शुभ्रतर्कवैदिकसिद्धान्तानां
प्रत्याख्यानमात्रमासीत् । ते न केवलं वेदान् अनिन्दन् वीर्यं जैनशागमं कुत्सया-
म्यभूयुः । लोके द्वेषां जडवादिनामाचरणानि विचारहीनानामाचरणानीवाह-
रयन्त । तस्मादिमे 'लोकायतिका' इत्यवोचिषत । गच्छता कालेन 'चार्वाक'
इत्येतया संज्ञया प्रसिद्धा अभूवन् । 'चार्वाकनामा रुद्रिद् बृहस्पतेः शिष्य
आसीद्, तं मतमिवं प्रचारयामास इत्येतस्मान् कारणात् ते चार्वाक इत्यकल्पयन्त
इत्येतदपि केषाञ्चन कथनमस्ति । 'चार्वा'नामस्य कस्यचन आचार्यस्याप्यु-
ल्लेखः काशिराजप्रथमस्ति । तेनानुमीयते यदुक्त्याचार्य-नग्नस्थान्मनमपीदं चार्वा-
कमतमिष्येतामाख्यां भेजे । पुण्यपापादिपरोक्षस्तुजातस्य चर्वणकारिण्यात् ते
चार्वाका इत्यभ्यधाविषत इत्येतद् गुणरत्नस्य कथनमस्ति । 'बुद्धयः, पित्र,
मोदस्य च' इत्येतां हि तेषां मङ्गलादिनां चार्वाक्यमाकर्ष्य लोकरताम् 'चार्वाक'
इत्येतेन नाम्नाऽऽहुहावेत्येतापि लोकश्रुतिरस्ति । भवतु नाम किमपि कारणम् ।
अद्यत्वे नास्तिकतासिद्धान्तमानिनांचार्वाक इति नाम्नाऽऽहुयन्ते ।

चार्वाकदर्शनं 'बार्हस्पत्यदर्शनम्'पि कथ्यते । भूयते यद् बृहस्पतिनाम
कश्चिदाचार्यश्चार्वाकमतं प्रवर्तयामास । अतः गृहं मतं बार्हस्पत्यमतमिति
प्रसिद्धम् ।

नास्तिकमत-संस्थापकस्य बृहस्पतेराचार्यस्यैतिहासिकतानेकप्रमाणैः
मिद्वपति । तद्विचितमूत्राणामुल्लेखः प्राचीनेषु दर्शनग्रन्थेषु कृतोऽस्ति । "एक
आत्मनः शरीरे भावात्" इत्येतद् प्रह्लादमूत्रं व्याचक्ष्णाग आचार्यभास्करः रत्नवी-
भास्करभाष्ये, शाङ्कराचार्यः स्वीये शाङ्करे भाष्ये गीतापाठ्येकायां मौलिकपटः
श्रीधरो मधुमूदनश्च विज्ञाद्वैतप्रह्लादमिद्विद्वद्वोलिङ्गिनामि मूत्राणि समुद्धरन्ति—

१. पृथिव्यन्तेजोवायुरिति तत्त्वानि । २. तन्ममुदाये शरीरेन्द्रियविषयमंशा ।
३. तेग्यधैतन्यम् । ४. किष्वादिभ्यो मदक्षन्विद् विज्ञानम् । ५. गदक्षिप्त्
विज्ञानम् । ६. चैतन्यरिषिष्टः कायः पुरुषः । ७. काम पूरकं पुरुषार्थः । ८.
मरणमेवापवर्गः ।

राजनीतिशास्त्रेतिहासे च बृहस्पतेर्मतमुल्लिख्यत् प्राप्यते । कौटिल्योऽथ-

शास्त्रे भासः स्वस्तीये प्रतिमानादये च बृहस्पति-मतमुल्लिखन्ती दृश्येते । एतानि प्रमाणानि स्पष्टमेवोद्घोषयन्ति यदवश्यमेव बृहस्पतिर्नाम कोऽप्याचार्यः सम्भवः । नास्ति 'बृहस्पति'रित्येतन्नाम कल्पनाजन्यम् ।

यद्यपि साम्प्रतं आर्वाकदर्शनविषयको न कोऽपि ग्रन्थ उपलभ्यते परं प्राच्य-माणान्येतानि कतिपयानि सूत्राणि ज्ञापयन्ति यदवश्यमेव प्राचीने काले एतद् दर्शनसम्प्रदायिनो हि मूलग्रन्था जासन् । नूनं नास्तिकसिद्धान्तेषु कृता निरस्त-शुद्धिस्ताद् ध्वंसयामास ।

आर्वाकदर्शनं प्रत्यक्षमेव प्रमाणं स्वीकुरुते । तद्वादोऽयं यद्विभिन्नवैरेष विधा-सार्हं ज्ञानमवाप्तुं शक्यम् । इन्द्रियजनितज्ञानमेष यथार्थज्ञानमस्ति । प्रत्यक्षं त्रिधा य नैवं दर्शनं दर्शनान्तरमतान्यनुमानशब्दादीनि प्रमाणानि प्रमाणत्वेन मन्यन्ते ।

अनुमानं लिङ्गलिङ्गिपूर्वकं भवति । तच्च व्याप्तिज्ञानावलम्ब्य वर्तते । अनुपा-धिसाहचर्यनियमो हि व्याप्तिरित्युच्यते । अनुमानमिदमधिकृत्य आर्वाकदर्शन-साहचर्यव्याप्तिमूषकवाक्यस्य सत्यता न प्रमाणसिद्धा अतो नानुमानमपि स्वीक-रणीयम् । 'यत्र यच्च धूमस्तत्र नग्नाग्निः, पर्वतोऽयं धूमवान् तस्मात्तत्र पर्वतोऽग्निरवश्य-मेव' इत्येतां व्याप्तिमवलम्ब्य पर्वतस्याग्निमयं यच्च प्रमाणीक्रियतेऽनुमानेन येन । तदनुमानं तदा स्वीकृतुं शक्यं यदा व्याप्तिसूचकवाक्यस्य सत्यता प्रमाणसिद्धा स्यात् । यानि यानि स्थानानि धूमाग्निमन्ति सन्ति किं तेषां सर्वेषामपि स्थानानां निरीक्षणं सम्भवं कदापि ? प्रत्यक्षस्य सीमितत्वात् वर्तमानकालवर्तिनाम् एव धूमाग्निविशिष्टानां स्थानानां प्रेक्षणमपि सिद्धीभवितुं न शक्यं इत पुनर्भूतभावि-स्थानानामीक्षणञ्च । एवंस्थिते व्याप्तिवाक्यस्य सत्यता कथं मता भवेत् ? प्रत्यक्षेण केवलं सीमितं ज्ञानं भवति । नदेवं सीमितं ज्ञानमाधिस्य व्याप्तिघटेन त्रिफाल-गामिन सर्वस्थानवर्तिनश्च वस्तुनिर्दिष्टस्य सत्तायाः प्रतिपादनं न कदापि युक्तम् । महानमे जायमानस्य धूमजिनिष्टस्य सम्बन्धं केनापि वह्नित्रिणिष्टेन सार्धं वीक्ष्य समग्रस्यापि धूमस्य सम्बन्धः समग्रेणापि अग्निमात्रेण सह विद्यत इत्येतद्विधनि-यमस्य निर्माणं किमुचितं भवितुमर्हति ? तस्माद् व्याप्तेः सत्यत्वं न सिद्धम् । तस्या अमिद्धस्यान् अनुमानमप्यमिद्धम् । सामान्येन ज्ञानेन विशेषस्य नानुमानं भवितुं योग्यम् । चेदिदं मतं भवेत् यद् व्याप्तिविशेषे न भवति अपि तु सामान्ये भवति तदापि दोषा न दूरीभूयन्ति । 'सर्वे मनुष्या मरणशीला' इत्यत्र चेद्

दृष्टं भवति । तेषां सर्वेषामप्युपाधीनां यावत् पूर्णतया ज्ञानं न भवति तावत् कार्य-कारणभावस्य स्वरूपावधारणं न सम्भवम् । अत एक चार्वाकाः कार्य-कारणभावमङ्गीकर्तुं न भवन्ति समुद्यताः । ते हेतुमन्तरेणैव घस्तुनः सद्भावं—अरुमात् भूतिम्—स्वीकुर्वन्ति ।

शब्दप्रमाणमपि दर्शनान्तरसम्मतं दर्शनमिदं न स्वीकरोति । अत्र तस्य कथनमिदम्—आप्तोक्तवाक्याकर्णनाद् योऽर्थबोधो भवति स तु प्रत्यक्षप्रमाणेनैव सिद्धो जायते तस्मात् तस्य (शब्दस्य) स्वीकरणं निरर्थकम् ।

कस्यापि पुरूपस्थासत्त्वात् प्रामाणिकस्यान् सत्यग्रचनत्वात् हितेच्छुराण्य तस्य यद्यपि आस्थायाः संस्थापनमनुमानमेव । अनुमानञ्चानुपदमेव प्रत्याययातमत आप्तपुरोक्तवाक्ये साध्यधियः प्रतिष्ठापनमेकान्ततो निरुसारम् । जगद्विषयकप्रत्यक्षपदार्थानां वर्णनन्तु तत्कृतं विश्वासाहं परमतदस्य लोकभ्याधुतपूर्वपदार्थानां तद्विहितं वर्णनं मनोरञ्जनावधिर्न किमपि—इत्येतद्विचारं प्रकाशयन्तश्चार्वाका वेदानामपि प्रामाण्यं निराकुर्वन्ति । ते वदन्ति यद् वेदानां विरोधिवत् प्रकाशन-कारित्वात् निरर्थकशब्द-अयोगकारित्वात् अप्रत्यक्षपदार्थविषयकुरुपताकारित्वाच्च, न ते प्रमाणानि भूयिषुं दाबनुवन्ति । वेदा यज्ञेषु घृणितानि कर्माणि अनुष्ठातुमुपदिशन्ति । ते जर्भरी-तुर्फरी-पर्फरी-यर्फरीका-वेगनामदेरप्रयुतिपदानि निरर्थकानि प्रयुज्जते, मांस-भक्षणञ्च यागेषु विधिष्वेव प्रतिपादयन्ति तस्मान् वेदा न मान्याः । तेषां कर्तारश्च सन्ति भूता भण्डा निशाचराश्च—

प्रयो वेदस्य कर्तारी भण्डभूतनिशाचराः ।

जर्भरीतुर्फरीत्यादिपण्डितानां वच स्मृतम् ॥

इत्थं हि ते (चार्वाकाः) शब्दप्रमाणं त्यज्यन्ती वेदान् अपि ते नितरां कठोर-तया अवजानन्ति ।

चार्वाकाः सन्ति स्थूलतमविचारकारिणः । ज्ञान-जिज्ञासस्य प्रथममेव सांपा-नमारब्धं ते आत्मानं मार्गयितुमुद्यताः सन्ति । स्थूलदृष्टिर्ज्ञानपि पदार्थान् तेषां पुरा निदधाति तानेव ते प्रमेयत्वेन सम्यन्ते । घस्तुनः मय्यमपीदम् । य पदा-र्थोऽस्मिन् दृग्गोचरस्तस्यैव सद्भावः स्वीक्रियेत । चार्वाकाणां स्वपथे गृधिषी-जलतेजोवायव्यं पृथायतरन्ति तस्मात् ते तांश्चानुराग्य प्रमेयत्वेन सम्यन्ते निश्च-तेभ्यः संसारस्य प्रतिपदार्थं उपपद्यन्ति इति तेऽभ्युपगच्छन्ति ।

यैदा इय तेऽपि कथयन्ति आचरणाभावादाकाशं शून्यं एव । न कोऽप्यस्ति

सत्तात्मकं पदार्थं । इदमेव पृथिव्यादिभूतचतुष्टयं स्वाणुदशाया जगतो मूलकारणम् । बाह्यं जगत् इन्द्रियाणि, भौतिकं शरीरमेतेभ्य एव चतुर्भ्यो मूलभूतेभ्य उत्पद्यन्ते । न कापि चेतनमत्ता जगतो मूले । जगत् तु अकस्मादेव सम्मिलनशीलस्य भूतचतुष्टयस्य निचयमात्रम् । जगदुद्धारयैव वर्तते तेषां विचारः ।

जीवं लक्ष्यीकृत्य यत् ते वदन्ति तदिदम् शरीरं जिहाय नास्ति कश्चिदात्माभिधानं कोऽपि पदार्थः । चेतनतां शरीरसम्बद्धास्ति तस्माच्छरीरस्यैवात्म्यं ज्ञेयम् । शरीरस्य चैतन्यसम्बद्धता त्रिभिः प्रकारैः निरूपयन्ति—

१. नैययिकसम्मतान्वयं व्यतिरेकिपद्धत्या शरीरे नश्येव चैतन्यस्याभिभावो भवति सन्नातो सति तस्यापि (चैतन्यस्यापि) तिरोभावो दृश्यते । अन्नपानादिना शरीरे प्रकृतचैतनताया अभ्युदयो भवति अन्नपानाद्यभावे चैतनताया ह्रासः समवलोक्यते । चैतन्यं हि शरीरापेक्ष, अतश्चैतन्यं शरीरसम्बद्धमिति सिद्धयति ।

२. सर्वस्थानायासानुभूत्या शूलोऽहम्, कृशोऽहम्, तिष्ठोऽहम्, प्रमत्तोऽहम्, हृष्येतद्विधानामनुभवानां ज्ञानं जगति प्रनिपदमवाप्स्यते । तत्तद्विषयकानुभूतिश्चैतन्यविशिष्टे शरीरे एव निष्पद्यते । चैतन्यं हि शरीरसम्बद्धमित्येतद् वाधार्थं समुभयेनैव गम्यम् ।

३. वैद्यकशास्त्रेण भीतिरूपेण पदार्थेन तद् चैतन्यस्य सम्बन्धोऽस्तीति तस्य प्रतीयते । प्राङ्गीकृतोपयोगेन शरीरे प्रज्ञा पटीयस्कता एवमेतं किञ्च प्राणपि दधति कीटा रिक्तन्तं प्रेक्ष्यन्ते । एतैः प्रमाणैः शरीरे चैतन्यस्य स्थितेरङ्गीकरणं न तर्कासगतं भवति । तस्मात् “चैतन्यविशिष्टं कायं पुरूपं” इत्येतत् शूद्रपते सूत्रं युक्ति युक्तम् ।

एष निश्चित एव धार्वाकाणां भूतचैतन्यस्य इत्येतेन नाज्ञापितवान् । यथा मदिरामाषकेषु द्रव्येषु न माद्वक्शक्तिर्विद्यते परं मदिराव गतेषु तेषु माद्वक्शक्तिः समुत्पद्यते, यथा च ताम्बूलं खदिरमुधारयपदार्थाः स्युः पृथिव्याया रक्तं गुणं प्रसृतं परं तेषां समष्टिस्तद्गुणवती जायते । तथैव भूतचतुष्टयं स्वकीयपार्थक्यपारस्थाया तु न चैतन्यगुणविशिष्टं दृश्यते परं तेषां चतुर्णांमपि समष्टिर्यदा परिमाणविशेषेण च समुत्पद्यते तदा तत्र चैतन्यगुणोऽयं सञ्जायते—इत्येतद्विधैस्तर्कैर्धार्वाकां शरीरस्यैवात्म्यमुपपादयन्ति ।

धार्वाकेषु केष्वनं इन्द्रियाणामात्मन्य तदितरे प्राणानामात्मन्य तदपरे मनस आत्मवद्व्यं ‘ते ह प्राणाः प्रज्ञापनिम्’, ‘अन्योऽन्तर आत्मा प्राग्मय’ ‘अन्योऽन्तर

सुर्यानि आसादयेत् । ऐहिकसुखार्थं कृतं किमपि कर्म नानुचितं कर्म । न ते पापे विश्वमग्निं तस्मात् ते उच्चैर्मुक्तकण्ठतयोद्धोषयन्ति—

यावज्जीवेत् सुखं जीवेद् कर्णं कृत्वा घृतं पिबेत् ।

भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरुत्पत्तिर्न भवति ॥

भारतीयदर्शनसारत्रेतिहासे यथा बृहस्पतिश्चार्वाकश्च भौतिकवादस्य संस्थापको वा प्रवर्तकः किञ्च प्रचारकोऽस्मिन् तथैव प्राचीनयवनदर्शनेतिहासे हिमाक्रिडस-
पुत्रपुरिञ्जस-रुद्रेशिषसा अपि भौतिकवादस्य प्रवर्तयितारः प्रचारकर्तारश्च सन्ति ।
एपिचयुरसस्य सुरपादः सर्वथैव चार्वाकस्य सिद्धान्तं संवदति । एकोनविंशतितम-
मशतके समुद्रनेपु पाजिटिविजगमादिमतेषु स्फुटतयैव चार्वाकमिन्द्रागस्तानां प्रभावो
दृग्गोचरीभवति ।

यत्र न देशस्य दार्शनिक एपीक्यूरसः किञ्च तदाया अनुपायिनो यथा पुष्पा-
भावेन दृश्यन्ते तथैव भारतेऽपि चार्वाकमनानुगामिनोऽपि द्रुमुप्तापूर्वकं विलो-
कयन्ते । यस्तुतो जनाश्चार्वाकमतं सम्यक् प्रयत्नपूर्वमग्रान्तुं न प्रायतन्त । नैवं
विस्मरणीयमस्ति यद् भारतीयदर्शनानि सन्ति चार्वाकमतस्य श्रुतीनि । संशय-
वादोऽज्ञेयवादश्च-उभायपि-स्वतन्त्रविचारान् आश्रियेते । न तौ तयोश्चां विना
किमपि मतं स्वीकृतम् । दर्शनशास्त्रं स्वतन्त्रविचारा जनयन्ति । दर्शनशास्त्रस्य
कर्त्तव्यं भवति यत् तदात्मानं ब्रह्मयितुं संशयवादिनामाशेषान् निराकुर्यात् ।
आशेषाणां निराकरणेन समस्यानां समाधानेन च दर्शनसारत्रं समृद्धं परिपुष्टञ्च
जायते । कौटिल्यामा प्रतीय्य आह यदानीं संशयवादस्य श्रेणी वर्तते । चार्वाकमत-
मपि दर्शनशास्त्रमुपकुर्वाणं विलोकयते । तद् (चार्वाकमतम्) तत् (भारतीय-
दर्शन-शास्त्रम्) इदमिच्छास्तम् प्रायते । चार्वाकमतं दर्शनशास्त्रं प्रति ता सहायता
प्रदर्शयामावाप्य तदात्मानं सुक्तिपूर्वकविवेचनकार्यं स्थापनं कर्तुं प्रयत्नम् ।

चार्वाकाणां सुखवादश्चाह निन्दन्ति जनस्तातान् । परं नास्ति सुखवादो
पुष्पाया विषयः अन्येऽपि सुख-कामाः सन्ति । सुखं ॥ तदैन गच्छीयं भवति यदा
तद् भवेद्दृष्टीलं स्वार्थमयम् ।

सुविशितो हि विचारवान् उत्कृष्टेषु सुखेषु रमते । भवति च स लटितमृष्टामु
अनुरागी । इदमेव कारणं यत् चार्वाकिषु सुविचिन्ता न स्वार्थान्धा अदृश्यन् ।
ते जानन्ति स्म यत्तु यत् स्वार्थभागान्धसुखवादस्य फलं भवति नितान्तमेव
दुःखकरम् । तेन सामाजिकी व्यवस्था च भवति निषीदयमाना । अत एव तु ते

दण्डनीतिं धातां च जाद्वियन्तेस्म । लोकायतिरुद्देशेन तत्तद्विषय-मञ्जायः स्पष्ट-
तत्त्वाज्ञाकाणां समाज-व्यवस्थापक्षपातिष्वं प्रमाणीकरोति । चार्वाकाः सुगमयजीव-
नस्यमाधनभूतानां कलानां कृष्टिं कृतवन्तः । जनानाञ्च मानसं तदिशायामावर्जय-
न्तिस्म । आचार्ये बृहस्पति स्वकीयेन अर्थशास्त्रेण जीवनं नियम-पालनपूर्वकं
यापयितुमुच्छृङ्खलताञ्च हातुमभिनिवेशं प्रदर्शयन् केन न दृश्यते । न मानवस्यो-
न्नतिः समाजोन्नतिमन्तरेण भवितुमर्हति । अत एव चार्वाकं मतं समाजहिताय
राजानमिच्छति । तदिच्छति यत्राजा निग्रहानुग्रहद्वारेण समाजं शिष्यात् । तन्म-
तेन राजैवास्तीश्वरः । तद्वचश्चमेवास्ति न विशृङ्खलताप्रणयि । तदिदं नैच्छति
यस्मान्नव पारलीनिस्सुखल्लग्नृष्णायां निपत्य स्वकीयं महर्षं शरीरं सुधैव
विनाशयेत् ।

~

कामं पुमांसश्चाज्ञाकां निन्दन्तु परं तेषां ज्ञानमीमांसा निवधाति स्वकीयां
विशिष्टताम् । आसयचनानामन्धधृद्ध्या स्वीकरणं न तदभिमतम् । इदं हि तदीयं
वैशिष्ट्यं वस्तुतोऽवज्ञेयम् न ।

श्रद्धा सत्तिष्ठान्मथैव जननीतिं वक्तुं न सुशकम् । सिद्धान्तस्तु तर्कैः ह्यं
रूपमधिगच्छति । दार्शनिकानि तत्त्वानि समीक्षितुं यावन्मूल्यमुत्ताविश्वासं निद-
धाति न तावदन्धविश्वासम् । दर्शनस्योदयस्तावत् भवितुमर्हति यावज्जिज्ञासुराप्त-
वाक्य व्यामोहादवग्रहानं नोद्धरति किञ्च न स्वकीयां धियं तर्कावलम्बिनीं
विदधाति ।

शुद्धतर्कस्योपादेयता प्रदर्शनं निःसंशयं चार्वाका विचारयतो जनान् प्रति
मनोऽभिरामं मार्गं सृजन्ति स्म ।

अनुमानस्याप्रामाण्यं प्रदर्शयच्चार्वाकदर्शनं व्याप्तिमध्ये चान् दोषानुज्ञानपति
तान् इदानीन्तना प्रतीच्यास्तार्किका अपि आगमनं (इन्द्रकशनं) परीक्षमाणाभिधि-
कांशतया स्वीकुर्वन्ति । ज्ञानस्तु जटिलोऽतिमनोज्ञयुक्तिभिरागमनं (इन्द्रकशनं)
सम्भावनामात्राय कल्पते । आगमनं निश्चेतुं व्याप्तिवाक्यस्य सत्यत्वं नितरामपे-
क्ष्यते, 'सर्वे मनुष्या मरणशीला'—इत्येतस्य वाक्यस्य सत्यता न कदापि प्रमा-
णिता भवितुं शक्यास्ति । सर्वेषामपि मानवानां मरणशीलताद्विषयिण्या-
सत्ताया व्यापकत्वेनाङ्गीकरणं प्रेक्षातः परं न किमपि । तस्मात् सन्दिग्धं वाक्यमव-
लम्ब्य आगमनस्य सद्भावः प्रतिष्ठापनं वा न समीचीनम्, न तर्कानुकूलञ्च ।

मिथ्याय कृता तर्कवृत्तिभ्यामाह्वयं तर्कवृत्तिं केन प्रसारेण व्यवहृतिं कर्तव्या-
मिति प्रतिपाद्यम् ।

निष्प्रत्ययभावेन आर्वाचिनीयात्ममधिहृत्प्रेक्ष्य व्यवसं सर्वपेक्षोक्तिनाम प्रति-
भति यद्याहं दर्शनस्यापारमर्शमात्रा भास्ति सभात्रनादृष्टि । यस्मिन् दर्शने
चर्मस्य स्वस्मानं भास्ति, यान् पुरुषयो वदन्नाथो न वसते, यद्यहं भूतिवस्तुत्वात्
कृत् प्रागिगतस्य पुरुषार्थो मनोऽस्ति न तद्वर्तनं मानस प्रीत्यनस्य प्रथिरपेक्ष
हन्मोति । न तदादृष्टं प्रतिपद्यितुमेव समाप्ते प्रभवति । परं तद्वदपि पृथक्पि
होयेषु तर्कयेषु तत् कतिपयानि पक्षि-द्वयानि च निरूपयति कतिपयानि गुणानपि
प्रमूले तस्मात् तद्वदपि अन्तर्भाषो कर्तव्येषु विद्यते । तद्वदपि कस्य चन भूति-
कस्य निश्चात्मस्य दर्शनात् भावनीया मेधा तद्वपि तदर्थं कर्तव्यमेव इतीदृशे ।

दण्डनीतिं वार्तां च आद्रियन्तेस्म । लोकायतिरुदर्शने तत्तद्विषय सद्भाव स्पष्ट-
तत्त्वार्थाकाणां समाज-व्यवस्थापक्षपातिपक्षं प्रमाणीकरोति । चार्वाका सुखमयजीव-
नस्यसाधनभूतानां कलानां सृष्टिं कृतवन्तः । जनानाञ्च मानसं तद्विशायामावर्जय-
न्तिस्म । आचार्ये बृहस्पति स्वकीयेन अर्थशास्त्रेण जीवन नियम पालनपूर्वक
यापयितुमुच्छृण्वत्ताञ्च हातुमभिनिवेश प्रदर्शयन् केन न दृश्यते । न मानवस्थो-
ञ्चति समाजोन्नतिमन्तरेण भवितुमर्हति । अतः पृथ चार्वाकं मतं समाजहिताय
राजानमिच्छति । तद्विच्छति यद्वाजा निग्रहानुग्रहद्वारेण समाजं शिष्यात् । तन्म-
तेन राजैवास्तीश्वरः । तद्व्यवस्थेवास्ति न विश्वप्रलताप्रणयि । तदिदं नैच्छति
यन्मानव पारलौकिकसुखमृगलुण्णाया निषत्य स्वकीयं महर्घं शरीरं सुधैव
विनाशयेत् ।

कामं पुमासश्चार्वाकान् निन्दन्तु परं तेषां ज्ञानमीमांसा निदधाति स्वकीया
विशिष्टताम् । आस्तवचनानामन्यभङ्गया स्वीकरणं न तद्भिमतम् । इदं हि तदीय
पैशिष्ट्यं वस्तुतोऽवज्ञेयम् न ।

श्रद्धा सस्तिद्वान्तस्यैव जननीति वक्तु न सुशकम् । सिद्धान्तस्तु तर्कं एवं
रूपमधिगच्छति । दार्शनिकानि तत्त्वानि समीक्षितुं यावन्मूर्खमृताविधासं निद-
धाति न तावद्व्यविधासः । दर्शनस्योदयस्तावच्च भवितुमर्हति यावज्जिज्ञासुरास-
वाक्य व्यामोहादात्मानं नोद्धरति किञ्च न स्वकीया धियं तर्कावलम्बिनीं
विदधाति ।

शुद्धतर्कस्योपादेयता प्रदर्शयन् मि सशयं चार्वाका विचारवतो जनान् प्रति
अनोऽभिराम मार्गं सूत्रन्ति स्म ।

अनुमानस्याप्रामाण्यं प्रदर्शयच्चार्वाकदर्शनं व्याप्तिमध्ये यान् दोषानुज्ञावयति
तान् इदानीन्तना प्रतीच्यास्तार्किका अपि आगमनं (इण्डवशन) परीक्षमाणाभियं-
फाततया स्वीकुर्वन्ति । जॉनस्टुअर्टमिलोऽतिमनोज्ञयुक्तिभिरागमनं (इण्डवशनं)
सम्भावनाग्रात्राय कल्पते । आगमनं निश्चेतुं व्याप्तिवाक्यस्य सत्यत्वं नितरामपे-
क्ष्यते, 'सर्वे मनुष्या मरणशीलाः'—इत्येतस्य वाक्यस्य सत्यता न कदापि प्रमा-
णिता भवितुं शक्यास्ति । सर्वेषामपि मानवानां मरणशीलताविषयिण्या
सत्ताया व्यापकत्वेनाङ्गीकरणं प्रेक्षातः परं न किमपि । तस्मात् सन्दिग्ध वाक्यमप-
रिच्य आगमनस्य सद्भाव प्रतिष्ठापनं वा न समीचीनम्, न तर्कानुकूलम् ।

मिथश्च एष तर्कपद्धतिभ्यासांकाणां तर्कपद्धति केन प्रशारेण संबद्धतीति दर्शनीय-
मस्ति मनिसनाम् ।

निश्चप्रपञ्चयेन चावर्निर्दशनमपि कृद्देन्नु कथने सर्वपैवोचिततरं प्रनि-
भाति यद्यार्थान्दर्शनस्याचारमामांसा नास्ति सनाप्रनाहोः । यस्मिन् दर्शने
धर्मस्य सम्मानं नास्ति, पाप-पुण्ययोः सञ्ज्ञा न वर्तते, स्थूलभौतिकसुखवाद
एव प्रागिमाग्रस्य पुराणार्थो मनोऽस्ति न तद्दर्शनं कावच-जीवनस्य प्रस्थिरितेषु
दातव्येति । न तद्दर्शनं प्रतिष्ठापयितुमेव ममाग्रे प्रनयति । परं मत्स्यपि पृथिव्येषु
क्षेत्रेषु तदीयेषु तत् कतिपयानि वैशिष्ट्यानि च निरूपयति कतिपयांश्च गुणानपि
प्रनृते तस्माल् तस्यापि भक्तमांसां दृश्येषु निघट्टे । सन्नपि कस्य चन मौलि-
कस्य मिद्वान्तस्य दर्शनाद् भारतीया मेधा नद्वि सदर्प दुर्दान्धेन दृष्टीकृते ।

प्रतीच्यं दर्शनम्

प्रतीच्याः पण्डिता दर्शनं 'फिलॉसफी' इत्येतेन नाम्ना व्यवहरन्ति । परं 'फिलॉसफी' इत्येतस्य पदस्य सङ्केतितोऽर्थो 'विद्याभिराग' इत्यस्ति । भाग्यप्रतं ह्येतत् पदं न तावदेवार्थं प्रयुज्यते । तदर्थं आत्मनि व्यापकमर्थं सन्निवेश्य संशो-
भते । इदं पदमादौ यवन (ग्रीस) देशे प्रचलितोऽभवत् । हिरोडोटम-प्युसिडा-
इडस-शुकरात-प्लेटो-अरस्तुभिः प्रयुक्तवादस्य शब्दस्य, नितान्तमेव प्राचीनता-
स्फुटतयैव सिद्धयति ।

पाश्चात्पदर्शनस्य-फिलॉसफ्याः-श्रेणी-विभागमित्थं विदधाना विपश्चिन्ना
वीक्ष्यन्ते—

दर्शनम्					
१	२	३	४	५	६
तत्त्वमीमांसा, (मेटाफिजिक्स)	प्रमाणमीमांसा, (एपिस्टेमोलॉजी)	तर्कशास्त्रम्, (लॉजिक्स)	आचारमीमांसा, (एथिक्स)	सौन्दर्यमीमांसा, (एथेस्थेटिक्स)	मनोविज्ञानम्, (साइकोलॉजी)
✓ (अ) तत्र तत्त्वमीमांसा सत्पदार्थं विविवक्ति । प्राणिनां पुरः प्रकृत्योपस्था- प्यमानयोः प्रातिभासिक-सत्पदार्थयोर्मध्ये सा (तत्त्वमीमांसा) प्रातिभासिकात् पदार्थात् सत्पदार्थं पृथग् विदधाति । द्वौ भावौ सत्यस्येन सम्भाष्येते-१. भौतिको भावः, २. मानसिको भावश्च । भौतिके भावे नग-तरु-सरिदादीनां रिक्त सुख- दुःखरूपादीनां मानसिके भावे अकथ्यन्तर्भावः ।					

भौतिकाः पदार्था एव सन्ति यस्तुतः सत्याः; तेषामेव सत्तास्ति स्वतन्त्रा;
मानसिकस्तु भौतिकाणां सत्यताया आभासा एवेत्येनद् ये मन्यन्ते ते भौतिक-
वादिनः (मैटीअरलिस्टाः) इति कथ्यन्ते परं ये मानसिकानां सत्तां स्वतन्त्रां
नयामथ च भौतिकान् पदार्थान् मानससत्तायाः प्रतीतित्वेन विभावयन्ति ते
प्राययगादिनः (आइडीअलिस्टाः) इति प्रोच्यन्ते । ये चोभयोरपि सत्तायं
साधतमिष्यद्भीक्षुर्नन्ति ते द्वैतवादिनः (ट्युअलिस्टाः) इति निगद्यन्ते ।

✓ (आ) प्रमाणमीमांसाया (एपिस्टेमोलोज्या) कार्यमस्ति ज्ञानस्य विवेचनम् । इयं ज्ञानस्य स्वरूप, ज्ञानस्य प्रामाण्य, ज्ञानस्थायि, समयम् अन्यादिव विधान् विषयान् समीचते ।

✓ (इ) तर्कं मत्पापयितुं प्रमाणयितुं च प्रयुज्यमानान् विविधान् नियमान् विवदतया यथार्थतया च वर्णयति तर्कशास्त्रम् (लोजिक) तस्मात् ज्ञानस्य व्यावहारिकया प्रक्रियाया उपपादनमेतदीयं कार्यं येद्यम् ।

✓ (ई) आचारमीमांसा (एथिक्स) आचार मीमांयते । किं नाम कर्तव्यम् ? तत् कतिविधम् ? कर्तव्याकर्तव्ययोर्निर्णयः कस्मिन्नाधारे कर्तुं शक्यम्— इत्येतया प्रधाना युक्त विवेचनमत्र कृतमस्ति । प्रतिमानयो मानव जीवनस्य ध्येयं जिज्ञायते ईप्सति च स कल्याणं नैजमन एतद्विधेषु च विषयेषु प्रकाश पातनमाचारमीमांसाया प्रमुण्य कार्यमस्ति ।

✓ (उ) 'सौन्दर्यमीमांसा' (एथेटिक्स) हृदयतेजः शब्देनैव स्पष्टं विविधं सञ्जायते यदेतद्वर्णनं सौन्दर्यं व्याचष्टे । किं नाम सौन्दर्यम् ? सौन्दर्यस्य निर्णयनं कथं स्यात् ? कस्य चन यदार्यस्यावलोकनान् सुखं वा दुःखं कस्मात्कारणादुत्पद्यते ? सुन्दरत्वस्य तात्त्विकी व्याख्या च क। इत्येते विषया सौन्दर्यमीमांसाया न केवलं प्रतिपादिता सन्ति तत्र सौन्दर्यस्य कदापि परिणामक कदापि विवचनं च निरूपितमस्ति ।

✓ (क) मनोविज्ञाने (साइकोलॉज्या) मनसो विविधानां प्रवृत्तीनां शास्त्रीय-पद्धत्या निरूपणं कृतं वर्तते । डॉक्टर फ्रायडेन नैजमौलिज्ञानवेपथ्वले मनोविज्ञानस्य यो भूतनोड्ययः प्रवर्तितस्तेन दार्शनिके ससारं गृहं न सतीत्यत्रापि महत्कीर्तुहलमुपादितमस्ति ।

प्रतीच्यदर्शनस्योद्देशः भारतीयदर्शनस्योद्देशाद्विभक्त्येव । यदा भारतीयदर्शनस्योद्देशः दुःखं निवृत्तिः, मृत्युं विषयः, मोक्षाधिगमनश्चास्ति तदा प्रतीच्यदर्शनस्य प्रादुर्भावं कुतूहलधियो ज्ञानविषयाया उपक्रमनाय राजनीतिकप्रयोजनविषया दनाय च जातोऽस्ति । अर्थं त्राम धर्माज्जनं भारतीय दर्शनं स्वदीयमयान्तरमेयोद्देश्यं मन्यते ।

प्रायेण पाश्चात्यदर्शनस्य गतिर्मनः पर्यन्तमेव दृश्यते । नाय्यवादिनोऽपि मनस्य आश्रमज्ञान्तराले कसपि भेदं मन्यन्ते । वर्तमानसृष्टेः ग्राम् जातानां सृष्टीनामपि विचारस्तत्र न कृतोऽवाप्यते । प्राचीनतरेऽपि यूनानीयसु दर्शनेषु, तत्रापि

न जडाजडयोर्मध्ये कोऽपि भेदोऽङ्गीकृतः । यस्मात्प्रथमद्रव्याजगदिदमुत्पन्नमभू-
दित्येष विषयस्तस्य विचारणीयो विषयः ।

यूनानाभिधानेदेशे ईशवीयाब्दात् प्राक् पष्ठे शतके थैलीज-एनैक्सीमेण्डर-
एनैक्सिमैनीज नामधेयान्त्रयो दार्शनिका यमूतुः । एतेषु थैलीजो जलात्, एनैक्सी-
मेण्डरः कस्माच्चिदनियतद्रव्यात्, एनैक्सिमैनीजश्च वायोः सृष्टेरुत्पत्तं मन्यते ।
आत्मानं वा ईश्वरमभिकृत्य नैते दार्शनिकाः नामपि चर्चां कृतवन्तः । सन्तर्त्तामे
चक्षुतो द्रव्यवादिनाः । चेतनाचेतनताविशिष्टं द्रव्यमेव मूलकारणमित्येषा तेषा-
मास्था । एनैक्सिमैण्डरस्य कथनमेतद् यद् विश्वस्थोत्पत्तिः अपरिच्छिन्नपरिमाणात्
द्रव्याद् भवति तत्रैव च लीयते पुनः । स द्रव्यस्य अपरिमितत्वमनश्चरत्वं मन्य-
मानस्तदीयां गतिं प्राश्नतिर्वा मनुते । यत्किं च स यद् द्रव्यमेवैतत् शैथील्य-
भूमलिलसमीरादीनां मूलम् । एनैक्सिमैनीजो वार्युं प्रथमं द्रव्यं स्थीकुराणो वायोरेव
शीतलतोष्णताभ्यां यथाक्रमं घनत्वं सिधिलत्वं चोपसृजेत्, वायोः शैथ्याज्जलमध-
चौष्ण्यादग्निरजायत यस्तुतो जगदिदं वायौ स्थितमिति वक्ति । हिप्पो-डायोजि-
नीजश्चोपरिनिर्दिष्टानामेव थैलीजप्रभृतीनामनुयायिनायास्ताम् । तत्र हिप्पो आर्द्र-
तातोऽग्निरग्निजल-संघर्षाच्च संसार उद्भवभूवेति विश्वसिति । परं डायोजिनीजः
वायुमेष मूलकारणवेनोपपादयति । एनैक्सिमैनीजोऽपीथागोरसीं दार्शनिकाग्नीश्वर-
वादिनावास्ताम् । एनैक्सिमैनीजो यद्वृक्षां तत्पानामस्तित्वं रक्षीशुरस्ते । पर-
मीश्वरस्य प्रेरणामवाप्स्यैष तेषु तत्पेषु पृष्टिप्रति कारणत्वमुपपद्यते मान्ययेति स
आह । पाइपोगोरसश्च यूनानीयेषु प्राचीनतरेषु दार्शनिकेषु महान् तत्पवेत्ताऽभूत् ।
अस्य दार्शनिकस्य सृष्टी मतमनिसूक्ष्मम् । पदार्थानां मूलतत्त्वं प्रवृत्तिर्न । अपि तु
तर्क्य आकार पृथक्स्य विचारः सद्गीताभ्ययनेन समानुपातविषयकं तथ्यमावि-
ष्टस्य अयं विद्वान् समानुपातिकं तथ्यं जगतः सारलेष्वपि पदार्थेषु तरलीभय-
द्गुभवति । शरीरं स्पर्शं तापदेय त्रिलोचयते यावत् नदीया मीलिका गुणास्तत्र
(शरीरे) समानुपातेन स्थिता भवन्ति तेषां असमानुपातता शरीरे रोगं जन-
यति; अतो यस्तुतथ्यमाशरमप्यास्ते । एतदीया मान्यतेयं यन् सर्वं पदार्था
अद्वाः सन्ति । ईश्वरोऽपि अद्वाेषु ष्काऽभिधोऽद्वाः । अन्ये सर्वे पद्याडास्तस्मादेव
ममुद्गताः । अस्यैव मिद्धान्तः “एकोऽहं बहु स्याम्” इत्येतं धीतं सिद्धान्तं
मयद्रि ।

न विश्वस्योत्पत्तिः वदाम्यमत्र च तस्य नाश एव स्यादित्येतन् परामेनी-

परमाणुवादाद् भिन्नोऽपि समवाय्यते । प्रतीच्यः परमाणुवादः परमाणोर्गतिशीलत्वं जरात्पदार्थनिर्माणकारित्वञ्च स्वीकुरुते । परं भारतीयः परमाणुवादः परमाणुं जडं मन्यते; परमेश्वरेच्छया तत्र गतिरुच्यते—इत्येतच्च तन्मतम् । प्रतीच्येषु देशेषु सोफिस्ट इत्येतां संज्ञां यजमाना दार्शनिका मानवजीववत्त्वं समस्याः समीच-माणाः पर्यवर्तयन्त्ये । एषामुपदेशेषु मत्तं तत्त्वज्ञानं व्यरजितं । प्रोटैगोरस एतेषु श्रेष्ठो विद्वान् सञ्जातः । 'मनुष्यं पृथ्व्यायां मानदण्डं' इत्येषा हि तस्योक्ति-रार्थात् । सोफिस्टायां समयो यूनानीयदर्शनस्य सुवर्णसमय इव मनो भवति । यतो हि तस्मिन् युगे मुकरावः (सोक्रोटिजः) अफ्रानुनः (प्लेटो) अरस्तु (परिराटलः) च समजनिपथ । एते दार्शनिकाः पाश्चात्त्यं दर्शनं मैजैमीलिकै-विचारैः सर्वथैव समुच्चमयाञ्जभूतुः ।

मुकरातो ज्ञानात्परं न किमप्यवगच्छति स्म । न स धर्मं ज्ञानाद् भिन्न-मन्यत । सम्मतेन धर्म-ज्ञानयोर्मध्येऽभिन्नत्वं यतते । स स्वोपदेशस्य स्थ-धृतायाश्च विषयं ज्ञानमाचारश्च कृतवान् । सयोरुपपत्त्यं तस्य निष्ठासीत् । दार्श-निके जाति तस्य महनीयं कार्यमासीत्—ज्ञानाधिगमनार्थं निगमनपद्धतेः प्रयोगोऽथ च तद्द्वारेण ज्ञानोपलब्ध्यर्थमीहा ।

तत्त्वज्ञानं लक्षणीकृत्य प्लेटो दार्शनिकेन प्रतिपादितः सिद्धान्ताः सन्ति वस्तु-तस्तु महत्त्वशालिनः । अस्ति स ईश्वरवादी । तन्मतेन ईश्वर एव सदा गुरुः । सा संसारं महामहृष्टं जीवजोऽवर्कं वस्तु मन्यते । स यत्किं यजगतः दारारं दृश्य-मदित् परमात्मास्वरस्यः । मनुष्यत्वात्मा परिणामिना जगता सह स्पर्धीयं मन्त्रयमिन्द्रियजन्मज्ञानेन प्रतिष्ठापयति किञ्च पारमार्थिकेन जगता सार्धं सः प्रज्ञया स्वं सन्त्रय्यं सम्बध्नाति । तत्रैव प्लेटो प्रज्ञेच्छा विषय-शान्तानां समुच्चम-मेवामेति वदति । स मन्यते—यदात्मास्वमहा । स तत्रावसति ततो गिर्याति च । श्रेयःप्राप्तिरैव मानवस्योद्देश्यमन्यथा । मेयरपामत्रर्न न मानव-जीवनस्य लक्ष्यमन्तिमम् । ज्ञानं, शौर्यम्, आयुसंबन्धः, न्यायपरता—मन्येते पारवारः मद्गुणा इत्येव तद्दीयो विचारः । प्यातुर्यं च सः प्रीतिं निदधौ । परतुनः प्रतीच्यं दर्शनशास्त्रमिति प्लेटो महाभागस्य दानं महनीयं दानं मनो भवति ।

अरस्तुः (३८४-३२२ ई० पू०) अनुभववादितायां यथार्थवादितायां च स्वगुरोः प्लेटो दार्शनिकादुद्गतर आसीत् । इन्द्रियगते संसारे अध्वानोऽय-गायन्प्रविधानपि मत्तां न मन्दाचक्षुः । ज्ञानप्रयोजनेन सः प्रत्ययस्य महनी-

यतायां विधं निवचनम् । यथार्थवादिनात् स भौतिकाज्जगतो भिन्नं स्वतन्त्रं
कमपि विचारलोकाभिव्यक्तिर्गुणानाम् नोचतद्भवार । सोऽनारतमेतद् दर्शयितुं
प्रायस्यद् यत्समयेततया जगज्ज्ञानमत्ताभिन्याजिन्योऽज्ञोति-व्यस्त्योरन्तराले-पर-
स्परं मामञ्जस्यमविरोधस्य सन्तिष्ठेते । स द्रव्यमाकारश्च प्रकल्प्य सकलस्यापि
मंगारस्य व्याख्यानार्थं स्रग्धरास्पदपद्व्या प्रायतिष्ठ । स आहारमेवैश्वरं मेने ।
स 'ईश्वरः स देवि' न विश्वसितिस्म । परमीश्वरस्य समग्रेच्छावत् कामनायां
कैःश्वर्यमवश्य इतिपुरने । तद्-विचारानुसारेण जगतः सर्वेऽपि पदार्थाः आकार-
द्रव्याभ्यां घटिताः सन्ति । आकारद्रव्ययोश्चाकार एव प्रमुखतरः । द्रव्यमस्ति
सहकारकम् । केवलं द्रव्यं न घत्तुनः पूर्णतया निर्माणं कर्तुमर्हति । तन् तद्व्यं-
माकारमपेक्षते । प्रतिमायां प्रस्तरस्तु द्रव्यमस्ति मूर्तिकलाकारान्तरितं रूपञ्च
तदीयोऽस्त्याकारः । जगतो मूले यस्य स्थितिर्दरपते ॥ आकार एव । तमेव
केचन 'ईश्वर' इत्येतेषां व्यपदेशेन व्यपदिशन्ति । स्वकीयमेतं सिद्धान्तमन्वेतु-
ममुना हेतुचतुष्टयं कल्पितम् । ते च सन्ति इमे—१ उपादानकारणम्, २ भूत-
मज्जाधिकारणम्, ३ निमित्तकारणम्, ४ लक्ष्यञ्च ।

यदं प्रति मृत्तिकोपादानकारणमाकारोऽस्तमवाधिकारणं, कुम्भकारो निमित्त-
कारणं जलादिनिधानप्रयोजनं च लक्ष्यमस्ति ।

अस्तुतुर्न दार्शनिक एव न वैज्ञानिकोऽप्यासीत् । विज्ञानं स आत्मनो
रूपवेनायागमत् ।

यस्तुतो हि प्रतीत्ये मंसारे दर्शन-विज्ञानयोर्धा धाराः प्रेक्ष्यते प्रवाहिता-
स्तासांमुद्गमभूमिः सुकराल-प्लेटोऽस्तुतां ग्रन्थाः एव सन्ति ।

अस्तौद्वर्वाक् कालगामि दर्शनं प्राधान्येन नैतिकं किं वा धार्मिकमप्यते ।
स्टोइक-एपिक्कुरियन-संशयवादीनि च मतानि सर्वाणि जीवनसम्बन्धिनानां
समस्यानामुन्मीलने व्यस्तानि अभूवन् । आसीत् तेषां प्रमुखो विषय — आचारः ।
व्यावहारिकजीवनस्य सुखे परिणमनं तेषामुद्देश्यमभवत् । ननः शर्म संशयत्,
वाङ्मन्यो वन्दनेभ्य आत्मा सुखो अपेक्षित्येनद्वयं तत्कालवर्तिनां सम्प्रदायानाम-
मिनिवेश आसीत् । स्टोइक-मतेन गुणा एव सुखम् । एपिकुरस-मतेन सुखार्थं
गुणा अपेक्ष्यन्ते । स्टोइक-मतेन गुणानां प्रयोगो गुणानां हृत एव । गुणरूपा
यद्यपि दुःखं सम्भवं परं गुणवृत्तिरेवास्ति सुखम् । एपिकुरसस्य मतेन गुणः
सुखस्य साधनमात्रम् । सुखमेव जीवनस्य लक्ष्यमस्ति । विरव-मिषमानामव-

घोषेन भवति तत्सुलभम् । तेषामनभिज्ञतयैव भानघो निपीडयते । मानवो नानावस्त्वनासु आत्मानं निपात्य भीतो भवति । सुखानुरागिणा जनेन महाप-
मुदिन्यायशीलताद्विवा गुणाः संग्राह्याः । स्योद्धवादिनाः मुणवादिन आसन्
परम् अस्तुप्रभृतिविद्वांसो ज्ञानवादिनो बभूवुः । तेषां दर्शनस्य कथनमिदं यद्
जीमं मुखाभिगतेरुच्चास्ति ।

दशमेशपीयूषतत्वात् षष्ठवृक्षदीप्यं कर्तुं यावम् प्रतीक्ष्येषु वृक्षेषु सञ्जातानां
तत्त्वज्ञानरताणां समागमे अलङ्घिन्दी-अलफरानी-अचीमीना-अवैरीजनामधेया
यवताः किञ्च स्वाडसपुत्रिजेना-एन्सेलम-गाममपेक्षाद्वनरा-इरास्कॉट्सनामरा
ईसामतामलम्बिनः सन्ति विद्युवाः । अस्येषां सिद्धान्तानां, परं, व्यावहारिकं
महानं न्यूनतमम् ।

पौष्टो घातके समुद्भूतानां दार्शनिकानां विचाराः प्रतीक्ष्ये जगति वर्तमानं
दार्शनिकं युगमारभन्त । उक्ते घातके सञ्जातेषु दार्शनिकेषु इटलीवास्तव्यो प्रूयो,
ह्यूग्लेइनिवासी डेकनः, फ्रान्सीसी डेकार्टः प्रख्याताः सन्ति ।

डेकार्टस्य दर्शनं सेरवरमस्ति । “अहं विचारयामि, अतोऽहमस्मि” इत्येव
तदीयः सिद्धान्त आसीत् । सिद्धान्तस्यास्य वर्जनं ब्राह्मरोचेऽस्मिन्—

“अहमिदमस्मिन्नर्थे न कस्यास्ति संशयः पुंसः ।

अत्रापि संशयश्चेत् संशयिता या न एव भवति त्वम् ॥”

—कोरेऽपि भवति । डेकार्ट आत्मानमेतं निश्चयं समयामास यत् यदस्ति प्रतीत-
नभिष्वक्तं निश्चितं तदस्ययमस्यम् अवितथम् । ईश्वरस्य प्रतीतिनिर्तान्त-विशुद्धा
भुतिश्रिता च । न जगदपि सत्यं जानाति स्म । जगतोऽभुतिश्रितायावात्
तस्य सत्तायां न कोऽपि सन्देह इति भुवाणः स जगतः स्रष्टावमद्वीकरोति ।
तस्य कतांस्ति परमेश्वर इत्यपि स यद्वि । महात्मा अगस्त्यादम इव सोऽपि
शरीरामानां मिथो मिथी हर्ति स्वीकुरुते ।

मत्तद्वशे घातके उल्लेखनीया दार्शनिका डेकार्टे व्यतिरिच्य अन्येऽपि हायस-
स्पिनोजा-लाइबनिज-एवंताः सन्ति ।

हायम आसीत् प्रकृतिवादी । इयं मस्तिरचेत्येती द्वौ पदार्थावयवितयाविति
तस्य विचारः । तयोर्मेलनेन संसारस्य प्रतिपक्षार्थो भवति निर्मित इति स
मन्यते । जगतो मूलकारणसीधर इत्येते सिद्धान्तं यद्यपि न सः प्रथारयातवान्

परं तस्यायां विभागोऽयं यत् तमधिकृत्य किमपि कथनं कठिनं, न वयं किमपि यत्तुं शक्नुमः ।

स्विनोजालस्य दार्शनिकस्य सिद्धान्ता भारतीयवेदान्त-सिद्धान्तसदृशः सन्ति । यथा आचार्यशङ्करः ब्रह्मरूपां सत्तामेकां मन्यते तथैव स्विनोजालि । स आह—विश्वम् ईश्वरः, ईश्वरश्च विश्वम् । तस्येश्वरोऽस्ति—निर्गुणः । परं सर्वथैव न तस्य निर्गुण ईश्वरोऽद्वैतवादिनामभिमतं निर्गुणमीश्वरं संयदति । आत्मास्येश्वर-धर्मत्वेन द्योकरणात् सोऽद्वैतवादिप्रत्यक्षो भिन्न एव । स्विनोजालमेव जीवो यदा ईश्वर-विश्वयोर्मध्ये ऐक्यमवगन्तुमर्हति तदा तन्मानसे यौद्धिकया भक्ते प्रेम्णद्योत्रेको जायते । मानव-जीवनस्य लक्ष्यं तद् दृष्टमेवमस्ति ।

लाष्टरतिमः दार्शनिकवाङ्मयं प्रानिष्टिपत् । तस्य दृष्टीयसीयं धारणा यद्व्यासस्तत्रैव । अस्मि जीवो निम्नः ।

अनुभववादी लॉकः प्रज्ञापरीक्षागुह्यस्य ग्रन्थमररचत् । तदीयं दर्शन-मस्तीश्वरवादि । तस्य दर्शने ईश्वरेष्टाया अनुवर्तनं धर्म इत्येतन्मतं स्पष्टमेव दृष्टं जायते ।

सप्तदशशतान्यां सगुणपक्षेषु दर्शनेषु देहवादस्य सर्वथैव स्थापयता प्राप्यमे परमष्टादशशतकगामिषु दर्शनेषु न तत्ताग्लोचयते । अष्टादशे शतके पण्टे-हूम-फाण्टप्रभृतयो ह्युद्ग्रन्थिचारवन्ता विज्ञानोऽज्ञापन् । तेषां विचारास्तत्तज्ज्ञानिन प्रति प्रेरणाप्रदा अमिद्वन् ।

दार्शनिको विज्ञान् पण्टे अप्यात्मवादी बभूव । न देहवाद् मिश्रचकार । स पादवस्तुनः सत्तामपि प्रणयदत् । तस्य मनं यौद्धविज्ञानवादेन, सार्धं स्वांसं सादृश्यं विभक्तिं ।

संसारस्यानिश्चितरमुपपादयत् हूम आत्मनो बुद्धिप्राप्त्यर्थं मय्याज्ञानवश प्रतिपादयति ।

फाण्टेन ज्ञानस्य भीमांसा परमपरेकर्तृकं कृतमस्ति । तेन मानवित्तज्ञाः समीक्षितुं ययो विवेचनात्मना ग्रन्था अलेखित—बुद्धी शुद्धबुद्धिपरीक्षा (क्लिटिक ऑफ प्योर रीजन), मद्बुद्धे शुद्धबुद्धिपरीक्षा (क्लिटिक ऑफ प्रेविट-कल रीजन), भावनायां निर्णयपरीक्षा (क्लिटिक ऑफ जजमेण्ट) । तस्य धर्मसम्यग्निधनः सिद्धान्ता अगदृशीतायाः कर्मसिद्धान्तानुगच्छन्ति । तन्मन-मिदम्—यथा पादवस्तुनः सत्तायाः प्रमाणं भौतिकविज्ञानेनागच्छते तथैवधर-

स्यामरत्वस्य च प्रमाणं नैतिकतायाः स्वतन्त्रमत्तायामध्याप्याहं जायते । सः सर्वेभ्योऽपि वस्तुषु द्विविधत्वं परयति—पारमार्थिकत्वं प्रतिभामिच्छत्वं च । अनो न साधारणो जनो वस्तुनो यथाऽद् ज्ञानं कर्तुं पारयति ।

काण्टस्य दृष्ट्या मानवेषु ज्ञानस्य शक्तिद्वयं निवृत्ति—१ इन्द्रियाणि (सेन्सीपीट्री), २ बुद्धिश्च । असम्प्रदमयेदनानां (सेन्सेशन) समुपस्थापनमिन्द्रियाणां कार्यमस्ति । सुद्रेः (इण्टेलेक्ट) कार्यं वर्तते—प्रस्तुतीकृतेषु ज्ञानवेदनेषु विभिन्नानां सम्प्रधानां संश्लेषणम् । खेदं बुद्धिरेवंविधान् सम्प्रधानान् न प्रतिष्ठापयेत् तदा कीदृशोऽपि नानुभव समुपलब्धेन । असम्प्रदितिकमपि ज्ञानं द्वादशश्रेणीभित्ताभिर्बुद्धिभिर्व्यवहियते । यावत्तो हि तर्जनास्त्रीया प्रतिज्ञा भयितुं ज्ञानपास्तावस्थ एव श्रेण्योऽपि (क्सेटगरीज) समित । मन्ति च तिर्णयानां चत्वारो हि प्रमुखा वर्गाः—१ परिमाण, २ गुण, ३ सम्प्रबन्ध, ४ प्रकारः । एतेष्वप्येवैकैश्चिद्विधैः । तदेवं काण्टविचारेण मन्ति श्रेण्यो द्वादश । सोऽनुभवमपि द्विविधं मन्यते । एजन्तु तत्प्रमत्तुभवस्य बाह्यजगदस्ति, अपरं च सम्प्रबन्ध-स्रोतो भूतास्मद्भीरस्ति । एतेन तस्यानुभववादित्वं बुद्धिवादित्वञ्च युगपदेव सिद्धयति ।

काण्टो वस्तुमत्तामपि द्विविधां भवति । नम्रैवास्ति अनुभवनिरपेक्षिणी, अपरा चार्ति अनुभवापेक्षिणी ।

(१) अनुभवनिरपेक्षिणी—एतदुत्पाद्वाचानुभवो नापेक्षयते । तदभावेऽनुभवस्य स्वतोऽमग्मनिर्वाण । (२) अनुभवापेक्षिणी—अनुभव एवेन्द्रिय-प्रस्तुत-प्रकार्य-मत्तां ज्ञापयति । न स (अनुभवः) तद् विशुद्धं रूपं प्रकटीकरोति । अपितु देश-काल-द्रव्य-गुण-कार्य-कारणादिसम्प्रबन्धैस्तस्य विहृतमेष रूपमभिध्यमन्ति । प्रज्ञया न शुद्धवस्तु साक्षात् वस्तुं ज्ञानोति । सा जगति प्रतीयमान-स्यैवाविर्भावने समते ।

काण्टस्य मतमेतच्च यत् कर्तव्यानि कर्माणि च लाभ-प्रयोजनेन सम्पाद्यानि अपितु तानि कर्तव्यबुद्ध्याचरणीयानि ।

एतेनविशेषवीयशतरे सत्तातेषु तत्त्वैस्तृषु फिन्ने-शैलिङ्ग-हेगलान्त्रय एते मन्ति विख्याताः ।

काण्ट इव फिन्तेऽपि नैतिकमाहं स्वीकरोति । स्पिनोजेय सोऽपि द्वयोरपि जगतोः सत्ताञ्च मन्यते । तस्य सिद्धान्तं प्राधान्येन नैतिकमाप्यात्मिकञ्च ताव-

मूलमग्रते । ध्रुवः, शुद्धसङ्कल्पः, नैतिकमाधतत्त्वम्—इत्येतानि सः सत्तत्त्वमो-
ररीकुरते । इत्यमानं संसारं मूलतत्त्वस्य प्रनिच्छायां मन्यते । यस्तुतत्त्वं मनः-
मृष्टिमाय सः कल्पने । न सन्ति यस्तुतो जीवा अनेके । सन्ति ते एकस्या एव
नैतिकया व्यवस्थाया अभिव्यञ्जकाः ।

शैलिंगस्य मूलं तत्त्वं फिन्ने-कृत-कल्पना-विच्छेदम् । न मूलतत्त्वं तदीय-
मात्मा न चानात्मा । परमस्ति तत् द्वयोरपि कारणम् । अस्ति तत् निर्गुणं
निरपेक्षम् । तत् पिरोभिनीनां भावनामां समन्वयोऽस्ति । यस्तुतत्त्वं शैलिंगस्य
निरपेक्षतत्त्वं कौण्ट-फिन्ने-स्पिनोजादार्शनिकानां समन्वय-रथलं प्रतिभाति । तस्य
मनेन प्रकृतिश्चेतनत्वं जीवितत्त्वञ्च ज्ञायते । नाभ्यासमादिन इव सः प्रकृति-
भाभावमेवावगच्छति ।

हेगलस्य विचारधारा अद्वैतवेदान्तस्य गिन्नास्तमस्मञ्जिस्टे समुपस्थापय-
न्तीव प्रनिष्ठयते । शैलिंगस्य ग्रह्य चेत्यदर्थम् 'पृथग्वनिष्ठते नापेक्षते तान्' । तदा
हेगलस्य ग्रह्य प्रक्रियास्वरूपमस्ति । न तत् क्रियां किञ्च जीवन्मुक्तादप्यस्यपि तु
स्वयं क्रियारूपं जीवनरूपञ्च वर्तते । न तत् यस्तुनि अतिग्रमते अपि तु तत्
व्याप्तं भवत् प्रगतिष्ठते । तस्य ग्रह्य विश्वतीर्णं न भूत्वा विश्वानुगमेव । यैश-
निशान्तु भीतिके जगत्वेव बुद्धेः राज्यं स्वीकुर्यन्ति परं हेगलस्तु ततोऽपि पर-
स्ताद्वयाति । न प्रपञ्चं स सत्यं मन्यते । विश्वप्रक्रियाया नियामको हेतुः पूर्ण-
प्राययः (परमज्ञ) एव । तदेवास्ति लक्ष्यं ; जगत् तद्विषयेवोपमरति अहरहः ।
अस्ति विश्वस्य सत्ता व्यावहारिक्या दृष्ट्या गत्या परं पारमाथिक्यदृष्ट्या न ।

हेगलोऽस्ति स महादार्शनिको यो हि कदा धर्मं दर्शनञ्च नाभ्यर्थेण जगाद् ।
शोपेनहायर', हरयार्ट', नीत्से, बुण्टश्चैते चत्वारो दार्शनिकास्ते सन्ति ये
सत्ता सङ्कल्पेषां मन्यन्ते । 'बुद्धितान्मेव सत्ता' इत्यत्र न ते भ्रष्टन्ते । वेदान्त-
प्रभाषो हि शोपेनहायरदिनां मिद्वान्तेषु स्पष्टं दृश्यते । वेदान्तिन इव एते
दार्शनिका अपि जगत्पदार्थान् मायामेव वदन्ति । हेगलश्चेतन्यस्य सारो बुद्धिरिति
कथयति यदि, तदा शोपेनहायरो बुद्धिं चैतन्यस्याग्रमेव । स चैतन्यस्य सारं
सङ्कल्पं मन्यते । सङ्कल्पशक्तिः सः सर्वोत्तमपि स्थितीना मूलमग्रच्छति । तया
मानवः स्वसत्ताभिव्यञ्जकः । सैव बुद्धिः सहृदय मानवेषु जानाविधान् प्रत्यक्षान्
रचयति । जीवनस्य लक्ष्यं निर्वाणमिति शोपेनहायरस्य मतम् ।

एकोनविंशे ईश्वरीये शतके इङ्ग्लेण्डे भौतिकवादस्य विरोधाय अभ्यास-

वादी प्रादुर्भूतोऽभवत् सोऽस्ति ग्रीनो नाम दार्शनिकः । तद् दृष्ट्वा ह्युमस्यानु-
भववादः, स्पेन्सरस्य च विकासवाद उभावपि मानवस्य चरित्रं प्रकृतिं च
स्याद्व्याप्तुं न प्रभवतोः, द्वयोरपि सदोपत्त्यात् । आत्मोपलब्धिं ग्रीनो मानवस्य
लक्ष्यममंस्त । तद्विचारोऽयं मानवः स्वकल्याणं समाजमधिवसन्नेव यत्
कृमते; समाजव्यवस्थोर्मध्ये सम्बन्धोऽस्ति नितान्तसाम्प्रः । मानवः समाजस्य
प्रधानमङ्गमतः समाजादेव तस्य मङ्गलं भवितुमर्हति ।

एतेन विवेचनेन स्पष्टमेवेवं चिद्विषयं जायते यत् प्रतीत्यै संतारेऽपि तत्त्व-
ज्ञाननिष्ठाः सम्यक्साम्येपणं महता प्रेम्णा महताप्यवसायेन च कृतवन्तः । इदं
त्ववश्यमेव तथैव याप्रतीच्यानां दर्शनानां चरमानसानं ज्ञानवृत्तावेव । सर्वाण्यपि
दर्शनानि तत्रैवानि ज्ञानसम्बन्धिनीं तुति समवाप्तुं सततं रतानि दितोक्षन्ते ।
तेषां मतेन ज्ञानाभ्येपणस्य लक्ष्यं ज्ञानमेव । परं भारतीयानि दर्शनानि ज्ञानं
साधनमेव मन्यन्ते न च साध्यम् । प्रतीत्यदर्शनं न स्थूल-लिप्तादिशरीर-भेदं,
न च जन्मान्तरसिद्धान्तं स्वीकुरते । मन आत्मानश्च न तत् सम्यक् सम्प्राप्यपि
ज्ञातुं शक्नोति । तत्रज्ञानार्थं कृतरतस्य प्रयासोऽवश्यमेवाभिनन्दनीयः ।

श्रीकृष्णलीलामृतं श्रीमद्भागवतम्

श्रीमद्भागवतं संसारभयनाशनप्रवीणमज्ञानध्वान्तविघ्नं सननिपुणं काल-
व्यालाननप्रासप्राप्यनिवारणनदीप्यं भक्तिशास्त्रजीवनसर्वस्य संस्कृत साहित्यस्या-
भरणं भक्तवत्सलप्रज्ञाशानपरं परमात्मन्दस्तुधारसम्यं विमलवित्रेकममुन्मीलनकुशलं
किमपि परमउच्यते ।

एतद् ग्रन्थरत्नं प्रधानतया वैष्णवानां निश्चयवराणां जगदुपजीव्यत्वेन
मन्यते । भगवान् देवस्यामोऽत्र समाप्यवस्थानुभूतानि भगवत्तन्त्रानि वर्णया-
साम । एतदीयः प्रभविष्णुः प्रभात्रः सकलान्मपि विद्याविदा जगत्यां समग्राणा-
मपि रत्नमर्मज्ञानां संस्थां सर्वतो विगतः सर्वेष्वप्यते । यल्लभ्यमग्रायश्चैतन्य-
महामधुभक्त्यमुदायश्च नितरामेवास्मालीकितया विभयाऽऽवर्जितं संलप्यते ।
आध्यात्मिकं तत्रमिहानन्वयमामिन्या परमोदात्तया विद्वत्तया गीतं तस्मात् तत्
तत्रमगम्यं तत् तत्रागम्यं पातुं सर्वेऽपि विद्वद्द्वारेया अहमहमिरुया प्राधाविषु ।
विपुला ग्रन्था ग्रन्थरत्नस्यास्य स्वात्मन्यै विपश्चिद्द्वैरैरपि । तत्र भागवत-
तत्रनिर्णय भागवदतीर्थप्रणीतः, पद्मसुन्दरश्च जीवगोराभिधिरचित उल्लेख-
नीय प्रन्थी गः । पद्मसुन्दरस्तु व्यापकत्वाद् विसृज्यश्च परामेव प्रकर्षभ्रियं
समरनुते । भागवतं तच्च किं भागवतस्य गूढार्थं प्रकटीकर्तुं याः सम्प्रदाय-
भाजां प्रेक्षातः बहुलाष्टीनाः सगम्यं सन्ति दोभमानास्तासु रामानुजमतपरना
सुदर्शनसुरेः शुकपत्नीया, श्री धीरायराचार्यस्य भागवतचन्द्रचन्द्रिका, साध-
मतरता विजयभक्तस्य पदरत्नावली, निम्बार्कमतमाक् शुबदेवाचार्यस्य निश्चान्त-
प्रदीपो, यल्लभमतानुरागिणी यल्लभाचार्यस्यैव सुबोधिनी, गिरिधराचार्यस्याप्य-
रिमती, चैतन्यमतस्नेहिनी श्रीसनातनस्य वृद्धदेव्यावतोपिणी, जीवगोराभिन-
क्रममन्दर्भो, विधनायचक्रवर्तिनः सारार्थदर्शिनी, श्रीधीधरस्वामिनश्च श्रीधरी
सुविदिता समेषामपि मतिमताम् । सर्वेष्वपि सम्प्रदायेषु या अपि आप्यामिरयो
मौलिक्य बलरूपनाः प्रसूतास्तासो योन इदमेव भगवद्-विग्रहरूपं भागवतम् ।

श्रीमद्भागवतमनूततत्रं त्रिसृदन्वा शुटनया च प्रतिपाद्यद्वि भक्तिशास्त्रा-
मप्रियं भक्तिशास्त्रम् । भगवत्किमन्तरेण न ज्ञानोदय-सम्भवः यावद् ज्ञान-

मानो प्रादुर्भावो न भवति तावत् कर्मतमोऽपि नापैति कर्मणा प्रवाहस्यानय
चिद्धृष्टताया कुतोऽप्यर्था ? तस्मादेव कारणात् तत्र परोक्षतया अपरोक्षतया च
भगवन्नक्तिरेव सर्वत्र [गीता । मानवजीवनस्य चरम साध्य यदस्ति तद् भगव
चरणप्रेमैव । तद्भवत्यैव कृत्स्नतया सिध्यति । यावन्न सायाप्यते न तान
न्मानवस्य परमार्थतः कल्याणमिष्येतद् विमृश्य तदादावेवामनति—

स वै पुत्रा परो धर्मा यतो भक्तिरधोक्षजे ।

अहंतुभ्यमतिहता यथाऽऽश्मा सगमसीदिति ॥

यामुदेवे भगवति भक्तियोग प्रयोजित ।

जनयत्याहु वेराग्य ज्ञान च यवहेतुभ्यम् ॥ १ ॥

धर्मं श्वनुष्ठित पुत्रा विप्रकसेनकथासु य ।

नोरपादयेद् यदि रनि ध्रुव एव हि वेजलम् ॥

धर्मस्य ह्यापनर्ग्यस्य नार्थोऽर्थायोपवक्ष्यते ।

नार्थस्य धर्मकामनस्य कामो ह्यभाय हि स्मृत ॥ २ ॥

कामस्य नेन्द्रियप्रीतिर्लाभो जीवेत पायता ।

जीवस्य तत्त्वमिज्ञासा नार्थो यमेह कर्मभि ॥ ३ ॥

ज्ञान तदेव धन्य बद् भगवति भक्तिमुत्पादयति, तपस्तदेव धेष्ठ यन्मनो
भगवदुन्मुख विदपाति, धर्मं स एवाभिनन्द्यो यो भगवच्चरणेषु प्रीतिं पुण्याति
ज्ञानतपोधर्मादीना प्रयोजन भगवदृपाधिगमनमेव—

यामुदेवपर ज्ञान यामुदेवपर तप ।

यामुदेवपरो धर्मा यामुदेवपरा गति ॥

सत्यगुणोपाधिविहीनोऽव्यक्तो निराकारो भगवान् 'निर्गुण' इति कथ्यते ॥
एवोपाध्यवच्छिन्नरूपेण 'सगुण' इति निगद्यते । शुद्धसत्त्वावच्छिन्नत्वात् स 'विष्णु'-
रिति, रक्तोमिश्रसत्त्वावच्छिन्नत्वाद् 'ब्रह्मा' इति, तम सत्त्वावच्छिन्नत्वाद् 'रुद्र'
इति, तुल्यवदलनस्तमोऽन्यतस्तत्त्वावच्छिन्नत्वाच्च 'सुर्य' इत्यभिधीयते । जगत्
ग्रन्थनी निमित्तकारण विष्णु, तस्य रचनायां निमित्तकारण 'ब्रह्मा' किञ्च तस्य
प्रत्यवहारे निमित्त कारण 'रुद्रो' मत । पुत्रस्तु तस्योपादानकारणम् । एने
विष्णुप्रभृतयश्चासीदपि गुणातीतस्य ब्रह्मात्म्यस्य तत्त्वस्य सगुणरूपत्वेनाश्रयात् ।
इह भगवतस्य मते 'ब्रह्म' एवाभिन्ननिमित्तोपादानकारणमस्ति । ब्रह्म एव

नरो यो न भगवद्गीतानुरागी स सारमेयादपि जालेयादपि वराहादपि
 शुद्धतरः । प्रत्यहमायुच्यमेवोपैति तस्मात् तत् प्रयतितव्यं तेन, यत्
 तमुपकुर्वति—

आयुर्हरति धैः पुंसामुद्यमस्त च यत्नतः ।
 तरयते यत्पणो नीत उत्तमश्लोकवार्तया ॥ १ ॥
 सरव निष्ठ जीवन्ति भस्मा किं न श्वसन्त्युन ।
 न श्लादन्ति न मेहन्ति किं ग्रामपशवोऽपरे ॥ २ ॥
 श्विह्वराहोष्ट्रैः सस्तुत पुरप पशु ।
 न धाकर्णयोपेतो जातु नाम गदाप्रज्ञ ॥

श्रीमद्भागवतसागरे स्पर्धा अपि शास्त्र सरितो निपतन्ति । दर्शनानि प्रकृति-
 पुरुषात्मसुक्तिरूप्यादिविषयान् यान् प्रतिपादयन्ति, उपनिषदो यदि आत्मतत्त्व
 वृणन्ति, स्मृतयो य हि धर्मं परिदोलयन्ति श्रीमद्भागवते शास्त्रे तेषां सर्वेषामपि
 विषयाणां सम्यग् निरूपणं दृग्गोचरं सञ्जायते । चेद् वैत-पुथु-ध्रुव प्रसाद-
 यलि-प्राचीनयद्विदुषाप्रगपति-द्वयामुरर्पभदेव-देवामुरममर-मनुव्रमन्धन-गङ्गा-
 पतरणदिग्धानां सरमाना श्रवणाय परमौमुक्थ मनसि बलीयस्कतया जागर्ति,
 तदा शास्त्रमिदं तदप्यौस्तुभ्य पूर्णतया सखीतुमलम् । इत्यत्र-मिनि-चन्द्र-
 पुष्ट-चन्द्रद्वरणिप्रभृतिमहीरमणानां यशेषु ये हि पुण्यकर्माणो राजानो यभूयु-
 स्तेषां देवदत्तानि पैतालानि चरितानि धीतु मानये जङ्गल-भिलाप समुत्तिष्ठति
 तदा सौऽप्यभिलाषस्तादृशं वृक्षिमरुते । महर्षेरष्यवनस्य पावन चरित्र
 मनुपस्थाप्य भक्तप्रवरस्य अम्बरीषस्यानुकरणीयं शृङ्गवीरस्य वृत्त सतिषाद
 विदुरोद्बवादीनां पुनीतानि सदाचरणानि च प्रणिमय शास्त्रमेतस्मर्यैव मन
 प्रीणानि । भगवतः श्रीकृष्णस्य वाचापहा लीला उन्नीय पुषा श्रीमद्भागवत-
 माता समारस्य मनोम्लाननामपनेतु, तस्य मङ्गलमाचरितु, तन्मृत्तितो निवृत्ति
 म्रति गेनु, त भगवदनुमुख्य विधातुमनारत दिवादिश विनायाममनुभवन्ती, दिना
 रंज गच्छन्ती, सोऽप्याह सस्नेहश्च व्यापृता केन न चतुष्पता वीक्ष्यते ? पर्यन्तु
 प्रेषागन्त, अत्र यान्तारे समोपो ब्राह्मणो हि धेनुधारयति, इदं त पालिय-
 नागस्य विषाद् गोपवृन्दं गोपायन्तं विदोन्वयन्तु, इह त गोषर्द्धनस्योपायन
 निधाय दायस्य मानमपहरन्त गोपांश्च रयन्त वीक्षन्ताम्, इह त गोपाद्रात्रिभि
 र्गद रामोऽग्नं वितन्वन्तं प्रेषन्ताम्, इह त वम निवृद्धन्तमिह निशुपायस्य सार-

सुदर्शनचक्रेण भेदयन्तमिह च महाभारते घनञ्जयं गीतामुपदिशन्तश्च वीर्यन्तो
विपश्चित्यस्तमा ।

धीमद्भागवतं वस्तुतस्तस्मात्त विविधा भगवतो लीलाः संध्यायानेकोपा-
यानोपन्यासपुरस्सरं मानवमात्रं 'कोऽह'मित्येतच्चिन्तयितुं, 'किमर्थमहं शरीरं
संलब्धवान्' इत्येतद्विचारयितुम् 'मदीयं किं कर्म कश्च मम धर्म' इत्येतद् विभाज-
यितुम्, 'कस्माद् मामाधिपत्याधिजरास्यूयः प्रपीडयन्ती'ति ध्यातुम्, 'किमर्थमहं
पुनःपुनः जननमवाप्नोमी'ति च योद्धुम्, 'कस्मात्कारणादहं दरिद्रः ॥ च
घनवान्' इति अत्रगम्भं प्रेरयति नष्टमिदम् ।

धीमद्भागवतमुपरिस्थितान् सर्वान् अपि प्रभान् समादधत्स्माकं पुर
उपतिष्ठति । तत्पुरज्जनोपाकथानमाख्याय मानःमुपदिशति यत् पुरजनो राजा
नान्यः कश्चित् स एव स्वयमस्ति । पुरं नान्यत् किमपि । इदं शरीरमेव पुरम् ।
प्राकृतानां विषयाग्रासुपभोगाश्च स तद्वर्धयति । देहाभिमानो जीवोऽज्ञान-
परिच्छिन्नो भूया विविधान्याधिभौतिकाधिदैविकाध्यात्मिकानि च ह्युत्पन्नमुप-
भुञ्जानः संहननं विभक्तिं । अस्ति तु परमार्थतोऽसी निर्गुणः परं प्राणेश्वर्यमनो-
धर्मानात्मन्पारोक्ष्य 'ममेदमिदमहं करोमि' इत्येवमाद्यभिमानविषया निबद्धो भवन्
बुद्धान् विषयाभिन्तयन् बहुविधानि कर्माण्यनुतिष्ठति । अस्ति वस्तुतः स. स्वयं
प्रकाशः परं भावन् स. सर्वेषामपि परमगुरुमात्मस्वरूपं भगवन्तं नापराधयति
सायत् स प्रकृतेर्गुणेष्वेव निगजति । गुणजनितान् धर्मान् स्वकीयान् त्रिभाष्य
संसारसागरे गभीरे पतति । कदाप्यसी तत्र सद्भारैर्निषेव्यमाणो भवति,
कदाप्यसी चाज्ञत्वेन धूयमानो जायते; कदापि जामी मोहेन मुक्षमानः सञ्जायते;
कदापि स. सार्वकैः कर्मभिः प्रकाशबहुलं नाक्रमरनुते; कदापि राजसकर्मवशाद्
दुःखप्रदान् लोभान् लभते; कदापि च स तमोमयकर्मभिः शोकसंकुलितासु
ताम परियेष्टितासु योनिषु च जनुर्गुञ्जति । यथा धृत्वामरुणः वा स्थले स्थले विचरन्
स्वप्रारब्धानुरूपं प्रचिद् दण्डप्रदारं सद्मते, कश्चिदोद्वेगं शुद्धं तथैव जीवोऽपि—
मानवोऽपि—नानाशक्त्याः आदाय उच्चाचैनं च मार्गेण उपर्यधो मध्ये च
पर्यटन् स्वकर्मनुरूपाणि कन्दानि जिन्दति । यस्या अविद्याया वशात् परमार्थ-
स्वरूपमात्मानमेवा जन्ममरणरूपानर्पपरम्परा कद्वययति तस्या निवृत्त्यर्थं श्रीहृदि-
गम्भन्धिनी द्रष्टव्यी भक्तित्वेवपते ।

प्रस्तान्तया भगवति वामुदेवे निहिता भक्तिर्ज्ञानं वैराग्यञ्च जनयति ।

भूतेरुद्भवास्पदमस्ति भागवती कथा । अतः श्रद्धया भगवत्कथाध्येतव्या
श्रोतव्या च । यत्र भगवद्गुणकीर्तनविमलमानसा भक्ता नियतन्ति तत्र भगवत्त-
रित्रासृनतरद्भिष्यो वहन्ति । दुःखमिदमतितरां यत्स्वभावजैः प्रत्यूहैरपद्रुतो
जीवः श्रीहरिलीलासुधासिन्धोर्विमुक्तीभवन् परमदाह्यमांसारिकविषयविषमयावह-
सागरे आमजति । तस्य मनो हा भगवति न सज्जति; न लिहति न लगति
च । अत एव तु न संसारदुर्गमकाननेन कण्टकाकुलविषमधरणीतलेन हिंस्यस्त्व-
सङ्कलेन नितान्तमेव निपीड्यमानः सन्ताप-सन्तप्तो भयात् संश्रस्तः सन्
उच्यैः क्रन्दति । देह-गेहास्तकस्थ कीदृशी शोचनीयाग्रस्था जायते तामधिरूप्य
श्रीमद्भागवतमाह—

आत्मा जायामुतागारपशुप्रविणयन्धुषु ।
निरुद्धमूलहृदय आत्मानं बहु मन्यते ॥ १ ॥
सन्दह्यमानसिर्वाद्र एषामुद्वहनाधिना ।
करोत्यचिरतं मूढो हुरितानि दुराशयः ॥ २ ॥
अर्थैरापादिनैर्गुण्या हिंसयेतस्ततश्च तान् ।
पुष्पाति येषां पोषेण शेषमुग् यात्यधः स्वयम् ॥ ३ ॥
यार्तायां लुप्यमानायामारब्धायां पुनः पुनः ।
लोभाभिभूतो निःसत्त्वः परार्थं कृत्ते स्पृहाम् ॥ ४ ॥
कुटुम्बभरणाकल्पो मन्दभाग्यो वृधोद्यमः ।
श्रिया विहीनः कृपणो ध्यायन्धूमिनि मूढधीः ॥ ५ ॥
एवं कुटुम्बभरणे व्यावृतात्मा जितेन्द्रियः ।
श्रियते रुदता स्वानामुरुपेदनयास्तधीः ॥ ६ ॥

अज्ञानान्मनुजो यद् दुःखं तदेव सुखमवगच्छति । सुखाधिगमनाशया त
रत्रकीयं मनो ललनासु योजयति परं ताम्यः कुनः सुरां सम्भवं मयम् ।
अन्ततो गत्वा नितरां विपीदति । अनुदायेन दूयमानो प्रधीति—इन्त यन्मया-
वगतं सुखं तसु भीषणं दुःखमेवासीत् । संसारस्य दुःखप्रदत्वमुद्दिश्य श्रीमद्-
भागवतं प्राचीनवर्हिणं धितीनां यदुपदिशति तत् तच्छब्देभ्येव दूयताम्—

“सुमनःसमधर्मणां स्त्रीणां शरण आश्रमे शुष्पमधुगन्धशतबुद्धमं वाग्यकमे
त्रिपात्रजं वाममुख्यजं जैह्वयौषध्यादिशिचिन्त्यन्तं मिथुनीमुख तदभित्रियेशित-
मनसं पट्टप्रिगण्यमासीतयतिमनोहरपनितादिजनालापेयतिगरामतिप्रतिलो-

भिनङ्गमग्रे वृक्षवृक्षवृक्षमन आयुर्हरेनोऽहोरात्रान्तान् काललखितोपानविगम्य
गृहेषु विहरन्तं पृष्ट्वा एव परोक्षमनुग्रहो लब्धः कृतान्तोऽन्य दारेण यमिह
पराधिप्यति तन्निमामानमहो राजन् मित्रदरयं द्रष्टुमर्हसीति ।

मरुं विषय्य भृगवेष्टितमात्मनोऽन्य-

शिक्षं नियच्छद् द्वि वर्णधुनां च चित्ते ।

जहादनाधममत्तमपृथगाद्य

प्रीतीति हंसदरणं विरम क्रमेण ॥”

श्रीमद्भागवतं जननायाः पुरो भगवत्पदा भीष्मपुत्रमुपस्यस्यति तत् तस्या
भगवद्भारगवधाम्बुत्वं क्षापयन्मानवनिवर्तं प्रमथीति यत् तेऽप्यनुगारततो भूया
तिष्ठेत् । भगवत्पदां प्रविश्य न कोऽपि दार्ढ्यो विन्दुमपि लब्धुं प्रभवति । भग्न
मनो ज्ञानेन्द्रियाणि च सन्नि दृश्यतः । नैर्मानशो भवति त्रिलुप्यमानः । पुत्र-
कलत्रपुत्रपुत्रमृगवस्तथैवायं मानवं दुःखमिति यथा वृक्ष-वृक्षरादयः । सम्पदो
यंश-मशकः इवायं जनानुपरन्धमिति । धर्मगां सङ्कलता इह शुक्ल-मृगशीरधयन्
मतिः । ताम्यो जनानां निर्मुक्तिर्भयापेय न । नदुदप्रधिताम्ये न कदापि सुगेन
श्रामसम्पेक्षं प्रहीतुं क्षम्युमिति । प्रमदाय पापेय विधाने । सा तेषां नयनयो रजः
चिपति तद्वत्ता भवन्तरने मन्त्रुरागां मर्षांशमपि न विचारयति । रजोमलिन-
मयता भूया ते कर्मणाश्चिन्ता देवताः अपि भवन्तानुं प्रभवन्ते । दारुणां
पर्याणि यथासीद् कीदृक्कृत इव धर्मस्ते ताम्याऽप्यं तेषां मनो मृदां क्षम्यति ।
राजकुलस्य भर्त्सनापूर्णाणि वचनानि क्षात्र आपदाना कटोरकाद्य इव मन्ति
तानि ॥ तेषां हृदयमेव भिन्दन्ति । गृहस्थाभ्रमपरको महान् विरक्तः कर्मकलाप
इह मदीधर इव विधाने । न तु तेषां जीवनं कटोरेषु सङ्कटेष्वेव निपातयति ।
इह मृणास्तु मन्ति श्रोतस्त्रिष्व इव तासां लरणं तु सम्भवमेव न भवति ।
जना दुःखरावात् तासां तानुं मुञ्चति । कदापि ते पुनरपि भगवत्पदां दुर्जन-
दग्दृष्टिर्विषयमाना भग्नदन्ता उद्विग्नताय नयमाना दृश्यन्ते । विवेकशक्तः
श्रीकृष्णदत्ता इत्याम्बाभ्यासायनन्ति । कदापि तेऽत्र अकारण्ये विषय सुख-
समुपपन्ना विचित्ररूपे यदा परकीयाणि द्रव्यतयदि धनुं प्रयत्नंते तदा तत्तद-
द्रव्याधिपतिभिर्निगृह्यमाना भवति विरये निपतन्ति ।

एवं गदितवर्तं भगवत्पदा धोरानि दुःखानि धर्मादिव महरिर्षांते दृष्टान-

धिपोपदेशापदेशेनागितानपि विश्वजनानाद्यष्टे यत् ते विषयेभ्यो व्यावृत्ता भूया
ज्ञानचन्द्रदासेन भवाटवीं भिन्नु —

रहगग स्वमपि हाप्यनोऽस्य

संन्यस्तदण्डः कृतभूतमैत्रः ।

असजितत्मा हरिसेषया सितं

शानासिमादाय तरातिपारम् ॥

श्रीमद्भागवते भारतमहिमवर्णनमधीत्य विहितं भवति यत् पुरातने भारते
भगवत्कथासरित् सर्वत्र सत्वेन कलकलशब्दे कुर्याणा गभीरप्रवाहपूर्वकं प्रवहमाना
यभूत् । साधुजनैरत्रत्या यमुन्धरालंक्रियमाणा भूया विललास । नृपसंगीतमूल-
सूर्यनिर्जनैः समं जगा भगवन्तं यज्ञपुरुषमर्चन्त इह तदावर्क्षिपत् । भारतीया
विभिन्नदेवताः उद्दिश्य पृथक् पृथक् भागं निदधानास्ताम्यश्च विधिमन्त्रद्रव्यादि-
योगेन सधर्मे हविः प्रददाना भवालोन्निपत् । अत एव तु भगवान् वेदव्यासः
स्वयं भारतमेवमुपस्योक्तयति—

पैः ध्रुव्या यर्हिपि भागशो हविर्निरस्तमिष्टं विधिमन्त्रस्तुतः ।

एकं पृथक् नामभिराहुतो मुदा गृह्णाति पूर्णं स्वयमाक्षिपां प्रभुः ॥ १ ॥

मत्स्यं दिशत्त्वर्धितमर्धितो नृणा नैवार्थदो यत्पुनरर्धिता यतः ।

स्वयं विषये भजतामनिच्छतामिच्छापिधानं निजपादपल्लवम् ॥ २ ॥

यद् यत्र न. स्वर्गमुल्लासोपितं शिरष्टस्य सूकरस्य कृतस्य शोभनम् ।

तेनाजनाभे स्मृतिमञ्जस्मन. स्याद् सर्वे हरिर्यद् भजतां शं सनोति ॥ ३ ॥

जहो जमीपा किमकारि शोभनं प्रसन्नं पृषां स्विदुत स्वयं हरिः ।

यैर्जन्म लब्धं नृपु भारतागिरे मुकुन्दसेवीपयिकं स्पृहा हि न. ॥ ४ ॥

हा हन्त यद् भारतं पुरा एतादृशं सधरित्रमासीद् यत् तद् वीर्य देषा अपि
तत्र प्रहीतुं जगुर्चीकमन्त यन्महर्षयोऽपि मूयो भूयोऽभिनन्दन्तोऽपि नागृन्नुचन्
तदेव भारतं रागप्रतं नानादुराचरणभ्रष्टाचरणादिभिर्निन्दितकुत्सितप्लुगितकर्मभि-
र्ग्रस्यमानं दृश्यते । न साम्प्रतं भारतीया जघन्यानि कर्माणि कुर्याणा मनागपि
चपन्ते, धनवन्तो दीन-दुश्चिदान् मध्यमवर्गांश्च शोषयन्तो निपीडयन्तश्च दिवानिशं
प्राप्यन्ते, शास्तास्व स्वयमेवाद्य कुमारी गच्छन्त जासाद्यन्ते । ते स्वकीयं वैभवं
वर्धयन्तो नानाविधैरन्याम्यै. साधनैः सर्वत्र प्रिलोच्यन्ते; शासनमध्ये पद्मनाभु

ने निषोचनायमरेषु यान् अनाचारान् अवलम्बन्ते तेषामनालपनमेव वरम्, हा, फारमद्-देशस्य रामादिराजान् क्व चेमे साम्प्रतिकाः शास्तारो येषां मनसि जनताया हितस्य स्नोक्मपि चिन्ता न दृश्यते । हा, कीदृशं शोचनीयमस्म-
रपतनं संवृत्तम् ।

श्रीमद्भागवतं जनान् सत्पथं गेनुं बहुधा यतते । तस्मिन् प्रदूर्य भाष-
यति वाञ्छति च यत् ते मीता भूत्वा कुक्कर्मणो विरमेयुः पापेभ्यः पराङ्-
मुखाश्च स्युः । तत्राह—

“वे विद्वद् वै दृश्यवोऽग्निश्च गरदा ग्रामान् सार्थान् वा विलुपन्ति राजानो
राजभटा वा तान्धापि हि परेषु यमकृता यज्ज्वंष्ट्राः खानः सप्तशतानि विंशतिश्च
मरभमं खादन्ति.....” ।

अतः परं किं प्लेदास्पर्द्धं स्याद् यद् यस्य भारतस्य जीवनं धर्मं कृत् यज्ज्व
तस्यैव भारतस्य शासनकारिणो धर्ममवगानन्ति । ‘धो नाधर्म’ इति तु तैर्विचार्यते
न । ‘धर्मोऽस्त्युपद्रवाणामवनि’रिति निगद्य, हन्त, अधर्मं धर्मं भ्रम्यमानास्ते
धर्मं हलन्ति । धर्मं हलनस्यैव त्विदं कुकलं यदिदानीं कापि न नैतिजता, कापि
न सत्यपरता, कापि न लोभे जुगुप्सा, कापि न कुकर्मसु दृणा च विलोभयते ।
श्रीमद्भागवतं ‘धर्मः क’ इत्यत्र स्मरित—

धर्ममूलं हि भगवान् सर्ववैदमयो हरिः ।

स्मृतं च तद् विदां राजन् येन पात्मा प्रसीदति ॥ १ ॥

सत्यं दया तपः क्षीचं नितिचेष्टा क्षमो दमः ।

अहिंसा महाचर्यं च त्यागः श्राव्याय आज्ञवम् ॥ २ ॥

सन्तोष समदृक् सेवा ग्राभ्येहोपरम क्षमैः ।

नृणां विपर्ययेष्टा भीममात्मविमर्शनम् ॥ ३ ॥

अज्ञापादे. संविभागा भूतेभ्यश्च यथाहृतः ।

तेष्वात्मदेयतायुद्धिः सुतरो नृपु पाण्डव ॥ ४ ॥

अयनं कीर्तनं धारय स्मरणं मदना गतेः ।

मेयेऽप्यावनतिर्दारवं सत्पमात्मसमर्पणम् ॥ ५ ॥

नृगमयं परो धर्मः सर्वेषां समुदाहनः ।

त्रिसप्तचणकान् राजन् सर्वात्मा येन नृपयति ॥ ६ ॥

महाकरिकालिदाम्-भवभूति-वाणादयो याभ्यां द्वाभ्यां कविभ्यां वाच्य-
कथन-शिष्या गृहीतवन्तो यद्-रचितान् ग्रन्थानधीत्य ते काव्यं केन प्रकारेण
रचनीयमित्येतद् विविदुस्तथोक्तेतरः श्रीमद्भागवतप्रणेतृ व्यासो वर्तते । महर्षि-
व्यासस्येवं भागवतं महनीयं काव्यरत्नमपि रिचते । वस्तुगर्भनशैली तदीया
काव्यमयी विमानि । तत्रायतुंग्रन्थतिप्रकृतिच्छटां विलोक्य कवयोऽपि ह्यस्मान्माद्ये
तद्विधं वर्णनमकुर्वन् । भागवतस्य धर्पतुंगुपमा इत्येताम्—

तद्विचिन्तो महामेघाच्छण्डश्वमनवेपिता ।

प्रीणनं जीवनं ह्यस्य मुमुक्षुः करुणा इव ॥ १ ॥

श्रुत्वा पर्जन्यनिमवे मण्डूका व्यसृजन् गिरः ।

तूष्णीं शयानाः प्राग् यद्वद् ब्राह्मणं नियमाख्ये ॥ २ ॥

हरिता हरिभिः शम्भैरिन्द्रगोपैश्च लोहिताः ।

चच्छिलीन्प्रकृतमच्छाया नृणां भीरिव भुरभून् ॥ ३ ॥

अत्र शरच्छोभा निभाष्यताम्—

शरदा नीरजोऽपस्या नीराणि प्रकृतिं ययुः ।

भटानामिव चेतांसि पुनर्योगनिषेधया ॥ १ ॥

सर्वस्य जलदा हित्वा विरेजुः शुभ्रवर्चसा ।

यथा रथकैपणाः शान्ता मुनयो मुक्तकिद्विषाः ॥ २ ॥

गिरयो मुमुक्षुस्तोयं क्वचिन्न मुमुक्षुः शिवम् ।

यथा ज्ञानामृतं काले ज्ञानिमो ददते न वा ॥ ३ ॥

वविरवकलितभावान् विभावयन्तु मानवीयं मानसं च प्रेक्षन्तां प्रेक्षावन्तः—

मृगयुरिष कपीन्द्रं विन्ध्ये लुब्धधर्मा जियमकृत विलुपो स्त्रीजितः कामवानान् ।

बलिमपि बलिमन्त्रावेष्टयद् ध्यातुं यद् यस्तद्वलग्नसितसह्यैर्दुस्त्यजस्तत्कथार्थः ॥ १ ॥

यदनुचरितलीलाकर्णपीयूषविभ्रुट्सकृदवनविधूतद्वन्द्वधर्मा विनष्टाः ।

सपदि गृहकुटुम्बं दीनमुत्तुल्य बोधा बहव इह विहृता भिक्षुचर्यां परमिन् ॥ २ ॥

अपि वत मधुपुर्यामार्गपुत्रोऽपुनाऽऽस्ते, स्मरति मपितृगेदान् मीम्य बन्धून् गोपात् ।

क्वचिदपि न कथा नः किङ्करीणां गृणीते, मुजमगुरुमुगन्धं सून्ध्यन्वात्यत् कदा नु ॥

वैदुष्यस्य समुपार्जितानेवशास्त्रज्ञानस्य वा मीन्दर्यमस्ति पारमाधिकृताया-
मनुरागो ब्रह्मीयान् गगवचरणेषु निर्व्याजप्रीतिर्वा । सुदाज्ञो विप्रस्य ज्ञानिनाम-
प्रेसरस्योपाख्यानं निधाय श्रीमद्भागवतं ज्ञानिनां जगद्दिमेव घोषयति नूनम् ।

“म एवं भार्यया विप्रो बहुक्तः प्रार्थितो मृदु ।

अयं हि परमो लाभ उत्तमलोकदर्शनम् ॥”

इत्येता हि सुशामो वाणी यत् सत्यमाकलयति तद्विधि विपश्चितः एतत्तेन
आयजंयुः । सुशामा महादारिद्र्येण दूयमान आसीत्, न तत्समिधे भोक्तु-
मन्नमासीत् षावरीतुं धनुर्वास एव शुक्लमासीत् परं सत्यपि तद्विधे आर्थिके
मद्वेदे, न स जीवन्मन्यति तममात्रप्रचलं तुच्छतममपि हानिमवज्ञातम् ।
जीवनस्य दारिद्र्यं वा दुर्भाग्यं न भगवत्स्मरणप्रमुखतामेव विवेद । परमार्थविवा-
देव तस्य श्रीकृष्णस्तत्त्वार्थं तत्प्रेम तत्सम्मानं हार्दिकं समर्पयन् यत्प्रेम यच्च सगमानं
विलोक्य स्वलभमपि राजभजनं परं विस्मयं प्रवेदे—

तं विलोक्याच्युनो दूरान् प्रियापयंकुमारिधतः ।

सहसोत्थाय चाभ्येत्य हाभ्यां पर्यग्रहीन्मुदा ॥ १ ॥

मन्युः प्रियस्य विप्रप्रेरद्वन्मद्भातिनिर्गुनः ।

प्रीतो ह्यमुल्लसन्निन्दन् नैघ्राभ्यां पुष्करैश्चणः ॥ २ ॥

अयोधेरेव पर्यङ्गे स्वयं मन्युः समर्हणम् ।

उपहृष्टापापनिष्कारणं पादौ पादावनेजनीः ॥ ३ ॥

अग्रहीच्छिरसा राजन् अगवांस्लोकपावनः ।

एवलिङ्गद् दिव्यगन्धेन चन्दनागुरुकुङ्कुमैः ॥ ४ ॥

मन्ये ज्ञानं श्रीमद्भागवतरूपं मिधाय भुवि विभाति । तद्विधोऽज्ञानमप-
मृज्य तत्र प्राङ्मरकाजं विविरति । तत् सधेहते येन शुद्धिर्गत्याकाराकारितैव जायते ।
तन्निशान्याधीत्य च हृदयग्रन्थिभिच्छते संशया अपि क्षिप्तान्ते । वेदस्तुतिप्रारेण
तद्वेदमग्राणां रहस्यं स्फुटनपैवोन्मीलवति । वस्तुतः संसारस्य पुरस्तात्
स्वयं मिधातुमेव महर्षिप्राप्तः श्रीमद्भागवत-उच्योति प्रज्वालयामास । तज्जपो-
तिषा प्रहस्यं प्रहृष्टं जप्नोति पुमान्—

मन इदमुत्थितं मर्दिनि पंचेनु तर्हन्तं

एवमिषरति ष च ष च मृषा न तथोभययुक् ।

व्यग्रहन्तवै विकल्पदृष्टिनोऽन्धपरम्परया

अमयति भारती त उन्मृत्तिमिच्छज्जहान् ॥

सांख्ययोगयो रहस्यं गुह्यं च श्रीमद्भागवतं तेनोपदेशोनाभिप्यनक्ति यमु-
पदेशं हंसो भूत्वा भगवान् मनवादिभ्यः प्रददौ—

ईक्षेत विभ्रममिदं मनसो विर्लोसं दृष्टं विनष्टमतिहोलमलातचक्रम् ।

विज्ञानमेकसुरधेव विभाति माया स्वप्रसिद्धा गुणविसर्गकृतो विकल्पः ॥

श्रीमद्भागवतस्य पाराशरेण भवति विदितं यन्मानवोद्धारो न तावत् सम्भवो यावत् तस्मिन् भागवतो भक्तिर्नोत्पद्यते । न ज्ञानाच्छास्त्राणां न च यज्ञादिकर्मणामनुष्ठानादेव न प्राप्तव्यं प्राप्नुमर्हति । प्राप्तव्यप्रदाने चेत् समता क्वाप्यस्ति तर्हि सा भगवद्भक्तावेव । वस्तुतो भगवद्भक्तिरेव ज्ञानमस्ति कर्म च सैव । रासपद्माभ्यादृषां प्रेमभक्तिप्रतिनिधिप्रज्ञाङ्गनानां विमलं प्रेम सङ्कीर्णं महर्षिभ्यास्तद्दमेवामनति यत्प्रेम्णा भगवत्प्राप्तः सम्भवः । यस्या हि संस्कृतभाषा धर्म्यं हि संस्कृतसाहित्यं यत्र श्रीमद्भागवतकल्पतरुरल्लसति ।

• सत्यमेवोक्तम्—

श्रीमद्भागवतं पुराणममलं यद् वैष्णवानां प्रियं

यस्मिन् पारमहंस्यमेकममलं ज्ञानं परं गीयते ।

तत्र ज्ञानविरागभक्तिरहितं नैष्कर्म्यमाविकृतं

तच्छृण्वन् विपठन् विचारणपरो भक्त्या विमुच्येन्नरः ॥

महाभारतम्

अस्मि महाभारतं रामायणमिवास्मद्व्याप्त्य इतिहासः । भारतीयायाः संस्कृते-
भार्य्यं रूपमस्मिन् अतिद्वये ग्रन्थे चतुरस्रमया प्रफुल्लतां गतमवलोकयते । नास्त्यस्य
ग्रन्थस्योद्देश्यमेकमात्रं कौरवपाण्डवयोः सम्परायस्य वर्णनमपि तु भारतीय-
धर्मस्य कार्त्स्न्येन सविस्तरं चित्रणमपि तदीयं प्रमुखं लक्ष्यं विधत्ते । नैजजसुः-
कालादेव ग्रन्थोऽयं महान्, जीवनस्य समस्यानां समाधाने मनोयोगपूर्वकं
संलग्नमनाः सन् नवनवयमधिरोहनि तस्मादस्माकं भारतीयानां कृते ग्रन्थराज
पुनर् धर्मशास्त्रस्यापि कार्यं साधु साधयति । कानिचन स्थलानि तु सत्यमैवं-
विधानि यानि निशम्याधीत्य वा लोकः काव्यस्यानन्दमश्नुते । पूर्वविधानैकवैशिष्ट्य-
विभूतिरप्याह, वस्तुतोऽयं ग्रन्थो बहुधोपकरोति संसारम् । इतिहासत्वात् सः
अस्मत्पुरतोऽस्मदीयानां पूर्वजानामितिदृष्टं प्रस्तवीति; ऐहिकामुद्विग्ननिःश्रेयस-
मार्गप्रदर्शनकारित्वात् सः अस्मत्समस्यै धर्मशास्त्रं भवत् समुपनिष्टते, ममः प्रीति-
कारिण्या पदस्या ललितया संस्कृतेः सत्यतायाश्च धर्मार्थकाममोक्षप्रदर्शनपुरस्सरं
मनोर्ज्ञं रूपं च निदधात्यतः स काव्यायते च । तदेवं ग्रन्थोऽयं सुन्दर इतिहासो
एषिरं धर्मशास्त्रं रमणीयञ्च काव्यं वर्तते । ग्रन्थस्यास्य महत्ता किमतीत्येतस्मिन्
विषयेऽभिधानि श्लोकोऽयम्—

धर्मं हर्म्यं च कामे च मोक्षे च भरतर्षभ ।

यदिहास्ति तदन्त्यत्र यद्येहास्ति न तत् कश्चित् ॥

रामायणरचनाकारः श्रीवाल्मीकिरिव महाभारतप्रणेता धीवेद्व्यामोऽपि
संस्कृतननुपजीव्यत्वेन मृतः । कथं एतदीयानुपाख्यानाभ्यादाव् काव्य-नाटक-
चम्पू-कथाऽऽख्यायिकादिमयं विपुलं साहित्यं गृह्यन्तः कैमं प्रेक्ष्यन्ते ? न केवल-
मस्मद्देशस्य कवयः स्वकीयाः कृतीः कर्तुमिमं महाग्रन्थमवलम्बन्ते स्म यव-
सुमात्रादिसंज्ञकद्वीपनामपि कलाकाराः स्वस्वरचनानां प्रणयनाय ग्रन्थादेत-
स्मात्प्रदत्तां सहायतामचिन्दन् । न चावदस्य ग्रन्थराजस्याध्ययनं विधीयते
तावन्न प्राक्तनराजनीतिविषयकं ज्ञानं जायते न च अर्थशास्त्रस्यापि मर्मं

विदितं भवति तस्माद् ग्रन्थस्यास्य गरिमाञ्च संस्कृतवाङ्मयस्य न ग्रन्थान्तर-
मासावयितुं शक्नोति इति निश्चप्रचभावेन वक्तुं शक्यते ।

अत्रिरामे परिश्रमे आत्मानं विनियोज्य महर्षिणा व्यासेन ग्रन्थोऽयं त्रिभि-
र्वर्षैः समाप्तिं त्रीत इत्येतत् तप्यमादिपरीक्षितः श्लोक एव प्रकाशयति—

“त्रिभिर्वर्षैः सप्तोत्थायी कृष्णद्वैपायनो मुनिः ।

महाभारतमारयानं कृत्वा निदमुत्तमम् ॥”

अथ महाभारतं यद् रूपं प्रिमितं तत्र शतसहस्रसंख्यायाः श्लोकैः शोभते ।
अत इदानीमिदं ‘शतसाहस्री संहिता’ इत्येतेन नाम्ना प्रथितम् । गुप्तकालवर्तिनि
एकस्मिन् शिकालेखे ग्रन्थोऽयमुपरिनिर्दिष्टया संज्ञयैव स्मृतस्तस्माद् भवतीदमव-
गन्तं यत्त्रेण ग्रन्थो वर्तमानेऽनेहसि यं कार्यं श्रयति कायं तं गमितस्यास्य प्रायेण
चौदशशतममाः संवृत्ताः । त्रिपञ्चिनामत्रैदं मतं यदेतद्रूपं तदनेकशतकानन्तरं
समुपलब्धुमशकम् । तदर्थमिदं क्रमोऽस्त्रीन् परिजग्राह । प्रथमे क्रमे ग्रन्थोऽयं
‘जय’ नाम्ना, द्वितीयस्मिन् क्रमे ‘भारत’ नाम्ना ततश्च तृतीये क्रमे ‘महाभारतम्’
इत्येतन्नाम्ना प्रसिद्धिभवाय ।

महाभारतस्य पाठ-सम्प्रदायः प्राधान्येन द्विविधो विभोक्तव्यते । तयोरेकतरं
उत्तरभारते तदितरश्च दक्षिणभारते प्रचलति । उभयस्यापि श्लोकसंख्यायाम्,
अध्यायानां क्रमे, आख्यानानां भक्तिवेशे च भूयान् भेदः समवाप्यते ।

महाभारतस्यादिमं रूपं कीदृशमासीत् तत्र स्थितः श्लोका आसन् ; यानि
कानि चाख्यानान्यपर्यन्त-इत्येतदर्थं चिरादन्येषांकारिणां प्रयासो घरीयति ।
पूनास्थिताद् ‘मण्डारकर-ओरिण्टलरिन्चइन्स्टीट्यूट’ चरसंस्करणमधुनाधिग-
म्यते तत्र ग्रन्थस्यास्य मूलिकं रूपमधिकतरायां माध्यायां दृश्यतं भवति ।

महाभारतस्य व्याख्यानानामपि संख्यास्ति विशाला । तेषु नीलकण्ठाग्र-
भट्टानुनमिधरामानुजविमलबोधशङ्कराचार्यश्रीनिवासप्रभृतयो द्वाविंशतिः शुवि-
दिताः । इमे हि व्याख्याकर्तारः प्रकाण्डपाण्डित्यशालिनां भनीपिगां पुरि पीत-
नीयाः सन्ति, सन्ति च तेऽप्यात्मविद्यापारागरीणाः । व्याख्या-टीकादिकर्तृणा-
सित्यती महती संख्या ग्रन्थस्यास्य विद्वत्प्रियतां छोनप्रियताञ्च व्यापयति ।

महाभारतेऽस्ति प्रधानो रमः शान्तः । अद्भुतश्च तद्दीयोऽस्ति रसो धीरः ।
एतेन प्राधान्येनायोपनयनं न लेख्यस्याभिमतमिदं विदितं जायते ।

नीतिकजीवनस्य निस्सारतां प्रदर्श्य मोक्षमिति प्राणमृतां मानसे उत्प्लुक्तायाः
मद्भारणं वस्तुतस्तस्येष्टं विधत्ते ।

धर्म एव भारतीयसंस्कृतेर्जीवनमित्येतदवगमयितुं महर्षिग्यायः सुन्दर-सुन्दर-
तराणि ध्यात्मानानि ग्रन्थेऽस्मिन् निदधौ । अधर्मेण राष्ट्रस्य विनाशो धर्मेण
च तस्योद्धारो भवतीति व्याहरन् विश्वशुभचिन्तको श्रेष्ठः 'को धर्म' इत्यग्रा-
हीरयति—

तर्जया यः सुहृन्निर्यं मर्त्येण च हिने रतः ।

कर्मणा प्रनया याचा म धर्मं वेदुः जाजले ॥ १ ॥

अहिंसा मरथमत्रोपश्रनपो दानं दमो मतिः ।

अमनूषाव्यमास्त्रयंमनीषां लीलमेव च ॥ २ ॥

एष धर्मः कुरभ्रेष्ट वधित परमेष्ठिना ।

अस्मिन् धर्मे स्थितो राजन् नरो भद्राणि परयति ॥ ३ ॥

धारणाद् धर्ममिवाहुधर्मेण विष्टाः प्रजाः ।

अः स्याद् धारणमंयुक्तः स धर्म इति निश्चयः ॥ ४ ॥

इत्थं धर्मस्य स्वरूपं प्रतिपादयन् स तमेव जन्म वस्तुतो धर्मात्मानं मर्यते
यो हि वेदयोधिताचारं मर्यक् मर्यति । 'आचारः परमो धर्मः' इति
यदुक्तं तत्राह स—

'आचाराज्जाजले प्रातः क्षिप्रं धर्ममवाप्नुवान् ।

एवं यः साधुभिर्दाम्निष्वरेदद्रोहचेतसा ॥

महाभारतं धर्ममनुष्ठानं मानवलोकासुपदितात्मेवम्—

न ज्ञानु कामाद्य भयाद्य लोभाद्

धर्मं त्यजेर्जीवितस्यापि हेतोः ।

धर्मो नित्यः सुखदुःखे स्थितिष्वे

र्जायो नित्यो हेतुरस्य स्थनित्यः ॥

अर्थकामादयो धर्मं एष उवाचान् । तेनोभयोरपि मित्रत्वात् । अत उक्तम्—

उर्ध्वसाहुर्विहीष्येव न च ब्रह्मिष्ठुजोनि मे ।

धर्मादर्थस्य कामस्य च किमर्थं न मर्यते ॥

सर्वेषामपि वर्गानां, समेषामप्याध्यात्मिकाम्, समप्राणमपि वर्गानां, नृपानां,

स्त्रीणां पुनिमानां, पितृमातृप्रमृतीनां, सामान्यस्य भयमस्य, विशेषमस्य-स्थाना-

दीनाञ्च धर्मस्य निरूपकत्वात् प्रदर्शकत्वादुपदेशकत्वाच्च महाभारतं निःसंशयं
: भारतीयानां जनानां धर्मशास्त्रं वा पञ्चमो वेदो विद्यते ।

जगरयस्य "किं महत्त्वं" किञ्च तदीयमुपादेयत्वमित्येतत् सर्वेषां विदितम् ।
अर्थं विना संसारे मानवस्य जीवनं घणमपि न स्थातुं शक्नोति । अर्थमन्तरेण
न किमप्यैहलौकिकं, नहि नहि" पारलौकिकमपि, न सम्पन्नतां याति । अर्थ-
प्रिहीनो जनो जगति क्वापि प्रतिष्ठामवाप्तुं न प्रभवति; न चोन्नतिमपि कस्मि-
न्नपि चेन्ने कर्तुं शक्यते । अर्थरहितस्य तु देशैव संसारे शोचनीयतां गच्छति ।
केनापि कचिनोक्तं—

तानीन्द्रियाण्यविकलानि मनस्तदेव

स बुद्धिरप्रतिहता वचनं तदेव ।

अर्थोष्मणा विरहितः पुरः स पृथ

हान्यः ऋणेन भवतीति विधिप्रमेतत् ॥

कृषिवाणिज्यं, शिल्पं, सैम्यं, शिष्टा, स्वास्थ्यं, जमरक्षा, गोपालनमित्येव-
मादीनि सर्वविधान्यपि सुखाणि च अर्थमपेक्षन्ते । वस्तुतोऽर्थस्य, पादशी महत्त्व-
वेष्टा जगति, समाजे, कुटुम्बे, बन्धुतायाञ्च वर्तते न सादृश्यस्य कस्यापि
भवति । अर्थोऽर्थं केन प्रकारेण संप्राप्त्युपाजनीयो रक्षणीयो वर्धनीयश्चेत्येतेषु
निखिलेष्वपि विषयेषु महाभारतं प्रकाशमुत्सृजति । तदुपदिशत्यर्थमधिष्ठैवम्—

कर्मभूमिरियं राजन् । इह वार्ता प्रशस्यते ।

"कृषिवाणिज्यगोरक्षं शिल्पानि विविधानि च ॥ १ ॥

अर्थं ह्येषैव सर्वेषां कर्मणामन्यतिकर्मः ।

"न ह्यृतेऽर्थेन वर्तते धर्मकामाविति श्रुतिः ॥ २ ॥

अर्थस्यावयवावेती धर्मकामाविति श्रुतिः ।

अर्थसिद्ध्या विनिर्युक्ताबुभावेतौ भविष्यतः ॥ ३ ॥

आसीनश्च शयानश्च विचरन्नपि वा स्थितः ।

अर्थयोगं दृढं कुर्याद् योगैरुच्चावचैरपि ॥ ४ ॥

न केवलं महाभारतमर्थशास्त्रीयानि सत्कामशास्त्रीयानि च । तत् कामस्यापि
महत्तां तदीयाञ्च ग्राह्यतां साधु युक्तिपूर्वकं प्रतिष्ठापयति सर्वेषामपि पुरः ।
काममन्तरेण न कोऽपि प्राणी किमपि कर्तुं प्रवर्तते । कस्मिंश्चिदपि कार्ये धार्मिके
सामाजिके आर्थिके आध्यात्मिकेऽपि वा न रञ्जि न चोत्साहं निदधानि पुमा-

स्तावन् , यावज्जायौ कामेन प्रेर्यमाणो मवन्ति । सम्पूर्णोऽयं श्लोकः कामाधीनः । कामस्य दामनं सर्वत्र सोऽक्षयं प्रस्तुरति । सर्वेऽपि प्राप्तिनस्तद्वशावर्तिनः सन्ति । मुरा अमुरा नराः सर्वेऽपि कामस्य पुरो यन्मात्रलपो भूया दामा इव सन्तिष्ठन्ते । कामादेव ते सर्वे जीवन्ति । जीवनमेव स सर्वेषाम् । कामस्य विधिग्रमेव प्रमात्रं तेज ऐश्वर्यं विलोक्य महाभारतं तमेवमुपजीवयति—

माकामः कामवर्यं नाशमो धर्ममिच्छति ।
 नाशमः कामपात्रोऽस्ति तस्मान् कामो गितिपते ॥ १ ॥
 कामेन युना ज्ञापयस्वपश्येव समाहिताः ।
 पलाशकमूलाश्च वायुमताः सुरगणाः ॥ २ ॥
 यक्षोपवेक्ष्यचरे युनाः दशावपावपागाः ।
 धातुयज्ञविद्यायां च तथा दानप्रतिग्रहे ॥ ३ ॥
 यमिजः कर्पका गोपाः वारवः शिखिमस्तथा ।
 देवकमंडलुमैव युनाः कामेन कर्मणु ॥ ४ ॥
 समुद्रै वा विशम्भस्ये नराः कामेन मंदुताः ।
 कामो हि त्रिविधावारः सर्वे कामेन समततम् ॥ ५ ॥
 नास्ति नासीप्राभविचद् भूतं कामात्परात् परम् ।
 एतन् मारं महाराज धर्माधीनं मन्दिनी ॥ ६ ॥
 पुत्रपौ मन्विष रमः काम भाव्यां तथा स्मृतः ।
 कामो धर्मार्थयोर्वर्तिनः कामभाध नृणांमर ॥ ७ ॥

मानवजीवनरयामयं लक्ष्यमस्ति श्लोकः । यावद्गर्भं शोचं नारमुने न नाशम् स कदापि दुर्लभ्यो जराजन्म-मरणचक्रवर्त्यस्य मुक्तो भविष्यति । पुत्रपौ-प्राप्तिं चाप्यपि शौचारिचमुत्पादेन सम्पन्ने तानि शक्यमप्यपि दुर्लभं ज्ञापयेव मन्ति । शौचारिचमो मुक्तानामस्तिप्राप्त्यर्थं तेन विषयोऽवश्यमेव मत्तापते । न केवलं तेनानिप्राप्तमेव, नेतु शोचं अपि सम्पन्नमेव । अतः कदापि नास्ति दृष्टीर्देवैर्दोषः कदापि च नैजनिप्राप्त्यर्थमेव निपीडयन्ति नः । भविष्यः समुद्रोऽपि समवेवमेव दुर्लभः । समुद्रमज्जे दृष्टमे च प्राप्तिं पश्यन्कदापि-मासादिभ्य इन्द्रि । तत्र वनेन श्रीशक्तिप्रमत्तः सर्वत्र त्रिवर्गं चिन्तायामेव तपो-व्यादेति । विशा विद्वन्मेव यद् यत्र चिन्ता तत्र शुभं युगः । प्रापेय पुत्रपौ-

दीनाञ्च धर्मस्य निरूपकत्वात् प्रदर्शकत्वादुपदेशकत्वाच्च महाभारतं निःसंशयं
भारतीयानां जनानां धर्मशास्त्रं वा पञ्चमो वेदो विद्यते ।

जगत्पर्यस्य किं महत्त्वं किञ्च तदीयमुपादेयत्वमित्वेतत् सर्वेषां विदितम् ।
अर्थं विना संसारे मानवस्य जीवनं क्षणमपि न स्यात् शक्नोति । अर्थमन्तरेण
न किमप्यैहलौकिकं, नहि नहि पारलौकिकमपि, न सम्पन्नतां याति । अर्थ-
विहीनो जनो जगति कापि प्रतिष्ठामयाप्तुं न प्रभवति; न चोन्नतिमपि कस्मि-
न्नापि क्षेत्रे कर्तुं पारयति । अर्थरहितस्य तु देशैव संसारे शोचनीयतां गच्छति ।
केनापि कश्चिनोक्तं—

तानीन्निद्राभ्यविकलानि मनस्तदेव

स बुद्धिरप्रतिहता वचनं तदेव ।

अर्थोऽप्यत्र विरहितः पुरुषः स एव

इम्यः क्षणेन भवतीति विचित्रमेतत् ॥

कृषिवाणिज्यं, शिक्षणं, सैन्यं, शिक्षा, स्वास्थ्यं, जनरक्षा, गोपालनमित्येव-
मादीनि सर्वविधान्यपि सुखानि च अर्थमपेक्षन्ते । वस्तुतोऽर्थस्य, याहशी महत्त्व-
पेक्षा जंगति, समाजे, कुटुम्बे, चन्धुतायाञ्च वर्तते न सादृश्यन्यस्य कस्यापि
भवति । अर्थोऽयं केन प्रकारेण संप्राप्त्य उपाजर्गवीथो रक्षणीयो वर्धनीयश्चेत्येतेषु
निहितेष्वपि विषयेषु महाभारतं प्रकाशयत्युज्जति । तदुपदिशत्यर्थमधिकृत्यैवम्—

कर्मभूमिरियं राजन्, इह तातां प्रशस्यते ।

‘कृषिवाणिज्यगौरवं शिक्षानि विविधानि च ॥ १ ॥

अर्थं इत्येव सर्वेषां कर्मणामव्यतिक्रमः ।

‘न हृतैर्धनं वर्तते धर्मकामाविति श्रुतिः ॥ २ ॥

अर्थरसावयवावेतौ धर्मकामाविति श्रुतिः ।

अर्थसिद्ध्या विनिर्मुक्तानुभावेतौ भविष्यतः ॥ ३ ॥

आसीनश्च स्थानश्च चिन्तयन्नपि वा स्थितः ।

अर्थयोगं ददं कुर्याद् योगैश्चावचैरपि ॥ ४ ॥

न केवलं महाभारतमर्थशास्त्रीयति तरफामशास्त्रीयति च । तत् कामस्यापि
महत्तां तदीयाञ्च प्राप्ततां साधु युक्तिपूर्वकं प्रतिष्ठापयति सर्वेषामपि पुरः ।
वाममन्तरेण न कोऽपि प्राणी किमपि कर्तुं प्रवर्तते । कस्मिंश्चिदपि कार्ये धार्मिके
सामाजिके आर्थिके आध्यात्मिकेऽपि वा न रथि न चोत्साहं निरुधाति गुमा-

स्तापत्, यावन्नामी कामेन प्रेर्यमाणो भवति । सम्पूर्णोऽयं लोकः कामाधीनः ।
कामस्य ज्ञातनं सर्वत्र सोऽयं प्रसूरति । सर्वेऽपि प्राणिनस्तद्वशाधर्निनः,
सन्ति । सुरा अमुरा नराः सर्वेऽपि कामस्य पुरो यद्वाञ्छल्यो- भूया दाया इव
सन्तिष्ठते । कामादेव ते सर्वे जीवन्ति । जीवनमेव स सर्वेयम् । कामस्य
विचित्रमेव प्रभावं तेज ऐश्वर्यं च विशेष्य महाभारतं तमेवमुपजीणयति—

नाकामः कामव्ययं नाशमो धर्ममिच्छति ।
माशमः कामयानोऽस्मिन् नस्मान्न कामो विदिष्यते ॥ १ ॥
कामेन शुक्ला श्लेषस्तपस्येव समाहिताः ।
एलाक्षकम्बुलादा वायुभजाः सुर्यवताः ॥ २ ॥
वैशोपदेदेव्यपरे दुनाः स्वतयापपारगाः ।
धातयजनिषायां च तथा दानप्रनिप्रदे ॥ ३ ॥
पगिन् कर्षका गोपा कारवः तिरिपनरनथा ।
दैवकर्महृगधैव युना कामेन कर्मगु ॥ ४ ॥
मगुत्रे वा विनाम्यस्ये नराः कामेन संयुताः ।
कामो हि त्रिविधाकारः सर्वं कामेन सम्यतम् ॥ ५ ॥
मारिन् नामीप्राभजिषद् भूतं कामात्तराण परम् ।
एतन् मारं महाराज धर्माधायत्र संधिती ॥ ६ ॥
पुन्यतो मन्विष रम् काम आम्वा तथा रगुनः ।
कामो धर्माधायोऽस्मिन् कामभाष नक्षत्रम् ॥ ७ ॥

मानवजीवनसामर्थ्यं लक्ष्यमस्ति मोक्षः । यावदस्मी मोक्षं नारुते न तावत्
न कदापि दुःखेभ्यो ज्ञातजन्म-मरणचक्रेभ्यश्च शुक्लो भविषुं शक्नोति । पुण्यल-
प्राप्तिं चाप्यपि मांभारिवगुणभेदेन गणयते नास्ति महत्त्वमपि दुःखतराभ्यं
मग्निः । मांभारिकाजी सुमानामभिव्यक्त्या तेन विद्येगोऽपरयमेव मज्जायते ।
न वैदं तेष्वनिष्ठास्येव, तेषु दोषा अपि सम्पन्नेके । अन्तः कदापि नास्ति
स्वर्गपैरनेद्वैतैः कदापि च मज्जनिष्ठापमोः निर्विदयस्ति नः । मीनियः
मगुत्रोऽपि समवेद्यमेव दुःखप्रदाः । मगुद्रामज्जने रचते च प्राप्य परमहृष्ट-
माभारिव च विन्दति । तत्र धर्मो नैतदिभ्यमन सर्वं च जने विद्यापमेश तने
कदापि । विद्या विद्वदेष च यत्र विद्या तत्र मुक्तं युगः । कदापि पुण्यल-
प्राप्तिः ।

दिस्वजना भवन्तिच्छन्दचारिणस्ते आदेशपरा अपि न भवन्ति । स्वार्थभावाक्रान्ता भूत्वा ते तत् तदाचरन्ति यत् प्राणिनं नितान्तमेव व्यथयति । तस्मात् सांसारिकाणि सर्वाण्यपि सुखानि वस्तुतो दुःखान्येव । अत एव तु योगदर्शनमाह—

“परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनः” ।

स्वर्गलोकोऽपि वस्तुतो न सुखदः । सत्कर्मणामगमने सोऽपि हस्ताद् भ्रंशते । इदमेव सर्वं विचार्य सुधियोऽभिलषन्ति मोक्षम् । इमं मोक्षमुद्दिश्य महाभारतं मानवान् पुनः पुनर्मथुरं दासि—^१

मर्त्यलोकाद् विमुच्यन्ते विद्यामंसक्तचेतसः ।

अक्षभूता विरजसस्ततो यान्ति परां गतिम् ॥ १ ॥

भगवन्ममज्ञं दिव्यं त्रिष्णुमव्यक्तपशितम् ।

भावेन यान्ति शुद्धा ये ज्ञानमृषा निराशिपः ॥ २ ॥

ज्ञात्वाऽऽत्मस्थं हरिं चैव न निवर्तन्ति तेऽभ्ययाः ।

प्राप्य तत् परमं स्वामं मोक्षन्तेऽक्षरमव्ययम् ॥ ३ ॥

क्षुतिप्रमाणागममङ्गलैश्च जेते जरामृत्युभयादभीतः ।

हीने च पुण्ये विगते च पापे ततो निमित्ते च फले विनष्टे ॥ ४ ॥

अलेपमाकाशमलिङ्गमेवमास्थाय परयन्ति महात्सकाः ।

यधोर्णनाभिः परिघर्तमानस्तन्तुष्वे तिष्ठति पात्यमानः ॥ ५ ॥

तथा विमुक्तः प्रजहाति दुःखं विभ्रंस्तते लोटे इवाद्रिमृच्छन् ।

दुमं पथा पाप्मुदके पतन्तमुत्सृज्य पृथ्वीं निपतत्यसक्तः ॥

तथा क्षमी सुखदुःखे पिहाय मुक्तः परार्थां गतिमेत्यलिङ्गः ॥ ६ ॥

महाभारतं कर्मण्यनुरजयति । कर्म एव मनुष्यस्य पारमार्थिकं लक्षणमिति तदीयो द्रवीयान् विधासः । अत एव तन्मतमभिदं यत् कर्मपराहसुरागे मानवो मानवतातः संसरे । कर्मानाचरणात् दुःखानि प्राप्नोति भवन्ति, कर्मणि रतपुरषः सुयेन जीवनं नेतुं पारयति । संगरेऽस्मिन् मततं फटोरतापुर्वं कर्म कुर्यान् पृथ जनाः हितं गच्छन्तः प्रायेण लोचयन्ते । चेत् कर्मकुशलः पुरुषः कर्म कुर्वन्नपि तत् फलं न ह्यमने तदा न कोऽपि तं निन्दति । एतदेव मानवव्रणम् इति महाभारतमेवमुपदिशति—

प्रायजो हि कृतं कर्म नाफलं दृश्यते भुवि ।

अहम्ना च पुनर्दुर्मं कर्म परयेन्महाफलम् ॥ १ ॥

ज्ञानोति जीवितं दृष्टो नालम् सुखमेधते ।
 दृश्यन्ते जीवलोकेऽस्मिन् दृष्टा प्रायो हितैषिण ॥ २ ॥
 यदि दृष्टं समारम्भात् कर्मणो नानुते फलम् ।
 नारय वाच्य भवेत् किञ्चिन्नृप्य वाधिगच्छति ।
 हीनं पुरुषकारेण कर्मं खितं न सिद्ध्यति ॥ ३ ॥

अस्तीय भग्या भरतभू कर्मभू । इह मानसैः सन्ततं सत्कर्मपरैर्भाष्यम् ।
 येन कर्मणोन्नतिर्मानसिकी ऐहिकथाध्यात्मिकी च जायते येन सर्वेऽपि सात
 मामादयन्ति, येन स्वस्वकारो विकसति तदेव कर्म सत्कर्म इति कथ्यते । कर्मणि
 ज्ञानिर्महती सन्निहितास्ति । तत्स्वर्गमपवर्गञ्च प्रद्वामु जमने परं स्वर्गाधिगमनाय
 सत्कर्मं काच्यते, अपवर्गार्थञ्च निष्कामकर्म । कर्म बन्धुरिय साहाय्यकृद्स्ति
 पाणिरिव तत्स्पर्शोपकरोति प्राणिनम् । स एव पुरुषो भुवि दीनो हीनो योऽस्ति
 कर्मरहितो वा पाणिरहितः । व्याप्तो ब्रवीति यत् पाणिनाभ एव महोऽष्टाभ —

अहो मिद्वार्धतां तेषां येनां मन्तीह पाणय ।
 अतीव स्पृहये तेषां येनां मन्तीह पाणय ॥
 न पाणिनाभादधिको लाभः कश्चन विद्यते ।

यस्तुतो व्यासः कर्मवादी आचार्योऽस्ति । तज्जीवनमेव तस्य कर्मवादिना
 घोषयति । श्रीमद्भागवत पुराण महाभारतप्रभृतयस्तदीया ग्रन्थास्तस्य कर्मण्य
 धारेणस्य कर्मवादिताया समुज्ज्वलानि देदीप्यमानानि च प्रमाणानि सन्ति ।

यदि राजधर्मे निश्चयः सति महाभारतं पश्यताम् । तत्रैव राजधर्म-
 विषयोऽपि सविस्तरं वर्णितः । प्राचीनो राजधर्मं कीदृशं आसीदिति चेत्कश्चित्
 ज्ञानुमाकाङ्क्षति तदा तेन महाभारतं पठनीयम् । महाभारतमन्तरेण न कोऽपि
 मानवः कदापि पूर्णतया राजनीतिविच्छिन्नो भवितुमर्हतीति चेदुक्तं स्यात् तदा
 नानुचितं भवेत् । एतद् ग्रन्थादलोकनेन ज्ञातं संजायते यदस्मदीया पूर्वं न नूनं
 राजनीत्यामपि परा कृत्रिमतां यता आयत् । केचिदिह श्लोका उद्घातयन्ते तेभ्यो
 ज्ञायते यत् स महान् दुरुक्तो विषयः केन प्रकारेण साधितः र्धर्जितः —

मृदुर्हि राजा मत्तनं दृष्ट्यो भयति सर्वशः ।
 तीक्ष्णाब्धोऽविनते लोकस्तस्मादुभयमाश्रय ॥ १ ॥
 अयमन्यन्ति भर्तारं मघर्षादुपजीविनः ।
 स्वस्थाने च न तिष्ठन्ति रण्यन्ति च मदनच ॥ २ ॥

प्यसनानि च सर्वाणि त्यजेथा भूरि दक्षिण ।
 न चैव न प्रयुञ्जीत सङ्गं ॥ परिवर्जयेत् ॥ ३ ॥
 नित्योद्युक्तेन वै राजा भवितव्यं युधिष्ठिर ।
 प्रदास्यते न राजा हि नारीषोद्यमवर्जितः ॥ ४ ॥
 गुरोरप्यवलितस्य कार्याकार्यमजानतः ।
 उत्पथप्रतिपन्नस्य दण्डो भवति शाश्वतः ॥ ५ ॥
 चारश्च प्रणिधिश्चैव काले दानमममरात् ।
 दुःस्वप्नादानं न चादानमयोगेन युधिष्ठिर ॥ ६ ॥
 सनां संग्रहणं क्षीर्यं क्षाप्यं मत्स्यं प्रजाहितम् ।
 धनाजैवैरार्जवैश्च क्षत्रुपक्षस्य भेदनम् ॥ ७ ॥
 आत्मा जेषः सदा राजा ततो जेषाश्च क्षत्रवः ।
 भजितात्मा नरपतिर्बिजयेत् कथं रिपून् ॥ ८ ॥
 न्यमेत गुरुमान् दुर्गेषु मन्धी च कुरनन्दन ।
 नगरपवने चैव पुरोद्यानेषु चैव ॥ ९ ॥

राजनीतेर्नेतारं प्रति महाभारतं महनीयमादर्शमुपस्थापयति । धर्मस्य व्यवस्थायाः उत्तरदायित्वं राजानमेव प्रयाति । यदि राजा प्रजाः न पालयेत् तदा प्रजानामेव चयो न, पेदग्रव्या अपि अवस्थानं नितान्तं कठिनं स्यात् । राजधर्मे सति नष्टे समाजस्य राष्ट्रस्य च सर्वनाशो भवति । अस्ति राजा राष्ट्रपुरषस्य मेरुदण्ड इत्यादिशब्दैर्महाभारतमुप्यै राजधर्मस्योत्कृष्टतरतां किञ्च राजनीतेरुपावेशतां प्रतिपादयति । अस्मद्भारतं कृषिपधानराष्ट्रमस्ति । अतः कथनं महाभारतस्येदं यद् यो नेता स्वयं कृषिकर्मा न, स राष्ट्रसमितिप्रवेशाधिकारी अपि न—

“न नः स समितिं गच्छेद् यश्च नो निर्वपेन्महीम्”

महाभारतं परमरमणीयं मनोजभिराममुपवनमिव संस्कृतसाहित्यसंसारस्य । तत्रानन्तानि नानाविधानि च सुमनांसि विविक्तानि । तानि स्वस्यालीकितेन सौरभेण समेषामपि मनांसि सम्यक् परितर्पयन्ति । तानि न केवलं चेतः परिप्रीणयन्त्यपि मनसो मलिनतामपनयन्ति विषमेघयन्ति आरमानज्जोह्वमयन्ति ।

परिप्रीणयन्तु मनीषिण आत्मानं शील-सौरभेण—

शीलं प्रधानं पुरये तद् व्यस्येद् ग्रणयति ।

न तस्य जीवितेनार्था न धनेन न व पुंभिः ॥

जिघ्रन्तु तान् सत्यं सुमनसं पुण्यं परिमलम्—

सत्यमेकाक्षरं महा सत्यमेकाक्षरं तपः ।

सत्यमेकाक्षरी यज्ञः सत्यमेकाक्षरं धुनम् ॥

अयं दम्-कुसुम-गन्धमादाय प्रवृद्धिं गन्धवहोऽनेन मन्द्यन्तु सुधियः
आत्मानम्—

दमस्तेजो वर्धयति पवित्रं दम उच्यते ।

विद्यात्मा निर्मयो दान्तः पुरयो विदते महत् ॥

स्वर्गीयं सर्वं नयितुं गन्धं विस्मिदिद् ज्ञानं कुसुमं शोभतेतमा तेन सप्तरी
सुषेणु स्व विचक्षणवरा—

न स्त्री न पुमाश्चैव तथैव न नपुंसकः ।

केवलं ज्ञानमात्रं तत् नरिमन् सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥

पुषा हि सर्वेश्वरिणा यज्ञरीं कियन् सौन्दर्येण शोभमाना सर्वमपि समार
भोदयते—

वृक्षं पानेन सरपेद् वित्तमायाति याति च ।

अजीणो वित्ततः क्षीणो वृक्षतस्तु हतो हतः ॥

येद् गुणं फलमितो न गृहीतं तदा जीवनमेव मुधा, वृक्षता तावत् तत्परम्—

गुणेषु यत् किमता किमाद्येषु प्रयोजनम् ।

वित्रीयन्ते न घण्टाभिर्गानं क्षीरविवर्जिताः ॥

महाभारतस्य रमणीयतायां वर्णनं केन प्रकारेण कर्तुं शक्यमस्ति । तस्य
पशुनो हि कमनीयताया उद्गममही पत्र भूया विभानि । अचिद् तत्र अहिमाया
शोभा, अचिद् वपाया आभा अचिद् तपस्य प्रभा, अचिद् ज्ञानस्य यन्त्रुरता,
अचिद् विद्याया मन्त्रुलता, अचिद् त्यागस्य वेगलता, अचिद् धर्मोपव्यामादीनां
दृग्य मगृहेन पूर्णेन च सारण्येन परिस्फुरन्ती त्रिलोक्यते । इदमत्र तत्पावनं यम्य
यत्र गीता गङ्गापि प्रवहमाना प्रागिमात्रस्य त्रिविधमपि ताप हरति ।

महाभारतं हि उज्ज्वलानां चरित्राणां महाकाव्यमस्ति । तत्रोद्गीतं
विश्वामित्र स्वयनमृतिप्रभूतमृषिदत्तार्थमन्वेयाद्य उज्ज्वलं चरित्रं त्रिदीनानुपा

कृतानानि भूयिष्ठानि तत्र राजन्ते । तन्मनोभिरामा महाचित्रशालैः शोभते
सासाजिक-धार्मिक-भक्तिविषयकचरित्र-चित्र-महस्रैर्विभूष्यमाणत्वात् ।

महाभारतस्य पात्राणि सन्ति स्वाभिमानशालीनि । प्रेमपरायण, पुरुषस्तत्र
प्रेमिण धर्मनिष्ठो धर्म, ज्ञानवान् ज्ञाने पुरुषार्थी पुरुषार्थ, भाग्यवादी भाग्यवादि-
तायां, कारुणिकश्च कर्णायां तत्र सिंह इव गर्जनं श्रुतो भवति ।

महाभारतं दर्पण इव शोभते । संसारवृत्तयः सर्वा अपि तत्र प्रतिबिम्बिता
भवन्त्यः प्राप्यन्ते । महर्षिणा व्याख्येयं लोकनयनोन्मोहनाय 'को मार्गः श्रेयणीयः'
यत्र न' इत्येतद्वबोधनाय संसार-स्वरूपस्यावगमनाय च एव महान् श्रेयस्करो
ग्रन्थः सृष्टः ।

अथ स्थितेन श्लोकेन केनापि कोविदेन ग्रन्थमेतमधिकृत्य वा श्लाघनं
या च शुभकामना कृता तामेव श्लाघनां तामेव शुभकामनां विवधानां वयं महर्षि-
व्यासचरणधीनमस्मरणसहितं संवृणुम उपक्रममिमम्—

पाराशर्यवचः सरोजममलं गीतार्थगन्धोत्कटं

जानाक्यानकेशरैर्हरिकथासम्बोधनापोषितम् ।

श्लोके सज्जनपदपदैरहरहः ऐपीयमानं भुक्त्वा

भूयाद् भारतपङ्कजं कलिमलप्रध्वंसि न. श्रेयसे ॥

श्रीमदूरामायणी गङ्गा पुनाति, भुवनत्रयम्

धृतयो यत् परमतस्य 'धृष्ट' इत्येतेन नाम्ना गृणन्ति तदेव महत्तरं धीमद्-
रामायणमपि 'राम' इत्येतयाभिधया गायति । चेद्देवैः परमपुण्योक्तमः धीरामो
भूत्वा भुवि यदायततार वेदं पठ तदा धीमदहर्षिचारमीक्षिष्यदनात् धीरामायण-
रूपमादाय प्रादुर्भूतस्यैषा हि मान्यता रामायणमधिष्ठय चिरादास्तिकानां
संसारे प्रवर्त्तमानास्ति । तस्मान्दूरामायणं नाम काव्यं तदेव गौरवं गाहते यद्
वेद्यः । यो ह्यस्य वेदसंग्रहस्य काव्यस्य कथयिता सौमि महर्षिः प्राचेतसः
'आदिकविः' इत्येतयाभिधया षोडशियुगः । आदिकविवादसी विश्वस्य सर्वपा-
मपि कपीनां गुरुः । तस्थाननेन्दुसखकवितामुर्धा निषीयैव कवयः काव्यरसेन
रसिकानां चेतोमि सततं चिरन्तनाद्नेहसः परिमीणयितुं क्षमा अभूवन् इत्येत-
द्वलोक्यैव वक्ष्यन् 'मनीषी तयादिकविमेवं स्तयीति.....' 'वीरवा यद्वचनेन्दु-
मण्डलमालाकाव्यामृताब्जेः विमप्याकल्पं कबिनुतनाम्बुधुमयी काव्यिनी वर्धति ।"

महर्षेर्वारमीकेः काव्यमिदं या या विशिष्टताः संप्रयति तारतां तर्षां
विशिष्टता लक्षणकारैर्धुंधवरैः काव्यस्य लक्षणस्यैवानुपागमिष्यन् । अतः सैव
वृत्तिः काव्यं भवितुं क्षमनीयं यस्यां रामायणस्यमुल्लसितां विशिष्टतां विभासति ।
रामायणं हि मानवीयजीवनस्य व्याख्यानमस्ति । तच्छ्रेयोमार्गप्रदर्शकं ज्योति-
र्विधत्ते । तत् सामाजिकव्यवहारोपदेशकाधारो वर्तते । तत्समाचारमर्मप्रदर्शनपरं
किमप्यद्भुतमेव सरसं धर्मशास्त्रमास्ते । तन्मानवमानवगतभाषायां प्रदर्शनकारिणी
काव्यनिर्धनैव प्रदर्शनी विवसति । तद् भारतीययाया संरक्षते, समुज्ज्वलनां
सामाजिकानाम् आहतताणां पित्राणां विधिप्रमेय किमपि विस्तारं पित्रभवनं
विभाति । तत्र नीतिशास्त्रस्वार्थशास्त्रस्याप्यारम्भशास्त्रस्य च अनुविधानामपि
पुराणार्थानाम् हृदयहारीणि सजीवानि अभिनयमानि विलोकितानि जायन्तेऽन-
स्तत् बीजकपर्दनं पेशात्मेव प्रेक्षागृहमस्ति । तद्धि येन दृष्टिनेन प्रसारेण मानव-
स्याम्यन्तरि प्रवृत्तिं विशिष्यति तेनैव संपुण्योपक्रमेण साक्षात्प्रेमैरपान्नीपि
प्रगाथंयति तस्मान् तन्मनुष्यमेवानुपमं विधातुः पृष्टेऽलङ्काराद्दैवमयी वृष्टि-
कारि । पृष्टद्वयमुत्तमस्य—

“पठ रामायणं व्यास काव्यबीजं सनातनम् ।
यत्र रामचरितं स्यात् तदहं तत्र शक्तिमात्रम् ॥
रामायणं पाठितं मे प्रसन्नोऽस्मि कृतस्त्वया ।
करिष्यामि पुराणानि महाभारतमेव च ॥”

इत्येतौ श्लोकौ रामायणस्योच्चतमशिखरासीनं गरिमाणमुच्चैरुन्मीलयन्तौ श्रूयेते ।
श्रीस्कन्दपुराणस्य तन्महिम्नि—

“रामायणं महाकाव्यं सर्वविशेषेषु सम्मतम् ।
सर्वपापप्रशमनं दुष्टघ्नरनिवारणम् ॥
धर्मार्थकाममोक्षाणां हेतुभूतं महाफलम् ।
अपूर्य्य पुण्यफलदं शृणुष्व सुसमाहिताः ॥
रामायणं नाम परं तु काव्यं
सुपुण्यदं वै शृणुत द्विजेन्द्राः ।

यस्मिन्पुण्ये जन्मअरादिनाशो—

भवत्यवशः स नरोऽप्युतः स्यात् ॥”

इति यदाह तत्सर्वथैव सत्यम् । यतस्तस्माद्व्यायेन मानवस्य मनः कृपयाद्
दूरीभूय सपथे प्रवर्तते । मानवस्येदधीत्य संशुत्य वा पापे लुप्यते पुण्ये च
धियं निष्पन्नाति ।

रामायणं वस्तुतो भारतस्य राष्ट्रियनिष्ठिरिति । यस्मिन्नुद्दिष्टं भारते ‘राम’
इति न ह्येतः स्यात् तस्मिन् दिने भारतमपि मृतं भवेत् । इमां द्योचनीयानवस्थां
गतमपि भारतं रामं स्मरद् रामं गायद् रामं भजद् वा हरयते वा लभ्यते तत्र
कारणं रामायणमेव । रामायणस्य प्रचारः प्रसारो वा देशे सर्वत्र वर्तते तस्य
प्रभाजो देशस्यास्य ग्रामे ग्रामे गुहे गुहे व्याप्तोऽस्ति विततोऽस्ति च । अक्षिणां
गमिता अपि भारतीया गार्थः पञ्चसूक्तवेषु षष्ठेषु अन्येषु च धार्मिकेष्वपस्तरेषु
रामकथां गायन्त्यो रामचरित्रपरवर्गं गीतिमुच्चैर्गुणन्त्यः सहर्षं समवेता भवन्ती-
त्यत्र याकारणं तदपि रामायणमेव । अतः साग्रप्रतमपि येन भारतमिदं जीवति
येन भारतीया सम्यक्ता अस्ति तेन च भारतीयाः संस्काराः प्राणयन्तः सन्ति
तद् रामायणमेवादिव्येः । इदं वाल्मीकिरामायणमेवास्मद्-देशे कालिदासं भवभूतिं
सुरारिं जयदेवं तुलसीदासं मैथिलीदासं राधेयामात्राजीजनत् ।

रामायणस्य समपलम्बमानाः कृतज्ञश्रीकाश्च तस्य लोकप्रियतां विद्वद्भिर्य-

ताञ्चोद्घोषयन्ति । सुविदितासु तदोयासु वीकासु रामवर्मणस्तिलकाख्या, माहे-
श्वरीतीर्थस्य सत्त्वदीपिकाभिधा, गोविन्दराजस्य शङ्करसंज्ञिका, रामामन्दतीर्थस्य
रामायणकूटनामधेया, अहोबलस्य वास्मीकिहृदयनाम्नी, अप्पयदीधितस्य रामा-
यणनारपयसंग्रहाद्वा वरदराजमैथिलमहस्य त्रिवेकतिलकभिधेया, विश्वनाथस्य
बास्मीकितात्पयंतरणिनामिका च टीना किञ्च नागेशस्य रामीया व्याख्या^१ इत्येता
विद्वदानन्दवर्धिन्य उत्तमाष्टोका मता भवन्ति ।

सहर्षिर्वाल्मीकी रामायणं येन रूपेण येन विग्रहेण वा जुगुप्सु तदीयं तन्मूलं
रूपं कालेन किमपि रूपान्तरं नीतं न सम्प्रति नद्रूपं हि आद्यमुपलभ्यते । विदुषां
मततोतद् यदिवानीं रूपं यद्वाप्यते तद् ईशवीरद्वितीयशतकाम्यार्णं जनुपलभे ।
परं नेदं मतं सर्वसम्मतं बहूनां तु नयनमिदं यत् उत्तमना बुद्ध्या प्रागेव सञ्जाता ।
तत्र बौद्धयर्मदिशि सङ्कोतोऽपि न संलप्यते; तत्र बहव आर्वाः प्रयोगाः प्राप्यन्ते
तत्प्राणिनिभासकौटिल्यपतञ्जलिप्रभृतयोऽपि स्मरन्ति विद्वन्ति च । तस्मात् तस्य
रचनाकाण्डो न कदापि ईशवीरद्वितीयशतकाम्यवर्णवर्त्ता । तद्वचना तु अपश्यतेष
ततश्चिरात् प्राक् जातेति प्रतीयतेऽतः साम्प्रतिकेऽपि समये रामायणं नद्रूपं विभक्तिं
तस्यापि रूपदयोत्पन्नस्य प्रायेण पञ्चविंशतिसातकानि भ्यतीतानि ।^२ वशरयजातक-
प्रभृतिजया^३ अथगोपस्य कृतयः, विमलसूरेः पञ्चमश्चरियकाम्यमन्ये चानेके बौद्ध-
यर्मतयम्बिनो ग्रन्था रामायणीयं प्रमाणं धारयन्ति तेनेदमेव सिद्धयति यद्
रामायणस्याधुना यद्रूपं बिभोक्ष्यमानं भवति तदपि सुखोदयान् प्रागेव व्यदस्थि-
ततां स्थिरताञ्च नीतमभूत् ।

अद्यावे रामायणस्य चत्वारि ग्रामाणिकानि संस्करणान्युपलब्धानि भवन्ति ।
तानि चेमानि—भीदीप्यं, गौडीयं, पश्चिमोत्तरीयं, दक्षिणात्यम् । एतु संस्करणेषु
पर्याप्तः पाठभेदः प्राप्यते । इतमच्च संस्करणं नितरां ग्रामाणिकमित्येतत् निश्चय-
पूर्वकं धनं न सुशकम् । ऐतिहासिकं समीक्षणं विधाय विद्मोऽहं निश्चयं यान्ति
यद् रामायणे समये समयेऽनेन प्रसिद्धाः स्थानं लब्धवन्तः । याकोजीमहोदयस्य
कथनमिदमपि वर्तते यद् रामायणं मूलतः वाण्डपञ्चकमेवासीत् । न तत्रादौ
यालराण्डोत्तराण्डयोः सत्तासीत् । तत्काण्डद्वयन्तु गच्छता कालेन तत्र समावे-
ष्टमुपलभे । अत्रु ग्राम किमपि, इदं हि यनुविंशतिसहस्रश्लोकनिबद्धं रामायणं
संस्कृतसाहित्यस्य श्रेष्ठेषु ग्रन्थेष्वस्ति । ग्रन्थस्यास्य नैदानुपमवैशिष्ट्यवत्तात् न
ग्रन्थान्तरमेतदीयां समतामधिगन्तुं प्रभवति ।

“पठ रामायणं ध्यात वाप्यवीजं सनातनम् ।
यत्र रागचरितं स्यात् तदहं तत्र शक्तिमान् ॥
रामायणं पाठितं मे प्रसन्नोऽस्मि वृत्तस्थया ।
परिभ्यामि पुराणानि महाभारतमेव च ॥”

इत्येतौ श्लोकौ रामायणस्योद्धतमशिक्षरासीनं गरिमाणमुच्चैस्त्वमीलयन्ती धूयेते ।
श्रीस्कन्दपुराणश्च तन्नाहिनि—

“रामायणं महाकान्यं सर्वपदैषु सम्मतम् ।
सर्वपापप्रणामनं बुद्धग्रहनिवारणम् ॥
धर्मार्थकाममोक्षाणां हेतुभूतं महाफलम् ।
अपूर्वं गुण्यफलवं शृणुष्वं सुसमाहिताः ॥
रामायणं नाम परं तु काव्यं
सुगुण्यदं वै श्रुतं द्विजेन्द्रतैः ।
धर्मिमन्दुते जन्मजरादिनाशो—
भयत्यदोपः स नरोऽभ्युक्ता स्यात् ॥”

इति परोह तत्सर्वेष्वैव सत्यम् । यतरत्स्वाध्यायेन मानवस्य मनः कुपधाद्
दूरीभूय सरपथे प्रवर्तते । मानवस्तदधीत्य संशुस्य वा पापे कुपुप्सते पुण्ये च
धियं निवव्नाति ।

रामायणं वस्तुतो भारतइय इन्द्रियनिधिरेव । यस्मिन्ग्रहणि भारते ‘राम’
इति न श्रुतः स्यात् तस्मिन् दिने भारतमपि मृतं भवेत् । इमां शोधनीयामवस्थां
गतमपि भारतं रामं स्मरद् रामं वायद् रामं भजद् यद् दृश्यते वा छभ्यते तत्र
कारणं रामायणमेव । रामायणस्य प्रपाठे प्रसारे वा देशे सर्वत्र वर्तते तस्य
प्रभावे देशस्यास्य आगे ग्रामे गृहे गृहे व्याप्तोऽस्ति पितृतोऽस्ति च । अशिवा
गमिता अपि भारतीया नार्यः पर्वतस्तवेषु मृतेषु अन्येषु च धार्मिकेन्द्रवमरेषु
रामकथां गापन्वो रामचरित्रपरवां यीनिमुच्चैर्गुण्यः सहर्षं समवेता भवन्ती-
त्यत्र यरकारणं तदपि रामायणमेव । एतत् साग्रतमपि येन भारतमिदं जीवति
येन भारतीया सम्भूता अस्ति येन च भारतीयः संस्काराः प्राणवन्तः सन्ति
तद् रामायणमेवाद्विन्दे । इदं बालगीतिरामायणमेवास्मद्-देशे कालिदासं भवभूतिं
सुरारिं जयदेवं तुलसीदासं मैथिलीशरूपं राधेयामबाजीजनम् ।

रामायणस्य सम्पलभ्यमानाः ऋतद्वष्टीकाश्च तस्य लोकप्रियतां विद्विष्य-

साशोदुघोपयन्ति । सुविदितासु तद्वीयासु टीकासु रामरमणस्तिलकादया, माटे-
शरीतीर्थस्य तत्रदीपिकाभिधा, गोविन्दराजस्य गङ्गासंज्ञिका, रामानन्दतीर्थस्य
रामायणवृट्नामधेया, अहोयलस्य वाल्मीकिद्वयनामनी, अप्पयशीरितस्य रामा-
यणनारपर्यसंप्रदाह्वा, घरदराजमथिलमहस्य त्रिवेकनिलरामधेया, विश्वनाथस्य
वाल्मीकिताम्पर्यंतरगिनामिका च टीका विश्व नागेतस्य रामीया व्याख्या इत्येता
विद्वदानन्दवर्षिभ्य उक्तगाष्टीका भता भवन्ति ।

महर्षिर्नामदीक्षी रामायणं येन रूपेण येन विमहेण वा जुगुप्सु तद्वीर्यं तन्मूलं
रूपं कालेन किमपि रूपान्तरं नीतं न सम्प्रति तद्वर्षं हि आद्यमुपलभ्यते । विदुषां
मातेतद् यदिदानीं रूपं यदुत्पद्यते तद् ईशरीयद्वितीयज्ञानकाव्यं जनुदपरेभे ।
परं नेदं मतं सर्वसम्मतं बहूनां तु यथनमिदं यत् तत्रचना पुद्गात् प्रागेव सञ्जाता ।
तत्र घौडधर्मविशि सङ्केतोऽपि न संलभ्यते, तत्र बह्व्य आर्या, प्रयोगा प्राप्यन्ते
तत्प्रागितिभासकौटिल्यपनञ्जलिप्रभृतयोऽपि स्मरन्ति विद्वन्ति च, तस्मात् तस्य
रचनाकालो न कदापि ईशरीयद्वितीयज्ञानकाव्यवर्षी । तत्रचना तु अरयमेव
तत्प्रियात् प्राक् जातेति प्रतीयतेऽतः साग्रनिर्देशेऽपि रामये रामायणं यद्वर्षं विभक्तिं
तस्यापि स्वरूपोत्पन्नस्य प्रायेण पञ्चाविंशतिशतनरानि क्यतीतानि । दशरथज्ञातक-
प्रभृतिरथा अधधोवस्य दृग्व, विमलसूरे, पञ्चमपरिधराज्यमन्त्रे चागेके घौडप-
मंस्तवधिवो मन्था रामायणीयं प्रभावं धारयन्ति तेनेदमेव विद्वन्ति यद्
रामायणस्याधुना यद्वर्षं धिलोचयमानं भवति तदपि सुदोदयात् प्रागेव व्यवस्थि-
तनां स्थिरतायां जातमभूत् ।

अद्यपि रामायणस्य जगत्प्रामाणिकानि संस्करणान्युपलब्धानि भवन्ति ।
तानि चेमानि—श्रीश्रीवर्षं, गौडीयं, पश्चिमोत्तरीयं, काचित्पद्य । एषु गङ्गासंज्ञेयु
पयांस पाठभेद प्राप्यते । इतमद्य संस्करणं निगतां प्रामाणिकमित्येवम् निगप-
पूर्णं यत् न शुद्धम् । चेतिहासिकं रामायणं विधाप विद्वान् इमं निगद्ये यानि
यद् रामायणे रामये रामदेवनेरप्रचितांता रूपान् लब्धवन्तः । चारोपीमहोदयस्य
कथनमिदमपि यन्ते यद् रामायणं गूढतः बाल्यवयस्यमेवासीत् । न गङ्गादी
वाल्लङ्कारोपरान्धयोः मत्तार्थीत् । तन्नाट्यद्वयानु गङ्गात्ता कालेन तत्र रामाय-
णमुपनि । अत्रनु माम किमपि, इदं हि अनुविद्वन्निमद्वयस्येकनिबद्धं रामायणं
संगृह्यतटिपद्य भेदेषु प्रत्येकदिन । प्रत्येकस्य भवानुपमवेतिद्वयतायां न
प्रत्याभारमेवदीपनां समानाधिकार्यं प्रभवति ।

सहृदय समिद्रस्य विधूमस्य महार्चिष ॥

यभ्युत्तानि लिङ्गानि विजयं यान्यदर्शयन् ॥

हृत्पादिभिरनन्तराग्रस्य,

“यद्यचिदात्मसमा शूरा श्रुतवन्तो जितेन्द्रियाः । अयो०, १००, ११

कुञ्जीनारचेन्नितज्ञाश्च हृत्तास्ते तात, मन्त्रिणः ॥

मन्त्रो विजयमूर्तं हि राज्ञां भवति राघव । अयो०, १००, १९

सुसंहृतो मन्त्रिपुरैरमायै, चास्त्रसोविदैः ॥”

हृत्पादिभि राजनीतिशास्त्रस्य,

“सोऽहं एवमागतो ब्रह्मं प्रस्थितो विजयं यनम् । अयो० १९, २०

भरतस्य गमीपे ते नाहं कथ्यः कदाचन ॥

प्राद्विद्युता हि पुरा न सहन्ते परस्त्वम् । ” २५

सरमाद्य ते गुणा कथा भरगस्याप्रतो भवे ॥”

हृत्पादिभिश्च मनोविज्ञानस्य शोभा शोभमाना लोचनपथेऽवतरन्ति ।

अस्मिन् काव्ये पूर्वं विधानि बहुनि खलानि विभक्तान्ते याग्यस्माकं पुरतोऽ-
र्धशास्त्रस्य सुन्दरतां प्रस्तुयन्ति । पुरातनं भारतं जनानामाहुर्मित्रमभ्युपानमेव
प्रति न रचि निदपावपि तु तत् तेषामैहिकं प्रेय-—शुभम्—च प्रति नितान्तं प्रीतिं
जग्राह तदुद्दिष्टानां रतं स्वकीयं चेन आचक्रं । संसारस्य सुखमर्धमूलमास्ते ।
मार्थं विना कुतोऽपि जगति सुखम् । जीवनं हि अर्धमन्तरेण जगति पदमेकमपि
न खलिगुं समते । पुत्र-वत्प्रमित्रादयः सर्वेऽपि धनवति इव्यन्ति । अपांवेप
धर्म-कायांति सम्पद्यन्ते । मानवीयजीवनस्य विकासार्थं यानि साधनान्यपेक्षयन्ते
ते-धर्मसाधनं नैजं महत्तमुपादेयत्वञ्च निदपाति । रामायणस्य “अयोप्यायां
तदा न कोऽप्येतादृशानीत् शोऽल्पमन्विषय” इत्यात् । तत्र सर्वेऽपि कुण्डलिन,
राशिणः, प्रधुरभोगवन्त, सुसन्धयन्त, यम्यान्, देवतानिधिपूजका, सुवासन,
सुवेसा, व्यवहारकुशल, सुप्रवीणवन्त, भूभवनप्रगुनिविधिषप्रपुरपरिदेष्टाखिन
आयन्” हृत्पादिकं वर्णनं स्पष्टमेव देवतारामनीयस्वाधिर्वा, गण्डिमुचनिश्चोदार-
यति । अर्धवान् देवतान्दा मयि पदा तत्र यागिगपनुषकोटिस्थितं रूपम्, बहु-
विधानां यम्यानां निर्माणं इत्यात्, तत्र मानातिर-कलाकुशलता मृच्छा इत्यात्,
हृत् पुराता इत्यात्, गम्यो भविष्यः इत्यु । प्राचीने भारते इत्यनि सर्वान्वनि
अर्धकरानि साधनानि अर्धोभयु । रामायणस्य—

(क) “स तं कैलाशशृङ्गं प्रासादं रघुनन्दनः”-

(ख) “सा हिरण्यं च गारुडैव रत्नानि विविधानि च”;

(ग) “सिक्तसम्पृष्टरथो हि तया च घनमालिनी”

(ग) “नानापण्यसमृद्धेषु वाणिज्यामापणेषु च”

(ङ) “अलङ्कारविधिं सम्यक् कारयामास चेरमनः”

(च) “दीपवृक्षास्तथा चक्रुरनुरग्यासु सर्वशः”

(छ) “बैहारिकाणां शिल्पानां विज्ञातार्थविभागवित्”

(ज) “स्थापये निष्ठितरश्चैव वृद्धान् परमधार्मिकान्”

इत्यादिकाः पद्यतयः प्राचीनस्य भारतस्यार्थनिष्ठानर्थछात्रगिष्णाततामर्भतमु-
न्नततादोद्घोषयन्त्यः केन न श्रोत्रवता ध्रुयन्ते ?

काव्यमेतदादितोऽन्तर्धर्मन्तं धर्ममाचरितुं धर्मं रक्षितुमुपदिशति । इह सम-
स्तमपि जगत् पित्राज्ञांशालनरूपधर्मस्य रक्षार्थं रामं गृह्णे विविने घोरघोरतरा-
ण्यसङ्ग्रामि कष्टानि सहमानं, परपशुगमनरूपं धर्मं पातुं शिरीषादपि शृङ्खली
मिथिलेशस्य सनयां महाराजस्य दशरथस्य स्नुषां सीतां दारुणदुःखप्रदे कानने
कण्टकाकीर्णपथे चलन्ती, ज्येष्ठभ्रातृसेवारूपं धर्मं गोपायितुं पनमधिपसन्तं रामं
सेवमानं सुमित्रानन्बुनं योगिनामप्यगम्यं सेवाधर्मं स्वीकुर्वानं, विविधयत्नभाजं
हनुमन्तं, रामस्य यनवासिस्थान सकलाम्यपि राजसुत्तानि अवज्ञाय नन्दिमाने
नितान्तकटोरं हृष्यश्वस्तं राज्यञ्च रामीयं सज्जगवस्तं भरतं, लोकस्वाराधनरूप-
धर्मं प्राप्तुं प्राणेष्वोऽपि म्रियतामुत्पत्तिपरिप्लुतां जानकीमपि मुञ्चन्तं राजानं दशर-
थनन्दनं रामं सम्प्रेक्षते ।-

इदं हि रामायणं भृगु-भृगु-निमि-पुरुरो-ययाति-ययमापवाद-मान्धातु-
लवणासुरागस्त्यवृत्रासुरैर्ल-वृषभशृतीनां बहुनामुपायानानि संश्रय्य पुराणेति-
हासयोरपि गुरुतरं कार्यं सम्पादयद् दृगोच्चरं भवति । इदं हि पादकानां पुरोऽस-
ख्यातानि दृश्यानि मनापावनकारीणि प्रस्तवीति । इवाप्यत्र समुद्र-मन्यनस्य
कौतूहलादहं दृश्यं, क्वापि गङ्गानयनार्थं सपथरतो भगीरथस्य भग्न्यं दर्शनं, क्वापि
कार्तिकेयस्यावतारः, क्वापि कश्यपः क्वापि च रेणुकामाता क्वापि च विस्तु-
पिभामित्रादिकाः स्वां स्वां दिव्यामार्गां विकिरन्तः सचेतसां चेतांसि मृशं रमयन्ति ।
समुद्राचारशिष्याः समवाप्स्यन्ते चेन्नेतः समुल्लङ्घ्ये तदा रामायणस्य
नविधे आपाण्यु । सा तच्छिष्यां प्रदाय करिष्यति जीवन् ।

विभूषितश्च । जीवनस्य सफलतायाः कृते लोकाचार-व्यवहारभिज्ञतापि अपे-
क्ष्यते । विना लोकाचारज्ञानं शास्त्रेष्वपि कुशलो जनो नाभीष्टमाप्नुमहति न च
लौकिकमभ्युत्थानमत एव तु पञ्चतन्त्रादिनीतिग्रन्थाः “अपि शास्त्रेषु कुशलो
लोकाचारविरजितः” “हृत्पादिरलोकमुपस्थाप्य मूर्ध्निपण्डितानाञ्च दयां संस्थाप्य
जनान् सर्वान् आचार-व्यवहारभिज्ञताज्जगाम प्रेरयन्ति । “ततः प्रणम्य शिरसा
तं त्रिप्रं देववर्गिनम्”, “भगवन् दयागतं तेऽस्तु किं करोमि त्वामघ”, “पितुः
समीपं गच्छन्तं माञ्जलिः पृष्टतोऽन्यगात्”, “कश्चिन्मया नापराधमज्ञानाद् येन मे
पिता”, “अथ सीता सगुप्तस्य घेपमाना च तं पतिम्” हृत्पादिकाभिः सदाचार-
शिक्षाप्रदायिकाभिः पङ्क्तिभिरुत्कृष्टक्रियमाणो हरयते ग्रन्थोऽयं सर्वथा ।

रामायणाध्ययनेषु तदनुशीलनेन च देशस्यास्मदीयस्य पुरातनस्थानानां
ज्ञानं जायते, तद्वीर्यानि प्राचीनानि नामानि ज्ञातानि भवन्ति, अस्मद्-देशस्य
विस्तारः सीमा च विदिता भवति । भूगोलविद्यायां ये हि विपश्चितो रक्षि
निदूषयन्ति तैर्ग्रन्थमिममनुसंधानात्मिकया दृष्टयाधीन्य यद्वृत्तिः पुरातनानि
स्थानानि तत्तत्स्थानानां नामानि नद्-पर्यन्तादिकाश्च, यद्वयः पदार्थाः प्रकाशं
नीताः सन्ति । ग्रन्थस्यास्याध्ययनादेव फनिहसस्य ‘पेन्सोण्डडिवशनरी’, ‘वे-महोद-
यस्य ‘जागरकिकलडिवशनरी’, ‘दुशियाटिकसोसाह्रीजनर्लस्य’ च एको महान-
पूर्णो हेतो जन्म ग्रहीतुमशक्नु ।

धर्मार्थरामाः एतलु जीवलोके समीचिता धर्मफलोदयेषु ।
ये तत्र सर्वे स्युरसंशयं मे भार्येण धरयाभिमतः सपुत्रः ॥
यदिमस्तु सर्वे स्युरसंनिविष्टा धर्मा यता स्यात् सपुत्रमेत ।
द्वेष्यो भवत्यर्थपरो हि लोके कामात्मना दृश्यः ॥ प्रसस्ता ॥
गुण्य राजा च पिता च धृष्टः शोषात् महर्षाद्वयःपि कामात् ।
यद् स्यादिषोऽकार्यमयेव धर्मं कर्तुं न कुर्वाद्दृष्टांगतृप्तिः ॥

न तेन राजनोगि पितुः प्रीतिः

मिमो न कर्तुं नयली यथावत् । (अयो० २१, ५०-५०)

॥ द्वाययोस्नाम गुर्वर्नयोगे

द्वेष्याश्च भर्ता स यतिश्च धर्मः ॥”

हृत्पादिभिः श्लोकैः रामायणे धर्मार्थकामानां स्वरूपं विदुर्भुङ्क्षुः महर्षयः
क्रियया जीविष्यावर्तिनया रीत्या प्रवर्तमानानि चरन्तः सन्तः ।

कारविपयिणी या चर्चा राम-लक्ष्मणयोः संवादस्य प्रवृत्तास्ति साधिं प्र्यानपूर्वकं पठनीयारित ।

“कः कस्य पुरयो चन्द्रः किमाप्यं कस्य केनचित् ।

एको हि जायते जन्तुरेक एव दिनरयति ॥

सस्मान्माना पिता चेति राम सञ्जेत यो नरः ।

उन्मथ इव स ज्येष्ठो नारित कश्चिदि कस्यचित् ॥

म ते कश्चिद् दशरथस्तं च तस्य न कथ्यते ॥” अयो० १०८ अ०

इत्यादिभिः श्लोकैर्जायन्तिनारितकं चम्मतमुक्तावबामास्य तस्य प्रत्याख्यानं रामः समीचीनतया कृतवान् । स भाह—

“निर्मयादरतु पुरुषः पापाचारसमन्वितः ।

मानं न लभते सत्सु सिद्धचारित्रदर्शनः ॥

कुलीनमनुलीनं वा भीरं पुण्यमानिनम् ।

चारित्रमेव व्याख्याति शुचिं वा यदि वाऽशुचिम् ॥

साधमेवैश्वर्यं लोके सत्ये धर्मः सदाभितः ।

सत्यमूढानि सर्वाणि सत्याद्यास्ति परं पदम् ॥

× × × सोऽहं विनुर्निदेशं नु किमर्थं मानुषालये ।

सत्यप्रतिभ्रयाः सत्यं सत्येन समपीकृतम् ॥”

रामायणमनिर्वेदे हि स्पृहयति । तदाह—

“अनिर्वेदः क्षिप्रमूलमनिर्वेदः परं सुखम् ।

अनिर्वेदो हि सततं सर्वाङ्गेषु प्रवर्तकः (सु०, १२ स०)

करोति संकलं जन्तोः कर्म यच्च करोति सः ॥”

जीवनं सर्वथैव रक्षणीयमित्यत्र तदाह—

“विनाशे बहवो क्षोषा जीवन् प्राप्नोति भद्रकम्” (सु० १३ स०)

दण्डमुद्दिश्य तदाह—

“अपराधिषु चो दण्डः पात्यते मानवेषु वै ।

स दण्डो विधिबन्धुक्तः स्वर्गं नयति पार्थिवम् ॥” (उत्तर० ७९ म०)

चन्द्रियबलाद् बलबलं व्याप इत्यत्र तदाह—

“बलाद्व्ययेन रण्डान्तमग्नेर्वैद्य इवाग्निमसौ”

२. "पिगु बलं चैग्रिवचलं ब्रह्मतेजोबलं चलम् । (बाल० ५७ म०)
एकेन ब्रह्मदण्डेन सर्वास्त्राणि हतानि मे ॥"

यथा रामायणग्रन्थो महान् धर्मग्रन्थो महान् राजनीतिग्रन्थो महान् इतिहासग्रन्थो महोश्च तत्तद्विषयप्रतिपादको ग्रन्थरतयेव स महान् काव्यग्रन्थोऽपि विद्यते । तत्र शब्दार्थबोलीकृतं सङ्घितं, गुणानां माधुर्यप्रसादादीनां मधुरमुद्गुग्मनं, किञ्च अलङ्काराणां समीचीनतया समुपस्थापनं कृतमीदृश्यते । इममग्नयेण तु काव्यारस्याधानमेव न जायते तत्तु तदीय आत्मैव । सौऽपि षड्विंशत्योऽसस्तत्र सर्वप्रास्थाद्यमाभौ भवति । स्थाने स्थाने भद्राग्रा भावानां यन्त्रुरता स्वकीयं प्रभुत्वं दित्यगन्ती समवाप्यते । अत्र हि केचन श्लोका काव्यस्यास्य काव्यत्वं प्रदर्शयितुमुद्दिश्यन्ते—

"सा विद्वत्कान्तोक्लताप्रताना यनस्थली शोक्लनाप्रताना ।

जाता दृशास्यप्रमदायनस्य बधेर्बलाद्धि प्रमदायनस्य ॥" (गु० ४१, ७०)

"ततः स मर्त्यगतमंशुमन्तं उद्योतमाश्रितानं मुहुर्द्रुमन्तम् ।

वदसं धीमान् भुवि भानुमन्तं गोष्ठे पृथं मत्तमिदं भ्रमन्तम् ॥" (गु० ५, १)

"लोकस्य पापानि पिनातयन्तं महोदधिं चापि शमेययन्तम् ।

भूतानि सर्वाणि तिराजयन्तं ददर्श शीतांशुमयाभिरागतम् ॥" (गु० ५, २)

मानसो हि कामं भवतु कियान् अपि धीरो गभीरः कष्टमदिप्युग्र पर विप-
क्षामनुत्पिद्यता परम्परा तमपि धैर्यात् शमयति—

इतः सीतामपि परयन्तु—

“अनन्यदेवप्रमियं चमा च भूमौ च द्रव्यानिर्धमश्रधर्मे ।
पनिवृत्तायं त्रिफलं ममेदं कृतं कृतस्नेयिष मानुषाणाम् ॥”

(सु० २८ म०)

“मोघो हि धर्मश्रितो ममायं तथैकपत्नोत्पदिदं निरर्थम् ।
या स्थो न परयामि कृतात्रिषणां होना त्वया सद्गमने निराशा ॥”

पद्मप्रति प्रकृति-धियमपि तत्प्रयामीषुन्ताम्—

“यकशफयुता नित्यं चित्रप्रस्यवनान्तरा ।

मानङ्ग-धृगयूषैश्च शोभते सलिलार्थिभिः ॥

वातविचित्रविटपान् वधातृक्षान् मुमानिमान् ।

लताः समनुवर्तन्ते भक्ता इव वरस्रियः ॥” (कि० १ स०)

“तर्जूरमुष्पाकृतिभिः शिरोभिः पूर्णतण्डुलैः ।

शोभन्ते किञ्चिदाळङ्गाः क्षालयः कनकप्रभाः ॥” (अ० १६ स०)

“ध्यामिश्रितं सज्जकदग्धपुष्पैर्नयं जलं पर्वतधातुताम्रम् ।

सधूरकेनाभिरनुप्रधातं सैलापगाः शीघ्रतरं वहन्ति ॥” (कि० २८ स०)

“विपुत्पतानाः स्रवलाकमालाः शैलेन्द्रवृद्धावृत्तिसंनिकाशाः ।

राजन्ति मेघाः समुदीर्णनादा भक्ता गजेन्द्रा इव संयुगस्थाः ॥”

“वज्रचन्द्रकरस्पर्शाहर्षोन्मीलिततारका ।

भद्रो रागवती सम्पङ्का, जहाति स्वयमम्बरम् ॥” (कि० ३० स०)

संवावाः सूक्तयश्च काव्येऽस्मिन् प्रथमेव स्वकीययाच्छ्रुत्या विचित्रया सर्वेषां

मनांसि चोरयन्ति नितशाम् । आदिकविना तत्संज्ञिवेशोऽपि रमणीयतया

विहितः । वस्तुतोऽस्य ग्रन्थरत्नस्य सहिष्णोः चर्जनं न कदापि सम्भवम् । यस्य

कान्तरस्य प्रणेता वाल्मीकिः, रामस्य च लोकपावनलीला यत्र गीतास्तस्य महत्वं

केन ग्राह्यं पूर्णतया ज्ञाप्येत । सत्यमेवोक्तमिदम्—

“वाल्मीकिगिरिस्मभूता रामाभ्योनिधिसंगता ।

श्रीमद्दरामायणौ गङ्गा पुनोति भुवनत्रयम् ॥”

ध्यायश्च गीरवमतिशयमावहति । अङ्कगणितसम्बन्धी लीलावतीसंज्ञको ग्रन्थश्च परमोपयोगिषु ग्रन्थेषु गण्यते । भास्कराचार्यस्य सिद्धान्तशिरोमण्यादयसन्दर्भे बीजगणितमतीव प्रकृष्टतां गाहते एवमेव अङ्कगणिततन्त्रं भास्कराचार्यप्रकृतयोः स्वोत्कृष्टतायां सर्वत्र सुविदितम् । गणिततन्त्रस्य धन-घण-गुण-भागाकाराध्या-
यापारोऽपि विधयः कर्म-धन-वर्गमूलधनमूलाभिधाश्च विधिविशेषा भास्कराचा-
र्यप्रकृतगुप्तकृतेषु ग्रन्थेषु सविस्तरं प्रतिपादिताः सन्ति । शून्यविषये त्रैराशिकविषये
विधयस्तत्राकलिताः सन्ति । बीजगणितमपि परां कोटिमाटीकते । उभावप्येता-
याचार्यौ सरलसमीकरणसिद्धान्तं सविज्ञादं विवृण्वानौ दृश्येते । यज्यामितिशास्त्र-
मंत्र देशे यज्ञप्रक्रियासु बहुतरं साहाय्यं प्रददीं तदपि तत्र वैज्ञानेन निरूपितम् ।
अस्मद्विद्वत्प्रणीतेष्वप्युप्योतिःशास्त्रविषयकेषु सोऽपि सिद्धान्तं निःपन्नतः नीतो
यः पाद्मधोगोरससिद्धान्तं दृश्येतेन नास्त्राधुना प्रसिद्धः । त्रिकोणमितितन्त्रे च
भारतीया विद्वांसोऽधिकारं निहितवन्तः । इत्थं हि ज्योतिःशास्त्रं संसारे स्वकी-
याभिस्ताभिस्ताभिर्विशिष्टताभिरभिव्यक्तत्वात् परमोपादेयं परमहितकारकञ्च धर्तते ।

अङ्कविधाया इह देशे महत्सुखतिः पुरासीत् । यूरोपीयः कश्चित् शिष्टकप्रयरो
लिखति स्वपुस्तके यद् भारतीयानां त्रिकोणमितिशास्त्रमतिप्राचीनमस्ति ।
तदीये सूर्यसिद्धान्तग्रन्थे त्रिकोणमितिविषयिकाः याः क्रियाः प्रवृत्ताः सन्ति ता
यूनानीयक्रियाभ्यो गरीयस्यः । स एव तत्र लिखति यद् यूरोपीया विद्वांसो हि
नास्यां विधायां षोडशाब्दमवात् प्राक् अभिज्ञतामवापुः । स एव विद्वान् अभ्या-
पको प्रवीति यद् भारतीयः एव रेखागणितशास्त्रस्याथा विद्वांसः सन्ति । बीजोक्ते-
ष्वष्टादशस्य यूनानीयस्य पण्डितस्य जातस्य २२६० वर्षाणि गतानि । तद्वचि-
तानि पुस्तकानि सन्ति साक्षीणि यत् स पण्डितो भारतीयः आचार्यप्रणीतग्रन्थानधी-
त्यैव गणितविषयिकां विद्यां स्वदेशे समुत्थापयामास । इतिहासेषु सन्त्येवंविधा
उल्लेखा बहवो येष्वपि यूनानादयदेशनिवासिनां विद्वद्वराणां गणितज्योतिषवि-
द्याध्ययननिमित्तेन भारत-ग्रन्थागमनं निश्चितं जायते । श्रूयते यत् अरब्बदेशीयः
खालिफाअलमानसरदारुनअलरसीदनामा सम्राट्, जातस्य यस्य १२०० वर्षाण्य-
तीतानि, महम्मद्विनमूसाभिषेन विदुषा बीजगणितं गणितञ्च अस्वीमापयामनु-
दितं कारयामास ।

“हिस्ट्रीऑफमॅट्रिक्लिटिचर” इत्येतन्नामके ग्रन्थे प्रो० मैक्समूलरः कथयति
यन् अङ्कशास्त्रज्ञानार्जनं यूरोपीयां भारतीयैः कृतवन्तरत्नमात् ते तेषां सन्त्य-

धर्मणाः । अन्यैश्च बहुभिर्मनियरविलियमप्रभृतिभिर्विद्वद्भिर्भारतीयानां पण्डितानां गणितशास्त्रपारंगततां प्रशंसद्भिरिदं स्पष्टमेवामिहितं यत् प्रतीयते । देशा भारती-
येभ्यो गणितविद्यामश्रुन् । याश्च सामुद्रिक-स्वरोदय-जीयस्वरविज्ञानविपयि-
काश्च विद्याः भारतमतिप्राचीन एव काले साधु विवेद यूरोपीया विद्वांसोऽथ
तद्विद्यासम्बन्धिनो भारतीयविद्वत्प्रणीतान् ग्रन्थान् विलोक्य विस्मयं गच्छन्ति ।

किञ्च तेऽपि पुस्तकशेषु विद्यासु सम्प्रति रचि दर्शयन्तो हरयन्ते । अस्मदेशस्य हि

उक्तविषयकान् ग्रन्थानधीत्य प्रतीयन्ताः प्रभ्यः स्वस्वदेशभाषासु च तद्विषये

पुस्तकानि प्रकाशयन्तोऽपुना प्राप्यन्ते । तानि पुस्तकानि प्रेष्य तेषां विदुषां

तद्व्याख्यानार्जनसम्बन्धिग्रन्थाः प्रगाढाया अभिरुचिः परिचयः प्राप्तो भवति ।

एषा भरतभूययोगगणितज्यौतिषफलितज्यौतिषयोरविष्कारस्य महनीयं गुणमं

कार्यद्वार तयोस्तथानार्यमपि सं स्तुत्यं प्रयक्षमपि विदुषी येन न केवलं ते द्वे

विद्ये अपि तु तदीयानि सर्वाण्यपि अज्ञोपाह्वानि च उद्यतेः परां क्रीडिमासेदुः ।

आधुनिका वैज्ञानिकास्तु तेषां सर्वेषां विषयाणामवगमनेऽपि न सामर्थ्यं निदधाना

धीयन्ते । यद्यपि तैर्यन्त्राणां साहाय्यमधिगम्य गणितज्यौतिषे मनामुन्नतिः

कृतास्ति परं फलितमन्वन्धिग्रन्थां मूलमतायां तेषां गतिस्वच्छत्वेऽपि न जातास्ति ।

प्राक्ते काले ज्योतिःशास्त्रं न पूर्णमुन्नतिं गतगासीदिति केचन पृक्तेषादक्षिणो

मनीषिणो वदन्ति । भारतीयशास्त्रागमवगाहनहेतोरेव ते सद् द्रुवन्ति । यदा हि

ग्रह-नक्षत्र-राशिचक्र-नक्षत्रचक्र-रंश-विषुवरेखा-गोलार्द्धादीनां दिरादिभेद-

कान्ति-केन्द्रव्यासनिरूपण-मुमेद-कुमेरुव्यापापयोपग्रह-कक्ष-धूमनेतृत्वापिण्ड-

निर्घात-सम्प्राकर्षणशक्ति-सूर्य-भट्टासूर्यादिभेदपृथिव्या घातितगहननिर्णयप्रभृतिस-

कलगम्भीरविषयास्तेषां सिद्धागताश्च प्राचां ग्रन्थेषु विलोकिता भवन्ति

तदा केन प्रकारेणेदं वक्तुं सुशक्तं यत् प्राचीने काले भारतीया धेरिमन् ज्यौतिष-

शास्त्रे न पूर्णमुन्नतिं कृतवन्तः ।

वेवरमहाभागो ज्योतिःशास्त्रस्य प्राचीनतामधिकृत्य वृत्ते—“शास्त्रमिदं

भारतवर्षे, यदा ईसामसीहस्याजानस्य २७८० वर्षाणि व्यतीताम्यमूर्वंस्तदानी-

मपि, प्रचलितमवाप्यत” ।

काउण्टजोणसुजानीमहोदयः स्वकीये ‘यिओगोनीऑफ् दी हिन्दूज’ इत्येतन्नाम-

धेये ग्रन्थे लिखति यत् बलियुगस्यारम्भादेव भारतवर्षे ज्योतिःशास्त्रस्यासीत्

प्रसारः ।

सरहण्टरमहोदय 'इण्डियनगजेटियर' मध्ये, "अनेकविषयेषु भारतीयानां ज्योतिःशास्त्रं यवन-ग्रणीताज् ज्योतिःशास्त्रादुच्चतनरमहरयत" इत्येतदुल्लिखति ।

श्रीकोलमुको नाम विद्वान् 'एलिफिन्स्टोन्स हिस्ट्री ऑफ इण्डिया'याम् "अयनगतिमुरिष्य पृथिव्याः स्वपरिधौ दैनिकावर्तनं ग्राधिकृत्य यद् गणितं भारतीयैः पाणिन्याद्वितीयैस्तदरब्धदेशियकृतगणनाशास्त्राच्छुद्धतर"मिति वदति । पूर्वमेव प्राप्तापको विलसनो धीमान् आसनति—“भारतीयैर्विद्वद्भिर्गणितविद्यापामली-विकी उन्नतिः कृता । द्वावशराशि-निर्धारणम्, ग्रहाणां गतिः, पृथिव्याः शून्ये धावर्तनम्, कोष्ठे भ्रमणमाह्निकम्, चन्द्रगतिः, पृथिवीचन्द्रयोर्दूरत्वनिर्णयः, चन्द्र-सूर्ययोः कालनिर्णयः अन्ये चैवंविधा विषया आर्यजातेभ्योऽतिविद्यायां पारदर्शितां प्रमाणयन्ति” ।

विष्णुपुराणे श्लोकः—

“ह्यालीस्थमभिसंयोगादुद्रेकि सलिलं यथा ।
 यथेन्दुबुद्धौ सलिलमग्नौधौ मुनिसत्तमाः ॥
 न न्यूना नातिरिक्ताश्च वर्द्धन्थापो ह्यमन्त्रि च ।
 उदयास्तमनेष्विन्दोः पञ्चयोः शुक्लकृष्णयोः ॥
 दशोत्तराणि पञ्चैव अङ्गुलानां शताणि वै ।
 अपां बुद्धिष्वयी दृष्टी सामुद्रीणां महामुने ॥”

आर्यग्रन्थेष्वेवंविधानामुक्तेष्वानामवाप्तेः सिद्धयति स्पष्टमेव यन्भारतीया विपश्चितो प्रहार्कर्षणदातेः समुद्रजलबुद्धेश्च हेतुं सम्यग् विदन्ति स्म । महर्षय एव पुरा धार-तिष्यादिकमाविष्कृत्य समग्रं शृङ्खलया नियन्त्रन्ति स्म । संवत्सराभ्यन्तरे हि तस्मिन् दिवसे दिनं नक्तञ्च समानं स्यादित्येतं नियमं प्राचीना भारतीया आचार्या यूरोपीयपण्डितटोलेमिविद्वद्भिरस्य, यं हि यूरोपीया जातिः उपरिनिर्दिष्ट-नियमाविष्कारं मन्यन्ते, अनुपशिरं प्रागेव निरूपयामासुः ।

“सूर्यसिद्धान्ते लेखोऽयं द्रश्यते—

सर्वतः पर्वतारामग्रामचैत्यचयैरिचतः ।
 वदंश्चक्रेश्वरप्रान्तिकेश्वरः प्रसवैरिव ॥

नक्षत्रकरपेडमिहितम्—

“कपित्थफलचट्टं विश्वं वक्षिणोत्तरयोः समम् ॥”

पृथिवी नामगद्गदद् गोलकारेति वचो निशम्य प्रतीच्यानां प्रधीनां कस्य न धीमनो मानसे 'पृथिव्या गोलकारत्वनु भारतीय विद्वांसश्चिरं प्रागेव प्रतिपादितवन्त' इति विचारः समुत्पद्येत । वर्तमाने हि छात्राणां पुरो भुव स्वरूपावधारणप्रयोजनेन गोलकं प्रतिष्ठाप्यते पर यदा दारमयं खगोलं भूगोलञ्च सहस्रग्व्य शिष्यान् अध्यपियन्तः प्राचीना विद्वांसो त्रिलोक्यन्ते तदा को न विचारवान्, विचक्षन् प्राचां पण्डितानामेव प्रवक्षिष्यन्-विध्यभिज्ञत्वं संस्मरेत् ।

वर्तमानेऽनेहसि प्रचलिताया शिक्षणपद्धत्या प्रधानोऽयं दोषो यत् सा शिक्षार्थिनं शिक्षायां पारदर्शित्वं न कुरुते । स यत्रापि भ्रमं निदधति तत्र न पर्याप्तं पूर्णञ्च भ्रमं सम्प्रदर्शयति । न तत्र देदीप्यमानां सकलतो परिप्लुतिः । अपरं च स स्वल्पमनिवारणाय न प्राच्यानां दर्शनानां न च प्रतीच्यानां दर्शनानामेवान्यतलावताऽप्ययनमनुनिष्ठमि नोभयेयामपि गुणेषु विद्यमानं तारतम्यमेव ज्ञातुं प्रयत्नते, यच्च सत्यमित्यत्र न आगम्यति । पुनस्माच्च कारणात् तदीयं ज्ञानं न शुद्धं न पूर्णं जायते । सत्यानुसन्धानविहीनज्ञानात्रनेन न कोऽपि हानो भवति । नात्र संशयः ।

आर्यभट्टो लिखति—'बला पृथ्वी स्थिता भाति' अन्येषु च ग्रन्थेष्वेवमेवोक्तं लभ्यते—

अपञ्जरः स्थितो भूषाङ्गुष्ठावृत्य प्रातिविज्रमिबी ।

उदयास्तमयी सम्पादयति नक्षत्रप्रहाणाम् ॥

युताः पट्टाः प्रेक्ष्य को न विश्वत्रिभसीत यत् प्राप्नोति परिचितः पृथिव्या गतिमभिवृत्त्य पूर्णं ज्ञानं निदधतिस्म । यदा च 'भूगोले व्योम्नि तिष्ठति' इत्येतद् अथ च—

मान्वाधारं दृशत्वा विधति च नियतं तिष्ठतोद्गास्व पृष्ठे

निष्ठं विधं च क्षत्त्वं सद्गुणमनुजादित्वदैवं समन्तात् ।

इत्येता भारतराचार्यरयोनिः पश्यते तदा कस्माच्च आर्याणां पृथिव्या स्थिते समीचीनमभिज्ञत्वं विदितं स्यात् को न तद्विधे तेषां निष्पत्तायै अर्हति ? यदा च मङ्गपुराणे—

परिकाशे तु सम्प्राप्ते चन्द्रार्कौ द्वात्रिंशत्पयि ।

भूमिर्द्वयापारातश्चन्द्रं चन्द्रगोऽर्कं च द्वापय ॥

इत्येतत् पदं धीचरते; किञ्च यदा ज्योतिर्विदां ग्रन्थेषु—

छादको भास्वरस्यन्दुरधस्यो घनवद् भवेत् ।

भूस्त्रायां प्रमुखश्चन्द्रो विश्ववर्धो भवेदसौ ॥

इत्येतद्विधानि चात्र्यानि दृश्यन्ते तदा को न भविमान् जनः प्राक्तनानां भारतीयानां ग्रहण-विज्ञानात्मिकां विज्ञतां जानीयात् ? को न तेषां तत्तद्विषयक-ज्ञानस्य पारगामितायां विश्वासं निदधीत ?

तत्रैवं ज्योतिःशास्त्रस्योद्यमिः पुरा कीदृशी क्रियती चासीदिति चेत् साधदेवा-
न्यप्यते नाथदेव धी दाहधंमुपैति । सा तस्मिन् सन्नग्रे निश्चयमिमं प्रयाति यत्
भारते प्राचीनं गम्भीरे हि विज्ञानशास्त्रे परामेवोद्यममिदोदयत् ।

यूरोपायमहाद्वीपस्य निवासिनो विद्वद्देहली-प्लेफेयर-केडोनीप्रभृतयो मुक्त-
पटनयोररीकुर्वन्तीदं यत् पञ्चतलहस्तवर्षस्याधिनः कालात् प्राग्वर्तिनि कालेऽपि
भारतीया ज्योतिःशास्त्रे विस्मयावहं कीदृशलमदर्शयन् । तेषां तत्कालप्रणीताः
ग्रन्थाः इदानीमपि प्राप्यन्ते ते तेषां ज्योतिर्विदं हि उच्ये, प्रकटीकुर्वन्ति ।
तस्मान् भारतमेव ज्योतिःशास्त्रमादायाविष्कारेति निश्चयप्रवृत्त्याभिधानुं क्षप्यते ।

वर्तमानसमयस्य सुविदितो ज्योतिःशास्त्राध्यापकः कोलमुकः सप्रमाणं
लिखति यत् अनितरां प्राचीने काले ज्योतिषगणनायाः प्रधानसहायिकां पृथिव्या
अयनांशगतिं विद्या भ्रान्तिपातस्य यद्गतिं भारतवर्षीयाः पण्डितसत्तमा एव
प्रादुर्भावयाम्यभूषु ।

प्राचीना आर्यजानिरेव 'शास्त्रस्यास्य आद्यगुरुरिति पृथक्देशवर्तिनो यथना
अपि स्वीकुर्वन्ति । अरबीय' 'खारिकलहुकम', 'सुलाशतुलहिमाय' इत्यादि-
ग्रन्थेषु तं प्रामुख्यविचारसंग्रहणीनि प्रमाणानि च लभ्यन्ते । ते अरबीया विद्वांसः
इत्यग्रन्थेषु आप्यमहम् 'आयमभर' इत्येतेन विद्वद् भास्कराचार्य 'यादर' इत्येतेन
भास्कोहिग्रन्थोऽधिगम्यन्ते । पूर्वनिर्धारैः सिद्धयतीदं यत् पुरातनानां गम्भीरानां
वैज्ञानिकानां तत्त्वानां वैज्ञानिकानां शास्त्राग्रां चादिगुरुभारतमेवामीत् । भारत-
देशमां धेष्टतां सर्वेऽपि इमांममीहमनालमिनः किञ्च 'सुमलमान' इत्येतेन
नाम्ना कृपाताः सर्वेऽपि यथनाः स्वीकुर्वन्ति । एतस्मान् कारणान् भारतस्यादि-
गुरुत्वं ज्योतिःशास्त्रेऽपि सर्वविश्वगम्यमानमस्ति ।

गणितज्योतिषसम्बन्धेण फलितज्योतिषस्यान्वयार्थं न सम्भवम् । अतः भार-
तस्य गणितशास्त्रोद्यमेः कारणं फलितशास्त्रमेव प्रतीयते । अद्यतनानां यूरोपीय-

संवादानां ह्यप्ययमेव बुद्धिमन्तोऽनायासेन ज्ञानं शब्दनुवन्ति यस्मात्प्रतं यूरोप-
निवायिनोऽन्तरिक्षविद्यातः—मिटिअरॉलोजीतः—स्वर्गीयां दृष्टिमाकृत्य फलित-
ज्योतिषप्रति क्रियतानुरागोऽयं प्रयत्नाः सन्ति । अद्यतनस्य यूरोपस्यैषा फलितज्यो-
तिषशास्त्रप्रवृत्तौ साम्प्रदायिकमिदं फलित-गणितज्योतिषविषयकं मिथ्यान्तं पूर्णरूपेण
हर्षीकरोति । यस्तुनः पुरातनं भारतं ज्योतिर्विद्यायां यामुपतिमधिगतां सामु-
ग्रानि प्रतीक्षया देशाः समग्रव्यपि न गताः सन्ति तदर्थं तु ज्ञानं यथांगि अपेक्षयन्ते ।
अस्मां विज्ञातानामसर्वज्ञं यामुपतिरैवं विज्ञातानि तां ते भारतीयज्योतिर्विज्ञाना-
यत्नमेतैर्नैव दर्शयितुं सम्रा अभूयन् ।

महाराष्ट्रराजपुत्राधिपतिः न्यूटनोऽङ्करोदिति यत् ते प्रयत्नि तदपि न
न्ययम् । भारतमेव प्रथमं ताम्नादिश्रार । श्रीभारतशास्त्रार्थः ग्राह्य तद्विषये—

“आकृष्टशक्तिश्च महती तया यत् रश्मयो गुरु रजःभिर्मुक्तं रश्मिराया ।

आकृष्यते तत् पतनीति भाति तमे तमन्तात् न च पतन्निर्यं रो ॥”

भार्यभट्टश्च ब्रूते—

“आकृष्टशक्तिश्च महती तया प्रविष्यते तत् तया धार्यते” एवंविधे
वधमेतत्स्वीकर्तुं शक्यं रसाद् यद् न्यूटनरत्नदाविज्ञानाग्निः । अस्तु । किमधिकेन
पल्लवितेन । ज्योतिषशास्त्रज्योत्स्नभारतमेव शक्तिः । भारतमेवाद्यो गुरुर्गो दि
मरुत्तमपि विशदं प्रति ज्योतिर्विद्यामयी पठन् । ज्योतिर्विद्या लौकिक्य परमोपहारिणी
विद्यास्ति सा परमोपादेया महारत्नालिनी येनैव न स्वर्गोऽपि गन्तव्यः ।

शब्दानुशासनम्

आदिमकालादधतनसमयं यावद् भारते ये केऽपि विद्वांसः सञ्ज्ञाताः सन्ति वा तेषां सर्वेषामपि मनमिदं यत् संसारे यानरपि ज्ञानं प्रावर्तत तावत् सर्वेषापि आदिस्त्रोतोऽस्ति श्रुतिः । अत एव स्वार्थभूयो भवुः 'सर्वज्ञानमयो हि सः' इत्यवधारयत् । एतेन व्याकरणशास्त्रस्याभ्यादिमूलं वेद इति निष्पन्नम् । वैदिक-सम्प्रेषूपलभ्यमानास्तत्त्वपदविपरिणयो व्युत्पत्तयोऽप्युपपर्यभिहितमभिधानं परिपु-
ष्णन्ति—

१. यज्ञेन यज्ञमयमग्नं वेदाः । ऋगू १११६४।५०, यजयाच...इति ऋगू ।
२. ये सदांसि सहस्रा सहस्रान् ,, ६।१६।९ सहस्रातोः असुन् उणादौ ।
३. धाम्यमसि धिनुदि । यहुः १।२०। धिनोतेधाम्यम्, महाभा० ।
४. केतपूः केतं नः पुनातु । यहुः ११।७। विवपू च ।
५. तीर्थैस्तरन्ति । अथर्व १८।४।७। पाननुविष...इति स्पक्० उ० ।

व्याकरणशास्त्रस्य प्रमाणभूत आचार्यैः पतञ्जलिस्मार्करणाध्ययनप्रयोजनानि पर्णयन्'वाचारे शृङ्गा', 'वाचारे वाक्', 'उत स्व', 'सन्मिव', 'सुदेवोऽमि'— इत्येतन्मन्त्रपञ्चरमुब्रूति स्म । व्याख्यास्य तदीयां व्याकरणशास्त्रपरकाङ्क्षकार । पतञ्जलेरपि प्राचीनतरो वाङ्मोर्ध्व 'वाचारे वाक्' इत्येतस्य मन्त्रस्य व्याख्यानं व्याकरणशास्त्रप्रकरकामेव कुर्वीणोऽनुपपद्यते । व्याकरणमित्येतत्पदं यस्माद्वातोर्नि-
ष्पद्यते तदवादि मूलायां यज्ञपि 'हृष्ट्रा रूपे व्याकरोत् सारास्मूने प्रजापतिः' इत्ये-
तस्मिन् वाक्ये प्रयुक्तः प्राप्यते ।

तदेवं हि व्याकरणस्य येषामनुभूतत्वा सिद्धयति शङ्कम् । व्याकरणशास्त्रस्यो-
त्पत्तिमधिष्ठाय तु न निष्पन्नतया निमपि बधनं सम्भवम् । इदन्तु बधुं शक्यं यदुपलब्धपैत्रिविषयदृष्टयः प्राक् व्याकरणे शास्त्रं पूर्णतः गतं अभूत् । प्रवृत्तिप्रापयधातृपथगंसमासवरपदत्रिमासश्च हस्तत्रतया विधायितो जातो यदा तदधानेहसौ गतश्चानेयमदस्ताम्यो व्यतीताः । वास्वीतिराभाषणस्य रश्मिराशे व्याकरणशास्त्रस्याध्ययनमभ्यापनञ्च सुस्पष्टमिषत्तया प्रचलितमस्मीदृशेति—

नूनं व्याकरणं कृत्स्नमनेन बहुधा श्रुतम् ।

बहु व्याहरतानेन न किञ्चिदपभाषितम् ॥

इत्यादिश्रोत्रेभ्यो जिदितं जायते । भारतयुद्धकालवर्तिनि यास्क-निरूपे, यद्वा नां व्याकरणाचार्याणामुल्लेखो दृश्यते । आचार्यः शाकटायनस्तु नैवं व्याकरणं यास्मादपि प्राक् लिलेख । एतज्जलिमुनिरिति—

“पुरा कल्प एतद्वासीच् संस्कारोत्तरकालं ब्राह्मण व्याकरणं स्माधीयते” ।

एतेनापि व्याकरणं प्रति लोकस्य प्रवृत्तिः शिरादासीदिति ज्ञायते ।

यदा हि कापि भाषा व्यवहारातीततां प्रयानि तदा तस्या भाषाया ज्ञानं व्याकरणमन्तरेण न प्रणिपत्तु शक्या भवति । व्याकरणमेव भाषायाः स्वरूपसं-
घटनं सर्वांगिनां कुरुते । तस्माद् व्याकरणमेव भाषा-ज्ञान-राभाय सर्वेषामपि
अष्टानां शक्तिप्रादुर्भावाणां मध्ये मूर्धन्यं स्थानमभ्यास्ते । व्याकरणस्य नितान्तमे-
वोपादेयतां श्रेष्ठताञ्च तत्र तत्रात्रलोक्यैव तन्महिम्नि सुधैरमिहितमिदम्—

यद्यपि बहु नाधीये तथापि पठ पुत्र व्याकरणम् ।

रजतः रजनी माभूस्तत्कलं शकलं मधुच्छकृत् ॥

शत्रुशास्त्रमनधीत्य यः पुमान् वक्तुमिच्छति वचः सभान्तरे ।

यन्मुमिच्छति यने मद्रोक्तं हस्तिनं कमलनालतन्तुना ॥

व्याकरणानि बहुभिर्व्याकरणैर्महर्षिभिः प्रणीतानि । तेषु व्याकरणकर्तृषु
विद्वत्सत्तमेषु—इन्द्रः, चन्द्रः, काशकृष्णः, आपिसलिः शाकटायनः, पाणिनिः,
अमरः, जैनेन्द्रः इत्येतेऽष्टौ सन्ति सुप्रथिताः । न केवलमेतेषामज्ञानामेव व्याकर-
णकर्तृणां व्याकरणान्यपि तु अन्येषामपि आचार्याणां व्याकरणानि श्रूयन्ते यथा—
कौमारं, सारस्वतं शाकलञ्च व्याकरणम् । व्याकरणजान् अथ च व्याकरणान्य-
पि कृष्यैतच्छूलोक्त्वा प्रथितमस्ति—

इन्द्रचन्द्रः काशकृष्णापिशली शाकटायनः ।

पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टादिनान्द्रिकाः ॥

ऐन्द्रं चान्द्रं काशकृष्णं कौमारं शाकटायनम् ।

सारस्वतं चापिशलं शाकलं पाणिनीयकम् ॥

मात्रप्रतं सर्वत्र प्राधान्येन पाणिनीयं व्याकरणमेव प्रचलितं वर्तते । इदं हि
पाणिनीयं व्याकरणं नितरामेव सुसमृद्धं सुसम्पद्यं सुललितं सर्वोद्गीर्णं व्यापकञ्च
यिद्यते । भीष्मपत्रसामग्रमिन्द्रवृत्तीनां विचारविचक्षणानां ॥ मतमिदम्—

पाणिनिः प्राचीनमेवविषयमर्जतोमुक्तं व्याकरणं नामीदृशं । इन्द्रचन्द्रादयस्तु
आदिशाब्दिका एव बभूवुर्न च व्याकरणकर्तारः । आदिशब्दं तु शाब्दशास्त्रपाठज-
त्वं, शाब्दशास्त्रप्रचारवत्त्वमित्यादिभिरनेकैः प्रदर्शय्यवहन् शक्यमस्ति । शाब्द-
शास्त्रप्रदेन च न केवलं व्याकरणमपि ॥ कोतमीमांसादिकमपि गृह्यते । शब्द-
देन च परं वाच्यद्वयोभयमपि समहेतुं शक्यमतो वाक्यार्थनिर्णयिका मीमांसापि
शाब्दशास्त्रम् । ये चैतेऽष्टशाब्दिका कीर्तितास्तेषु विभिन्नप्रकारमेव आदिशब्द-
प्रमाणान्तरैः सिद्धयति । ते हि शाब्दकोशरूपव्याकरणनिर्मातार एव सिद्धयन्ति ।
इदं हि स्वीयं मतं प्रकाशयन्त श्रीमन्मठं सत्यमतमामश्रमिमहाशया अभ्यन्ते यत्
पाणिनेः पूर्वं कस्यापि व्याकरणस्य सत्त्वं चातुर्मातृ शक्या भवति । इदं तत्प्रमाण-
दर्शनाभावात् । अतः पाणिनिरेव प्रथमो व्याकरणरचार्थः स्वीयः ।

पाणिनिरेव प्रथमो व्याकरणकर्त्तव्यः न सर्वेऽपि विद्वद्भिराशङ्कते । तेषां
व्यक्तमिदं पद्यपीदानां पाणिनीयव्याकरणात् प्राप्तं नमिषि व्याकरणं सर्वज्ञपूर्णं
न प्राप्तव्यं इति सत्यं किन्तु पाणिनेः पूर्वं किमपि व्याकरणं नासीदेवेति नाभ्युप-
गम्युं शक्यम् । सन्ति तत्र कानिचन साचीणि तत्त्वानि, तैः सिद्धं भवति यत्
पाणिनिमहर्षेः प्रागपि व्याकरणस्य सत्तासीदेव । तथाहि पाणिनिरेव 'आडि चाप' इति
तृतीयाविभक्त्येकवचनमाह-इदमाह, न च तृतीयैकवचनं तेन 'आड्' इति
पठितं, किन्तु 'टा' इति । तत्र 'आडिति द्रष्टव्या' प्राचाम् इत्येव व्याख्यातारो
ब्रुवते । तेनेदमेव सिद्धयति यत् प्राचीनेषु व्याकरणेषु तृतीयैकवचनं 'आड्' इत्येव
भूतमासीत्, तत् स्वपरिभाषायां द्विप्रयुक्तानि कर्मणि परिहर्तुं पाणिनिना 'टा'
रूपतां प्रापितम् । परं प्राक्तनव्याकरणसंस्कारवशात् तत्रापि स्मरणरक्षणार्थं
सूत्रम् 'आड्' अपि निरदेसि तेन । तथैव 'जीडि आप' इत्यपि । न हि प्रथमा
द्वितीययोर्द्विवचने 'जीड्' प्रत्ययः पाणिनिना स्वव्याकरणोऽभ्युपगतः, अपि तु
'जी', 'जीड्' इति । प्राक्तनव्याकरणसंस्कारवशात् सूत्रे 'जीडि' इत्यप्युच्चारितम् ।
अन्यच्च-*'कर्मणि द्वितीया'* *'कर्तृकरणयोस्तृतीया'* इत्यादिषु द्वितीयान्तोयादिनां
विभक्त्यं पाणिनिना विहिता, न ॥ द्वितीयान्तोयादिसंज्ञा स्वशास्त्रे कृता,
तत्रापि प्राक्तनव्याकरणदृष्टमज्ञाभिरेवात्र व्यवहार इति व्याचक्षते व्याख्यातारः ।
अन्यच्च *'तितुत्रतपमिस्तुसखसेपुच'* इति वस्तुतः इत्यस्येषु द्विपदं पाणिनिना
पठितं । न चैतेषु वचनं प्रत्यया पाणिनिचारत्र ट्-प्रत्ययेषु पठ्य-से-नस्माद्
व्याकरणान्तरस्था अन्यत्रानुदिता इत्येव वक्तव्यं स्यात् । किञ्च स्तम्भु-स्तुमुप्रभृ-

तिधातवो न पाणिनीये धातुपाठे दृश्यन्ते, सूत्रेषु तु दृश्यन्ते । ते धातवश्च पूर्वव्याकरणसंस्कारेणैव पाणिनिना स्वसूत्रेषु निबद्धा इत्येव स्वीकर्तुमापतति । पूर्वं 'चर्करीतं च' इत्यदादिगणे पाणिनिना, यङ्लुगन्तं तेन गृह्यते इति व्याख्यातार आहुः । न हि पाणिनीये व्याकरणे यङ्लुगन्तं चर्करीतमिति परिभाष्यते, प्राक्तनेष्वेव व्याकरणेषु कारितमिति जिज्ञासन्तं, चिकीर्षितमिति सन्नन्तं, चेकीर्षितमिति यङन्तं, चर्करीतमिति यङ्लुगन्तं व्यवहृतमासीत् । नस्मात् प्राचीनव्याकरणसंस्कारेणैव पाणिनिना 'चर्करीतं च' इत्यदादी सन्निवेशितम् । इदं दिव्यायप्रदर्शितमपि स्वप्नमेव द्रवीयस्य तथा ज्ञापयति यत् पाणिनेः प्रागपि व्याकरणस्य सत्ताऽऽसीत् ।

पाणिनिरष्टाध्याय्यां स्वकीयायां दत्ता प्राचीनान् व्याकरणाचार्यान् स्मरति सादरम् अभिलिखितेषु सूत्रेषु—

१. या सुप्यापिशलेः,	२. वृषिष्टिपिष्टिपे. वार्षपस्य,
३. ओतो गार्ग्यस्य,	४. वृत्तीपादिषु भाषितपुंस्त्वं पुंषुत्रालवस्य,
५. ईं चाक्रवर्मणस्य,	६. श्रुतो भारद्वाजस्य,
७. लङः शाकटायनस्य	८. लोपः शाक्यस्य,
९. अवङ् स्फोटायनस्य,	१०. गिरेश्च सेवकस्य,

मीमांसकमुपदिष्टि. 'संस्कृतव्याकरणाख्यना इतिहास' इत्येतन्नामके स्वकीये ग्रन्थे पाणिनेः प्राग्वर्तिनस्तयोदश आचार्यान् न्यायानपि निर्दिशति, तेनोद्देशेन सिद्धवतीदं यत् ततः प्राक् त्रयोविंशतिराचार्या उद्भवभूयुः । बहुमि प्रमाणानि समुद्भूय आचार्यमीमांसको मन्यते यत् सजातस्य पाणिनेः शास्त्रप्रतिष्ठात् कालात् ४८२१ वर्षाण्यतीतानि । परमाधुनिकानां प्रतीव्यानां विपश्चिता तु मान्यतेषं वरपाणिनेर्जातस्य मायेण २७०० वर्षाणि व्यतीतानि ।

पाणिनीयस्य व्याकरणस्य परममहत्त्वपूर्णं महत्कालावधनस्य धार्तिकपाटोऽस्ति । इममन्तरेण वस्तुतः पाणिनीयं व्याकरणमपूर्णमेव प्रतिमानि । एतन्नलिः काव्यायनीयं धार्तिकपाटमवलम्ब्यैव नैजं महाभाष्यमरचयत् । एतन्नलिभगवत्त एषा हि महाभाष्याख्या रचयन् पाणिनीयं व्याकरणं सरलया सरसया रमिता व्याख्ये । सकलेऽपि संस्कृतवाङ्मये महाभाष्यं वस्तुतोऽद्वितीयो ग्रन्थः । सर्वेऽपि विद्वांसो मुक्तचण्डतपा प्रशंसन्ति ग्रन्थमिमम् ।

शब्दानुशासनस्य (व्याकरणस्य) यानि प्रयोजनानि पतञ्जलिर्महाभाष्ये निजगाद तत्र चेद् मनागपि दृष्यातः क्रियेत तदा व्याकरणस्य महनीयता तद्दी-
योपादेयता तन्महत्ता च सम्यगवबोधुं शक्या भवति । श्रुतिर्धृते यद् वेदानां
रक्षायै व्याकरणप्ययनमपेक्ष्यते । यो जनो लोपागमवर्ण-विस्मरज्ञो भवति स एव
वेदान् साधु रक्षितुमर्हति । तथाहि—वेदे 'जहार' इत्येतस्य क्रियापदस्य स्थाने
'जभार' इत्येतत् क्रियापदं प्रयुज्यते । व्याकरणानभिज्ञस्य दृष्ट्या 'जभार' इत्येत-
त्पठं न शुद्धम् स 'जहार' इत्येतदेव शुद्धं मत्वा 'जभार' इत्येतत्पदमनुशास्यै
'जहार' इति प्रयोक्तुमुपक्रान्तो भविष्यति । उपलब्धैतदीयमिदं स्वाद् वेदोऽनेक-
परिमितपदवान् । अयं हि महान्नर्थो व्याकरणज्ञानशून्यतया निपातितो भवेत् ।
तस्माद् व्याकरणाध्ययनमतितरामपेक्ष्यते ।

व्याकरणस्याध्ययनेन त्रिमूर्ति-विपरिणामस्य च बोधो जायते तस्माद्
व्याकरणमवश्यमध्ययनीयमस्ति । न सर्वलिङ्गैर्न च सर्वाभिर्विभक्तिभिर्वेदे मन्त्राः
सन्ति निगदिताः । ते यावत्तं चक्षुष्यतेन यथापथं विपरिणमयितव्या भवन्ति ।
नास्मै व्याकरणस्यान् यथावत् विपरिणमयितुं शक्नोति । तथाहि 'जभये एवा
जुष्टं निर्वपामि' इत्येतदस्ति वेदवाक्यम् । इदं हि वाक्यमग्निवेद्यकारं वर्णते ।
निर्वापकालेऽग्नित्रेयतामुद्दिश्य मन्त्रोऽयं पठितो भवति परं यदा सूर्यदेवतां
लक्ष्मीकृत्य निर्वापः कृतो भवति तदा 'मूर्याय एवा जुष्टं निर्वपामि' इत्येतेन विप-
रिणामेन पठनीयो भवति मन्त्र एकः । इमं हि विपरिणामं वैवाकरण एव सम्यग्
यथावत् कर्तुं शक्नोति ।

ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः पङ्क्तौ वेदोऽवबोधो शेषश्च-इत्येतस्मादपि हेतो-
र्व्याकरणस्याध्ययनं परमापेक्षितं भवति । वेदस्य पङ्क्तत्वात् पदस्थङ्गेषु च व्याकर-
णस्य प्रधानत्वात् ।

सुलभतया गद्यार्थज्ञानं व्याकरणं विना न भवितुमर्हति ज्ञतोऽपि व्याक-
रणस्य पठनमपेक्ष्यते । इदन्तु विदितमेव वर्णते यद् जिज्ञासुनापरममेव शब्दस्य
कार्यं ज्ञानम् । शब्दस्य ज्ञानं व्याकरणं विहाय न केनाप्यन्येन सुलभेनोपायेन
शक्यम् ।

संक्षेपराहित्यनिमित्तेनापि व्याकरणमप्येवमस्ति । याज्ञिकाः पठन्ति—
"स्थूलशृपतीमाग्निवारणीमनष्ट्वाहीमालभेतेति तस्यां सन्देहोऽयम्—स्थूला यासी
शृपती च स्थूलशृपतीति स्थनमभिप्रेतं निषा स्थूलानि शृण्वन्ति यस्याः सा स्थूल-

शब्देन सह तादात्म्ये सति शब्दस्य परमप्रभूतेनार्थेन सहापि सादात्म्यं भवितुं शक्नोति इत्येतरमाद्यपि हेतोर्व्याकरणस्य ज्ञानं ब्राह्मणमिति ।

वाक्यगतस्य अर्थस्य यथायथबोधनिमित्तेन च व्याकरणं फलनीयम् । वाक्यार्थस्य समीचीनतया ज्ञानं न जायते तावत् न श्रुतेन वा लिखितेन वाक्येन किमपि कार्यं सिद्धयति । परतुतस्तदनवगताय वाक्यन्तु तिरश्चां चच इव निरर्थकमेव । अतः सिद्धमिदं यद्वर्धावबोधनाय व्याकरणज्ञता काङ्क्ष्यते ।

वचसः शुद्धत्वं व्याकरणाधीनमस्ति । व्याकरणं वस्तुनस्ति तद्वति चर्तते । यथा तिगङ्गा वस्तु निर्मलीक्रियते, तद्द्वारेण नृग-रुणादिका दूरीक्रियन्ते तथैव व्याकरण-साधनेन वैयाकरणो विचक्षणः अप्रज्ञानाद् अपसार्थं स्वीकृत्य वाक्यं शुद्धं शुशान्दलितं विधत्ते गृह्णाति च तस्य साहाय्येन यथार्थमर्थम् । मुक्तप्रयोगेण यथाधीनविवरणेन च शब्दार्थयोर्मध्ये ऐक्यभावनाया निर्माणं जायते । तस्या ऐक्यभावनायाश्च फलमिवं भूतं समुत्पद्यते यत् स वैयाकरणः सुधीरसुभरतीव यत् तस्य वस्तुभिः सर्वैः सार्थमेवयमेव । न सः किञ्च वस्तु भिन्नभिन्नपदार्थस्तद्वद्वयमपि वस्तुत एवमेवामिन्नमेव । यत् स तदेव वस्तु, यत् वस्तु तदेव स-इत्येतेन ऐक्यानुभवेन भवति स गहजानवान् । पुनस्तथ परमपदस्य लाभस्य साधनभूतं यद् व्याकरणज्ञानमस्ति तस्याप्ययनमनोज्वरयमेव कर्तव्यम् ।

किञ्च प्रायश्चित्तीया मा भूम इत्येतदर्थं, कृच्छ्रित्तपस्ययानां ध्यानार्थमथ च विभक्तिज्ञानमपि तस्य सुदृढीभविष्यति व्याकरणमभ्येयमवरयम् ।

आचार्यपत्रादिवर्णितव्याकरणाध्ययनप्रयोजनानि हि उपर्यभिहितान्येतानि व्याकरणस्य सदृशां सदीयामनन्वगमिनीशोषादेयतामुत्तरेदुषोषयन्ति ।

तन्त्रं शिष्यं शान्दकान्तिमपि ह्यस्य यादृशं गभीरं व्यापकं विसृतं सूक्ष्मममल रिमर्दानं संस्कृतव्याकरणं विदधदवाप्नुते न तादृशं विचारं भुवि यस्या अपि भाषाया व्याकरणं दुर्लभं समशङ्कते । जगति पृताहसं वनमद् व्याकरणं विद्यते यस्य सादित्यं संस्कृतव्याकरणस्य साहित्येन सदां स्यात् । न किमपि व्याकरणं सत्तुलागपिर्तोऽं प्रभवति । प्रयमन्तु यावन्ति व्याकरणानि संस्कृतभाषा सिद्धानि न यावन्ति व्याकरणानि काप्यन्या भाषा निदुषयति । अस्याः संस्कृतभाषाया एता हि व्याकरणानुल्लभा संस्कृतभाषाया प्राचीनममर्ता च आधयति । शिष्यं संस्कृत-व्याकरणं मुदिरय यावन्तो व्याख्याग्रन्था भाष्यग्रन्था आलोचनाग्रन्थ-ग्रन्था अन्यविषाह ग्रन्थाः प्रगीता अभून् न तावन्तरतादाता ग्रन्थाः कस्या

अपि अन्यस्या भाषाया विरचिता अजायन्त इत्येतत् सत्यं सर्वविदितम् ।
कस्या हि भाषायाः व्याकरणे जटाप्यासी-महाभाष्य-वार्तिकपाठ-वाक्यपदीय-
परिभाषेन्दुसोत्तर-वादित्वा-मनोरमा-सिद्धान्तकौमुदी-नृहृद्वैयाकरणभूषण-तत्तिनाद-
सम्प्रदायैस्तु य-वैयाकरणभूषण-व्युत्पत्तिवाद-स्फोटवाद-स्फोटसिद्धिप्रभृतयो हि मह-
द्यशो ग्रन्थाः शोभन्ते ? कस्या हि भाषाया व्याकरणे पाणिनि-पतञ्जलि-कार्यापन-
कैयट-भर्तृहरि-नीलकण्ठ-नागेश-वररत्नि-जयादित्य-पुरषोत्तमदेवभट्टोजिदीपित-पण्डि-
तराजजगन्नाथ-अप्यदीक्षितप्रभृतयः संख्यातीताः संख्यावन्तः सञ्जाताः ? कस्या
हि भाषायाः व्याकरणोपरि लिखितस्यैकस्यैव ग्रन्थस्य पुतावन्तष्टीकामटीकामग्न्याः
प्राप्यन्ते पावन्तष्टीकामटीकामग्न्याः अस्याः संस्कृतभाषाया अष्टाध्यायीनामकस्य
ग्रन्थस्य ?

संस्कृतव्याकरणमत एव तु संसारस्य सर्वेऽपि विद्वांसो मुक्तकण्ठतया
प्रशंसन्ति । प्रो० मोनिषरविलियम्सो यद्वलि—

संस्कृतव्याकरणं तस्य मानवमरितम्बस्य प्रतिभाया आश्चर्यान्तं निदर्शनमस्ति
यत् न कोऽपि देशो नेमं समर्थं पावदपि पुरो निघानुमशकत् ।

प्रो० मैक्समूलरो गद्वलि—भारतीयानां व्याकरणं संसारवर्तिनीनां सर्वांतामपि
जातीनां व्याकरणेभ्यो गरीयो मदीयश्च ।

कोल्युकः शंसति—व्याकरणस्य ते नियमान्तरां सतर्कतापूर्वकं कृता
अभून् । शैली च तदीयातितरां प्रतिभापूर्णा । सर डब्लू० डब्लू० ह्युपटोऽभिद-
धाति—संसारस्य व्याकरणेषु पाणिनीयं व्याकरणं श्रेष्ठं तिलकस्थानशोभि । तदीया
वर्णशुद्धता भाषाया घावन्वयसिद्धान्तः प्रयोगविषयश्च अद्वितीयाः अपूर्वाश्च
सन्ति—यस्तुतः संस्कृतव्याकरणं मानवमरितम्बस्य परममहत्त्वपूर्णं आविष्कारः ।

प्रो० डी० होरयारसकी कथयति—संस्कृतव्याकरणं मानवीयप्रतिभायाः सर्वोत्त-
मामु रचनास्त्वन्यतमा रचना राजते ।

संस्कृतव्याकरणं स्वां भाषां स्वकीशलेन परामेव विचित्रनां परामेव रमणी-
यतां परामेव विविषतां नयति । सत्कारणात् संस्कृतभाषा वानुनागार इव
तैरनैरनन्तैर्विपुलैः परमाश्चर्यकरैर्विचित्रविचित्रैः सुन्दरसुन्दरैः पदार्थरसक्रिय-
माणा प्रदर्शनीय, परममयाद्दृष्टार्थोभिर्भूयोभिः, सत्प्राणीनै रनैर्बहुलैस्तैः
राज्य विभुमादिभिरगाधैश्चार्थोभिः सुममृदुः सुशोभिनो रसाकर इव, सञ्जातारित ।
तथादि संस्कृतव्याकरणं सन्धिभिः संस्कृतभाषां नितरामेव मनोशं विदधानि,

तत्समाप्तैस्तौ विचित्रैर्नैव प्रकारेण गुरुनां नयदपि लघुतां प्रापयति । तद्वारकैः
स्वभावाया वाक्यानि नितरामेव नवनवतया पेक्षालानि-विदधत् समुपलब्धं
भवति; तत् तेषां सहायतया वाक्यस्थान् भागान् अद्भुतैरेव विधिनाभिग्नयन्ति;
तत् तान्यवलम्ब्यैकमेवार्थं विविधया रीत्या प्रकाशयितुमुपक्रमते । अत्रास्मिन्
विषये त्रिचतुरदाहरणानां समुपन्यासो न स्यादनुचितः—यत्ता लेखको वा 'कृष्णो
देवताभ्यो गरीयान्' इत्येतद् वाक्यम् 'अतिदेवान् कृष्णः' इत्येतेन प्रकारेणापि
षट्पु लेखितुं वा स्वतन्त्रम् । 'स्वर्दीर्घं प्रतिबन्धु मां संपदतीरयेतं भागं कीदृशेन
भक्ष्येन रूपेण प्रकटीयारयस्यहो संसृष्टव्याकरणं स्वकीय-कारकव्यवस्थासहायतया
'स्वर्ं मामनुते' इति । कपिला विष्णुं चातजनितप्रस्यूहानामागमनं सूचयतीत्येत-
द्विषमम् कियपरिमितपदैश्चास्तरविधिपूर्वकं संसृष्टव्याकरणं कारकविषयिण्या
स्त्रीयया व्यवस्थया प्रकाशयितुमुपक्रमे 'वाताय कपिला विष्णु' इति । यत्रातिदी-
र्घव्यादैश्चतुपमाज्यं सुआनेभ्यो दीयते तदुपहासार्थं संसृष्टव्याकरणं आपायां
वाक्यं कीदृशेन सौष्ठवेन सन्निवेशयति तदपि इत्यताम्—

"सर्विषोऽपि स्यात्" इति । नस्तुतः संसृष्टव्याकरणस्य तु प्रतिप्रकरणं
नानाविधैर्वैचित्र्यैः संख्यातीताभी रमणीयताभीरभ्यमस्ति तस्मीन्द्यावलोकनान्तु
कदापि न चित्तं तृप्यति । मन्त्रिषु 'सन्ध्रम्भुः', 'सन्ध्रम्भुः', 'सन्ध्रम्भुः',
सन्ध्रम्भुरित्यादीनि विचित्रतावहानि रूपाणि, सुवन्ते 'अमुमुयद्', 'अवमुयद्',
'अवप्रथद्' इत्यादीनि निञ्ज 'गत्राङ्', 'गत्राग्'; 'गोअङ्'—'गोअग्'; 'गोऽङ्'—
'गोऽग्'; 'गत्राङ्-गोअङ्-गोऽङ्' इत्यादीनि परमकौतुककारीणि रूपाणि भजना-
नानि पदानि पर्यवेष्टय को न प्रधीः प्रसीदतितराम् । तिङ्प्रकरणं तु किमपि
प्रिस्मपकारि छलितमेव मग्दुनवाननं तत्र भाति । तत्र विचित्रविचित्राः धातुतरदा
शोभन्ते । तेषां तरुणां कुमुमानि स्वकीयेन दिव्येन सौरभेण स्वकीयेन नानावि-
धेन रूपसौन्दर्येण स्वकीयया अनुपमवैवाभया सर्वेषामपि मनांसि नितरामेव
परिप्रीणयन्ति । तत्र प्रायेण वीचितमिदं जायते यदेकमेव सुमगनेवानेरानि
आश्चर्यसागरानिमग्नकारीणि संहतनानि विमर्ति । इत्यतां षण्म पञ्च-एव गुपधातु-
लिङ्येकवचने प्रथमपुरुषे कियन्ति रूपाणि प्रदर्शयति—'गोपायाञ्कार'; 'गोपाया-
ग्भूव'; 'गोपायामास'; 'गुगोप' । सम्प्रति 'उर्णुम्' धातोर्द्वि प्रथमपुरुष पञ्च-
वचन एव केवलं धीच्यताम्—'और्णुमीत्'; 'और्णुमीत्'; 'और्णुमीत्'; 'और्णुमिष्ट';
और्णुमिष्ट इति । 'धूज्' धातोः केवलं छटि प्रथमपुरुष पृकवचनेऽधुना रूपधियं

विलोकयन्तु सुधिय—‘धुनोति’, ‘धुनोति’, ‘धुनानि’, ‘धुवति’, ‘धूतयति’
‘धयति’; ‘धातयति’; ‘धयते’ इति । सर्वधात्रात्मन्मभ्यं गणगतामां धानूनां
रूप-धिया प्रदर्शनम् । संस्कृतव्याकरणेतिहन्ताध्यायन्तु यीक्ष्य ज्ञातं जायते, यन्
संस्कृतभाषाया व्याकरणं किमस्ति । इदं व्याकरणमेव यदिमा भाषा पुरातन-
तमो एषाधिकार्यदेसीयामपि सम्प्रत्यपि जीवयति । तिङन्ते हि प्रसिद्धा भूविष्टा
धातयः सन्ति ये विचित्रतमानि रूपानि गृहीत्वा समुपदिष्टा भवन्ति । तेषां
मेदृशं वेदृशमनिदृशञ्च अन्यानि च यद्वृत्तिर्यैचि-याणि समप्रमपि विश्वमनितरं
धिन्वति । अधुना भूधातोरेव प्रक्रियासु केवलं लुङि तत्रापि केवलं प्रथमपुरुषे
तत्रापि एकमात्र एकवचने रूपमाधुरीमीदृशतां प्रेषायन्त—अधीभवत्, अधुभूयान्,
अधीभूविष्ट, अधोभूवी-अधोभोः, अधायि, व्यत्यमविष्टेति । इदानीं भूधातो
वृत्त्याययानां योगान् विचयित्वा कौटुम्भिकानि च रूपानि जायन्ते तानि विलोक्य
मीदृशतां मनीषिणः—मजित्तम्यम्, अजनीयम्, सत्यम्, भाष्यम्, भूतः, भूतयान्,
भवन्, भवन्ती, भविष्यन्, भविष्यन्ती-भविष्यन्ती, भविष्यन्, भूया, सम्भूय,
भविता, भवित्री, भूयुः, भविष्णुः, मायुकः, रिभूः, विभुः, भू, भूतिः, भायः,
भयः, भयनम्, भुवनम्, भूमिः, भूतिः, भूतः एवं हि सर्वेष्वोऽपि धातुष्वो
पधातुम्भवं कृत्स्न रूपानि समुद्भवन्ति । इदं हि संस्कृतभाषाया व्याकरणमेव यत्र
तिष्ठद्-शोदमकारस्य, सप्तगद्गप्रदेशस्य पञ्चगव्यस्य अजुनीभयस्य पञ्चगवा-
लस्य पुरोडाशस्य रूपवत्कार्यस्य केशांशेति जग्यस्य, रग्यपथस्य देशस्य वृद्धेःस्य
अपथस्य च जनपदस्य वर्ज्यस्य बौमुदगन्धीपुत्रस्य वृद्धस्येति विज्ञानदेशां
महत्तायां पदार्थानां विचित्रविचित्राणां स्थितयध्वरात्मनि मन्त्रप्रकरणे । व्याकर-
णस्य शास्त्रस्य अध्यायानि मन्त्राणि प्रवर्तमानि मद्राग्नि सन्ति तथैव तदीयं
तद्विप्रप्रवर्तनमपि मद्राग्निम् । तस्य सुपमापि अद्वितीयम् । तस्य पद्विरनुपमैव
तस्य पद्वि वागमोचरीव । नो भुवि पृतादहं पुमान् यो हि तदीया धिपमाञ्जोव
म नन्दति न शुभति न विमयमुपैति । श्रीचयना मनाह् सार्वभौमिर्नृत्तमिदं-
रिमन् अयं प्रभुर्न शरीरेति एवं चानुरधिक्त्रयस्य-नुपि-‘शरीरा’, अग्नि-‘शरीरम्’,
टटि-‘शरीरिकम्’, द्वे-‘शरीरिणम्’, टपि-‘शरीरिकम्’, ‘कवि-‘शरीरिकम्’-इत्येतानि
रूपानि विभन्ति । अथवेदेषु कृत्स्नरूपां यति-ब्रह्म, ब्रह्मि-बौधेयः, ये
पुराणि इत्येतानि रूपानि सम्भवन्ति । शुद्धस्य भाव इत्येतस्मिन् अयं शुद्धदात्
व्यपि इने शीरुपम् अथ च इमनिचि कृते शुद्धिमेति रूपं निष्पद्यते, अवारपा-

दृश्येतास्माद् भार्गवोऽयं सप्रवचये कृते कियन्ति रूपाणि भ्रून्तीति धीशन्ता
विपश्चित-अवारपादीण-अजारीण, शारीण-पाराजारीण इति । अयमनयोरनिश-
येन् पटुरित्येत्तस्मिन् अर्थे तस्य पटुनर इति ईयसुनि पटीयान् इति ॥ भवति ।
सर्वेभ्यनिदायेन प्रिय इत्येतास्मिन् अर्थे प्रियसन्दादिष्टनि प्रेष्ठ इत्येतां विधानि अने-
षानेकथमन्वकारपूर्णानि रूपाणि दामोचराणि आयन्ते । स्त्रीप्रणयप्रकरणमपि
स्वामतिद्वयी लक्ष्मीं प्रद्वयं विश्रानामपि समेषां चेतांसि मतांधितभादेन ह्यो
दिशमावर्तयति । अहह तत्र पाणिशृङ्गीर्तां पाणिशृङ्गीतां चन्द्रमुखीं मुखेर्दीं मुञ्जघनां
शत्रिपो यतीं फरभोहं धुवति गोपीं कामुकीं कामुकामभ्याश्च गङ्गायानीन्द्राणी-
मनायीमनायीप्रभृतिधुनीलायदातविभाविसाविता गुरो निधाय व्याकरणमुप-
रोति जगद् भृशम् । वस्तुनस्तद्व्याकरणमहिम्नो गानं केन विधिना धार्यं येन
पुनः तिरो धूमन्ते । नमो नमो व्याकरणशास्त्रपाय ॥

उद्गमः—साहित्यशास्त्रस्योत्पत्तिमधिकृत्य का-यमीमांसाकारो राजशेखरो
यामारयायिकां समुपस्थापयति सा ज्ञायति यत् श्रीरुष्टः परमेश्वरैरुष्टादिमध्य-
स्तुपपद्ये शिष्येभ्य उपदिदेश । एतेन कथनेन शास्त्रस्यास्याविर्भावो भगवतः
शङ्करात् निश्चितो जायते । परमेतादृशीषु आख्यायिकामु न सम्प्रतिको वैज्ञानिक-
कालः भ्रष्टः । काव्यसौन्दर्यस्थापायनानि यानि गुणरीतिष्वन्वयलङ्कारादितरानि
साहित्यशास्त्रे विविक्तानि तानि सर्वाण्यपि तत्त्वानि मूलतो वेदेषु प्राप्तानि भवन्ति
तस्मात् साहित्यशास्त्रमपि स्वोक्तार्थमुपादानानि नामग्री वा वेदेष्वेव लेभे—
इत्येतेनैव सत्यमस्ति । वेदः स्वयमेव 'अमरकाव्यम्' इत्येतेन नाम्ना भुवन-
निश्चितः—“देवस्य परस्य काव्यं न अमरं न जीयति” । एवं स्थिते साहित्य-
शास्त्रस्य जन्मदात्री भुतिमानैव सिद्ध्यति । इदन्तर्वेपर्यं वेद-वेदाङ्गाविषु केवलं
साहित्यशास्त्रस्य तत्त्वानि समुपलब्धन्ते न च सर्वे शास्त्राणि प्रत्यक्तयाऽप्रत्य-
क्तया वा तस्य शास्त्रीयं निरूपणं कुर्वाण्यनि रक्षानि जायन्ते । तदीयं शास्त्रीयं
निरूपणन्तु भरतमुनि-ममयात् प्रारब्धं भवति । भरतमुनेः समयमधिकृत्य विदुषां
सन्ति निम्नलिखितानि कर्ताणि । तस्य (भरतस्य) कालो विक्रमात् प्रागर्तिशतक-
द्वयमारभ्य सङ्क्रांतिं दानकह्वयं यावद् यो विद्यते तस्यान्तराले सुप्रसिद्धिः
प्रायेण विनिम्नयते । अतः साहित्यशास्त्रस्य निर्माणं प्रारम्भ्यन्तर्मूलं भरतसमयात्
परं तस्मिन्मार्गस्यावसानं हि ईशवीयाष्टादशतत्वेऽभ्यर्त्तम् । तस्येतिहासः पञ्चांगो
सहस्रद्वयम् अभिमन्याय विनोदः संलक्ष्यते । तस्मात् तद्विरचनानेहा साधाम् मृशम्
स्वीक्रियते सुप्रसिद्धिः । निम्नामस्तं चतुर्षु भागेषु विभज्यते—

१. आदिमः कालः (अज्ञातकालाद् भामहं यावत्)
२. रघुनामकः (भामहात् आनन्दवर्धनं यावत्—६०० तमसंश्लाद्वा
८०० तमसंश्लान् उपर्यन्तम्)
३. निर्जयामकः (आनन्दवर्धनात् मम्मटपर्यन्तम्—८०० तमसंश्लाद्वा
१००० तमाद्यपर्यन्तम्)
४. व्यासनामकः (मम्मटात् विधेधरपर्यन्तं) यावत्—१००० तमसंश्लाद्वा
१०५० तमाद्यपर्यन्तम्)

प्रारम्भकाले भरत-भामदावेषु मुण्यावाकायी प्राप्तेते । भरतः स्वरीये
माध्यमाग्रे रमं नाट्यस्य तत्त्वानि सुन्दरतया वर्णयन् द्रव्योक्तो भवति । न तत्र
श्रीः चतुरोऽष्टाशान् दश गुणान् दश दोषाश्चोक्तित्वम् प्राप्यते ।

तदीयं नाट्यशास्त्रं वस्तुनो बीजभूतमेव । गच्छता कालेन विद्वांस आचार्यास्त-
द्रतान् विषयान् वित्तैर्बुः । भरतानन्तरं मेधाविद्वदप्रभृतयः कतिपये विद्वांसोऽजा-
यन्त परं न तेषां ग्रन्था उपलभ्यन्ते । आम्ह ण्य साहित्यशास्त्रस्यातः प्रथम
आचार्यो मतः । कान्यालङ्काराभिधस्तदोयो ग्रन्थः साहित्यशास्त्रस्य मुख्यः
प्रथमो वा ग्रन्थः स्मृतः । रचनात्मककालः साहित्यशास्त्रस्य महत्त्वमयो कालो
राज्यते । अस्मिन् काले सञ्जाता रचनाः वस्तुतः साहित्यशास्त्रस्य गौरवशालिन्यो
रचनाः सन्ति । एतस्मिन् काले साहित्यसंनारे अलङ्कार रीति-रस-ध्वनिनामकाश्च-
त्वारः सम्प्रदाया घोषिता अभूवन् । अलङ्कार-सम्प्रदाये 'मामहोदध-रुद्राष्टाः, रीति
सम्प्रदाये दण्डिवामनौ, रससम्प्रदाये लोसठ-शङ्कुक-भट्टनायकप्रभृतयः, ध्वनि-
सम्प्रदाये च आनन्दवर्धनः समज्ञायन्त । निर्णयामरः कालोपि महीयान् कालः
साहित्यजगति मतो भवति । एतस्मिन् काले बहुधा साहित्यशास्त्रपारावारीणां
उदपद्यन्त । ध्वन्यालोक-लोचनटीकाकारः अभिनवभारती-निर्माता आचार्यो
अभिनवगुप्तः, चक्रोक्तिप्रोपितकारः कुन्तकः, व्यक्तिविवेककारो महिममहः काल-
स्यास्य प्रधाना आचार्याः सन्ति । रुद्रभट्ट-भोज-राज-धनिक-धनजया अपि काल-
मिमगधितरुः । आचार्यकुन्तको चक्रोक्तिं प्रतिपाद्य प्राप्तुषेण, चक्रोक्तिमग-
दायं प्रतिष्ठापयामास, महिममहः स्वरचनया ध्वनि-सिद्धान्तं निराकृतम् ।
क्यालपामरः कालोऽपि नैजं महिमानं निदधाति । कालोऽयं दीर्यतमः । प्रायेण
७५० वर्षाण्यभिव्याप्य सन्तिष्ठते । अस्मिन् काले हेमचन्द्र-विश्वनाथ-जयदेवाः
द्विराः साहित्यस्य सर्वान्यज्ञानि समीचीनतया वर्णयामासुः प्रतिपादयामासुः ।
रुद्रकः अप्ययदीक्षितः अन्ये च कतिपये अलङ्कारेष्वेव रचिं दर्शयामासुः ।
शारदातनय-शिङ्गभूषाळ-भानुदत्तप्रभृतयः साहित्यरुमिदास्तविवेचने प्रशंसनीय-
मुद्योगं चक्रुः । रुषगोरवामी विद्यावामस्यां च प्रयत्नं कृतवान् सोऽपि रत्ना-
नीयः । राजशेखर-खेमेन्द्रागरचन्द्रादिका विद्वद्वरेण्याः कश्चित्कालेऽपि ग्रन्थान्
अजग्रन्थन् ।

आचार्य-मम्मटस्य तु साहित्यसंसारे अजनारो वागदेवताया अवतारत्वेन
वक्ष्यते । १००० तमे शतके प्रादुर्भूता प्रतिभेयमलौकिकी साहित्यशास्त्र-
सम्बन्धितः सिद्धान्तान् निर्याद्य समन्वयात्मिकानां शैल्यां निरूपितवती ।
आचार्य आनन्दवर्धनो यदि ध्वनिविरोधिनः सिद्धान्तान् प्रत्याख्याय ध्वनि-
सिद्धान्तस्थापनद्वारेण साहित्यशास्त्रस्य सत्तां शास्त्रजगति द्रष्टव्यामान, नदा

आचार्यमण्डलः काव्यप्रकाशं प्रणीय साहित्यिकानां समये रचयित्वा प्रागुत्तिव्यां सहस्राब्द्यां सञ्जातानामाचार्योणां वृत्तीः सम्यगवगाह्य तामां सारभाषां निहितवान्, साहित्यिकान् विपर्याय सर्वान् दोषनिरहितायां सर्वोद्गुणान्तरायां भाषायां प्रस्तुतीकृतवान् किञ्च रत्नप्रतिगुणालङ्कारादीनां सर्वेषां महत्प्रमुखादेयानां वैति-
ष्टयञ्च यद् यदस्ति तत् तत् सर्वलं साधुतया दक्षितवान् ।

इत्थं तत्तत्सम्प्रदायगता आचार्याः सर्वेऽपि साहित्यशास्त्रं प्रतिष्ठापयितुं तस्य शास्त्रेणैव साधयितुं तस्य सर्वान् पिच्छान् निष्पादयितुं निरूपयितुञ्च पूर्ण-
मनोयोगपूर्वकं प्रयासं विद्वेषुः । तेषां प्रयासादपिरामात् यस्य साहित्यस्य बीजानि
नष्टानि वा वेदादिषु विकीर्णान्यासंस्तानि शास्त्रीयं रूपमधिगम्युः ।

काव्यस्यात्मा—साहित्यशास्त्रिणामग्रे 'काव्यस्यात्मा कः' ? इत्येव प्रश्न
उपस्थित आसीत् । एतादृशं किं तदस्ति वस्तुनः प्रधानमस्ति येन काव्यवत्त्वाधानं
जायते—इत्येतस्याः समन्धायाः समाधानार्थमेकैकं मनीषिणः प्रयत्नमिरे । केचन
अलङ्कारमेव काव्यस्य जीवन् मन्वन्तेस्म तदितरे गुणान्, तदन्ये रीतिं, तदपरे च
ध्वनिं काव्यस्य प्राणभूतत्वेन विचारयन्ति स्म । काव्यस्यात्मनमधिकृत्य सञ्जातायाः
समीक्षाया विविक्तता नवनवसम्प्रदायान् उत्पादयामास । एषां सम्प्रदायानां
मध्ये ध्वनिसम्प्रदाय एव 'काव्यस्य आत्मा कः' ? इत्येतस्य प्रश्नस्य युक्तिमत्तत्वं
शुद्धिप्राप्तं लक्ष्यितं सुतं चोत्तरं दातुमद्यत । एष सम्प्रदायः 'काव्यस्यात्मा
ध्वनिः' इत्येतत् स्वकीयं मतं बलीयसीभिर्बुक्तिभिर्विरीषोभिस्तैः पुष्टतरैश्च प्रमाणैः
प्रतिपाद्य तस्य सुततां साधयामास । सः ध्वनिविरोधे समुपस्थापिता वैधाकरण-
वेदाभिल-मीमांसक-नैयायिकानां युक्तीनिराकृतवान्, किञ्च ये केऽपि साहित्यशास्त्रि-
णोऽलङ्कारं वा गुणं वा रीतिं वा बलौकिकं काव्यस्यात्मत्वेन किंवा प्राणत्वेनोपपा-
दयाम्यभूतुस्तेषामपि गुरुरित्वांस् सर्वान् युक्तीधिच्छेद । ध्वनिमतं प्रस्तुतस्तु
रसमनस्यैव विकसितं स्वरूपमस्ति । आचार्यभरतः प्राधान्येन रूपेण (रस-
काव्यम्) मेव दृष्ट्वा निधाय तदीयां मीमांसाद्वये । आचार्यगन्दर्वधर्तनादिका
ध्वनिसम्प्रदायस्य आचार्याः किञ्च ध्वनिपरिपोषकाः अङ्कितसूत्रास्तद्विचारं
हि व्यापकदृष्ट्या कृतवन्तः । तस्यैव वाच्यो भवितुमर्हति, स ध्वन्य एव भूया
स्यात् प्रत्ययः—इमां विचारधातुमुपसारयितुम् आनन्दवर्धनो ध्वन्यालोकमव-
तारयामास । तावदेव ध्वन्यमेव प्रधानं तत्त्वमित्येतत् तदीयं मतमाचार्यमण्डल-
मिनयगुप्तश्रान्धमन्येताम् । मण्डलस्तु ध्वन्यस्य विविष्टतां साधयितुं यं प्रयत्नञ्च-

धार स तु न केवलं ध्वनिमतं सुष्ठुतया प्रतिष्ठापयामास अपि तु साहित्यशास्त्र-
मपि शास्त्राणां श्रेण्यामाययामास । तत्रासीनञ्च साहित्यं रसगद्गाधरकारः पण्डित-
राजो जगज्जाधस्ततोऽभिविवेच ।

रसः—रसमात्रद्रव्यस्य प्रथम आचार्यो मरतः स्वकीये नाट्यशास्त्रे पठे
सप्तमे चाध्याये रसरस्य भावस्य च यत्निरूपणं प्रस्तुतञ्चकार तत्साहित्यसंसारो-
पयोगेव घस्तु । भरतस्य 'विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगादसनिष्पत्तिः'—इत्येतद्-
रस-सूत्रे भिन्नभिन्नतया व्याख्यां कुर्वन्त आचार्याः प्राप्नुयन्ते । व्याख्याकारेभ्योपायेषु
चाचारः सन्ति मुख्यतः ते सन्ति इमे—(१) भट्टलोचनः, (२) साङ्करः, (३) भट्ट-
नायकः (४) अभिनवगुप्तः ।

भट्टलोचन उपाधिवादी अस्ति । स रसं विभावानुभावेः कार्यं मन्यते । तन्मतं न
रसः अनुकार्यः (सीतारामादी) मभित्तिष्ठति । अनुकारिख्यात् स नटे प्रतीयते ।
विभावस्तमुद्भावयति, अनुभाव उद्भावितं तं प्रत्यापयति सद्धारिभावश्च प्रतीति-
पर्यं नीतं तमुपचिन्तां प्रापयति—इत्येतत् स रसं लक्षणीकृत्य स्वमतं प्रकटी-
करोति । श्रीमत्साक्षात्तानुयायी आचार्योऽयम् ।

अस्ति साङ्करः अनुमितिवादी । स रसं मानुषार्थनिष्ठं मन्यते । सद्विधारेण
न मद्गतो भवति । अभिव्यक्तकीशलेन तांस्तान् भावानुभावान् प्रदर्शयन्तं नटं
रामं मत्वा सामाजिको रसस्य स्थितिं नटेऽनुमिमीते । वास्तवावशीभूतवाद्य भः
(नागाजिकः) अनुमीयमानं रसमास्वदते—इत्येतद् रसविषयकं मतं साङ्क-
रपारित । अयमाचार्यो न्यायसाक्षानुगामी ।

भट्टनायकोऽस्ति भुक्तिवादी । तस्य रसरिषये विचारोऽयम्—रसस्य निष्प-
त्तिर्न अनुकार्ये न च अनुकर्तरे भवति न तु सामाजिकेनानुभूयते । रसरस्य
अनुकार्यगतताया वा अनुभूयमानताया अङ्गीकरणेन तु सम्बन्धः सामाजिकेन सह
स्थापित एव न भवितुमर्हति । एवं स्थिते सामाजिकरसस्मात् कं स्वाधं लभेत् ?
तदुत्पत्तिः सामाजिकगतेत्येतदपि स्वीकरणं नोचितम् । तदुत्पत्तेः सीतारविभाव-
जन्यतात् । सीतादिभ्यः रामजन्यं विभावदिभ्यः भवितुं दास्युच्यन्ति न च रामा-
जिकान् प्रति । साधारणीकरणव्यापारेण सीता-रामादियम्यदव्यक्तित्वं दूरीभवति
तत्र (सीतारामादी) सामान्यरान्तरायादिरूपमेवावतिष्ठते तस्मान् तेऽनुकार्याः-
तिराराममभूतयोऽपि—विभावदिभ्यः भवितुं सामाजिकानां हृतेऽपि सामर्थ्य-
मुपयति । इदं हि साधारणीकरणं भावद्वयव्यापारेण निष्पद्यते । साधारणी-

वरण्याद् यद्वा सामाजिकान् प्रति परीया. परकीयत्वविहीना भवन्त. स्वकीयत्वे परिणमन्ते तद्वा भोजन्यव्यापाराद् ते सामाजिकस्तं विभागादितं भोक्तुमारभन्ते । इत्थं हि रस्य सामाजिकानुभूतिगतो जायते । रसमुद्दिश्य महनायकस्यैवमस्ति मनम् । सोऽप्यदाद्यानुगामी आपार्य एव ।

अभिनवगुप्तस्य यादोऽभिव्यक्तिवादनाम्ना ज्ञिप्यात् । तस्य मतमिदम्—सामाजिक-हृदयस्थितः स्वाभिमा एव रसानुभूतेर्मित्तं भवति । सामाजिकस्य मनसि पात्रत्वरूपेण रसादिस्वाभिमाया ये स्थिता भवन्ति ते आधारणीकरूपेण समुपस्थाप्यमानाभ्यो विभागादितमग्रीभ्य उद्धृत्वा जायन्ते ततश्च ते तन्मयी-भारतया प्रज्ञात्वाद् इव आनन्दाधायका भवन्ति । सामाजिकस्तदुपभोगात्तरे निगान्तमेव वेद्यात्तरस्यैवर्गं शुभ्य. स्वज्ञापने ।

आचार्योऽभिनवगुप्तो न भावक्यं न च भोजक्यं नाम स्वापारमाश्रित्यते ।
स केवलं स्वभूतान्वयव्यापारं रसाभिव्यञ्जनाप्रयोजनेन रञ्जितुम् । स्वज्ञता-
व्यापाराद्देहगतान् स साहाय्यज्ञानानुगामी वर्तते ।

—इति.—अनुपदमेकाभिहितं यद् रसो न पाप्यो भवति । काव्ये विभावानु-
भावन्यप्रारिणमेव वचनं दिश्यते । तेषां संयोगान् स प्रतीतिमायानि विद्या तस्य-
स्मरणमेव भवत्येव एव स्थितिवारणं 'रस' इति बोध्या 'रसप्यनि' इति यद्वि ।
इति. क इत्यत्र स मूले—

त्रिधः । अयं लक्षणासूत्रनिर्लक्षणाभाधित्य प्रजन्ते । अभिधामूलध्वनिरपि असंलक्ष्य-संलक्ष्यक्रमभेदेन प्रथमं द्विविधः पुनश्च संलक्ष्यक्रमभेदो ध्वनिः शब्द-शक्त्यर्थशक्त्युभयशक्त्युद्भूतभेदेन त्रिविधः । यस्त्वलङ्कारगतत्वेन शब्दशक्त्युद्भूतो ध्वनिर्द्विविधः, अर्थशक्त्युद्भूतो ध्वनिश्च द्वादशविधः । उक्तञ्च द्वादशविधतामुद्दिश्य दर्पण एवम्—

वस्तु चाऽलङ्कृतिर्वापि द्विधार्थः सम्भवी स्वतः ।

कवेः प्रीतिरपि सिद्धो वा तज्जितद्वयं चेति पट् ॥

यद्भिस्तैर्व्यञ्ज्यमानस्तु यस्त्वलङ्काररूपकः ।

अर्थशक्त्युद्भूतो व्यङ्ग्यो यानि द्वादशभेदानाम् ॥

उभयशक्त्युद्भूतयो ध्वनिरेक एव । सङ्कल्य सर्वान्-इमान् भेदान् ध्वनिरष्टा-दशधा । ध्वनेर्मुखा भेदास्तु एन एव । अयान्तरभेदेन तु सहस्रशो भवन्ति । ते हि सहस्रशो भेदा ध्वनेर्व्यापकतां ज्ञापयन्ति ।

— काव्यम्—ध्वनिवादिनः काव्यं भेदार्थं विभज्यते—यस्मिन् काव्ये व्यङ्ग्य-स्य प्रीतिरप्य भवति तत् ते ‘उत्तमम्’, यस्मिन् काव्ये व्यङ्ग्यार्थो वाच्यार्थात्ताधिको रमणीयो भवति तत् ‘मध्यमम्’, किञ्च यत्र व्यङ्ग्यपरहितगुणालङ्काररहितशब्दार्थानां मन्विष्येभ्यो भवति तत् काव्यं ते ‘अथर्वम्’ इति आमनन्ति । उक्तञ्च मम्मटेन काव्यप्रकाशे—

“इदमुत्तममनितविधि व्यङ्ग्ये वाच्यान् ध्वनिर्बुधैः कथितः ।”

“अतारुशि गुणीभूतव्यङ्ग्यं व्यङ्ग्यं तु मध्यमम् ।”

“शब्दचित्रं वाच्यचित्रमथर्व्यं स्ववरं स्मृतम् ।”

अत्र नाम काव्यमव्यङ्ग्यत्वात् अभिनयगुप्त-रिश्चनायप्रवृत्तयः काव्यकोटी न निदधति । ध्वनिषु रसध्वनेः सर्वोत्तमत्वाद् यत्र तस्य सौन्दर्यं परिस्पष्टते पण्डितराजो जगन्नाथरत्नाव्यम् उक्तमोत्तमराव्यमिति मन्यते ।

काव्यस्य लक्षणं साहित्याचार्यरत्नेरविधं कृतम् । अत्र केपलान्न प्रयत्ननाम-धेयानामाचार्याणामभिमतानि काव्यलक्षणान्युद्भिज्यन्ते—

- (१) शब्दार्थौ सहितौ काव्यम्—आमहः
- (२) काव्यशब्दोऽयं गुणालङ्कारसंस्कृतयोः शब्दार्थयोर्वर्तते—धामनः
- (३) शब्दार्थौ काव्यम्—रुद्रः
- (४) अत्रोपी सगुणी सालङ्कारी च शब्दार्थौ काव्यम्—देमचन्द्रः
- (५) शब्दार्थौ निर्दोषौ सगुणौ प्रायः सालङ्कारी च काव्यम्—वाग्भटः

(१) गुणलङ्कारसहितौ शब्दार्थौ द्योतयन्ति—विद्यानाथः प्रतापमुने—

(७) शब्दार्थौ वपुरस्य तत्र विद्युर्गताभ्यामप्यपि ध्वनिः—विद्याधरः पृथक्वाक्याम्
पुनः। काव्यलक्षणानां दर्शनेन ज्ञायते इदं यत् एते काव्यलक्षणकारा भाग्य-
वामनप्रभृतय आचार्याः काव्यत्वस्य स्थितिं शब्दार्थयोर्ममयोरपि स्वीकृत्यन्ति ।
भागेशः “काव्यग्रन्थस्य प्रयोजनं समाख्याद्वयभूतत्वं शब्दार्थयोर्ममयोरपि दृष्टं
भवन्तीत्येतदभिधाय पण्डितराजजगन्नाथस्य काव्यग्रन्थमः दृष्टुमिष्टं दृष्टेदेतन्मतेऽ-
र्थं दर्शयन् काव्यत्वं शब्दार्थयोर्ममयनिष्ठमिष्येतास्वीकृत्यन्ति काव्यग्रन्थानां शब्दार्थौ
मते भिन्नाः प्रदर्शयति । पण्डितराज ‘समाधीकार्यमिति शब्दः शब्दः काव्यम्’ इत्येत-
न्नाम्यलक्षणं करोति । भाग्यवामनश्च शब्दार्थौ दृष्टिः शब्दार्थयोरेव स्थितायाप्यते ।
ते वस्तुतः काव्यग्रन्थस्य आशये न स्वकल्पनाया अभूवन् । काव्य-इत्यादि कल्पानु-
शितोमणिः । सा यल्लानां सीमा । न चमरहरादौ सुन्दरिणी शब्दार्थौ पुन-
काव्यत्वोद्भासने सामर्थ्यं निधत्तः । तौ तु लक्ष्मणायने यदायनमात्री प्रमुगी ।
अत एव आनन्दचर्द्धनः काव्यस्य स्वरूपं विमिश्रितद्विधरूपं प्राह—“काव्यस्या-
श्ना ध्वनिरिति” राजशेखरश्च “शब्दार्थौ चरीरं.....इत्य आस्ता” इति मित्रनाथः,
कुम्भकर्ण पद्मोक्तिजीवितशरं शब्दार्थौ काव्यमिति न प्रीतिपितुं शक्ताव । स
काव्यस्य महत्तां तदीयां सर्वातिशयाधिकार्यशालितां सम्पद्युं जानाति स्म । अत-
एव स प्राह—

“शब्दार्थौ सहितौ अकारविन्यासारशालिनि ।
यन्त्रे व्यवस्थिता कथं तद्विदाह्लादवारिणि ॥
शब्दार्थौ महितौव प्रतीतौ श्रुतः सन् ।
सहितानिति तावेव क्रिमर्षं विधीयते ॥
साहित्यमनयोः शोभाशालितां प्रति काव्यरी ।
अभ्युन्नमतिरिषत्त्वमवोहासिष्यनस्थितिः ॥”

इत्थं कुम्भः शब्दार्थस्य रुचणं सन्निवृत्तं प्रतिपाद्य तत्स्वरूपसवगसदितुं प्रयत्नते स्म ।

विश्वनाथान् अपि न भाग्यवामनीयां काव्यस्य स्वरूपमरोचत । स तु तदेव
काव्यं मेने यदसात्मकमतः स प्राह—“इत्यामकं वाच्यं काव्यम्” इति । आचार्यः
चेमेन्द्रोऽपि काव्यस्यमभिधानं पूर्णं प्रयत्नश्चरत् । न काव्यत्वं शब्दार्थयोरेव
अलङ्कारेषु तु गुणेष्वेव प्राप्तुमशक्यं । सद्भिचारेण काव्यत्वं ततोऽतिदूरे यतति ।
अतः स तत्र नैजं विचारमेवमभिधायति—

“काव्यस्यालङ्कारैः किं मिथ्या गणितैर्गुणैः ।

यस्य जीवितमौचित्यं त्रिचिन्त्यापि न दृश्यते ॥

अलङ्काराण्यलङ्कारा गुणा एव गुणाः सदा ।

• औचित्यं रमसिद्धस्य स्थिरं काव्यस्य जीवितम् ॥”

मम्मटे विहाय प्रायेण सर्वेपि काव्यलक्षणवाराः काव्यस्य यद् यत् स्वरूपं प्रोचुस्तत्र सर्वत्र सदृश्य-दृश्यं कश्चिन्न कश्चिद्भावमनुभवति । त्रिमपि लक्षण-मन्त्रेरेषिधं यत्र काव्यस्य स्वरूपं स्फुटं भवत्येव न, त्रिमप्येतादृशं यत्र सामान्य-काव्यस्य कृते स्थानमेव न वर्तते, त्रिमपि लक्षणमन्त्रेरेषिधं यत्र काव्यस्वरूपशोऽपि न संलक्ष्यते ।

✓ “तद्देशीयं शब्दार्थं सगुणानुलङ्घनी पुन कपि ।”

इत्येतस्मान्ममस्य काव्यलक्षणमेव एतादृशं लक्षणं यत् काव्यस्य यथार्थं स्वरूपं प्रदर्शयति । मम्मटो ध्वनि-गुणीभूतस्य द्वयचित्रात्म्यभेदादस्त्रीन् काव्यस्य विहाय सर्वविधानि साधारणासाधारणानि काव्यानि यथोचितविधिना भावित्यते स्म । तद्देशीयं काव्यलक्षणे तेषां सर्वेषामपि व्याख्यानामन्तर्भावो जायते यानि विशिष्टानि सन्ति वा अविशिष्टानि सन्ति ।

(व्यञ्जना—साहित्यशास्त्रस्य विपुलासु विशिष्टानासु एवा हि महोपसी
मुल्या च विशिष्टास्तस्मिन् तस्य व्यञ्जनावादिष्वम् । तदेकतस्तु व्यञ्जनाया अभिधा-
लक्षणा-तात्पर्याभ्यां त्रिलक्षणतां मिश्रताद्योपपादयत्यपरतस्तस्याः सीम्द्वयस्योत्तमं
साधयति । साहित्यं पदस्य पदार्थस्योभयस्यापि उपादेयत्वं तस्यैव चेति परं
वार्तं तात्त्विकमन्येषां प्रयोजनं सिद्धं स्यात् , वार्तं साधनान्तरं ताभ्यां वा तयोर्मध्ये
एकतरेण दृष्टार्थत्वं गच्छेत् परं साहित्यशास्त्रस्य त्री द्वारपि (शब्दार्थौ) न
प्रयोजनं न तदिदं साधयति । साहित्यं तु न त्रिमपि कथमतमभिधया व्यक्तु-
मिच्छति । तस्य तु वाचकानि पदानि प्रियाण्येव न । लक्षणपदान्यपि तद्देशीय-
भिलषितं साधयितुं न पारयन्ति । लक्षणशब्दास्तु तत्रैव प्रयुज्यन्ते यत्र वाचक-
पदप्रतिपादितेनार्थेन यथार्थवर्णनं भवितुमर्हति । ते वार्तमपि लब्धिं वा प्रयोजन-
माद्यैव प्रयत्नं । साहित्यमन्त्रेरेषिधं वचनावलिं प्रयुतकिं पदविधानं
अर्थाग्र अभिगम्यनकि वा वचनावलिं वाचकान्तैः सृष्टा भवति न च तेषां
एव तेषां व्यञ्जनाभ्यां भवन्ति यान् अर्थान् लक्षणशब्दा वाचकशब्दा वा प्रकटी-

संस्कृतनाटकमञ्जुता

संस्कृतरूपक रसगृहस्था प्रवृत्त्या च भाषान्तररूपकेभ्यो भिद्यन् । तत्
 मूलतन्मत एव आदर्शगतिः । प्रख्यातवंशानां सान्दर्भिकां वा धीरोदात्तप्रतापयुता
 नामयानां चारुचरितानि चरित्राणि चाभिनीय विविधव्यापाराणां घटनास्तत्तीय
 चित्रणं विधाय तत्तत्पदार्थानां जीवन्मूर्तीवाग्निधायास्तत्तद्रूपानां धर्मस्य
 च समुन्मेषगमनं केशल तस्योद्देश्यं, अल्पकालमत्र सासाजिरानां मनसि स्थि
 तानां स्थायिभाषाणां रसगमने तां परितमनःक्रीय प्रधानतमं लक्ष्यम् ।
 भवितुमिति निश्चयपेक्षया ननु वैदिकेभ्यो रूपकेभ्यः स्वकीयामनितरगामिनी
 विधिपूर्वां जुषते ।

संस्कृतरूपकस्येष्टो रसोऽनस्तत्माधनायै तन्नाम्येषां लक्षणां समावेशो
 विधीयते । 'अवस्थानुवृत्तिर्नात्यम्' इति मन्वानेनापि संस्कृतनाटककारेण कथा-
 धरतु चरित्रचित्रणाद्विषु तांसेषु न गौरवधीराधीयते । रसतत्त्वनासरण्यां च कोऽपि
 प्रत्यययस्तेनैष्यते सधिरासाय नैनाकारतमिष्यते । (पात्रचित्रणं सविधानादि
 योऽनयाया पदैव तेन कभिदेनविधो भागोऽनलोच्यते यो रसानुभूतायतराय
 विपनि तदैव सधरास्य सधापनयामनुनिष्ठति यथा भायुका रसास्वादनं निष्प
 त्नुहं त्रिद्वीरम् । रसोद्देशकदिशायां संस्कृतनागेच्छेनु नितरामभिनिवेशोऽनप्यने ।
 "कथापान्दोऽप्यभिनीयमानान् स्वादेन समुत्पद्यते" इत्येतदभिनिवृत्तस्य गुरो-
 र्भेदनीतस्य यद्यद्दृष्टं समुत्पद्यते पमागं जागति भरतमुनिस्तु स्पष्टमेवाचष्टे—

“नहि रम्याद् अने कश्चिद्व्यवैषं प्रयच्छेत् ।”)

यथायत्नं किं वा पात्रचरित्रादिकस्य यथुदासरेन सन्निवृत्तं नाभुनिका
 पिनोति । तेषां मनेन संस्कृतरूपककारागमेव दोषः । परं तस्य चेदम् । भारतीय-
 मूलतन्मतस्य मूलभाषनायां अनवगमनादेव ते तथा मन्वन्ते । संस्कृतरूपक-
 कारागानु विचारोऽथ यच्चानिरम्याद् यन्नुचित्प्रयत्नं प्रापयेत् च यत्स्वल्पर-
 लक्षणे रस निरोधापयेत् । रूपकनरगं तु सर्वदा मध्यममार्गावस्थितैव भवितव्यम् ।
 उदीरितम्—

(“न ध्याति रसतो वस्तु दूरं विच्छिन्नतां नयेत् ।

रसं वा न तिरोदध्याद् वरः खलङ्कारलक्षणे ॥” (दशरूपके))

(उपर्युक्तेन वचनेनेदं कदापि अवगन्तव्यं यत् संस्कृतरूपरेषु कथावस्तूपेक्ष्यते । सत्स्वरूपं महत्त्वञ्च संस्कृतनाट्यशास्त्रेऽतिशयसूक्ष्मतापूर्वकमाज्ञातम् । भारतीयै-
र्नाट्यरचना कस्या अपि चणिकभावनाया वशात् न विधीयते । तद्विषयं प्रयोजनं
प्राचा भारतीयविपश्चिता मतेन नितान्तं गम्भीरं व्यापकं सार्वभौमञ्च वर्तते ।
‘लोकवृत्तानुकरणम्’ नाटकस्य स्वरूपं स्मृतम् । लोकवृत्तस्य नानाभावसमन्वित-
त्वात् नानावस्थान्तरात्मकत्वाच्च भारतीयया नाटकीयमिति वृत्तं कस्यचन सीमितस्य
शुल्कस्य पृष्ठतो बन्दीकृत्य न निघातुमीहन्ते । भारतीयया हि प्राचीना रूपकरारा-
नासन् अर्थगृह्णवो; न ते स्वानि रूपकाणि द्रव्यार्जनाय लिखितुः । न ते एषानि
इत्येवाप्याद्यपि स्तोत्रभरणार्थमुपजीव्यत्येन अरुणयन् । व्यवसायनाशनत्वेन
न तानि तैः प्रायुज्यन्ते । अतस्तत्र तैर्महनीयानि चरित्राण्येव न्यधीयन्ते । मानस-
गतस्य कालुष्यस्यापनयनं हि सतो कीर्तनेनैव वस्तुतः सञ्जायते । कामक्रोध-
लोभमोहादिभात्राणां रुग्णं ये मण्डनवा, ये हि तेषां ‘तिष्ठत’ इत्येतद् वचो
निशम्य तिष्ठन्ति, ‘उपविशत’ इति श्रुत्वा उपविशन्ति ‘गच्छत’ इत्यारुण्य
गच्छन्ति तेषां जनानामिन्द्रियदासाप्रकथननेन न कोऽपि दामो न तेन चरित्र-
मिर्माणं जायते, न च मनसः संशुद्धिरेव भवति । समाजस्य मध्ये जादयायाः
संचारणाय, मानवजीवनस्य च अन्तराले उदात्तानां भाषानामुद्बोधनाय राग-
द्वेषेष्वादिमतां पुराणां कथाश्रित्तिणि च नैव कदापि सूहायकानि भवितुमर्हन्ती-
त्येतत्सुहृदविश्वासात् तानि न ते आद्रियन्ते रस । भरतकृत-नाट्यशास्त्रस्यानु-
शीलनमिदमेव सत्यमस्मत्पुरतः प्रवर्तवीति—

“एतद् रसेषु भावेषु सर्वैर्ममक्रियासु च ।

सर्वोपदेशजननं नाट्यमेतद् भविष्यति ॥” (भरतनाट्यशास्त्रम्)

नाटकं तेषां द्रव्यमनुवर्तते । इदमन्तु लोकस्य भू सदैव एकरसतालोचयते ।
तएव कदापि कुत्रापि रश्चि निदधानि वदापि च कुत्रापि । कदापि तद् जीदायै
यदापि तथार्पण्य वदापि तत् सौजन्ये, यदापि तद् दीर्जन्ये रसमागमाप्यते ।
संस्कृतरूपं नियमो गो विशुद्धस्य हृदयस्योपरितनां कर्म-सदृशराज्या मलिनता-
मपश्युं तादृशीमेव सामग्रीमुपयुनक्ति यादस्या लोकस्य समीहितं मिदुष्येत् परयेद्य
मया मन्त्रं स ।

संस्कृतनाटकानि नाट्यशास्त्रीयाणि विधिविधानानि सादरं रक्षन्ति जीवनस्यै-
वदेतारं चित्रं न प्रभूय जीवनेस्य चतुरस्रं चित्रं प्रभूयन्ति । तानिन्मानस्य न
वेवले गुणानपि तु सद्यस्तात् दोषानपि आहिरन्ति ।

(अभिज्ञानशाकुन्तले साकुन्तलामालोक्य दुःश्वन्तस्य मानसं वा भारनोद्भवा,
अभिमारके राजकुमारस्य हृदये ये विहाराः सन्त्युपस्थाः मृच्छुरतिके मञ्जुका
वीर्य चरित्तो यो विज्ञा नीनोऽभवत्, मुद्राराक्षसे मलयकेतुयोभिर्देवताभि-
रगृह्यत्, रत्नायण्यामादौ वासयद्वा सागरिकायां यामीर्वा यद्वा, देगीलेहारे
श्रीमः गोपपुत्रादिभार्यैरपीकृत तानि सर्गण्यपि तु मानसीयानि दीर्घकाम्येन
तु शिद्यन्ते । नाट्यशास्त्रे हि भारतीय-नाटकेषु मानस्य सर्गान् अपि सद्-
सद्भावात् चित्रयन्ति परं न रा गुणजेतृत्वेन दोषम्, सीमन्त्यजेतृत्वेन दीर्घम्,
अनुप्रादेशजेतृत्वेन गिरनुद्देश्यम्, अन्वयजेतृत्वेन अन्वयम्, सदाचारजेतृत्वेन
पुराचारम् दर्शयति । प्रतीक्षणां दोषमपि परमप्रभुतिनाट्यशास्त्राणां नाटकेष्वद्वयं
हि अन्वय-निर्दयतागुणसत्तापुराचारमभ्युदयसद्भावा अन्तर्गतं गत्या विजयिनी
अनन्तः संरक्षिता भवति । अन्वय-दीर्घ्यादिना, सर्वेऽपि दोषा न सत्ये यत्ने
स्थिता भवन्ति ते अन्वयेन यत्नगत्वस्य उचितता भवति तेषामुत्पन्नस्य मूले
न साधितिकी साक्षरविष्टिता भवति सत्तादेन वारणात् अनन्तरलसपल्यमानस्य
सायं भजमानस्य—भास्य पराजयो न वद्वपि सम्भव । संस्कृतनाट्यशास्त्रस्य
नाटकेष्वत एव सत्तत् प्रजासत्य न्यायस्य सत्यस्य वक्ष्यया एव विजयो ह्यगो-
चरीभवति । संस्कृतनाट्यशास्त्रेऽमरस्य अन्वयस्य वा अभ्युदयं दर्शयित्वापि
नाम्नस्तस्यैव सत्तां नमुपस्थापयति स ॥ अन्ते सत्यस्यैव न्यायस्यैव लक्ष-
विजयमभ्युदयं प्रदर्शयति । मृच्छुरतिके अमरस्य विजयं शूद्रको रूपनस्या-
न्धमङ्गं यावत् दर्शयन्ति न स्वकीयं प्रवरणं तत्रैव पर्यवसाययति । भवभूतैः
उत्तररामचरिते प्रारम्भात् समाप्तिं यावत् कामं शोक-सन्तापा दृष्टा स्युः परं तथा-
पि अन्ते न तेषां विजयप्राप्ती प्रदर्शयति ।

“अवस्था या तु छीरस्य सुखदुःखसमुज्जवा ।

नानापुरुषास्त्रारा नाटके सम्भवेदिह ॥

सर्गभावे सर्वरसैः सर्वममप्रवृत्तिभिः ।

नानास्थानतरोपेण नाट्यं संविधीयते ॥”

इत्येनद् यन्नाट्यशास्त्रे प्रतिपादितं तस्याधुष्णतया रक्षा कर्तुं संस्कृतनाटकेषु पूर्णेहाचरिता जायते ।

(दर्शनानां मानसेषु रसस्योन्मेषगं भारतीयस्य रूपककारस्य चरममुद्देश्यम् । अतः स कदापि न प्रतीच्यरूपककार इव कथावस्तवादिष्यापार रूपकस्य सर्वस्व-त्वेनाभ्युपगच्छति ।)

(भारतीया विद्वांसो नैतस्य मर्यादां पोषयितुं गरिमाणश्च वर्धयितुमनारतं प्रायस्यन् । तेषां सर्वाण्यपि कार्याणि तदर्थमेव जन्म अगृह्णन्, तदर्थमेव तान्द-जीवनं तदर्थमेव तानि स्वजीवनमपि अस्यजन् । तेषां रूपकेष्वपि तस्यैव आदर्श-स्य अवदातशोभा प्रस्फुरति ।)

(वयोऽनुरूप प्रथमस्तु वेपो वेपोनुरूपश्च गतिप्रचारः ।

गतिप्रचारानुगतं हि पाठ्यं पाठ्यानुस्यूतमभिनयश्च कार्यं ॥)

(नाट्यशास्त्रम्)

पौराणिके वा ऐतिहासिके उपाख्यानानि यदि रूपककारेणैव अनौचित्यमीक्षते तदास्ती सङ्घर्जनपूर्वकं कथा निवृत्नमिति । अभिज्ञानशाकुन्तले कालिदासेन दुर्वाससः क्षापप्रसङ्गः पौराणिककथागतस्य अनौचित्यस्यैव निरासाय समुपन्यस्तः ।)

भारतीयनाटककाराणां सः प्रयत्नः सदा भवति येन नायकस्य चरित्रं पवित्रमभित्यजेत न कालुष्यस्य हेतोऽपि तन्मन्त्रागपि संस्पृशेत् । नायकचरित्रस्य रक्षार्थं मिह सर्वैष प्रयत्नः कृतोऽभूत् । एवंविधस्य प्रयत्नस्य दृष्टिः सङ्केतः साधुतया धनञ्जयस्य निजलिखितानु पद्मिषु भवति—

“यत् तन्नानुचितं निजिज्ञायकस्य रमस्य वा ।

त्रिदुर्गं तत् परित्याज्यमन्यथा वा प्रजल्पयेत् ॥” (दशरूपकम्)

कथावस्तुनः सरसत्वेऽभिमतोऽपि नौचित्यस्यानिवृत्तमणं तदर्थमाकाङ्क्षितमिह भारतीयैः संस्कृतनाटककारेण ।

रूपकेषु न केवलं राजवंशोत्पत्तयः वा महामानवानां चरित्राणि समुल्लिखन्ते अपि नु तत्र सामान्यानामपि जनाणां गृहमालिख्यते ।

“प्रग्यातन्त्रं राजर्षिर्षरोद्भातः प्रतापवान् ॥” (मा० दर्पणः)

इत्येतद् यदुद्गिरितं तत्तु नाटकाविधेः रूपकं लक्ष्यीकृत्योक्तम् । न च तस्य प्रकरणगृह्यप्रभृतिरपि अपेक्षा भवति । एवमेव न ‘केवलं’ अभिज्ञाना एव तत्र पात्राणां गृह्यन्ते साधारण अपि अकुलीना अपि रूपकेषु पात्रत्वेन ग्राह्यता

भजन्ति । प्रकरणाख्ये रूपके सर्वविधानामपि पात्राणां सन्निवेश एवमेव सर्वं रचयितव्यम् । भागादिषु रूपकेष्वपि साधारण एव जना दृश्यन्ते । तेषु तेषु रूपकेषु उपरूपकेषु च पानाविधानामुच्चारणानां पात्राणां सन्निधानादिदं निश्चप्रचभावनं निष्पद्यते यत्, संस्कृतदृश्यकाव्येषु सर्वविधानामपि पुस्तकात्पात्राणाञ्च समावेशं क्रियतेऽथ च बहुविधानि च परित्राणि तत्रालिख्यन्ते ।

संस्कृतनाट्यशास्त्रे गीत नृत्य आदित्रादीनां कलाणां कीर्तनेनेह विद्यते यत्, पुरातनतरं भारतीय जीवन कलानुरागरतं वसूय । भारतीयेष्वेवा कलानुरागिनी दृष्टिस्तदाप्रभृदय अज्ञानं यद्वात्र वैदिक कालो विद्यमानः ।

“यस्या गायन्ति नृपन्ति भूम्यां मर्यां स्पृहया ।” (अथर्वणि)

इत्येवविधा पङ्क्तयः कथनमुपयुक्तं परिपुण्यन्ति ।

ईशवीर्यपञ्चमसतकारम्भात्, प्रागेव अत्रत्या अभिनयादिकला कुरन्ततया विपातमयः । शिल्परिण कृताश्चमङ्गली लेख्यकी कलाभिमा प्रचारयामासत्पुरिति को न जानाति ? अजन्ता-म्याञ्जीप्रभृतिस्थानेषु तत्तद्भावविभायिता कला पर्यवलोक्यन्ते, तासां कलाणां निर्देशो भरतस्य नाट्यशास्त्रे सर्वं पर्यवेदयते । भासकालिदासशूद्रकादीनां रूपकाराणां रूपकाणिता एव कला स्फुटतयास्माकं पुर आकलयन्ति ।

संस्कृतरूपकेषु पात्राणां बाहुल्यं विलोक्य, दृष्टं, प्रतीक्या कतिपये कोविदा लोचनं जुगुप्सन्ते तत्र । परं तेषामेव बन्धव तादृशीं बहुलतां प्रशंसन्त्यपि । तत्र ते प्रसीदन्ति । आगच्छ कविष्टामसहार्द्रं विपुलरायस्य स्वीयस्य ‘डाहनास्ट’ सञ्जुनाटकस्याकारमुद्दिश्य सविस्तरं बह्विधप्रतिस्म तस्य सारोऽयम्—
(रात्रमञ्जो परि अभिनेय नाटकमपकृष्टमूल्यं भवति । उत्कृष्टमूल्यं ॥ तस्यैव नाट्यस्य कृते अनै प्रदीयते यद् रत्नमञ्जोद्वेयेन न प्रणीयते । यस्तुनस्तेनैव नाट्येन श्रेष्ठेन भूयते यदायुतकपाटस्य निकेतनस्याभ्यन्तरे भागेऽध्ययनार्थं विरच्यते ।)

संस्कृतनाट्यकारः ससारस्यासीमपैचिज्यानुभूतिमात्रं स्वोपाणि पात्राणि घटयन्ति स न तानि व्यक्तित्ववैशिष्ट्याद् यथार्थजीवनाच्च ससयति । तदीय परम्परागतमपि पात्रं न क्वपि वैरस्य जनयति न च तदीय पात्रं कल्पनालोकाद्यापि पात्रं भवति । तद् भूलोकस्यैव प्राणवान् मानवः । दुष्पत्तो भरतः भुवः सग्राहकश्चमारते परं सञ्चि तादृक् स पुरुष एव न तदितरः ।

“यच्छति पुर शरीर धावति पश्चादसस्तुन चेत् ।

चीनाशुकमिव केतो प्रतिवात नीयमानस्य ॥”

“अलमस्मि वनो हृदय तथापि नेद निवर्तयितुम् ।”

“काम प्रत्यादिष्टा स्मरामि न परिग्रह मुनेस्तनयाम् ।

यत्नवन्तु दूयमान प्रत्यायमतीव मे हृदयम् ॥”

हृद्येतदादिवचोभिर्नाटककृत्य तस्मिन् सग्राणि मानवसुलभदुर्बलताया
सद्भाष स्वप्नमेव समुन्मीलयति । एतेन सिद्धयति यत् ससृष्टरूपकेषु पात्राणि
यद्यपि सन्ति विशिष्टानि पर तानि ससारस्यैव सन्ति पात्राणि न च द्युलोकस्य ।
अपि किं शर्विलक साकार माधुरक शकुनि कर्ण द्रोण भीष्म द्रुप्यन्त-सागरिका-
पद्मावती शकुन्तलादिना भूयनस्य प्राणमृतो न भूया लोकान्तरस्य सन्ति ?
(अपि न एषु निर्दिष्टेषु पात्रेषु न एव दोषा प्रदर्शिता ये मानवेषु निसर्गत
प्राच्यमते ॥ प्रविधाया स्थित्या कथमेतद् वक्तुं सुलभं यत् ससृष्टरूपकेषु अनै-
मगिकता सन्तिष्ठते ।) वस्तुतस्तत्र मानव प्रवाङ्मनो न च त्रिदश । को राक्षस
चाणक्य चन्द्रगुप्त वा दैव इति मुच्यते ? रामो यद्यपि अस्ति उपमाविविहीन
दुरातन पर ससृष्टरूपकेषु सोऽपि मानवत्वेन चित्रितो न च देवत्वेन ।)

‘हुगिता कामपि दशा कुर्वन्ति मम सम्प्रति ।

त्रिश्मयानन्द-सन्दर्भजर्जरा कल्पोर्मय ॥”

“एषा वसिष्ठ शिष्याया १घूणा वसनमिदानी ।

कष्ट सीतापि सुतयो सत्कर्तार न विन्दति ॥”

हृषादिषु राम किं मानवाद भिन्न ? किं न तत्र मानवसुलभदुर्बलता ?

ससृष्टरूपकेषु गृहीत कथावस्तु रामकृष्णविषयकमेव प्रायेण । तत्रापैषा
रतिप्रियता वैरस्य जनयतीति द्रुवाणां प्रति प्रसन्नराघवस्य साधु ग्राह—

“स्वसूतीना पात्र रघुतिलकमेक कलपतां

क्रीना को दोष स तु गुणगणानामगुण ।

यद्वैर्नि दोषैरपरगुणलब्धैरिव जग

एषावेकग्रन्थे सततसुखमवासवयति ॥”

रामायणे महाभारते च श्रीवाल्मीकिव्यासाभ्यां सकलानामपि वेदशास्त्रादीना
निष्कर्षं सुषोभसरत्नभावेन सन्निहित । तत्र ताभ्यां भारतीयाचारविचारमर्षादा-

रीतिनीतिस्त्रैव्यधर्मादिभ्यः साधु सविस्तरं प्रतिपादिता । अतस्तात्तुभासपि
प्रन्धी महनीयतरा । गच्छन्मानेहमा ती द्वात्रिंशुनिदर्शनोपनिषदादिभ्यः प्रेयासी
मन्तृसी मन्त्रस्या अपि जनताया हृते, यतस्तयोः समाशात् सा रजधर्मस्त्रैव्या-
चारादिकं सौगन्धेन येद्वं ज्ञात्वा । जनानां प्रवृत्तिं तत्रावलीनय कययो नाट्य-
पाराश्च स्या रचनास्तदुपजीवितेन चन्द्र । काव्यनाटकादीनां रामकृष्णजीवन-
गानशरित्ये कारणमेतदेव ।

संस्कृतरूपकं पौराणिकधर्मनिष्ठं मौन्द्यपरं च यरीदति । न तत्र अर्द्धालय-
पुणानुपुत्ताद्यभिव्यञ्जकानि दृश्यानि दुर्यन्ते । यद्य-समरादिनिषिष्यो मृशंसध-
टनाश्च तत्र माद्वं दृश्यन्ते । न च भवन्ति तत्रत्या कल्पना अतुलमूला । तेषां
मृष्टि संस्कृति-समैक्यस्यामये श्रमनायने हुता भवति । सम-प्रमोदाघातिना
ताराणां कणमप्येकं न तानि दृश्यानां संभवन्ति । न तेषु विन्दनीयपुगाजनका-
दिष्टनाराणां रिष्टानां च घटनानां ममापेक्षाय विधीयते । यद्यपि भूपरवां
संख्यायां संस्कृतरूपकप्रणेतासौ धाव्यशास्त्रोत्तरणमरणाद्यप्रवृत्तानिषिष्यन्तु
निषमान् प्रायमाणा यद्य यीद्यन्ते परं कतिपये तान् नियमान् उल्लङ्घयन्तोऽपि
प्राप्यन्ते । एतं भिद्यते संस्कृतरूपकाणां सर्वथा परम्परामासिप्यं मृदुलपक्षनिष्ठं
च न विद्वदिति । भासकृन्मूर्धन्यं नाम नाटकं शोकपर्यन्तमापि दृश्यते । बाल-
चरिते कंसस्य, प्रतिमायां च दत्तात्रेयस्य निधनं रत्नमये यष्टमानं हगोपरीभवति ।
मृष्टपटिक-वेणीमंदार-नागावन्दादिरपकाणां मध्ये करगोदुमापीनि दृश्यानि स्थाने
स्थाने निर्वीर्यन्ति । हृदयवश्यं यद्य संस्कृतनाटकं प्रतीत्यं नाट्यमिव कर्तव्यं
निराशायाश्च, दिग्गजा मृदुलया अमुहारिणीभिर्दुर्भेष्टभिध्विन्तनीयया अमानुषि-
कतया, रामद्वेषयोरनापहवेन हृष्यादायां च भीषणेन क्रुष्यापारंणापदय वर्जते । न
संस्कृतनाटकाणां दृष्टिर्दशात्मरनाटकाणां दृष्टिरिव वेदिकनारदसिन्धो न च सा
'मानवस्य मूर्ध्वप्रवृत्तनेन मानवीय जगत् समुन्नेतुं क्षमते-इत्यत्र शोचमवि
विधमिति । सा मानवं मानवजाया इतरूपमेवावलीकयितुमभिव्यजति । न चो-
ल्लेखमन्त्रासम इत्यारब्धनयेन प्रायनादिशब्ददुष्परिचारं परोक्षो ज्ञानं नाप्यं
रोचते । सा बर्माशुविद्याः अज्ञां विद्यायां विषयी विगम्भवती ।)

आरम्भं दर्शनं शुभशुभयोग्यगतां न भेदं एते । तस्य प्रमत्तं दृष्टव्यानि
गद्गदरप भरणीयसो मृग-मावश्यं च दृश्ये पुनश्च अतिशयं विद्वति

आस्ते यदिह तादृशानां हिंसामयानां हरयानां भ्रमारेक्षणं न नाट्यरूढ आरा-
हृति न च जनसैव तानि दिदृक्षते ।

संस्कृतरूपवेधु यथाविधः समुत्कर्षशाली मनोऽभितामोऽभिनयो विभानि
तथाविधः सम्भवतः कुत्रापि न प्रिलोभ्यते । ईशवीयाद्वारम्भान् प्रार्भ भर्ता च
अभिनयननृत्य-भंगीतादिवलाशिषाप्रदायिनीनां संस्थानामिह प्राचुर्यमासीत् ।
भरतस्य नाट्यशास्त्रमग्नं प्रमागम् । प्राचीनममयेऽभिनयकला परीक्षति धिमा-
सीत् । इहयोऽभिनयो मनोविज्ञानाधारे च एनोऽस्ति । अग्निपुराणे गन्धिकेशरी-
येऽभिनयदर्पणे मन्दारमरन्दे चाभिनयकलाया त्रिशदं त्रिवेचनं तिराजते—

उत्पादयन् सहृदये रसज्ञानं निरन्तरम् ।

अनुकूलस्थितो योऽर्थोऽभिनयः सोऽभिधीयते ॥

त्रिभाजयति यस्माच्च नानार्थान् हि प्रयोगतः ।

शास्त्राहोपाह्वसंयुक्तस्तस्मादभिनयः स्मृतः ॥

इत्यभिनयलक्षणमाकरग्रन्था उपस्थापयन्त आङ्गिरसाचिराहाचार्यादिचतु-
र्णामप्यभिनयानां वर्णनं विदधतोऽप्याप्यन्ते ।

“आख्येनालम्बयेद् गीतं हस्तेनार्थं प्रदर्शयेत् ।”

इत्यादिस्त्रोको हि आङ्गिकाभिनयमधिकृत्य त्रियन्मथुरमुपदिशति परमेव—
यतो हस्तस्ततो दृष्टिर्यतो दृष्टिस्ततो मनः ।

यतो मनस्ततो भाषो यतो भावस्ततो रसः ॥

इत्येतद् परं च अभिनयस्य रसोन्मेपकतां क्रियत्वा मनोज्ञया रीत्योप-
पादयति ।

भारतीयस्य अभिनयस्य एषा चर्चा पुरातनस्य भारतस्य कलानुरागितां
प्रकाशयन्ती संस्कृतनाटकस्य तामुकृष्टतां निवधाति शमसतनानि नाटकानि
अरापर्यन्तं नाधिगन्तुमशकन् । चिरवालः सभ्रातस्तदैव संस्कृतनाटकानि सर्वाङ्ग-
पूर्णानि दृष्टान्यमवन् । नासीत् तदीयं किमप्यङ्गं न्यूनं वा कद्वरूपम् । तेषां
सविधे कान्ताः प्रेक्षागृहाः पेशलो रङ्गमञ्चः, छलितो वेशविन्यासः, भास्वराणि
मूपगानि अन्यश्च समग्रो नाट्यपरिच्छदः प्राचुर्येण प्रावस्येन च च्यराजन्त ।
भरतकृते नाट्यशास्त्रे द्वितीयेऽध्याये हि पृतद्विषयक उल्लेखः समवाप्यते ।

〔संस्कृतनाट्यनि सार्वजन्यनसंस्कृतेः प्रचारकाणि सन्ति । तानि तस्याः
सन्देशं सर्वतः प्रसारयन्ति । तानि विश्वं भारतीयं संस्कृतिं प्रति सततमापन्नं-

नयेव सलक्ष्यन्ते । वस्तुतस्तत्र धर्मकामयो, धर्माश्रयो, प्रणय कर्तव्ययो,
स्वार्थ परमार्थयो समस्था साधु समाहिता मन्ति ।)

“धर्मोर्मिकांसा सममेव मेव्या थो होकेसक्त स जनो जघन्य ”
इत्येतदस्ति तेषा मत महीय ।)

अनासक्तिविभाविता पुरुषार्थलसिता वरिवस्या, समन्वयकारिणी च मनीषा
भारतीयसंस्कृतेर्मैरुद्गृह्य । संस्कृतकण्य स्वेपु रूपकेषु तत्प्रतिपादन नितरा—
प्रीतिपूर्वक विधाय विविधपरिस्थितिधीवीवक्ष्यमि तरन्ती मानवस्य मानसगति
चित्रयन्ति । कामवामनाया का शक्ति ? अर्थस्य कापेक्षा ? का च तन्महत्ता ?
इत्यादिक सर्वमपि ते समीचीनतया समादधति । (मानवजीवनमुन्नेतु निर्बोद्धुञ्च
तत् तेषामध्यवसाय सतत दृष्टो भवति ।)

(मानवस्य मानस कदापि धर्म, कदापि च अर्थ आवश्यकपति । धर्मेणादृष्टो
भूया मनुष्य किं किं न दुःखमावहति । धर्ममेव अर्थेन वा कामेन आदृष्टो
भूया काणि कानि च गर्हणीयानि दृष्टानि अनुष्टातुमारमान विवोजयति—
इत्येतत् सर्वं रूपकेषु सम्यग् देदीप्यते ।)

ज्ञान कर्म भक्त्योना सामरस्ये सत्येन ससार शुभमीक्षते—इत्यत्र संस्कृत-
रूपकाणामास्था अविच्छेदा । संस्कृतरूपराणि विश्रमन्ति यत् स्वच्छन्दमुच्छृङ्खल्य
प्रेम न परिणामे दितावहम् । कर्तव्यरक्षा अधिशर जीवयति । धर्मोऽपिदृष्ट
काम श्रेयस्कर ।

वाग्दत्तप्रणयस्य विशुद्धमुदात्त च रूप संस्कृतरूपकेषु दृश्यते—

“व्यतिपन्नति पद्मार्थानन्तर कोऽपि हतु

नं गतु यदिरपाधीन् प्रीतय सधयम्ते ।

विजसति हि पतद्रस्योदये पुण्डरीक

द्रवति च हिमरश्मासुदगते चन्द्रबान्ते ॥ ’

(इत्यादिषु पद्येषु पवित्रप्रणयस्य निरवस्था आभा मुग्धुत्प्रेम पलित्वयते ।
अभिज्ञानद्राकुन्ते नाटके प्रेयस्य श्रेयमद्य सधयं वनिता मयुरं मङ्गलित ।
शत्रुन्तला समुपस्थित श्रेयोऽनज्ञाय दधीयसि प्रेयसि प्रीयते । ननुदर्कं च मयुर
मेव अश्नुते । जनासीर्णाया मभावा म्मा अवपूयते । वस्तुतः संस्कृतरूपकस्य
दृष्टि सदैव शुद्धाधारमभिनन्दति । अनेनैव वैशिष्ट्येन नोपलक्षित तदपिनु

जन्यैरपि वैशिष्ट्यैस्नदलङ्घ्यमस्ति । तत् शब्दाभां गीष्टे, अर्थाभां गाम्भीर्यं,
भाषाया लालित्यं, वर्णनस्य वैशद्यं, वस्तुनां चारुतया सन्निवेशने, भाषानां च
अभिप्यञ्जने विश्वस्य नाटकेषु श्रेष्ठम् । सर्वविधमुद्भूतनाटकादेव 'दास्येषु नाटकं
रम्यं तत्रापि च दातुन्तला'—इत्येतात् प्रशस्तिधीलाभस्य सौभाग्यमुपभुनक्ति ।

इत्थं हि संस्कृतनाटकानि स्वसिद्धान्तरचक्राद्नवचान्येय सिद्धयन्ति ।)

सुललिताभिरसैः समलङ्घ्यता

दक्षिणभारतसंस्कृतिभूयिता ।

स्मृतिपुराणविचारविभाषिता

जगति संस्कृतनाटनमञ्जिता ॥

(२४)

भासो हासः ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

भरतविहितस्य नाट्यशास्त्रस्याप्ययमेवैतद् विदितं भवति यद्भगवदीये
भारतपर्यं हरयनायानां प्राच्यवस्य व्यवस्यं जतिपु मितान्त्तं पुरातनमास्ते ।
परं नाट्यशास्त्रान् हरयनायस्य पादनी प्राचीनता सिद्धयति तदनुसारेण
तावन्ति पुरातनानि रूपराणि साम्प्रतं नोपलब्धानि जायन्ते । नाट्यशास्त्रे गयी,
मुरविजय-लक्ष्मीरत्नचरनामधेययोर्नाट्यचोरद्वयो हरयते तस्मादन्वयं, पाणिनि-
कृतायासष्टाभ्याद्वर्ग 'पराशर्यसिद्धान्त्यां भिन्नानुसूत्रयो', 'कर्मभूत-
आदिनि.' इत्येताभ्यां पठिताभ्यां सूत्राभ्यां यामा नाट्यमन्त्राभिधीनीनां कृतीनां
मन्त्रेण संलभ्यते ता कृतयः कर्मभूत वलियन्त्रावयवयोर्गोर्गो रूपयोः
पतञ्जलि हरयीये महाभाष्ये स्मरणं विदुषान् प्राप्यते ते रूपरेः वास्वायन-
हरयीये कामसूत्रे येषां कुक्षीलगाभिनीतानां नाट्यानां निर्वर्णं विदुषाति, तानि
नाटकानि, काटिदासकृतस्मरणानां र्गमित्त-कविपुत्रादीनां च प्रयत्ना कृत
सम्प्रति सम्प्राप्यन्ते । अद्यत्यनुसन्धानात्मकात् प्रयत्नान् पानि रूपराणि अनु-
संहितानि सन्ति तेषु प्राचीनतराणि आसन्त्यैव रूपराणि गण्यन्ते । तस्मादिदानी-
स्तनोऽनेहा आसमेव आसम्भूतनाट्यचर्युत्प्रेनागच्छति । माळिकाग्निमित्रे
काटिदामेन संस्मर्यमाणत्वाद् आसस्य कान्दिदस्मात् प्राचीनतरानं सिद्धयत्येव ।

काटिदाम्नाम् प्राग् योऽय भासो भारतभुवं भूषयामास तस्य काटिदासस्मृत्या-
जीवग-वालमभिदृष्टं तु नेदानीं योऽपि विवाद प्रवर्तते परं यानि प्रयोदश
रूपराणि रूपरत्नवस्यस्य प्रयत्नानि सन्ति तानि लक्षणीकृत्य ॥ रिन्दो
पिपाद- प्रवर्तमानोऽस्ति । महाभट्टोपाध्याया गणपतिरात्रिगोऽपिन्द्रधन्यैव
तानि प्रयोदशापि रूपराणि आसम्भूत कृतिर्येनाभ्युपगच्छन्ति परं मन्दिदादना-
मभिधानमेतद् यथाटकेषु तेषु केषलं रत्नजामयदत्तं नाम नाटकं आसम्भूत
यन्ते । ते रत्नजामयदत्तं राज्ञोपरम्य—

“आम नाटकचत्रेऽपिचद्वैः डिप्ते परीक्षितम् ।

रत्नजामयदत्तस्य दाहकोऽमूख पापयः” ॥

इत्येतं श्लोकं निघाय स्वमतं परिपुष्पन्ति । त इदमप्याहुयन्त अभिनव-
गुप्ताचार्येणापि अभिनवभारत्यां श्रोतस्यैव रूपकस्योल्लेखः कृतो नाभ्यस्येति ।

“तानि त्रयोदशाणि रूपकाणि न भासकृतानि सन्ति । तेषां रूपकाणां
कतिपयं पद्य अंशस्तद्वचनाः प्रतीयन्ते । ज्ञायते यत् बोर्षि केरलवासी कवि-
भासप्रणीतान् अंशान् पिपतिस्म ^{डॉक्टर चार्नेटोऽपि} भासं त्रयोदशानामपि
रूपकाणां वर्तुत्वेन न स्वीकुरुते । ^{मुल्केन} लेखी नाम प्रतीयः प्रधी स्वप्न-
वातपदस्य नाम रूपकमपि भासकृतं न मन्यते । तत्र कारणमिदं यत् सप्रति
चारस्वप्नवातपदस्य नाम रूपकमाप्यते तत्र स. श्लोको नोपलभ्यते यं श्लोक
माधारीकृत्य द्वादशापाताब्दीसम्भूतो नाट्यदर्पणकारो रामचन्द्रस्तस्य भासकृतता-
मङ्गीकुरुते । एषां संज्ञायारूढानां मध्ये केषां न तु विश्रमन्ति यत् ‘मत्तविलास’
प्रहसनरचयिता युवराजो महेन्द्रचित्रमः किंवा आर्यचर्यचूडामणोः प्रणीतः
शीलभद्र इमानि रूपकाणि रचयाम्यभूव । इत्थं रूपकाण्येतान्युद्दिश्य महद्
वैनरयमेव श्रूयते । परमेयंविधानां वादानां प्रत्याख्यानं ये विवधति तेषामपि
संपदा किञ्च युक्तयो हि सन्ति यलीयस्य । इदानींस्तनानां पर्यालोचकानां मध्ये
भूयिष्ठाः पर्यालोचकाः त्रयोदशानामपि रूपकाणां कतां भास एवेति भाषन्ते । ते
तेषां भासकर्तृवपुषे जघोनिर्दिष्टान् विचारान् उपम्यस्थिति—

१. नाट्यशास्त्रानुसारनिर्मितनाटकानां प्रारम्भिकभूमिका ‘प्रस्तावना’ इति
कथ्यते परमेषु नाटकेषु ‘प्रस्तावना’ इत्येतस्य शब्दस्य प्रयोगो न कृतः अपि तु
‘भाग्यलक्ष्म’ इत्येतत् पदं प्रयुक्तं दृश्यते । न तत्र नाट्यस्य न च कथेरेव नाम्नो
निर्देशः प्राप्यते—एषा विलक्षणता शास्त्रीयपरम्परायां प्रचलनात् प्राग्वर्तिन्येव
वस्तुनोऽस्ति ।

२. नाटकेषु प्रारम्भो यादवीनोपक्रमेण कृतस्तादृशैर्नैषोपक्रमेण तत्र संवरण-
मपि कृतं दृश्यते । बहुषु च नाटकेषु जादौ मुद्रालङ्कारेण पात्राणामभिधानं
विहितमस्ति । सर्वेषु च नाटकेषु । ‘इमामपि मदीं कृत्स्नां राजसिंहः प्रशास्तु नः’
इत्येतदेव किंवा इत्येवमप्येवं अरुणवाक्यं दृष्टं भवति ।

३. राजशेखरो भासकृतेषु नाटकेषु स्वप्नवासपदस्य नाम नाटकं श्रेष्ठमिति
यद्वोचत तस्य तदभिधानमुपलब्धं नाटकं स्वेन संविधानेन स्पष्टतः
परिपुष्णाति ।

४. प्राचीना ग्रन्थकाराः क्वचिद्वेत्तेषां नाट्यनामां नामानि सङ्केतयन्तः क्वचिच्च तदीयान् श्लोकान् कार्शेन उद्धरन्तोऽवलोकयन्ते । आलंकारिको भामहः प्रतिज्ञायौगन्धरायणनाट्यस्य मूलकथामेव न स्वविस्तरमालोचयान्नकार अपितु तत्रत्यमेकं 'प्राकृतपद्यमपि संस्तुतभाषायामुद्धृतञ्चकार' दण्डी 'लिम्पतीव तमोऽङ्गानि' इत्येतस्मिन् श्लोके विद्यमानस्यालंकारस्य मीमांसा सपाण्डित्ये कुर्वाणो दृश्यते । उक्तस्य श्लोको आलप्यरिते चारुदत्ते च समुपलभ्यते । ॥

५. भाचार्योऽभिनवगुप्तः स्वप्नवासवदत्तं नामग्राहं कीर्तयन् किञ्च तस्यैकं पद्यमपि उद्धरन् समवाच्यते अभिनवभारत्यां 'क्वचित् क्रीडा यदा स्वप्नवास्तव-
दत्तायाम्' इत्यभिधाय निर्देशो य आचरितः स मुद्रितग्रन्थस्याङ्के द्वितीयस्मिन् नाट्यनिर्देशे प्राप्तो भवति । श्लोचने हि स्वप्नवासवदत्तस्य श्लोक एव उद्धृतो-
त्रिद्यते—

तश्चित्तपञ्चवार्तं भयनद्वारं स्वरूपतोऽनेन ।

उद्धृतास्तु सा प्रविष्टा हृदयगृहं मे नृपतनूजा ॥

एव श्लोको मुद्रिते ग्रन्थे ग्राह्यपद्ये परं सम्भवमिदं यदेतत्पद्यमभिनवगुप्तस्यमेव मूलग्रन्थे स्थितं स्यात् ।

✓ १. एषु नाटकेषु बहवोऽपाणिनीयाश्च प्रयोगाः प्राप्यन्ते । एतेन एतेषां नाट्यनामां प्राचीनता सिद्धा जायते । प्राकृतभाषा च या तत्र प्रयुक्तास्ति स्यापि कालिदास-काश्यपादितिनी प्रतीयते । //

✓ ७. भरतहृत्नाट्यशास्त्रस्थ मिथ्यान्तानां कृत्स्नतया अननुगमनं निषिद्धाना-
मपि दृश्यानां रङ्गमञ्चेऽभिनयनं च तं युगं सङ्केतयतो यदा भरतस्य नाट्यशास्त्रं पूर्णतया प्रतिपद्यते न एषुं शङ्का ।

एवञ्च सर्वं विवेचनं नाट्यनामतेषां भासरगूर्तं प्राचीनतरत्वाच्च प्रयपति ।

✓ ८. भाग्यस्य मन्त्रीमानि रूपराशि—

१. स्वप्नवासवदत्तम्, २ प्रणिमा, ३ प्रतिज्ञायौगन्धरायणम्, ४ पद्म-
राशम्, ५ मध्यमव्यायोगम्, ६ दूनवाक्यम्, ७ दूनघटोत्कचम्, ८ कर्णधारम्,
९ उरभङ्गम्, १० अविमारकम्, ११ अग्निप्रेक्षम्, १२ आलप्यरितम्, १३
चारुदत्तम् । //

✓ भाग्यः स्वप्नवासवदत्तनाट्ये क्वचित् क्वचित् विविधेभ्यः क्षेत्रेभ्यः संज्ञग्राहः । तदीयेषां प्रवृत्तिस्तस्य प्रतिभाया मूलिकनामभिर्व्यवर्तितः । तत्र नाट्यकौशलमपि प्रशंस-
नीयं परं तदीयं तच्छास्त्रकौशलं सर्वेष्वपि रूपकेषु न समभावेन स्थितमवाच्यते । //

येषा नाट्यानां कथायस्तु रामायणम् गृहीतं धर्तते तेषां कथा सविधानं हि अति-
शुभं दृश्यते । येषु च रूपकेषु महाभारतीय कथायस्तु स्वीकृतं त्रिषते तत्रत्या
तदीया नाट्यविदग्धता कथाविधानप्रवीणता च यस्तुतः प्रशस्ततरा श्लाघ्यतरा च
शोभते । तत्र तदीयायां प्रतिभायां समुज्ज्वलता सम्यग् दृष्टा भवति । इदं
चेत्याभिहितं भवेत् तदोचितमेव नितान्तं स्थात् यत् स तेषु रूपकेषु श्रावनीय-
तरामेव सफटतामधिजगाम येषु राज उदयनस्य कथा गीतास्मि । स्वप्नवासव-
दत्तप्रतिज्ञायौगन्धरायणयो श्रेष्ठत्वं वारणमुदयनगाथैश्च । तत्कारणात् भाग्यो
विद्वज्जातिः परामेश प्रियतामविन्दत । कथी रामायणकथां परिगृह्य यथो प्रतिमा-
भिप्रेक्ष्यो प्रणयनं चकार तत्र कृतानि परिवर्तनानि न सन्ति महत्त्वपूर्णानि ॥
याहिषुग्रीवयो सकृदेव बुद्धे प्रयत्नेन कारणभङ्गरेव रामस्य याहि निग्रहणं तारा-
विहायस्थापुण्येष्टमञ्ज वस्तुतस्तु न किमपि र्वातुहलं जनयन्ति वर्धयन्ति वा ।
प्रतिमाया कृता मौलिष्य उज्जायना सन्ति हृदयारविण्य । इत्थाष्टशयानां
महीपाना येषां दिवद्वनतया देवायतनेषु प्रतिमा प्रतिष्ठापितास्तेषु भूपरम दश-
रथस्य प्रतिमायां प्रतिष्ठापनं, रामस्य कुशलतायां अजगमनाय सुमन्त्रस्य वनप्रति-
प्रस्थापनम्, आध्यात्मतस्य दशकदमस्य रामकृतमानिष्यम्, राज्ञस्य पीरोहित्वे
रामस्य पितृधात्राचरणम्, राम साहाय्याय भरतस्य कङ्कालमनश्निश्चयं, कङ्कालो
मिद्वत्तस्य सीतालक्ष्मणसहितस्य रामस्य वर्धनाय मातुः पीरादिभि सह भरतस्य
का-तारगमनमित्येतानि परिपन्नानि नूनं कविस्वरूपनामसूताभ्येव सन्ति ।
अवरयमेवैतां कल्पना मनोभिरामा ॥ महाभारतीयकथायामेषु रूपकेषु कवी
रूपिदिशेष निदधानोऽप्यप्यते । अत एव महाभारतकथाविषयकाणि रूपराणि
रामायणकथात्मकाभ्यां रूपकाभ्यां रम्यतराणि । ॥

सम्यगन्यायोगे कृतघटोत्थचे च इतिवृत्ते कवि कतिपयनवरूपनां समुज्जा-
यन् वीक्ष्यते । मध्यमन्यायोगे भीमघनेच्छचर्चोद्भूयुद्धस्य च अनभिज्ञातयाद्
घनेच्छयेन भीमस्य हिदिग्गया सन्धि गृहमाणत्वं नूनं कौतुहलावहम् । दत्त-
घटोत्थके दुर्योधनघनेच्छयो सत्रादौ वीररसमयोऽन्तरङ्गो नितराम् । दत्त-
वाक्ये दुर्योधनमानमर्दनपरस्य कृत्तस्य वीरवाजी नाटकीयसरादृष्ट्या
महनीया । ऊरुमङ्गे दुर्योधनस्य चरित्रचित्रणे वणि कथनीयास्य सफटतामया-
प्सुवन् होचनगोचरीभवति । पञ्चरात्रं कविप्राप्त्यप्यसम्बन्धिना कथा रचनीयया
कलकदपनया नूतन एव रूपे परिवर्तयति । तत्र कथायां निर्वाहणेऽगौ रचित्रिशेषमेव

दर्शयामास । द्रोणेच्छया दुर्योधनस्य पाण्डवान् प्रति अर्घ्यराज्यं प्रदातुं प्रत्या-
श्रयाम्, कीर्यैः साकमभिगमन्योः समरार्थमागमनं, भीमस्यायोधनभुवि धभि-
मन्योर्वेन्दीकरणं कपेः कल्पनानां मनोरमाणि निदर्शनानि विभावित । घाटचरिते
यद्यपि कत्रिणा भयनरोहोः समुत्पादिताः परं ताभिर्न नाटके तस्मिन् कश्चित्
प्रभावो निपन्नितः । //

अविमारकस्य कथावस्तु न रामायणीयं न च महाभारतीयम् । तत्तु
कल्पनाप्रसूतं मेमादवागकम् । भाषावेकास्तत्र कश्चिद् कश्चिन् पलीपान् पृथ भूता
नन्तिष्ठते । आरुदत्तस्यापि कथावस्तु सरसम् । आरुदत्तयत्नसेनयोः प्रणयसम्बन्धं
यत् कत्रिणावतारयन् तद्वतितरामेव दर्शकमानयानि प्रीणाति ।

प्रतिज्ञायौगन्धरायणे यौगन्धरायणस्य राजाभिर्भक्तं चरित्रं मितात्ममेव मनो
मोदयते । यौगन्धरायणो महासेनस्य वम्बिगृहादुदयनस्योन्मोद्यमाय उदयनेन
सह पानवद्वक्ताया परिणयनाय च यां जीतिमत्रलक्ष्मणे सा भूतां स्तुभ्या । कवेरेतत्
सकले विधानं तु मनोरममस्यैव परं महासेनस्य राजनिरेननद्वयमपि न केनापि
प्रकारेण न्यूनम् । तदपि स्वीयेन मीन्दुपिंग सर्वथा चेतासि चोरयति पृथमेव
पुनीयस्मिन् अङ्गे विदूषकोन्मत्तस्योद्य संलापोऽपि श्रवणीय एव संदृष्टः । स्वप्न-
पावयद्वक्ते पूर्वतयैव प्रभावात्मकता परित्यज्यमानास्ति । तत्र उदयनपावयद्वक्ता-
पद्यावतीनां यच्चरित्रं चित्रितं तत्तु सर्वार्थं सुन्दरम् । वस्तुनः कत्रिरेतस्य रूपकस्य
प्रणयने घाटनीं सफलतां प्रपेदे न तादृशीमन्यत्र । स्वप्नवासयद्वक्तं न केवलं
भावकृतेषु नाटकेभ्योत्तममपि तु तत् नाट्यजगतमपि श्रेष्ठेषु नाटकेषु अभ्यगमं
श्रेष्ठं नाटकम् ।

कर्णभारनाटकं यद्यपि साधारणमेव परं तत्र कर्णस्य दानशीलता कविना
ललितेनैव समारम्भेण समुपस्थापिता ।

नाट्यकारस्य भासस्य वैशिष्ट्यमिदं यत् तदीयं कत्रिणं नाट्यीयतां भूता-
मुपगृह्णते । तदीयानि पद्यानि नाटकीयं घटनाचक्रं गतिशीलं विधत्ते । नाटकेषु
घाटनं संवादोऽपेक्ष्यते नाट्यं नृप्यं संवादस्तत्र कत्रिणा कुशलनया प्रणियद्धः ।
तत्रत्या भाषा तदनुगुणा सर्वाभावेन । श्लोकानां सन्दर्भानुरूपं भाषाव्यवहारा
नाटकेषु प्रभावस्य महारणे गफलतापूर्वकं समैव संगृह्यन्ति । पद्मनो दि
कवेर्नाट्यप्रणयनपातुरी निसर्पि लोकोत्तरं सौष्टवमग्राहणे । नस्य भावभष्यता
हृदयप्रादिनी विषयामिष्यजनप्रकारो निरतिशयव्यमकारणात् ।

“कामेनोज्जयिनीं गते मयि तद्वा कामप्यवस्थां गते

दृष्ट्वा स्वरमवन्तिराजतनया पञ्चेतरे पातितः ।

तैरपि मदात्ममेव हृदयं मूयश्च जिह्वा चयं

पञ्चेपुर्मदनौ यदा कथमयं पट्टं क्षरं पातितं ॥”

हृदयेयविधा सरलसरला प्रसादप्रसन्ना नाट्यमौन्दर्यसवर्धनपरा सर्वं पृथ
श्लोका भासस्य कृतिषु स्मोद् क्रीडन्त प्रेषयन्ते । अक्षणमात्रेण कथं श्लोका
नमस्ता विदितार्था भवन्ति । त्वर्थानुधारणे न मनागपि प्रस्यूह समुपदिष्टो
भवति । दर्शकं श्रोता वा श्रव्यकान्ये तु जयंश्चावगमनमार्गं समुपदिष्टं प्रत्युपायं
सौदु शक्नुते परं दृश्यकाव्ये न कदापि । दृश्यकाव्यस्य वाक्यस्य तु तदेवोत्तमत्वेन
मत्त जायते यद्विलम्बगोचं तमर्थमवगमयितुं प्रगविष्णुं बोधयतीति यो हि अभिनेतु-
रभिवर्तिनः । कवेर्भासस्य श्लोकाः स्वर्गैव तद्विधाः प्राप्ता भवन्ति यद्विधा
नाटकेषु आकाङ्क्षयन्ते । संस्कृतनाटककारेषु कालिदास एव भासमतिरोते । तस्य
नाटकेषु कविता नाट्यप्रिय येनावशातेन विधिना परिपुष्णति स विधिर्निर्तान्त-
मेवाभिनन्दनीयस्तस्मात् पारणात् कालिदास इव न कोऽपि कदाचित् धेष्टो
नाटककारः । परं नाटकेषु कीदृशी भास कीदृशा श्लोका कीदृशा सदाश
मन्त्रियेदानीया हृयेतद्विषयिणी कला कालिदास स्वप्राग्वृत्तिभ्यो भासप्रभृति-
कविभ्य एव परिजग्राहेति प्रतिभाति च । अवभृतिर्महान् नाटककार इत्यत्र न
मशय परं तदीय कवि-न श्रव्यकाव्यानुकूप यादृशितं न तावद् दृश्यकाव्या-
नुकूलमतो भास स्वकीयै नाटकसिगतै श्लोकै प्रावक्ष्येन सहव्याना हृदयानि
रनयतीति मन्ये ।

भासस्य तु रूपकाणि विलोक्य स्वास्तं नरपणमेव प्रत्यक्षमिदं प्रपद्यते यद्
रूपवागीमानि रूपवाणमेव समुत्पादनाय सुष्ठु-न्यमवन् न शान्देन केनापि
प्रयोजनेन । रूपरसदृग्वात् तरय, तदीया मद्यमयी पद्यमयी च रचना सर्वत्र
मानवमानसमनायासेन मन्दयति ।

वितन्ध हरिणाश्चरन्त्यचनिवा देशागतप्रययाद्,

पृष्ठा पुष्पफलै ममृद्विटपा सर्वे वमारचिताः ।

भुविष्ठ मपिलानि गोजुरघयान्धाषेप्रवत्यो दितो,

नि-सन्दिग्धमिदं तपोयगमय भूतो हि पद्मवाग्रय ॥

कवरय श्लोक प्रदान्तस्य तपोवनस्य श्रियमस्मत्पुर प्रादुर्भावयन् समुपति-
ष्ठति । निशम्यैव श्लोकमिमं न केवलं तपोवनस्य वर्णनमिदमिति भ्रुगणो हि
पाटकी दर्शको वा दृष्टो भवति अपि तु तपोवनस्य सुन्दरता पावनतां दिव्यताञ्च
अनुभवन् शान्तिञ्च ततो विन्दमान समवाप्त सञ्चायते ।

✓ भासस्य गिरा सुस्तिरिव मन प्रमोदयति । तत्र सत्यं गम्भीरानुभूतिरथ
लोकस्य योग्येते । सा ह्युरुहमपि भाव सरलतयैव प्रभावस्तालिन्या रीत्या प्रगटी
कर्तुं शक्नोते । न तत्र भाषाया प्रगट् पश्चापि प्रतिहतो भवन् सलक्ष्यते ।
दृश्यताम्—

सुखमर्थो भवद् दानु सुख प्राणा सुख तप ।

सुखमन्यद् भवेत् सर्वं दुःख म्यासस्य रक्षणम् ॥

✦

गुणानाञ्च विद्यालानां सकाराणां च निरयज्ञ ।

कर्तारं सुलभा लोके विज्ञातारश्च दुर्लभा ॥

✓ भासस्य गद्ये विचित्रमेव वैलक्षण्यं निरसति । सन्ति यद्यपि वाक्यानि लघु
लघूनि पर तानि सन्ति मनोज्ञभाषाङ्गाणि । न तत्र कृत्रिमताया लक्ष्योऽपि । सर्वत्र
स्वाभावियता शोभते—

(व) नहमपि नाम उत्सारितव्या भवामि । (ख) परिधमं तथा खेद
नोऽपादयति यथाऽयम् । (ग) आर्यपुत्रोऽपि परकीयं सवृत्त । (घ) आर्य-
पुत्रस्य विश्रामस्थानभूता इयमपि नाम पद्मावती अस्वस्था जाता । (ङ) आर्यं
पुत्रं पक्षपातेन अतिक्रान्तं समुदाचार । (च) धर्मप्रिया नृपसुता नहि धर्मं
पीडामिच्छेत् । (छ) तपस्वियुः कुलमतमेतदस्याः ॥ (ज) हला, मा मैव,
सदाशिर्य एव आर्यपुत्रं य इदानीमपि आर्याया गुणान् स्मरति ।

✓ अस्थाने न भवति कस्यापि पदार्थस्य शोभा । दार्थदीर्घतरसमासानां प्रयोगस्य
चेत् नारितं नाटकम् । नाटके तु भाषा सुबोधैव भाति । छिटममासत्रहुलभाषा
अर्थाप्रधारणे विघ्नमुत्पादयति, वैरस्यञ्च जनयति ॥ तस्मात्स्वराणाद् भावस्तामेष
भाषा प्रयुजन्ति स्वनाटकेषु यथा नाटकधी उत्कृष्टतामादधति । तदीया समास
यती पदावली अपि नाट्यगौरवे स्वदृष्टिं निदधानैव प्राप्यते । दृश्यताम्—

चल दिवुल्लित मीलि क्रोधताप्रायतापो

भ्रमरमुखविदग्धा किञ्चिदाकृष्य मालाम् ।

अमिततनुमिलम्बिस्तपस्त्रानुत्थी

चितितलमवतोर्यं पारिवपीव चन्द्र ॥

अत्र यद्यपि सन्ति गमासाः परं न ते अर्थबोधनमार्गे नाट्यद्रष्टुः पुरः
प्रत्युद्गममपि उपस्थापयन्ति ।

अथो यः स्लेफः समुद्भिषते तत्र प्रयुक्तोपमा क्लेशोन्नतिज्ञानविषयिणी
ऊहा प्रनिलचयते किञ्च तदीया सधुरता त्रिहमस्य चौरपचाशिशोः स्मारयति—

अद्यापि हस्तिरर-शीकर-शोतलाङ्गी
बालो भवाकुलत्रिलोल-विषादनेत्राम् ।
रूपनेषु नित्यमुपलभ्य पुनर्निबोधे
जातिस्मरः प्रथमजातिमिव स्मरामि ॥

(अविमारम्)

इह चौरपचाशिशोःपि रलीक उद्भिषते येनोभयोरपि पद्योर्मध्ये
समानभावेन निमज्जन्ती सधुरता आह्वाद्यविषया भवेत्—

अद्यापि ताम्रविगमस्य कृतापराधं
या पादमूर्हपतितं सहसा गलन्तीं
यस्त्राञ्जलं सम कराक्षिजमाक्षिपन्ती
मामेतिरोपपदं भुवर्ती स्मरामि ॥

आसस्य संज्ञाया अपाङ्गता अङ्गीया । नैसर्गिकतालिङ्गितयात् प्रज्ञाहर्षण-
आपास्थितत्वाच्च तेषां, ते श्रोतृणा मनांसि गृह्यं ग्रीणन्ति—

दुर्बोधनः—कथं कथं दायाद्यमिति,

वने पितृष्वो मृगवा-प्रसङ्गतः कृतापराधो मुनिशापमाप्तवान् ।
तदा प्रभृतेष्व स दारिद्र्यः परात्मज्ञानो पितृणां कथं ग्रन्ते ॥

वासुदेवः—पुराविदं भवन्तं शृण्वामि—

विचित्रवीर्यो विषयी निपत्ति क्षयेण यातः पुनरम्बिकायाम् ।
व्यासेन जातो धृतराष्ट्रं रूप लभेत राज्यं जनकः कथं ते ॥

आप्तो मानव-हृदय-विकारावनोधने परमप्रवीणतानधिगच्छति । आद्य-
प्रकृतिपर्यन्तपट्टनापि तत्र ललिता वीक्षिता भवति । अलङ्कारेषु स उपमायां
स्वभावोपमाश्च नितरां स्नेहं निदधानश्च प्रनिलचयते । चरित्रचित्रणे तस्य
कुशलता नितरामेव छाद्यनीया वर्तते । यत्र हस्ते सर्वे गुणास्तस्य कृतिषु स्पष्टमेव
विहीर्यता भवन्ति । यत्रापि तदीयानि न शार्करूपीजनका इव । तानि तु सन्ति

अनुमन्ति । तेषां व्यक्तिः नमस्ति अविस्मरणीयं तानि एकैकानि स्वप्रभावं जने जने स्थापयितुमर्हन्ति । को हि जनस्तदीयं—

यनगमननिवृत्तिः पार्थिवस्यैव तावद्
मम पितृपरवक्षा बालमायः स एव ।
नवनृपनिविमर्शो नास्ति दाढ्या प्रजाना-
मथ स न परिभोगैर्वञ्चिता भ्रान्तो मे ॥
ताते धनुर्न मयि मत्पमयेषमाणे
मुञ्चानि भातरि सारं स्वपनं हरन्त्याम् ।
दोषेषु दाह्यमनुर्जं मरनं हनानि
किं रोपणाय रचिरं त्रिषु पातकेषु ॥

इत्येतादृशोऽप्यारिष्यचारुं रामं विस्मर्तुं प्रभवति ? उदयनश्च स्वगम्भीरतया श्रुधीरीदात्ततया च सर्वेषां मनोमिकेने भजायामेवैव प्रविशति । योगान्धरा-
यस्य बुद्धिमत्ता लोकचतुरी च न कस्य मानवस्य मानसमात्रजंयति । तद्दीपां
स्नातान् गुणान् श्रेष्ठ्य को न जनस्तत्र प्रीतिं निरञ्जनानि ? इषेः स्त्रीप्राणस्यपि
अद्वितीयान्देव तस्मिन् । येन सकृदपि कर्तव्यं यामवात्ता दृष्टा या पद्मावती
प्रेक्षिता न स कदापि द्वे अपि ते विस्मर्तुं शक्नोति । यामवद्वत्तायां कविना पद्मी-
वार्यं यद्यपि पानिग्र्यं चित्रितं यद्यपि तत्र समुदाचारः प्रदर्शितः तामरुलमपि यैश्चि-
त्तमार् रमारं मनः परामेव मुदं शरद्वति । पद्मावत्याः शालोतता मर्याः दालिं
मार्दं च हृदये स्त्रीवस्थाविप्रभावं निपातयति । पति-वस्थायां यामवद्वत्ता
यस्य हि त्यागस्य परिचयं प्रदर्शयति सः अनुवर्गीयः गृहणीयश्च वर्तते । तद्दीपं
हृदयं चरित्रं नारीजगत्या भालमुच्चमयति । सा हि यामवद्वत्ता पद्मावत्यां
भविषीशायरति न तत्र ग्राह्यमप्यजनिता मूर्द्धागता स्वव्यति । तद्दीपस्य हृदयस्य
हृदये परमोदारतैव अस्माकं समये तदा साकारा भूयोपनिष्ठे यदा यद्यं पद्मावती-
मुदयनस्य श्रेष्ठसंगेन परवामः । अविमर्शके श्रुद्धवाचरित्रमपि निगन्तमेव
मधुरमालिखितमवाप्यते । तत्र या भावुयता-मुद्या कविना मर्त्यः उद्दिष्टा तां
निपीप को नागमनं धर्मं मन्थते । यस्तुनश्चरित्र-चित्रने कविर्नाञ्च दृष्टामद्वयनयं
विप्रयति स्म । न तन् प्रेम वर्जयति यत्र शुद्धता प्रियता च शक्ते । स्वप्न-
यामवद्वत्ते मारुद्धिपानां घटनानां यां मनोविरामो मर्द्धनि चः अवतारपति स्म
सा मु नार्थं अद्वितीया अर्थं च ।

✓ भासस्य नाटकेषु मानवजीवनस्य विविधानि बहूनि च क्षेत्राणि दृग्गतानि भवन्ति । तस्मात् तदीयानि नाटकानि मानवलोकास्य कृते नितान्तमेव हिमं सम्पादयन्ति । न तत्र वर्णनं प्रचुरमस्ति न च कयावस्थेवातिविस्तृतमस्ति अतस्तानि रङ्गमञ्चे सम्यग् अभिनेतुं योग्यानि सन्ति । सर्वत्र च तत्र नानारसानामुन्मीलनं दृश्यते । नाट्यकलादृष्ट्या न तेषु कोऽपि दोषो दृग्गतो भवति । तत्र वस्तु, नेता, रस इत्येतेषां चिन्त्यपि तत्त्वानि मञ्जुलानि समुचितान्येव शोभन्ते । ॥

✓ भासं कविः कालिदासः । शृङ्गारश्च विशेषतोऽनुचक्रुः । कालिदासस्य भासस्य च रूपकेषु भावसाध्यं संविधानसादृश्यं च पर्याप्तमवाप्यते ॥ शृङ्गरो मृच्छङ्कटिकं प्रणेतुं भासस्य चारुदत्तमसिद्धिपत् । तदीयं मृच्छङ्कटिकं चारुदत्तस्यैव गृहदत्तं रूपमस्ति ।

यदा वर्चं साकुन्तले चतुर्थेऽङ्के वृत्तलतादिकं प्रति शकुन्तलायाः कोमलान् भावान् ईक्षामहे तदा स सन्दर्भो भासस्य अभिषेकनाटकीयं तं सन्दर्भं संस्मारयति यो हि मन्दोदरी-भासभक्तिभिर्विभूष्यमाणोऽस्ति । स्वप्नवासवदृत्तस्य 'दिलब्धं हरिणाधरस्त्वचकिता वेशागतप्रवचः ।' इत्येतद्विधाः पङ्क्तयः साकुन्तलस्य 'विश्वाप्तोपगमादभिघ्नगतयः पार्श्वं सहन्ते मृगाः' इत्येतादृशीः पङ्क्तीः सान्द्रं स्मृतिपथे समारोपयन्ति । इत्थं भास-कालिदामयो रूपकाणि परस्परं भावे संविधाने च सान्द्रं साम्यं निवधानानि प्रायेण दृग्गोचरीभवन्ति ।

११ वस्तुनो भासो रूपककारेषु हि अतिद्वयीमेव त्रियं विभ्रानो शोभतेतराम् । ॥
तमुद्दिश्य सत्यमेवोक्तम्—

“सुविभक्तमुत्सापङ्गैर्मण्डलचणवृत्तिभिः ।

परोतोऽपि स्थितो भासः शरीरैरिय नाटकैः ॥”

(२५)

कालिदासः

पितुः परमात्मनोऽभीमवानुरक्तया संस्कृतवाङ्मये आग्रतमपि काव्यानां या
संख्यावशिष्यते सापि नास्त्यविशाला । तस्यां विशालायां संख्यायां विद्योत-
मानानि सर्वाण्यपि काव्यानि रमणीयरमणीयतराणि पर्यवलोक्यन्ते । न तेषु
एकमममपि काव्यमेतादृशं यस्य सादृष्टिकं महत्त्वं सादृष्ट्यसंमारे न एषान्
वर्हिमश्चिन् काव्ये चेत् सञ्ज्ञानं रमणीयता प्राधान्येन परिस्तुरानि दग्ध्यस्मिन्
साधार्थयोरभयोरपि लोकभारतं पावनं स्वकृत्यं परित्यजति, कापि भावानां
भग्यता विमानि तु कापि सादृष्ट्यञ्जयताः प्रीडयति यदि कश्चिन् सुखं धानां
क्षिप्रक्षिप्तानां पदानां सुखलता प्रमुल्लगति तु कश्चिन् अलङ्काराणां प्रीडयताः
विनयुने; वर्हिमश्चिन् यदि गम्भीरा वाग्मिना प्रोहयति स्फारस्मेरा तु वर्हिम-
श्चिन्स्यैव कापि दिव्या उपमीवित्यमिति । तदेवं हि सर्वाण्यपि काव्यानि मध्यमु-
पमायनुल्लतीयानि च प्रायेण । तेषां सर्वेषामपि काव्यानां मध्ये कालिदासः
हृत्तानि काव्यानि इन्द्रोपासकचन्द्रचैत्रिचन्द्र्येन इरीयसत्रं विजयिता गुणनिद्रुग्ध-
महिम्ना भैरवनिमित्तलोकप्रभञ्जकत्वेन प्रशस्यते च श्रेष्ठानि सन्ति । इदमेवं कारणं
यत् समग्रमपि ज्ञानं कश्चिद्वृत्तेश्चरं कालिदासः—

“पुरा कवीनां गमनाप्रसङ्गे कनिष्ठिकापिहितकालिदासः ।

अद्यापि तत्तुल्यकवेरभारादनामिका सार्धवती यभूत् ॥”

“तुल्येषु ज्ञानी नगरीषु काव्ये

नारीषु रम्भा पुरेषु विष्णु

नरीषु गङ्गा चित्तपेषु रामः ।

काव्येषु माधवः कविकालिदासः ॥”

इत्यादिगणनमसंभोगमयैष्वर्णरहनिंशं प्रशंसन्तधिरादाकर्ष्यन्ते । कस्मान्
कारणात् कालिदासः प्रभूततमां लोकप्रियतां भजते कस्माच्च कारणात् न एव
काव्यमनुरागविगमनीयमिदं नुन हृदयेनदग्मि विचारनीयमेव । अपि हि यादव्

कालिदासो विद्वान् आसीत् न वाङ्मन्येषु कश्चिदपि विद्वान् आसीत्; किं स
 एव नानाशास्त्रपारावारीणो बभूव, न कुरीनां मध्ये कश्चिदन्यः कविर्नानाशास्त्र-
 निष्णातः सजातः ? वस्तुस्थितिरेता न, कालिदासादपि विदुषो विद्वत्तराः किञ्च
नानाशास्त्रेषु गम्भीरतरो निष्णाततां निदधानाः कवयोऽप्ये वृद्धो विलोकयन्ते ।
ते सर्वे पृथक् स्वकीयं वैदुष्यप्रतापोव लोके आरोपयितुं प्रयतमानाः प्राप्स्यन्ते,
प्रायेण तेषु भूमिष्ठा जन-समाजे स्वीयं प्रभावमेव विशेषेण संस्थापयितुमुत्तुषा
लभ्यन्ते न ते जनतायाः सविधे प्रयाय तया सह स्थातुं भोक्तुं पातुं गातुं वक्तुं
हसितुं विलपितुं शयितुं जागरीतुं च स्वमानसे ऊकटां कामनां निदधानाः अधि-
गम्यन्ते । ते सरलायां सुषोधायां गिरायां स्वं भारं जनवृन्दस्य पुरतः स्थापयितुं
न वैद्यमाना वीचयन्ते, तेषां कथनस्याभिव्यक्तिर्न साधारणजनसमुदायं प्रति
सम्प्राप्तभावनां निदधाति, ते पुनरुत्तरी रचनार्थं समुपन्यस्यन्ति या मानवानां
मस्तिष्के ॥ स्वकीयमाश्रयं प्रभावं समारोपयति परं न तेषां हृदये स्वीया-
स्मीयता-चिन्तुमपि शक्तिः ते लोकस्य तु बुद्धितामसवर्जयितुमभिलषन्ति परं
हृदयतरंगं मनागेव अयथा अल्पमेव स्पृशन्ति—इत्यादीनि सन्ति कारणानि
चङ्गुनि यद्वशात् न ते तद् यथास्तां श्लाघां तां प्रतिष्ठाञ्च गाहमाना दृष्टा भवन्ति
यद् यतो यां श्लाघां याञ्च प्रतिष्ठां कालिदासो विन्दमानो वीचयते । कालिदासः
संसारं सेवितुं जलुर्जग्राह । सः स्वकीयानि काव्यानि सर्वेषामेव कृते—बुधवराजा-
मनुधानाञ्च कृते—ससर्ज । सः स्वकीयवैदुष्यस्य प्रतिष्ठापनाय काव्यानि न
चकार स तु लोकाराधनाय—लोक-वश्याणां चरणाय—नैज रचनां रचयामास । स
तां भाषां प्रयुञ्जत या जनताया विद्वन्मालायाः—उभयोः—अपि मानसमाव-
र्जयति । स जनतायाः सकाशे स्वीयं विद्वत्तेजोऽसलं विवर्तितुं न शक्तः अपि तु
सः “अहं तयैव” इत्येतामस्मीयतां निधातुमुपस्थितोऽभवत् । तस्य भाषाभि-
व्यक्त्यां मधुरता सरलता निरभिमानभावो हृदयार्पणनैपुण्यं च विराजन्ते—
इत्यादीन्यनेनानि मन्त्रि कारणान्येवंविधानि यदेतोः सः—

“अमृष्टदोषा नलिनीव दृष्टा हारावलीव प्रथिता गुणौघैः ।

मिश्राङ्गपालीव विमर्द्धव्या न कालिदासादपरस्य वागी व”)

दृष्टादिप्राज्यप्रशंसानां स्पृष्टणीयानां समवासेः स्त्रीभाष्यमुपभुनक्ति ।

(वस्तुतो न शब्दानामादम्बरो, न चित्रता, नालङ्कारप्रचुरता, न वर्णना-
 नामतिशयविस्तारो न दुर्बोधा वाचयावली, न समासानां भूयस्कता न कठोरा

उक्ता, न च वाचकषाण्यविपक्षिणी पीनतैव काव्यत्वमादधाति परं तदाधानस्य कारणमन्यदेव किमपि भवति । तत एव तु च्यव्यालोक्यतः प्राह—

“प्रसीयमानं पुनरन्यदेव वरयन्ति घात्रीषु महाव्रीणाम् ।
यत् तत्प्रमिद्धावययातिरिक्तं विमानि लावण्यमिवाद्रनाम् ॥”

इयमुक्तिः कालिदासमहर्षिद्विर्योन्नुत्प्रेष्यैव निर्गदित्वा धानन्दरुधनेन ।
कालिदासस्य काव्येषु नैतिवगाथा उज्ज्वलतमं रूपं, धेष प्रेक्षयोः समीचीनः
समन्वयः, आनन्दपरस्य हृदयद्रुमं स्वरूपं, जीवननिर्माणकारिणमाचारानां
दिश्यैव चारुता सर्वत्र उत्तरला भूया प्रवहति । पुनरिधैर्दृष्टव्यविधौतयमान-
स्यात् तेषां, जगती काव्यमात्रायां तत्र रमते न साव्यमात्रायां सा भारविमयभूति-
साधक्रीहर्षादीनां प्रतिपाद्याम् ।)

(अस्मदीयस्यैतस्योर्वीर्यरथाय भायो न कश्चपि यद् भारविमयभूतिप्रभृतीनां
व्रीणां काव्येषु काव्यशिक्षाभिरुच्योनां धीमं सोभते तत्रापि सा सम्पद्यते विधातते
परं तस्या उद्भाषनाय चारुता नैवमिह भया कालिदासेन स्वीकृता अभिरुचि-
विधा चारुता तेन नारत्नैर्मुच्यन्तिरेवमुदिनी समुज्ज्वलाऽधिभाविता, प्रहृते-
र्यादां समन्वयतामन्मरिगमुपपन्नं निरूपणं तेन विस्तृष्टं भारतीयसंस्कृतैरत-
दीयप्रान्तपरम्परायाश्च चित्ताकर्षकं चारुतां मयुरमुन्मीलनं तेजानिनीतं,
गुणरीतिदृष्टपट्टादीनां सभासो चारुचोचितपा रसिमाया संनोपासं समोपेण
परिमितैव च वाचानिचयेन चारुतां मनोमोधारजनं सुधिरं वर्णनं तेन हृत्
काव्य, योऽपि कश्चित्पाविर्षं तामयं प्रदर्शयन् मल्लयने ।)

कालिदासस्य काव्येषु सद्यस्मत्ता सुन्दरता काव्यविशिष्टताभिः अर्च्यतां
व्रीणां काव्यमन्त्रानि श्रीमृषांति अनिहते ता, प्रदर्शयन्तिह प्रपाथो विधीयते ।

महाकविः कालिदासो महाकाव्यरूपं लिखेत् सुमारगम्यम्, रपुंरसाय ।
सुमारगम्यं कालिदासस्य काव्याः सुन्दरगणितानि । सन्तुष्टमाशानिपदजन-
कारिणादुदात्तगुणैर्महत्तरावलितायां प्राप्तावर्द्धितानि विनयया च चारुतां
सुमारगम्यतापुनिहर्षं विनयानं परिशीलति । कर्तव्यं नान्ये रूपं तत्र चारुतां
भार्य प्रेक्षयतेऽनर्हति । काव्यरुदन-पार्यगिपरवा-निय पार्यगिपरिवादिस्था-
वागुमूले पावनानिपदगम्यरुद्रेणः कां दुःख-वन्नेतयस्यतां विद्याय नान्यत्
किमपि । वाचनगमनां दृष्टमन्त्रोऽपारमर्षिकमेनाधिगमनं ॥ कश्चपि भवन्तम् ।

तपश्चर्ययैव मनसः शुद्धिर्भवति प्रेम्णा च परिनिष्ठितमनुत्पद्यत इत्येषः अमर-
मन्देशः कवेः समग्रमपि विश्वप्रति प्रतिष्ठितस्तथास्ति ।

महाकाव्ये रघुवंसे दिलीपराघुप्रभृतीनां सूर्यवंशोद्भवानां नृपराजां चरि-
त्राणि चित्रोक्तयः कविर्द्वेषु विषेषु गुह्यजनेषु भक्तिभावं निधानुं गौ मेरिगु-
मतिर्यि संमानयितुं स्वात्मार्यं धनं संग्रहीतुं लोकानुरज्जनाय राज्य-भारं धोतुं
विषयेषु स्वामित्वं स्थापयितुं जीवनमुत्तमयितुं योग-साधनयात्मानं द्रष्टुं च मान-
यममाजमादिरिति सरनेहम् ।

(कवि कालिदासो यमपि भावं चित्रयितुमिच्छति न न सः अभिधावृत्तिमाधिरथ
षष्ठ्युत्सहते स तदर्थं सततं स्वजनानामेव परिपूजयन् दम्नोचरीमवनि गिरिसुताया
लज्जाशीलतामाभ्यन्तरिकं प्रेम तस्या आनन्दान्तरिकोपनप्रवृत्तिञ्च स न शब्दैः
प्रकटीकरोति तद्विधिः सः सूक्ष्मे तद्वेत्ते विधातुं व्यञ्जनामाधयति । 'लीलाकमल-
पत्राणि गगनयामास पार्वती' इत्येषा परिमिश्रशब्दावलिरेव तन्वीया व्यञ्जनया
पार्वतीगतान्स्तान्, सर्वानुपनिर्दिष्टान् गुणान् विज्ञातया समुपस्थापयति ।

“एताव् किल प्रायत हस्तुदमः...” इत्यादिरलोकस्थितैः कतिपयैरेव शब्दैः
स “एकातपत्रं जगतः प्रभुत्वम्...” ; “भूतानुकम्पा तव चेदियं शीघ्र...” इत्यादि-
रलोकद्वये यत्किमपि प्रोक्तं तत्सर्वमेव व्यञ्जनया प्रतिबद्धम् समवाहो भवति ।

“बाष्पस्रवया मनुष्यजनात् स राजा” इत्यादी स “राजा” ‘श्रुतश्च’, किञ्च
‘कुलश्च’ इत्यादीनि त्रिचनुराणि परमलघुलघुपदानि एव प्रयुक्ते परं तैरेव पदैः
सः “राजः कर्त्तव्यं यत् स न्यायमाचरेत् ; न स वचापि पञ्चपातं दर्शयेत्, अहमपि
तप ज्ञानानां मध्येऽस्मिन्, अयि यो दोष आरोपितः स यस्तुतो मुक्तोऽमुक्तो वेति
श्रव्या निश्चेतस्मरगतस्त्वया दृष्टनीय आरोपितदोषो जनः । स्वं तु जगति ज्ञानिनां
विदुषां मध्ये भीषणे, स्वदीप्यन्तु तु तत्कुलं यस्मिन् सद्यःभगीरथदिलीपदशरथ-
सदृशा विश्वविदितन्याया नृपालः समभवन्, एवं स्थिते कस्मात् स्वयाहं
व्यग्रे किं स्वदीप्येषा जनविशेषरञ्जनप्रवृत्तिर्विज्ञानार्थान्तरित-इत्यादि-प्रचुरप्रचुरतर-
भावान् व्यञ्जनाभिप्यक्तीरुवंन् उपलभ्यते । वस्तुत इह द्विक्रोदाहरणानामुपस्था-
पनं ध्यार्थमेव (यथेष्टं वक्ष्यामि संकलान्वेच प्रारम्भादन्तर्पण्यन्तं व्यञ्जनाप्रधानायां
भाषायामेव गीतानि सन्ति ।)

कालिदासः गृह्णाती कविः कविष्वस्ति । स प्रेमपर्युपासको महान् भावुक-
हृदयवान् सौन्दर्यतेविषु शिरोमणिः कविरेति सर्वमपि जगज्जानाति । तस्य

दृष्टि सौन्दर्यस्य कोमलां भावनां सम्यग्भिज्जानात्येव न, तत्त्वच्छेदकरेणैव सा परमप्रवीणा। सौन्दर्यग्रन्थेषु तदीयेषु तस्य सरम मन सञ्जरमाण केन न प्रेक्ष्यते ? समारे यत् सौन्दर्यं चाद्यप्रकृत्या रमते तदेवाभ्यन्तरिवयामपि प्रकृत्या प्रीदति । न चाद्य सौन्दर्यमाभ्यन्तरसौन्दर्याद् भिन्नम् । स्थान मित्रतावर्य पर न परमार्थ तत्पत्र द्वैतता—हृदेतज्ज्ञापनार्थं कविना कालिदासेन स्वकीया ऐतमी काव्य-रचनायां प्रवर्तिता—

“पुष्प प्रगल्भोपहित यदि स्याद् मुक्ताक” वा शुटविद्रुमस्थम् ।
ततोऽनुकुप्राद् विनादस्य तस्यास्ताम्रौष्ठपर्यस्तरच स्मितस्य ॥”
‘जाजृजिता त्रिजिदि स्तमाभ्या धामो यमाना तरुणाकरागम् ।
पर्याप्तपुष्पस्तवजावनम्रा सञ्चारिणी पल्लविनी हृतेष ॥’

हृष्यादिश्लोकै क्व सौन्दर्यभावनाया परिचय सरत्तयैव जायते ।

(‘मित च सार च यथो दि पागिम्भना’ हृषेप गुण कालिदासे विशेषतया विराजते । माघ भञ्जभूतिप्रभृतिरूपेण एत गुणं निदधाना अपि उपेक्षन्ते तम् । ते तु यच्चन विस्तार एव प्रतीदन्ति । पुरगुन्दरीया वर्णन कविकालिदामेन कृत माघेनापि कृत पर द्वयोरपि वर्णने महान् भेदोऽवगम्यते । कालिदासस्य वर्णने इयञ्जनाया श्री समरलोचयते पर माघस्य वर्णने न । माघस्य वर्णनं विलासमय सदपि कालिदासस्य विलासविरहितमपि वर्णनं न अतु पारपति—

“जालान्तरप्रेषितदृष्टि-या प्रस्थानगिह्यां न चक्ष-च नीचीम् ।
नाभिप्रतिष्ठाभरणप्रभेण हस्तेन तस्याधवलम्ब्य वास ॥” (रघी)

“दलवासितमहोपलप्रभाजहुलीकृतप्रतनुरोमराजिना ।
हरिबीजगासुणिकक्षुपाभ्यया करपल्लवेन गलदम्बर दधे ॥” (माघ)

कालिदासस्य गद्य सरल समामाधिवयरहित स्वाभाविकमाभाणरभिध परि
दधद् दृश्यते पर भवभूतेर्गद्ये एषा विक्षिप्तता न विद्यते, तत् कृत्वि समारचयदुल-
मस्याभाविकञ्च भवति । दृश्यतां कालिदासगद्यम्—

“अयि आत्मगुणान्मानिनि, क इदानीं शरीरनिर्वापयित्रीं शारदीं व्योत्थां
पटा-तेन वारयति ।” (शाकु०)

भग्नप्रति भवभूतेर्गद्यमीक्ष्यताम्—

“अहो दलज्वलीलोत्पलश्यामलखिग्वमसृगमांसेन देहसीमाभ्येन विस्मय-

दिननिहत। नश्यमानमौघमुन्दरधीरनादरगण्डिनान्नस्तरातन दिगम्बरधुःख
मृगमण्डल क्षायेपुत्र जालिपिन ।" (उत्तरे)

कालिदासस्य सख्येषु यन् सौष्ठवं यन् पात्रं यद् धारणं शोभते स तद्व्ययं
प्राप्यते । अत्र परिहृयस्य सखाया निधीयन्ते तान् अर्धस्थि ह जलितरा मनोऽ-
भिराम सौन्दर्यमिति सधाभिर्गोर्णयनीयम्—

मिह — अथैकधेनोरपराधवग्दाद् गुरो वृक्षानुमतिमाद् विभपि ।

दावयोऽस्य मन्थुर्भजता विनक्तु गा कोटिस्त रपशंवता घटोष्णी ॥

राजा—कथं तु दासयाऽनुनयो महर्षेर्विश्राज्जनाद्यान्यपयस्विर्नाजाम् ।

इमामनूना सुरभेत्सहि दृष्टीवशा तु प्रहृत त्रयाश्रयाम् ॥ (रघौ)

—दिग्धौः परादौः च न सन्त वैद्येन घटाभ्युपगृह्य ।

यदप्युच्यते भुगोहदानं तदपि पाता ससुरो न धास्य ॥

सायनि — परितप्यत एव नोत्तम परितप्तोऽभ्यपर सुमरुति ।

परवृद्धिभिः साहित्यमवधाय पुनर्निमित्तवृत्तस्यैवम ॥ (माघ)

कालिदासस्य सत्वादिषु शङ्खमञ्जुपुस्तकानिरेण दृष्टा भवति । तत्र वेदवत्संयं
विशिष्टा न परं तत्र न्यायस्यपि गतिदीप्तं द्रिष्टव्यमे । आत्मन्यपि तान्त्रिक-
सत्वादादिकं चेत् कुलभास्मिन्या इ दृष्टा दृश्यते तदा सोऽपि न कालिदासीय-
सत्वादात् सुन्दरतरं सिद्ध्यति । यतो हि भास्मिन् शङ्खमञ्जुनाम् न तादृशी
सुघटिता, सुन्दरता नादम्यता च प्राप्यते यादृशी कालिदासस्य सत्वादादिषु ।

कालिदासस्य कविता सर्वत्र मन्दाशुभ्रकिता वैदर्भीशितिरुचिता च प्राच्यते,
पीडयेताम्—

‘ किमा मज्झिमादिस्थानेषु लोकात्मनोऽप्युक्तं सत्यमिति ।

इत्येकपहास्यविनश्यत्यादासीत् स दोलायलचित्तवृत्तिः ॥ (रधी)

निश्चित्य ज्ञानमनिवृत्तिवाच्यं त्यागेन चत्त्या परिमार्ष्टुमैच्छत् ।

अपि स्वदेहान् किमुतेन्द्रियार्थाद् यज्ञोधनाना हि यज्ञो मर्त्येय ॥ (रघु)

अल विद्यादेन यथाश्रुतस्यया तथाविधस्तावदशमस्तु ॥ ।

अमात्र आरुकरम मन स्थित न कामदृष्टिर्नचनीमिमीक्षते ॥ (कुमार)

उत्पत्त्याभ्युपगमि तद्दीक्षाया कर्त्रितायामेष एव गुण गृह्येय इति सत्ययत्ने—

उदेति पूरं कुसुम ततः पतः

धनोत्तर मासक तदनन्तर पय ।

निमित्तनैमित्तिकयोरर्थं मम-

स्तत्र प्रयादरथ पुरस्तु सम्पदः ॥ (सावस्तने)

उन्मत्तानां भ्रमगम्भगैः कृत्रिणं कोटिलानां

सानुप्रोक्षं मनसिजदयः सङ्गतां पृच्छनेन ।

भद्रे चतुप्रसवसुरभिर्बुद्धिगो भास्वो मे

साम्प्रः रघुपातः करतल इव व्यापृतो माहवो मे ॥ (मालविकाग्निमित्रे)

कालिदासो रममिदः कविः । यमपि रमं प्रति नः रघुपातं छिपति सं निरुह-

योनैव प्रसरेण भविष्यन्निति । शूद्रारः कदम्बु नक्ष्य कवितायां कामपि भङ्गना-

मेव निरुद्धिं निध्वागः पर्यवर्तयते ।

रामाज्ञया छत्रमयः स्वांशं गहने कान्ते स्पन्दुमागमोऽस्ति । नः स्वांशं यदा गहीयते रामस्य कामनमुज्ज्वल गदा सांवायाः सञ्जाता या शोकाकुला दत्ता तां कविताश्लेषु पश्यन्तु—

“गतांऽभिपन्नानिगमिनिद्धा मधस्यमानाभरणमगूना ।

रमूर्त्तिलाभमदृतिं धरिषो लतेय स्तीना मदसा जगाम ॥

दृष्ट्वाकुर्वतामभयः कथं त्वां त्यजेद्वरमात्रं पतिरार्यदुस्तः ।

इति क्षितिः संशयिनेन तस्यै ददी प्रैक्षं जननी न तावत् ॥”

शूद्रारस्य संयोगवर्षो विप्रलम्भरक्षत्रोभी कविना आह विप्रिनी । संयोग-

शूद्रारस्य सपुराणाने चेस्मन्नवि कीदृष्टं वर्णने तदा कुमारमम्भरस्याष्टमः सर्गो

विनीकणीयः । संयोगशूद्रारस्यालम्भनपक्ष उद्दीपनपक्षश्च द्वारपि व्येकत्रैव द्रष्टव्यौ-

स्वरूपदोषस्यैव वाच्यस्य यमस्वरसंनिरवदन्गुणीयः सर्गोऽनुशीलनीयः । विप्र-

लम्भशूद्रारस्य चेस्मीन्द्वे मनः स्पृहयति तदा मेघदूतवाच्यमेव तद्वर्णनं स्यात् ।

पुनः इह संयोगशूद्रारधीः चयमीष्यताम्—

सप्तमे विषमुरोनिर्षाडनें प्रापिणं सुगममेव नाहृत् ।

मेगलाप्रदयलेलनां गतं हृत्तमस्य निधिलं ररोध सा ॥

अथ च विप्रलम्भशूद्रारोऽपि विप्रमन् विनीष्यताम्—

भद्रेनाहं प्रागुतनुना गात्रासेन तप्तं

सागेरागु दुतमरिरोऽपष्टमुऽपिनेन ।

गन्तेरुद्वामं समपिरारोऽपिना दूरधौ

मद्वर्णनैर्विना विधिना धैरिगः शूद्रमागः ॥

संसार विषय विमलस्यापि कण्वस्य मनः शङ्कुन्तला स्वभर्तृगृहं गच्छन्ती
वीक्ष्य कियद् दृश्यते इति दृश्यताम्—

यारयत्यद्य शङ्कुन्तलेति हृदय सस्पृष्टमुत्कण्ठया

कण्ठ स्तम्भितवाष्पपृच्छिकल्लुपश्चिन्तामड दर्शनम् ।

वैकुण्ठ्य मम तावदोदयमहो स्नेहादरण्यौकस

पीरूपन्ते गृहिण कथं न सनपागिरलेषु लेख्ये ॥

कालिदासस्योपमाया रसान्मन्त्रवाद्गसरमणीयस्य मतिनराभेज च भग्मंस्पर्शित-
मयलीक्यते । औषधे सन्तुर्भे च शोभाया समुत्पादनस्य कला तामु नितान्त-
मभिनन्दनीयारित् । द्विगुण्युपमाह दृष्टान्युदाहरणानि वीक्ष्यन्ताम्—

“ता जालीया परिमितवथा जीरित मे द्वितीय

दूरीभूते मयि सहचरे चक्रार्कमिरंशम् ।

शाङ्कोकण्ठां गुच्छु दिवसे वेपु गच्छरसु चाली

जाता मध्ये क्षिप्रिरमयिता पक्षिणीं वान्यरुपात् ॥”

विधिरिधानरूपसायाचक्रार्कजी निशाया चक्रार्कम् इत्युक्ता भवति यद्योऽपि
स्वभर्तृवर्षमोक्षयाश्वाप्राप्तेजयान्तात् पुण्यं अस्ति—अतस्तदीया कान्ता कान्तु-
वियोगत्रिभुवास्ति द्वयोरपि सन्तापस्य समानस्यात् कथं ‘चक्रार्कमिव’ इत्येपो-
पमा कियती समुचितसन्दर्भशोभाभर्तृका च वर्तते । पक्षिगुण्युपमितस्यात् यद्य-
प्रेयस्या, तरया सुकोमलव कुशाद्रुतं मितवस्पर्शसुखत्वादिकृत् द्विगुण्युपमोक्ष-
भावेन प्रेक्षकस्य पुरतः समुपस्थित भूया तन्मनो मन्दयस्तीक्ष्णपि विलोकनीय
वर्तते ।

“अप्यग्रणीर्मन्त्रकृतामुपीगः कुशाग्रमुदे कुशली गुरस्ते ।

यतस्त्वया ज्ञानमन्त्रेणमास लोकेन चैतन्यमिषोष्णश्मि ॥”

इदं मन्त्रकृतमग्रणीर्जनम् । उष्णरश्मिस्तद्वत् उष्णस्तेन तस्यामिनतेजस्य
तप्राप्तज्ञानस्याज्ञानध्वान्तविनाशनामोद्यमफलवत् प्रसर्गभवति । उपमाया
त्रिपमन्तोपयुगवा भमुचितता च नितरामेव मनः प्रीणाति ।

॥ वीक्ष्य वेपथु मती मरुताद्वयष्टि-

निषेकण्य पदमुद्धतहुदहन्ती ।

मार्गाचलप्यतिकरातुलितेव सिन्धु

शैलापिराजतनया न यवी न तस्थौ ॥

अग्रयोपमा तापर्ममपि अतिनरामेव समीचीनतया प्रकाशयन्ती लक्ष्यते
यस्यैतिल रितालैरुष पद पल्लितपि नैतावत्या ललिततयाविर्भावयितुं समारिन् ।
मार्गावन्तुलिनिष्पुना सह पार्श्व्या साम्यं कृत्वा वरि चाटकानामपे पार्श्व्या
सननो मुग्धपथमाधर्म्यस्य किञ्चिन्म्यताविचारणाद्यमरं चालीनस्य लज्जाशीलस्य
स्थितेरलक्ष्यपथ्य इत्यादिद्वन्द्वं भावान् समुपस्थापयतीति सुधीभिर्विचार्यम् ।
'उपमा पादिशस्त्रेति यदाभागर कालिदासं लक्षणीकृत्य ध्रुयते तत् सर्वधैव
सत्यम् ।

अलङ्काराणां प्रयोगे दणि स्त्रीया सूक्ष्ममर्मज्ञतां प्रकाशयति । त तासुप-
पुत्रय प्रचुरतरपदविभास्य यत्तस्य परिमिततरपदेशेन प्रकटीकृतं मृदुमर सरल-
सचैव दृश्य गत करोति । तस्य कवितायां व्यर्थमेयालङ्काराणामुपयोगो न
दृश्यते । अथ ता स्तुत्यपदतारया विभावरीय विभाति । तत्रानुप्रासश्च
अप्रयासेनैव समगताश्चिन् । उपेक्षा दृष्टान्ताध्यांतरस्यासादिव्या अलङ्कारा कये,
पदुधुताय व्यापकदृष्टिश्च उपपद्यते ।

("कस्यचन पदार्थस्य सत्यम् विहंकम कृत्वा तस्य स्वाभाविनतया यद्
यथापथ्यगर्जनं तदैव कल या उद्गृह्यत स्मृत" मिनि यद् स्मरित आह तत्कालि-
दासस्य प्रकृतिष्यगते कृतान्ताध्याम्यभिधायति । तस्मिन् प्रकृतिरंगे तस्य निरीक्षण-
नूतना, मृदुपताया उदात्तता, दृश्यताया अभिनय उन्मेषो विद्योते । तन्-
प्रकृतिविषयस्य प्रकृतिरङ्गप्रभवे चैतदाह क'दन पथंनस्य वेदपति । तत्र-
चत्वायामप प्रकृतिरङ्गीकृत्या विरागते यथा मग्नितालायां रज'सूत्रम् । त्रानु-
सदाशब्दे तु तासु सर्वेषां सुन्दरतां दर्शयति तदा मालविद्याप्रतिग्रह इत्यपीय-
क'रतां न लयितो प्रकृतिरङ्गस्य प्रतिनूतिध्वेन वक्ष्यवि'ता मन्त्रितेनपि । सुमार-
मन्त्रये यदि कवि प्रकृतेषुपा उन्मेष'नीनूत दिम एतमेतेपापनीयते । तथा
मेवदूत न प्रकृतिरङ्ग उन्मेषि । पिठमं रंयां प्रकृतिरङ्ग तां पातादिषु
अप्यरम्यस्य रङ्गु यदि आमान परिग्रहयन्ती पीपये तदा स्तुयते या लयि-
पतिष्ठाप्रमस्य रङ्गं परिधाय, लयिद् परलन्ते विषयि'त एव'तनम'धमपद भूया
लयिष त्रिनेने भूत मनुविधता म'ये । अभिज्ञानलाङ्क कनेषु दांसा प्रकृति
तासुतां प्रेक्षते तासुता'य' प्रकृतिम् ।) अथापु तस्यप्रानुप्रास'तां लयि-
मंमगम्यी पु'र'ङ्गि'क'र मापु'त'न'कि'क'र शु'र'प'नं क'न'र', ध्रु'प'तां तासु
ति'प'कि'क'नी पद्मम'ग'दि'प' ल'का, शि'वी'प'तां तासु'न'नं हरे'प'तां मृ-
त-

द्वन्द्वानि; दीक्षयन्ती तावद् उधमिनामनानां कलनिर्हादानां मारसानां पद्मयः;
प्राणविषयीक्रियतां सानन्दं सरसीवीचिविधोभशीतलोऽरविश्यामोऽः । यस्तुतः
कालिदासः प्रकृतेरन्तःस्थस्य सुषमदृष्टास्ति ।

कवेः कालिदासस्य प्रतिभाचातुरी चरित्र-चित्रणेऽपि स्वयमेव कुशला । अतः
कथिर्यस्यापि चरित्रं चित्रयति सः सजीवो भूया हृदयावर्जको भूया ममद्यै
समुपस्थितो जायते । तस्य पात्रे पात्रे जीवन-शक्तिराचरणबृंहं चकारिति । व्यक्तित्वं
प्रतिपाद्यस्य सशरीरं भूया नेत्रयोः पुरतोऽन्तरति । उमा-सीता-शत्रुघ्नलोचनी-
मालविकादिकानि स्त्रीपात्राणि तदीयानि को निरमर्तुं शक्नोति ? विलीप-रघु-राम-
दुष्यन्त-पुरण्यः प्रभृतिपुरुषपात्राणि प्रेक्ष्य को न मानयः प्रेरणाविशेष मनुते ? किं
लिहाप्येवमुपानयन् महाराजो विलीपः कदापि कश्यचनापि जनस्य हृदयात्
कस्तौ भवितुमर्हति ? किं कदापि—

“बभूव रामः सहसा सयाऽपस्तुपारवर्षाऽ गदस्थचन्द्रः ।

कौलीनभीतेन गृहाघ्निरस्ता न तेन वैदेहमुता मनस्तः ॥”

इत्येतस्मिन् श्लोके द्रव्यमानो रामः सकलामपि मानयनाति स्वदिशि भावययन् न
रोक्षति ? अपि किं दुष्यन्तस्य—

“येन येन त्रिदुष्यन्ते प्रजाः स्निग्धेन बन्धुना ।

त स पापारतो तातां दुष्यन्त इति दुष्यताम् ॥”

इत्येषा गिरा भागसाश्वसनदायिनी जगतीतलस्थप्रजाजनस्य युगयुगान्तरं यावत्
श्रीश्रेष्ठिर्यं न प्रीणयिष्यति ?

(कालिदासस्य काव्यानां सौन्दर्यमिदमपि विद्यते यत् तत्रानेकदास्यानां ज्ञान-
गरिमापि स्पर्शयथा दिव्यया तेजप्रभया मानयानां मनांसि नितरां रञ्जयन्
उज्जृम्भते । कालिदासस्य तत्त्वतद्वर्तनशास्त्रादिसिद्धान्ताः प्राण्याकारा एव भूया
समुपस्थिता भवन्ति । न च तेषां सत्ता तदीयेषु काव्येषु स्वकीयां वैभवप्रियं
पृथगेव विधाप्य स्थातुं प्रभवति—इत्येतदस्ति च कवेः कालिदासस्यान्यदपि
विलक्षणं वैदग्ध्यम् । दृश्यताम्—

“गणवन्धगुहान् गुणानजः पशुपायुक्तं समीक्ष्य तत्फलम् ।

रघुरप्यजयद् गुणत्रयं प्रकृतिस्यं ममलोष्टकाशनः ॥”

“न नवः प्रभुराफलोदयान् स्थिरवर्मा निरराम वर्मणः ।

न च योगविधेर्न चेतः स्थिरधीरा परमान्यदर्शनात् ॥”

इत्यादिना योगदर्शनस्य सौन्दर्यं कियस्या मनोज्ञया रीत्या,

“अज्ञस्य गृह्यतो जन्म निरीहस्य दृढद्विषः ।

रूपतो जागरूकस्य याथावर्था वेद वस्तुतः ॥”

इत्यादिनोपनिषत्प्रतिपाद्यं प्रज्ञा कीदृशेन वचनपाटवेन,

“यद्बुधाऽप्यागमैर्भिन्नाः पन्थानां सिद्धिहेतवः ।

स्वरूपेन निपतन्त्योधा जाह्नवीया इवार्णवे ॥”

इत्यादिना अद्वैतवादस्य निरिहितेज्जरितरसरारिणां सेजरक्ष्णं कीदृशेन दक्षितेन सहितेन,

“त्वागामनन्ति प्रवृत्तिं पुरुषार्थप्रवर्तिनीम् ।

तद्दर्शिनकुवाम्भीमं त्नामेव पुरुषं विदुः ॥”

इत्यादी “अजामेकां लोदितशुक्लकृष्णाम्” इत्येतां श्रुतिं कियन्मीष्टवेन कविः प्रति-
पाद्यन् दृग्गोचरीभवति ।

कालिदास. परमोदारमनाः परमप्रशंसनीयप्रतिभाप्रकाशपैशलो महारजिरा-
सीत् (साम्प्रदायिकताभ्य. स. न्यथैव दूरे समनिष्ठत । सः सर्वमपि निरव्यं हृदये
मेने । स एवमं तदेवामंस्त यः श्रुतिस्मृतिमतो वर्तते । नस्य महामातृनतां
प्रकटयतः श्लोकाविमी—

“एकैव मूर्तिविभिदे मिधा सा सामान्यमेयां प्रथमावरत्नम् ।

त्रिणोर्हरस्तस्य हरिः कदाचिद् वेधास्तयोस्तात्रपि धानुरासीत् ।” (कुमारे)

“स्मान्तराण्येवरसं यथा दिभ्यं पयोऽव्रनुते ।

देवो देवो गुणेन्वेधमत्रस्थास्तत्रमवित्रियः ॥” (रघी)

धम्या सा गिरा यस्यामेव कविः स्वकाव्यानि समर्जं, धर्म्यपत्र धरा यत्र स जने

शकुन्तला

"उदेष्ट दाड दी यत्त हीअर्गं दाडसम्म पण्ण दी मूढम् ओफ इट्ठ
डिबलाहन, पण्ड ओल्लाड द्विज दी मोल इम पार्ड, इन् रेप्पटं पोरिडेड, फेड,
उदेष्ट दाड दी अर्थ पण्ड हेजिन इट्ठेक्क इनयन मोलनेम वम्मादन ? दाह
नेम दी, ओ शकुन्तला, पण्ड ओल्ल पट्ठंस इज सैड ।"

इत्येतस्यां हि चतुष्पद्यां धूरोपीयेन कविरागेण 'गोथे' महाबुभायेन शकुन्तला-
मुदिश्य स्वीया दृष्टि स्फुटतया प्रकटीकृतमस्ति नो तदीयेषां चतुष्पदी देव-
चतुष्पदी । यस्तुतः सा प्रगल्भतरम् इय प्रतीयते । तस्यप्रमपि मादकं तदीयेन
ज्योतिषा सर्वथा प्रगल्भमानं भवति चित्र पाटकीयाभ्यन्तरिकी प्रकृतिः प्रयागु-
न्मीलनं क्लृप्ततया । (गोथे निरवसिति यत् शकुन्तला तारुण्यवृत्तुमाररस्य
मुमन सीरमं प्रीडताया मुचिनायारच परिपारं मधुरं फलमेव प्रत्यक्षं भुवि
प्रिनाति । सा इत्येकं भूशोकं च पृथीभूगमेव निदधती ममुरलसति गूढम् ।)

गोथे कवेरिमासुदभाजनां भावुरतामेव तदीयां मर्या वयमुपेक्षितं प्रभाषा-
मोऽथ चेदमपि पद्यं विचारयितुमर्हामीत्यतः सः अभिज्ञानशाकुन्तलमुत्तम-
कवितात्वेनाद्रियते परमेष्ठन तथ्यम् । (तस्य श्लोक एव आनन्दादेगमशात् प्राहु-
र्भृंगारुक्तिरेव न । अपि तु अस्ति सः सदमद-अभिनवतुर्मनीषिण आलोचनस्य
गम्भीरविमर्षणानन्तरप्रकटीकृतो निर्णयोऽभिमतः । विद्वान् आलोचक इत्यथैव ।
शकुन्तलनिर्देशविशेषप्रति स्मृतेऽनेकितयम् । गोथे स्पष्टरूपेणाभिधृति यद्
अभिज्ञानशाकुन्तलं तत् तत् चर्तते यत्र विकासयेतिवृत्तं सन्नित्तमरित, तत्कले
परिणामद् विवस्वरं मुमनयस्ति, तद् निमि निपरिवर्तमाना वसुधास्ति, अस्ति च
तत् तत् पार्थिवत्वं यन्नामज्येनि. परिस्पन्दते ।)

असत्यं हि शाकुन्तले संयोगाना समवायः शोभने । नाट्यस्य प्रमुखं
रस्यं जैतित्ततय, आनन्दस्य सन्निधेयं यत्ते । प्रयस्ययाङ्कस्य सत्यं
चेद् आदिमा योगा लस्यापिनो रगात्मका मनोभावविभाविता भौतिकाः सन्ति
तदानन्दस्याङ्कस्यान्तरादेऽन्तिना योगा आप्यामिराः सन्ति, ते आनन्दासुत-
चर्पिणो विरजानामुदजात् संश्रिय समुपतिष्ठन्तेऽस्मदृष्टिसमुत्थे । (नेदं रूपकं

कस्यचन विशेषस्य भावविशेष कमपि, आहोस्विद् नोद्यमन्त कमपि चरित्र-
विशेषमेवाभिधाय्य प्रणीतमपि तु पार्थिवसौन्दर्यधरात् प्रेमोत्थाप्य नैति-
कसौन्दर्यस्याविनाशिनो धरामभ्यासयितुं तत् (प्रेम), सृष्टम् ।)

कालिदास परमसुखपूर्वकं भुज स्वर्गायणैश्वर्येण मण्डयति । तस्य मेदिनी
हृदया नैसर्गिकतया नाकेऽन्तर्भवति यन्न वय "तयो सन्निधिलमेतद्" इत्येतद्-
बोधनाय सीमारेखामपि विधातुमीक्षितम् (प्रथमेऽङ्के कवि शकुन्तलाया यौवन-
सुलभदुर्बलताया पतन नैव निगूहति, स स्वपदेव तावत् पतन नायकस्य
नायिकायाश्च चरित्र समानभावेन दर्शयितुमुपसरति यावद्दि तादृगे तावति च
पयसि सम्भाषम् । स तारण्यस्पोहामवेगवत्या गत्याश्चल्लतामुन्मत्तता चाङ्ग-
भाषणशीलताश्च सम्यगेव सर्वाङ्गीणनयाऽऽदित्यन् सलक्ष्यते । गम्भीरप्रपाया
सुदृढात्मप्रत्यनस्य च गत्ये स जायमान सपर्वण गम्भीचीनतथोन्मीलयितु
चमोऽशक्यते । शकुन्तलाया तारण्यस्य क्षीयमान प्रमाणमिदं यत् सा दुःख-
मनापते न पूर्वं स्वकीयान् भावानेगान् स्वमोपेक्षणोन्मुखात् कर्तुं कदापि उत्सहते,
सा नैव जायति यत् कथं नास्मान् कङ्किकुर्यात् वधञ्च सा स्वान् भावान् निगूहेत् ।
सा दामे सर्वधानभिज्ञास्त्री न सा दामस्त गोपायितुं स्वयमेव धारयति स्म
न अपि सा प्रेम्नी वलीयस्यां रामाभरतायां सद्ये स्म गायत्रा चरित्र पृथ
स्वरमदिनी दुःखस्तस्य चाङ्गने स्मऽतपमिदतो दुहिता स्मत्तरिररचनार्द्र दूरे क्षासीत्
तथैव, यथा शुभो हि धर्मो भवार्द्र दूरेऽतिष्ठते ।)

दुःखम् दाम्नीति निनाम्नमेव स्वाभाविकभावेन जेतुमवसरमिन्दम् ।
यथा एविरास्याऽरिप्रसव गम्भीरतरा पावनताम् आम्निमित्तं न मदागपि कान्ति-
रामने स्म तथैव न न अन्यनीमान् गमिना दामाविरसिं परिपूजतामभिजुर्ध-
स्वस्या पानमपि प्रदर्शयितुमीषदपि विलङ्घनामनुभवम् । इत्यस्मिन् तदावाचा
शकुन्तला द्वितीय प्रमाणम् ।

तस्य पुत्र स्वयमेव परिनिर्वात सन् परिमार्ष्टुं न भूयमरेषते । अस्ति
शकुन्तला आनृता, स्वस्तदुपति चित्त भवति, पर तथाप्येषा स्त्रीयां मनो-
वृत्तिता सा आनृतामेवैव दामिदुमीष्ट । सतो यद्यपि शकुन्तलापरि चित्त वरुष
पर न सा तत्र अषेण । यस्या तस्मिन्मात्रे तुरङ्ग इव गिरिनिर्गतं गीत इव
सा मृदुपिपा नायपि निर्मलैव अस्तरण ।

कालिदास स्यात्तपस्विपालिता मन्वयस्कां नायिकीं शकुन्तला प्रकृते-
 रशङ्कनीयफलोपरि विचरितुं सर्वथैव स्वच्छन्दतथोन्मोचयन् समवाप्यते । न स
 कुत्रापि कदापि च निरणद्धि ता विचरणात् । तादृशेन प्रकृतेण प्रदर्शयन् अपि
 परिस्तां सयमबन्धुर शोकसहनशीलमाध्याभिमन्कटोरानुशासननिष्ठनीयनं
 यदन्यामादर्शक्या पर्युत्सयन् प्रेक्ष्यमाण सञ्जायते । (भारग्वे आश्रमाधमनि
 पय विस्मृता प्रकृतिप्रकर्षादेशचर विटपद्यतति । गदिष प्रतिभाति सा परमन्ते
 नितान्तगम्भीरमात्मान जिदयती नारीव शौरिजिलीना, प्रगाढमहिष्णुरसयमो-
 पवासाद्विप परायण । धर्माश्रमाभीष्टरानुसंगपराणामाचरणमाचरन्ती रुक्मरीर
 मनादिभि कटोरैस्तनुता नयन्ती लोचनगोचरीभवति । महासागरस्य सरितश्च,
 प्रकृते निसर्गभावस्य च धाम व्यापारयो सम्मेलनास्पदता नीत्या कालिदास
 श्रुतीया नायिकामनुपमया पलायुजलनया फलिपतयानिश्चय न स्तोत्रेपि
 मन्वय । तस्य पितासीत् महर्षिर्माता च तस्या आसीदपुत्ररा । तस्या
 जन्मविज्ञाद्वत्तत्पम् समजायत पर तस्या भरण पोषण च सरिमन् हि आश्रमोदये
 नून यत्र प्रकृतिदेव्या आत्मसपमस्य च, सुन्दरताया स्वनिरोधस्य च घसति
 सुहृद्भातपुष्कं इगुतीभवति । असत्यपि तत्र कस्मिंश्चिदपि सामाजिके रुद्धिगते
 पञ्चने नियत सा भूमिर्मर्मसम्बन्धमि परपैरित्यमोपनियमै परिरुद्धमाणाऽलो-
 क्यते । शकुन्तलाया गान्धर्वोद्वाहोऽपि दीप्यते तयनुगुणामेव मुद्रा विभ्राग ।
 अत एव तत्र प्रकृते रूतता माप्यते पर सोपयमस्य समाजानिमित्त प्रन्धि
 रुपते । मूत्र नाटकमुपमानिहीन भवत् समप्रेऽपि साहित्ये सशोभते, तत्र एतत्त्र
 तथा सहात्मनियन्त्रणस्य विद्यमानत्वात् । उभयोरप्येतयो सरण्योत्पत्तयो
 सम्पराया तदीया प्रसन्नता अममन्नता सर्वा, सयोगा विद्योगाश्च सरणा
 उपरुता भवन्ति ।)

शकुन्तलाया सरलताया नैसर्गिकता विभाति । न यस्तुतस्तु सा स्यान्नायिकी
 सरलता मिन्दयापामुल्लसति । तथार्हयोरपि विभिन्नाया परिस्थित्या परिपोषणस्य
 तद् मिश्रताया कारण प्रतीयते । शकुन्तलाया सरलताया वाद्यतत्त्वस्य अणी-
 दापि भागो न पतनेऽनष्ट मिन्दयाया सरलता न तस्या सरलता सन्नद्धि ।
 अरमाभिरनुषद हरयते यत् शकुन्तलाया संगी तस्यास्तरणिश्र प्रथमकलिगश्च
 प्रणिपादपत्न्यापुनस्थिते भवत । मा लौकिकताया कस्मिंश्चिदप्यशे परिचिता
 नामीदृशेतद्व यत्तु क्षण्य यतो हि यत्र तपोवने गा वसतिं यत्र न तदेवागा

गते चतुर्थेऽङ्के यदा शकुन्तला पितुः कण्वस्य शुभाशिपस्तपोवनस्य च
मन्त्रालस्य शुभाः कामनाः आदाय समुद्रं स्वमर्तुः सदनं प्रतिष्ठते तदास्मदीयं
यन्मानसं तास्याः प्रियप्रियतराः आशाः निवपन्नाति तस्यैवोपरिभवत्यक्षनिपातः ।

यदा विदूषक आह 'किं दात्र गोदीपु अवगमो अक्षरत्यो ?' तदा राजा
मस्मितं प्रायोचत्—“मरुत्कृतप्रणयोऽयं जनः । तस्या देवी वसुमतीमन्तरेण
मनुपालम्भमप्रगतोऽस्मि ।” नृपतेः प्रणयगतायाः प्लुतस्याश्चञ्चलताया रूपरूपमेतन्न
पस्तुतोऽस्त्यर्धरहितं पञ्चमस्याङ्कस्य प्रारम्भे कविः आचार्यत्वं प्रपञ्चेन पाटयेन
प्रदर्शयति यद् दुर्वाससः शापः मानवीयप्रकृतौ किं कीदृशं च धीजं पयति हन्त ।

चतुर्थमङ्कं पश्यन्तो यदा वयं पञ्चममङ्कं प्रपद्यामहे तदा वयमकस्मान्जनीन
पुत्र पातावरणे प्रविष्टागः । साधु-महारमनामादर्शसंसारान् वयं राज्ञः प्रासादमुप-
सरामो यत्र इयापिहीनानि इद्र्यानि कुडिलकुडिलतराश्च प्रेमपथाः सर्वत्र सन्प्रे-
क्ष्यन्ते । सुवर्गस्वप्नो हि य आश्रमपदे विलोकितोऽभूत् स इह भूमौ भवितु-
मारभते । शकुन्तला साध्विमागती द्वावपि शिष्यौ तस्मिन्मनुभवन्तो यत्तौ हि
अपरमैव किमपि जगत् समवाप्सौ स्तः । सा हि जगती सर्वतः अप्रिमा प्रत्य-
मानास्तीति तावन्नुपभूवन्तुः । पञ्चमस्याङ्कस्यान्तर्वेत्तद्विधैः स्पर्शैः संस्पृश्य कवि-
कुम्भ्यन्तरतस्तकुम्भलापरित्याग-सहनार्थं नः सञ्जयति ।

स्वकीयै रान्द्रशोकैरिमां विशाला रिक्ता पिपति । वषट्स्याश्रमप्रति शकुन्त
 लाया निवर्तन न कालिदासस्तदानीमुचित मन्वते । दुष्यन्तेन कृते परिव्यागे, न
 तस्यास्तदाश्रमे क्षान्त्या स्वस्थतया च सहस्रस्र वदपि सम्भव । अधुना तु
 तदीया प्राकृतनी स्थिति परिवृत्तिमुपेतास्ति, तस्या सम्बन्धस्तस्मात् समारात्
 मप्रति किञ्चिद्दूरे नीतो वर्तते । यदि भूयस्तरया स्थितिस्तस्मिन्नेव पुराणे
 यानापरणे कृताभविष्यत् तदा समुपस्थितामवस्था प्रति कटुविरोधस्यैव प्रदर्शन
 मप्रदिश्यते । इदानीं तस्या व्यधितायास्तस्य गरीयस शोकरय कृते युक्तर
 दोष्यतरश्च कीर्यवमपेक्षितमानीत् । न कृत्रिमंवे स्थाने तानि पुरातनानि मित्राणि
 तदीयानि वृक्षं पति न च तान्याद्यास्तनान्येव तानि वृक्षानि यानि तद्विधिरित्येव
 जनिततापापनयनाय अपेक्षितानि भवन्ति । कवेर्मन हि तद् विगिनपयक
 केवलमस्मदीयायास्ता शरणरहितता निरस्तव्यतामभ्यन्धिनी चेतनाश्च गुर्वी
 निवृधाति या शलु शकुन्तला परिवृष्टय सस्थितास्ति । नात्र तदानीं श्रेन् पति
 त्यक्ता पत्नी वषट्स्याश्रमप्रति प्राप्तिमाभिवि यत् तदा नून महर्षेराश्रमपद्
 दिगृह्यापिना मन्दनध्वनिना परिपूर्णमागमरस्यते । शकुन्तलाया तत्र प्राप्ताया
 मियत पादपानां चहरीणा च तदीयगोहभयो सत्परोरपि अतिरतत्रिलापस्य
 प्रस्फुटन सम्भवमासीत् तस्मादेव कारणात् कश्चिर्न ता तत्र विनायेत्यस्माभि
 रह्यते । पर मारीचाश्रमस्य पर्णछायायामपरिचिताया तु सर्वधैवानुद्देगोऽनिर्वे-
 दश्च अस्माभि प्राप्यते । केवलमस्मन्मनयनयो पुरतः परिव्यक्ताया शकुन्तलाया
 सा मूर्तिं समुपस्थिता जायते या नि सीम शोक वहन्ती त्यागस्थस्तपस्वीय
 लपस्याया निरतारित ।

सम्प्रति दुष्यन्त प्रगाढानुशयेनातिचीणता यतोऽस्ति । एष अनुतापस्तप
 एव । यावच्चकुन्तला नैतेनानुशय तप साधनेन विविना भवति तावत् तजयन
 न कामपि महत्ता दधाति । बीजनोद्धततरङ्गस्याऽस्मादुचितस्य वेग शकुन्तलां
 नृपाय प्रदौ पर न मस्तुतस्तत् तस्य शकुन्तलोपरि जय इति वक्तुं शक्यते ।
 तस्या अधिगमन तु ययार्थ ममपनेन, तपसा वा अगितु शक्यम् । यत् प्रयास
 मन्तरेण लभ्यते तत् हस्तान् भस्ममपि भवति लघुतयैव । तस्मादेव कारणात्
 वविद्वांषि प्रणयिनौ तपश्चर्याग्निना चिर तापयन्ति येनोभावपि ती तथान्योन्य
 प्रतिगृहीयातां यथा भवेताममरसम्बन्धसम्बद्धौ । यदि शकुन्तलाया परिग्रह-
 स्तदैव भूपतिना कृतो भवेत् यदा सा प्रथममेव तद्वानभवनम्प्रति नीताभयत्

तर्हि निश्चितं तस्यां स्थित्या तया हंसपदिकानामेव मंथ्या संवध्येत । सापि
शोकाकुलमुपेक्षितमर्थविरहितं जीवनं नयन्ती नूनं दृष्टा स्यात् ।

शकुन्तलार्थः ॥ तत्त्विकोऽपि प्रपन्न शुभाशंसैश्च असिद्धयत् यद् दुष्यन्त-
रतां कठोरदादयेन प्राप्ताचक्षुः । यदा तस्याः कठोरतायाः क्लृपायाः कुफलं तमेव
प्राप्तरत् तदा न स तस्यामात्मानं विरामं कर्तुमशक्नुत् । अदमनीयस्तस्य गलवत्तरः
शोरुस्तन्मानसमदीदृक् शकुन्तलां च स तथा संचरकार यत् सापि तमेव
ममी । अतः प्राक् न कदापि च श्रुत्वा तदात्मनो भयमग्राह्यमस्य सत्त्वात्तदादयति स्म ।
भानः पूर्णतः कदापि याथानुष्ठेन प्रेम्णरतादृशं रूपं धर्मज्ञ व्रद्धमनेहमेव
लब्धवान् । यस्तु नस्तु । एवं विधानुभूयुषमोगार्थं मत्ताज सौभाग्यमेव न
निवृणोति । तेषामाकाङ्क्षाः आयासममन्तरेणैव तोषं लुप्तिं चारुवन्ति तस्मात् ते
तत्र कदापि समग्राह्यं शक्नुवन्ति यत् केवलं तपसा भ्यामेव च सुलब्धं भवति ।
नियतिर्दुष्यन्तं तदानीं गभीरतरे परितापे प्राक्षिपत् । तेन स पारमार्थिकप्रेम्णः
पात्रमभवत् । शकुन्तलाप्रायादेव तस्मात्कलममार्जयत् ।

हृथं पालिकायाः पल्लुपितस्य मानसस्य दोषं हि सर्वं साहचर्येणाभ्यन्तरात्मनेन
प्रवृत्तं संलक्षितं जायते । स तथा न चक्रे येन बाह्यदृष्टिर्न तत्सर्वं प्रवृत्तमर्हत् ।
यदाभितमेऽङ्के अत्रस्तारः पतति तथं सर्वाभ्यपि दुरितानि विप्रस्ततां गमितानि
पश्यामः । अश्मत्पुरगः परिपूर्णपरितोषामितान्दशमिता हि शक्तिः सर्वत्र
तस्मिन् विलसन्ती परिश्रुरति । शकुन्तलादुष्यन्तचोयंदा परस्परं मेलनं घटने
तदा तयोस्तस्यां सन्निधी वैतिकता सर्वाङ्गीणभावेनायदातर्ता शुभ्रतां पुनीत-
ताञ्च गमिता दृष्टिपथेऽवतरति । यस्तु गो गोथे सखमाह—शकुन्तला कम्पाद्वन्स
दी द्योवम्स दी द्योवम्स ओकर्हं प्रागं विंदी की कूटस ओफ ओडम, इदं कम्पाद्वन्स
विधिग पण्ड अर्थ इति । निश्चप्रचतया शकुन्तलाप्रायमेकः सुखलोको विहोपित,
परमपरो हस्तयाकृतः । कविना प्रदर्शितं यत् प्रथमेऽङ्के दुष्यन्तः शकुन्तला च
प्रगयकोरितेन किमुत्तुच्छनां परिपोषयन्ती दृश्यते परं तस्मैऽङ्के तयोर्योगो
भरतस्य सात्पितृत्वेन किम् मय्यतां विधाणः प्राप्तो भवति । प्रथमोऽङ्कः स्फूर्त-
मेनोद्वेषणीयं च दीप्यमानोऽस्ति । तत्र तरुलनात्पथे प्लुमाना मडेपेतनूजां,
तस्याः सट्ठी चञ्चलतया समुद्रं धावन्ती, नवाः सुमनोभिर्दमन्ती. यनवल्लरी,
यौरभोग्मतां भ्रमराग्रि, पादपान्तादितस्य मनोहररूपस्य दुष्यन्तस्य मेचनघटैः
पादपेभ्यः पथः प्रवृत्तमीनां तिर्यगागमि पथरानामनमूयाभिर्षवशशकुन्तलानां

सविग्रहं पर्यवलोकनञ्च प्रेक्षामहे यद्यम् । यदेव महालम्भं नन्दनविपिनं दुःख-
न्तमानसोन्माद्यित्री शकुन्तलाभ्यासाग्रजे तन एव निर्वासितां च भवन्तीं ता
चयमीक्षामहे । अस्माद्धि चापिनशकुन्तलवाद्यादरण्यात् तदरण्यं नितान्तमेव
भिन्नमेवाभयत् यद् महालम्भतारां भरतस्य जननीं शकुन्तलां प्रति शरणं प्रथ-
पयत । न तत्र पादपान् मिश्रन्तीनां वन्दकानां दर्शनं भवति, न तत्र ता मतर्तयः
एव, या दर्शयन्तो मनासि क्लेशयन्ति न च तत्र दयामात्रमुत्पत्तिपरिवर्द्धितरी
हरिणीशावर एव बीशितो भवति । तत्र एक एव वाटः समस्तमपि वास्तार-
संगारस्य सीदृश्यं प्रोणयन् प्रेक्षितो जायते । स एक एव सर्वेषामपि अनौकहानां
प्रियतामुपचयोऽमुगीनां लम्पानां कमनीयतां, पुष्पाणां घृताणाञ्च वन्धुरताञ्चा-
श्मन्यभिष्याज्य परिस्फुलति तत्र पर्णशालामधिवसम्भ्यः प्रियताप्रोत्थिन्तां
पहनयः पारचन रघविना सावहिततया चपलं बालमेवैकं टालयन्त्यो दृष्टा
भवन्ति । तत्र वयं शकुन्तलामागच्छन्तीं पर्याम । सा परिधृत्तरे वसने वसना
नियमचामसुदी एनैकवेगिः अतिनिष्कृष्टभर्तुर्गिरहमनं वधामा शुक्लशोभा दृ-
पयेऽन्तरति सर्वेषामभ्यरमाकम् । तस्याः कीर्त्तयलाभिष्यापिभिस्तपोभिस्तदीयं तद्वयं
प्रदग्धं यत् तया रक्षो दुःखन्ते कृतास्संगतावर्जितमासीत् । साभ्यतं सा नूतनेनैव
गीरवेण मण्डितास्ति, सास्त्वधुनोत्तममृदुलमातृभारस्य ललितैव प्रतिमा । इदानीं
वसतां हातु प्रभवेत् ।

इह नाट्यकारस्तदेव दर्शयन् लक्ष्यते यद्यसौ कुमारसम्भवे द्वां वामास्तु त
प्रसीति यत् तदेव प्रेम शरवद् विभयते तस्यैव प्रेम्णः सततममिनन्दनं क्रियते तद्वज्र
पुनीतं वेशलं च प्रेम नश्यते यन्नैतिवादर्शाधिष्ठितं भवति । नैतिरतामज्ञाय
यत् इत्यनुन्दनया निरङ्कुशतया वाचरणे मीयते तद्विधेरेव ग्लायति उपरमने
च । एष प्राक्तनशालस्य वविस्तन् प्रेम प्रेम न मन्वते यद् बाह्यमदर्शनवर्ती
त्रिचिह्निमाधित्य विजृम्भते । प्रेम्णांऽन्तिमं चरमं वा लक्ष्य भवति धेय इति
तदीयः सुदृष्टो विचारः । ॥ वदन्ति यत् तस्यैव न सुन्दरं न च पावनं न चानन्दं
पुरास्य नायारस्य, यदस्ति मङ्गीर्णं व्यष्टिगतं च, यन्नात्मानं समाते वितनोति न
च यत् कुटुम्बे अनियिषु प्रतिवेशिषु च एवं विदधाति त्रिस्तीणम् ।)

भारतस्य हृते प्रवृत्तिरपि प्रिया निवृत्तिरपि प्रिया । तनुभवश्च स्निह्यति ।
भारतं सामारिरजीवनप्रयोजनेन तु आत्मानं यदुपु प्रतिष्ठापयति तत् तत्र जातु-
पनायादिकं विमपि नोपेक्षते । तद् भीतिकार्थं विस्तार एव रन्तुमीदृते परं

तदाभ्यामितजीवननिमित्तेन रह पुर निजामं कामयते । तपोवेदिकायान्नु तरे-
कपयेव भूया निरिदति । प्रवृत्तिनिवृत्तिरेवयकपोदनयोर्विधिप्रयोः सिद्धान्तयो-
र्मध्ये घनंते एवतेति कालिदासो मन्यते । कुमारसम्भवं अनिजानन्नावुत्तलं च म
इमामेरुनामेश दसंयितुमश्लेरीत् । सिद्धान्ताविमी एवतस्तु आम्मानं गार्हस्थ्य-
जीवने विनियेशयतोऽपरतरच त्रिरवस्ते जीवने हि मन्त्रिवेदावतः (१) कश्चिदज्ञानं
यं संसारमवृत्तम् मय मानवीयः पुत्रः सिद्धतावद्वैः सार्धं वीदन् द्रव्यते
उदजवासिनः साधोरच आत्मा गृहजीवनं तपोमयजीवनयोभयमपि विभ्रत्
परिद्रव्यते ।

धैराग्योन्मुखातो गन्ध्यासिनो पर्णशालामाधारद्विला कृत्वा कालिदासः गृह-
स्थस्य गृहं प्रतिष्ठापयन् प्राप्यते । कामस्य सम्बन्धमैन्द्रियवासनानो दूरे विधाय
स तं विरक्ततायाः पूने शुभे च सिद्धासने आम्बयन् परिलक्ष्यते । भारतीयधर्मप्र-
न्येषु यानो धर्मोपितः प्रवृत्तितोऽस्ति । तस्योपरि पूर्णतया तैर्धर्म-मियमागो ज्ञासनं
स्थापितमस्ति । (१) कालिदासः सौन्दर्यतरेन्द्रियधिवं विधाय तं कामसम्बन्धमा-
वलयति । तदुत्थापितायां सुन्दरतायां निर्मलता मर्णावः शेषश्च प्रकाशन्ते । सा
एवै सर्वस्वतैः सकलमपि संसारं परिव्यजते । सा श्याममयी वर्तते, सा प्रकृष्या
न रजसायिका, तस्या अन्तराले न मानवस्य मानव्यारच धर्माद्वेता अस्त्यता
मल्लिना च प्रीति अनुमात्रमपि स्वानं कञ्चुमर्हति । सा चारवतिरुक्षान्तिमत्तमनि
सक्तिव्यति । सर्गो अपि चञ्चलता उच्छूललताश्च तत्र सधैर निगृहीता भूत्वा
संलक्षिता भवन्ति यथा शुभविधानस्य समुद्रे सकलान्यपि दिव्यमकारीणि
खेतांसि दासोभूताणि भूत्वा सन्निष्ठन्ते । तस्मात् ईदृशं प्रेम पाशविनाश
अनिवन्निताश्च प्रेमगो मुकुटदतरम् । कालिदासः साकुत्तलं समुपस्थाप्य जनता-
मिदमेव आदर्शं धर्म्यं पावनं प्रेम परिग्रहीतुं प्रेरयति ।

कालिदासस्य जीवनदर्शनम्

यशमदिमवाली वरिष्ठालङ्कार कालिदासो भरतमुन्मथगाया महतीमेवाली
क्रिकेतेमुपीधिय परिशुद्ध प्रादुरभूय । अतिमान्ता यद्यपि राहलद्रपममासित
रोहितता रातस्य तस्य उयोनिष्पत्तो नचरस्य, पर यमालोकमिलायामरी दितनुते
रम वसुमतीष तेनाम्मान चिराद् गौरवयर्भो मन्थमाना सगर्व नैजमीहिमुधामपत्ती
समुद नम्बति सागमसतपि ।

महाकवे कालिदासस्य इह् प्राञ्चलतायपि तुङ्गा पाथोधेरपि गमीरतरा
यभूय । तत्र यथा साद्यागामगिळान प्रभासितरा दीप्तिमनी भूया निषमी तपैष
तत्र एहिताना सर्वासामपि कलाना वमनाया वान्तिआचीचकासत । तदीये
कविने तस्या^१ ध्वनिविपयिणी भीम सस्फुरति, पुताचद्वय न तत्र तस्य ध्वन-
द्वारेपनीयस्त्वनाया वामापि मोमुदोति । स ध्यावदृष्टिके हि आदर्शो प्रायेति रम
न च वाचिके । नदीय विपश्चिन् १ वेरल विचक्षणद्वन्द्वारवाणा हिताय शोभते-
अपितु नज्जगतीतलवर्तिना लमेफामपि पुन्य हृते पिराजये । तदीय ज्ञानं न नीरस
तत्र प्राणि मम परिपीजनचमा म्नाद्वा स्मिन्धता समुद्धलति । तस्य कविता
यथा भुवमेव नाक निषातु प्रवस्यन्मयलोचयते न तथा सा ता दिव गमयितु
प्रवतमानायाप्यते (तस्य रचनाना विपुलेयमाकाशा यम्मानय स्पकर्तव्यानि इव
धर्मज्ञ प्रायमाण पिते सर्वविधामपि विभूतिं तत्रांगि च सातानि सन्निधेकमुप
भुजानो भूभुवनमुदप्रतरमनुष्टातु वेष्टेत । स कवि सासारिवेषु सीम्दर्थेषु^२
पारमार्थिक सीम्दर्थमनरीकयाज्ञवार) यद्यप्यसी प्रहृतेरुत्तम एव सतत
जीवन नयन् प्रतिभाति परमेतदपि प्रतिलक्ष्यते यस्मी नैजपमति प्रमूतसम्पदै
खर्चानितवैभवविरागविभ्रान्तमात्रेषु भगरेषु चम् । देवतभावे भवधानादि तस्य धी
हरीधामनिर्वाह मानवमात्रे निववच । मानव क १ स क वसति, क लीडति,
क हगति, क एपति, बोपविसति, क निवति, क नुयति, कनुरजयति, क
विरजयति, क स्वपिति, क न जगतीत्येतत्सर्वं सम्यगज्ञासीत् । स मानव तेम्य

^१ रघो ४, ८ ।

^२ शाकुन्तले, डॉ० कपिलदेव प्रणीते, पृ० २७०, २९१ ।

^३ रघो १०, २० ।

पदार्थेभ्यो नारादाहृषति येष्विन्द्रियवृन्दं रमते परं तमजसंख्यामे तपसि यज्ञे च प्रवर्तयन्नेव भलक्षयते । मानसस्थात्मनोऽस्तीमत्वादाकाङ्क्षति स यदसी (मानवः) स्त्रीयं महनीयतां स्वकीयं रूपं स्वकीयामसीमाञ्च शक्तिमयिजानीयात् । स न यस्मिन् कस्मिन्नप्येकस्मिन् क्षेत्रे स्वं सीमितं विधाय सन्तिष्ठेत् । सः सर्वत्रापि विहरेत्, सर्वत्रापि रक्षिं दर्शयेत्, सर्वानपि भोगान् उपभुञ्जीत परं तथा कुर्वाणो न स्वविवेक-प्रयोगं विस्मरेत् । महाकवेः कालिदासस्यैषोपश्लोकनीया इष्टिर्जिवनम्प्रति तदीयेयमुवाच धीः स्फुटतयैव तस्य तत्तद्वचनानां साहाय्येन सचेतसां पुरः समुपस्थिता सञ्जायते । अतस्तदुत्तीर्णमिह परिभाषनमुद्धरणमात्रं समुपस्थापनं कृतं स्यात् ।

कालिदासो जीवनस्य सौन्दर्यं सार्वजन्यं समुत्कर्षञ्च यत्र यत्र प्रेक्षाक्षेत्रे स्वीयेषु कार्म्येषु तत् तत् परमपेशलेन चकोन्निबन्धुरेण मार्गेणाभिगम्यन् । स जीवनस्य समुपमापन्नार्ति-प्रक्षमने विवेद तस्मादस्माभिर्दधी—

“आपन्नार्तिप्रक्षमनफलाः मगधो ह्युत्तमानाम् ।” (मे० पू० ५३)

अर्थस्य संग्रहं तमेव सः प्राप्तंसत् घस्यागायानुधीयते । वक्ति च स.—

“आज्ञानं हि विसर्गाय ततां पारिसुखमिव” (रवी ४,८६)

स तदेव जीवनं धन्यममंस्त यदस्ति तपःपूतम् । तदीयोऽयं द्रवीयान् विश्वासो यत् तपोऽन्तरेण न सिद्धिः कापि सम्भवाः तस्मात् सः सर्वत्रापि तपो-महिमानं गायन् आसाधते । साकुन्तले सः—

“यदमीवाधमिमममूर्तिररमा सन्दृष्टसर्पत्वचा” (७,११) इत्यादिना,

“कृतामिपेनो दुतजातवेदसं त्वगुत्तरासङ्गवतीमधीतिनीं ।

दिदृशवस्तामृषयोऽभ्युपागमन् न धर्मबुद्धेः पु ययः समीक्ष्यते ॥” (कु० ५,१६)

कुमारसम्भवे इत्यादिना च स्वपाठकव्यसंग्रहि नैत्रं भायानुयन्धनं कस्मिन् जीवनेऽस्तीति मोक्षकण्ठं प्रस्टीकरोति । स. सुदृढभावेन विश्वात्मिमं निदधाति यन्मानवस्य भद्रं पूजयानो यरिवस्थापामस्ति गजिहितमतोऽभिदधाति—

“प्रतिपन्नाति हि श्रेयः पूज्यपूजाव्यतिश्रमः” (रवी १,७९),

परिपन्ना शून्यं जीवनं न परं मेने । तद्विधाज्जीवनात् न मरणमेव गदीय-स्वरूपेनावगमद्वयः न प्राह रघुवंसे—

“निमप्यहिस्वस्नव ज्येष्ठतोऽहं यदा शरीरे भव मे दयालुः ।

एभान्नाविश्रमिषु भद्विधानां पिण्डेऽप्यनास्था गतु भोतिरेषु” ॥ २, ५७ ॥

जीवनस्य शिरनोद्ग्रास्ये करिरयं नितान्तमेव श्रुगुल्फां निदधानि ॥ तु तज्जी-
वनमेव जीयते मम्यते यत्र नाना सद्गुणः विभ्राजन्ते तद्-दृष्ट्वा जीवनस्या-
धोऽस्ति—“गुणयुता” अतः स शंसति—“पदं हि सर्वत्र गुणैर्निधीयते” ।
(१० ३, ६२) मम्यमेवेदं जगति प्रतिपद्मनुचगम्पेदमेव प्रपद्ये दृश्यते ।
जीवनस्य सार्धं यत् धनं उपहारवर्मणि । यज्जीवनं परार्थं प्रयुज्यते तत्रैव हि
जीयते भाव्यमित्येषास्ति कथेर्विचारणा । ॥ तामेवेत्यमाहृत्यनि—

“पर्यायपीतस्य मूर्ध्निमांसाः कलाचयः श्लाघ्यतरो हि धृजेः” (१० ५, १६)

न केनापि मानवेन ध्येयमि नृप्यते—दृष्टेनद् योधयति यस्मान्नवः प्रकृत्या
धेयः शीलोऽस्ति येष आत्मानं ध्येयमि न नियोज्य नियोजयाम्यस्य तदा स
तथा केनापि बोधेन प्रेरमाणं यत् कुरुते तस्य स्वतः धेयवस्तुतिशीलत्वात् ।
तदीयमूलमहते, धेयं प्रियात्वात् निद्वन्निद्वयं यस्मान्नवस्याभ्यधाचरणार्थं यत्
प्राप्यते तदुपाधिदोषादेव । इदमेव सर्वं विचिन्त्य करिर्भगति अग्रस्तुत्रिधाभा-
सिमस्या रीत्या—

“उल्लासमन्वानपयःप्रयोताच्छैत्यं हि यत् स्या प्रवृत्तिर्जलस्य ॥”

(१० ५, ५४)

तज्जीवनमपि न वदि. माधु मम्यते येषोपहृती न प्रयुज्यतः । अतः स
उदीरयति—

“प्रतिप्रियम्वेद् भवतो न सुखी—

नृणां हि मे स्यात् स्वपक्षोपलब्धिः ॥” (१० ५, ५६)

यदि स्वहृती स्वजीयमभिमर्तं यानुभावं वा अर्थाग्निरस्यामसुगेन प्रवृत्ति-
कांग प्रापेन प्राप्यते किं वा न स्वजीवान् विचारान् अग्रस्तुत्रिधाभासमेव
इतिगामिष्यन्मां प्रापयन् विचिन्त्यते । यः पुरुष स्वैव जीवनेन सर्वेषामप्यभ्यु-
जीवनमभिभूय मन्तिष्ठते तस्य पुण्यस्य जीवने प्रीतिं निदधान. कवि. प्रप्रयति
वदरपा यथोभट्टार्थः । दृश्यताम्—

“नक्षत्राणामहमप्युत्पत्तिं ज्योतिर्यन्ती चन्द्रमयैव रात्रि” (१० ६, २२)

विषदि निपत्य मानस्य अधीयताया आधायनं नास्ति विमत्प्यामर्थं वा
पयनीयम् । मानस-मानस्य तु धर्मं यथायं यत् सुन्दरमप्य तस्यपीद्वि दृ-
ष्ट्यापिताय विचिन्ति । तस्मात् विचारवान् जननद्वयार्थं गर्तं न जने विदोषय

कुत्सयेत् । कवेः कालिदासस्य हृदयान्तु एतादृशं विपद्गतं जनमप्रति मितरामेष
समवेदनां निदधाति अत एव तु सः ।

“अभितप्तमयोऽपि मादुं भजते कैव कथा शरीरिषु” (२० ८, ४३)

इत्येतद् भुवाण् श्रूयते । जीवनमप्रति कवेर्दृष्टिः परामेयोऽकृष्टतां वहति ।
तद्वीया दृष्टिस्तज्जीवनमभिनन्दनीयं मन्यते यदस्ति गुणभक्तिनिष्ठं गुरजनादेश-
पालकम् । कवेर्दृष्ट्या गुरोर्नरीयान् न कोऽपि तद्दिनरोऽनः सा (कविदृष्टिः)
तदाज्ञां सर्वयैवाविचारणीयामत्रगच्छति । गुरुषु यास्मि तद्वीयास्था या दृश्य-
ताम् एकस्मिन् यथासन्दर्भे—

“स शुश्रुषाम्मातरि भाग्येण विनुर्मियोगात् प्रहृतं द्विगह्वत् ।

प्रत्यमहीदमज्ञासमे तदाज्ञां गुरुणां ह्यविचारणीया ॥” (२० १४, ४६)

कविर्मानवस्य यथार्थमेव जीवनं चित्रितं विदधान् सर्वत्र प्राप्यते । परं स
इवमिच्छति सदैव, यत् मानवस्य प्रत्येकं येन तदीयं जीवनं भव्यमुदग्रं
स्थाद् अयेष वक्ष्याणदर्शिः । जीवनस्य सुन्दरता कव्यानेऽभिनिवेशोऽस्ति न च
कहाजनम् । तस्मात् स मानवं महनीयं जीवनमप्रति नेतुं कामयमानो मानवजीव-
नस्य प्रशंसि क्वास्तीति ज्ञापयितुं निगदति अग्निरवर्णचरित्रार्णवचद्वलेन—

“दृष्टदोषमपि तत्र सोऽयजत् सङ्गवस्तु विपजामनाध्वः ।

स्वादुभिस्तु विषयैर्हृतस्ततो दुःखमिन्द्रियगणो निवार्यते” ॥ (२० १९, ४९)

यतो मानवः स्वमभिलषितं लभते तत एव प्रयाति तत्रैव स रज्यति,
तस्मिन्नेव याचते, तस्मिन्नेव च स्वं भावं निधत्नाति । अस्वेतादृशता मानवीय-
जीवनस्य विशिष्टता । कवि-दृष्टेरापि विशिष्टता नात्मानं तिरोधातुमर्हति—

“अनुगर्भो हि जीमूतघातकैरभिनन्दते” । (२० १७, ६०)

कविस्तदेव आपते यदसौ मानव-जीवनस्यान्तराले प्रेक्षते । मानव-जीव-
नस्य प्रवृत्तेर्गुण्यं किं वा निरर्थकं न कवेरदृश्यं, तस्य तु लक्ष्यमस्ति मानव-
जीवन-धर्म-विश्लेषणम् । सः केवलं मानवजीवनमुपस्थापयति । न च तत्स्रोतु-
मिच्छति न च निन्दितुम् । इदमवश्यं यत् स सदैव जीवनं मानवीयं स्मरति—
कर्मणा संस्तुमुन्नेतुं च जानयते मृत्तम् । अथ च स यथास्थलमिदमपि
दर्शयितुं यतते यत् कीदृशं जीवनं तस्मै रोचते । परमेतद्विषयकमभिधानं तस्य
न भवति साक्षात्तयाभिहितं तद् भवति सदैव परोक्षतया निगदितम् ।

“अपथे पदमप्यन्ति हि शुनवन्तोऽपि रजोनिमीलितः” (२० ९, ७४)

मानवीयं जीवनमपत्याननमालोकयितुमुत्सुकमानसमवाप्यते । अपरं
मुदितमवाप्य तत् प्रसीदति दुःखितं च तदवलोक्य विपीदति तत् । अपत्यस्य
सुखदुःखे जीवनस्य सुखदुःखे स्त इत्येतत्प्रेक्ष्यानुभूय च कदाचित् कविर्जीवनस्य
प्रियतरं तत् प्रति ॥ नितरामेव नैसर्गिकानुद्गारानुद्गिरञ्चलोकितो भवति—

“आलक्ष्य दन्तमुत्तलानिमित्तहासै-

रूपकान्तरमणीयवचःप्रवृत्तीन् ।

अङ्गाधयप्रणयिनस्तमयान् पदन्तो

ध्वंसास्तद्वरजसा मल्लिनीभवन्ति ॥ (शा० ७, १७)

अनपत्यता भवति दुःखदेति विचिन्त्य स वक्ति—

“कष्टं तल्ल अनपत्यता” (पृ० ४००, शा०)

अपत्यतां लक्ष्यीकृत्य कविषां विचारान् निदधाति स्म ते विचारास्तस्याधः
स्थितासु पङ्क्तिषु दृष्टा भवन्ति—

“सन्ततिः शुद्धवश्या हि परमैह च शर्मणे” (१० १, ६९)

कविसंन्यते यत् सन्ततेर्मानवः पैतृकाद् नृणांमुक्तो भवति—

“असत्त्वपीठं भगवन् शृणुमन्त्यमवेदि मे” (१०, १, ७१)

जीवनस्य धर्मशास्त्रानुगामिनं कवेरिम्लितमस्ति तस्मात् स म्रियते यत्
सन्ततिहीनस्म पुरपत्य पितरोऽनृषा एव सन्तः स्वर्गं विपण्णा एवोपविशन्ति—

“अस्मात् परं यत् यथाभूति संभृतानि

नो नः कुले निवपनानि नियच्छतीति ।

नूनं प्रसूगिविक्रलेन मया प्रमिकं

धौताभुतेपमुदकं पितरः पिबन्ति ॥ (शा० ६, २५)

इदं सर्वं मन्वानमपि कवि सन्तानस्य श्रुतगामिनं क्षतिशालिनं पुष्टगाग्रं
विनयशालित्वमेव च परिप्रीणाति । अस्थेया हि दृष्टिस्तुतः कवेः सन्ततिमति
जीवने अत एव तु स “श्रुतस्य यायादयमन्तमर्भरः” (१० ३, २१),
“...नपाटवधः परिणद्धकन्धर. ...” (१० ३, ३४) “नीचैर्जनयादृश्यत्” (१०
३, ३४) इत्यादीन् भावान् अभिव्यमङ्क ।

कस्मिन्नानुभाषोऽयं मतिनयतायां विश्वमिति परं न मा भवितव्यतावादिता
तं प्रीणाति या हि अलमैः “युक्तार्थपराङ्मुखैरधिगच्छते । स तु गतजन्मसु
पूतानां कर्मणां विपादमेव भविष्यता” इत्येतेन जगन्मा व्यपदिशति । भवित-

व्यताविषयिकास्तदीया उक्तयस्तथैव श्रुता भ्रमन्ति यदा कृतेऽपि प्रयत्ने घटमा न विनिवार्या भवति श्रूयताम्—

“न विरमरामि । किन्तु सर्वं कथयित्वा मयापि मृतविण्डुजुद्धिना तथैव गृहीतम् । अथवा भविष्यता खलु चलवती” (शा० पृ० ३६७) प्रयत्नेऽकृतेऽपि कक्ष्यचन चरतुनोऽप्राप्ती कारण भवितव्यतेरेवेतच्च मन्यसे कथिरत आह—

“ज्ञान्तमिदम् — भवितव्यानां द्वाराणि भ्रमन्ति सर्वत्र” (शा० १, १६)

अपरीक्ष्यारिता जीवनस्य, भ्रमन्ति सङ्कटाग्रहा प्रायेण । अतस्तदेव क्षीयन कविरे विचारयति यत्र समजाल्यपि मार्गाणि विमृश्यकारितया विधीयन्ते । रह सगताद्गो तु जिज्ञेयत परीक्षितकृतत्वमावर्णायमित्येव कवेरुपदेश । तदीयमिदं यच्च —

“अतः परीक्ष्य कर्त्तव्य जिज्ञेयात् सगत रह ।

अज्ञातहृदयेष्वेव पैरीभ्रमन्ति संहृदम् ॥ (शा० ५, २४)

ज्ञापयति यज्जोयने परीक्ष्य कर्त्तव्यत्वमपि कत्रेरिष्टम् । जीवनमधिकृत्य कवेर-
यमपि विचारो वर्तते यज्जोयनेन कर्मणि कुशलैव भाग्यम् । तज्जीवन निम्बुनीय-
मस्ति यत्कृतेन कर्मणा त्रिदुषा मानस न तुष्यति । जीवनस्यास्येव शोभा विद्व-
न्मनः परितोषणकारिवर्मकारिता । कवित्रस्य जीवनमुद्दिश्यैवा दृष्टिरधोलिखिते
वाक्ये स्पष्ट प्रतिष्ठयते—

“आपरितोषाद् विदुषां न माधु मन्ये प्रयोगविज्ञानम्” (शा० १, २,)

कवेर्दृष्ट्या प्राप्ता लोकप्रतिष्ठा सैव साधु स्तुत्या भवति या भ्रमन्ति स्वसुखे निर-
भिलाषा लोक सेवनपरायणाश्रितजनपरिमापविनिवारिका । जीवनस्य सेवाभाय
रतत्वं कवित्र काङ्क्षति । तद्विचारेण जीवनस्यार्थ एवास्ति स्वार्थविहीना
लोक-सेवा । स व्याहरति दुष्यन्तकृतलोकसेवाव्याजेन—

“स्वमुखनिरभिलाष दिद्यसे लोकहेतो

प्रतिदिनमथवा ते वृत्तिरेवविधौ ।

अनुभवति हि मूर्त्त्या पादपस्तीव्रमुष्ण

शमयति परिताप ध्यायया पञ्चिजानाम् ॥” (शा० ५, ७)

कविः कालिदामोऽस्ति परमोच्चविचारवन्धुर । न तस्मै जीवनस्य कला-
रहितत्वं रोचते । स जीवन कलासु कुशल द्रष्टुमना । जीवन तदेव तद्विचारेण

यत्र कलाः वित्तसन्ति । तद्दीपेषु कायेषु राजमानाः कलाः स्फुटतथैव बोध-
यन्तीदं यत् स बलशालिमेव जीवनमाद्रियते ।

कार्यो सैकतलीनहंसमिश्रुना स्रोतोवहा मालिनी

पावास्तामभितो निष्पन्नहरिणा गौरीगुरोः पावनाः ।

शास्ताः स्मितपल्लवस्य च तरोर्निर्मातुमिच्छाम्यघः—

शृङ्गे कृष्णमृगस्य वामनयनं कण्डूयमानां मृगीम् ॥” (शा० ६, १७)

पादन्दासतदगितररावास्तत्र लीलावभूतै—

रत्नपद्मायासचित्तवलिभिश्चामरैः क्लान्तहस्ताः ।

वेद्यासवत्तो नखपदसुपान् प्राप्य वर्षाग्रधिन्दू-

मामोषयन्ते स्वधि मधुकरध्रेणिदीर्घान् वडाकान् ॥ (मे० पृ० ३५)

“अहो रागपरिवाहिणी गीतिः” (शा० पृ० २६४)

“तनारिस्मितीतराणेन हारिणा प्रमथं हता” (शा० १, ५)

इत्यादिषु कथैः संगीत-नृत्यचित्ररत्नादिप्रियावं स्वहं हरयते । एतेन सिद्धयति
यत्तौ जीवनं बलाकलितं दिदृक्षुः । कवि-कालिदासं भारतीयदर्शनधारा
अभिध्याप्य शोभमाना पर्यवलीक्यते । तस्मात् स न कस्यामपि दृश्याय नैसर्गिकीं
प्रसादप्रियं गोकुलमभिकान्नुति । आत्मन आनन्दमपरशाहं स न मन्दनपरं
जीवनं जीपनं मन्यते । स तु तत्र स्वतः विनोदं स्मिततां त्रिविधकलक्रीडानां
विलासमनन्दोपयुक्तिमुच्यते । तद्वदपि जीवनस्वार्थं नास्ति पिच्छतोदासीनता
या । परनिन्दमपि न पोषणीयमेतेन यत् कस्मिन्जीवनस्य तत्प्रेम्भ्यो दूरे यस्तुम-
भिलषते । स देहभुताम्—जीवनस्य—असारतां (२० ८, ५१) सम्यग् वेत्ति । स
जानाति यत्—“मरणं प्रकृतिः शरीरिणां विकृतिर्जीवितम्” (२० ८, ८७)
स इदमपि अवगच्छति शृङ्गं यज्जीवने कदापि सुखमधतरति कदापि च हृत्पत्रम्—
“कस्याप्यग्तं सुगमुपनमं दुःखमेवान्ततो वा ।

गीर्णैर्यद्वत्सुपरि च दशा यमनेमिब्रमेण ॥” (मे० उ० ४६)

परं किं नाम दुःखमिदमिदमेतत् साधु वेत्ति ज्ञानज्ञानं कस्मिन् । दुःखस्य
नास्ति स्वरूपा स्थितिः । न तद्विवेक-भावोः पुरः स्थातुमर्हति । ज्ञानानन्दो
निर्लेप्तात्मेन दहति तत् । इदमेव तदं विज्ञाप्य कथिः कलिद्वयस्तजीवनं यत्
निष्ठो निदधाति तदेव जीवनं सोऽश्नति तस्मै जीवनायैव स्वधत्वा समर्पयति
यद्विदं तद्वै ज्ञानविभाषिणामितमानन्दयागरनरहरितरहितं माना-गुणोपामो-
क्षमितिं विविधावदानविद्याविद्योनितां पुच्छलरत्नाश्लेषम् ।

जीवनेऽर्थवामयोरुपादेयता सदैव विद्यत इति स जानाति अतएव तत्कृतिषु प्रतिपादितमिदं यज्जीवनस्य सत्ता अर्थ-वामयोरुपरि स्थितास्ति । परं तयोर्धर्म-नुगतं तदभिनतमस्तस्य जीवनदर्शनं तस्मिन्नेव जीवने स्पष्टयति यद् धर्मानु-गतमर्थं वामय निषेधते—“अप्यर्थवामौ तस्यास्तां धर्मं यत्र मनीषिणः (२० १, २५) । न जीवनस्य कामुक्त्यं तदिष्टम् । चेन् तस्य तथानिधयमेवाभिलषितं स्यात् तदा स यदापि न शाकुन्तले शकुन्तलां दुर्याससा, मेवं यच्च तदधिपतिना कुबेरेणाभिज्ञापयन्, वामदैवं च कुमारमम्भवे व्यस्यजेण अस्मिन् परिपतयन् दृष्टो भवितुमर्हत् । न जीवने धर्मविरुद्धं कामत्वं तु न द्वेषु सहते न यद्यान्विवेषयोनि-दिशेते न च मानवेभ्यपि । कविः कालिदासो परस्मिन् दर्शने प्रीतिं निबध्नाति यच्च स गरिमाणमापादयति तदस्ति सौन्दर्यं दर्शनम् । तदीये हि दर्शने सौन्दर्य-मेव मुख्यतैवतमस्ति । अतः स. सौन्दर्यसुन्दरमेव जीवनमाद्रिपते । तदेव तं तोषयति । सौन्दर्यमियता नारत्यनाचरणस्य लक्षणम् । चेत् कश्चिज्जनः सुरधिं पगिपुष्पाति तदा किमसौ 'दुराचारवान्' इति वक्तुं शक्यः ? एतद् सत्यां मान्द्यम् ।

“दीर्घापाङ्गत्रिसारि मेत्रदुर्गलं लीलाश्रितभूलतं

दृष्टान्त.परिकीर्णहासविरणञ्जोत्प्राविष्टिाधरम् ।

अकंन्युतिपाटलोदृष्टिर् तस्यास्तदेतन्मुखं

चित्रेऽप्यालपतीपविभ्रमलसत् प्रोद्भिन्नकान्तिप्रवम् ॥” (शा० ६, १४)

“तरङ्गभूभङ्गा क्षुभितविहगश्रेणिरक्षणा

विकर्पन्ती फेनं वसनमिव संरम्भसिधिलम् ।

पद्मचिह्नं यान्ती रत्नलितमभितन्धाय यदुदतो

‘नदीभावेनेयं भ्रुमसहना सा परिणता ॥” (विक्र० ४, ५२)

इत्यादौ या हि सौन्दर्यानुसामिता सरयं प्रवहन्ती विलोकिता भयति तां को मतिमन्दोऽनाचारं मन्येत । तत्र तु स्पष्टमेव सुखे. मत्सरं स्वरूपं, सात्वि-कताया अनवस्था हि घन्धुरता, कटाया कमनीया विलासच्छटा परिस्फुरन्ती सचेतसाङ्गमतिशयतया परिधीणाति ।

जीवनप्रति कवेः का दृष्टिः ? कीदृशं जीवनं तस्मै रोचते ? जीवनं लक्ष्यीकृत्य का तदीया भावना ? इत्येतत् सङ्गलं सः रघुवंशकाव्यस्यारम्भ एव समासेन परं सारपूर्णेः परिमितैरेव यद्योभि—“सोऽहमाजन्मशुद्धानाम्...”; “यथाविधि

हुताग्नीनाम्..."; "ध्यागाय सम्भृताग्नीनाम्..."; "सैतयेभ्यस्तत्रिद्यानाम्";
 "हुगोपात्मानमग्रस्तो भेजे धर्ममनानुरः..."; "ज्ञाने मीनं चमा दाप्नी...";
 इत्यादिषु श्लोकेषु नितान्तमेव स्फुटभावेन प्रययन् समवाच्यते ।

यस्मिन् जीवने स्वपनाभ्यवहरणादिकमेव दृग्गोचरी भवति तज्जीवनं मानवस्य
 जीवनं न, तदस्ति पशोः जीवनम् । मानव-जीवनस्य कृतार्थता न तावदेव ।
 शनः कथिः काङ्क्षति यस्मान्नो मानवीयं जीवनमहोक्त्वान् । मानवीयजीवनं
 मानवस्य पवित्रतां, पुरुषार्थस्य कलोक्यगामिनां, विश्वस्य सेवां, पिद्यानामर्जनं,
 धियः शास्त्रानुगत्यं, कर्त्तव्येषु अभिनिवेतं विषयेष्वनासक्तिं गुणेषु प्रणयमपेक्षते
 तस्मात् कथेः कालिदासस्य दृष्टिस्तद्विषये जीवनं जीवनत्वेन स्वीकरोति । केपा-
 छन जनानां वधनमिदं यत् कविः कालिदास इत्यनेषु वाक्येषु यस्मिन् जीवने
 प्रीतिं दर्शयति तज्जीवनन्तु आदर्शजीवनमस्ति । न तदस्ति सामान्यं जीवनम् ।
 परमिदं कथनं न समीचीनं प्रतिभाति । समाजस्य कल्याणाय राष्ट्रस्यानुष्ठानाय
 विश्वस्य संस्काराय नास्ति सामान्यजीवनस्य कदापि अपेक्षा मनागपि । सामान्य-
 जीवनं हीनता इरिद्रता पराधीनता नानाविपक्षमवल्लिङ्गामन्त्रयति । तस्योपरि
 शासनं भयापन्नस्य । तत्सर्वत्रपि सदा दासीम्रियते । तज्जीवनं सामान्यं तु
 पण्डनामेव कृते हितकरं न मानवानां कृते । मानव-शरीरमवाप्य चेद् आहार-
 मिद्राभयमैधुनेष्वेव तद् गमितं तदा तेन यो लाभो जातः । अतः जीवनं तु तदेव
 यद् एव कथिः कालिदासो जीवनत्वेन स्वीकुरुते ।

धन्योऽयं कविर्षी विश्वस्य पुरतो जीवनस्य स्वरूपं तदीयं मर्मं च समुप-
 स्थापयामास । अस्तुतो जीवनधारिणां समये जीवनप्रतिष्ठापका भूत्वा ये कस्यो
 ऽवतरन्ति तैः कविभिर्धरा गौरवशालिनी भवति । प्राणिनश्च आश्वामनमयस्य
 श्वासस्य च परिग्रहणाय सदैवसरं लभन्ते । जयति कविः कालिदासो जयति ।

कालिदासकवितायां राष्ट्रियता

भारतस्य राष्ट्रस्य राष्ट्रियतां किमिच्छेतदवगन्तुमस्माकं पुरो यद्यपि धृतयो माह्नगानि आरुण्यगानि उपनिषदो वेदाङ्गानि श्रीतगृह्यसूत्राणि दर्शनानि पुराणानि रामायणं महाभारतं शिलालेखस्तृपचैत्य-भूतनगर्भलब्धप्राचीनप्राचीन-तरसुत्रादिविविधसामग्र्यः शोभन्ते परमुक्तं हि तत्रमवशोऽबु वेवलं महानये कालिदासस्य काव्याग्रेय गवेयस्य-व्यामहे । राष्ट्रियतातत्त्वप्रदर्शनार्थं न तथापि तदीयानां सर्वेषामपि काव्यानां सारमयेनोन्मीलनमिह सम्भवम् । तथाचरणेन तु निबन्धस्यास्य वाचो द्योतितरां दीर्घतामाज्ञादयेत् । तस्माद्यत्र तु सत्यानि कानि-चनैव स्थलाश्रुयास्तानि स्युः । यत्तदध्वनोऽभ्युपगमेनास्मदीयं तदुद्देशं पात्रं सफलतामवाप्नुमहेत् यथाफलमत्र सममीक्षितमास्ते ।

सर्वेषामपि सुधीन्द्राणां विदितचरमेवेवं यत्कालिदासस्य तु समस्तान्यपि काव्यानि प्रारम्भादन्तं यावद् राष्ट्रियतामात्रभावितानि भूता काव्य-संसारं संशोभन्ते । अस्यायं यस्तुतरस्तु कविः कालिदामो राष्ट्रियः कविः । सः भारतीय-ताया दर्शनाय भारतीयतायाः प्रतिष्ठापनाय भारतीयतायाश्च समुन्नमनाय इत्ये-यानि सफलान्यपि काव्यानि तत्सर्जं । अतो नैतादृशोक्तमपि स्थलं यथा स्याद् राष्ट्रियताभावविभूषितम् । कस्यचन राष्ट्रस्याभ्युदयाय तस्य रक्षणाय तस्य संबर्द्धनाय च जनानां हृदयेषु राष्ट्रियतायाः सञ्चारणं नितान्तमेवापेक्षितं जायते कालिदासस्य काव्याग्रेयस्यां दिशि यादृशं सुन्दरतरं मृष्टनरञ्च कार्यं सम्पाद्यमिति न तादृशं कस्यनरस्य काव्यं विदुषदवलोकयते । कालिदासस्य कविग्यं हि अधिकमगमात्रत्वां समीचीनया शैल्या स्वधर्मं परिपालयत् समग्रेष्वपि विद्वत्सः कालिदासमेवं स्तुतमाना इत्यन्ते—

“ययमपि कषयः पत्रयः कषयोऽपि च कालिदामाद्याः ।

एषदो अयन्ति एषदभिनतामणयोऽपि हा एषद ॥”

यमुनि—

“आमहन् माह्नगो मद्भवर्षमी जायताम् आराष्ट्रे राजग्य. यर इष्योऽति-
व्याधीमहारयो जायताम् । शोभती धेनुर्वोद्भास्यन्वाभाशु सति पुरन्धिर्योपा जित्नु

रथेष्टा । सभेयो युवास्य यजमानस्य चोरो जायताम् । निरामे निकामे पर्जन्यो
वर्षतु । फलवत्यो न ओषधय पच्यन्ताम् । योगक्षेमो न वक्ष्यताम् ।”

इत्येता हि या राष्ट्रियताभावोन्मेषिणी राष्ट्रप्रार्थनापरितास्ति सा हि सर्वत्र
सर्वत एव वरिणालिदासस्य पुनीतासु रचनासु निभासते ।

यत्र यत्र हि पारमेश्वरी आस्था समवेद्यते तत्र तत्र नून भारतीय धार्मा
विजृम्भत इत्येतद्धि सत्यं न कदापि विस्मरणीयम् । भारतराष्ट्रस्य राष्ट्रियता यैत्रं-
हुभिरुगादानैरिनिर्मितमस्ति तेषामेकतमं तिष्ठन्मूलमुपादानमीश्वरादित्वमस्ति ।
इदमात्मन्मम सत्यं कवे कालिदासस्य सर्वास्तपि कृतिषु सर्वत्र नरीनृपत्
दमोचरीभवति । दृश्यताम्—

(क) “वागर्थायिव सगृष्णी वागर्थप्रतिपत्तये ।
जगत पितरौ पन्वे पारंतोपरमेश्वरी ॥” (रघी)

(ख) “वेदास्तेषु यमाहुरेकपुरुष व्याप्य स्थितं रोदसी
परिमृणीश्वर इत्यनन्पत्रिपय शब्दो यथार्थाश्वर ।
अन्तर्यंश्च मुमुक्षुभिर्नियमितप्राणादिभिर्मृग्यते
त एवाणु रिधरभक्तियोगसुलभो नि श्रेयसायासु च ॥”

(विक्रमोर्वरयाम्)

मानवो विद्यया शोभते विद्या च विनयेन शोभते—इत्येतद् वीचय राष्ट्र-
स्नेहिण आत्मा देशं एवं विनेतुं समुचिताननुकूलाश्च सस्कारान् प्रयुञ्जते स्म ।
कवि कालिदासो त्रिनयं नाम गुण देशस्य प्रगुणीकर्तुं प्रायतत—

“मन्द वरिषश्च प्रार्थी गमिष्यामुपहास्यताम् ।

प्राशुल्यभ्ये कठे लोभादुठादुरिव यामन ॥” (रघी)

“सुधा युगभ्यायतवाहुरसल कपादयश्चा परिणद्धकन्धर ।

धनु प्रकर्षादजयद शुर रघुस्तयापि नीचैर्विनयाददृश्यत ॥” (रघी)

यस्कार्यं प्रारब्धं तस्ममाक्षिर्यावत् न स्यात् न त्याज्यमित्येता प्रवृत्ति-
मार्गस्य चिरायुष्मा भवेत्, तस्यातिथिपूजनभावना दिनानुदिनं पुष्टिमृच्छन्,
यत्नसम्बन्धिं तत्तमं मदीयोजगतिं दृष्टिमुपेयात्, दुष्टानां निग्रहणेन, कर्तव्यानां
पालनेन च सुगुणान्तिष्ठ समुत्पद्येते तस्मादिमे वैशिष्ट्ये चान्द्रनीये स्त इत्ये-
तदेतोलंकिं तयो गङ्गाय सततं साधु प्रेषितं स्यात्—इत्येतद् विमुरय कपिर्देशस्य
रसस्य तान् मर्दान् धर्मान् स्वभाव्येषु विविधकथाप्रचयनव्याजेन कीर्तयति—

- (क) “सोऽहमा जन्मशुद्धानामा फलोदयकर्मणाम् ।
 ध्या समुद्रचितीशानामा नाकरयज्जर्मणाम् ॥
 (ख) यथाविधिहुताग्नीनां यथाकामार्चितार्थिणाम् ।
 यथापराधदण्डानां यथाकालप्रबोधिणाम् ॥ (रघौ)

भारतीयराष्ट्रभाषणा यैः प्रकाशरश्मिभिः समुज्जसन्ति तेषु गुरुभक्तिर्नाम-
 प्रकाशरश्मिर्नितरामेव ललितामाभां विभर्ति कविभारतस्यैतां त्रिशिष्टता संरक्षितु-
 मुपदिशति भारतीयाज्जयतरुणात्—

- (क) “तयोर्जगृहतुः पादान् राजा राज्ञी च मानधी ।
 तौ गुरुशिरपक्षी च ग्रीव्या भतिननन्वतुः ॥”
 (ख) “समासत्रयेण मया महर्षिर्विज्ञापितोऽभूद् गुरुवक्षिणायै ।
 स मे चिरादास्त्रलितोपचारं तां भक्तिमेवागणयत् पुरस्तात् ॥”
 (रघौ)

भारते सृष्टिप्राश्नसमयादेव गीर्भातेन भक्ता । तस्या रश्मिं संवर्धनं च
 वेत्तोऽयं स्वकीयेषु प्रधानेषु कर्त्तव्येषु अवगच्छति । सामन्तरेण नास्य देशस्य
 देवपूजा न पितृतर्पणं न च अतिथिपरिचर्यं च भवितुमर्हति तस्माद् सज्जरणं हि
 भारतं राष्ट्रियगुणेषु जन्तुर्भाषयति । कविः कथान्यपदेशेन गोक्षेत्राग्रिं देशस्य
 जनं जनमाह्वयति—

- (क) “आस्याद्वज्रिः कवलैस्तृणानां कण्डूयनैर्दंशनिवारणैश्च ।
 अण्डाहतैः स्वैरगतैश्च तस्याः सम्राट् समाराधनतरपरोऽभूत् ॥”
 (ख) प्रदक्षिणीकृत्य हुतं हुताश-
 मन्मतरं भर्तुररन्धती च ।

धेनुं सज्जतां च नृपाः प्रतरथे

सन्महोदयप्रतरप्रभातः ॥ (रघौ)

भारतीयराष्ट्रभाषणा यथा प्रियास्ति । सा मरणं परं मन्यते परं यशोनाशं न
 कदापि द्रष्टुमिच्छति । सा प्राणान् अपि समर्प्य तदुपाजीयितुं चिरादुत्सुयतरा दृष्टा
 भवति । सा स्वजीवनमेव धन्यं तेजान्वयच्छति । भारतराष्ट्रस्य परिस्फुरन्तीमिमां
 त्रिशिष्टतिं प्रति भारतीयानां हृदयमाज्जयति दिल्लीपोषाख्यानमुपस्थाप्य—

- (क) “अतात् स्त्रिंशत् प्रायत इत्युदयः अग्रस्य सान्द्रो सुवनेषु रुढः ।
 रागेन किं तद्विपरीतवृत्तेः प्रागैरप्योऽसमलोम्यर्वा ॥”

(५) किमप्यहिंस्यस्तत्र चेन्मतोऽहं यदा शरीरे भव मे दयालुः ।

एकान्तत्रिष्वसिषु मद्भिधानां पिण्डेष्वनास्था रज्जु भौतिषेषु ॥ (रघौ)

(स्यागो हि भारतराष्ट्रियतायाः सर्वस्वम् । क्विस्तमेव रघुचरित्ररीर्तनकैतवेन निदधाति सहस्रम्—

(क) “स विश्वजितमाजह्ने यज्ञं सर्वस्वदक्षिणम् ।

आदानं हि विसर्गाय सतां वारिमुचामिव ॥”

(ल) “तं भूपतिर्भोसुरहेमराशिं लब्धं कुशेरादमियास्त्रमानात् ।

दिदेश कौरवाय समस्तमेव पादं सुमेरोरिव वज्रमिन्द्रम् ॥” (रघौ)

(ग) जगत्स्य साकेतनिवासिनस्तौ द्वापप्यमृतामभिनन्द्यसरवी ।

गुरुप्रदेवाधिरुनिरृहोऽर्धा नृपोऽर्थिकामाधिकप्रद्वज्ज ॥”

भारतीयैर्वक्तुं तस्य सर्वेषु पालनमपि कृतम् । ते वचनरक्षाया महाम्नि महाम्नि कष्टानि सहमाना जगता चिराददृश्यन्त । ते सर्वस्वमपि सकलानि सुखान्यपि त्यक्तवन्तः परं वचनमुक्तं न कदापि । वस्तुन एषा विशिष्टता वचनपालनविषयिका तात् बहुषु दुःखेष्वपातयत् । इयं तेषां जीवने निताम्यमेव महामृत्यववती निद्वामयत् । ते हि, यतः, सर्वस्वेन स्येन इमां क्रेतुं प्रवभूयुः । परमेतद्गुणवशात् ते समग्रोऽपि भुवने प्रसिद्धिमगुः । समग्रमपि जगद् तेषु गुणमिमं शिलोष्य सर्वधैर्य तेषु अविचारपूर्वकं विश्वसितस्मि । कत्रिभारतस्य स्वस्थ विशेषतां स्मारयितुं वचनपालनवीरस्य दशरथस्य क्यामुपम्यस्यति ।

“सा किल्लासिता चण्डी भर्ता तत्संयुतौ वरी ।

उद्दवामेन्द्रसिन्हा भूविलमग्नाविबोरगी ॥” (रघौ)

पितुराज्ञापलने हि भारतीयता रज्यति । क्विस्तदेव दर्शयति—

“पित्रा दत्तां रुद्रन् राम प्राङ् महीं प्रत्यपद्यत ।

परचाद् वनाय गच्छेति तद्वाज्ञां मुदिनोऽग्रहीत् ॥” (रघौ)

(राज्यनृणांपराद्मुखता भारतीयराष्ट्रियताया विलक्षणैव विशिष्टनैका । नात्रत्या राजान सुखान्युपभोन् राज्यमभ्युपगमन् । अपितु चत्रियाणां प्रजापालनं कर्तव्यमस्ति प्रमुखमिति विचार्यैव ते राज्यमारदुर्वहमवाप्नु । कत्रि-रिमामेव राष्ट्रियतां प्रदर्शयितुं वस्तुन इमाः पङ्क्तीर्निर्गन्ध—

(फ) दृढमस्तिरिति ज्येष्ठे राज्यनृणांपराद्मुखः ।

मातु पापस्य भरता प्रायश्चित्तमिवानरोत् ॥ (रघौ)

(ल) भव्याकान्ता वसतिरमुनाप्यागमे सर्वभोग्ये
रक्षायोगाद्यमपि तपः प्रत्यहं सन्नोति ।
अस्यापि सां स्पृशति धनितश्चारणद्वन्द्वगीतः
पुण्यः दान्द्रो मुनिरिति मुहुः केवलं राजपूर्वः ॥ (शाकुन्तले)

(ग) स्वमुत्पन्निरभिलाषः सिधसे लोकाहेतोः
प्रतिदिनमथवा ते वृत्तिरेवं विधैव ।
अनुभवति हि मूर्ध्ना पादपस्तीव्रमुष्णं
समयति परितापं छायाया संश्रितानाम् ॥ (शाकुन्तले)

तपोवनानां तपस्विनाञ्च रक्षणं राष्ट्रियप्रमिदं हि निगदितुं कालिदासः ।

आह—

(फ) “किं तावद् प्रतिभामुपोदतपस्यां विमैरुपो वृषितं
धर्मारण्यचरेषु केनचिदुत प्राणिष्वसस्येष्टितम् ।
आहोरिव प्रसवो ममापचरिमैर्विष्टिम्भतो धीरधा-
मिषाकृद्वदुप्रतर्जमपरिष्येदाकुलं मे मनः ॥ (शाकुन्तले)

(ज) भव्यप्रणीमैर्प्रकृतान्मृगीणां कुशाग्रबुद्धे कुशली गुरस्ते ।
यतस्त्वया ज्ञानमनोपमाहं लोकेन चैतम्यमिषोष्णरसेः (रघी)

(ग) आधारबन्धप्रमुखैः प्रयत्नैः संवर्धितानां सुतनिर्विशेषम् ।
वशिष्टं वाग्मादिरपल्लवो वः भ्रमच्छ्रुदामाभ्रमपादपानाम् ॥ (रघी)

(प्रजायै गृहमेधिधं भारतीयतायै रोचते न च विषयोपभोगाय इत्येतदिति
प्रकाशं विपन्न कविराह—

“भूत्वा पिताम चतुरन्तमही सवन्नी दीव्यन्तिमप्रतिरथं तनयं निवेशय ।

भर्ता तदपिननुदुग्धभरणे मार्घं क्षामते करिष्यमि पदं पुनराश्रमेऽरिष्यन् ॥”

(शाकु० ;

(भारतीपर्राष्ट्रियतायामिवमपि स्पृष्टनीया विशिष्टता विभाति यत् सा नारी-
प्रादुरधिधं नियन्तानि सा नारीं संसारसागरनारिणीं मन्थते सा विधमिति यत्
सां विना न यज्ञ-पूजादिवाहं पूतिमवाप्नुते न च तत्तदनुष्ठानानि फलप्रदाय-
कान्येव भवन्ति । कत्रिस्तामेव राष्ट्रियतां कियत्वा मुन्दरतपः जयः सिधतेषु
सोकेषूपन्यरपति ।

(क) ष्टितिरस्तमिता रतिरष्टयुता प्रितं तेयशुनिर्लभः ।

गतमाभरणप्रयोजनं परिशून्यं धायनीयमद्य मे ॥

(ए) गृहिणी सचिवः सखी मिथः प्रियशिष्या ललिते वल्लभिणी ।

करणाविमुक्तैः स्यूना हरता ह्यं यद् किं न मे हृतम् ॥ (रघी)

भारतीयराष्ट्रियस्य वैशिष्ट्यं नायां. एषे स्वयत्ताया निलयतस्तु वर्तते ।
कविकालिदासस्यापि स्थितेऽपि श्लोकेषु अग्रत्यस्यैतस्य राष्ट्रियस्य स्पष्टमेव दर्शित-
मस्मात्पूर्वकं संस्मरणं विलोचनपथमुपैति । दीक्ष्यताम्—

“यदायानुद्धेयना तपस्यं न कामचारो मयि सङ्गभीयः ।

ममैव जन्मान्तरपानवानां विपावविस्फूर्जधुरप्रमदाः ॥”

किं वा तवात्यन्तवियोगमोघे कुर्यामुपेक्षां हतजीवितेऽस्मिन् ।

स्याद् रक्षणीयं यदि मे न तेजस्वदीपमन्तर्गतमन्तरायः ॥

साऽहं तपः सूर्यनिर्दिष्टरूपं प्रमृतेरपरितुं यतिष्ये ।

भूयस्तथा मे जननान्तरेऽपि स्वमेव भर्ता न च विप्रयोगः ॥” (रघी)

विना तपसा न भवति मनःशोधनं न चारमैव भवति बलीयान् । तपो हि क्लिष्टं हन्ति । तपो हि मनोभिलषितानि सर्वाण्यपि सफाठीकरोति । सर्वाण्यपि दास्याणि पुराणानि च पुरुष्वरेण तपसो गुणानमृतं गीत्वापि न नृपमिति । मज्जुराह—

यद् दुष्करं यद् दुरापं यद् दुर्गं यद् दुस्तरम् ।

तत् सर्वं तपसा प्राप्यं तपो हि दुरतिक्रमम् ॥

भारतं राष्ट्रं सनातनात् कालात् तपसि अनितरं धर्माधारो च निदधान-
मवलोक्यते । तपो हि वस्तुतो भारतीयस्य राष्ट्रियत्वस्य परमं भास्वरं रूपं
वर्तते । कवि, कालिदासोऽस्तु स्वकीयेषु सर्वेष्वपि काव्येषु तपोनिहितप्रबोधो-
पेक्ष्यते । सः स्वकीयानि पात्राणि मनोमालिन्धनिरसनोद्धेयवेन तपसि प्रवर्तयन्
सर्वत्र समवाप्यते ।

सद्रूपसम्पदा चेदात्मानं कोऽपि बलीयां मन्वते तदा वस्तुतोऽस्मी भ्रम
एवात्मानं पातयति । न रूपं न च सम्पद एव कारिचद् भीतिव्यः पारमार्थिकं
हितं सम्पादयितुं शक्नुवन्ति । तदर्थं तु तपोऽपेक्ष्यते । तेनैव मानसिकमुत्थानं
सम्भवं तेनैव मनसः शुद्धिः सम्भवा । मनसि जाते शुद्धे सर्वमपि लब्धव्यं मानवो
लब्धुं पारयति तस्मात् तप एव श्रेयसो मूलम् । तपः समवाप्तं सौन्दर्यं न

साधनान्तरमयासं सौन्दर्यं जेतुमर्हति—इत्येतस्माद्धेतोः कविः वालिदासः कुमार-
सम्भवे उमापावनचरितगानव्याजेन मगीति यत् पार्वत्यामयं भ्रम एव समवर्तत
यस्तां स्वयमु सुन्दरतया भगवतां शठुरं समयाप्तुं प्रेरयामास । तद्वशात् सा
प्रयमं स्वोद्देशे न सफलतामियाय । असफलत्वानन्तरं सा तपोऽन्तरेण न तादृशो
मनोरथे लिङ्गि सम्भवेति निश्चेतुं शक्ते—

“तथा समञ्चं दृष्ट्वा मनोभयं पिनाकिना भगवन्नोरथा सती ।

निनिन्द रूपं हृदयेन पारंगी प्रियेयु मीमांस्यकणा द्वि चारुता ॥

दृष्ट्वा सा कर्तुमशक्यरूपया समाधिमास्थाय तपोभिरात्मनः ।

अपाप्यते वा दग्धमन्यथा हृद्यं तथागिधं प्रेम पतिश्च सादृशः ॥”

“मृगालिनापेलजमेरमादिभिर्मतैः हरनङ्गं स्वपश्यत्यहर्निशम् ।

तपः शरीरैः कठिनैरपार्जितं तपस्विना दूरमधश्चकार सा ॥” (कुमारसम्भवे)

(स्वशठ्युद्धता न कदाप्युपचारिणी । सा वतनाकुपारे निमज्जयति । शत्रुन्तला
ध्वन्द्वेनाभ्यवर्तत । अतः सा दुःस्थान-परित्यागजनितं कष्टमप्युपाह । कविः
वालिदासस्तस्मादेव कारणात् शत्रुन्तला तपसा दोषयितुं कामयमानस्ताम-
शीघ्रपत् कष्टपाश्रमे च तपश्चरितुं प्रवर्तयत्—

(क) “मुमते, एहि इमं वृत्तान्तं नियमग्यापृणायै शत्रुन्तलायै निवेदयाम् ”

(शाकु०)

(ग) “यमने परिधूमो वमाना नियमचाममुगीधनैकधेनि ।

अतिनिष्करगण्य शुद्धशीला मम दीर्घं विरहमतं शिभिनि ॥” (शाकु०)

(यद्यो यदा स्वाधिकारात् प्रमाद्यनिश्च तदा तमपि कविरयं गृह्णाद् दूरीकरोति,
तमपि न रामगिर्याधमेपु निवासयति येन ग* प्रमादाभ्युत्पत्तेः इति च हरशीरे
प्रमादे निघेत, कदापि न पुनः प्रमादमनुष्ठानं प्रविजानीयात् । अनुशयेन च
मानसं रयं नेतिज्याय । प्रेयसीप्रणये न तथा रज्येयं येन पुन रशामिशापो
येधयेत् । इदमेव कृष्णं विष्टरय यज्जगपि यस्मिन्तोऽप्यौ तपस्वेव निषोजपति
तररथागानररं मेधदुसं च प्रणयति जनमामान्यमुपदेष्टुम्—

“कश्चिन् कान्ताविरहमुदग स्वाधिकारात् प्रमत्त-

शारेनास्नंगमितमदिग्ता वर्षभोग्येण अर्जुः ।

दशमश्रे जवत्तमपद्यानपुष्पोदरेषु
 त्रिष्वपद्यापानेषु वर्गति शमगिर्वाधमेषु ॥" (मेघ०)
 मदावयिः कालिदासमतपोमहिमाने मदन्तेऽर्चयि संसु कान्येषु गान्ध
 भारतस्य राष्ट्रियतायाः प्रमुग्रमहं तपः इत्येतद् बोधयति भारतीयां जनताम् ।
 भारतीयराष्ट्रियता संस्कारैर्मोक्षोर्ध्वं चान्तिरास्तुष्यो जायते । यथा दानोपमे घर्षमाणमिर्मर्षति
 नास्तुरस्तथैव संस्कारैर्मोक्षोर्ध्वं चान्तिरास्तुष्यो जायते । स. घर्षणो भूतः-
 ज्ञायते । तस्माद् भारतीयना तेन तेन संस्कारेण तस्य मानसं परिशीर्यतुं गहनं
 जीवनपर्यन्तं प्रयत्नमानेन दृश्यते । राष्ट्रियकविकालिदासो हि संस्कारमन्वितां
 राष्ट्रियतां स्मारयितुं तामद्रीर्युं च प्रेरयति विविधेन प्रकारेण—
 "म जातकमन्वयिगते तपरियना
 तपोवनादेव पुरोधना कृते
 दिलीपसूनुर्महिरारोहकः
 प्रमुग्रमंस्वार इवाधिकं घञौ ॥" (रघु०)

यानि साधनानि देशं याह्यन् आभ्यन्तरनञ्च सुन्दरं सुप्रसूतं समुत्पन्नञ्च
 सर्वविधभावेन कुर्वन्ति तानि साधनान्येव 'राष्ट्रियता' इत्येतेन नामाभिधीयन्ते ।
 तेषु हि साधनेषु विद्यास्ति साधनप्रमुग्रम् । भारतं विद्यां दृष्टीयराष्ट्रियताया
 जीयनं मम्यते । तन् ग्रामेव तस्या आपायकत्वेनात्रगच्छति । विद्यायां राष्ट्रं शुभं
 परयति विद्यायुर्भवति स्थिरानिष्ठधीर्भवंति, भवति पातेयमिति भारतस्य
 विधातः । तस्याग्रमत्र उद्योपोऽप्रमुग्रैः—
 "तव ज्ञानप्लवेनैव पृथिनं संतरित्यसि ॥"
 कविः कालिदासो हि स्वकीयं राष्ट्रं विद्यायां रतं बिलोपयितुमुत्सुहः । स
 तादृशं मन्दमं समुपन्यस्यति येन देशः प्रेरणाप्रवाप्नुयात्—

- (क) "ज्योपवीतं विधिवद् विपश्चितो विजिन्सुरेनं गुरवो गुरमियम् ।
 जवन्त्यबलाच्च पभूवुरत्र ते क्रिया हि वस्तूपहिता प्रसीदति ॥" (रघु०)
 (ख) निर्वन्धमजातमपार्थ-कार्यमचिन्तयित्वा गुरुणाहमुक्तः ।
 धितस्य विद्यापरिसंख्यया मे कंठीकृतलो दक्ष चाहरेति ॥" (रघु०)
 राष्ट्रियतावटकेषु तद्येषु घमो नाम तत्परमेषु प्रमुग्रम् । अमुदयमिःश्रेय-
 सामनत्वाद् सः स्वेषामपि मानवायां मुह्य । दृष्टिचमामदिका एव घमस्य
 अङ्गत्वेन प्रतिष्ठाः । घमस्य मह्यमुदितस्य प्रोक्तम्—

एक एव सुदृष्टिन्य निधनेऽप्यनुयाति यः ।

शरीरेण समं नाशं सव्यमप्यक्षु गच्छति ॥

राष्ट्रस्य धर्मोदितान्त्रे मर्यधैव पाप्मद्वयोपम् । कलित्वागच्छतिषु धर्मनिपाथा

राष्ट्रियतायाः प्रतिपदं दर्शनं भवति—

(क) "रेतामात्रमपि पृथ्वादा मनोर्यर्मनः परम् ।

न व्यनीतुः प्रजास्यस्य निषण्णुर्नैमिदृत्तयः ॥" (रघौ)

(ग) स्थितौ हृदयसो हृदयान् परिणेतुः प्रसूतये ।

अप्यर्थज्ञसौ तस्यास्तां धर्मं पृथ मनीषिणः ॥ (रघौ)

(न) "कुतो धर्मक्रियाविदः स्यात् सन्निवि श्रुति ।" (साकु०)

(घ) "किं कृतार्थदेवो धर्मं मनि विमुक्तोचिता राज्ञः ।" (साकु०)

(ङ) महाभागः कामं नरपतिरभिधत्तिरसौ

न कश्चिद् धर्मानामपधमपहृष्टोऽपि भजते ।

रथावीर्यं क्षण्णं पश्चित्तविविक्तं मममा

जनावीर्यं मय्ये द्रुतपहृष्टीनं गृह्णिव ॥ (साकु०)

यज्ञोऽपि भारतीयराष्ट्रियताया मद्गीताग्रन्थेन स्मृतः । स हिना यज्ञेन राष्ट्रियस्य निर्भूतिः । यज्ञस्य मद्या शुनिमारभ्याहुनिकं मद्दितं वायम् रितत आस्ते ।)

(क) "यत् पुरेण दयिषा देवा यजमन्त्रम्"

(ग) "देवा यद् यज्ञं तन्वाता अजस्रं पुरं यगुम्"

(ग) "यज्ञार्थान् कर्मणोऽप्यत्र होमोऽथ कर्मवन्त्रम्"

(घ) "इष्टान् भोगान् हि वो देवा इत्यन्ते यज्ञभाविना"

(ङ) "यज्ञसिद्धयिः मन्त्रो मुखम् सर्वकविर्यम्"

इत्येवमादीनि प्रथमाणि वाक्यानि यज्ञमहिम्नि वाक्येषु प्राप्तानि भवन्ति । ययिः पान्दिताम्यस तमेव यज्ञमुदिरय तत्कल्पयन्निधयेषु गगुदं वायम् शुनो भवति । स तयेदने यया भारतं नैत्रमिदं राष्ट्रियरममिजानावात् । तत्वाचयेषु सर्वेषु यज्ञोद्देशोऽस्तोवयते—

(क) "मयातभात्रा मययो मनीषिनिस्त्रमेव देवेन्द्र सदा निगद्यते ।

अजमर्दप्रपथस्य मङ्गुरोः क्रियानिपाताय यथं प्रवर्तये ॥" (रघौ)

(ग) "मर्यादाः क्रियार्थं रथाभि न दृष्टिनिमुपादयति ।"

(ग) “सायन्तने सप्तनक्षत्राणि मंत्रवृत्ते वेदीं हुताशनवर्णा परितः प्रपस्ताः ।”

(शाङ्ख०)

(घ) यज्ञाद्भ्योनित्यमवेष्टय अरय
सारं धरित्रीधरणक्षमं च ।

प्रजापतिः कल्पितयज्ञभाषं

त्रैलोक्यपर्यं स्वयमभ्यसितवृत् ॥ (कुमार०)

भारतीयराष्ट्रियत्वस्यान्यतमं वैदित्यमिदमपि यत् नद्याधिभीतिघृता-
मुपश्लोक्यदपि आध्यात्मिकतामुपजीवयति । कविः कालिदास आध्यात्मिकता
भारतराष्ट्रस्य गौरवाभरणं मन्यते ।

तर्जीवमिदं सुदृढं विश्वमणं यद्राध्यात्मिकता राष्ट्रस्य जीवनप्रति मुधायते ।
सा तर्जीवनं भवति धर्षयति प्रमोदयति च । एतावदेव न सा हितमाप्नोति अपि
तु सा तस्यामृतस्यापि कल्पते । भारतीयराष्ट्रियता मरयन्त्येतावती पुरातनी
अद्य जीवति हृष्यति कारणमस्ति “आध्यात्मिकता ।” अतः कविः कालिदासोऽधः-
स्थितेषु श्लोकेषु आध्यात्मिकताश्रित्यं धितम्यानां राष्ट्रमुपदिशति स्वकीयाध्या-
त्मिकतायां राष्ट्रियत्वं स्वीये चरिते परिणमयितुम्—

“अथ वीर्यं तपुः प्रतिष्ठितं प्रकृतिव्याप्तमात्मवत्तया ।

विपर्ययु विनाशायर्मसु त्रिदिवस्थेऽपि नि स्थितोऽभवत् ॥”

“अमरोदन्धिश्वरः शिनी द्विपदारम्भफलानि भरस्तात् ।

इतरो दहने स्वकर्मणां यशूते ज्ञानमयेन बह्विना ॥”

“न नवः प्रभुराफलोदयात् स्थिरकर्मा विराम कर्मणः ।

न च योगविघ्नेनैतत्स्थिरधीरा परमात्मदर्शनात् ॥” (रघु०)

कलाप्रियता भारतीयाया राष्ट्रियतायाः कमनीयमद्भुतम् । एषा कलाप्रि-
यता मनोहरत्वात् न केवलं पुरा जन-नयनानि जनमानसगान्धारयदपि तु सा
भारतं समृद्धयागायया अपरिमितया च श्रिया नितरामेव समृद्धमर्थलक्षितञ्च कुर्वती
सर्वस्मिन् अपि भूभुवने च प्रधानज्वार । पुरातनं भारतं कलासु प्रीतिं विपुलां
निदधी । वात्स्यायनस्तास्त्रादिना तस्य कलाप्रियत्वं सम्यग् विदितं जायते ।
पारतन्त्र्यात् वैशाखास्य विश्वविदिता कलाप्रियताभिधा राष्ट्रियता चयं जगाम ।
भारतं जनाः संसारे यदि चाख्यादिना शानुमन्त्रं स्नदा तत् . ते कल्याणि

श्रुतान्तपिगमनम् । इतदर्थं स तस्यामवरथायां यं कमपि प्रवृत्तं बभूव पारयति
तमेवावलम्ब्यते निर्विलम्बम् ।

कविः सम्बन्धं जानाति यन्मानवः प्रकृत्या निर्धूलः प्राणमृदस्ति यदपि तापहे
प्रोक्तं भवति किंवा कृतं सहायते तत् समाश्रययति प्रीययति च परमेतावता तु
न तस्य कोऽपि जायते लाभः । उचितं शुचिदेवं यत् तादृगुपायोऽवलम्बयेत्
यथाविधेन सः प्रीतोऽपि स्वादुपकृतस्य स्यात् । इविर्यत् कर्म आरचयति
तदेतारशमेव भवति । मानवस्तदीयेन कार्येण प्रसन्नतामनिशयामधिगच्छन्
उत्तरोत्तरं भीतिहीमाभ्यास्मिकीञ्च शुमुन्नतिं विन्दति ।

“ कविः कालिदाम एतस्मिन् मेघदूतकाले मानवस्य दुर्वृत्तायाः क्रोमल-
क्षयतायाः अधीरतायाश्च पक्षे ध्रुवाणस्तस्याभ्युत्थानञ्च कामयमानस्तं कान्तेवो-
पविशति यद्यौचितेऽनन्तरं । कविन् म तं—

“वायना मोघा वरमधिगुणे नायमे लब्धकामा”

कञ्चित्—

“नृ सुदोऽपि प्रप्रममुकृतयेषया सं-
प्राप्त मित्रे भवति विमुक्तः” किं विमुक्तः तयोऽपि

• कथित—

"रिक्तं सर्वो भवति हि लघुः पूर्णता गीर्वाणः"

अथिम्—

“मन्दायस्ते न क्षुद्रमुहदामभ्युपेतार्थकृत्याः”

प्रचित्त—

“आपसार्तिप्रसन्नफलाः सम्पदो लुप्तमानाम्”

इत्युपदिशान् श्रुतो भवति ।

लोकस्य भवार्थीणं शुभं भूयादिशेव क्वैरभिमतमतः स "तादृशप्रणय-
सम्प्रेक्षाभिक्रमधावरत्वाकर्णनात्रस्तरे पाठकानां श्रोतृणां श्रोतोऽन्तिनां ध्यानापस्थितं
भवति चेत् तदानीं तदुपसरिणी वार्तोऽपि भवेत्, चेत् तेषां मन्दलमप्योपदेश-
मुधापायिता स्यात्, चेत् तेषां हिताय सम्मतिः समुपस्थापिता क्रियेत तत्रां नियतं
तांस्ते मनोऽधिष्ठितो विधायन्ति सदर्थं यतः समुचिते सद्बलस्य समुद्दिता वाक्
रापेण सकलैव भवतीति निश्चित्य स्थाने स्थाने नानाविधान् उपदेशान्
नन्दस्वर्ण कथायाः प्रवाहमग्रे समुपसारयति । 'व्यर्थकर्मणु प्रयत्नमाना नराः

परिमजं प्रयान्वत्तस्तादृशेभ्यो षड्वहानिकर्मभ्यः दूर एव संस्थातव्यं ।
यद्यप्येवं सः अवतारयति—

“यै संस्थोऽप्यतन्मरभमाः स्वार्हसद्भावं लब्धिन्
मुख्यभारतं सपदि शरभा लब्धयेयुर्भवन्तम् ।
ताम् सुर्गधारस्तुमुल्मरकावृष्टिपातावकीर्णान्
के वा न स्युः परिभवपदं निष्प्रकारभ्रमयाः ॥”

“सुखदुःखानि जीवनेन सार्धमेव संयुतानि सन्ति कदाप्येतच्च
गर्भोऽपि जनः सततमव्यक्तसुखान्मेव निर्विशेषं वा सर्वेषु दुःखान्मेव ।
नित्यं सुखमिहायां, दुःखमिहायाच्च धराया-सुभयमिहायामपि भूयः—

(३०)

अध्यायोपः—

यानि सुखदुःखानि वाचनानि भावयन्त्येव इति सुखाय् भावात्, उदोद्यमि
नेषु वाच्यं नाम साधनं सर्वोत्तमं स्मृतम् । तत्र 'इतिपथे' पूर्वेतिहा गुणाः
होभन्ते यैर्मानयस्य मन्त्रं द्रामेव सरलतया सुगपूरुषं मन्त्रनिपतते । एषा
हि तदीया महता तत्त्वपि यदुपु मानयदिनाचरणपरेषु साधनेषु तदुत्तमतरं
रीरवायनमध्यायपति । होहद्वयाकर्णने तस्य प्रसन्नानीयं पटीपरस्परं होहय,
स्थापिप्रभायपरभाषने तस्य ज्योतिर्मानमर्धमालोक्य धर्मप्रचारणस्य श्रेष्ठं
साधनं तद्विषय, यतोपियमनस्य तन्निवृत्तमेव छित्तगुणार्थं निवृत्त्य सर्वेषामपि
साक्षात्मानं ज्ञानस्य प्ररातनार्थं प्रविभावा तदुपचारायै वैदुष्यस्य यथार्थं
होहप्रियतायाः लाभार्थं तदेव सुखदं मसीचीयं विधमनीयं करणं निधिय
चेतानि, महात् दसतपविदतो बुद्धपमानुग- करिष्यदुत्तमद्वयधरः अध्यायोपः
कात्यायनि प्रणेते प्रथमने-इतिपथस्मदीयो यो द्रवीयान् रिचारतम्—

"इतिपथं सुपतान्तये न रतये औचार्थमात्रं कृतम्
श्रीनृणां महामन्त्रायनयां कात्यायोपचारः कृतः ।
यन्मोक्षाय कृतमन्त्रं हि मया तत् कात्यायमात्रं कृतम्
पातुं विष्णुमिर्विषये मनुमुने इत्यं इत्यं इत्यादिनि ॥"

इत्येतान्मदीया. तैज्जद्वयभूत्या. पदस्यः तदु परिपोषयन्ति ।

अध्यायोप इतिद्वयमिदस्य महासात्रकनि-रस्य गुह्यमासीदिति अनुमन्त्रानुत्त
मतम् । केवादन जनायामिदमपि वचनं यत् स एव महासात्रकप्रदायपुर
साध्यमिदं शून्यवाक्यं च आरभ्य प्रवर्तकं आसीत् परमिगरेषामनिधायनसेतद्
यन्माधुमिदं शून्यवाक्यस्य अर्कको पापानन्दो नाम शिक्षात् यभूत् । साध्यमिदं
शून्यवाक्यस्य महामानसप्रदायाद्वयान् जन्तुनिरेषाप्रयत्नं यदसौ साध्यमिदं शू-
न्यवाक्यमपि प्रवर्तयामास । परं केचन तु तं महासात्रकप्रदायस्वानुयायिरेषादि
नानुष्ठाप्यन्ति । ते प्रादुर्भव महासात्रकप्रदायस्य तु प्रादुर्भावे एव तदा
मानसम् । स तु अध्यायोपवाक्यं प्रायेण वर्तमानानन्तरमुदियाय । अस्तु

नैतद् विषयविवेचनमिहाभिमतम् । अत्र तु केवलमेतादृग्निधानमिष्टं यत् नः
स्वममयस्य महान् दार्शनिको बौद्धविद्वदग्रमरो विपश्चिदासीत् । “आर्य सुवर्णाधी-
पुत्रस्य साकेतस्थ-मित्रोराचार्यमदन्ताश्वघोषस्य महाभवेर्वादिनः कृतिरियम्”
इत्येषा सौन्दरनन्दपुष्पिकास्थिता पङ्क्तिस्तस्य सुवर्णाच्या पुत्राऽं सार्वतस्य
चारतम्यावं प्राप्तमदन्तविस्तरात् प्रकटीकरोति ।

अश्वघोषो यद्वद् बौद्धदर्शनसम्बन्धिनः साहित्यिकानां ग्रन्थान् असृजत्
परं दर्शनविषयकेषु ग्रन्थेषु विरुपां मध्ये महान् विवाद एव ध्रूयते । ‘महापाण-
श्रद्धोपादसंग्रहः’, ‘वज्रसूची’, ‘गण्डीस्तोत्रगाथा’ ‘सूत्रालङ्कारः’ इत्येते तैर्न
अलेखित दशमग्रन्थाः इत्येषा सुप्रसिद्धिर्वातते परं तेषां सङ्ग्रहस्य नान्योपि
बहुभिरकमतेनाङ्गीक्रियते । साहित्यसम्बन्धिनीषु तद्वचनासु न परस्परविरोधिन्व
उक्तयः ध्रूयन्ते । ‘बुद्धचरितम्’, ‘सौन्दरनन्दम्’, ‘चारिपुत्रप्रकरणम्—इत्येता
स्तिस्रोऽपि कृतयः सन्त्यश्वघोषस्येति सर्वं पक्वं स्वीकुर्वन्ति । एतास्वाद्ये द्वे काव्ये
स्तः अन्यथा च प्रकरणमस्ति । चारिपुत्र-प्रकरणस्याश्वघोषेण प्रो० लघूदसंस्कारः ।
कथ्यते यदुक्तेन प्रकरणेन (रूपकेण) सममेव सः अन्यच्च खण्डितं नादङ्ग्य-
मनुसन्धी । खण्डितायात् तयोस्तन्नामादिकमपिदितमेव पिद्यते । परं ते
अश्वघोषस्यैवेति प्रतीयते तयोश्चघोषीयाया भाषाया भाषाभिव्यञ्जन-
सरण्याश्च दर्शनात् ।

बुद्धचरितमष्टाविंशतिसर्गनिबद्धं महाकाव्यं कविश्चक्रार इति विद्वांसो वदन्ति ।
परमिदानीन्तु तत्र चतुर्दश सर्गा एव प्राप्यन्ते । पद्यमे ईशवीये शतके धर्मरक्षो नाम
कश्चिद् भारतीयः पण्डितः काव्यमिदं द्रव (चीनी) भाषायाम् अनूजितवान् ।
अष्टमस्य शतकस्याभ्यर्णे त्रिविष्टपीथभाषायामपि तस्यानुवादोऽभवत् । एता-
स्तुभावनुवादी साग्रप्रतमुपलभ्येते । अनूदितं काव्यमिदं जगत्प्रसिद्धो नाम आंग्ल-
विद्वान् आंग्लभाषायामनुवादः । काव्यस्यास्य हिन्दीभाषायां योऽनुवादोऽप्यदे-
लभ्यते स आंग्लभाषाया एव कृतो वर्तते । इतिंगो नाम यात्री काव्यस्यास्य
बृहदाकारवर्यं प्रतिपादयति तस्मात् ज्ञायत इदं यत् कविरिदं काव्यमवश्य-
मेवाष्टाविंशतिसर्गं ‘नियम्य’ अथवा ‘सम्बद्धाधिकृतमोऽन्तो’ अस्मिन्ने’ दार्शनिकेन
च विषयेणोद्ग्रथित आस्ते । नरमाज्ञात्र तथात्रियं लालित्यं कल्पत्यश्च राजेते
‘‘लालित्य-कविरिव सौन्दरनन्दे आस्ते । परं बुद्धचरिते प्रदर्शितं
‘‘शूलं ‘कपाचश्वघोषे हि सरसं प्रसन्नं प्रकृष्टं कविष्वं विललास’ इति

तृतीयाङ्केऽन्तारिता छायामीताविपणिणी कल्पनापि कवेर्मनोविज्ञानविज्ञं
लक्षयति । सीताया अपमानजनितवेदनाया स्वाभाविश्वैव रीत्या अपनयन
परित्वात् कवेस्तदपि कल्पनाकल्पितं कार्यं तस्य श्लाघनीयमेव सत्तत्तम् । हृदय
प्रत्युद्भेदनाय हृदयमर्मभागे स्थितस्य गृहनिपादस्य विनोदनाय रामरूत-
प्रशमनाया ररकीयाया आकर्षणेन समुत्पन्नस्य सुखस्यानुभवाय च न कश्चिदन्य
उपाय आसीदत्तं कविश्रुतं ॥ उपायो नितरामेव स्तुत्यः ।

वस्तुगस्तृतीयोऽङ्कः कवेर्नाट्यचातुर्यां विलक्षणं निदर्शनम् । तमङ्कं सद्योज्य
कविनिर्मातृत्वरूपाप्यपि कार्याणि विनैवायास साधयितुं क्षमं सञ्जातः । स तथा
कृत्वा राममनिवारणीयमिच्छात् पाति सीतामपि स तस्मादनलाद् रक्षति य
पनिवृत्तनिकारादुत्पद्य पत्नीं दहति । तृतीयाङ्कस्य प्रणयनचातुरी कवेरिवमपि मनोज्ञ-
फलं जनयति यत् सप्तमेऽङ्के नैसर्गिकरीत्यैव सीताया पुनः सद्योगरूपं कार्यं
सम्पन्नतां याति ।

कवेर्धर्मासयोजनसम्पन्निधेया निपुणताया अभ्यक्षं ललितं निदर्शनमस्ति
सप्तमाङ्कस्थगर्भाङ्कः । तद्विपणिणी कल्पना वस्तुतस्तत्रैव सम्भवा भवति
यत्राज्ञानं सुप्तमयं घटते । कवेरियमूहा नितान्तनशीना । सा अद्भुतं रस-
सहकृत्यं वर्णनानां चेतामि धीतुहलेन पूर्णमाणानि करोति तदेव घटनानां सन्निधानं
सर्वत्र आवितोऽन्तं यावत् सुश्रवणं सयत् सुखितृष्ट्यं वर्तते । पृथिव्या समीची-
नतां नाटके वस्तुतो नाट्यकलानशीलो नाटककार एव सञ्चारयितुं क्षमते ।
कवेरेषा कुशलता महावीरचरितेऽपि दृश्यते । प्राचेतासाभ्रमपद्मे वीमलवाज्रतरा
धीनां सम्मेलनमपि कविकल्पनाया पेशलप्रसाधनरथेन नाटके शोभमानं भवति ।

रूपके कतिपयेषु चरित्रेषु रामस्य सीतापादस्य चरित्रमतितरां सुललितम् ।
छत्रमण जनक चन्द्रकेतु इव कुश वाहमीवि कौसल्याऽङ्गपती गङ्गा पृथिवीप्रभृती-
नां चरित्राणि तत्रालपमेव सत्तत्र भवन्ते । अयमूनी राम गृहाधिपति उन्
धिप्रयति तत्र स तद्वीर्यं दैहिकं नैतिकञ्च तेन सम्पन्नते । शम्भूरूपस्तस्यासुर-
संहारकरात्, तं प्रशंसति । सीतालालितं कल्पं गोपायितुं ॥ मैरपर्यमुपतरन्
वीक्ष्यते । कुशस्य हि “वाशसनीयपुण्यदर्शनं म महात्मा” इत्यभिधाय उवाच ।
स प्रशंसाम्यासीद् बोधा । जगत्त्रयं तन्नीवनस्य लक्ष्यमासीत्—“इदं
‘त्रिरा पादय त्रिधिवदभियुक्तेन मनसा” । सत्यन्तु इन् यन् कर्त्तव्यं पालनं न
मूर्धन्यारवेन मेने । स कर्त्तव्यारोहेत्येनैव कर्त्तव्यमस्ति रम न च केनाप्यन्येन

प्रयोजनेन । प्रजापञ्चने हि स्वसीयन्पुण्यस्य स हनार्थंतामसंस्त । एतदर्थं
सीतामपि परित्यज्य मानवीयजीवनस्य चरमं कष्टमनुवाह—

स्नेहं दयाञ्च सौख्यञ्च यदि या जायसीमपि ।

आराधनाय होक्त्वा मुञ्चतो नास्ति मे स्थितिः ॥

राराज्ये स न मनामपि पापं गेहमुपमन । दाहणमुनमनालमृग्युना
मृतं जीवयितुमपी तपश्चरितं क्षम्यते जवान । तस्य जीवनं धर्मप्राप्तार्थं
भुजस्यतिष्ठत । धर्मस्य किं नाम सामर्थ्यमिषेतत् स्वयम् विवेक—“ह्रीन्नि-
कानां हि माधूनामथे चागजुर्जने । शरीरो पुनराद्यानो वाचमर्थोऽनुधावति” ।
न तावत् स मामाजिषया । मेवाया जिराम पात्रद्वयी पूर्णतया न सन्तुष्टीय ।
स यावत् सन्तीतिपर श्रेष्ठ सायक आसीत् तावदेव स महान् प्रसादास्पदं
मतांस्वासीत् । तस्मात् स प्रजापञ्चनाय शुभोऽयं परं तदर्थं हृदयं तदर्थं मस्ति-
कद्वयं न तां विवर्तयत । स स्वतः विज्ञानिभं तद्विद्योमेव दन्द्यमान एव
हृष्टो बभूव । सीताविषयमेव आराधेन सत्वेन च प्रगयेन तस्य मानसं दन्द-
कुर्यैः तन्नीयनस्य प्रतिपत्ते सुभाय—

दलति हृदयं धोरोदधेगाद् द्विधा गु न भिद्यते

यदति विरलं जायो मोहं न मुञ्चति चेतनाम् ।

उच्यतेति तन्ममार्हाद्ः करोति न भगवन्वात्

मद्वरति विधिमेतन्मद्विद् न हृन्ति जीवितम् ॥

सीतां स्मारं स्मारं स कदा न विरपन् भुक्तो बभूव—

“हा हा द्वे ! स्फुटति हृदयं, चरन्ते देहवन्ध-

शून्यं मय्ये जगद्विरलमालम्ब्यमस्ति ।

मीदृशे तमसि शिपुर्वा ममनीषागरात्मा

विषट् मोहं दधत्यति कथं मन्दभाष्य- करोमि ॥

मितायाः कर-स्पर्शं एव गन्धिन् चेतनां प्रापावाद्भित्तुं क्षमः । तत्स्पर्शनि-
मित्तम् अमृतमदधत्वे-मिदमेव—

“आन्निग्रहणमर्हति प्रवृत्ततां बहिरपि वा परीरयान् ।

मन्त्रं पुनरपि जीवदृष्टमादानन्दपरिमितादपि मोहम् ॥”

सीताया गुण-शुद्धी च प्रति तदुद्दे मदी छद्वा जगत्कार । मृत्यु-
कण्ठ-प्राप्त विरल-दिव्य-दृष्ट्या नूनं स महान् आदर्शपुरो भूयस्मिन्

समरे विरेजे वस्तुन स भुवो भूपगमायीत् । तेन जगदिदं परमेष गरिमाणं जगाम ।

यथाविधौ रामो मानयताया परमरमणीय पायनोऽन्तार जायीत् तथात्र धामेष भवभूति मीतामयि नत्प्रेयसीं स्वकीये रूपके परमनिपुणद्वयेन चित्रया मयम् । नाटके सा परनीयन चित्रितास्ति न सा तत्र मानृवेन पुत्रीत्येन चित्रिता चीर्यते । सा रामार्थं सर्वं सेहे । सा तद्विनायैव भजीयत् । सा ह्यायेन तमनुत्तमम् । निर्वातिते सति रामे सा सर्वाण्यपि सुगानि प्रताह्य चरणेन, राममनुग्रहात् । वस्तुतः सा एषा मतीतिरोमणिर्नारी आसीत् । यदा हि निरपराद्धा सा स्वयं रामेण निर्वासन प्रापिता तदापि न सा रामे एवमपि अपराद्धं प्रयुज्ज । सा आत्मानमेष पुरोभागिनी मेने । आत्मानमेव सा पुन पुन आर्जोशत । “एवमपि मन्द्भागिन्यह या पुनरावाग्नरारिणी आर्यपुत्रस्य” “सखि यासन्ति ! स्वमेव दाहणा कठोरा च । यैः प्रलपन्त प्रलापयन्ति” इत्यादीनि तद्व्यचासि रामगत तप्येव कियत्पवित्र कियत् नि स्वार्थमाप्तीदिति स्पष्टमेवाधगमयन्ति । भर्तुरावाहनाप्रति एतादृशमात्मसमर्पण तत्कृतपरित्यागेऽपि स्वकीयस्य भाग्यस्वैय द्योपित्वेन स्वीकरण सीतायास्तामुदात्तता तां महत्ता द्योतयति या न कोऽपि मानदण्डो मातु प्रभवति । मात्कस्य तृतीयोऽङ्ग सीताया गम्भीर पतिविरप्यरु प्रेम चित्रितहृत्वाण प्रेष्यते । पतिश्रुत्य न सद्यमायीत् तस्या । लक्ष्मणयोः प-
न्यनन्तरमपि सा पतिमेव नितरा स्मरन् । न किमप्यनिष्ट तस्य स्यादित्येषा तदीयान्तिमरामनासीत् । तस्याश्चरित्रस्य शुद्धता ॥ रामभिरादेव अथ—

“उत्पत्तिपरिपूताया किमस्या पात्रनान्तरै ।

तीर्थोदकं च धहिष्य नान्यत शुद्धिमर्हति ॥”

सीताया रामस्य प्रेम विषयमहदासीदि येतत्तु तदा पराकाष्ठा श्रिय गगनी च्यते यदा सीताया हिरण्यार्थी प्रतिकृतिमश्वमेधयज्ञानुष्ठानाय प्रतिष्ठापयन्त राम पर्याप्त । सा घटना सीताया अपरिमेषस्य निर्दोषस्य चरित्रस्य सर्वविजयी विजय । हन्त, वयमस्मिन् नाटके सृष्टेव स्वमातर सीता लक्ष्मणप्रति “द्वयमपि अपरा का” इत्येतेन वचनेन उपहास कुर्वाणां पर्याप्त । वस्तुतो जगति सा उपमानशून्यैका आदर्शपतिघता महिलामीत् । सदाचारमुपदेष्टु सत्तार भारतस्य च भालमुज्जततम कर्तुमेष सायततार । लक्ष्मणो नाटके महान् रामाज्ञापालक स्वार्थनिहीनोऽनुज इव गीत । रामस्याज्ञापालने स आत्मान

गौरवशालिनममस्तु । मन्त्रपुराणस्य रामस्य तेषु सर्वेष्वपि कार्येषु महान् महापद्मो यन्पुत्रंभूव याति रामस्य चरित्रं सम्यगुच्चमयितुमनिततां तन्नीयनेऽ-
घटन्त ।

प्रविर्नाटनेऽभ्यानि च सर्गाणि पात्राणि समुचिततया कुशलतया च आनन्दे ।
न कस्यापि पात्रस्य स्वरूपं महापद्मं विपरीततया निरुद्धतया वा तच्छरिराप-
कर्षणरिण्या रीत्या स्वकं भवेद्विषयेतदर्थं न शृङ्गमयनिष्ठ । उद्योगे चारिम् न
सफलतामतः प्राप्यते ।

एवं, कृतिमिमां शिलोबय तस्य विचारविधा साधु विदिता संज्ञापते । यस्तुतः
को ज्ञेय कीदृशः दृश्येतन् लभ्याचारान् विचारान् रचनाञ्च विष्टोक्तैश्च ज्ञानं भवति ।
‘उत्तररामचरित’ाध्ययनेन अत्रभूतेः प्रगल्भलीलभर्तृत्वं चात्मव्यवस्थितम् च सिद्धयति
तस्य प्रिया प्रेम—

“हृद्यं गेहे लक्ष्मीरियममृतावर्त्तिनंवनयो-

रम्यारम्याः स्वर्गां येषुनि बहुलमन्युनरस्य ।

अथं बाहुः कण्ठे सिधिरममृगो मीनिः स्मरः

विमरया न प्रेयो यदि परममदवस्तु विरदः ॥

“अहं नुगन्तुं लघोरनुगुणं मर्त्यरसस्पागु यद्

विधायो हृद्यस्य यत्र उरसा यमिषमहाधो रसः ।

कालेनात्ररागवयान् परिणते यत् स्नेहगारे स्थितं

भर्तुं तस्य सुसानुदस्य वयमप्येकं हि तन् प्राप्यते ॥

हृद्येनाम्नां श्लोकान्नां स्फुटमेवाभिव्यक्तिमुपैति । अथ च

“अहं नुगन्तुं लघु इव मित्रं स्नेहमी स्नेहमारः

प्रादुर्भूय स्थित इव बहिरर्षेणनाधानुरेकः ।

मात्रानन्दमभितहृद्यप्रगल्भेगायिनी

साकारेण स हि मम हिमरयोगमाप्तमतीव ॥”

“अमृताप्यान-र्जीमूय विमरय-र्ग-हृद्यनस्य ते ।

परिष्पन्नाय चात्मव्यवस्थितमुत्कृष्टं ज्ञानं ॥”

तदीयं तस्यां विदुःप्राप्त्यां श्लोकान्नां मन्त्रयोः पुनः चरित्पुरदुवर्धितं
भवति । मृत्तिहरय-वर्धने न लभ्याः भीरां भूवरञ्च स्वं विदुषानि । तस्या-
नन्देय इत्येवं तस्यै शोचन इव । तस्यां न मन्त्रापस्य स्थितिमीदृते न दर्पो-

न्मादस्य । कथेरतादृशवर्णनमालोच्य तस्य प्रकृतेर्निराशास्पदता त्रिपण्यता च प्रतिलक्ष्यते । तदीये रूपके त्रिदूषणस्याभावेऽपि तत्प्रकृतेस्तादृशत्र परिपोष्य-
तीय । निदायस्य भीषणरज्जोरता तत्प्रकारप्रतिभा साकारा दृग्गोपस्थापयति ।
दृश्यताम्—

‘निष्कृष्टस्तिमिता कचिद्विद्विदपि प्रोक्ष्यन्मखस्यना
स्वच्छासुप्तगभीर भोगभुङ्गन्मन्मन् प्रक्षिप्तप्रभ ।
सीमान प्रदोदरेषु त्रिलस्यवृषाम्भसो वास्यय
तृ यद्वि प्रतिसूर्यकैरजगरस्येदद्रय पीयते ॥’

कौशिकानां पद्मि, मौकुलीना कुलम्, कुम्भीनसानाञ्च उद्देक्षतमिह त्रियद्
भातिमुपादयन्तीत्यपि चैर्षण विलोचयताम्—

‘शुभ्रकुञ्जकुटीरकौशिकघटाद्युत्पारपरकीचर
स्तम्बादम्बरमूकमौकुलिपुल मीञ्चाभिधोऽय गिरि ।
एतस्मिन् प्रचलाकिना प्रचलतामुद्गमिषा कृन्तितै-
रङ्गहन्ति पुरागरोहिणतरस्य-धेषु कुम्भीनसा ॥’

पुनरादानि वर्णनानि कवे गभीरप्रकृतिवस्त्रवश्यमभिप्यज्जित । इदं तु
न यत् सुशक्तं यत् तत्र विनोदप्रियतायाः ललितपद्यप्रियतायाः अभावाद्वासीत् ।
तथात्वं उत्तररामचरितसदृशस्य कुरुगरसप्रधानस्य रूपकस्य वा नालतीमाधव
समस्योऽभ्युक्तप्रणयस्य प्रणयनमेव वदा सम्भव स्यात् । कवाजस्मिन् विशिष्टता
भूयस्येव, स वर्णनोयस्य पदार्थस्य स्वरूप तद्गताश्च धर्मान् प्रत्यक्षीकृत्य तमु-
पस्थापयति । यदा नदीकलकल धावयितुमिच्छति तदा तासां कलकलध्वनि
श्रुतिपथमामाति यदापि किङ्किणीनां रणस्कार आवायितुमभिलषते तदा स
रणकारोऽपि स्वष्ट श्रुतो भवति । प्रकृतिपर्ववधने वस्तुतो हि तस्य इष्टि सूपमा
वर्तते । भारवि माघ धीहर्षमुरारीणां प्रकृतिवर्णनमप्रस्तुतजिधानामङ्गमेव दृश्यते ।
एतस्य तु ततो मुक्तमेव प्रतिलक्ष्यते ।

भवभूतेर्भारती शृङ्गारे करणे च यदि कोमलकान्तपद्मालिपेशला तदा सा
धारे रीद्रे चोदरटङ्गोरदीर्यतरसमासलसिता विलसति ।

“भूयो भूय सविधनगरीरप्यया पर्यटन्त
दृष्ट्वा दृष्ट्वा भजनजलभीनुद्गवातायनस्था ।

साकारकाम नवमिव रतिर्मावृत्तीमाधव यद्
गान्धोरुण्ठातुलितललितैरगवैस्ताम्यतीति” ॥

इत्यत्र तदीया या लेखनी मुक्तोभलतां चित्रयन्ती ममुल्लसति सैव

“उत्कृष्टयोऽवृत्त्य दृष्टिं प्रथममथ पृथ्व्येधभूयासि मांसा—

म्यसरिफकृष्टपिण्डाद्यवयवसुलमान्युग्रपूतीनि जग्ध्वा ।

आतं पर्यस्तनेत्र प्ररुदितदशन मेतरङ्ग करका

दृष्टस्थादस्थिसस्यै स्थपुटगतमपि द्रव्यमन्यप्रमत्ति” ॥

इत्यत्र योभक्त भयानकञ्च दृश्य विचित्रपाटनेन प्रकल्पयन्ती समुपतिष्ठते ।

भवभूते कलायां वैदुष्यस्य प्रतिभाप्रपुञ्जिताया कल्पनायाश्च चतोरु सम-
न्यश्चरन्ति । य गृहद्वारे कर्णे, रौद्रे, धीरे, भयानके च जलएव, मलील सानन्द
विचरन् पीडितो जायते । श्रेयसमन्त्रपञ्चार्दमे षापि निष्ठीनो जायाप्यते यत्र
कलाया मोह सगरीमु न दाशारु तत्र तदीया भात्र मुपसा ग्लानतामेव गता
दृश्यते । मालतीमाधवे महानीरविरिणे च स समासा-नपदान्त्या विज्ञानुभा
मिकचमन्कारे अतितरा रश्मि निदधान अत्राप्यते । पुरविधस्याभिनिर्वाहस्य
दृष्टानमुत्तररामचरितेऽपि यत्र तत्र भवति ।

भवभूति प्रेमभात्रस्य चाह्वकारणाधितताया न ध्वने । तद्विचारेण प्रेसा
भ्यन्तर वरवेद्य । अत्र तदीया एषा माम्भवास्ति—

‘न्यनिपतति पदार्थानां-तर कोऽपि हेतु

नं खलु यद्विरुपाधीन् प्रीतय सश्रयन्ते ।

विक्रमति हि पत्रद्वयोदये पुण्डरीक

प्रवति च हिमरश्मावुद्वते चन्द्रान्त” ॥

कवि कुरुगरतमेव प्रधान रस मन्यते दृश्यतन् तस्य तस्य गिरय प्रथयति—

एको रस कुरु एव निमित्तभेदाद्

भिन्न पृथक् पृथगिवाश्रयते विवर्तान् ।

आवर्तबुद्बुदतरङ्गमयान् विकारा-

नम्भो यथा सलिलमेव ॥ तत्समग्रम् ॥

भायशयलताया प्रेक्षण तदुपपादनञ्च उभयमपि कथिर्भवभूतिर्ज्ञानानि ।
अव्यक्तस्यापि हृदयस्य व्यक्तताया परिणमन य कलारु दिदृश विदित तन्व्यत-
मोऽपि कवि । पञ्चवल्या समगया मार्धं प्रयाती सीता रामस्य सुमधुरां वागी

माकर्ण्य यामनेकभाजविभूषिता दशमामसाद तद्वर्शने चेत्कौतूहलं तदा कथरस्य
श्रूयता श्लोकोऽयम्—

‘तदस्थ नैराश्यादपि च क्लृप विप्रियवशाद्
वियोगे दीर्घऽस्मिन् क्षणिति घटनोत्तन्मिमतमि ।
प्रस्तन सौचन्यादपि च कर्तुर्गैर्वाढकरण
द्रुपीभूत प्रेम्णा तव हृदयमस्मिन् क्षण इव ॥’

भवभूतिभाषानामुद्धरव्यां प्रविशति स भर्मभागोन्मीलननिपुणेन वैद्यध्येन
तानभिग्ननक्ति स तादृशान् पृथ शब्दान् प्रयुनक्ति यादृशा शब्दा कमपि भाव
मनोवग वा दर्शयितु प्रभवन्ति । तदीय लक्ष्यमेवेदं यद् गूढातिगूढानि तत्त्वानि
प्रकाशमृच्छ्रेयु । न स भावसौन्दर्यकलनाय उपमोत्प्रेक्षयोरवलम्बने नितरा
मनो निबध्नाति । ते षष्ठतयैव सन्निधातुमीहते स । चित्रदर्शनावमरे समुद्
गतान् राम हृद्गतान् हृद्यान् भाजान् प्रस्तौति स इत्थम्—

‘अयं ते याऽर्पैस्तुटित इव मुक्तामणिसरो
विसर्पन् धाराभिलुठति धरणीं जर्जरकण ।
निरुद्धोऽप्यावेग स्फुरद्भरनाप्यापुडतया
परेषामुल्लेखो भवति च भराध्मातहृदय ॥’

सस्कृतभाषाया कथ पूर्णाऽधिहारो वर्तते । स अत एव, यस्य पदार्थस्य
निरूपणाय यादृशी भाषापेक्ष्यते तस्य पदार्थस्य निरूपण तादृशमेव भाषाया
कुरते । उक्तवैदुष्यवक्ष्या तीक्ष्णतरप्रतिभाशालितया कल्पनाकक्षितचित्ततया
च तदीयानि सर्वाण्यपि वर्णनानि प्रवाहपूर्णानि प्राञ्जलानि च भूवोपस्थितानि
भवन्ति । युद्धवर्णनकरमिमम स्थित श्लोकमुद्धृत्योपरि निबधित वच प्रमाणित
कर्तुमिच्छाम —

‘भागर्जुं गिरिकुञ्जकुञ्जर घगानिस्तीर्णकर्णञ्जर
उपानिघोषममद्बुन्दुभिरयैराध्मातमुज्ज्वलमयन् ।
यल्लद्भैरवरुण्डस्तण्डनिकरैर्वीरो विधत्ते शुव
तृप्यकाकरालवक्त्रविधसव्याकीर्यमाणामिव ॥’

भवभूति कविर्यया अलौकिकया कान्यशक्त्या नितान्तमनुपमस्तथैव शास्त्रीये
पाणिडस्य पार्श्वमुद्धट ण्वासीदियत् सस्य तदीयादप स्थिताच्छलोऽद्वयगन्धते—

‘यद् चन्द्राध्ययन तथोपनिषदा सारस्य योगस्य च
ज्ञान तात्पर्येन किं ? न हि तत कश्चिद् गुणो जातके ।

यत्प्रीत्यमुदारता च वचसां यच्चार्यतो गौरवं
तच्चेदस्ति, ततस्तदेवं गमकं पाण्डित्यवैदग्ध्ययोः ॥

तस्य शास्त्रीय-पाण्डित्य-व्यञ्जनानि कानिचन उदाहरणानीह प्रदर्श्यन्ते—
महावीरचरिते कविरयं पुरोच प्रशंसायां 'राष्ट्रगोप पुरोन्मिता' इत्यादिरम्भ-
पेनरेयव्याहणस्य मन्त्रमुद्धरणं वीक्ष्यते । उत्तररामचरितस्य चतुर्थऽङ्के जनक-
मुत्पादेष 'अमुर्या नाम ते लोकाः' इत्यादिवाक्यानि निर्गमस्य स ईशानास्वीप-
नियद्विजितां विज्ञापयन् प्राप्यते । तत्रैव च—

“विद्यावरूपेन मरुता मेघानां भूयम्भामपि ।

ब्रह्मणीय विजितानां चापि प्रविलय कृतः ॥”

इत्यनेन श्लोकेन नः अद्वैतपेदास्तयैदुष्यमुक्तामयम् समासाद्यते । सीधातश्चि-
द्विज्ञानसंज्ञावृद्धयेन तस्योक्त्या मीमांसाभिज्ञता धर्मशास्त्रपारंगतीकता च
स्पष्टं मुनिदिता भवति । इत्थमापाततो विलोक्येन तस्य नानाशास्त्रनिष्णातता-
नायान्वेनैव ज्ञाता जायते ।

भवभूतिरुत्तररामचरितस्य कृते कथास्यु वाक्मीकिरामायणाद् जग्राह ।
एतस्य पञ्चमनाय च विशेषेण घर्तते ऋणी कविराष्टिदामस्य । भासश्च
प्रति सोऽस्त्यंशतोऽधमर्णः । विदुषां कथनमिदं यत् तन्नीयार्हेत्यवर्णनं
कविकालिदासस्य—

‘तयोर्वंधाप्राधितमिन्द्रियाधीनामेदुषः मयसु चित्तरागु ।

प्राप्तानि दुःखान्यपि दण्डकेषु मच्चिन्त्यमानानि मुग्धान्यभूवन् ॥’

इत्येवमस्या उक्तापवाद्या एव चित्तरो विभाति ।

सीता दारुन्मला च द्वे अपि त्यक्ते अभयतां यदा ते अमर्त्यम्भारानाम् ।

कालिदासस्य राम सीता-परित्यागागमरे शोचति—

‘रामविमंशस्य रतिप्रगूतेरुपरिधतः परयत कीदृशोऽयम् ।

मम, स्वदायारशुचेः कलङ्कः पयोदमनादिभ्यः दुर्गमस्य ॥’

अयमूते रामोऽपि एवमेव दूयते—

‘यत् सावित्रैर्दीपितं भूमिपारैर्लोकप्रेष्टैः साधु शुद्धं चरित्रम् ।

मममवधानं कश्मला किंवदन्ती रयाचेदरिमन् दम्भ पिष्ट मामघन्यम् ॥’

सीता दारुन्मला च—द्वे अपि महिष्या—मर्त्यैव स्वरस्यया पयुंसिने

भवन् । सीतायाः पती रामः दारुन्मलायाश्च पतिर्दुःयन्तो बहुविधानन्तरं हि

आश्रमे स्वाश्रमजान् श्रुतिपालितान् प्राप्नुतः । द्वात्रिंश राजानो ह्यस्यमुत्तस्याकृतिं
 स्वकीयाकृतिर्मथादिनीं वीक्ष्य विचारमग्नौ भवतः । कालिदासः अभिज्ञान-
 शाकुन्तले मत्स्येऽङ्के 'अस्य बालकस्य रूपमंगदिनी ते आकृतिः' इति किञ्च
 भगभूतिरपि उत्तररामचरिते षष्ठेऽङ्के 'अये न केवलमस्मत्सर्वादिनी आकृतिः'
 इत्येतद् उपन्यस्यति । कालिदासस्य शाकुन्तला भगभूतेष्व सीता द्वे अपि स्वरश्च-
 भर्तृविरहदुःखात् नितान्तमेव दूयेते । चिरकालव्यापिचिच्छेदसहनानन्तरं
 यदा शाकुन्तला दुष्यन्तं पश्यति तदोद्गिरयेयं 'न गच्छ आर्यपुत्र इव' इति;
 भगभूतेः स्वीतापि एवमेव तमालोक्ष्य बहुकालानन्तरमाह—'हा कथं प्रभात-
 चण्डमण्डलपाण्डुराकृतिः' इति । दुष्यन्तः शाकुन्तलामधिकृत्य यदि वक्ष्येयं—

‘यस्मिन् परिधूने यसाना नियमज्ञाममुत्ती ह्यैकवेणिः ।

अतिभिष्कुरुणस्य शुद्धदीला गम वीर्यं विरहमतं विभर्ति ॥

नदा उत्तररामचरितेऽपि सीताशुद्दिश्य तमसामनति तद्वैचम—

‘परिपाण्डु दुर्धनपोलमुन्दरं दधती त्रिलोकवरीकमाननम् ।

कुरुस्य मूर्तिरिव या शरीरिणी विरहव्यथैव यनमेति जानकी ॥’

भासस्य स्वमग्नमवदत्तीयात् पञ्चमादङ्गाद् भगभूतिः स्वकीयोत्तरराम-
 चरितस्य कृतीयाङ्कं गणेतुं साहाय्यं कथत इति च विचक्षणानां विचारः । अस्तु
 तावत् किमपि । कवेर्भगभूते रचनेयमुत्तररामचरिताभिधा धेष्टरचनास्ति ।
 गोयर्जनाचार्यस्तस्यैसा कृतिमुद्दिश्य सर्वथैव सत्यमाह—

‘भगभूतेः सम्बन्धाद् भूधरभूरेव भारती भाति ।

पतःकृतकारण्ये किमन्यथा रोदिति प्रावा ॥’

बाणचरितराजश्च ‘गडडपहो’ काव्ये प्रशंसतिस्म एयं कविदरमिमम्—

भवभूतिजलधिनिर्गतकाव्यामृतरसकणा दूय स्फुरन्ति ।

यस्य विशेषा अद्यापि विकटेषु कथानिवेशेषु ॥ (संस्कृतच्छाया)

धन्यो धन्यो लोकातिशायियशोराशिसमुद्भासितो विश्वविदितमहानुभूति-

भगभूतिः ।

भारविः

बुद्धेयमाद् भारतवर्षादर्पज्ञानभास्करे चिरायास्तमुपेतोऽपि तम समावृत-
हृदया भारतीया आर्याः वधमनुनापि प्रिगतानन्दनिकुरगं सुप्रसूतिमात्र-
सर्वं स्वजीवनं स्वकलमित्र मन्थयन्ते हसि चेद् विचार्यते केनचिद् विचारयता,
तर्हि तस्मान्नम एवमेष प्रतिपासते यदेनस्यां प्रियवैजयन्तीविभूषितायां वसुधा-
यामिश्रान्तीमपि नन्दन्ति केषाञ्चनायिलभुवनमनभावजंगलशालानां तराणां
गीरवविभा यानि. प्रमोदितस्यान्ताः यन्तोऽग्निघ्नप्यनेहसि सर्वे पृथग्विभक्त-
गुदोत्तमादिप्रपञ्चपरागपावनीकृते भारते जनुर्महणेन ह्यं हनार्थास्तु
कामयन्ते । देशस्यास्य त्रिशाठस्य नैसर्गिकमुपमामहीयमा सनातनधर्ममहया
सुरसरस्वतीधिया च सामप्रतमपि भारतीयतामामयनं सर्वोपरि धेविदीति ।

समस्तमुधाशुद्धीकृतदिग्मान्तानां सरस्वतीचरणतरनिजचक्षरीवाणां स्वाय-
माहमीकि-वालिवास-भयभूति-वाया म्बिडावृक्षव्यामप्रभुनीनां महादेशव्यास-
वधिवराणां वनिस्वनीणाकलयनं यद्यपि अस्मद्बहुनिमित्तिप्रधानाधिरेण निरोहि-
तनामधिजगाम तथाप्यमृतमन्दिनी तद्वनुरणनधाराजिह्वययो. स्वां
समर्पयन्ती रमारयन्तीपातीतगीरववाधा, उत्पादयन्तीव कीमृदले वैदित-
विपश्चिन्मन्दोहानां, मजयति सुरपाराजरेऽपारे रसिकनिजरम् ।

पृथग्विभक्तं विपुलपिण्डे वसुधातले न विद्यः क्रियन्तोऽमुमन्त उपपद्यते ।
सीयन्ते च दिगजिनाम्; परं 'वीर्तिर्वस्य स जीयति' ह्यवेतामुक्तिमर्थार्थ-
मेवेक्षानीमपि वधिभारपरंभीरवगुहगिरीपम्यासविदग्धस्य विमलधर्माभरणया
गम्भीराया सुरवाचाया शान्ता प्रतिमा मुमनसा मानसेव्यजपं शान्तिसुरमरितं
मशारपति ।

यद्यपि महामहिमशाली महाकविर्मोरीः कश्चिदुल्लङ्घ्यमात्रादिदामप्रभूति-
यद् यतोऽधिगन्तुं मानसगतं या न दशक तथापि कठोरतपसाधनसन्तो-
विनायाः सङ्कल्लोकास्याया घाम्देवतायाः शुभाशिया मुषीस्तोमे वधिराज-
धरमोर्कं प्ररयं महनीयमनन्यसुलभमासनमलङ्कृत इत्यत्र नास्ति कस्यापि

त्रिप्रतिपत्तिः । यद्यर्तुं तु सुसुमाकरस्तर्ध्वं कविषु कालिदासोऽपि यरीर्जित इत्येतद् यद्यपि सत्यं; परं तथाप्येवमपि भारविक्रिता रत्नपिपासूनां सहृदयानां पेयैव ।

प्रतिकवेः काव्ये भवति कापि विलक्षणता । वगन्ते विद्योतते कापि कमनीयाः कान्तिर्नूनं, परं तत्र न सा रमणीयता या नीलाम्बुदधशसु शोभते एवमेव तासु घटास्वपि न राजते सा सुन्दरता या पार्वणशारदेन्दोश्चन्द्रिकायां विलसति । भवति बहुविधा सुन्दरता । कस्मै कापि शोभा रोचते कस्मै च कापि । शीरस्य मधुरिमा स्वकीय एव, झुझाया मधुरता स्वीयैव, शर्करायाश्च माधुर्यं नैजमेव । एवमेव प्रतिकवेः कविता स्वी स्वी सरसता । समुपन्यस्यति । रत्नपिपासवः सर्वेभ्योऽपि सरसेभ्यस्तथेभ्योऽभारतं रसं पायं पायमात्मानं परिप्रीणयन्ति तस्माद् भारवेः कविताया अपि गभीरार्थसौन्दर्यसुन्दरत्वादानन्दाधायकत्वाद्दृष्टितपद-पात्रनशात् सतां धीमतां नितरां सा प्रीतिकरी ।

भारविः, कलापलेऽभिषेकं निवृत्तानोऽपि माघ इव न शब्देऽर्थे चोभयोर-भीरतामभिलषते न च सः श्रीहर्ष इव श्रीकोकीनां दीर्घदीर्घतरोऽप्यने परीरम्भ-म्रीडयाश्च प्रीतिविशेषं पुष्पाति । तदीया चित्तवृत्तिरिषेपतोऽर्भगीयस्कतायां रमते । वर्णनात्मके तर्कप्रधाने भोजति भूयसी भुवं विन्दते । शब्दमीडायामपि ना वृत्तिमरजुते शृङ्गम् । तस्यास्तद्विधाया हृष्या दर्जनं विरोपतः पद्मसे पद्मवदो च समं भवति । सा श्लेषेऽभुरज्यतीति सत्यं परं तदीया सातुरस्तिर्न तावती सीमामालिङ्गति यावती माघस्य श्रीहर्षस्य वा । काव्ये प्रयुक्तेषु पदेषु स्फुटान्तमपि गुरत्यं प्रथम्यपौनःपुन्यं चार्थनामभ्यं प्रतिहतगतिर्यं स्यादेवेत्येव एव तदीयः प्रष्टानुपक्तः सिद्धान्तः प्रतिभासते ।

'स्फुटता न पदैरषाड्गता न च न स्त्रीकृतमर्षगीरवम् ।

रचिता वृथगर्थता गिरां न च सामर्थ्यमपोहितं क्वचित् ॥

इत्येतेन नैजेन श्लोकेन कविः स्वाभिमतमेवमुक्तायन् प्रतिष्ठयते ।

भारवेः कवितायां नैतिकानि तत्त्वानि स्वकीयामाभावाद्भूय प्रायेण सर्वत्रैव दीप्यन्ते । तस्य व्यावहारिक-शालीयव्यानुभवः परिपक्वः प्रयत्नश्च । पण्डिता अपि तदीयांस्तान् नैतिकान् सिद्धान्तान् अनुभवभक्तितानि चचांसि च रचनाम-वर्तीनि त्रिधायात्मानं धन्यं मन्यन्ते ।

अनुपमेयं स यद् बर्जितवान् तत् तत् तस्य काव्ये यत्र तत्र त्रिरीणं वर्तते ।
दितमारके हि यत्ने मनोहारिता दुर्लभा हृत्पतमनुभवं स हृत्वं प्रस्टीकरोति—

'क्रियासु युक्तैर्नृप चारचक्षुषो
न वञ्चनीयाः प्रभरोऽनुजीविभि ।

अतोर्हसि चन्तुमस्यासु साधु वा
द्वितं मनोहारि च दुर्लभं वच ॥

महात्मनि कृतो विरोधोऽपि नाशुभं जनयति । तेनापि विरोधी लाभवान् पुन
जायते । अतः स आह—

तथापि त्रिह न भवजिगीषया
तनोति शुभं शुभसम्पदा यत ।
समुच्चयन् मूनिमनार्यमद्भमाद्
परं विरोधोऽपि समं महात्मभि ॥

यत्नं कं पोऽप्रप्यो ह्यापदां विनाशमे प्रभयिष्युश्च तस्य वक्ष्यतितापां
सर्वत्रमपि जगद्वापानि हृदयेन च वीर्यं वदति स —

क्षयः प्रप्योपस्य विद्वन्पुरापदा
भवन्ति वरयाः स्वयमेव वेद्मि ॥

अपि मृश्यकारिता विपदामास्पन्नमित्येव ननुभूय निगदति स —
सहसा निदधीत न त्रियामत्रिरेकः परमापदा पदम् ।
दृष्टे हि विमृश्यकारिण गुग्गुलुषा स्वयमेव सम्पन्न ॥

जगति सर्वत्रेहं जिलीक्यते चद् यो जन शठेषु शास्त्रं नाधरति स दूयते
तस्मान् स प्रीति—

मज्जन्ति ते मूढधियाः पराभरं भवन्ति मायात्रिषु ये न मायिन ।
प्रतिदय हि मज्जन्ति शठालयाविधानमन्तृनाङ्गाज्जित्ता इरेपय ॥

गुणमंशुः च आदरं लभते य च वर्णितरेण इत्यनः कथयति—
प्रतिवेशेण गामिष कृशस्य निचसमवनाथ गच्छतः ।

तस्य पदत्रिनिमित्ते हिमयान् गुग्गुलु नयन्ति हि गुग्गु न खंदति ॥
अधिकारी स्वामिनः सदाशान्मानमप्य वधितनेजा जायते जन आह—

लेभे परा सुतिमन्मर्यं नृपसूद.

सम्भावना अधिहृतस्य तमेति तेज ।

वसुतो भारवेः काव्ये पदे पदे नैतिनाः सिद्धान्ताधरिनिर्माणकारिभ्यः
स्तयः समयाप्यन्ते । 'नयत्रमंगा. प्रभवतां हि धिय', 'न निहन्ति धैर्यमनु-

भायुगः', 'मुखरतावसरे हि विराजते'; 'गुणाः प्रियत्वेऽधिभूता न संस्तवः';
'न रम्यमाहादर्यमपेक्षते गुणम्', 'वस्तुमिच्छति विरापदि सर्वं' इत्यादिविधाभिः
प्रचुराभिः मूर्तिभिः समग्रमपि काव्यं प्रपूर्यते ।

भारतिकप्रियं धा स्वर्गियेऽमरकाव्ये लोकानुभवान् प्रचुरान् प्रयुज्जानो
बोध्यते तथैव स हृदयार्जपणकारिणी, सामग्रीमपि सुमृदुला सुयसीमुपयुज्जानो
दृश्यते । सः सुदुलसुदुलतरागां भाषानामपि सन्निवेशने क्षमतां निदधाति—

मध्यमोपलभिभे लम्बदंशौ

एतत्तरङ्गुणिमुपेयुषि भावौ ।

घौरयाह परिदृष्टिबिलोलां

हारयष्टिमित्र वामरलक्ष्मीम् ॥

मानवो निमग्नो विविधाभरणप्रमनादिभवेषु रश्चिं प्रदर्शयति । तस्य मानसे
पञ्चविधा भाषाः सदा उद्बुद्धा भूया निवसन्ति ये सुगेषु स्पृहयालवो विनोदेषु
पञ्चलाः प्रीडास्तु उन्मथिताः कलासु तुन्दलिनो भवन्ति । उपरिस्थितेन श्लोकेन
व्यभिर्मानवस्यालङ्कारप्रियां भावुकतामभिव्यनक्ति ।

शङ्खपाणिभिरतीज पिपासुः

पद्मजं मधु भृशं रमयित्वा ।

सीयतामिव गतः चित्तिमे-वं-

वल्लोहितं वपुरयाह पतद्गः ॥

हृद्येतेन श्लोकेन व्यभिर्मानवदृश्यस्यान्तराले सोऽपि भाव उत्तरलितो भूया-
यतिष्ठने बन्त प्रेयमाणः सः (मानवः) मधु-पानादिनात्मानं रमयितुमुत्सृजामिच्छां
करोति' इत्येतं भावं प्रकाशयन् समवाप्यते न' ।

मानवस्यायमपि स्वभावो दृश्यते यदयौ नवै नवै प्रीतिं योजयितुंमुग्रहते ।
न न परस्मिन् एव त्मोनि । न उपभुज्यैकं वस्तु घस्वन्तरमुपभोक्तुमीहते ।
अपि, वदाचिन्मानवस्य तादृशीमेव भावुकतामथ स्थितेन श्लोकेनाभिव्यनक्ति—

प्राञ्जगत्रपि जने नतमूर्ति

प्रेम तत् प्रवणचेनमि हित्वा ।

सन्धयानुविद्धे विरमस्या

चापलेन सुजनेनरमग्री ॥

मनोरञ्जनं विना न मानवो जीवितुमर्हति । विनोदस्तस्य जीवनशक्तिमेधयति,

नेन न. प्रसीदति । तस्मै विविधता विविधता च रोचते, न स अपरित्रर्तनीयता-
मिरदति, पृथक्त्वता नरिमन् बहुष्यां जनयति, न मनो नन्दयिषुमनेरम्यापारो
प्रयनंत इत्येवं मदीय भावं दर्शयितुं नूनं स आमनति—

रतिता तु विविधास्वरसंज्ञा-

नारिणं तु गगनं स्थगिनं तु ।

पूरिता तु त्रिमेव धरित्री

संदृष्टा तु बहुमन्निमिरेण ॥

मानसो न सदैव मनो निवृत्त स्थातुं क्षमतेति । अनप्यस्य कदापि यदि
भगवन् भगवान् प्राप्नोति नृपति तु कदापि न अर्थाय निवृत्तपि न-स्थो
भवेति । मनश्चाज्ञायात् न कदापि अस्पर्शितेनापि साधनेन मनो विमोक्षयितु-
माशक्नोति । अपि —

“व्याप्तो दानधरेण विमुक्त

केतरीतुमुमरेस्वरपादु ।

पूर्वमुष्टिरेव तस्मिन्नरान्नि-

र्षास्वरस्य दिग्भेदमुपमृत् ॥”

इत्येतेन इत्येतेन मानसस्य मनोविमोक्षिणीं प्रवृत्तिं प्रवेष्ट निर्दिशति । एवं
विधानि वृत्ति स्थलानि वार्येभ्यः कथं लोभयते । यानि मानसस्य सुगुदुला
भावना निवृत्तमेव ये दयन्ते ।

कथं पुनरप्य-वधारणं स्यात्तस्मात्प्रधानघटनमाश्रित्य सुगु-
त्तनी नीलमग्निः । अस्ति स्या घटना वायुश्च तेषु पञ्चने मयाज्ञाद्व्यवस्थाभावात्
अभूतस्य तत्त्वस्य निवेष्टा न यद्यपि मनःश्रीमन्नरिणी परं करिणामपि
नीलस्य घटनी निष्ठा-मेव मरणां विषयं वाच्ये करयति—इत्येवमिति प्रजाय-
नीलं कलावीर्यमस्तिव कथं ।

कथं वायव्यमिदं धारयत्यस्य वायव्यमग्निः । तस्य वायव्योऽनुमोऽस्ति यो
मन्त्रो धाम्नुश्च इत्येवमिति मन्त्राविद्यामग्निः, तस्य वायव्योऽनीलपि
पीताद्वयमिति । सा दीर्घसंज्ञा नृपति मयमिति च धारयत्यस्य धारयन्तुः । कति
वरपमपि धारयन्तुः । ये नपि मेवमिति वदन्ति कथं-मन्त्रोऽस्ति वायव्यमु
नदीया इतीत्येव—इत्येवमिति विधानं यदा न तत्र मन्त्रार्थमात्म्यस्य

कुसुमचयनादित्रिचित्रीकानां पानगोष्ठीमुरगादिगानाञ्च वर्णनं कदापि युक्तमित्ये-
 नदभिधानं न समीचीनम् । कश्चित्तादृशीः मनश्चन्द्रमरिचोः वर्त्तम्यगार्गभ्रंशिनोः
 साध्यस्यन्दरणपदीयमीः स्थिनीः मन्त्रिभूतं मातोपमुर्ध्वम्नरी वर्गधिरा इत्यायश्च
 धीरपुरीगतां दर्शयितुमिच्छन्ति । “त्रिहारहेतौ मति त्रिक्रियन्ते येषां न चेतांसि त
 एव धीराः” इत्येतद्वगमयितुं न तत्र ताम्यं जगौ । सादृशेषु प्रायुतेषु स्तम्भेषु
 तदीयो नायको न स्वरत्तम्यपथाद् भगवत्पथमंगन, अप्यस्य सुरादनाः स्वर्दी-
 पाभिर्योगितनद्वयहारिणीभिरपि । सुन्दरताभिर्विशारोपादगमितुगो मन्तारमो
 मधुरा मधुसमयोऽपि स्वरीयथा सुखमपापि नार्गुने पत्नीर्गुमांशते स्म इत्येतत्
 तस्य सर्वेऽपि तत्प्राप्त्यपाठनाः सम्पन् पात्राधुरित्येतेन प्रयोजनेन कविः स्वदे-
 धीरस्यप्रधानेऽपि वाक्ये ताम्यं नियबन्ध । तद्वर्णनस्येदमेवोद्देशं मान्यत् रि-
 मपि । “कविस्तत्तम्यं निरूप्य स्वरीयां वाक्यरत्नानुगुणं शोषयितुमना” इति चेत्
 तदपि न कथमप्यनुचितम् । वाक्ये तस्य सर्वस्यापि वर्णनम् नितरामपेक्षितं
 भवत्येव । न तद्विधे वर्णनमन्तरेण कापि कृतिः वाक्यं भवितुमर्हति । वाक्यलक्षणे
 तस्याप्यन्तर्भावः साहाय्यशक्तिभिः क्लिगते । कविर्मन् नितान्तं दुष्कृद्म् । तद्वि-
 गहवम् । प्रसिद्धौचित्यस्योपनिबन्धनं न यदि कृतं स्यात् तदपि न वरम् । तदनु-
 चितम् । तेन रमो भवति भद्रोऽतएव तृप्तम्—

“जर्माचितपाठते नान्यद् रम्यतद्गम्य कारणम् ।

प्रसिद्धौचित्यग्रन्थस्तु रम्यमोपनिबन्ध परा ॥”

कविः स्वनायकस्य धीरशूरन्धरतायाः प्रदर्शन-निमित्तेन कलाया उपयोगं
 विधाय वस्तुनस्तस्याः (कलायाः) उत्कर्षमेव वर्धयामास । अन्ये कयो यद्वो
 यदा केवलं कलायाः प्रदर्शनाय कलामात्रकयाञ्चकृतैरेव कविर्बोध्यमानस्यापि
 पक्षार्थस्य मध्ये जीवनं सञ्चारयितुं तां प्रयुज्जानोऽवाप्नोति । तस्मात् तद्विधे-
 भ्यः कविभ्यस्त्वयं महीयान् ।

भारविः कविरभिलषते यत् तस्य वाक्यमधीन्यालोच्य च समाजः समुन्नतः
 मयसी हृदप्रतिज्ञां कार्त्तव्यनिष्ठस्य स्यात् भवेच्च स निर्भय उत्साहवाञ्छ । स्वपाठ-
 कानां मानसोद्गमोत्कटोत्साहोत्पादनार्थं तन्मनसि पृथानां मुहुरा स्वरा आगति
 यदसी प्रथम एव संगीं द्वौपदीमेवावतारयति प्रथमम् । तद्द्वारेणोजस्विनी
 हस्माहवधिनी, शक्तिवञ्चारिणीगिरिः समुपस्थाप्य तत्कर्तुमुपक्रमते यद् तदीयमिष्ट
 वर्धयतीति । श्रूयस्तामिह तदीयानि कनिषपानि वचांसि वर्चस्वन्ति—

गुणानुरक्तमनुरक्तमाधनः कुलाभिमानो कुलजां नराधिपः ।
परैस्त्वदन्यः क इषापहारयेन्मनोरमामात्मवधूमिव श्रियम् ॥
भवन्तमेतद्भि मनसिगर्हिते विघ्नमानं नरदेवर्त्मनि ।
कथं न मन्युर्जल्यत्युदीरितः शमीतरं शुष्वमिवाप्रितच्छिद्यः ॥
परिश्रमेहोहितचन्दनोचित पद्मानिरन्तर्गिरि रेणुरूपितः ।
महारथः सन्धधनस्य मानसं दुनोति नो कश्चिदयं कुकोदरः ॥

अहो कुरुन् बिजिष्य य प्राज्यं यस्तु प्रायच्छत् सं नीराग्रणी धनञ्जयं
वहन्वासासि धनानं विजोष्य कथं तव हृदयं न व्ययने ? अपि किमेतौ
द्वावप्यनुजौ कडोरे प्रसरे दायानी मेद्यापि तव मानसं न भिनत्ति ? अहह,
कीदृशी दौचनीयाऽस्था तत्र स्वज्ञानास्ति । कदापि स समय आसीद् यदा त्वं
चारुणकतरुतिगीतिमद्गलेषोऽधितोऽभयः सम्प्रति हन्त, त्वं क्रोष्टारो जागरयन्ति ।
अपि नृपेन्द्र ! केन् वामामेव सुरम्याधनमवगच्छामि तदा—

“निहाय लक्ष्मीपति- लक्ष्म यामुञ्ज जटाधरः सन्तुहुधीह पावकम्” ।

भारविः समुत्तेजनापूर्णमेव कार्यं करणीयत्वेन साधु मेने । स ओजोमयं
भायमेव स्वकीये पाथ्ये मणिबंधयति स्म येन दुर्बलः सज्जतां गच्छेत्,
उत्साहविहीन उत्साहं लभेत्, मृतस्यापि अभिभूतरयापि चैतः चेतनां प्रपद्येत ।
पुनर्महोद्वेयस्य पूर्वार्धमर्मा रवीये काम्ये प्रचण्डशक्तिकालिनमुद्धतधीरं भीमं
समुद्धतभायप्रयत्नतया द्रौपदीञ्च मानधना वीरललनामुचितीजस्वियराक्षप्रयोग-
प्रदीपतया समुपस्थपतिम् ।

कुत्रिभारविर्न केवलं नीराग्रणीनां भावानां प्रकाशने पटीयसीं प्रौढां
भारती विवेद ॥ राजनीत्यामपि महान् पारावारीण ज्ञासीत् । भीमं यत्प्रशस्त-
राजनीतिपरमुक्तिजातं स वाच्यमात्म तत्र तस्य (द्रुपेः) तद्विपयिना सा
त्रिदशता स्फुटं प्रगटीभवति या राजनीतिप्रमाणदृष्टिजनानामपि चेतानि
त्रिमाययति नृपाम्—

“द्विपतामुदय सुमेधया गुरुरन्ततरः सुमर्षणः ।
न महानपि भूतिमिच्छता फलमप्यनुग्रहः परिचयः ॥
अचिरं परस्य भूयमी विपरीता विगणय्य चात्मनः ।
पथपुनिमुपेक्षने कृती पुरने तत्प्रतिवारमन्यथा ॥

प्रभावः सत्तु कोपदण्डयोः कृतपञ्चाङ्गनिर्णयो नयः ।

स विधेयपदेषु दक्षतां नियतिं लोक इवानुरूप्यते ॥”

इत्याद्यनेकश्लोकानुपस्थाप्य राजनीत्युपदेशप्रदान्, न स्वपाटकेषु राजनीत्य-
भिज्ञतामपि सञ्चारयितुमना अस्ति येन ते दृढरूपटकुटिलताकुडेरस्मिन् संसारे
स्वकीयं जीवनं नेतुं पारयेयुः दान्त्रम्यो रक्षाञ्च स्वीयां कर्तुमर्हन्ः ।

कस्मिन् अवसरे कीदृशानि वचनानि प्रयोक्तव्यानिश्च नृणतया विचार्य
वाक्यावलिं कथिर्निर्दिधाति । न उल्लेखनाकारिणां वचनानां प्रयोगे यथा नदीष्ण-
स्तथैव नः सान्त्वनाकारिणामपि वचसां नियन्धने निपुणः ।

अपवर्जितविषये शुची हृदयप्रादिणि मङ्गलास्पदे ।

यिमहा तव त्रितरे गिरां अनिरादर्श इयमिदरयते ॥

इत्यादिछोकावलीं तस्यैव गुणविशेषोऽपि प्रमुखाभवन् समक्षे स्थितः
सञ्जायते ।

भारविकवेर्वाण्यां भूयांसो गुणाः त्रिराजन्ते । तत्र श्रुतिमुखदत्ता शोभन्ते
तत्र तद्वैशिष्ट्यं त्रिलसति येन द्विषामपि मानरात्रिं प्रसीदन्ति, तत्रत्येषु वर्णेषु
मनोशास्त्रदायुरिता भवन्तीं सन्ततश्चकास्ति । तत्रत्यानि पदानि गम्भीराणि
परं न तानि प्रसजतां विजहति यस्तुत एवैतिधां चन्दनीयां गिरां कृतपुष्प-
कर्माणि एव विन्दन्ति ।

अयं कविर्यदपि वर्णयति तस्मिन्नीयं विधाय सागरं इवापुः पाटकाना-
मुपस्थापयितुमदृशुतामेव कीविदतामधिकरोति ।

शरच्छ्रिय ईक्ष्यन्ताम्—

कृतोर्मिरसं शिथिलस्तमायता

शनैः शनैः श्रान्तरयेण वारिणा ।

निरीक्ष्य रेमे स समुदयोपिता

तरङ्गितं चौमधिपाण्डु मरुतम् ॥

सतः स पूजतकलहंममेगलां

सपांससस्याहित-पाण्डुतागुणाम् ।

तपामसादोपजनं जनप्रियः

प्रियामिवासादितपीवनां भुवम् ॥

अस्य नय काव्येऽलङ्कारागमपि मञ्जिष्ठा दर्शनीय । तेषा मञ्जिषदान
कार्ये यत्र यत्र धृत्त तत्र तत्र ते द्विगुणमात्रा परिगुण उत्तिष्ठन्ती दृश्यन्ते ।

“जनैरप्यमममनि चरन्ममि मयु पद्माया मनिवक्षररिध = हृद्यप्र-
 पन्ना । ‘विषादुभित्तिर्गननया पयोधरे

न दिग्गजना कृशता न रागते ॥” इत्यत्र रूपकम्

“नयमिनिद्वयपाकुमुमि उपा पुतिमता निररग महारमनाम् ।

विहितया-यमयूयमिउ कचित् मिचिनजाननभिनिपु मातुपु ॥

इत्यत्रोत्प्रेक्षा, ‘मनाकनित नितररधिर

चिर मुनिनचैर्नैर्दृन्तममुम् ।

ममा फगयताऽरतो रसपरा

पराम्पत्रमुधा मुधाधिरगति ॥’

इत्यत्र समापातिर्यमकञ्च इत्यत्राभाप्रदर्शनपूर्वमलङ्कार्यस्य च इत्यपमनि
 तरा स्तु-मुन्मीलितु समुद्यन-ने ।

कवे काव्य द्व्यगुणस्य भाजनानामावर्णा भवति । एतस्मादत्र कारणात्
 काव्येऽस्मिन् चित्रकाव्यस्यापिच्छना प्रस्तुति । अपि इत्युक्तस्य काव्यरविज्ञाना
 चित्रकाव्यधारणासुधापिषामावर्ता अतोवृत्ति तर्पयितु याननैकान् क्षोकान् अरच-
 यत् तेषु एव गुणात्रोद्भूयित—

“न धोनजुतो नुओनो नाना नानानवा ननु ।

नुओऽनुओ ननुत्रेनो नानेना टुम्ननुम्ननुत् ॥”

इत्यत्रैकनैराक्षरेण नकारेण “अय तु नैतादगतो न पलायितम्यम्” इ वत
 भाव प्रस्टीकृतमनु कति । अहो धनादस्या रचनया भावोद्भावन मियत् कटि
 नम् । आद्रीडैयमि मभिधाय न कदाप्येवमिधा रचना उपेक्षा वा नि-दा ननु
 शक्नुम । येषा मत्रिधे वैदुषी प्रतिभा चित्रकाव्यप्रग्यमचातुरी च भवति त एव
 स्वरचनायामेतादृशी कला दर्शयितु क्षमन्ते । एषापि कला रचनीय सी-दर्थ
 निदधाति ।

भारवे प्रकृतिवर्णनमुद्योपनारमकमा-मनानामर चक्षयत । सूर्यास्तवर्णने,
 रात्रि प्रभागादिशोभानिरूपणे उद्दीपनामरना, मित्र चतुर्- तथा पञ्चमे च सर्वे
 आलम्बनामरता तद्वीया रगोचरीभवति । प्रकृतिवर्णनेऽलङ्काराणा प्रयोगमर-
 म्यत्र परम् अग्रमुतविषानस्य महत्तापि विभाति—

“उत्पुल्लस्थलनलिनीरनादमुन्मा-

दुदधूदः मरसितसम्भवः परागः ।

यास्याभिपियति प्रियत्ति- समन्ता-

दायते धनजमयातपत्रलप्सीम् ॥

इत्यत्र भारवेरग्रस्तुतनिधानमेकान्ततो मीलितं गतमास्ते । इयं वक्ष्यता
करोः स्वीया । अतएव तु कश्चित् ‘आनपत्रभारवि’ इत्येवमत्र प्रसक्त्या प्रथितो
विपश्चिनां समाग्रे । अत्रत्या भिदर्शनापि अपूर्वम् ।

कविभारविरेतद्वन्द्वं क्षान्तेऽपि सुधीः । नदीये कायेऽन पुन जमा-प्रभा-प्रमिता-
रता रथोद्धता-रातोऽपीडा-जलोद्धनगति-शालिनी-धंसपत्रपतितप्रभृतिचिन्धानि
छादयामि ह्यहानि भजन्ति ।

कायेऽस्मिन् न कापि समुद्राचारस्य विनयस्य चातिक्रमगम् । भीमी महान्
उद्गरो भट् क्रोधी च । परं नदीया अपि उक्तयो न कश्चिदपि मर्यादोद्घोषनका-
रिण्यः प्राप्यन्ते औजस्विनी भजन्प्रपि वाणी तदीया न परया । कथं पात्राणि
स्वविरोधिनां वाचः क्षान्तस्यान्ततया शृण्वन्ति । हानि रथवत्स्य मण्डनं युक्ति-
युक्तेन तर्केण विश्रामानि लभ्यन्ते । न तेषु द्वेगः कदापि विलोक्यते । न द्वैव्यं
कापि तत्र मनागपि वर्तते । त्रीपदी भारतापीथरी अग्नि, जतो वाहका हृदय-
भारा वाहकाश्च श्वरहारा उपगुण्यन्ते तादृशा एव कविता तस्या वसिता । सा
सम्पादाले कुसुमपरिपेक्षा परं विपद्देव्या कटोराणि कष्टान्यपि सहमाना-
प्यते । तस्यां समुत्तेजनापूर्णभासानां भव्या भा भवन्ते, तत्र सा वाणी तरङ्गितास्ति
या विपश्चिन्ध्वन्याय मभ्युमपि समुद्रवाक्विनुं वामा । न सा परं परोक्षस्यामभू-
वाक्षनी किन्तु तस्यामासीयजनाभ्युदयाभिलाषानलः प्रपण्डतया विजृम्भते ।
सा पुषिष्टिं यदुवाच तत्र सा शालीनता समुन्मीलति वास्ति भारगीयाद्गतानां
भूषणम् । इयं प्रीपद्या एव वाणी यारातिनिशारजनितं पाण्डुरावामनुतापाद्युगुलमि
दुपुत्रे राजानं तद्वन्द्वं सपत्रानुद्धेतुं प्रारब्धन् कृन्तद्वैपायनस्य च सहकाशित-
मदीदपत्तिं च घनजयं दिव्याश्रयितामनायादनुत्तुम् ।

कालिदासादिकृतिषु सह कश्चित्प्रेतदीप्य गुरुव्यतोर्चः अदिष्टं सुकमेव तत्-

कालिदासस्य कविता शारदी अन्दिरेव कुसुममम्भारसम्भृता मयीना वल्लरीच
निपरलङ्काराद्वारात् आद्याना रूपयम्पदा सम्पादिनामिमाम्ना तस्याय स्वसौन्दर्य-
णैव स्वयमुन्मदना विह्वला समापनितैव मनोहारिणी च । अत्रभूतिरविता तु

वर्धयसीय महिषी, अमयप्रदायिनी कारयायनीव स्नेहसुधाप्रसवणभूता वरुणामयी
जननीय ज्ञानितसम्पर्कमधुरा जिग्धा च । भारविक्रिता मृ सुगम्भीरसागरप्रनिमा,
निराभरणं भूयस्काव्रितः । अक्षमूचमाद्यममृतहरा मंन्यामिनीव, नमस्विनी-
निक्षिपिनीव गाम्भीर्यवती ।

एतिपुल्लशिरोमणे. कः अस्य कविताया. प्रदासार्था केनापि सत्यमुक्तम्—

प्रदासं सर्वतो दिव्यं जिह्वाणा मत्तं मुदे ।

प्ररोधनपरा दृष्टा भा रणेरेव भारवेः ॥

महाकविर्माघः

महाकवे कालिदासस्य भावतरङ्गता भारवे कलाकुशलता, भट्टिश्य-
वपाकरणता इत्येतादृशोऽपि विशिष्टता श्रेष्ठा कविपुङ्गवस्य माघस्य
कविताया समरेता भज्यन्ते भाव-न इति सर्वेषां शिक्कितारामर्गानां विदितमेव
सत्यम् । तत्रत्य कलापक्षो भारवं कविताया विचोत्तमान कलापक्षं यथा-
तिशयान् परित्यज्यते तथैव तत्रत्य पैयाकरणं भट्टिकाक्षे विभाजमानं यथा-
विपक्षं वैदु न न्यक्कुर्वागमिन् समवलोक्यते । कलाकृन्तुशक्ततायां यद्यपि
माघोऽद्भुतमन-यश्चित्तं बुधस्य विभक्तिं परं सत्यपि तथापि, न तत्र सा भावतरङ्गता
प्रिलोक्यते या कालिदासे परिरक्षुरति । निश्चप्रचभावेन सत्यमिदं यन्माघस्य
भावपक्षो भारवेर्भट्टेभ्यः भावपक्षाद् यदीयान् परं तदीयोऽसौ भावपक्षं कालिदासस्य
भावपक्षेण परिभूयते । उत्तरकालवर्तिषु कविषु ये प्राधान्येन कलामेव अरिपत-
ते सन्ति भारविर्माघं श्रीहर्षश्च तस्माद्वैतानेन करीखीन् दृष्ट्वा समक्षे सविधाय
माघस्य स्थानमिह निर्णेतुं यत्नं कृतं स्यात् । कालिदासो न कलापक्षपातिना
करीना समुदाये परिगण्यते, भट्टिश्ये इत्यत्रमेव मार्गमख्यते । तस्मान्मार्ग-
मुल्लसितुं नेमाधुमायप्यपेक्षितौ ।

भारवि स्वकीये विरातार्जुनीये काव्ये कलायां यदुत्तमं रूपं दर्शयामास
माघ स्वकीये शिशुपालवधे काव्ये तस्या रूपं ततोऽप्युत्तमतरं प्रकाशयामास ।
यद्यपि श्रीहर्षे कलाकृन्तननैपुणी चरमोदकपनिवासिनी दृश्यते तत्र भाव विभावन-
चातुरी च विपश्चिन्मनस्त्रोपिणी परित्यज्यते परं माघ एतयोरेभ्योरपि क्षेत्रयो-
रचित्वा कश्चिन् श्रीहर्षमपि अतिरममाणं पश्यवलोक्यते । एतत्तद्वश्यं यत् स
रमणीय माघनाम काव्यं तादृशीभिः छिष्टाभिर्गन्धिभिराकीर्यमाणं न कर्तुमियेष
यादृशोभिजटेल्लामिविष्टाभिरद्विष्यमानं स्वीयं काव्यं श्रीहर्षश्चकार । मृष्ट-
तमनाम्यरनधायकगुणस्तारि-यान् काव्यमि- श्रीहर्षं कृतं तत्तत्प्रजापितृजटिलमपि
सत् नैपथीयचरितं न जेतुमर्हस्यत एव महाकविर्माघं 'वाक्यपु माघ' इत्येतद्
यद्वा धियोऽधिगमनसौमाग्यमुपशुज्जानं कथोना जगति विराजते ।

महाकविर्माघ स्वपूर्वजनिना कवीनां प्रभावेण परिगृह्यमाणो दृश्यते तद्वच-

नायाः हापि कालिदासाङ्गीकृतस्वरणिधितत्वात्, हापि भट्टिस्त्रिर्वाकृतस्यास्तरण-
पाटनघटोन्नयितपद्धतिनिष्ठस्यात् त्रिञ्च सर्वत्रैव प्रायेण भारविगृहीतवर्गनविधि-
यिलमित्याह ।

माघं कालिदासस्य मन प्रमोदनपटीयमी पद्धतिः प्रीणाति स्म तु भृतं परं
मः स्वपाणिङ्गय-प्रकाशनस्यामोहं न संजरीतुं दादाः अतएव तदीयराज्यस्य
एकादशे श्रयोदशे च मयं तदनुम्वज्जालिदासवर्गनविधा अष्टद्वारभरानिर्मुक्ता
अनिस्तरदिना च न दृष्टा भवति । कालिदासस्य वर्गनं मित्रं भवद्वि मार्मिकं
भवति माघस्य वर्गनं त्रिभुवनं परं न मार्मिकम् । तद्विस्तीर्णतायामपि तत्सौन्दर्यं
न स्पृष्टं दृष्टौति येन मानसं स्वसिरो पुण्यत् स्मेराननं मञ्जुपते ।

द्वारधामप्येताभ्यां वर्जितायां प्रभातशोभायां विद्योतमानं रसिष्टपमीवरनाम्—

निद्रावशेन भवताप्यनयं च्यमाग

पर्वुत्सुक्तरमरला निशि स्तण्डितेव ।

एवमीदृशोपयति येन विगन्तलभ्यं

मोक्षि इदं ननर्षि निजहति चन्द्रः ॥ (कालिदासः)

उदयगुदिनधीतिर्यानि यः मद्गती मे

यतति न परमिन्दुः सोऽपरामेव मया ।

रिमतरर्षिरिन् मयः माघमूयं प्रभेनि

श्रुतिं त्रिशदमेवा पुरं दृष्टाहनायाः ॥ (माघः)

पुरमुन्दरीवर्णनमुभास्यामेव विहितं परं नप्रापि भेदोऽशक्यते । कालिदासकृतं
नद् वर्णनं यत् स्वप्ननाप्रधानमस्ति, तदा माघस्य नद् विलामिगाहमित्यस्ति-
तरामालोकपणे—

जगन्तरप्रेक्षितदृष्टिषा

प्रस्थानभिन्ना न ययन्ध नीर्याम् ।

नाभिप्रविष्टाभरणप्रभेन

दग्नेन मर्यादादग्नेय वामः ॥ (कालिदासः)

बलदापिताग्निमहोष्णप्रभा-

बहुलीकृतप्रातुरेवमराजिना ।

हरिषोष्मादगिरिचक्षुष्यान्वया

वरपक्षेन गल्द्वरं दधे ॥ (माघः)

धीर्दण्डविप्रमुक्तेषु पदेषु यादृशं ज्ञात्वा मुक्तारं भवति नास्तमेव नापेक्ष्य
यदुग्रं सृजद्वयेनयते—

राजीवराजीवजलोत्थुर्द्रं मुक्तस्तमुक्तं ततिभिन्नम् ॥

दाम्नालदाम्नालदाम्नाः सुरागो रघोर्निरघोभिनमुद्रदन्तम् ॥ (माघ)

मितांशुर्गणयति स्म मदगुणमहामिवेशः सदृशपरीषदम् ।

विगतनादावरणं रणाङ्गणे यक्षपटं तद्भट्ट्यागुरी गुरी ॥—धीर्दण्डः

माघः कविः कविरस्य न यभूय मेः प्रशङ्क्यपिण्डिष्यपेक्षालोऽन्विताशास्त्रपार-
दशना मेधाशान् विद्वान् अपि आसीत् । यथा धीर्दण्डेणाधं तदुक्तं त्रिलोक्ये तर्पणा-
स्मिन् कथापि विपुत्रिघोद्वेषान् उत्तराग्निः सन् जगत् । नूनमेतदीया विद्वत्ता
भारतः धीर्दण्डस्य च विद्वन्नातोऽप्यधिरासीत् । तत्र शास्त्रागमनेकेषां ज्ञान-
मनितरो मुह्यते सत्तारं गुरुररज्य स्वराजत इत्येतत् सत्तास्यागुशीलनेन स्वप्नमेव
सुविदितं न ज्ञायते । पदे पदे स्नेहदीपं काव्यमेतस्य महाशयः सम्भीरतरं वैच-
क्षण्यं प्रगटीकुर्वन् प्रेषितं भवति । टीकाकारेषु धीपण्डितमहिनाथोऽग्रेसरः । न
नानाशास्त्रमर्मयितुं विद्वद्भूमूर्धन्यः सुप्रयितः । तस्य कविमिममुद्दिश्य—

ये शब्दार्थपरीक्षनप्रणयिनो ये वा गुणालङ्कारिणः

शिक्षावीतुङ्गिनो विहर्षमनयो ये च शब्देस्वरताः ।

सुभ्यङ्गावनरन्निरे रममुधापूरे मिमहुन्ति ये

तेषामेव कृते करोति निवृत्तिं माघस्य सर्वकृताम् ॥

... ..

धन्यो माघरविर्भवन्तु कृतिनस्तत्कृत्तिसेवेवतात् ॥

इत्येतदुद्गारणं विद्वत्तत्त्वव्याख्ये कवेर्महनीयं परमप्रहृष्टं कवित्वं साहित्य-
शास्त्रपारंगारीगर्भं च विशिष्टमुद्धोषयति ।

महाकविर्माघो यद्यपि उत्कृष्टप्रतिभावाली भरिरासीत् । तदीये काव्ये च
अदभुतः प्रादुर्भावात्प्राणीयो हृदयन्धः प्रकृष्टं प्रागल्भ्यं प्रतिपदं समुद्रलति
परं प्रबन्धकार्यं यादृशमैतिवृत्ते निर्दोषमपेक्षते तादृशं न तत्र न दीदयते ।
कविः कदाचित् तस्योपेक्षासेव चकार । स तु तस्यां दिशायां तादृपि ध्यानं
दर्शयन् न दृश्यते यावद् भारविस्तदर्थं स्वध्यानं प्रक्षिपन् प्राप्नोते । न तस्य
काव्ये सन्तुलितं कथाकथनं न च प्राप्तद्विजानि वर्णनान्येव समुचितगीष्टवन्ति
दृष्टानि भवन्ति । प्रबन्धकाव्ये तेषां सन्तुलिततावितरामपेक्ष्यते । काव्ये रोमं
कथापस्तु न तस्य वर्णनस्य तं विस्तारमानाङ्गुलि यो विस्तारस्तद्वर्णनविषयक-

स्तत्र चतुर्थात् सर्गात् त्रयोदशसर्गपर्यन्तं कविना व्यवहृतम् । काव्याभिमतं मूल-
कथा प्रथमे द्वितीये त्रिंशत् चतुर्दशान् सर्गात् त्रिंशं सर्गं यावत् समाप्यते । त्रि-
स्तेष्वपि गीतकथेषु सर्गेषु प्रसङ्गाहोषु गीतेषु वर्णनेषु ध्यानविशेषं निदधानः
संलक्ष्यते । प्रबन्धकाव्ये तत्रापि वीररसप्रधाने इतिवृत्ते पञ्चनिधमराष्टमुद्यपन-
मथ च शृङ्गारलीलानां तावत् विस्तृतारण्यो नात्युचितः प्रविभाति । काव्यस्यास्य
शृङ्गारः प्रबन्धवाच्यानुरूपो न, अपि तु न सुषुप्तवाच्यवृत्तेऽतिशयतयोचिनः
प्रतीयते । भारथेरिति वृत्ते तु अप्सरसां वनजिहरणं युक्तं तासां धातारिणा
भावाश्च तद्वता प्रलक्ष्यपद्मे पर राजमूर्त्यं यत्तं सम्भावयितुं प्रस्थितानां यदूनां
रैवतङ्गिरी केवलैकद्विदिनाभिस्थापिनो विदेशस्थासरे तासां विलासमयीनां
चोष्टानां तद्विधेन विस्तारेण सखिवेशनं जायिकं समीचीनमिव लक्ष्यते । शृङ्गार-
रमस्य प्राशुष्यात् वीररसप्रधानमपि काव्यमिदं शृङ्गाररसप्रधानमिव प्रतीयते ।
शृङ्गाररमेन वीररम इह अभिभूयमान उपमर्द्यमानश्च प्रेक्ष्यते । यदा यद्यपि ता
प्रतिभा परिस्फुरति या सफलतापूर्वकं वीररममयीं शृङ्गाररममयीञ्च कवितां
नृदुमीष्टे परं हन्त, न कवि स्वां स्पृहणीयां प्रतिभां तदर्थं प्रायुक्तः । कथं, प्रमत्त-
वेगवती मनोभात्रनातरङ्गिणी धानव्यम्बामेवाद्या तत्र निराश । यद्यपि कविर्न
चरितकाव्यं स्रष्टुमाश्रयं निरुद्धे रम परं स्रष्टुवाचित् तद्वचनातेहमि विम-
रमारैवेवं तथ्यम् । तस्याष्टादशः सर्गं प्रायेण तादृशमेवायोधनीयं यागावरणं
रतुणुते यादृशं चरितकाव्यपरम्परायामप्यने । तत्रापी श्लोकी द्वौ ईष्येताम्—

“जायन्तीनामयितरयं राजरानीकिनीना-
गिधं सैन्यं सममलघुभिः धीपतेहमिमिन्द्रि ।
आमीदोघैर्मुहुरिव महद्धारिधेरापगाना
वोलायुद्धं वृत्तगुह्यरक्षाभमीद्वयभाजाम्” ॥

“जोगोभाजा यद्गणे संस्थितानामादौ त्रींशं सार्धमङ्गेन वृत्तम् ।
जालाभ्याजोदुद्गमन्ती तदन्तस्तेजस्तारं दीप्तजिह्वा वज्रशे” ॥

कथं काव्यस्याभिमतं सर्गं वर्णिते रणजिरे भूमी पर्यस्तानि पूर्णमुद्रप्रभाष्यात-
पत्राणि क्वचित्, जन मृदन् नृमनो द्विपेन्द्र क्वचित्, तूयाराज क्वचित्, गद्गा-
घातेरितं वन्तिदुग्मस्यलं क्वचित्, विपद्भीची सैन्यभीचीर्धिसिपन् आजान्तः
कोऽपि दूर भ्रमन् वीर क्वचित्, शत्रोर्घातधारेण चन्द्रहासेन विदारितो भट-

कच कचिद्, कचिद् जनिना हेपा, दुःखभीनाश्च प्रगटो हरयन्ते श्रूयन्ते च निरन्तरम् ।

प्रथमे मर्गे च केचन श्लोका वीररमात्मरहा शोभन्ते । मन्ति ते वीररमस्य मन्नेहराणि चित्ताणीव । यद्विन्वासस्य धीरा गभीराश्च गतिर्नामैव हृदयारविणीं प्रभाधेगी पितृ-पत्नी वीररमात्मरस्य तस्य वर्णनस्य सौन्दर्यमेधयन्ती दीक्षते । वीक्षयताम्—

“वृहत्पुलानिष्ठुरङ्गघट्टनाद्विहीर्णलोलाग्निश्च सुरद्विप ।

लगाप्रभोरमगद्विष्णु वैष्णव न चक्रमस्याममनाधिरन्धरम्” ॥

वीररुन्धरागा धैर्यस्य विध्वंसि, उद्गगनामपि भटाना निर्भयेषु मानसेषु च कम्पनोत्पादककारि रङ्गेशस्य शौर्यं कियता लोजस्विना प्रचारेण वर्णवत्पथ कवि पुन प्रेषयता षणम्—

‘विभिन्नशङ्ख फलुपीभवन्मुहुर्मदन वन्तीष मनुष्यधर्मण ।

निरस्तगाभीर्यमपास्तपुष्पक प्ररम्पयामास न मानस भ स ” ॥

‘रणेषु तस्य प्रदिता प्रचेतसा सरोपहुकारपराङ्मुखीकृता ।

प्रहर्तुरेवोरगाजराजरो जयेन कष्ट सभवा प्रपदिरे ’ ॥

कस्यमिदं वस्तुन कविप्रति वीररसारिकाया रचनाया रचनार्थं प्रभूत स्तवनपर प्राप्तवत्त्वं पर कवि स्वमानसस्य शृङ्गारप्रियत्वात् प्राप्तमपि तमस्मर मनुकूल स्वकीवाञ्छयादसयम् । सोऽपि भारत्रिरिव श्रीहर्ष इव न कामवास-मोदीपनपर विलासिताप्रियवृत्तिसवर्धनरत शृङ्गार परमोद्धतेन प्रवाहण सर्वकपेण वेगेन समुत्थासयन् नितरा पर्यवश्यते । भारव शृङ्गार इव अस्यापि शृङ्गारो नर्ममाचिन्पकारी वर्तते । न हर्षभारव्यो शृङ्गार इव पतदोगोऽपि शृङ्गारोऽन्त करणस्यान्तराले प्रत्रिरय सहृदय रञ्जयति शृङ्गम् । यथा कालिदासस्य शृङ्गारो मन परिप्रीणयन् जीवनसहचरो जायते न तथा अस्य शृङ्गारोऽस्मदीयो जीवन सहृद् भवति । अस्य शृङ्गारोऽपि हर्ष भारव्यो विशृङ्गार इव क्षण मनस समुदीप्य त्रिमति । न तस्य प्रभात्र कालिदासस्य शृङ्गार इव स्वान्ते साधनिको भूत्वा भवति छिन्न । पर कलाया मरुत पुरो निधाय चेद् विचारो विधीयते तदा तु अथ कविभारत्रिमपि श्रीहर्षमपि कचिद् कचिद् अनितरा रम्पयन् दृष्टिगो चरीभनति । यस्तुन इमे त्रयोऽपि कवय कलाया प्ररर्षं दर्शयितु तद्विपयिण्या सुन्दरतायाधरमा सीमा समुपस्थापयितुमेव स्वस्वकाव्यमसृजन् । तस्मात्

कालिदासेन सह ण्णा तुलायामारोपणमुचितं न भवति । कलाया अपि
नेन सौन्दर्यमस्ति, तस्या अपि स्वीय मत्स्व विद्यते तस्या, अपि
स्वीय मूल्य वर्तते । तस्यास्तत् सौन्दर्यं तस्यास्तन्महत्वं तस्यास्तन्महत्वं
चैलक्षण्यं येषां कवीनां वाक्येषु नितरां समुल्लसद् वीक्षितं जायते ते सन्ति
माघ श्रीहर्ष भारव्य । एतेषां त्रयाणामपि माघ एव श्रेष्ठः । यतो हि तत्कृतौ
कलाया कोरिदन्तायाश्च हृषोरपि गार्ग्यौ सौन्दर्यं परिवीर्यते सांक्षिप्तञ्च
कमनीयममलोच्यते । अथ यत्र कविः स्व चतुरस्रतया परिपूर्णतया
विद्वान् पृथग्दीपकात् सिद्धुपालक्य दान्दनायस्तेनोरशीरुर्वग्निः ।

माघस्य काव्ये ऋतुवर्णनस्य वनविहारस्य जलक्रीडायां सन्ध्यायां प्रभात-
यलायां विलम्बितायां शृङ्गारचष्टायाश्च यानि चारुतराणि चित्राणि चित्राणि
तानि निश्चमयभाजनं ग्राह्यगगनसारस्य धेष्टनिधिरवेन सङ्क्षुब्धमुषिषो मन्थन्ते ।
कविर्वद् वर्णयितुमुपक्रमते तत्र न केवलं वर्णनीयं पदार्थं एव दृशोभयानुपमया
रमिकाणां चैतामि चोरयायपि तु अम्पानि बहुनि सौन्दर्याणि स्वदीपान् अज्ज-
तान् विलम्बान् उपायनीकृत्य भातुकान् नितरां रमयन्ति । पर्यन्तु प्रथम-
मेवाग्रतः ऋतुषु कुमुदामरस्य लक्ष्मीं ललामा—

‘मधुराया मधुगोधितमाधवी मधुममृदिसमेधितमेधया ।

मधुकराङ्गनया मुहुःसम्पन्ननिभृता निभृताचरमुज्ज्वले ॥

त्रिलुलितालकम्बहिनिरामृदमृगदृशा भ्रमरारि ललाटनम् ।

मधुतरङ्गतर्ति सरसा दलत् कुवलयं वलयम्मरदावरी ॥’

हृषेतामि वेशपद्पङ्क्तिभिर्ममन्तस्य कविः यच्चित्र चित्रयितुं प्रथमान् तत्र
न केवलं वस्तुवस्तुवैव दर्शनं भवति, लुलिताललाता ललाताललातामपि
परमातन्द्रकं दर्शनमपि समवाप्नुते, एतादृशं न मधुरमधुरतरपद्भिर्ममन्तस्य
विभावा अनुप्रासममङ्ग्यो कमनीयायारुद्धाया वैदर्भ्याश्च विलम्बधियोऽयन्तमेव
मनोमोदप्रियायकं दर्शनं समुपलभ्यते ।

वनविहार वीर्य सम्प्रति मोदन्ताम्—

अनुवनमग्नितुल्यं सन्धीमि सह पदवीमपर पुरोगताया ।

उरसि भरमराग पादौघा प्रतिमत्तयानुययाजसञ्चयान् ॥’

एतद् वनविहारस्य चित्रमयितुमनुगच्छन्तं कामिनन्तु दर्शयन्त्येव परं तत्र
सञ्चयानमप्यभिगतो वस्तुचरितरपि स्वीयं प्रतापं सर्वतः प्रसारयन् प्राप्यते ।

तद्वेनोर्यन् मीन्दर्यं रमिनाना पुर उपतिष्ठते तदपि प्राग्यतया प्रमोदयति
प्रधीनमाजम् ।

इमा प्रेक्षन्ता मल्लिः क्रीडन्ती युवतीम् । इय स्म्यन्त्येण देवानामपि
चेनामि विस्मादयति । एतदीयां सुकोमलं करं कमलभूषितां स्त । इयं
सलिलात् उत्तरन्ती समुद्रा-मध्यमानां प्रादुर्भवन्ती लक्ष्मी इव अहो, प्रतीयते
इत्येवविधं यन्धुर इत्येव येषु मनोजेषु पदेषु कवि अलङ्कारप्रतिमुपमानमुपन्यास-
पूर्णं दर्शयति तान्यपि प्रेक्षन्ताम्—

‘द्विष्यानामपि कृतत्रिस्मया पुरस्ता

दम्भस्त स्फुरदरजिन्दघारहस्ताम् ।

उद्धीचय धियमित्र काञ्चिदुत्तरन्ती-

मस्मार्पीज्जलनिधिमस्थनस्य शौरि ॥’

अहह, आत्मासता अपि कामिनी चनाभुरागिगीभिर्वारिषुपतीभिरनभ्ययन्ते ।
अनभूनाम ते दम्भ, कथञ्चन मुञ्चन्ति ता इत्येतद् बोधयितु कविना कीदृशी
सुगृहीतान्द्वयानुरागिनीनां सा ध्यानपूर्णं तिलोकनीया—

“आर्द्रावातितपिनीमुपेयिषि ससक्तिं शृङ्गमपि भूरिशोऽनभूतै ।

अत्रेभ्य कथमपि वामलोचनाया विश्लेषो दत्त नगरक्तै प्रपेदे” ॥

कथय इय भावमात्रिभाषयितु न शब्द न च अर्थमेव अपि ॥ द्वारेण जय-
लभ्यन्ते । द्वयोरपि समाश्रयणमात्रेण न ते तोषगच्छन्त प्राप्यन्ते ते तु तावदल-
भमाना सहृद्वहृद्वयसहितमा मान नन्वयितु ध्वननस्यापारमपि सश्रयमिति ।
अस्मादेव कारणात् इहोपर्युक्तं भाग्यमभिः यद्भक्तु माध कवि शब्दशक्तिमूलप्रति
मुज्जात्रयम् पर्यवलोकयते ।

सूर्यास्तवेष्टामनोहरतापुना निभालनीया—

“प्रतिवृत्तामुपगते हि त्रिधौ त्रिकलत्वमेति बहुमाधनता ।

अलम्पनाय दिनभर्तुर्भुञ्ज पतिप्यत करसहस्रमपि” ॥

जीवने न केवलं सुखसम्पद एव तत्र दुःखत्रिपदोऽपि वर्तन्ते । आयान्ति तत्र
त्रिप्रधानि त्रिचित्रतराणि परिवर्तनानि द्वाहाशरमयानि उत्सवोत्सवमयानि च ।
समारोह्य सुखे भवति सुहृद्व न च दुःखे-इत्येतदुपदिशन् कृपालु कवि
अस्माच्च गतस्य सूर्यस्य स्मरणीय इत्यमथान्तर-यासाह्वारालङ्कृत विधाय
प्रतीति ।

वर्णनं ॥ सर्वं एष कुर्वन्ति । मूर्खा अपि कुर्वन्ति पण्डिता अपि, वैज्ञानिका अपि इतिहासकारा अपि राजनीतिज्ञा अपि अर्थशास्त्रिणोऽपि नीतिशास्त्रिणश्च अन्येऽपि सर्वे । परं कवीनां वर्णनपद्धतिः सर्वेभ्योऽपि त्रिलक्षणा भवति । कवि-भग्निः न भ्रवणयोरेव अपि तु मनस आत्मनश्च उपरि स्वकीयं प्रभावं समुप-स्थापयति । अन्येषां कथनं न चिरस्थायि भवति कथेः कथनं तु मानव आजीवनं न विस्मरति । सत् श्लाघतिकं भूत्वा मानवस्य अन्तःकरणं स्वकीयं किङ्करं कृत्वा तत्र स्वकीयं जननान्तरस्याप्यैश्वर्यं प्रतिष्ठापयति । इदमस्ति कवि-कविताया अनन्यत्वं वैशिष्ट्यम् । सः कदापि स्वं वक्तव्यं समासोक्त्या, कदापि अप्रस्तुतप्रशंसया, कदापि पर्यायोक्तेन, कदापि परिमल्लयया, कदापि रत्नपेण, कदापि विरोधाभासेन, कदापि उग्रेण, कदापि च अलङ्कारान्तरेण प्रकटीकरोति, कदापि स सहस्राणामपि ध्वनिभेदानां मध्येऽन्यतमेन ध्वनिभेदेन व्यक्तीकरोति, एषो विदुषो कदापि च शब्दार्थमाधुर्येणैव । भाषोऽपि कविः स्वकीयेऽस्मिन् महा-काव्ये तर्षान् अपि ललिततमान् मार्गान् स्वीकुर्वाणः सर्वत्र वीचयते । तदीयं प्रतिपद्यन् सौन्दर्येणानुमानितं भवति ।

अस्य कवेर्लक्ष्म्या अद्भुत-प्रभावोऽयं यत् निराकारमपि भावं स्वाकारं कृत्वा श्रोतुं पाठकस्य च पुरः सा लफलतापूर्वकं निधानुं चमते । सा निर्जीरमपि राज्ञीं विदधाति, दुःखिनमपि सुखिनं, मीरतामपि स्वरागं कुर्वन् । को हि जन-पताहन् य —

"पानधीतनययात्रकरागं सुभ्रुवो निभृतपुग्गनदृषा ।

मेयसामधरारागस्मेन रवं किलाधरमुषालि ररम्भु " ॥

"अंशुकं हनन्ता तनुयाहुस्वस्तिक्वापिहितगुग्धकुचाग्रा ।

भिक्षाद्वाल्म्वं परिलेखा पर्यरम्भि रभसादचिरोडा" ॥

इत्येतद्विधानि सरसमरमानि पद्यानि निराम्य तां दत्तां न गच्छेत् यो हि दशां वविस्तमेतद्वौ स्तोकैः प्रापयितुमभिलषते ।

अस्य कवेः प्रकृतिवर्णनं कल्पनाभिराशीर्णं यमनैः परिपूर्णं च सत् यथा मनो रमयति सर्वेषामनिरागं तथैव तदीयम् अप्रस्तुतविधानेन आहतं सदापि निररां मनः प्रीणयति प्रमानादिवर्णनम् । अचित् तु कवेः प्रकृतिर्षमकैरलङ्कृता, कचित् शृङ्गारिणा अप्रस्तुतेन विधानेन कचित् स्या अन्यविधेन अप्रस्तुतविधानेन विभूयिता हरयते । कविः सर्वत्र मानवोचितां शृङ्गारममुल्लसितचेष्टा-प्रकृत्या-

मारोपयन् प्राप्यते । अप्रस्तुतविधानेषु च स्वकीयं शृङ्गारधियं पाण्डित्यं च धिनिगमयन् स संलभ्यते । सर्वत्रैव तदीयमप्रस्तुतविधानं हि तस्य विटासिता-
नुरागिणी प्रकृतिं सूचयति । एतदर्थं षष्ठ-सप्तमनवमैकादशसर्गास्तु देदीप्यमानानि प्रमाणानि सन्ति ।

माघ स्वभावोक्तेषु कुशलधित्रकारो वर्तते । स्वभावोक्तिमाचार्या अलङ्कारेषु गणयन्ति परं राजानकुरुन्तस्तु तस्या अलङ्कारस्वमेव मग्न्यते । स्वभावोक्ते-
रेकदृष्टता सकलता तदा मत्ता भवन्ति यदा वचनस्य विषयस्य चित्रं पाठकस्य मानसपटले यथायथतया अवतरितुमर्हति । अथ कवे स्वभावोक्तिषु राजते ह्यमेव विशिष्टता, भैतादृशी विशिष्टता अन्येषु कलाप्रदिषु क्वपि दृश्यते । स्वभावोक्त्या ह्याशेष कथो विधुवौ । प्रथमः कालिदासस्तत्र द्वितीयोऽयं माघः । पञ्चमे, एकादशे, द्वादशे, अष्टादशे च सर्गे स्वभावोक्तेः कतिपयानि चित्राणि तु अतिशुभ्राणि दृश्यन्ते । दृश्यतामिह नस्याः श्री —

‘गण्डूपमुज्जितघता पयसः सरोर्यं तामेव लब्धपरमारणमाहतेन ।

आभोधिरोधमि पृथुमतिमानभागद्वोरुदन्तमुत्तलप्रवरं निपेते ॥’

‘प्रहरकमपनीव स्वं विनिद्रान्तोच्चै प्रतिपदमुपहृत. केकषिजागृहीति ।

शुहुरविशदवर्णा निद्रया शून्यशून्यौ वददपि गिरमन्तर्बुध्यते नो मनुष्यः ॥

संवादाश्च माघस्य अतिसरल्य ओज पूर्णाश्च भवन्ति—

उदाहरणत्वेन तत्रैव श्लोक इह निधीयते—

‘अमृतां गिरं न गदमीति जगति पटद्विबुध्यते ।

निन्दामयं च हरिमर्चयतस्तव धर्मगैव विकसस्यमस्यता ॥

एन्दुतां प्रयोगे सुप्रसिद्धो भारविः कालिदासमपि अतिक्रमते । अर्थ विविधानि भूषणानि च एन्दुतां प्रशुभान. प्राप्यते । सर्वेषामपि एन्दुतामनुतं सकलत्र प्रयोगं विदधानि । पञ्चमे सर्गे प्रदुष्ता वमन्तिलभा रिच्य एकादशे मालिनी निनरामेव मुन्दरता बहता ।

पदविन्यासे यद्यप्येकदीपे विरुद्रन्धनानिपन्ना गौडी विमृशते परं तत्र परमप्रियम् आरुर्षणं दृश्यते । चन्तुनो पादसी मुन्दरपदस्यया अर्य कवेः पर्यवर्णयते न मादसी अन्यस्य कवेः वाप्ये मा प्राप्यते । रसाकर-हरिद्वन्द्व-प्रभृतयो बहुतरा कवयः एतदीयपदविन्यासमौन्दर्यस्य श्रुतं स्वकीयं भावं

सादरं नमयन्ति । नवनवशब्दप्रयोगे नितरामभिरुचिं विलोक्य च तत्र विद्वांसः
परिमिममेतं प्रशंसन्ति च 'नवमर्मगते माये नवशब्दो च विद्यते' इति ।

इदानीमेतस्य महारुवेः काव्यात् त्रिचतुराणि तानि उद्भरणानि निधीयन्ते
यैः अस्य नानाशास्त्रविष्णानतावगम्येत—

'प्रतिशरणमशीर्गज्योतिरग्न्याहितानां त्रिषिद्धितविरिचैः सामिधेनीरघीर्य ।
कृतगुरदुरितौघभ्रंसमभ्युर्वर्गैर्हुनमयमुपलीडे सातु सांनार्यमग्निः ॥'

एतेन वैद्वैदुष्यं विद्ध—

'मंशयाय दधतोः सरूपतां दूरभिन्नफलयोः क्रियाप्रति ।
राश्रुशापनविदुः समासयोर्विमहं स्ववससुः स्वरेण ते ॥'

एतेन तस्य वैदिकस्वराभिज्ञः सम्यक् च चतुर्दशे सर्गे कृतं क्रतुवर्गनं तदीयं
नस्य श्रोत्रियः शपथति ।

अयं सांख्ययोगशास्त्रे स्वीयमधिरारं निदधौ—

तस्य मांख्यपुरपेग तुल्यतो विभ्रतः स्वयमनुव्रतः क्रियाः ।
पर्युता तनुषरम्भनोऽभवद् वृत्तिभाति करणे ययत्विनि ॥'

'मैत्राक्षिचित्तपरिजर्मन्दिं विधाय क्लेशप्रहागमिह लब्धसदीजपोगाः ।
स्थानि च सानुपुल्लान्यतयाभिगम्य बाण्डुगति सामपि समाभिष्टनो निरोद्धुम् ॥

मीमांसायाश्च स गम्भीरं पालिङ्ग्यमग्राप—

'शम्भितामनपशब्दमुद्यकैर्वाक्यलघुगविदोऽनुपावयया ।
सायया यजनरुमिगोऽत्यजन्द्वायजानमपदिरय देवताम् ॥'

आश्रितकेषु दर्शनेषु यथा न शारीर्यमधिनगाम तथैवासी नारिनन्दर्शनेऽपि
उच्यमानमिन्द्रत्—

'सर्गमयंशरीरेषु मुखत्वाद्गुरुपदम् ।
मैगानानामिवात्मान्यो नारिन मन्त्रो मदीष्टनाम् ॥'
इत्यादिश्लोका धर्या दिति सङ्केतं कुर्वाणाः प्राप्यन्ते ।

प्राप्तरपार्य द्वितीयः सर्गो राजनीतिविशारदतां च कवेः प्रख्यापयति स्थले

मारोपयन् प्राप्यते । अग्रस्तुतविधानेषु च स्वकीय शृङ्गारमिश्र पाण्डित्य च विनिगमयन् स सकलभ्यते । सर्वत्रैव तदीयमग्रस्तुतविधानं हि तस्य निहासिता नुरागिणीं प्रकृतिं सूचयति । एतदर्थं पट्ट सप्तमनवमैकादशसर्गारस्तु देदीप्यमानानि प्रमाणानि सन्ति ।

माघ स्वभावोक्तेश्च तुल्यश्चित्ररङ्गो वर्तते । स्वभावोक्तिमाचार्या अलङ्कारेषु गणयन्ति पर राचानककुम्भस्तु तस्या अलङ्कार्यत्वमेव मन्वते । स्वभावोक्ते रङ्गकृतमा सकलता तदा भक्ता भवति यदा वर्णस्य निवयस्य चित्र पात्रस्य ज्ञानसप्तले यथायथतया अवतरितुमर्हति । अस्य कवे स्वभावोक्तिषु राजते हृषमेव विशिष्टता, नैतारशी विशिष्टता अन्येषु कलावादिषु केषुपि दृश्यते । स्वभावोक्त्या द्वायेव कवी त्रिधुतौ । प्रथम कालिदासस्ततश्च द्वितीयोऽथ माघ । पञ्चमे, पृथादशे, द्वादशे, अष्टादशे च सर्गे स्वभावोक्ते कतिपयानि चित्राणि तु अतिसुन्दराणि दृश्यन्ते । दृश्यतामिह तस्या श्री —

‘गण्डूपमुज्झितयता पयस सरोप नागेन हृषपरवारणमारुतेन ।

अम्भोधिरोधति पृथुप्रतिमानभागहृदोदङ्गमुसलप्रवर निपते ॥’

‘प्रहरकमपनीम स्व विनिद्रासतोच्चैः प्रनिपद्युपहत केनचिज्जागृहीति ।

सुदुरविशदवर्णा निद्रया शून्यशून्या दददपि गिरमन्तर्धुष्यते नो मनुष्य ॥

तवादाश्च माघरथ अतिमरुता नोज पूर्णोश्च भवन्ति—

‘उदाहरणार्थेन तस्यैकः श्लोक इह निधीयते—

‘अनृता गिर न गङ्गीति जगति पटर्द्विधुष्यते ।

निन्द्यमथ च हरिमर्चयतस्तत्र कर्मणैव विकसस्यसत्यता ॥

छन्दता प्रयोगे सुकविर्गोचो भारवि कालिदासमपि अतिप्रमते । अथ विविधानि श्रुतिष्ठानि च छन्दामि प्रयुज्जान प्राप्यते । सर्वेषामपि छन्दतामनुत सकलश्च प्रयोग विदधाति । पञ्चमे सर्गं प्रदुक्ता वसन्ततिलका रिज्ज पृथादशे आदिनी नितरामेव सुन्दरता उदत ।

पदविन्यासे यत्न्येतदीये विकल्प-घटानिउद्धा गौडी विनृम्भते पर तत्र परमप्रियम् आकर्षण दृश्यते । धस्तुनो यादशी सुन्दरपदशय्या अस्य कवे पर्यन्तलोचपते न तादृशी अन्यस्य कवे ज्ञान्ये सा प्राप्यते । रत्नाकर हरिशन्द्र-प्रभृतयो बहुतरा वचय एतदीयपदविन्याससौन्दर्यस्य पुरत स्वकीय भारं

सादरं नमयन्ति । नवनवशब्दप्रयोगे नितरामभिरुचिं विलोक्य च तत्र विद्वांसः
कविमिममेवं प्रशंसन्ति च 'नवमर्गगते माधे नवशब्दो न विद्यते' इति ।

इदानीमेतस्य महाशये वाक्यात् त्रिचतुराणि तानि उद्धरणानि निधीयन्ते
यैः अस्य नानाशास्त्रनिष्णाततावगम्येत—

'प्रतिशरणमशीर्गज्योतिरग्न्यादितानां त्रिविविहितविरिञ्चैः सामिधेनीरधीत्य ।
कृतगुरुरितौघ-वंनमभ्युर्वर्धुं नमयमुपलीडे साधु संनाद्यममिः ॥'

एतेन वेदैर्दुष्पं विज्ञ—

'संशयाय दधतोः सरूपतां दूरभिन्नकण्ठयोः क्रियाप्रसि ।
शब्दशासनविदः समामयोर्विप्रदं व्यवसनुः स्वरेण से ॥'

एतेन तस्य वैदिकस्वरभिज्ञः समथ च चतुर्वर्त्ते सर्वं कृतं चतुर्वर्गं तदीयं
तस्य श्रोत्रियत्वं ज्ञापयति ।

अयं सांख्ययोगशास्त्रे श्रीधरमधिरारं निदधी—

तस्य मात्यपुरपेग तुल्यतां त्रिभूतः स्वयमनुर्वर्तः क्रिया ।
वर्तता तदुपगम्यतोऽभ्यधू वृत्तिभाजि करणे यथस्तिवि ॥'

'सैत्रादिचित्तपरिषर्मादिषु विधाय क्लेशप्रहागमिह उन्धसवीजयौगा ।
ययानि च मशगुर्याम्यतवाधिगम्य वाग्दन्ति सामपि समाधिभृतो निरोद्धुम् ॥

मीमांसायाञ्च ॥ सम्भीरं पाण्डित्यमग्राप—

'शब्दिनामनपशब्दमुद्यकैर्वाग्यलक्ष्यविदोऽनुवाचयया ।
याग्यया यजन्वर्मिणोऽत्यजश्चर्यजानमपदिश्य देवताम् ॥'

आहितैरेषु दर्शनेषु यथा स प्राज्ञीष्यमधिजगाम तयैरासी नास्ति रदर्शनेऽपि
उच्यमानमिन्द्र—

'सर्वसार्यशरीरेषु सुरराजस्वन्यपञ्चयम् ।
सौमनामिदरामान्यो नास्ति मन्त्रो महीभृताम् ॥'
इत्यादिश्लोका अस्यां विविदि सङ्गेन तुर्वाणाः प्राप्यन्ते ।

वाक्यस्यास्य द्वितीयः सर्वो राजनीतिविशारदतां च कवेः प्रख्यापयति स्थले

स्थले व्याकरणशास्त्रस्य सूक्ष्मसूक्ष्मतरान् अपि प्रयोगान् प्रयुज्जानोऽयं कविः
प्रेक्ष्यते किञ्च भाषेयं भुजिष्येयानुगच्छन्ती सर्वत्र समग्राप्यते ।

यादृशं प्रकृततमं शास्त्रेष्वयं कविः पाण्डित्यं निदर्शयति भगवदनुकम्पया तादृशी-
मेव कवित्वशक्तिमपि निदर्शयति स्म तस्मात् काव्यमस्य महाकवेः काव्यत्व-
दृष्ट्या पाणिन्यदृष्ट्या च उभयविधया दृष्ट्या श्रेष्ठं काव्यं मतम् । एतादृशविरक्षण-
काव्यस्य लक्षणं प्रति विद्वद्भीराणामिमाः उक्तयः सर्वथैव युक्ताः—

कृत्स्नप्रबोधकृद् घाणी भा रवेरिव भारवेः ।

माघेन चाय माघेन कम्पः कस्य न जायते ॥

माघेन विघ्नितोऽसाह नोत्सहन्ते पदम्भे ।

भा रवेरिव हसरन्तः कथयः कपयो यथा ॥

(३५)

कविर्दण्डी

कस्यचनपि देनस्य साहित्य नदीय राष्ट्रियतासिगो भगनि दीधुयमान देवीप्यमान च ध्वनम् । तन्नवति समाजस्य वर्णम् । समाजस्य सर्वामामपि भावनाना किञ्च परिवर्तनशीलाना विचारधाराणा तत्र प्रनिविष्टितरात् । तस्माच्चेत् कश्चित् भारतीय समाज भावना धारणा विचारधारा सस्कृति-सम्यता इति नीतिरूपेण ज्ञानु कामयते तदा स सस्कृत साहित्यमनुशीलयेत् । तत्रैकनोऽस्मद्दृष्टिपथे पुरातनतमस्य वैदिककालस्य हृदयाभिरामा सरलावदाता महनीया साहित्यी भैरविकी श्री भवनरति, पृक्तश्च रामायण महाभारत जातक मेघदूत नैपथीयचरित-गीतगोविन्द-भामिनीविलास-मर्यादाप्रहरीतादिकालस्वरूप-प्रदर्शकानि नवनवनि रचितानि चित्राणि च रम्योचराणि जायन्ते ।

सरकृतसाहित्य यत्रैकदृष्टोरदृष्टतराणि महाकाव्यानि, रूपकाणि, नीतिकाव्यानि च शोभन्ते, तत्रानवद्या रमणीया गद्यरचनाश्च भूयस्य परिशुण्ति । सागप्रतिरेडनेहस्युपलभ्यमानस्य राज प्रगिरद्वस्य कथा साहित्यस्य प्रधानामबलोकनेन स्फुटनयैव प्रतीयत इदं यत् सस्कृतगद्यसाहित्यस्यैव कथामको विकासो भिन्न रूपद्वयमादाय अभवत् । कथा साहित्य वस्तुजात तु परिशुण्ति लोककथाश्च, पर तत्र प्रभावी महाकाव्याना पद्धते पर्यवलीक्यते । इमानि कथावस्तूनि कानिचन तु ऐतिहासिकी घटना आश्रयन्तिकानि चन च कवि-कल्पना । पृत्रिधानामपि कथानवना मन्नायोऽत्राप्यते यत्रैतिहासिकयो घटना कविरूप जाश्च द्वे अपि समुल्लसन् । अत्र सर्वत्रापि वर्णनप्रति म एत्र विलसति यो महाकाव्येषु । पाठको वर्गनानि सर्पत समासप्रधानानि अलङ्कारबहुलानि श्लेषगुम्फितानि च समज्जानोति । तत्रापि म सरमा श्रियासूनूना लुटा गिरिमरिदादीनां लक्ष्मीं यन गिरारनलकेल्यादियमन्धिनीमामा पर्यवलीक्यितु सदवसरमरुते । एतद्विषयमकल सर्वान्नुशुभ्रञ्च सौन्दर्यं वामरदत्ता हर्षचरित कादम्बर्यादिषु परिस्पन्दमान केन न योष्यते ? अरमन्वर्णमानस्य दण्डकविशुल्लभमस्य रचना

कोटिमिमाभादीकमानापि न तमलङ्घन-परिवेषं परिष्वजते यं सुयन्धु-वाणप्रभृ-
तीनां रचनाः । सुयन्धोः वाणस्य च रचनासु दृश्यमानं गद्यं काव्यगद्यमस्ति न
च गद्यं केवलम् । परं दण्डिनो रचना केवलगद्यमयी भवन्ती अस्माकं पुरतः
समुपस्थिता जायते । स्वकालवर्तिन्या गद्यलेखनपद्धत्या धारजितो भवन्नपि दण्डी
नारमानं शान्द्यां क्रीडायामरीरम् ।

संस्कृतगद्यसाहित्यस्य द्वितीयं रूपं पञ्चतन्त्र-हितोपदेशादिनामिश्रानु नीति-
कथासु दृश्यते । इमा गद्यकाव्य-परिधेरूरे स्थिता भवन्त्यः स्वाभाविकेनैव
प्रकारेण निष्काशिते । आमां नीतिकथानां गद्यमेव पैयर्गिकवान् सर्वमान्याव्ययो-
धगम्यमस्ति । दण्डिनो गद्यं गद्यस्योपर्यभिहितयोर्द्वयोरपि रूपयोर्मध्ये एकतर-
मपि नादृश्यते । तदस्ति मध्यममार्गस्य निदर्शनम् । गद्य-वाक्येषु कथा-
यस्तु भवति अलपीयः परं तद्-वर्णनं भवति भूयः शाब्दिकश्रमश्चरश्च गरीयान् ।
परं नैतर्गिकया रीत्या प्रणीतेषु गद्य-ग्रन्थेषु न वर्णनस्यानवधिर्नो विस्तारो न च
शाब्दिकस्यैव चमत्कारस्य गुरुतरवहुलनैव भवति । कथायस्तुनः प्रवाहस्तत्र
स्वाभाविकी गतिं निदधानः प्रवहति । दण्डिमहार्जुन्यैवशाकुमारचरिते कथायस्तु
कुत्रापि वर्णनवैपुल्योद्ग्रथितं नास्ति । न तत्र कापि क्षयतास्ति न च तद्-दुर्घोष-
मेव वर्तते । भाषास्ति तत्र प्रवाहमयी स्वाभाविकी च । यदपि स्थलं समासाति-
शयवद्विद्यते तत्रापि नारवाभाविकतास्ति ।

संस्कृतगद्यलेखनेषु दण्डी एव ईदृशं गद्य-लेखकोऽस्ति येन न कृत्रिमतापूर्णं
गद्यं भृशमादृतं न च पञ्चतन्त्रादिप्रयुक्ता सरला सुबोधा च गद्यशैली अन्यन्तमुपे-
क्षिता । तस्याभिरुचिर्द्विविधयोरपि गद्य-सौन्दर्ययोरासीदनः स तं मार्गं परिजग्राह
यतः पाठक उभयोरपि गद्य-सौन्दर्ययोः सुखमास्वादयितुं शक्नुयात् । सः अस्मिन्
प्रयासे नितरां साफल्यमपि अधिजगाम । सुयन्धुर्वाणश्च स्वस्वरचनायां यद्
गद्यं श्लेष-विरोधाभास-परिसंख्यादिनानालङ्कारालङ्कृतं दीर्घदीर्घतरसमाससमाकुलं
शब्दचमत्काराचारतरम् निहितयन्तौ तदपि तद्विधानां कल्पनालोचयतीनां कथानां
कृते युक्तं गमीचीनं च वर्तते । यदा च तस्मिन् महनीये उदरेत्ये दष्टिः चिप्यते
यदुद्देश्येन सुयन्धुवाणादयस्तादृशं गद्यं निवचन्धुस्तदा ॥ तासु तासु कृतिषु
प्रयुक्तस्य तद्विधस्य गद्यस्योपयुक्तोपादेयता ततोऽप्यधिकतरं प्रकाशे समायाता
जायते । दण्डिनः पुरः कथायस्तु उद्देश्यञ्च अन्यत्रिधमेवासीत् । आदर्शसंसार-
सम्यग्भिनी कथा न तस्य समचे स्थितासीत् तस्य स्वप्ने यथार्थस्य लोभस्य कथा

सन्निष्ठमानाभूत् । जीवनस्य कटूनां मय्यानां समुपस्थापनं ॥ इत्येव । तत्समय-
वर्तिनः सामाजिकस्य जीवनस्य रहस्यानि तप्यानि च स्युरद्वैतितानीत्येतदुद्देश्यं
हृदि निधाय सः स्वां कृतिमसृजत् । अतस्तद्विधानां स्थितीनां सत्यानां च प्रकाश-
नाय किञ्च तादृशस्योद्देश्यस्य पूर्यर्थं सैव भाषा तदेव गद्यश्च सर्वगोचिततरं
सद्गततरश्चासीद् यो भाषां यच्च गद्यं सत्य-अमर्मज्ञो विद्वान् दण्डी प्रायुक्तः ।

संस्कृतवधायादिरये दण्डी पृथ पृथो यथार्थवादी वजिः प्रतीयते । तस्य
दशकुमारचरितं तरङ्गलगामिनः समाजस्य जीविममुद्बुद्धं प्रगल्भचित्रं प्रस्तवीति ।
हन्त, दण्डिनोऽनन्तरं नान्यो गद्यलेखनस्तद्विधस्य यथार्थवादिनश्चित्रस्य चित्रणे
सफलतामुदलभ्युमशक्य च कोऽपि तदङ्गीकृताया गद्यविधायाः स्वाभाविकता-
मेवानुसर्तुं शक्नोति । अत्र कारणमिदं प्रतिभाति—याणस्य रचनाः संस्कृतसमाजे
निरप्रधिकमूर्जस्यलञ्च स्वं प्रभावमस्मिन् । संस्कृतसंसारो न तथीयं मोहं
परिच्युतमशक्नोत् । तस्मात् उत्तरकालयायिनो लेखका याणमेवानुगन्तुं श्रयतन्त
न ते दण्डिगृहीतमप्वानं जग्मुः । एतस्या मोहनिमग्नतायाः प्रदर्शनाय नाभ्यत्र
कुत्रापि गमनस्यापेक्षारहितं दशकुमारचरितस्यैव पूर्वपीठिनोत्तरपीठिनश्च तामस्म-
त्पुरतः सन्निधातुमलभ् । उभयत्र महान् मेघां हरयते । द्वयोरपि लेखनो नैः ।
पूर्वपीठिकायाः कविः कलायामतितरामभिरुचि निदधानः प्रसिद्धयते । तस्योपरि
याणस्य प्रभावः स्पष्टं पर्यन्तलोच्यते । न तस्य गद्ये सः प्रगाहो वीक्ष्यते य उत्तर-
पीठिकायाः प्राप्यते । अस्तुतस्तु द्वे अपि पीठिके मूलग्रन्थद्वयं नानुहरन्त्यौ
प्रतीयते । रूपकेषु यथा मृदङ्गद्वये सामाजिकी दशा याथाार्थ्येन चित्रितास्ति तथैव
दशकुमारचरितमेव वधाछेत्रे सा रचनास्ति या यथार्थवादिनीषु रचनासु अन्तर्भ-
वितुमर्हति ।

सम्बन्धन्येषु कविषु बहुसंख्येषु आदर्शवादिषु दण्डिनो यथार्थवादित्वं
तस्य स्वतन्त्रप्रकृतित्वमभिप्रेतार्थं । यथा दशकुमारचरिते तस्य प्रकृतेः स्वातन्त्र्य-
प्रियत्वं विलोक्यते तथैव तद्वृत्तारम्भ्यासु कृतिषु तस्य सा विशिष्टता दृग्गोचरी-
भवति । नास्ती संस्कृतजगति प्रचलितानां सर्वाणामपि मान्यतानां परम्पराणाञ्चा-
त्रिरेकपुरस्सरमनुसरणं निदधी ।

दण्डी दाणिणस्य आसीत् । स निदर्भान् निवासेन स्वेन गुरुतां निनाय ।
कान्त्याः पञ्चनरेशस्य राज्ञ्यभां सः स्वकीयया महिममद्या स्थित्या त्रिमूष्या-

म्यभूव । तस्य तत्र स्थितिं प्रति काव्यादर्श-प्राचीनटीकाकार-तदुक्तयाचरपतिमु-
पियोऽथ स्थित पद्यमिदं नुहने—

नामिदमभ्या परितःप्रतुर्णविभूषिता ।

अस्ति काचित् पुरी यस्यामष्टर्णाद्व्या नृपा ॥

इतिहासकाराणां प्रथममभिधानमिदमासीद् यद् दण्डिन प्रणितामहो भार-
विरासीत् पर सम्प्रति—

स मेधावी कविर्विद्वान् भारवि प्रभवं गिराम् ।

अमुरभ्याकरोमैत्री नरेन्द्रे विष्णुवर्धने ॥

इत्येत द्वितीयत्रिभक्तियुक्तभारविपद्वन्त श्लोकमाष्टये सेवामिदं मतं यत् तस्य
प्रणितामहो वामोदर आसीत् । एष विषयो वस्तुनोऽधुनापि सन्दिग्ध एव ।

काव्यादर्शोल्लिखितो राजवर्मा (रातवर्मा) एव नरसिंहवर्मा द्वितीय इति
मन्धानी प्रो० २० नरसिंहाचार्य—डॉ० बेल्लवत्तरी द्वयपि “दण्डिन समय
सप्तमशतकोत्तरार्धभाग” इत्याद्युक्तं । प्रो० बेल्लवत्तरी उपाध्यायश्च इत्युक्तीमे
'सप्तमशतकोत्तरार्धभागे' तस्य विद्यमानता सप्तमशतकस्यान्तिमे किंवा अष्टमश-
ताब्द्या प्रारम्भे मन्यते ।

दण्डिनस्यो ग्रन्था परम्परया सन्ति प्रख्याता । तत्र काव्यादर्शं दशकुमार-
चरिताभिधानी ग्रन्थी तु नि सन्दिग्धतया तदीयौ मतौ स्त । केचन छन्दोवि-
चितिमपि तस्य रचना मन्यन्ते । पर छन्दोविचितेरुल्लेख सुवन्द्योर्वसिषदत्ताया-
मपि प्राप्यते । द्वयोरपि विनिश्चयात्कामिनाम् छन्दोविचितेर्न दण्डिनमूर्त्तं
सिद्ध्यति । डॉ० श्रीधरस्यापि मतेन छन्दोविचिते पृथग् ग्रन्थत्वं नोपपद्यते ।
“लिम्पतीय तमोऽद्वानी” इत्येत श्लोक काव्यादर्शेऽपि आस्य विद्वान् विमेलो
मृच्छकटिकं दण्डिनचित मन्यते । परमन्वेष्टनपरा नात्र शङ्कते । श्रीचन्द्रगुप्ती-
पाण्डेयप्रभृतिभिस्तस्य (मृच्छकटिकस्य) पुष्टै प्रमाणै शृङ्खलकृत्यमुपपादित-
मस्ति । अवन्तिमुन्दरीसञ्ज्ञिकाया रचनाया प्राप्ताया नाधिक कालो जात । सापि
रचना दण्डिहृतैव विद्वद्भिर्मवास्ति । एषा कथा गद्ये पद्ये च समवाप्यते । गद्या-
भिधानान्तिमुन्दरी दशकुमारचरितस्य पूर्वपीठिकाया प्रारम्भिक रूप प्रतीयते ।
यद्यपि डॉ० जगन्नाथ ‘काव्यादर्शं दशकुमारचरित’यो प्रणेता दण्डी एव न, अपि तु

द्वयोरपि ग्रन्थयोर्विरचयिता भिन्न-भिन्नोऽस्ति' इति भणति परं विदुषामधिकतरा संख्या न तत्पक्षेऽस्ति । अतः काव्यादर्श-दशकुमारचरितानन्तिसुन्दरीयेतन्नामधेयाः कृतयो दण्डिन एव सन्ति ।

केचन विद्वांसो दण्डिन उपरि गुणाद्वयस्य प्रभावं पश्यन्ति । तेषां मतेन दण्डी गुणाद्वयरचितबृहद्व्यावर्गितपटनाधार एव दशकुमारचरितं प्रणिनाथ । अस्तु नाम किमपि । दण्डिनो दशकुमारचरितं तस्योत्कृष्टप्रतिभाजवमुच्यैः प्रमाणीकरोति । अत्रि स्वकीयेन प्रतिभारौशलेन कल्पनाचातुर्येण च तद्वचनां तथा कृतवान् यथा तन् लोकप्रियतामासादयत् । कश्चिर्नैजेऽस्मिन् प्रयासे पूर्णं सकलतां प्रयातोऽस्ति ।

दशकुमारचरिताध्ययनेन विदितं सज्जायते यद् दण्डी समाजसपर्याप्तलोकाचार-विचारानुभूतो गुणाद्वयो मेधावी विद्वान् आसीत् । तस्य दशकुमारचरिते विराजमानाभिर्नानाविधाभिरल्लासपरिपूर्णाभि रोमाञ्चकारिणीभिर्घटनाभिस्तस्यानुभवलालित्यप्रतिभाजशक्तिगुणाः स्फुटतयैव प्रकटीक्रियन्ते । रोमाञ्च-लाहस्यस्मयमर्माभिर्घटनाभिः समुल्लसितवाद् दशकुमारचरितस्य अग्राधुनिकाजगतो भिन्नम् । छल-दण्ड हिता-प्रताडनाद्व्यवहारीकानलीकतादिभिस्तद् वस्तुनस्तु मानवलोकोपस्थापन परम् । घटनानां यथार्थत्वे प्रणेताः प्रतिभायाश्चरितार्थत्वं प्रति पृष्टं संलक्ष्यते । मुषया कथानेकाग्रान्तरकथाभिस्तद्ग्रथिना वर्णते । तत्रापहारवर्ममग्नश्चरितमतिनरा हृदयाद्वाक्कं विद्यते । तेन सार्धं तपस्विनो मारीचस्य हृदयविहीनाया गमिकाराम-सञ्जय्या जैनभिन्नोश्चाऽग्रान्तरकथा करिना समुपस्थापितास्ति । न केवलं तच्चरितेन साकमन्यान्वकुमाराणां कथाभिश्च सदापि कतिपयाग्रान्तरकथाः विदुषा छेदकेन प्रभृतीकृताः सन्ति । सर्वत्रापि तासु तासु कथासु तथ्यज्ञादि-घातानरणं दीक्ष्यते । न दण्डिनो लक्ष्यं गीति शिष्टं न च सचेतोऽनहृदयरञ्जनमेव । तस्य नृदेश्यमस्ति स्वसमयसम्वन्धिन्या क्षतान्धा भारतीयसमाजस्य यथार्थचित्रवसुपस्थापनम् । तस्य लेखनी समाजगतान् दोषान् उन्मीलयति ताननापुत्यारम्भपुरतः मल्लिदधाति । सुबन्धोर्वाणस्य च दृष्टिरस्यादर्शमात्रप्रेक्षिणी; परं दण्डिनो दृष्टिर्न तारक्षी । सास्ति यागार्ण्यालोकनशीला । तस्मान् सा समाजस्य सर्वविधानां दोषाणां समुपस्थापनाय विविधानि पात्राणि सङ्कलयन्ती समुपलभ्यते । सा कलानुरागिणी चास्ति परं कलापरकः सोऽगुणस्तस्या उपरि

नैनं स्वच्छन्दं शासनं न कुर्वतेऽपि तु सैनं तं स्वच्छन्द्या शास्ति । अत एव तद्वा-
धायां तद्विधस्थितिं चित्रगणेषु प्रवाहं सर्वतः समुदीक्ष्यते ।

दण्डिकवेर्विशिष्टतेयमस्ति यदसौ सुगन्धुं किञ्च घ्राण इव न दिव्यमस्ती-
रूपयुक्तं । न तस्य क्यावस्तुनि गन्धर्वं विधराप्सरस्ताम्रतारणा वृतास्त्रि । न
तत्र माता-यजनयुद्धचराम्याश्रमत्कारचारता प्रदर्शिता सन्ति । तस्यास्या न दै-
वैऽपि तु पौरवेऽस्ति । पूर्णपीठिकाया वैत्रस्य महत्त्वे दैवे च बले त्रिधातोऽस्ति
दर्शितः, मारवेश्वर शिवप्रसादाह्वय्या वीरारातिनाशननिपुणया गदया मगधे-
श्वर पराभवति, मगधेश्वरश्च श्रुतिवचने विश्वस्य भाविनो निचमूनोर्ल पौक्षयो-
रात्मुव्य दधानं कान्तारं पृथु दिनानि भ्यत्येति, परं नैया हि पूर्णपीठिका दण्डि-
प्रणीतेति प्रोक्तमेवानुपपन्नम् । दण्डिनं प्रणीते क्याभागे तु ईदृशो निदध्याधीना
घटना न खट्वा प्राप्यन्ते । सर्वं तुव हुमारा किञ्च सर्वगण्यया-रवधारातानि
पात्राणि स्वपुरपाथमवलम्ब्यैव क्षत्रम् अयन्ति । नैजाभिप्रेतसाधने ते नूनमुचित-
मनुचितमुपायव्यापलम्बन्ते । परं सर्वं सर्वं प्रदर्शनं कवरमिमनमेव । न केवलं
पुरं पात्राणां चित्रणं तत्र, प्राणवत् कृत्वा विहितं भारी पात्राणि चासुगन्ति
विधाय चित्रितानि सन्ति । गणिका कुलटादिगनितानां, कलहपरगा धूर्तानां,
धूमरतानाञ्च मनुष्याणां चरित्राणि समुपन्यस्य दण्डी इत्यस्या तां योग्यतामु-
पादयितुं प्रयतते रमं यथा पाठकस्तासमयवर्तिनः समाजस्य सर्वं अपि दशा-
समयम् विगोक्त्वितुं प्रभवेत् ।

दण्डी मोक्षतरणस्य घृतमालिखितमभिलपते स तु मध्यमजगंभ्य जीघन
गात्रं पलीपल्लीमुत्तुक्ता निदधाति । अत एव तस्य रचनाव्या चपणरा, दे-प्रसा-
हिका, भ्रष्टास्तपस्विनो, राज्यच्युता राजानो, राजतन्त्रा, वाराहना, कुट्टि-यो,
नमंस्यापारतदायका धूर्ता, दूतो कर्म प्रवीणा मित्राचर्य, मिहिरताभीरा, घृत
म्रीडानिरनाश्रितभ्रष्टा भिन्नव—सर्वविधा एव जना—रष्टु हवया सन्ति ।
गृपाणाभादर्शमयानि चरित्राणि प्रति किञ्च त्रिकाददतिना महर्षिणा दैव्या इत्ये-
मन्तार प्रदर्शनमस्ति दण्डिनोऽभिरुचिर्भनागपि न प्रतीयते । स न भूलोक
स्वस्या विहायस्थितितुमाकाङ्क्षति । तदीया तु दृष्टिं स्वयैव तद्वान्तिर्षा
स्यादृष्टारिषी च विधा । येन्यायो युगपदव परमार्थनामा न निपत्रितुं पारयत्
तदा तेन एको द्वौ वा, त्रियन्ति दिनानि, द्वागर्षी, तथाचरनेन न याऽपि रसाद्
दानि । अरिश्चेद् यत्नेन पुरगयनं वा न जितो भवत् तदा भददण्डादिपरा वापि

नीतिरनुसरणीया । प्रयोक्तव्या च सा । अपहारवर्मप्रियुतादिकानां चरित्राणि
इदमेव तथ्यं सङ्केतयन्ति । एतावदेव न, दण्डिना तु अलौकिकशक्तीनामप्युपयोग
एतादृशानामेव दुष्कर्मणां कृते कृतः । दण्डी गणिकया मारीचं यशस्वं कारयित्वा
तपस्विनां क्षणिकानां साधूनां भिक्षाचराणाञ्च दुर्बलताः समीचीनतया समुप-
न्यस्यति । न स सामानिक-दोष-निगूहणपथे आसीत् । वस्तुनोऽन्यत्रैतद्विधा
वाधाध्वंशप्रियता दुर्लभैव वर्तते ।

दण्डी मारी-हृदयभिक्षाने परामेव पटुतां गाहते । तत्रचमायां क्वापि पति-
वद्धिकाया मृदांसमानसाया नायां जघस्थं चित्रं दृश्यते, क्वापि च पतिप्राणायाः
मृदुलस्वान्तायाः पतिप्रताया मनोरमा धेनःपात्रनगरी दिव्या आभा विभाति ।
'धूमिनी' मारी-हृदयस्य निर्दयताया अस्ति गर्हितः प्रतीते यदि, तदा 'गोमिनी'
पतिप्राणायाः पतिप्रतायाः सुगृहिण्या अत्राता प्रमिता भाति ।

आतां पथानां फौजुरोपादजाश्वयंकारजघटनाग्रितरत्नं तत्राद्भुतरम्य-
प्रभुता सत्तरमागत्रलोक्षते । नाचा-विधानेकशास्त्रविशारदं याद् दण्डित-
स्तस्य रचनायां राजनीतेर्मिशिताच्छ्रुता, कामशास्त्रस्य निगूहानां तत्प्राणां प्रभा,
चौरशास्त्रस्य प्रिचित्रप्रिधिप्रागामुदन्तानां बहुलता दृष्टा भवन्ति । तस्थितिर्दण्डिनो
विचित्रपाण्डित्यपथं प्रकटीकरोति । पञ्चमृन्मीपतीनां क्षुद्रप्रायामुत्तान्युपभुक्ता-
नोऽपि दण्डी वस्तुनो जनतायाः परिरस्ति । यदि मुधियः सप्तगणतकरतिंश्या
भरतशुरो जनताया दर्पविषादी, सुग-दुःखे, आमोद-प्रमोदी, हर्षन-गूर्वने, आचार-
विचारी च ज्ञानं कामपन्ते तदा ते दण्डिनो दशरुमारचरितं परितोलयितुं
सूयन्ते ।

धेष्टस्य वधेः धाम्ये तत्समयपरिनिः संसारस्य तथार्थीयं दत्तं भवतीत्येव-
व्यपत्ते दण्डितः कृष्यां सर्वमैव चरितार्थीभवति । तस्मिन् काले यमात्रस्थाभिरचि-
रनाग्रचूड-मुद्रदर्शनेऽद्वयतः—“माते च महति निगमे नैगमायां ताग्रचूडमुद्र-
कोलादलो मदानासीत् ।” तदा अनेन व्याग्रचर्मनो हतेष्वव्यवहारो भूतमासीदतो
दृष्टे तद्विषयो धीचितोऽभूत्—“असावाचष्ट तत्र व्याग्रचर्मो हतीश्च वित्रीयाय-
यामा, वि ॥ जानामि ।” व्याग्रलेद्व्यनार्थं तदानीं संशानायाः प्रयोगः कृतोऽ-
भवत्—“...तं च कालं संशानालीमुत्तेयूयानिभिः...तं जलतमममम् ।”
तस्मिन् मुनेऽपि जना उन्मत्प्रिया अपालोचयन्त । उन्मत्तेषु कामोन्मत्तः प्रमुक्तो

मत आसीत्—“मदनमहोत्सवाय रसिकमनांसि समुद्रासयन्”; “अभूच्च घोषणा-
श्वः कामोत्सवः ।” द्यूतप्रथा प्रचलितासीद् मृशाम्—“अनुप्रविश्य च द्यूतसभा-
मच्छूर्तैः समगंति ।” वासताम्बूलवीटिकानां नितरां निषेवणमदृश्यत्—“हेमकर-
ण्डकाच्च, वासताम्बूलवीटिकां कर्पूररकुटिकां...निरष्टीयम् ।” क्रीडासु विविधासु च
तदा जनतानुरागोऽवाप्यत्—“तस्मिन् कन्दुकोत्सवे पुनः...समाश्रासितारिम ।”
नृत्य-गीतचित्रादिकलासु प्रेम प्रतिगृहं श्यालोवयत्—“बुद्धिश्च निसर्गपद्वी
कलासु नृत्यगीतादिषु चित्रेषु च काम्यविस्तरेषु ।”

द्विजनो दशकुमारचरितं, साहित्यिकदृष्ट्या, वस्तुत एका परमप्रशंसनीया
रचनास्ति । सा हि रचना-ख्यानककान्यस्योद्बलं निदर्शनमस्ति । तस्याद्या-
नस्य समाणानां पात्राणां चित्रणं शिष्टहास्यसुविलसितमधुरव्यङ्ग्यभुव उपरि
कुशलेन लेखकेन प्रस्तुतीकृतमस्ति । आख्यायस्योक्तं सौन्दर्यं खलु अर्थस्य
विज्ञातया, रसस्य अनोशाभिप्यवत्त्वा, प्रतिपदमयिष्या ललिततया, व्यथहार-
णमया प्रगल्भकालया च भाषया नितरां कमनीयतरतां नीतमस्ति । अतः सुवर्ण-
मिह सत्तीरभं भवत् सखलमपि लोकं परिप्रीणयत् समवाच्यते ।

नानागुण-सुन्दराया रसपारिप्लवायास्तस्या रचनाया इह काश्चन पङ्क्तयो
भिन्न भिन्नफलगताः समुपध्रियन्ते सचेतसा चेतसि नन्दयितुम्—

(क) ‘अग्न्य किं प्रवीमि दीर्घाग्नं नाम जीवन्मरणमेवाह्नानाम्, पित्रोप-
नश्च कुलवधूनाम् । तस्याहमस्मदुदाहरणभूता । मातृप्रसूतोऽपि क्षातिवर्ता
मामघञ्जयैव पश्यति । तेन सुरष्टा मां गुरु । न चेत् त्यजेयमद्यैव निष्प्रयोजनान्
प्राणान् । अविरामाद्य मे रहस्यं नाध्याम्यम्’ इति पादयोः पद्यात् ।

(५० २२६ नि० प्रे०)

(र) विभावरी च स्वभागीत् । अभूच्च मे मनसि ‘किमर्थं स्वप्नः, किं
विप्रलग्नो वा विमिश्रमासुरी देवी वा कापि माया । यद् भावि तद् भवतु ।
मादमिदं तापतो नावशुष्य मोक्षयामि भूमितट्याम् । यावदायुरश्रयायै देवनायै
प्रतिश्रुतिर्भजामि’ इति निश्चितमस्तिरितिष्ठम् । (५० १२४, नि० प्रे०)

यत्र दस्तुनो, दृश्यस्य, स्थितेश्च प्रकरीं विना दीर्घदीर्घवराणि वाक्यानि किं
या अन्तरेण समाभावर्यं न प्रगटीमवित्रं शक्यस्तत्र कविना तद्विध-सौन्दर्यावि-
र्भावनप्रयोजनानुरोधेनैव तदाश्रयश्च कृतः । इत्यतम्—

(ग) एवमनेककरणमधुरं विहरन्ती... स्वासानिलवेगान्दोलितैर्दन्तच्छद-
रश्मिजालैर्ललापश्चैरिव मुखकमलपरिमलग्रहणलोलानलिनरनाडयन्ती... गोमृत्ति-
काप्रचारेषु घनदर्शितरागविभ्रमा विद्युत्कलतामिव विडम्बयन्ती, ... अउपतनोत्पतन-
निर्व्यवस्थमुक्ताहारम्, अङ्कुरितधर्मसलिलदूषितमपोलपत्रभङ्गशोभगाधिकृतश्रवण-
पल्लवानिलम्, आगलितस्तनतटांशुकनियमनव्यापृतैकपाणिपल्लवं च निपसो-
स्थाय निमील्योन्मील्य स्थिरा गराया चैवातिचित्रं पर्यञ्जीकृत राजकन्या ।

(पृ० २०९-२११, नि० प्रे०)

वराहकुमारचरिते कविना व्यावहारिकशैल्यनुगुणान्धेय पदानि चावचितानि
स्मृतिः । कानिचन तु पदान्वेतादृशान्यपि क्षोभन्ते यानि प्रयुज्जानः कश्चित्तेषु व्यव-
हरणीयतानुरूपं बलमपि सञ्चारयति । उपहस्तिका-मलमल्लोद्गमनीयोद्गमन-
किंशाल-कालशेष-मद्गु-पञ्चमीरगोष्ठादिरानि पदानि बहूनि यानि पदानि कविना
प्रयुक्तानि तेषां प्रयोगरूपेभ्यः प्रयोजनं यत् तानि व्यवहारे समागतानि स्युः ।
तत्र—“गृहिण मिषदिताय दारगुणा.”; “ङ्करसाधनं प्रज्ञा”, “इह जगति हि
न निरीहं देहिमं श्रियः संश्रयन्ते”—इत्यादिकाः मूलयोग्ये च—

“.....आगमवीपरहेन स्वरूपना शुभेन वर्तते लोकयात्रा । दिग्धं हि
चक्षुर्भूतभजविष्यसु व्यवहितप्रकृष्टादियु च विषयेषु क्षाम्भं नामाप्रतिहतवृत्तिः ।
तेन हीनः सनोरप्यायतमिहालोलोच्चनयोरन्ध एव जन्तुर्यर्धदर्शनैष्वमाम-
भ्यात्.....” इत्यादिकाः (पृ० २५४, नि० प्रे०) राजनीतिविषयका उपदि-
ष्टाश्च पाठकान् मधुरमुपदिशन्तः समुत्कृष्टमिति ।

दण्डिनो रचना-शैली वस्तुतोऽनुपमा प्रभावशालिनी भोजयित्री च घनं ते
मिनराम् । यापि रचना तेन वृष्टा सा तैस्तैर्भजैर्गुणैः परामेयोरुद्गतामुपेक्षाति ।
काव्यादर्शस्तदीयोऽलङ्कारशास्त्रस्य महात् ग्रन्थः, दशकुमारचरितं गद्यसाधनेषु
अद्भुतं ग्रन्थरत्नम्, किञ्च मर्यादन्तिमुन्दरी, या अपूर्णैव प्राप्यते, च अमिनरामेऽ
सद्व्यवहृदयाभिरामा रचनास्तीति को न सचेता घेति । प्राचीनानामालोचनाना-
मरप कविगुलितोमणेर्दण्डिनो विषये तु सम्मतिरियम्—

“जाने जगति धारमीकी वरितियभिषाऽभवत् ।

करी इति तनो व्यामे कश्यपस्यि दण्डिनि ॥”

(१६)

वेणीसंहारम्

अमरजाणोपयुंपास्तकैर्नौट्यशास्त्र-पाशवारीणैः स्वसिद्धान्तानां प्रतिपादनार्थं
वेभ्यो रूपकेभ्यो हि उदाहरणान्यचीयन्त तेषु वेणीसंहारं नाम नाटकमुल्लेखनाहं-
मस्ति प्रामुख्येण । वेणीसंहारं भट्टनारायणो रचयाम्भूव । आसीत् सः काम्य-
कुञ्ज-(कन्नौज)-वास्तव्यः । न सः स्वरचमायां नैजजीवन-परिचयं स्तोत्रमपि
प्रददायतरतस्य जीवनविषयक उदन्तस्तमोगर्भं पृथु लीयते । बहूनरेश भाविशू-
रस्तं धुर्भित्तजनितामापदं त्रिनिवारयितुं यत्नार्थमात्रुदावेति वेणाञ्जनेनिहासचित्रां
मतम् । यदस्ति च ते यदमी महीपतिः सप्तमेशवीर्यान्ने समजनि । यद्येतररूपधनं
पुत्रं तदा भट्टनारायणस्य स्थितिकाल ईशवीर्यं सप्तमं शतकं सिद्धयति किञ्च
तस्यैष बह्माधिराजस्य वृद्धायायां स्र वसतिञ्जने—इत्येतदप्यनुमिनं भवति । मध्ये
न पृथु निवृत्तिप्रियो राजा 'मृगराजलक्ष्म्ये'त्येतेनोपाधिना स कविकुलमूर्द्धम्यं विगूण-
पाशकार । केचित् कथयन्ति स गुह्यराज्यानेहसि चतुर्थं त्रिप्रीयशतके प्राकुर्यभूव ।
अभ्ये यदस्ति यद् चक्षिरङ्गेभ्यः प्रमाणेभ्यस्तस्य काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिधारान्
चामनात् प्राकृतवत् निष्पद्यतेऽतस्तस्य समयो विषयप्रचतया सप्तमशतक्यती
प्रतीयते । यामनः रत्नीयं ग्रन्थे भट्टनारायणकृताद् वेणीसंहाराट्टकरणमेकमुद्धरम्
प्राप्यते तस्मात् सः अष्टमशतके सञ्जाताद् यामनाधूने प्राचीनतर इति नः
प्रतिभाति ।

यदीदृशं वेणीसंहारस्य कथाग्रन्थानु आधारो महाभारतम् । द्रौपदी-वेणी-बन्ध-
नमभ्यन्धिनी घटना या महाभारते वर्णितारित तामेनादाय नाट्यकारो नाटकं
न्यसीयं प्रणिनाप । परं नाटकीयां सुन्दरतां मञ्जारयितुं स तत्र यथेष्टं परिवर्तन-
नमपि यतार ।

मन्यवस्यार्थप्रकृतीनां प्रणिष्ठापनं नाटके यथास्थानं विधानव्यमिति यद्वाट्य-
शास्त्राभिमतं तस्य फलनं वेणीसंहारे पूर्णतयास्ति सिद्धितम् । सम्बन्धयोजनाया-

कला विधानदृष्ट्या न निर्दोष सिद्धयति । नाटकस्य वेणीसयमनरूपा प्रधान-
घटनात्मानं भीम प्रतिज्ञया सार्धं निवध्नाति । पर नाटककारो न महाभारतस्य
समस्तस्यापि कथावस्तुन समावेशनविषयक लोभं सवरीतु पारयति तस्मात्
सोऽसम्बद्धा अपि घटना सयोजयितुमीदृते । एष तदीयोऽभिनिवेश कथा गतिं
प्रति बाधकं सञ्जात । वीररसप्रधाने रूपके दुर्योधनं आनुमत्यो प्रणयचित्रणनिता-
न्तमनुपयुक्तं वर्तते । काव्यप्रकाशकार साहित्यदर्पणकारशोभी भृशमुपक्रोशन्ती
विश्लोक्येते प्रशंसि ताम् प्रतीय प्रधी डो० कीयोऽपि न सङ्गता मन्यते ।
यै खलु नाटकस्यास्य नायक दुर्योधनं मन्यन्ते ते प्रणयचित्रणस्यास्यैवास्ति
प्रतिपाद्यन्ति । पर सत्यपि नायकत्वेन दुर्योधनेऽङ्गीकृते नैव प्रणयदृश्यमुचितं
प्रतिभाति । न तेन हि कथावस्तुनो गतिं प्रकर्षं वा मीढतामुपैति न च दुर्योध-
नस्यैव चरित्रमुद्दिष्टत्वमासादयति । एवमेव तृतीयाङ्कस्थित कर्णाश्वत्थामोर्वाग्यु-
द्धमतितरा प्रभावपूर्णं सदपि न किमपि नाटकीयं प्रयोजनमुद्दीपयति अतस्तदपि
नापेक्ष्यते । अथ धात्रु हास्यत्यागानेहति भीमकर्तृकं दुःशासनं यद्यचित्रणेन
तत्र च दुःशासनं रक्षणविषयिकायाश्चेष्टाया अश्वत्थाम्नो विरतवस्यालेखनेन न-
भोमस्य महत्तोषचयमुच्छति । अश्वत्थाम्नि दुःशासनं गोपायितुं प्रश्रान्ते सति
यदि भीमस्तदुर शोणितपाने साफल्यमभ्यगमिष्यत् तदा भीमस्य गौरवमव-
र्येत् । पठे भङ्गे चार्वाकराक्षसमवतार्य कथागावर्तयितुं विधीयमानं प्रयासोऽपि
नापेक्ष्यते । तद्वदभायोजनया तु धीरोदात्तनायको युधिष्ठिर उपहासं गमित इव
प्रतीयते । तामरस्या नीतरस्य तस्य तत्कारणिकं चित्रणं न कमपि प्रभावं जन-
यति । तत्परयाभाषिकमेव प्रतिदृश्यते ।

नाटकेऽस्मिन्नाटककारेण महाभारतीयानां बहुलानां घटनानां समुपस्थाप-
नार्थमीहा तु कृतास्ति परं न स तत्सम्बद्धघटनामुक्ता एकस्मिन् सूत्रे प्रोक्तमह-
मत । न यात्राटकीया कथा विकासं भवन्तु धावत् न च धावत् सा धारेव
गतिशीला स्यात् तावन्नाटकं कला न गरिमाणं गन्तुमर्हेत् । नाटकेऽग्रेतद्विधमपि
यैनाष्टयं नोपलभ्यते । नाटककारो वर्णनेन तु कथां निबन्धानं सलक्ष्यते परं स
तत्र (कथायाम्) व्यापारेण गतिं प्रदधानं समप्राप्यते । चतुर्यङ्गे सुन्दरकृत-
रणावनिवर्णनमस्ति तु कत्रित्कलितं परं तत् कथावस्तुनो गतिं स्थपयति ।
अस्ति च तत् विगलितप्रमाणम् । एवमेव आनुमतीकृतं स्वप्नवर्णनमपि न
साधनं विरत्नारमण्येते यावान् स तत्र वीक्षितो भवति । इत्थं वेणीसहारस्य

विभिता घटना दृष्टव्यं तु सन्नि प्रभातवेगम् रसाप्लुता मर्मस्पर्शिन्यत्र परं
समष्टयां ना नाट्यमिति याचमाना नाट्यीयां प्रमविष्णुना मन्दीकुरन्ति ।

नाट्यसारेण कथावस्तुनि कथञ्चिद् कथञ्चिद् भाविनीनां घटनानां सूचनापि
प्रवृत्तादि निष्ठ मोऽपि भवभूतिरिव पतारारुधानरं गण्डश्च प्रसुप्तान् प्राप्यते ।
आगलीयेषु रूपरेषु तद् 'ड्रामेटिकआइरनी' इति व्याख्याते । द्वितीयस्मिन्नष्टे
दुर्घोषो यदैव रजा महिषी भागुमती रजरीषोऽथवाभ्यासमितुं निवेद्यति
तदैव पद्मिनी आगस्य 'अग्रमि'ति शङ्कति । अनेन स्वयिजरेण दूर्घोषो दुर्घोषनोदभङ्ग-
विषयिण्या भाविण्या घटनायां सङ्केतमधियानि । दूर्घोषोऽपि सङ्काप्यमा भव-
मिषेनत्वम्पुष्पुष्मेन सदाश्वेति । सङ्काप्येन भवापदेन मरणा रणकैतनं भवमिष-
यगतं जायते । अथ मर्यादस्य पञ्च उद्दिश्यन्ते—

"राजा—तत्रिमिषमास्मीर्गं कटिभित्तिलान्मप्याग्ने देवो ।

यत —लोलीशुनस्य पञ्चानुलिनीशुशान्तं

उद्दृष्टिद्वारि मम लोपनशान्धस्य ।

अप्यागितुं तव शिरं जघनरपणस्य

दयात्तमेव वरभोह ममोत्पुमस्य ॥

(प्रियेव पद्मसेवेन गमभाग)

विधानाद्यमतेनैतादृशी धोञ्जना 'पताकास्थानकं तृतीय'मस्ति । अन्यत्रापि अहि-
घातनशुद्धादिपदप्रयोगस्थले नाटवकारः कान्तुहलोत्पादनस्य कृते प्रयत्नमानोऽप्य-
स्यते । यस्तुतो नाटवस्य कथावस्तवस्यमेव रचिरं चरं नाटवीया कला न तत्र
ममुधिनां मज्जां श्रयन्ती रज्जोत्तरीभवति ।

नाटवस्यास्य नायको दुर्बोधन इति वैखन, तदपरे भीमो नायक इति,
तदितरे नायको नाटवस्यास्य दुर्बिष्टि इति मन्यन्ते । ये दुर्बोधनं नायकं
मन्यन्ते, तेषां कथनमेतत्—

(क) दुर्बोधनस्य चरित्र-चित्रणे परितर्पणं विनिवृत्तया विधाया नाटक-
कारत्वे (दुर्बोधनम्) चरित्र्येणोच्चैरुत्पापयितुं यत्नमानो हस्यते । इदं ज्ञाप-
यति यत् कवेर्दुर्बोधनस्य नायकवत्प्रभिलपितम् ।

(ग) प्रथममङ्गं शिक्षायागतिषु सङ्गोपपञ्चेषु दुर्बोधनो रङ्गमञ्चे वीक्ष्यते ।
प्रथमेऽङ्केऽपि न रचयार्थरुलापमिति प्रेक्षयागं दृष्टिमावर्जयन् निहोष्यते ।

(ग) दुर्बोधनगता शूरतामयम्मानभाषना च तमस्तद्भाषनता
प्रापयति । अस्ति न उद्धटो भटो विद्यावनीयः मुहूर्त् स्नेहार्द्रं भाता । न न
भीम इव विद्याधनाग्निषः । तर्हीपाणि शीर्षेषानि अश्मदीमां समयेदनां तदर्थं
जागरयन्ति । मानवतायां न्वर्धमान्मदीयान् । नः पराजितोऽपि पित्रेनुर्धमाद्
शरीयान् ।

(घ) नाटवीयं कथावस्तु दुर्बोधनहेतोःतेषातिवरां मनोमोहिनीं तद्वपार्ष-
लचारिणी च ।

नाटवस्य नायको भीम इत्येवमस्ति मन्त्रमेतत्—

“कृष्टा येन शिरोरुहे नृपशुना पाञ्चालराजात्मजा

येनास्थाः परिधानमप्यपहृतं राक्षसं गुरुणां पुरः ।

यस्योरखलशोणितान्नमहं पातुं प्रतिजगतवान्

मोऽयं मद्भुजपञ्जरे निपतितः संरक्षयतां वीरवाः ॥”

अतुल्येऽङ्गे सुन्दरको भीम-पराक्रममुपस्थापयन् प्राप्यते । इत्थं भीमो वेणीसंहारी-
पधावस्तुनो मूलाधार एव सिद्धयति । वेणीसंघमनाण्या घटनैव प्राधान्येन
भीममज्जयते । वेणी संहारहेतोर्भीमस्य—

“मन्त्रामि कैरवक्षतं ममरे न कौपाद् दुःशासनस्य रश्मिं न विगायुस्ततः ।

मज्जूर्णयामि महया न सुयोधनोरु मन्धिं करोतु भयतां नृपतिः पणेन ॥”

इत्येवा प्रतिज्ञैव बीजं प्रतीयते । भीम प्रतिज्ञामेतां पूरयितुमादितोऽन्तर्पर्यन्तं
यत्नशीलः समामाद्यते । तावोपेन तु ज्ञानं भवतीत्यं यत् स आज्ञामवज्ञापयि
त्यप्रतिज्ञा-पूरणाय समुद्यत आसीत् । चेन्नाटकाद् भीमस्य रक्षित्वं पृथक् हृतं
स्यात् तदा तत्राप्रतिषेधेन एव किम् ? नाटकस्य नामापि वस्तुनो भीमस्य
प्राधान्यं साधयति । अतो भीम एव नाटकास्यास्य नायको सन्तस्य ।

एतस्य नाटकरस नायकत्वं हि युधिष्ठिरे समुल्लङ्घनीयेनद् अभिष्टयतां
विचारा इमे—युधिष्ठिरो नायक-गुणान् निदधानि । न महामनसो गरभीरोऽधिक-
स्थानः स्थिरो निगूढाहङ्कारो रटमतीऽस्ति । न सत्यं पातुं कुल-सदासक्त्या क्षान्ति-
प्रतिष्ठापनप्रयोजनेन युद्धाद् दूरीभविष्यं मन्धिञ्च कर्तुं नितान्तमेव प्रयतन् हतवान् ।
क्षान्तिप्रियता तस्मिन्नां सीमा गतासीद् यत् सा न तस्य भ्रातृभ्योऽशोचत । तः
न कदापि मनागप्यत्रिमूर्त्यकारितायां मतिं ययम्भ । नितरामयतन यद् दुर्बोधनो
नैजं दुरभिवेदां परित्यजेत् ; हतेऽपि महति प्रयागे यदा तः (दुर्बोधनः)
शरीरमपि मन्धिं कर्तुं नोद्यत सञ्जालरतदा चापित एव भूया युधिष्ठिरो
युद्धमश्रुपुत्र (आर्षादश्री परममौम्यः परमोदात्तभाव औदार्याददातमानसः ।
रूपकारमन्तर्य यं क्रोधमस्मापुरतो निदधानि तत्र सौम्यता तेजस्विता च दृश्येते
हे अपि विनिश्चेते शोभने—

“यत् सत्यमनभङ्गभीरमेवमा धातेन मन्दीकृतं

यद्विरमर्तुमर्थाहितं क्षम्यता क्षान्ति कुलस्येच्छता ।

मद्भुजपञ्जरेऽभ्युद्यतं नृपमुनाम्भराकर्ष्यै-

मोधरोतिरिदं मद्भुजपञ्जरे योधिष्ठिरं क्षम्यते ॥”

अथोऽपि युधिष्ठिरस्य चमाशीलता इत्याच-ते । तेऽपि विश्वमन्त्रि गद्गुधि-
ष्ठिरस्तेऽपि न द्वेषधिय निदधानि । शास्त्रीनस्यान् सर्वशुभचिन्तनकारिणात्
तस्य, तेऽपि तस्मिन् ध्रुवध्वजे । एतत्तद्वस्तुमधिष्ठय यति दुषाधनमाश्रयन्—
“यान् एव गतेऽपि माप्रार्थनया विघ्नं करोति युधिष्ठिर ? अन्यच्च सर्वमेवापहत
नानुमन्यते ।” युधिष्ठिरस्य आनृपेमास्यनुवर्णीयम् । अस्मिन्त्यानृप-निधनवार्ता-
माश्रयं न स्वयमपि प्राणान् ह्यगु विनया, सज्जायते मगदू । तस्य युद्धजनि
तनय परानयरपकढभोऽनृपाश्च न नाशयन्ते “प्रीततरक्षेद् भगवतादिदम-
स्मिन्” इति भरत पात्रकामिचानकारिणात्, स एव नाट्यस्यास्य नायक इति ।

मादके यादवमुज्ज्वलतर चरित्र नाशयाम्य युधिष्ठिर दक्षिण न तादृश
तन् न न भीमे न च दुर्षोघने दर्नपक्व स्वमयासो भवति तस्मात् स्वयमपि युधि
ष्ठिरस्य नायकावमिष्टमिति प्रतीयते ।

नात्र सन्देहो भट्टनारायणेन पात्राणां चरित्रचित्रणे प्रशस्तनीय साफल्यं
सलब्धमस्ति तच्चित्रितेषु चरित्रेषु न ह्यपि कृत्रिमत्वं दृश्यते । सर्वत्रैव तत्र स्वाभा-
विशेषमुपलभ्यते । अत एव न नाटकमेतच्चरित्रप्रधानेषु नाटकेषु गण्यते ।

यद्यपि रूपके रससृतीयत्वेन मतस्तथापि तत्राभिनेयत्वस्य स्थानं प्रमुक्तम् ।
अतस्तरसर्वमप्यतिशयं सन्तिष्ठते । जेणीसहरनाडमभिनयदृष्ट्या न सफलं नाट-
कम् । न केवलं तत्राभिनयनैपुण्यां कृशत्वमपि तु तत्र कथावस्तुपि गतिशीलं
न वीक्ष्यते । व्यापाराणां च सयोजनमपि न प्रशस्तम् । न तस्य दृश्यकाव्य-
निरूपे शुद्धं सिध्यति । रसपरिपक्वदृष्ट्या तु नाटकमिदमेकं सफलं सुन्दरं
प्रभाजोपादकं नाटकं वर्तते । नाटकेऽत्र प्रधानो रसोऽस्ति वीरः । तस्य रमस्य
प्रगाहं प्रथमाङ्कदेवानविकृष्टया गरया प्रबहन्नभूयते । स रसान्तराणाञ्च
स्रोतास्यात्मनि सज्जिद्धानो नाटकभूभागमाप्लावयन्नन्ते आनन्दे परिणमते ।

वीरभावभावितस्य भीमस्य तु—

- (क) “मध्नामि कौरवशतं समो न कोपाद्
दुःशासनस्य रघिर न पित्रागुरुरसः ।”
(ए) “मन्थायस्तार्णवाग्भ प्लुतपुहरचलन्मन्दरध्यानधीरः,
कोणाघातेषु गर्जन्प्रलयघनपठान्योभ्यसघट्टचण्ड ॥”
(ग) “अन्वोन्वास्फालभिन्नं द्विपरुधिरं यसांभामं मस्तिष्कं पट्टे ।
सग्नानां स्यन्दनानामुपरिकृतं पदन्वासं पित्राग्नपत्नी ॥”

इत्यादिकां पुष्कलां वीरोक्तयस्तु ह्यादित एव श्रुतिगता भवन्त्येव अभ्यपामपि
दुर्योधनाश्रयामप्रभृतीनां वीरपुद्गवानामुक्तयो नितरां वीरभावमुत्साहञ्च रुदय-
सद्वारयन्ति सर्वेषामपि मानवानाम् ।

द्वितीयमिन्द्रैः पार्थस्य जयद्रथं यद्यप्रतिज्ञाया भीतां जयद्रथमातरं दुःशला
साम्प्रयता दुर्योधनेन कृतं स्वयमूर्गनं वीररमस्यातिममोऽऽनिर्दर्शनमस्ति—

“कोदण्डज्यात्रिणाडैरगगितरिपुभिः षड्गोन्मुक्तदंढैः,
क्षिप्तान्योन्यान्तपथैः मितकमज्जनघ्नान्तिमुत्पादयन्नि ।
रेणुप्रमत्तार्थमायां प्रचण्डमिन्तादन्तुगणां चलानां

मायास्तां भानृभिर्मै दिगि दिशि समो कोट्यं गायतन्नि ॥

रापितृनिघनयुक्तं निशम्याध्वान्मनो रुदयं शोकं मन्तसं क्षण्ड्यं प्रति रष्टं किञ्च

तद्विधमनघेरणया प्रेरितः जायते । नदानीं भवति तन्मानस वीरोत्साहवान् ।
ननुस्माद्वाभिव्यञ्जना तिलोक्ततामस्मिन् श्लोके —

‘विमुमुक्षुः सृष्टे उत्पन्नलभास्वरपरशुना
हृत यद्गामेण श्रुतिमुपगतं तत्रमजताम् ।
स्मिन्वाधस्थामा तद्विरिप्रिरामार विषम
न कर्म क्रोधान्धं प्रभवति विधातु रणमुखे ॥’

अर्जुन दूषसेनयोर्मध्ये युद्धं पदं वर्णिनः तदपि वर्तते महोत्साहमञ्जारम् ।
अर्जुनस्य युद्धं कौशलं विलोक्य को न भवत्युत्साहवान् ? यथा नाटके वीररमस्य
परिपाकोऽवलोक्यते तथैव रौद्ररमस्यापि । भीमकुर्याधनयो क्रोधोत्सारास्तु नाटके
भूषणं एव परं रौद्ररमपरिपूर्वमाणा गर्वनाम् यतस्तत आश्चर्यन्ते । अथ-याम्ना
एवस्मिन् यज्जने रौद्रस्य रजादौ शृङ्खलाम् —

“यो यः क्षात्रं विभक्तिं स्वभुजगुरुमद् पाण्डुरीनां चमूना
यो यः पाण्डुराणोत्रे शिशुरधिरक्षया गर्भशय्या गतो वा ।
यो यस्तत्कर्मसाक्षी परति मयि रणे यश्च यश्च प्रतीप
क्रोधान्धस्मस्य तस्य स्वयमपि जगताम-तकस्या-तकोऽहम् ॥”

यद्यपि नाट्यशास्त्रानियमाच्च रङ्गमञ्चे युद्धदृश्यमुपस्थापयितुमस्ति क्षणं परमत्र
नाटके यत्र यत्र समरक्षेत्रं वर्णितं तत्र वीरभयस्य सञ्चारं सर्वथैव दृग्गोचरी-
भवति । दृश्यताम्—

“हृद्भाणुशमशोनिर्दहि कुम्भशहरा यथाहि क्षत्रिदम् ।
अग्निशः न पिबामि शोनिः कलिशशब्दं शमले हुवीभुज ॥”

यद्यपि नाटकस्य प्रधानवीरसत्त्वाज्ञात्वे वीर रौद्र वीरभयस्यानां प्राचुर्यमस्ति
परं तत्र द्वितीयाङ्के शृङ्गाररमोऽपि गत्याघने । भीम निधास्य शृङ्गान्तं श्रुत्वा
प्रीतिं युधिष्ठिरयो हृते करणतिलाप करगरम आस्वाद्यता यानि ।

“आत्मारामा विहितरतयो निर्विकल्पे समाधौ
ज्ञानोद्रेकाद् विधग्निनमोघ्ननय सत्प्रणिष्टा ।
यः वीर्यन्ते कमपि तमस्या ज्योनिना वा परस्तात्
त माटान्धं कथमयमसु वत्तु वचं पुरागम् ॥”

नाटकेऽस्मिन् अनुग्राम-यमसादिशब्दाद्वाराणां प्रयोगस्त्वस्यैव परम् "आत-
मप्रवृत्त्यात्-(२, २)" इत्यादौ विशेषोक्तिं विभाजनयो, "गिरिधरलदीर्घात्
(२, १६)" इत्यादौ कारकदीपनस्य, "किं नो व्याप्तदिशाम्" (२, १७)" इत्यादावुपमारूपनयो, "कुर्वन्वासा दत्तानाम्" (५, ३६)" इत्यादौ गद्योक्ते
सौन्दर्यमेवमेवान्दशान्वेषाश्चालद्वाराणां नाट्यालङ्काराणां च सुगमा ध्वनिना साधु
वर्णितास्ति । अलङ्कारा इष नाटके अनङ्केषा द्गन्धर्मा प्रयोगो दृश्यते । तत्र
दाँदस्येर्ना मागधीप्रभृतिप्राकृतभाषः अपि गन्धक् प्रयुक्ता. प्राप्पन्ते वधनस्य
गारोऽयं नाट्यमेतच्छास्त्ररत्नादृष्टया यद्यपि नोत्तमं परं काव्यरत्नादृष्टवोत्तममन-
पूत्र विदुषा संनारे स्वमानलभते ।

(३७)

रत्नावली

शास्त्रीयपद्धतिमाधिरस्य निश्चितेषु दरयकाशेषेषु मन्त्राजो हर्षोऽर्दनस्य 'रत्नावली' नाम दरयकाश्वमेकं श्रेष्ठं दरयकाश्वमस्ति । तच्छ्रेष्ठतायाः कारणमिदमस्ति यत् तत्र सेवासुदाहरणानां संख्याधिकतमा यन्त्रे यानि नाट्यशास्त्रं कथयन्तं रूपरस्य निशिक्षतायाः प्रदर्शनाय भवेत्तु ।

रत्नावली नाट्यरत्नादृश्यैव नास्तथा अपि तु सा दरयकाश्वरष्टयापि प्रकाशमन्दनीया कृतिरर्तते । नाटिकाशारेण सत्प्रणयने सद्बुधुनं कौशलमभ्युपगामि यैन तत्र शास्त्रीयपद्धतिविवरणं सौन्दर्यं कलात्मकञ्च शृङ्खलं लालित्यमुभयमपि नितरां ममोऽभिरामं भूत्वात्मानमुपस्थापयितुं चमे सञ्जाते स्तः । कुशलरत्नाशारस्य मूढिना मनःप्रीतिकरैरङ्गैः वर्णरालेख्यस्य रूपे नैवमिहोमाभां विरग्नी प्राणान् प्रवाहयति । न कलाकारः शास्त्रीयान् मिथ्यान्तानुपेक्षते । स तेषु रमते । ते च तस्मिन् रमन्ते । कलाकारस्यैतदि निमित्तं यैश्चिदं दमोचरीभवति हर्षः अत एव शास्त्रप्रतिपादिने सम्प्रद्वक्त्रमविधानं स रत्नावल्यां यथाविधि संरक्षन् समवाप्नोते । सुखसम्प्रेदाद्दशस्वनेषु करणमेकादशमङ्गं वर्तते विलोभनञ्च यन्मुप परं रत्नावल्यां प्रथमं करणमङ्कितम् :—“नमस्ते भगवन् कुतुभायुध भमीपद-
र्शनो मे इदानीं त्वं भविष्यसि” इति । ततश्च तत्र विलोभनम् :—

“अरताशास्त्र्यमस्तभासि नमस्तः चारं प्रयाते रवा

वारधानां समये समं नृपजनः सामन्तने मरपतन् ।

मग्नयेन सरोरुह्युतिमुषः पादांस्तवासेविजुं

प्रीत्युत्कर्षकृतो दशामुदयनस्येन्दोरिवोद्रीकते ॥” इति ।

अत्र विलोभनेन सहोद्मेदामिधमपि सन्ध्यङ्गं विभानि । भरति कलाकारः स्वतन्त्रः । तत्र राजमाना रथातन्त्रप्रियता वस्तुतः कलां घञ्चयति प्रसाधयति च ताम् । अस्तराणं हर्षं कलाकारत्वमन्वर्चतां याति ।

अर्थप्रकृतयः, कार्यावस्थाः, सन्ध्यश्च सन्ति वस्तुविज्ञानस्य साधनानि । हर्षो रत्नावल्यां तत्तत्-साधनानि सम्यक् प्रयुज्जाना प्राप्नोते । रत्नावल्याः

कथायस्तुनः प्रधानं ध्येयमस्ति रत्नावल्युदयनयोरुद्वाहः । कविना विष्णुभक्त-
योगान्धरायणस्य—

“ह्रीपादस्यस्मादपि मध्यादपि जलनिर्घेदोऽप्यन्तान् ।

जानीय इति घट्यति विधिरभिमतमभिमुखीभूतः ॥”

इत्येतच्छ्लोकं ध्यात्वा धीजमेवोपस्थापयति कविः । योगान्धरायणस्यैवोक्तिरेवार्-
म्भारम्भां सप्तमश्चरति । धीजाभिधाय अर्धमहृतेः आरम्भावस्थायाश्चान्वयो

“आरम्भेऽस्मिन् स्वामिनो वृद्धिहेतोर्देवेनेत्थं दत्तहस्तायलभ्ये ।

सिद्धेर्भ्रान्तिनांस्ति सर्वं तथापि स्वच्छाचारी भीतं गृह्णामि भर्तुं ॥”

इत्येतच्छ्लोकं ध्यात्वा धीजमेवोपस्थापयति कविः । योगान्धरायणस्यैवोक्तिरेवार्-
म्भारम्भां सप्तमश्चरति । धीजाभिधाय अर्धमहृतेः आरम्भावस्थायाश्चान्वयो
विधीयते सुप्तमन्धिनेव । अथ च सुप्तमन्धारेव धीजस्योद्भव उद्देश्यानां संस्मर-
फलप्रोत्साहनादिकञ्च निरूप्यन्ते । एतेषां मन्त्राणो रत्नावल्याः प्रथमेऽङ्के विद्यन्ते
तस्मात् तत्र सुप्तमन्धिरेव परिष्कुरति ।

“सप्तमयेव सरोरुह्युत्तिमुप यादवस्थानेविभुम् ।”

इत्यादिका धैतालीया गिरामाकर्ण्य सागरिका “कहं अत्रं स्यो राजा उद्भवो जस्य
कहं नातेण दिग्ग” “इत्यादिकं चरमिदधानि तत् तस्मानसे प्रादुर्भूतं प्रेमाभि-
प्यनक्ति कथात्रिकासने च तज्जायते साहाय्यहृत् । कविरिधिमिह अर्धमहृति
विभुमुपधिपति । सागरिकोदयनमालितितु यद् यतते तदेव प्रयत्नाल्या कथा-
वस्थासितं विभुप्रथमयोः संगतिः प्रतिमुखमन्धिरातो विद्यते । रत्नावल्या
द्वितीयाङ्के प्रतिमुखमन्धिरातो विद्यते । रत्नावल्या नाटिकात्त्वाम् तत्र पत्ताराम-
कथाः सन्निवेशो नापेक्ष्यत इत्येतद् विमृश्य न कविना ते प्रदर्शिते । ते विना
शास्त्रीयतापि नापत्तमन्धिरपैति तस्मात् तदनुपस्थापनं न वामपि हानिं जनयति ।
तृतीयाङ्के रत्नावली (सागरिका) वेपं परिषर्त्य राजानं संगन्तुमभितरणोपाय-
मन्त्रयते परं न वर्तते स उपजमी निरापद । वासवदत्ता तमुपायं व्याहन्तुं
सन्नोति । भवति च स उपायो व्याहृतः । राजा यद्यपि तत्रास्मादेव सागरिका-
मराप्नुते परं तदप्राप्तिसमये “ओ एवं णेदं जद्वि अनाला वादाली भविष्यति न
आत्रादि देवीवासवदत्ता” इत्येतदभिधाय त्रिदूषणे हि वामवदत्ताया आगमना-
दाङ्गमप्युत्पादयति इत्येतद्विधायाः स्थितेऽप्यमानत्वात्, तृतीयाङ्कः प्राप्तिवाताभि-
धारम्भां भजते । तथाविधत्वात्, तत्र गर्भसन्धिः समुपनिष्टे । “देवीप्रसादनं
मुखा नान्यमत्रोपायं पश्यामि” “इत्यादिकानि वचनानि फल-प्राप्तिं मन्त्रेण-

यन्ति । वरिणा नियन्ताप्रवयस्यामेव दर्शयितुं हि तद्विषयः प्रथमः समुपन्यसः ।
चतुर्थेऽङ्के हि अग्निवाष्पां यावद् रत्नावल्याः प्राप्तिः सम्प्लूहा प्रज्ञितास्ति परमन्ते
तद्वाप्यनगरो विमिश्रितनिघ्न समुपरधापितः । एतत् सर्वं चतुर्थस्याङ्कस्यापमर्श-
नन्धिमप्यं प्रथयति । तस्मिन्नेव चतुर्थेऽङ्के सिंहलेश्वरस्य सचित्रो वसुभूतिः साग-
रिका निर्गम्य चाभ्यन्यं “सहस्रीयं राजपुन्यः वाघध्व” इति यद् व्याहरति तस्य
तद्वाद्याहरणसिर्दृष्टस्तन्धिः समारब्धः भवति । यौगन्धरायणकृते सर्वरहस्यो-
न्मीलने रत्नावलीं परिमृहीतुमुद्यनमप्रति वाग्यवृत्तात्रिहितेऽभ्यर्चने च फलागतिः
स्तुतयैव दर्शयानां समपेक्षजनरति । अतश्चतुर्थेऽङ्के उपमंहतिरन्ध्रं जुषते ।
पथावस्तुनि चमत्कारमवतारयितुं नाटिकाकारेण पताकारस्थाननामानपि प्रयो-
गोऽस्ति कृतः । धनजयेन अभ्योक्तिरूपं पताकारस्थानक्रमेण च समासोक्तिरूपं
पताकारस्थानक्रमितेतद् द्वयमेव प्रतिपादितम् । वरिणानघोर्ह्योरपि सचित्रैरी
रिहितं हरपनायाम् । “यातोऽरिम पद्मनयने” इत्यादी अभ्योक्तिरूपं पताका-
स्थानकं विश्व “उषामोरुदिको त्रिषाभुररुचम्” इत्यादी समासोक्तिरूपं पताका-
स्थानकं शोभमानं परवन्त्येव भाषुः । इदं सर्वं नाटिकाया अस्याः दार्ढ्यप-
क्षपनुगामिदं बोधयति ।

नाटिकाकारः प्रस्तावनामन्तरं त्रिष्कम्भद्वारेण नाटिकास्थायाः कथायाः पूर्व-
वर्तिनोऽज्ञस्याभासमात्रं प्रदर्शयति । स च अक्षोभ्यम्—“सिंहलेश्वरस्य मुतां रत्नावलीं
यः परिणेष्यति साः चमवर्तिस्वभवाभ्यति” इत्येतज्जयोनिर्विद्वभ्यो कौशाग्र्येश्वरस्यो-
द्यनस्य मन्त्री यौगन्धरायणो रत्नावलीमुद्यनार्थं सिंहलेश्वरं याचते परं सिंहलेश्वर
उद्यनस्य वाग्यवृत्ताराज्ञीवयात् तस्य तां प्रार्थनां प्रत्याक्षति । ततो यौगन्ध-
रायणो “क्षत्राणके ग्रामेऽग्निना वाग्यवृत्ताऽद्वृत” —इत्येतमनृतमुदन्तं त्रितयो-
द्यनस्य कृते सिंहलेश्वराद् रत्नावल्या अधिगमनेऽधिशरद्वृत्तिं साफल्यम् । परं
दैवाद् रत्नावलीयाही पोतोऽर्गवे निमगतिः । फलकेनैवेन सांपात्रिका उद्धरन्ति-
रत्नावलीम् । आनीता च सा यौगन्धरायणस्य सचित्रे भवति । यौगन्धरायणमन्तां
‘सागरिके’त्येतच्चाग्ना प्रख्याप्योद्यनस्यावरोधे देव्याः वासवदत्तायाः सेवायां
नियुनक्ति येनोद्यनः स्वाज्ञाजितस्तां प्रति । रत्नावलीरूपेणेतदज्ञानन्तर-
मारब्धा भवति ।

नाटिकायाः प्रथमेऽङ्के मदनमहोत्सवस्य दर्शनीयं दृश्यं समुपरिपन्नं भवति ।
सागरिका तस्मिन्नेव कमवीये सद्वसरे उद्यन-दर्शनस्य समग्रासेः पुण्यमर्था

बेलामरनुते प्रवृद्धायां दशायाम् । तदुष्टये प्रणय-वीजमुत्था प्रथमोऽङ्को
भार्यवसितः ।

द्वितीयस्मिन्नङ्के उदयन-विरहताप-तप्ता सागरिका स्वमनोविनोदनाय राजान-
मालिन्यन्ती वीक्ष्यते नभसी सुसंगतोदयनविभोगमद्विद्वमानां तामुपचरन्ती
समुपलभ्यते । राज्ञ उदयनस्यापि दृग्-पथे सागरिकाऽऽलिङ्गिततच्चित्रं, यत्र सुगद-
तया सागरिकापि आलिङ्गितासीत्, अवतरति । चित्रं वीक्ष्य नृपः सागरिकाया
मनुरज्यति । सुसद्गतायाः प्रयत्नेन सागरिकोदयनयोः साश्रिभ्यमपि सञ्जायते ।
संयोगवशात् तच्चित्रं वामप्रदत्तादृष्टिगतं भवति । नृपः चित्रं विलोक्ष्य वामवदत्ता
कुप्येदिति विचार्य चित्रां प्रतिपद्यते—इत्येतद्वाचयितुं प्रदूर्य द्वितीयाङ्कोऽपि
संगृह्यतामुपैति ।

सागरिकोदयनयोर्मेलनार्थं सुसद्गता-त्रिदूषरायोजितयोजनाया वामप्रदत्तावगत-
स्यात् सर्वमपि समीहितं वैषम्यं याति । राजा वामप्रदत्तायाः पुरस्ताद् भृशं
जिह्वेति । राजानुनयति तां परं न तस्या रोषो दूरीभवति । यदैवा सर्वापि
स्थितिः सागरिकाश्रुतिमापद्यते तदा सात्यगत्तं कूपते भवति च सा आत्मानं
स्थापादयितुमुद्यता परं भगवदनुकम्पया न सा दुर्घटना भविषुं पारयति ।
वामप्रदत्ताकीप उभापि सागरिका त्रिदूषरयमन्तकौ स्वस्वस्वयो नयति ।
राज्ञो वेदनां चिन्ताश्च धर्मवत्तद्वृत्तीयः समाप्तिमेति ।

राज्ञी वामप्रदत्ता सागरिकां चन्द्रिनीं विधाय निगूहयति च वापि ताम्, अध
च प्रचारयति यत् सा उन्नयिनीं प्रस्थापिता । तदीया रसमाला वस्त्रमपन भृङ्गद्वय
देवा इत्यादिरपेतां ताडनामाकाङ्क्षां ह्यस्यापि सुसंगता तां (रसमालाम्)
त्रिदूषरापैव प्रवृद्धति । त्रिदूषरस्तथा रसमालया राजानं रञ्जयितुमीहते ।
इतो राजानं विजयवर्मा 'रमण्यता मन्त्रिणा कौशलेषु विजयो लब्ध' इत्येतेन
शुभेन वृत्तान्तेन प्रीययति । एतस्मिन्नेवाभ्यस्तान्ते काञ्चनमालाऽऽह्वनः पश्यत एवम्-
जातिरः स्वरीषेन्द्रजालविषयाः कौतुकं दितव्येति । वामप्रदत्तामहितो भूपति-
संदा सर्वाश्रुजनितमानन्दं ग्राहमानो राजमवेनमप्यस्तने स्म तदैव बाह्रस्यो
नाम वच्चुरी यो रत्नावलीमानेभुं सिंहद्वीपं गत आसीत् त्रिज सिंहधरस्य
मन्त्री वसुभूतिर्यो रत्नावल्या सावमागच्छन् योगस्य निमग्नस्यान्वेषायपरा-
हितोऽभूत्, आगमी । तां त्रिदूषरस्य धीवो सागरिकाया रसमालयावद्भृतां
प्रेक्ष्य 'इयन्तु रसमाला रत्नावल्या' प्रतीयते' इति दाद्वेते । वसुभूतिरामप्रदत्ता-

दहनसम्बन्धिघटनोदन्तमारभ्य जलयान-निमग्नता-रक्षाउलीप्राप्तनादिप्रियकरं-सकल-
मपि व्यतिरिक्तं श्रावयति राजानम् । राजापि यदा तत् सर्वं शृण्वन्नासीत् तदैवान्तः-
पुरेऽभिज्ञायाः प्रसरन्त्यो दृष्टा भवन्ति । विलोक्याग्निना दह्यमानमन्त पुरं
यामवदत्ता भीता भवन्ती तत्र चन्दिनीत्वेन स्थिता सागरिकामग्रे पातुं सोद्वेगं नृपं
प्रार्थयते । राजाऽपि तत्क्षणं सागरिकाजीवनरक्षार्थमग्नौ च प्रविशति । यासवदत्ता-
विकृपक-बाभ्रव्य-वसुभूतयश्च महीपमनुषावन्ति । परं सागरिकोद्धारणैव सह
अग्निरपि शाश्वत्यस्त्वस्मात् । वस्तुतः स. अग्निरैन्द्रजालिककौतुक्रमेयासीत् ।
नामीत् परमार्थतोऽग्निः । वसुभूति-बाभ्रव्यौ 'सा सागरिका तु तत्रतो रक्षावश्ये-
ये'ति विज्ञाय नितरां प्रीयेते । तस्मिन्नेवानेहसि धीगन्धरायणाः सर्वमपि
रहस्यमुन्मीलयति । राजा सर्वमपि तन्निशम्य विस्मयं हर्षञ्च विन्दति ।
यासवदत्तायाः कृतेन सविनयेनानुरोधेन च नृपो रक्षावलीं पक्षीत्वेन परिगृहीते-
हृष्येतत् सर्वमपि वस्तुज्ञातं निधाय भरतयाक्येन सह नाटिका भवत्युपसंहृता ।

नि संशय नाटिकाया कथावस्तु नितान्तं सुघटितं सत् पुक्तिपुक्त्या रीत्या
विशालमभ्युपैति । नाटिकाकारेण हर्षेण स्वकीयया निशितया प्रतिभया
मनोभिरामया च कल्पनया तासां ललितललिततराणां घटमानां योजनाश्चि-
विहिता या नैसर्गिकता चमत्कारिता च परिष्वजमानाः कथायां कामपि
रश्मिरा तूर्णं गति सञ्चारयन्ति । सारिकया सागरिका-सुसंगतयोराणापर्य
पुनरावर्तनं यत् कविना कारितं तेन च उद्दयनस्य स्वान्ते सागरिकापरकप्रेमा-
भिर्भावितस्य या प्रभावपेक्षया कान्तभावमोद्गाधिना तत् पुनरावर्तनं सा च
भाषना भग्या नाटिकामतितरा गतिमतीं विधाते । एवमेव नाटिकायां
सागरिकाभिसारसम्बन्धिनी किञ्च तदभिसरणोद्भवविपयिका च या घटना समुह-
रति ते द्वे अपि घटने हर्षस्य हृद्यायाः कल्पनायाः परमसङ्कलनिर्दर्शनत्वेन
विभासेते । ऐन्द्रजालिकपुद्गावना तु आनन्दपूर्णमद्भुतं वातावरणं सृजन्ती
अनिर्वचनीयायामुल्लासवत्यां भासुरायां श्रुमिकयां नाटिकां संवृणुते ।

अस्मिन् नाटिकाया नायक उद्दयनो धीरललितनायकः । तस्य चरित्रे विला-
मिता, प्रेमपरता, कलाप्रियता, प्रणयपरायणता च दृश्यन्ते । प्रकृत्यास्ति स सिद्धः
सुकोमलश्च । परिजनेषु च तस्य महद्दयभापो विद्यते । यद्यपि नाटिकानियमपा-
रतम्यानाटिकाकारेणोद्दयनस्य विलासमुलसितं प्रणयप्रवणमेव रूपं प्राधान्येन
प्रदर्शितं परं सापि घटना नाटिकायां कविना सहृद्वेवितारितं यया तस्य राजनी-

तिनिष्णानाथं त्रिलक्षं च सौम्यमगतं जायते । इदमपि सम्पत्तिं त्रितितं भवति
यन् सः प्रगयलीलानां भवुरमपुरनरासु बेलामु विरहवेदनायामु जगेषु च न
राजशाय्यो भवत्युदामीनः । विजयवर्मणः कोशलविजयवृत्तान्तमाकर्ण्य सः स्म-
रन्तप्रति स्वकीयदादिकथन्यवादान् महर्षिं व्याहरन् कोशलनरेशस्य च श्रुतां
श्रुत्वा—“माधु कोशलपते माधु, मृग्युरपि ते स्थापनीयो यस्य शत्रोऽप्यत्र
पुरस्कारं वर्जयन्ति” इति । तदाज्ञामन्तरेण सागरिकाऽऽनयनाभ्यसमायाद्
र्यागन्धगायनस्य दाक्षिण्यद्वयतां किञ्च ‘वधमयी मामनिवेद्य किञ्चिन् करिष्यतां’ इत्ये-
तत् तद्वचनं श्रुत्वा राजश्रीतिप्रति सन्ततं जागरुकत्वमभिव्यजति ।

यमन्तरिद्रूपरूपश्च चरित्रचित्रणे करिना स्थाप्य गच्छताधिगम्यते ।
नैन तेन पाटयेत् तस्य चरित्रमालिखितं येन त्रिद्रूपकापेक्षिता सर्वेऽपि गुणाः
लौचनगोचरतां गच्छेयुः । नर्मसाधिव्यपटुस्वरहस्य-रचणकुशल-समोक्तिमोदन-
विचक्षण-सुग-दुःखमहेश्वर-दास्यप्रसीप-साक्षिद्रुणाः कुक्ष्येन कलाकरेण
यथोचितेषु स्थेषु अस्मत्समये निधीयन्ते । राज्ञि त्रिद्रूपस्य प्रगाढभक्तिरा-
स्मीयता च पदेते । स भूपमानमप्रमादनाथ धामरक्षताप्रदत्तं निप्रदं मसुरं
महते, भगल-प्रविष्टे सति भूपती सोऽपि तमनुद्वयति । “भोऽत्रि गच्छं गच्छम् ।
मयामि यद्दसुलेग जह् ईदृशो यदावि अग्रेहि विद्वपुगा”, किञ्च “महाधृ-
पगेहिं मोदपदिं धिरस्म दाध कालस्य उदरं मे सुपरिदं किम्”, अपच “भो
पञ्चम न पदे महुभरा नेउरमहं भणुहरति । नेउरमहोनेत्र पयो वेदीर
परिजगत्स” इत्यादिजनदुर्द्वारितराश्वेयस्तरस्योपरिभजितामामनेकेषां गुणानां
संस्तवः स्फुटगया समगच्छते । ‘द्रिपदीगच्छं’ स ‘वर्चसी’ इति निगद्य ॥ रत्रिद्रु-
पस्यै नितरामेव त्रिवर्गं त्रिधाय समुपस्थस्यति ।

रत्नावर्यां सुधायां विभाति । उदयनप्रथममाचार्यारकाळे सञ्ज्ञाना महता
गत्या सुधायां स्वनति—“एवं पेशितं अनिमज्जमेग ण मच्च गोमि पदादो पदं
विगमुम्” । तरयामनिष्ठं पुनीतमेव गोन्द्यं समुत्तरद्वारलोचयते । नृपं दय-
नाथ रक्षते ॥ साश्वतोदिवेगार्थमप्ययमिनः प्रपन्नोऽपि तस्या अनुपममुन्दरतां
प्रगटीकरोति । राज —

“रत्नं दृष्टुमीहता त्रिवनिजाभ्यप्रतिद्व-
धनुर्भिरपि गात्रु साधिवि मुने, ममं व्याहृतम् ॥

क्षिराणि चलितानि विस्मयवशाद् ध्रुव चेत्तमा

विधाय ललना जगत्प्रयत्नामभूताभिमानम् ॥”

इदमेवा तामधिकृत्योक्तिरपि तस्या अलौकिकमौन्द्यं च वेदयति । अस्ति सा कलापारगता सुन्दरी । चित्रकलाया सा नैपुण्यप्रियो निदधाति । तच्चित्रकला प्रक्षयति पुन पुनस्तत्पत्नी सुसगता । राजा तदालिखितचित्र विलोक्य तस्या-मभुरक्त सञ्जायते । परिस्थितिवशात् सा भग्न्यपि राजतनया दासीभेदयनात्-पुरेऽहानि गमयति पुनर्देनोस्तस्या मनो न जातु ग्लानिर्मुञ्चति । ता दशा नीतापि सा स्वपितृकुलमयांदारचायामस्ति साधना । उक्तं पृष्ट्वा सा सुसगतया या पार्श्वनयना भवति । सूर्णा भूयैव सा स्व-गया वशाद्योदयना च सुगपदेन मण्डलीकुरते । तादृश तज्जीवन न तस्यै रोचते जगमपि, परमुदयनगत प्रेम जी-वन धारयितु तां सन्निर्-धमनुरणदि । जसति च सा—“ता परस्मैसगदूमिदपि मे जीविद् पृथक् दमनेन द्वाणि उदुमत सवुत्तम्” । नैजाश्वयाभिमानघालिन्या तस्यामात्म सम्मानभाजना घटीयर्मा भूत्वा सस्फुरति । सा अपमान महमाना न स्वजीवन बोधुकामा । तदभितरगरहस्ये सति ज्ञाते वासवदत्तया सा अपमानाद् उर मृचुरिति विमृश्य छायापाशोनाम्नाम पिपासते । न तस्या प्रेम जीवित्यमतिप्रमते । सुसगता तमेमेवमभिनन्दति—“न कमलाकर वर्ण यिना राजहस्य-यत्राभिरमते” ।

अस्ति वासवदत्ता राज्ञ उदयनस्य प्रधानमहिषी । तस्मिन्पृथगीयमेमहेतो राजोदयन सर्वथा तदधीन एव । न कोऽपि जग एतादृक् यस्मिन् सा राज्ञ प्रेम पारावारे न निष्ठीना प्राप्येत । तज्जीवनमेव तज्जीवन तद्वानुदृश्यमेव तद्व्यासस्तस्माद् राजा न कदापि तस्या प्रमाद्यति । अत्र—

‘त्रिपा मुञ्जश्च शुभ्रममहना जीवितममी ।

प्रकृष्टस्य प्रेम्ण स्तलितमपिपह्य हि भवति ॥”

इत्येतदादिकं नृप वच्च प्रमाणम् । वासवदत्ताया परमोदारहृदयना तस्या मृदयमनस्कता च तदानिवारमेव स्फुटतया प्रमाद्यमुपेति यदा राजप्रासादमभि गृहीत प्राप्य सा तत्पुत्र यन्दिनीत्य नीता सागरिकाम्भ्य पातुमवनीन्द्र प्रार्थयते—
“पुत्रा धनु मय त्रिषिष्ठात् इय त्रिजडेण सज्जमिदा सागरिना विरजदि । ता त परित्ताऽनु अजउत्ता” । परित्रेणु तस्या दाक्षिण्य मर्दवानलोकित भवति । त्रिदूषक निगृह्यत्यपि सा सम्मानपुरस्सर मोचयति ।

भट्टनारायणयोः शैलीव कृत्रिमा । तस्य शैल्या विशिष्टतेयं यत् तत्र चित्रात्मकानां
 ध्वन्यात्मकानाञ्च पदानां प्रयोगोऽभ्युपगतः । मधुरभाषनाभिव्यक्त्यर्थं वैदर्भी
 ह्यपेक्ष्यते । कविना सापि स्वकृतावद्गीकृतास्ति । कवेर्भाषाया वैशिष्ट्यमेतदपि
 वर्तते यत् सत्रालङ्काराः स्वाभाविकतयैव समागताः सन्ति । तत्रोपमोपमेशाप्रती-
 पातिशयोक्तिविभावना-समासोक्त्यादीनामलङ्काराणां धीर्भृशं सञ्चेतसां चेतो
 हरति । शब्दालङ्कारेषु श्लेषोऽपि कवये रोचते । नाटिकायां नाट्यप्रहायाः काव्य-
 कलायाश्चोभयोर्मञ्जुकतया समन्वयः सञ्जातोऽस्ति तस्माद्भरताली सर्वथैवैकाग्र-
 तमा सफला कृतिरिति शम् ।

शूद्रकस्तस्य मृच्छकटिकश्च

संस्कृतसाहित्ये शूद्रकस्य यत्नः सर्वत्र प्रसृतं प्राप्यते । सोमदेवस्य कथामरि-
स्मागरे^१, दण्डिनो दशकुमारचरिते, वाणस्य हर्षचरिते, वादम्बर्या^२ च, शिवदा-
मस्य घेतालपञ्चविंशतिशायी, कल्हणस्य राजतरङ्गिण्यां, स्कन्दपुराणे^३ च
व्यामस्य, मेघादिगोऽस्य वेदविद्गणस्य सिंहोरुपश्वस्य नृपस्य नाम सादरं
कीर्त्यते । अन्ये^४ चानेके स्वस्वरचमामु अनयत्तं चरितं चरितं च चारुतयास्य
चित्रयन्तः प्रेषयन्ते । मृच्छकटिकस्य आमुखे चास्य प्रशस्तिमीषामहे वपम् ।
भूयसां विदुषां गीतामेतदीयां प्रशस्ततामधीत्य चेतः सप्रसन्नमिमं प्राययं प्रयाति
यन्मनमगौ मेदिन्या प्रधितरीनिरुद्धतक्षि-मति-सम्पन्नो विचक्षणमूर्धस्यो
निर्वापतिष्वमगीर्जभूष । सत्यामपि तदीयायां मत्तायां निवादास्पदीभूतायामना-
सादितस्फुटतिहासप्रमागायां, तस्य बुधबहुरुपरिणतयात् नर्तितलोकरमनापुण्य-
रलोकस्याय सोऽवश्यमेव परिमलपि सोभाग्यवत्यनेहति भुपतमिदं स्वगतिगा-
मुलमयाग्यभूयेति निश्चीयते ।

पुलापरालपर्यन्तमपि निश्चयपूर्वकमेतन्माभिधानुं पार्यते यच्छूद्रकः क
भामीन् कस्मिन् काले इमा भारतवर्षमुधरा गीरवगिरेस्त्र्यम्तरे गच्छे समारोपया-
मास । विद्वद्गीरेय^५ श्रीचन्द्रवली^६ पाण्डेय आह यद् वासिष्ठीपुत्रः पुलमाविरेव

^१ तस्माच्च शूद्रकाख्योऽभूद् भूपति प्राग्यविभक्तः ।

(कथासरित्सागरे ११के तरङ्गे, पृ० ४१४)

^२ 'राजा शूद्रको नाम' (वादम्बर्याम्, पृ० ९, नि० प्रे०)

^३ स्कन्दपुराणे, कुमारिकाण्डे ।

(शूद्रकः कश्चिदेषु ३२९० वर्देव्यतीतेषु सम्भव)

^४ (अ) राजसेखर-सङ्केतित-रामिल-सौमिलकृता शूद्रकव्या ।

(आ) भोजकीतिनामधेया पञ्चशिक्षप्रणीता प्राकृतकाव्यरूपा शूद्रकव्या ।

(इ) भोजेनाभिनयमुनेन चानुसृत विशन्तशूद्रकं नाम नाटकम् ।

(ई) काव्यादर्शटीकाया वादिवधेनोक्तिरहितं शूद्रक-नारिकम् ।

^५ श्रीचन्द्रवली पाण्डेयः शूद्रकः, पृ० ३८ ।

शुद्धक आसीत् । डॉ० स्मिथ^१ आन्ध्रप्रदेशसम्भवं सिमुक्मेव शुद्धकं निर्धारयति । प्रो० स्टेनकोनो क्वते यत् २४८तमे ख्रैस्ताब्दे सम्भूतः शिवदत्तारयः तृतीयः एव शुद्धक आसीत् । दशकुमारचरितरचयिता दण्डी एव शुद्धक इति श्रीपिशेलोऽनुमिमीते । काश्चन हस्तलिपयस्तु वदन्ति यच्छालिग्रहनृपतेर्मन्धी एव शुद्धक इत्येतां संज्ञां जुजुषे । स एव, गच्छतानेहसा, प्रतिष्ठानस्य नृपतिर्जने । इत्थं शुद्धकीयव्यक्तित्वमधिकृत्य महान् विवादः ध्रुयते यथा, तथैव तस्य समयजुष्टि-रथापि सन्ति नैका उदाः ।

कविः वरहणः शुद्धकं विक्रमादित्यात् प्राग्भवमङ्गच्छति, परं वरहणाभिमत-
कृतमोक्षं विक्रमादित्य इति न स्पष्टम् । चेदयं स विक्रमादित्यो यो डॉ०
राजश्रीपाण्डेयकृतानुसन्धानानुसारं कालिदासकवेराद्यदाता माल्यगणप्रमुखो
विक्रममंवासरप्रवर्तकस्तदा शुद्धक ईशवीयाऽम्पत्तनकाटात् प्राग्वर्तते सिद्ध्यति ।
यदि डॉ० स्मिथ-विचारोपरि ध्यानं प्रदीयते तदैवदभ्युपगममनुचितं प्रतिभाति
यदसानीशवीयाब्दात् प्राग् गामिन्यां तृतीयस्थां चानाद्यां समभासन् । मार्समेना-
ख्यप्रतीच्यपण्डितप्रणीतभारतेतिहासानुसारं मगधशासकः शिवह्वनामा राज-
मन्त्री १९१तमेशवीयेऽब्दे शुद्धकेन व्यापादित इत्येतेन शुद्धक ईशवीयद्वितीयश-
तकवर्तते यभूयेति ज्ञायते । डॉ० प्लीटो विमृश्यति यच्छत्रकसूनुरीश्वरमेन
आन्धान् पराभूय २४८-४९तमेशवीयाब्दे चेदिमंजरसरं प्राचीकृतत् इत्येतेन-
तवीया विद्यमानता तृतीयशतक्यायिनी निष्पद्यते । रुन्दपुराणोक्तं यदि अद्या
निधीयते तदाः सः सदस्यैस्तमेशवीयाब्दादूर्ध्ववर्षेभ्यः तर्किन्तो जायते यतो हि
पुराणानां^२ स्थानोपरिनिर्दिष्टेनतीयं शतकं याज्येव सम्यग्यते । अयमित्सुन्दरी-
पद्यायां वर्णितस्य शिवस्यातिमहीपस्य समयेऽयमजनीति केपाञ्चन कोनित्वाना
मतमिभमेव एकाशीतितमे ख्रैस्ताब्दाभ्यर्णोऽजनिष्टेति प्रमाणीभवति । (परं पुराणो-
क्ततिथिमाह्वय ए शिवस्तते. कालः ख्रैस्ताब्दप्राग्बर्तिनि चतुर्थे पञ्चमे वा शतके
निर्णयते) श्रीजैरामीमहाभागस्तु प्राह यत् स ख्रैस्तचतुर्थशतकात् प्राप्ततनः ।

^१ स्टेनकोनो : इण्डियन ड्रामा पृ० ५७ ।

^२ ए० ए० मेनडान्टः, ए हिस्ट्री ऑफ स० लि० पृ० ३९१ ।

^३ हिन्दो विश्वभारतो, पृ० २८९९ ।

^४ टी हिस्ट्री एण्ड कल्चर ऑफ दी इण्डियन पीपुल, सं० ३, पृ० १५,
पृ० २९८ ।

मृच्छवटिकस्य सामाजिकया स्थितेरपरि र्दष्टिं निदधानो डॉ० भोलाशङ्करव्यास आचष्टे^१ यत् तथाग्रिधावस्या भारते गुप्तशासनानन्तरं राष्ट्रता । तस्मान्मृच्छवटि-
कज्ञानं सूक्तं ईशवीर्यस्य पञ्चमस्य शतकस्योत्तरार्द्धे वा पष्ठस्य शतकस्य प्रार-
म्भेऽनूदिति । श्रीनानाम् पृ० ५० महुन्दाले महाभागानां लेखेऽपि विचार-
प्रवृत्तीकृतो यत् सामान्यतस्तदीया स्थितिः कालिदासात् पूर्ववर्तिनीतिः ।^२

शूद्रको मृच्छवटिके नवमेऽङ्के^३ वृद्धस्पतेर्महलनिरोधिरमवीर्यात् परं पराह-
मिहिराणां योऽग्रं योऽग्रं मित्रं च प्रतिपादितम् । वृद्धजानकादयमप्यते यत् साक्षा
भावात् वराहमिहिरात् पूर्वमनन्तं । एषा त्रिवृत्तिः शूद्रस्य वराहमिहिरात्
पूर्ववर्तिन्यमभिव्यनक्ति । वराहमिहिरौ गुप्तशते^४ राज्ञात् । तेनैवमेवायातं
यच्छूद्रको गुप्तशामवोदयात् प्रामेवेशरीये द्वितीये किं वा तृतीयदिग्भुक्तं
प्रादुर्भूतम् । आचार्यवल्लभोपाध्यायस्य^५ विचारोऽपि यत् तस्य स्थितिरीशवीर्यात्
पञ्चमाश्रितराज कदापि पञ्चाद्वर्तिनीतिः ।

मृच्छवटिके वर्णिता सामाजिकानुस्थापनीय, तत्र प्रयुक्ता विविधा प्राकृत-
भाषा शौरसेनी मागधी शाकरी चाण्डाली प्राच्यार्यन्तिशक्तिरा अथलोकाश्च, तत्र
च समागतानि 'जागव प्रावारं कृपापण सुवर्णादीनि' एवानि समजाप्य, यस्त-
सेनाया भवनविशिष्टताम्, अधिकरणस्थितिं, आरक्षणस्य मार्थनाहकतादिकं च
सम्प्रेष्य शूद्रकस्य वा मृच्छवटिकस्य पुरातनतरता नि मन्विष्यतया सिद्धयति ।
गुप्तशालात् प्राक् त्रिज्ज मौर्यसाम्राज्यपतनानन्तरं भारतस्य राजनीतिरपी स्थितिर्न^६
भोपानहाघटतेत्यत्र भारतीयेतिहाम् साधी । प्रायेण २५० वर्षाणि यावद्
राजसक्तिः शक्येन इगालोच्यते । शासनानां यावद्वयेन, केन्द्रीयराज्येण भावाद् वा
चीर्यात् सर्वत्र राजसङ्घातमेव प्राप्तवत् । मृच्छवटिके एवविधाया स्थिते

^१ सस्कृतकविदर्शन, पृ० २८४ ।

डी हिस्ट्री एण्ड कल्चर ऑफ़ डी इण्डियन पीपुल, ख० २, परि० १६,
पृ० २६४ ।

^२ 'अज्ञारकविकटस्य प्रदीपस्य वृद्धस्पतेः' । (मृच्छ०, ९, ३३)

^३ डी हिस्ट्री एण्ड कल्चर ऑफ़ डी इण्डियन पीपुल, ख० ३, परि० १६,
पृ० ३२१ ।

^४ सस्कृतमुकविसमोक्षा, पृ० १५९ ।

^५ छुनिया भारतीयसम्भवा तथा संस्कृति का विकास, पृ० २०५ ।

स्पष्टमेव दर्शनमाप्न्यते । अतो त्रिधातोऽयं भवति यत् शुद्धकः सातवाहनयुगे—
ईसवीयद्वितीयसप्ततकस्याहोस्वित् तृतीयस्यान्तराले सम्प्रभूय ।

सृष्ट्युद्भूतिकस्य कर्तृत्वमधिकृत्यापि तर्काः श्रूयन्तेऽनेके । विदुषां मध्ये
यद्यो सृष्ट्युद्भूतिकं शुद्धकर्तृत्वमप्युपपत्तु नोद्युष्म दृश्यन्ते । श्री डॉ० पिरोलो^१
नाम प्रचीः सृष्ट्युद्भूतिकस्य कर्ता दण्डीति मन्यते । श्री डॉ० सिलवां लेवी^२ च
सृष्ट्युद्भूतिकं न शुद्धकस्य कृतिं मन्यते । तन्मतेन कश्चिदन्य एव कविः शुद्धकनाम्ना
तत्प्रकरणं प्रथयामास । श्री डॉ० कीयोऽपि^३ सृष्ट्युद्भूतिकं शुद्धक-प्रणीतं नावग-
च्छति । तद्विचारानुसारं कश्चित् कविर्भासकृते चार्दत्तनाटके गार्ग्यकविद्वीहक्या
समावेश्य निरर्थं च तन्सृष्ट्युद्भूतिकनाम्ना व्यापयामास । तदेवं सृष्ट्युद्भूतिकस्य
कर्तारि नानाविधादाः श्रूयन्ते ।

यत्तु पूर्वमुक्तं तिस्रः शुद्धको, वा शिष्यदत्तः शुद्धको, वा पुलमाथी शुद्धक-
इत्यादि-तद् यदि सत्यत्वेन सम्भाव्यमस्ति तदा लोकवाद-परम्परात्, समागता
जनश्रुतिः अपि—अत्रिनथो भगितुं शक्य । पीराणिस्माक्यनमवि कमप्याधारमे-
वादाय समुत्थितं प्रचलितं च जायते । परकीयसाहित्यान्तर्हिःणः साहित्यं
संहर्तुं शक्नुमिति यद् वा कश्चिज्जनः कस्याञ्चन साहित्यमागम्यमान्यत् त्रिमपि
अप्यार्थं तत्र प्रभवत्यन्तर्भावयितुं परं कोऽपि कस्यचन देशस्य जनताया मध्ये
प्रचलितां दृष्टव्यां संस्रियितुं समूलं न कदापि दाक्षेति-दृश्येतस्मात् कारणादथ च
धरेयं विशाला कालज्ञानस्तत्तस्मात् कस्मिन्नपि काले क्वापि विपुल त्रिधा-गुण-
बल-भाज समरस्यतनिनो वेदविद्वरेण्यस्य तपोधनस्य शुद्धकस्य भूपतेः तस्मिन्पत्ति-
रपि सम्भवा । तेषु तेषु ग्रन्थेषु तस्य चर्चा वा कृतावाप्यते न सा सर्वथैवालीकैव
सम्भवा । परमेतेनेदं न वेद्यं यद् ये सज्जनास्तत्र तत्र जने शुद्धकत्वं तर्जयन्ति तेषां
तर्जणं प्रत्याख्यायते । भारतीयं पुरातनतरं यत् साहित्यमिदानीमुपलभ्यते तत्र
मूलं कालप्रभावात् प्रजलात् स्वरीये शुद्धे रूपेऽन्वितं यदास्मान् स्थापयितुं न
शक्नामः अतो निश्चयचतया त्रिमपि द्रष्टव्यं । प्रमाणमन्तरेण न यत्तु शक्यते ।
तस्मात्सृष्ट्युद्भूतिकस्य कर्ता शुद्धक एव प्रतीयते । यदाहिवामनाचार्यो गैजराध्या-

^१ मेकडानल : ए हिस्ट्री ऑफ सस्कृत लि० पृ० ३६१ ।

^२ लीयिदेटर इण्डियन, १८९०, पेरिस ।

^३ डॉ० कीय - संस्कृतज्ञाना, पृ० १२८-१२९ ।

लङ्कारवृत्तौ मृच्छकटिकस्य श्लोद्वयमुद्धृत्य शूद्रकमेवोक्तस्य रूपस्य प्रणेतृ-
त्वेनादोषरोति; यदा हि—

“शूद्रवेणासकृजित्वा स्वेच्छया मङ्गधारया ।

जगद् भूयोऽप्यवष्टभं दाचा स्वचरितार्थया ॥”

हापेमेन श्लोकेन कण्ठी शूद्रकमुपजीणयन् प्राप्यते तदा सम्भावनेषा दृढयमुपैति
यदृष्टक इत्येतत्तामधारयिता व्यक्तिविशेषोऽपरव्यभक्तः । स मृच्छकटिकं नाम
रूपकं चारुदत्तं नाम भावकृतं रूपरमाश्रित्य आर्द्धक-पालनादिवृत्तेन संवर्ध-
प्राणीषीत् । चारुदत्तस्य चरित्रं सम्भवतः शूद्रकमतिविरामप्रीणादतः स तस्य
कलेजरं संवर्धयामास विद्व चारुदत्तस्योद्धारं पापनमहनीयं च चरित्रमुद्धीयामास
च समनूतुषत् ।

काव्य-प्रतिभाया दृष्ट्या कामं शूद्रक उद्यमेषु कविषु नान्तर्भूतो भवेत् परं
तत्र काव्य-प्रतिभावव्यमेव विलक्षणः । अन्यथा तत्तत्स्थले सः सः रसः कथं हि
आश्वासनात् भवितुमर्हेत् । मृच्छकटिकस्य लोद्वयितायाः प्रमुखं कारणं तस्य
नानारसपेशलत्वमपि । प्रस्तावनायामेव ब्रह्म हास्यरसस्य पुत्रमनुभवति ।
शूद्रारसस्तु तस्य प्रधानो रसोऽस्त्येव । प्रथमाङ्कस्य चतुर्थोद् दृश्यार्थं तदुदयच्छ-
दभिरामा दम्नोचरीभवति । पञ्चमाङ्कस्य चतुर्थे दृश्ये सम्भोगशृङ्गारः कृष्णनया-
स्थाद्यते मचेतोभिः—

पुनैः पिष्टमालवर्णरतिभैरालिप्तमम्भोधरैः

संयजैरपजीजितं सुरभिभिः क्षीतैः प्रदोषानिलैः ।

पृष्ठाभ्मादममतामप्रणयिनी स्वच्छन्दमभ्यासता

रक्षा नान्तमित्राभ्यर्चं प्रियतमा त्रिस्तुत् समालिङ्गति ॥ ५।४९

अपूर्वोऽपि हरिः चतुर्थे निद्रूपको रत्नारली घग्गन्तयेनायाः समर्पयति यदा, तदाभी-
मद्भुत-हास्ययोः सद्भावो युगपदेव क्रियत् सुखं न सञ्चारयति सद्दय-द्वये ।
नयमेऽपि—

“मग्रेय भोः ! किमिदमप्य ममोपपातो

हा प्राळगि ! द्विजकुले प्रिमलं प्रसूता ।

हा रोदमेन ! नदि परयसि मे त्रिपति

मिध्दं न नन्दि परम्यसनेन निरयम् ॥” ५।२९

इत्यादाय च दशमेऽङ्के—

उत्तिष्ठ मो. ! पतित-सावुजनानुक्कम्पिन्

निष्कारणोपगतवान्धय ! धर्मशील ! ।

यत्नं कृतोऽपि सुमहान् मम मोक्षणाय

दैवं न संवदति किं न कृतं त्वयाद्य ॥ १०३१

रोह०—अहो चाण्डाल ! मं मारेध, सुब्रह्म आलुर्कं । * किं मणु गदेण कादम्बं ? इत्यादिषु च करणरमसागर उपचैदत्तरलीभयम् केन न हरयते ? कस्य न हृदयं शोरेनाप्रापितं सजायते, को न प्रवृत्तं युतो भवति । अष्टमेऽङ्के—
‘चिद्ध ए बुद्धशमणया ! चिद्ध’ इत्यादीनि पावयानि भयमुत्पादयन्ति, “अज्ज पि दे हिज्जजगं तुमं च दामं कजेय मोडेमि” इत्यादिपावयानि च बीभर्तं जमयन्ति केन नावुभूयन्ते ? निश्च चतुर्थेऽङ्के—“तुसा उज का ? कुहपावारन-पाडका उजान्ह-बुभलणिकिरत्त-तेह-चिकणेहि पावेहि उच्चावणे उरिद्धा पिट्ठवि”
“.....”अहो ! मे अपचित्ताहणीय पौहविरयारो । ता कि एदं पथेमिज महावेवं धिज हुवारसीहाइध घरे जिम्मिदा ?” इत्यादीनि विदूषकाचार्याणि भूतं दृष्ट्वा हास्यान्मन्दं सञ्चारयन्ति सञ्जनान् नितरां रञ्जयन्ति । शत्रुवार्थकयौरेनिभ्यः परचित् क्वचिद् वीररसस्यामा सम्यग् वर्णनीं प्रतिरुचिता भवति । चिन्ता-निर्वेदश्लानिप्रभृतितत्त्वज्ञारिभावा यथापसरं रमिकेभ्यः इति मेवा समर्पयन्तः समन्वयन्ते । एतेन विवेचनेन शृङ्गारस्य कतिप्रतिमाशयं साधु विदितं जायते । गद्गोपादेतरमाद् गुणात् तस्य रचनायां कमनीयमेव सम्यग्जरत्नं प्रचुरति ।

अपिर्दपि वर्णयति तस्य दृश्यं समक्षे साकारं भवत् समुपनिष्टं । यदागौ—

“वारिद्र्यान् पुष्परम बान्धवजगो वारधं न मन्तिष्टे

सुधिष्ठा विमुर्ताभवन्ति मुहुर एवारीभन्त्यापदः ।

मत्तं दाममुपैति शीतशनिः कान्ति परिग्लायते

पापं धर्मं च यत् परैरपि कृतं तत्तस्य मन्त्रायने ॥” ११३६

इत्यादिना द्वाविधं,

“चिन्तामय निज्जन मन्त्र-मन्त्रिणं दृष्टोर्मिदृशजुलं

पथंन भित्त-पार-नम मरुतं नागावहिम्नाधयम् ।

मानाशान्क-मह-परिगिरं कथयन्-मर्षावयम्

मतिवृत्ततत्त राज-करणं द्विगं समुद्रायने ॥” ९, १४

इत्यादिना राजाचिररणे,—

“महावानाभ्यातैर्महिष्कुलनीलैर्जलधरै-

श्चलैर्त्रिलुपचैर्जलधिभिरिवान्त प्रचक्षितै ।

इयं गन्धोदमा नरहरितक्षणाद्भ्रुवती

घरा धारापातैर्मणिमयशरैर्मिलत इव ॥” ५, २२

इत्यादिना च येषां वर्णयितुमुपक्रमते नदा तत्तद्बस्तुनो हरयं पाटनस्तत्रभूति-
प्रीतिमाश्वादयन् परयति ।

यन्मृच्छकटिकमूलमो कोटिं नयति तदस्ति तस्य कथायस्तु । तदीया कथा-
तिनरामेन प्रस्तुता घटनाचक्रेण पूर्यमाणास्ति । अत एव प्रदर्शयितुं निनरा
लोकप्रियतामुपेतमस्ति । रूपरस्यास्य प्रशंसनीया विविधतेयमपि विभातिनमा
यत् तत् स्वसमयप्रतिनो देशस्याउत्थोपरि सम्यक् प्रकाशं विपति । तद्वत्लेख्य
ज्ञायत इदं यत् सत्त्वानीन्तनेऽपि युगे समाजे ब्राह्मणानां महत् सम्मानमासीत् ।
‘विद्याविशेषालङ्कृतः किं कोऽपि ब्राह्मणः वाग्यते,’ ‘पूजनीयो मे ब्राह्मणजनः’
इत्यादिपंक्तिभिर्ब्राह्मणानां विद्यावत्तमथ च तेषां समाजे प्राप्तप्रतिष्ठं ज्ञातं
जायते । परं ते मानादुर्ध्वसनेऽपि मिलीना अदरयन्त-इत्यत्र प्रमाणं क्षणित-
क्षोऽस्ति । तेऽप्ययनाभ्यापनादि रजस्रं विहाय व्यापारादिभ्यस्त्याजन्ति स्मेत्यत्र
तु चारुत्त पृथ निदर्शनम् । स सार्धशत आत्मादिति रूपकृता लिखत एव ।
आमिरादस्तदा प्रचण्डतर आत्मादिति ‘अरे ! तुमं पि वो’ ? ‘अरे का मह
जादी ?’ इत्यादिवाणि वाक्यानि स्पष्टमेव तथ्यमिदं निदर्शयति । नगरं तत्तद्-
पुत्रिजादिना दृश्यत् दृग् वस्तनय आसत् । द्वितीयाङ्के चारुत्तस्य संस्तवं
मद्भानं संरक्षकं वययति—‘स ग्लु श्रेष्ठिचक्षरे प्रविद्यमानि । नगराणि राजमार्गं
सुशोभिताभ्यवालीक्यन्त । रक्षिणामपि व्यवस्थामीत् । यरं रात्री दीपस्तम्भानां
सम्यक् प्रदर्शो नाजायत अतो राजमार्गं अपि अन्धकारान्ता अदरयन्त ।
तमनि-जिह्वेडादिना भ्रमन्त समस्तभ्यन्त । रात्री मार्गेऽन्यमापन्नकनारीत्’ ।
यथापथे निर्मयं जना बलहायन्तो मियः प्रताप्यन्तः प्रायेणावाप्यन्त । यानार्थं
सुप्रशस्तिकारवादिना^१ प्रायुज्यन्त । धनयन्तो वाहनस्तेन गजानपि^२ प्रायुज्जा ।

^१ प्रयमोऽङ्कः ।

^२ ‘पवहण चिट्ठति’ अ० ६ ।

^३ यत्र याए गन्धयर्थ-अ०-२ ।

पत्नीत्वेन सरणी स्त्री पर्यगृह्यन्त परममरणाया ग्रहणमपि प्रतिपिद्धं नामीत् ।
 ब्राह्मणाः कस्यापि वर्णस्य नारीं परिगृह्णन्तश्च अदृश्यन्त । सतीप्रयाया^१ अपि
 प्रचार आसीत् । समाज्रे धूतस्य प्रचलनं, दास-प्रथा चेश्यापरता च अदृश्यन्त ।
 'धूत' हि नाम पुरुषस्य असिंहासनं राज्यम्^२; 'सुवृत्त, अदासो भवतु'; 'दरिद्र-
 पुरुषमकान्तमनाः खलु गणिका लोके अवचनीया भवती'त्यादीनि वचानि स्युः
 प्रमाणम् । सरिमन् काले कलानामवस्थासुचितासीत् । जनानां गङ्गीते महती
 रुचिरवाप्यत—

तं तस्य रजरसंक्रमं मृदुगिरः शिलपञ्च तन्त्री-स्वनं,
 घर्णानामपि मूर्च्छनान्तरगत तारं विरामे मृदुम् ।
 हृष्टासंयमिनां पुनश्च ललितं रागाद्विरुद्धारितं
 यत्सत्यं विरसेऽपि गीतसमये गच्छामि शृण्वन्ति ॥ ३, ५ ॥

चित्रकलायाश्च सर्वत्र प्रचार आसीत्—“चित्रफलक-रिसणदिही मद्रणिआण”
 (अ०-४) प्रतिमा-निर्माणकलायामपि जना दृष्टा आसन् (अ० २), देवस्या-
 र्थिकावस्था नितरामेष वरमासीत् । तिस्रस्तदा सुवर्गवटितक्रीडनकैरक्रीडन्—
 हृत्सरिमन् त्रिपयऽपि महेनो लभ्यते । वैदिग्धर्मस्य धौद्धर्मस्य चोभयस्य
 प्रचार आसीत्—“यातां पलि, सपदि मद्गृहवेदलीनाम्”—अ० १ ; ‘क्षत्र-
 क्षमणके दांभुत्तेति अ, २ । रूपकस्याध्ययनेन स्फुटतयैव तस्मिन् काले
 राजनीतिरूपे दृष्टा बोधनीयतां गतामीदिति ज्ञायते । देशो लघु-लघुरागेषु
 विभक्त आसीत् । दासन-प्रारब्धोऽतिश्रुयोऽज्ञाप्यत । अपराधिनोऽतिरुदोरतया-
 दृष्टवन्त च ।

संस्कृतदर्पणेषु वस्तुतो, मृच्छकटिकम्-वद्भुतमनुपमञ्च रूपम् । तत्र
रूपरङ्गरेणानिधेदाय्येन मेमकथा राजनीतिरुघटनाभिः सह निवस्य गीताभिः ।
संस्कृतसाहित्ये चरित्र चित्रप्रधानेषु रूपे-न्यूनतमं रूपकमिदम् । तत्र सर्वत्रिधा-
नामपि पात्राणां स्थितिवेशः कृतो रूपरङ्गरेण तस्मात् तत्र समाजस्य यथार्थं सतीर्थं
च चित्रं दृग्गतं नञ्जायते । तत्र जीवन-घटनानां च विविधानां समुपस्थितरात्
तद्वाचन-रूपे निगन्तमेवोपयुक्तं धर्तते । प्रवरणस्यात्यैरैवोऽङ्कः ररव-
विनिष्ठतां निरुपाति । नास्त्येकोऽप्यङ्कः पृताह्क् यो न स्यात् वैलक्षण्यमाह् ।

कचिद् द्यूतकरस्य सभाहकस्य वर्णनं दर्शकं मनो रञ्जयति । कचिद् बाह्या
चौर शविलक सप्रणयिन्या कारणेन सन्धिमनुतिष्ठति । कचिद् प्रवहणानां
विपर्ययो भवति कचिद्बुद्धाने वयन्तसेनाया व्यापादनाय कृग्रन शस्त्र आचरति ।
कचिदधिकरणस्य हरयमस्ति तु कचिद् वधस्थलस्य । यथैकत पति भनि ।
करुणा, गुणेषु आसक्ति, उदारता च इति दिव्याभाभा त्रिर-रयो योचयन्ते तद्वक्तु
कचिद् दम्भ क्रीडयं मौरवादिविषयिण्यासामिन्नाया घोर तम प्रमृत्त दृश्यते ।

मृच्छकटिके नयनया भावा, रमणीया उपमा, सरस्वाथ करपना प्रतिपद्
मशय्यते । भाषा तत्र सरला प्रवाहमयी च विद्यते । अस्ति सा पूर्णतया कथा
वस्तुशुगुणा । तस्या कालिदासस्य चारुता भवभूतेश्चोदात्तता न, न च नीलनख
महता सत्यानामपि चित्रग पर भाषायां मार्मिक चित्रग यादृश तत्र चरति
तादृशमन्यत्र न ।

चरित्रचित्रणेषु शूद्रकस्य प्रतिभाऽप्रतिभा । तस्य रचनायां सर्वांग्यपि
पात्राणि दर्शनस्य मानसपङ्के नैव प्रभाजं स्थापयति । न स्वयंसास्तेष्वङ्गनम
मपि विस्मर्तुं क्षमोति । येनापि गुणानुरागिणी उदारस्वभावा शरणागतशम्भु
दयामयमानसा उपशररता नानाकलासु कुशला अनाविश्वचरिता लोकोत्तर-
एतद्व्यवहारी पसन्तसेना सकृदपि दृष्टा म कदेव सम्भूय यत् सा रमनोमन्दिरे
प्रतिष्ठाप्य नामान घन्य मन्यत ।

स चादत्त कस्य न प्रिय स्यात् य सदाचारस्य परमोऽङ्ग ए निदर्शनमा-
सीन् यो चाश्चरानां प्रगयैर्दरिद्रीकृत , यन त्रिभञ्जैर्न कोऽपि विमानित , येन
श्चरिन्नेग धरेय गरिमाग नीता , य शयशोविनाशमेव मृत्यु मेने , य हि
जगदेवमुपरलोकेयाद्यकार—

दीमाना वरुणरुच सगुगफलनन सज्जनाना कुटुम्बो
आदर्शं सिद्धिताना मुचरितनिष्प सीलपरागमुद्र ।
स्वयर्ता नावमता पुरषगुगनिर्विद्विधोदारसरो
द्वेक रगाथ म नीलपयिरगुगनया चोद्भूतमनीय चान्ये ॥११४८॥

अहह, मुहदेवनागस्य मन्त्रेवरय—

(क) ' किं अण्ण, तद्धि मनुअ मेगहिरसदि । गिअग्गीअहु गगिआत्तप
सत्तादोति ' । १० २५३, (चौगम्या प्र०)

(रा) “भण भण ममाग्रतः, य इदानीं मम प्रियवयस्य” इत्युभयौ माधरी-
एनामप्याह्वयं कुसुमावचयं च करोति” “य कथमीदृशमनार्थमुभयलोचनिरन्त्रं
करोति” मन्त्रं ते शतवर्णं दरोमि । पृ० ५०४ ;

(ग) “सुखं ध्येदं” “ता यस्मिन्निदं दारजं” “पिअअस्सं अगुगमित्थं” ।
पृ० ५५५

* इत्यादीनि वचनानि स्मारं स्मारं को न मानो भवति चिरं विस्मृतमस्म-
त्स्वापारः । वस्तुतः स्मार-वार्तिक-संवाह-स्थावर-चन्दन-कार्य-भूतविकानां
संस्मरणमपि पात्राणां चरित्रस्य चित्रणे कथिता स्वप्रतिभाया आश्चर्यकरं कौशल-
माकृतम् । मानवस्थाप्यश्रुत्यान्तरार्थं दोषस्तु सम्भव एव । अत एव कापि
चरित्र-चित्रणे मजाता कापि न्यूनता नो मनो मनागपि स्मृति । केवाञ्चन मति-
मनां मतांति रूपकस्यास्वाधोतिक्षितास्मृतयो व्यपयन्ति—

१. प्रवृत्तिवर्णनस्य न्यूनता, प्राप्तस्थापि प्रवृत्तिवर्णनावसरस्योपेक्षणम् ।

२. पद्याकृतदृश्यस्य पद्यमाद्वर्ण्यन्तयामिन्याः कथायाः अग्रवर्तिन्या कथया
तद्दृश्योत्पत्तेरुत्तमता ।

३. वयन्तयेनां सुतां त्रिदाय चारुदत्तस्य पुत्रपरिवर्तकजीर्णोद्योगमनम्—

४. द्रष्टव्यता, घटनाया अस्वाभाविकता ।

५. “सुदृढं गिज्जाइवो राचीए, ता अज पचक्खं पेक्खस्सं” । इत्ये-
तस्मिन् वाक्ये कथाया उपमारणेऽप्यमर्थता ।

६. “तत्पदं अधिबलं गच्छिष्य यज्जालं लिहायेमि” इत्युक्त्यापि साधारण्या-
धिकरणमपि परस्मिन्महति समनम्—इत्यादिवाक्यानिभिः कथाया अप-
कर्षणम् ।

७. मर्यादापि वयन्तसेनावाभादर्शगणिकायां, तस्या अतार्थकादिराज्यार्थ-
देतिराशयम् ।

८. पद्यमाद्वर्ण्यन्तिमदृश्यं द्रष्टा न अस्मिन्नपि दृश्ये कस्यापि स्मरस्य पूर्ण-
तया परिपक्वम् ।

अस्मिन् रूपके नृद्वये मानवस्थ प्रेम चित्रयता यत्किमिदम्—सत्यस्य
प्रेमसत्यायस्य च फलं भवति धर्मम् । एतेषां गुणानां यद्वाचं ममारेऽपि सुग-
मयानुं शक्यम् ।

रूपमिदमधिरूप्य विद्वाञ् देशमिदधानि—

“दी द्राप्ता इज आरमो सिगुलर इन कन्सीरिंग ए राज् नग्गर ऑफ इण्ड-
रेसिंग परेक्टर्ग, ध्रौन प्रॉम ऑफ प्रेड्स ऑफ सोमार्हटी, प्रॉम वी हाइ सोरड
म्रादग हू दी रगिनिंग थीफ , वे आर प्रेजेण्टेड नोट एच टाइट्स, बट एज इडि
त्रिभुवनम आफ दिवर्माफाइट इटरेक्ट , एड इट इन्वल्पूड्स इन इट्स प्रॉड
क्लोप, फार्स एण्ड ट्रेजेडी, सोंटायर एण्ड पथोज, पोइट्री एण्ड विग्गम फाइटली
नेम एण्ड छानेतीटी ।”

—

नलचम्पूः

मेरुतवाकाये 'चम्पू' रित्येतामभिधां भजमानस्य काव्यस्य अग्रतारणं गद्यकाव्यान्तरं संवृत्ता । चम्पूनाम्यं, यस्तुतः, गद्यशब्दस्यैव उपग्रहणं प्रतीयते । तस्मात् तस्य जन्मगद्यकाव्यस्थानान्तरं राजभाषिकतया च सिद्ध्यति । दशमात् शतकात् प्राक् चम्पूकाव्यस्य न भवति दर्शनेन । यद्यपि वैदिकसंहितासु—
 छन्दोगपञ्चवेदीयसंहितासु—गद्यपद्ययोर्मिथुनं दृश्यते परं न स गद्य-पद्ययोर्मिथुन-
 स्तादृशो, यादृशो हि चम्पूकाव्येऽभिमतः । चम्पूनाम्यं गद्य-पद्ययोर्मिथुनाय
 अभ्यामेव विधानमिलपते । न सा विधा वैदिके साहित्येऽज्ञातसे न च पालीभा-
 षास्थितेषु गद्यपद्यमिश्रेषु जातकेषु । आर्यशूरस्य जातकमालायामपि गद्य-
 पद्ययोर्मिथुनं येन विधानानुष्ठितं स विधिरपि न चम्पूनाम्यलक्षणकृतमिष्ट ।
 हृदयवदस्य जातकमालायाम्प्रीकृता गद्य-पद्यमेलनपद्धतिः किञ्च हरिप्रेणकृताया
 प्रयागप्रशास्यां स्वीकृता गद्य-पद्यमिभण्णस्मिन्ना रीतिश्चम्पूकाव्यस्य स्वरूपाधान-
 र्मणि साहाय्यं प्रादक्षाम् । चम्पूकाव्यस्यान्तर्भाव आरभाषिकायामपि न
 भवति । आप्यामिकायां नायकः स्वयं वक्ता भवति किञ्च तत्र वक्त्रापरवक्त्ररङ्ग-
 श्वयोः प्रयोगोऽभीष्टो भवति अत्र तु न । चम्पूनाम्यस्य लक्षणं 'गद्यपद्यमयं
 काव्यं चम्पूरित्यभिधीयते' इत्येतद् विहितं यत्, तत्र लक्षणकारैरभिलष्यते
 यच्चम्पूकाव्ये भाषात्मकानां विषयाणां वर्णनं पद्येषु स्यात् किञ्च वर्णनात्मकानां
 विषयाणां निवरणं गद्येषु । सम्भवतः पुनर्विधस्यैव सौम्वयस्य चम्पूषु वाञ्छित-
 त्वात् भोजराज —

“गयानुबन्धरसमिधितपणसूक्ति-

हृद्यापि वाचकलया कलितेव गीतिः ।”

इत्याचक्षी ।

साम्प्रतं यानि चम्पूकाव्यान्नुपलभ्यन्ते तानि सन्ति दत्तमत्ततकावांछाल-
 गामीनि । परं पष्टे शतके सम्भूतो हि काव्यादर्शकारो दुग्धिरुधिरचम्पूकाव्यस्य
 लक्षणं लिखन् दृश्यते । एतेन तु चम्पूकाव्यानां रचना तरिमन् काले वा
 तत्कालात् प्रागपि सञ्जातेति सिद्ध्यति ।

पुरातनतमं यच्चम्पूकान्यमघोपलभ्यते तदस्यस्मदीयं प्रस्तुतमिदं 'नलचम्पू-
काव्यम्' । नलचम्पूकाव्यस्य प्रणेता त्रिविक्रमभट्टः पञ्चदशाधिकनवमशततमेशवीये
संस्मरे शाण्डिल्यान्वयं संवर्धयामास । नौमारीस्थशिलालेखात् तस्य नेमादित्य-
सूनुत्वं सिद्ध्यति । स हैदराबादान्तर्गतस्य राष्ट्रकूटकुलचूडामणेरिन्द्रराजस्य
तृतीयस्य राजसभायाः प्रमुक्तपण्डित आसीत् । नलचम्पूः रचनायाः कालोऽन्त-
रङ्गं बहिरङ्गं च प्रमाणमवलम्ब्य निश्चिनो भवितुमर्हति । नलचम्पूः प्रथमे
उच्छ्वासो त्रिविक्रमो बागभट्टस्य नाम निर्दिशति—

शश्वद् बागहिरायेन जमदाकारधारिणा ।

धनुषेव गुणादयेन नि शेषो रञ्जितो जनः ॥

एतेन तस्य बागादयोऽतिशयमथ च—

परंतमेदि पञ्चिन्नं लैत्रं नरकस्य बहुमते गहनम् ।

हरिमित्र हरिमित्र हरिमित्रं वह्निं पथ परयता पयोष्णी ॥

नलचम्पूः श्लोकद्वयारयोपरिस्थितस्य भोजराजकुलसरस्वतीकण्ठाभरणे दृष्ट्यात्
तस्य स्थितिर्भोजराजात् प्राग्वर्तिनी सिद्ध्यति । इवस्वस्त्यन्तरङ्गं प्रमाणम्
मान्यखेटं (हैदराबादमण्डलान्तर्गतं) गद्दीपेश्वराजतृतीयस्याभिषेकावसरे (पञ्च-
दशाधिकनवमशततमेशवीयाब्दे) कुरण्डकृतास्त्रलेखोऽनेनैव कविना त्रिविक्रमेण
लिखितः । स तान्त्रलेख बहिरङ्गं प्रमाणमस्ति । एताभ्यां बहिरङ्गात्तरङ्गाभ्याञ्च
प्रमाणाभ्यां नलचम्पूप्रणेतुस्त्रिविक्रमस्य दशमशतकसिख्यं स्पष्टमेव विदितं जायते ।

त्रिविक्रमस्य द्वे कृती स्तः — मयालसाचम्पू, नलचम्पूः ।

संस्कृतसाहित्ये त्रिविक्रमस्य क्वाती कारणमस्ति तदीयाः श्लेषनिबन्धन-
नैपुणी । श्लेषस्य प्रयोगस्तु वामवदत्ताया तेन सुगन्धुनापि कृतो यः स्वयमात्मानं
'प्रत्यक्षरश्लेषमयप्रबन्धत्रिभ्यामवैदग्ध्यनिधि'रिति घोषयति । वस्तुनो घोषणाया-
मस्यां तदीयायामनुमात्रमपि नास्त्वनृतम् । आसीदपि सः प्रत्यक्षरश्लेषमयप्रब-
न्धत्रिभ्यामवैदग्ध्यनिधिः । अतएव तु सद्रचनां वामवदत्तामुद्दिश्य बाणः शंसति—

कवीनामगण्डर्षो नूनं वासवदत्तया ।

शक्येव पाण्डुपुत्राणां गतया वर्णमोचरम् ॥

परः सुवन्द्योः श्लेषयोजनायां त्रिकूलं जगत्त्रिकूलं नित्यं नित्यं १ 'सुवन्द्योः'
श्लेषो दुरारोहो भवन्तीत्येषा प्रथमा त्रिञ्च 'श्लेषयोजनायाः प्रायः अमरश्लेषस्यैव
चमत्कारो भवतीत्येषास्ति द्वितीयापत्तिः । परं त्रिविक्रमस्य श्लेषयोजना सरला-

सम्भवा च भवति । सम्भङ्गरूपस्य योजनानां बाधश्च सातत्यं त्रिविक्रमो दर्शयति न तादृशमन्य कोऽपि कवि प्रयुज्जान प्राप्यते । सम्भङ्गरूपस्य प्रयोगो यद्यपि कतिपयै कविभि कृत परमर्धप्रतीत्यर्थं तत्र पदानामेतावदामर्दनं वरणीयं भवति यद्भलेपयोजनं तत् सचेतसामपि चेतमि भरच्चि जनयति किञ्चार्थप्रतीतिनिमित्तेन सहृदयानां तु साध्यधर्माचरणमपेक्षणीयं संज्ञायते । त्रिविक्रमस्य सम्भङ्गरूपेण न सम्पद्येयविधा । पाठनोद्भवेनैव धर्मेणोभयपक्षस्यार्थयोधने समी भवति । त्रिविक्रमस्य रूपेण मनोऽतितरा रमते, तन्मतेन पुण्यशालिन कण्य पुन याणीं विविध रूपेणिलासैर्विभूषयिषु भवन्ति समर्था —

“प्रसङ्गा कान्तिहारिण्यो नानारूपेष्विचक्षण ।

भवन्ति कश्चिपुण्यैर्मुखे बाधो गृहे स्थि ॥”

लघुलघुषु अनुलघुलघुषु सरलसम्भङ्गरूपयोजने नि सशाय त्रिविक्रमस्य बाणी महतीं विदग्धता विभर्ति—

“अप्रगल्भा पदव्यासे जननीरागहेतव ।

सन्त्यके बहुलालापा कण्यो वाक्सा इव ॥”

अत्र श्लोके ममागतानि ‘पद-व्यासे’, ‘जननीरागहेतव’, ‘बहुलालापा’ इत्येतानि पदानि रूपेणवाश्वेय चमत्कारचारता वहन्ति ।

शाब्दा श्रीङ्गाया निहितमनस्स्वशात् त्रिविक्रमस्य, तस्य कथाया प्रगाहे न पुक्ततर निर्गहणं समवाप्तं भवति । यस्तुत कथा निर्वहणस्य चिन्तैव न तन्मानसे विद्यते । रूपेण विनिबन्धनाय शाब्दानां चयनमेव स सर्वस्व मन्वमा नरनर्तकान् रमयति । प्रथमोच्छ्वासे सृगयाया किञ्च पष्ठोच्छ्वासे विन्मग्न्या वर्णनस्य विपुलता कथा प्रवाहं नितरा निरूप्य विजृम्भते । कवि स्वस्य कवित्वस्य प्रयोगं रूपेणयोजनाया वर्णनायाश्च विधायैव परा तृप्तिं गतोऽस्ति । न कविश्च मेतावदेव । येन ॥ आत्मानं कृतकृत्य मेने तत् तु तदीयं वाह्यमेव रूपमि यत्र स स्तोत्रमपि चिन्तनमुचितं न अमस्त । सप्तमोच्छ्वासे एव कथाया यद्गो सवरणं चकार तदपि हृदमेव व्याहरत् प्रतीयते । यथा कवि शब्दाः श्रीङ्गाया कुशलोऽस्ति तथैव स आर्ष्यांगपि वृष्ट । अहो यदा तदीया कल्पना उदङ्गायन्ते तदा तु गङ्गायमुने द्वे अपि न्योनि प्रवहन्तौ हृषयोऽन्तीर्णे जायेते । तद्विचित्रं हर्य कनेस्नामप्यभिरुचिं प्रगाढीं प्रवदोऽस्तीति या आर्ष्यां श्रीङ्गाया प्रीयते । यस्तुत

करीना सृष्टिर्जिह्वयैव मरति । ब्रह्मणो गङ्गा यमुना च यदि भूलोके प्रवहतस्तर्हि
कर्णेर्गङ्गायमुने गगने प्रगाह स्वकीय त्रितय जनरुन्द परिप्रीणयत —

उदयगिरिगताया प्राक् प्रभापाद्भुताया-

मनुमरति निक्षीपे शृङ्गगस्ताचलस्य ।

जयति त्रिमपि तेज साम्प्रत व्योममध्ये

सलिलमिव त्रिमिधं जाल्पं यागुन च ॥

पुनस्या पुन नस्याया ऊहावा हेतो कविरय त्रिविक्रम 'यमुनात्रिविक्रम' इत्येतया
प्रशस्या विश्वमोऽस्ति सुधमण्डले । चण्डपाल कवेरस्यानया यमुनाविपदिक्षया
यत्पनया परा प्रीतिं विन्दन् कत्रिमममेवं स्तरीति स्म—

प्राच्याद् विष्णुपरीहेतोरपूर्वोऽथ त्रिविक्रम ।

निर्ममे त्रिमले व्योम्नि तत्पदं यमुनामपि ॥

भाषासन्नेपपि स्थलेषु त्रिविक्रम श्लेष प्रयुज्जान प्रेषयते । नलचम्पूति
दमयन्त्या हृदयेऽनुराग समुत्पद्यते, तस्या भङ्गेषु रतिभावोद्बोधकानां सारित्र-
भाषानामाभा प्रीणयते । त्रित्रिमो भेदस्या पुनस्या द्रिष्टेर्गणनाय प्रीतिरिति श्लेषो-
क्तिश्चाधित्य या विचित्रा चमत्कृतिमाननुते पश्यन्तु प्रेक्षावन्तरस्ताम्—“अथ
विश्रान्तगच्छि घाचस्पताविरोधारितानष्टविस्पष्टरणं वर्णिननिपथराजे राजहंसे
'अह मेवार्थी' इत्यभिधायोपकृत्यमाना कृतोत्तरासङ्गेन द्विजगमना धृतानुरागेण ।
यत्से, चिरान्मिलितासि' इत्युक्तवैराग्येण हृदये प्रवृद्धया चिन्तया । 'पुनरि कथ
पथमपि दृष्टमि' इति सभाष्येनालिङ्गिता सर्वाङ्गेपूकम्पजनन्या रोमाञ्चावरधया ।
'तदगि, त्वम्यतामिदानीं सैतव्यव्यवहार' इत्यभिधायेय मुग्धे शृष्टा प्रमुत्तेण मुग्धे
पैत्र्यर्षेण । 'मुग्धे मुग्धनां स्वस्मिन्भाव' इत्यनुसारपेय प्रादिता मिजाज्ञा
गुण्या मरुत्पत्रेण दमयन्ती ।”

पुनरिमन् अवतरणे तत्तत्समभङ्गरूपै कविना दमयन्त्या अनुरागजनिता-
भवस्था धर्णयता तद्गतस्मर-रोमाञ्च वैराग्यादिसात्त्विकभावानां, चाञ्चल्यादिरथ
सन्धिगतानुभावानां, चिन्तादिमत्तारिभावानाञ्च दिशि मधुर सङ्केत कृतोऽस्ति,
परं कविसमुत्पापितोऽक्षेरोऽपि चमत्कार आत्मानं शाब्दा सुन्दरताया परिवेष
पुन विरमयति, तस्मात्तरणात् मचेता दमयन्त्या औरमुक्त्वजनिताया आद्याया
रागोद्बोधोपावस्थाया अनुभूतिमेव विधानु न पारयति । उक्ते सकलमपि सौन्दर्यं
समभङ्गरूपेण हेतुप्रेक्षया च स्वमिषन्त्रणे कृतमस्ति ।

दमयन्त्या क्षीरसौन्दर्यवर्णनेऽपि कवे प्रधान लक्ष्य तस्या सौन्दर्यविशेषो-
द्भावन न भूया साधर्म्यमूलकार्यालङ्कारमालोपस्थापनमेव स्पष्ट भवति । दमय-
न्तीगुणरूप माधुर्यचित्रणे कवे समग्रपि क्षमता नाधिकसफलतामधिगच्छति ।
किञ्च कवेर्मणितेश्वरश्चरचाटनापि उल्लेखपर्यन्तमेव परिस्पन्दते—

‘इतस्ततो विषतन्मण्डलमणिमयूरमञ्जरीचालच्छदेनाम्नान्तमिव कान्तिरस
त्रिमरमुस्मज्जन्तीम्, अशेषाद्वायवेषु प्रतिविमित्रेणमद्यत्रभितिरूपदैर्भावात्रिभि
स्तुरासुरैरपि त्रिषोषमानारलेषाम्, अप्रविशते पञ्चरातमणिदर्शने वन्द्यप्राप्तुरे शनिनि
क्षिप्तोप कुरुणार्पावतच्छायायाम्, अक्षेपजगद्विजवास्त्रमालामिव मन्मथस्थ, सङ्केत-
घसतिमिव समस्तसौन्दर्यगुणानाम्, जविदेवतामिव सीमास्पृश्य, त्रिपणिसिन्धु
लान्धस्थ, शिखपसर्पस्वपरिणामरेखामिव त्रिधातु, अनन्तसत्सारोद्गणैकस्थ-
न्दली दमयन्तीमिवाश्रम् ।’

त्रिविक्रमस्य प्रकृतिवर्णनमपि एवमेव श्लेषेण प्रौढोक्त्या चामयसाणमस्ति ।
तदीय प्रकृतिवर्णन प्रायेणोद्दीपनरूप विभ्रान्तमेव समुपलभ्यते । सतलमपि सत्सार
भ्रमे निपातयन्त्या परिहृतितुम्बकेनधान्यवायाश्विद्वकाया धर्षण यद् आन्तिस-
दलङ्कारेण कृतमस्ति तदस्ति मनोज्ञम् । पर तदीय सौन्दर्यं कवि प्रतिभोक्तमि-
त्यस्य आन्तिसदृशङ्काराश्लोक परिधेरभ्यन्तगतमेव वर्तते न ततोऽग्रे—

मुक्ताक्षममनोरधेन वनिता गृह्णन्ति वातायने

गोष्ठे गोपवर्ध्नीनि मथितु कुम्भीगतान् वान्छति ।

उत्थिष्यन्ति च मालतीषु कुसुमप्रदालयो मालिश ।

शुभ्रान् विभ्रमनारिण क्षशिकरान् पश्यन्न दौ मुह्यति ॥

त्रिविक्रमस्य कलाया पाण्डित्यस्य प्रतिभायाश्च हृदयहारी तत्सम्बन्धो विभ्राजते ।
तत्र समामाग्नपदसंघटनाया जीभा अनुप्रासिवग्रमन्तार प्रकृष्टमोदिमाटीकमाना-
गीदीरीतिथि विरचणामेव लक्ष्मी सज्जन्ती पर्यवलोदिता भवति । इह चिन्त्य-
स्थलीवर्णनात् द्वित्रिस्थलानि उद्ब्रियन्ते । तान्यवलोक्यास्य कवेरुपरि निर्दिष्टा
विशिष्टता तु भवेदेव ज्ञाता प्रकृतेरपि सौन्दर्यस्योपस्थापने भवभूतिरिवाद्यमपि
कवि परमनिष्णात इत्येतदपि त्रिदित स्यात्—

“माघशन्तिकपोलपल्लिविगलद्धानामुसिककुमा

प्रौढज्जुल्लुल्लार्धचर्चितपतन्मुस्तारसामोदिता ।

परिपोषिणी स्वरलहरी च समुच्छलन्ति । यदपि कविर्वर्णयति तत्र साकारं
भवन् नेत्रयोः पुरस्ताद्वरीभूयति । यदा तरङ्गनं मृगयार्णनं मृतमेष भवति
तदास्माकमग्रे फार्दमिककपयवनदमूर्धजा दण्डदण्डपाणयः धूर्कमोचिताकारा
वागुरावाहिनोऽनन्ताः पादाहस्ताः पापद्भिः समुपस्थिताः सञ्जायन्ते; भयादुद्य-
मितरुन्धरा ऊर्ध्वार्णमग्न्युद्य अरुण्डोद्वीनप्राणा वनप्राणिन सर्वत्र सन्तिष्ठमाना
लोचनगोचरीभवन्ति, हृयानां ह्यारवं श्रोत्रेन्द्रियं श्रोतुमारभते; शत्रुनिपुलस्य
क्रोलाहलेनास्मक्षिकेतनमपि पूर्वमाणं जायते, भयद्वराः सारमेयाः हृदये भीति-
मुत्पादयितुमारभन्ते, राज-केशरिभक्त्यममाकुलानि निद्रिहानि प्रगति शरीरस्य
सञ्जलमपि रोमाघर्षं घेपयितुञ्चोपक्रमन्ते ।

चेन्मनसि कृतसर्वतुनिवासस्य त्रिपिनस्य दर्शनात्तु जागर्ति, चेद् पद्वरे-
त्वाहारेषुसुकता वर्धते, चेष्टाव्यपरिपाटीपटूनो मयानां नृत्येषु दृष्टि प्रीतिं निव-
ध्नाति, चेदमृतस्तुतां कविवाचामाकर्णने चित्तवृत्तिसरते, चेद्वीणाप्रधीजङ्गितर-
मिधुनगीतानि श्रोतुं कामनातितरामेधते, चेष्टोचनोत्सवकराणां विलासिनीलास्य-
विलासानां विलोकनार्थं नयनानि सन्ननुकण्ठितानि, चेन्मृदुवाद्य-विशेषशब्दभ्रमणे-
ऽभिलाषो घलीषांश्चैवपि त्रिविक्रमस्य कृतिं नलचम्पू निवेद्यन्तां सचेतसः ।

अहो, त्रिविक्रमकृतं नलचम्पूकार्यं केन प्रकारेण उपश्लोकयेत् । काव्यकला
स्वयमेव नलचम्पू भूत्वा भूम्यामवतीर्णं प्रतिभाति । अत्र यदा पाठका विलास-
विहगानां मङ्गलवलर्भी स्मरराजस्य राजधानी शृङ्गारस्य रङ्गशालां दमयन्तीं
निभालयन्ति तदा ॥ ते ब्रह्मानन्दसहोदरमथवा ब्रह्मानन्दादपि गरीयोसमानन्द-
मनुभवन्ति पुनः पुनः ।

भमृतव्रचवर्णनैरिव चित्रितावयवा मोहनमणिशिलागामिनोरुकीर्णाम् ॥
आनन्दरन्दलैरिव घटिताम् शृङ्गारदारणि ह्वोस्तुङ्गिताम् वशीकरणपरमाणुभिर्वि-
धिनिर्मिताम् , मदनमृत्पिण्डमेव निष्पादिताम् , यशस्वपुत्रिकामिव दृष्टोः,
आरुपणमगिदालाङ्गमिव हृदयस्य, जीवनीपविमियानुरागस्य, जयपताकामिव
मदनस्य, सङ्केतचमत्तिमिव समस्तसौन्दर्यगुणानाम् , अविदेवतामिव सौभाग्यस्य
त्रिपणिमिव लाज्यस्य, शिल्पमर्त्यपरिणामरेखामिव विधातु, अनन्तयमार-
रोहणैकरत्नकन्दलीं दमयन्तीमालोचय सतां मनो विस्मृतसञ्जलव्यापारं भवति
न चन्द्रे, न कमले, न प्रताले, न रम्भायाम् , न हृन्मधनुषि, न सरिर्द्वाचिपु,
न कोकिलालापे, न शिरिनां नृत्ये, न हंगम्यां, न सरमि, मोद्याने, न भवने, न

चान्यत्रापि कुत्रापि तत् सादृशी रुचिभनुवध्नाति यादृशी त्रिविधमस्य सृष्टी गल-
चर्याम् सम्प्राप्या दमयन्त्याम् ।

चतुर्थे उच्छ्वासो मालङ्कायनो गल यद् यद् उपदिदेश तत् सर्वं तेषां कृते
परमहितकारकं येषां कल्याणेश्वरिण्येषां । तदर्थोऽयं निश्चयश्च चेतसो मलिन-
तापदना भवति, आदर्शमार्गं समग्रतो गच्छते, अज्ञान विभ्रस्तता गच्छति,
ज्ञानयोगेति प्रादुर्भवति, त्रिपदो विनश्यन्ति, सम्पदश्च सर्वविधा सम्पुष्पीलन्ति ।
इत्याद्यान् प्रति त्रिविक्रमस्य मनसि क्रियती महती हितचिकीर्षा रानते-इत्यप-
विचारस्तत्काल एव हृदये संसृष्टितो भवति यदा तत्र यं स्थलं मालङ्कायनदृष्टौ-
पदेशत्रिपयश्च दृग्गतं जायते । यादृका —

‘तत् सात, सुत्रिपमेधर्तनि त्रिपुद्विधाम् ह्वास्वित् स्थितस्तादृग्ये मास्म
विहगर स्मयेन त्रिनयम् ।

आपराय शुभात् । निर्गुणे धनुषी च सुबंरयेऽपि कस्याग्रतो भवति । अभ्यस्य
कला । नि गले योणाभ्यभिरिय प्रशस्यते न पुरः । सा गा त्रिधा भियो वा
विधायम् । अधिकमलवसतिरनार्थसगता स्त्री धीश्च क न प्रतारयति ।

किं तेन जायु जातेन मातुर्याववहाराणा ।

आरोहति न य स्वस्थ वशस्याग्रे भवतो यथा ॥

इत्यादिना शिष्याप्रदानि सन्मार्तप्रदृशकानि चारित्र्यमुत्थापकानि कथंति
विक्रमस्य वचसां ससारवाद्याया स्वजीवनस्य पाथेयवैभावगच्छन्ति । अथ च
नलचम्पू —

“जयत्यमलधावनाननतल्लोकस्वपदुम

सुन्दरपुरस्सरत्रिदशतृन्दपूशमणि ।

भरातिनुल्लन्दलीविनविनाशदायानल

समस्तमुनिमानसप्रवररागहसो हरि ॥”

इत्येयमिदं हरिरनुविपरवावेकदलीरुपमग्नितत्वात् सुधियो मोक्षप्रदः तस्य
विभावयन्ति ।

मलचामृताख्य इत्येव सुन्दरन्वस्येव तन्नाम्ने च परितरया निरोधोद्वेला-
दीनामलङ्काराणामपि नितरामेव ह्य मन्त्रिवेश समग्रान्वने । अधस्तनेऽनगते
परिमण्या पश्यन्तु प्रथमप्रारम्भः—

“यदिमश्च रात्रिं अनितननानन्दं नन्दयति मेदिनीम्, गीतेषु जालिसमरा,

तालेषु मानालयमहा, नृत्येषु विषमरूपप्रयोगा, वाद्येषु दण्डकरप्रहारा पुण्यकर्मा
रम्भेषु प्रबन्धा, सारिङ्गतेषु पादाप्रयोगा, सुप्तिफेकतकीषु हस्तच्छेदा, न्यप्रोथेषु
पादरूपना, कञ्चुक्रमण्डनेषु नेत्रविकर्तनानि आसन् न प्रज्ञासु ।”

विरोधविभाषि त्रिलोकनीया विपश्चिद्धि —

“पुण्यजनाश्च न च ये लङ्कापुरपा, समूत्राश्च न च ये लम्पटा, प्रमिद्धाश्च
न च ये लम्पटा, कामयशाश्च न च ये लङ्कना सन्मार्गश्च, नयवयमोऽपि न च
ये लङ्कालका, महाभारतिकाश्च न च ये रङ्गोपजीविन, सेविताम्बरतोऽपि न च
रम्भयान्विता ।”

सगमुत्प्रेक्षायामपि मनो रमयन्तु मनीषिणो दमयन्ती सौन्दर्यसुधा पिबन्त —

“आनस्मिन् रङ्गोरकाष्टप्रहारव्यामिषानुभवन्ती, त्रिदशु वीणाङ्गो माधु
र्यमितीव प्रतिपन्नमौनघना, लभेता कर्णोत्पले परभागमितीव मुकुलितनयना
प्राप्नोतु शोभा मुक्तावली दीप्तिनालमितीव मुक्तस्मिता, गच्छतु पद्माया कण्ठावल
म्बिनी चापकमालेयमितीवाद्गोहृतवैजयन्ती, लभता ह्रीलङ्कमलमिदं सौभाग्य-
मिनीषोऽष्टुतितपदना, सा वृणमभूत् ।”

त्रिविजमस्य एषा हृतिर्नलचम्पूरुत्तरकालवर्तिना कवीनां मानसानि
भृशमावर्जयामास । कवयश्चक्रीये गद्ये तामेव श्रिय तामेव सन्दृष्ट्वा सप्तदुम
निश प्रयातमाचरितुमात्रेभिरे । विद्वज्जगति चम्पूरुप्रणयनस्य महती प्रगाढोत्सु
कता समुदपद्यत । अबमस्य कवन्नित्रिकमस्यैव प्रभाजोऽद्यतमनीयो यद् धनपाला
द्यस्तिलकमञ्जरीप्रभृतिगद्यकाव्याना, सोमदेवमूरि हरिश्चन्द्रादयश्च यदास्तिल
लकचम्पू जीवधरचम्पूप्रभृतीना चम्पूकाव्याना प्रणयनस्य प्रेरणा लब्धवन्त ।

त्रिविजम प्रशसन् सरयमेवेदमाह चण्डपाल —

शक्तित्रिविजमस्येव वीणाहोनातिलपिनी ।

दमयन्तीप्ररन्ध्रेन सदा चलिमतोदिता ॥

विक्रमाङ्कदेवचरितम्

पुरातने भारते घेदं शास्त्र दर्शनं स्मृति रूपा पुराण सार्यायुर्वेदज्योतिर्विद्या-
रसायिराधुनिकविद्याः सप्तशो विपुला यथा निबन्धनाख्येषु प्रचलिता आसन्
तथैव इतिहासनामसौ विषयोऽप्यत्र घटन पाटनगत आसीत् । तस्यापि प्रचार
इह आसीत् । सोऽपि अत्रस्थाना विपश्चिद्वराणां लेखनीभिरनुगृहीत आसीत् । न
स पुराणेन्वन्तर्भूत आसीत्, न स महाभारत रामायणयोरेव अगम्यत । तस्य
गणना तु एतेभ्यः स्वर्ग्येभ्य एव वृथगप्यवर्तत । तस्य पार्थक्ये प्रमाणं प्रथमं
कोप एव वर्तते । कोपे यद्यान्वेषा शास्त्राणामुल्लेखो लभ्यते तत्र तस्यापि चर्चा
वृथगेव विहितास्ति । अमरकोप आह—“इतिहास पुराणवृत्तम्” इति । एतेनेदं
स्पष्टं सिद्धयति यद् इतिहासविषयो विषय सर्वथैव भारतभिक्षातो विषय
आसीत् । भारते तस्य लेखनादिभिरत्र तथैव प्रावर्तत यद्यान्वेषा विषयाणां
लेखनादिकं प्रचलितमासीत् । भारतीये समाने इतिहास विषयतरेषु रचिकरैषु
विषयेषु सतो यभूत । जना इहत्या उत्सुकतापूर्वकं तत्र स्वकीया प्रगाढाभि-
रुचिं निदधु । अत एव तु कविशालिदासवाणादिनास्तु सादर स्मरन्तोऽत्र
प्यन्ते । महाशयि कालिदास अभिज्ञानशाकुन्तले लिखति—“किन्तु यादृशी-
तिहासनिबन्धेषु यामयमानागमरस्था द्रव्यते तादृशीं तत्र परयामि ।” महाक-
विर्वाजो लिपति यत्—“चन्द्रापोऽ * कथामु, नारदकेषु, आर्यायिकामु,
काव्येषु, महाभारतपुराणैतिहाससामान्येषु * कीदृशमज्ञाप ।” महाभारतेऽय-
मितिहास इति पदं प्रयुक्तमगम्यते । यस्यामाणासु पत्रिषु प्रयुक्तम् ‘इतिहास’
इति पदं पर्यन्तम्—

“भारतस्येतिहासस्य पुण्या ग्रन्थार्थमयुताम्” आदिप, १, १९

“इतिहासा मनैराख्या विविधा शुनयोऽपि च” आदिप, १, ५०

“इतिहासपुराणानामुन्मेष निमित्तं च यत्” आदिप, १, ६३

एतेन दिष्टाप्रमद्विशिष्टेनापि विवरणेन आप्तस्येतिहासप्रमाणं सिद्धयति ।
स त स्पष्टतो जायते यद्वेतिहासस्य लेखनपाठ्यादिमन्त्राधिनी पद्धतिभृशमना
रतः प्रचारासीत् । एतस्मिन् मय स्थितेऽपि अद्य प्रतीत्येषु प्रचीषु केचन

कथयन्ति यद् भारते इतिहासलेखकानाम् ऐतिहासिकबुद्धेश्च अभाव एव
 अदृश्यत । इतिहासस्तस्मिन्नेव देशे अनुग्रहीतुं शक्नोति यत्र चतुर्वक्त्रा समृद्धि-
 मश्नुते; राजनीतिस्वतन्त्रता न कदापि भारते दृष्टाऽभवत् तस्मात् तत्र चतुर्व-
 क्त्रापि नैजजन्मग्रहणस्याप्यवसरं न लब्धुं शक्नाक । भारते इतिहासानुपत्तेः
 कारणमिदमपि वर्तते यद् भारते न कदापि राष्ट्रियभावना स्वस्य भरणस्य
 पोषणस्य चानुकूलान्येष साधनानि अधिगन्तुं समर्थाऽभवत् । इतिहासानुज्ञे
 हेतुरयमपि विज्ञेयो यद् राजनीतिविषयिण्यो घटनाः भारतीयानां जनानां प्रति-
 क्रियास्तस्मिन्नेव नोद्बोधयितुं प्रबभूवुर्धम्मिन्नर्थे यवन (ग्रीस) देशोपरि कृतानां
 पक्षियनीयानामाक्रमणानां प्रतिघातेन हेरोडोटसस्य इतिहासः समुत्पादितः ।

इतिहासमाश्रय एनादृष्टा आशेषान् विद्वधानां भारतीयोपरि, कीथादिका
 विद्वांसः ध्रुवन्ते । नैतेऽप्यशेषेषु घटते सत्यमा यश्नुतः । भारते न कदापीतिहा-
 सानां न ऐतिहासिकबुद्धेरनाभावोऽभ्यर्दियुपरिदृष्टिहितैः प्रमाणैः साधितमेव ।
 स्वस्य स्वस्य देशस्य समयस्य च दृष्टयो भिन्ना अपि भवन्ति । दृष्टवृद्धिर्भेदा-
 देश अस्मदीये भारते तस्मिन्स्तस्मिन्ननेहसि लिखितानामितिहासानां पद्धतिरपि
 न देशान्तरीयेतिहासपद्धत्यनुगुणा संवीक्षिता जायते । देशान्तरीया विद्वांसो हि
 अद्यतना अवद्यननाश्च इतिहासलेखनस्य तद्बुद्धेरयं प्रयोजनं वा अनुमन्यमाना न
 समजाप्यन्ते यद्बुद्धेरयं प्रयोजनं वा भारतीयानां मेधाविनोऽनुमेनिरे । भारतीयः
 पण्डितारिथीनां घटनावलीनाश्च वर्णनं न इतिहासस्य उद्देश्यमनागच्छन् अपि
 तु जीवनस्य दाशतानां सिद्धान्तानां समुपस्थापनं किञ्च राष्ट्रियमङ्गलैः समुत्पा-
 दयन्मेव ते इतिहासस्य आदर्शनमयज्जम्भुः । इममादर्शनमेव पुरोनिधाय ते इतिहासान्
 प्राणैषुः । दुर्दैवाद् रामायण-महाभारतादयो ये वैष्णवि इतिहासा आत्मानं पातु-
 मन्नामन्तेषु निर्विघ्नेदेश्यं शुद्धतया परिवीक्षितं भवति । भारतीयानां प्राच्यमिति-
 हासकाराणां दृष्टिराधुनिकेतिहासकाराणां लेखनसरणिं वस्मात्प्राचीनतृतीयप्र
 मन्थनेकानि धारणानि—(१) भारतीयानां दार्शनिकचिन्तारधारानां ऐतिहासिक-
 स्थानं यथार्थगुणानं गन्वते । नदृष्टी संमूर्तिनिष्कारारित, नास्ति तत्र घट्युता ।
 गीतारिकाणां त्रिपदाणां त्रिचारणं मायाकृते शमानाये एव निपातनमस्ति ।
 (२) पारलौकिकेषु त्रिपदेषु भारतीयानां रसां अद्वैतमनिरासेऽव गरीयसीमेव
 निदधानाः प्रेक्ष्यन्ते । (३) भारतीयानां धर्म-सिद्धान्तां, यन्मतेन मानव-
 जगमे प्रापि अधिन्ननीया घटना घटितुं शक्नोति, ऐतिहासिकघटनानां

सद्यने सप्रधने च न मनागपि रुचिमदीदृशत् । (४) भारतीया जातीयेतिहा-
सस्य प्रतिनिधित्वेन राम-कृष्ण नर युधिष्ठिरादीन् एव जमसत ।

आश्चर्यमिदं, भारतीयवाङ्मयस्य गम्भीरतया प्रीत्या च अनुशीलने कृतेऽपि
सति प्रतीत्या प्रथो भारतीयानां प्रकृति प्रवृत्ति च ज्ञातुं नाशानुवन् । “भार-
तीयेषु इतिहासकाराणामभावस्तत्रैतिहासमिमतधियोऽभावश्च दृश्यते” इत्येतत्
तेषामभिधानं तु तद्विषये इममेव सम्बेदं जनयति । अस्तु । भारतमध्यपरमेत्र
स्वदृष्टानुरूपानामितिहासानां कृष्टिं चकार । साम्प्रतं ग्रामाणि-ज्ञानामितिहासानां
रचना न यदि प्राप्यते तदा तत्र कारणमस्ति विश्वसक्तानामाक्रमणानां बहुलता ।

“राजनीतिकरुणनन्तरता न भारते कदापि दृष्टाश्वयदिति यदुच्यते तदपि न
सत्यम् । पुरातनतमे काले तु भारते पूर्णतया राजनीतिकं राजतन्त्रमनर्गतं ।
अस्मिन् निषे—

ध्रुवेऽच्युत प्रमृणीहि शत्रून्

ध्रुवतोऽधरान् पादयस्व ।

सर्वा दिवा समनस संधीची

ध्रुवायते समिति वक्ष्यतामिह ॥ (ऋक्, १०।१७३)

एषा विशो घृणता राज्याय स्वामिमा प्रदिश पञ्चदेवी ।

धर्मन् राष्ट्रम्य ककुदि श्रयस्व ततो न उग्रो विभज्जगत्सुनि ॥ (अथर्व०, ३।४।३)

इत्यादिका गन्त्रा गन्ति प्रमाणभूता । वैदिके युगे गणतन्त्र राज्यसन्त्रयोरुभयो-
रपि दर्शनाच्चेदं सिद्धयति यद् भारते राजनीतिकं स्वातन्त्र्यं प्रारम्भादेव बी-
जिनमभूत् । नाकरेषु भोज्य स्वाराज्य वैराज्य साम्राज्यादिशासनपद्धतीनां य एव
उल्लेखो दृश्यते, अत्रित् तस्योद्धरणस्यायमेवार्थः भवति यद् भारत राजनीतिनी-
त्यतन्त्रता नासीत् । भारतस्थ यदा दुर्भाग्यमुदितमभवत् तदावरयमेव बहवो-
द्दोषा समुद्भूयन् । पर तत्पतनकालमग्लोवैयैव राजनीतिरुत्थात व्याभावनिप-
यन् दोषारोपणं ॥ बोधितं प्रतिभाति ।

यस्मिन् देशे मनु याज्ञवल्क्य गार्गी जनक वसिष्ठ बृहस्पतिमहर्षा वागिम-
नोऽननितपु पुरातनतमे काले, त्रिज कृष्ण महर्षा शीतोपदेशस्य महाभारतकाले
समुदपद्यन्त, अथ च साम्प्रतिकेऽपि भारते शङ्कराचार्यलोन्मन्यतिलकमुनेन्द्रनाथ
मदनमोहनमालवीय सच्चिदाना महावचार समन्वितं तद् भारतदेशमधिष्ठ य

‘वस्तुस्वरूपाया अपि अभावासीत्’ इत्येतरुभ्यः कियदनुचितम् । एवमेव राष्ट्रियभावनाया राहित्यमपि यदुक्तं नदपि नानुवाद रहितम् ।

यस्य देशस्य श्रुतयः —

“भद्रमिच्छन्तः ऋषयस्त्रिदंस्तपोदीक्षामुपनिषेदुरग्रे ।

ततो राष्ट्रं बलमोजश्रं जातं तदस्मै देवा उपसन्नमन्तु ॥”

(अधर्ष० १९।४।१।१)

“आ ब्रह्मन् ब्राह्मणं ब्राह्मचर्यं जायताम् आराधे राजन्यं शूरं ह्यप्योऽति-
थ्याधी महारथो जायताम् कटपताम् ।” (यजुषि)

इत्यादिभिर्मन्त्रैः समग्रमपि त्रिंश्व राष्ट्रियभावनागुणदिदिशुस्तदेव भारत-
रक्षणीकृत्य “मं भारते राष्ट्रियभावनानुकूलानि साधनानि समवाप” इत्येतद्
भगवन् किं दुष्कम् ?

अमुं नाम किमपि वैदशिका वदन्तु । अस्मद्देशे इतिहासनां प्रणयनमिति
हामरा रायमस्मृतिनिर्दिष्टमार्गेणैव अकारुं । मस्मृतसाहित्यं न केवलमिति
हासा अलित्यग्न इतिहासप्रधानानि काव्यानि च लिखिता-व्यूहान् । घाणभट्टस्य
“दण्डचरितम्”, चारपतिराजस्य “गीदघहो”, पद्मगुप्तस्य “नयतादृमाङ्कचरितम्”,
कल्हणस्य “राजतरङ्गिणी” त्रिञ्च विरहणस्य “विश्वमाङ्कदेवचरितम्” इतिहास-
प्रधानकाव्येष्वेव सन्ति सर्वत्र प्रथितानि । एतेषु ऐतिहासिकेषु काव्येषु अत्र
केवलं विरहणस्य “विश्वमाङ्कदेवचरितम्” गृह्यते यतो ह्यत्र सत्यैवैकस्य विमर्शन-
मिष्टम् ।

कश्मीरप्रदेशवासिन्य ज्येष्ठरत्नाश्रमैकादशशतम्प्रादुर्भूत—महाकवि विरह-
ण-प्रणीतमहाकाव्यं त्रिञ्चमाङ्कदेव चरितमस्मद्देशे चातुरायवशावन्मस्य वसुधा-
धिपस्य विश्वमादिव्यपहरस्य चरित्रं प्रस्तवीति । तत्र तच्चरितं व्यतिरिच्य
त्रिञ्चमादिव्यपहरस्य पितु आद्यमहस्य पित्रा, राजाकुमारीचन्द्रलेखोद्गाह,
त्रिञ्चमादिव्यपहरस्य सोमेधर-जयसिंहाभिधानयोर्भाषीर्ष्यनिर्हर, ये एताना पराजय-
निञ्च अग्न्या यनिपयत्रिचिधा घटना सन्ति कश्चित्समुत्तमितायां मनोऽभिरामायां
गिरायां गीता । काव्ये चातुरायवशास्यादिपुरतो त्रिधानुरसु पुष्पादुद्भूत इत्येतदादा
पुर्दारितम् । काव्यनिर्धारमभ्यान्तरे परम्परायामुत्प्रेक्षोऽप्याप्यते महान् ।
विरहण प्रथमं नैलच नाम गृपनिमयतारयति तस्मिन् राष्ट्रियविजयश्च गायति ।
अग्रेयामनेकेषां भूयस्तमानां च वर्गेन श्रममेव परं विश्वमादिव्यपितु आद्यम-

सूर्य विशिष्टनयोल्लेखन कुर्वाण स दृश्यते । यद्यपि कविना यदुल्लासनादृश्यो घटना
रसकाण्डे वर्जिता यादृश्यो हि पुराट्टोपरि प्रजाश्लेषणे नितान्त महायका
भवन्ति पर यत्र कवि स्वनायकगुण गौरवानुरागामितवशात् तस्योत्कर्ष प्रदर्शन
एव पूर्ण मनोयोग प्रददाति, तत्र एवविधाया घटनाया घटनमत्रलोक्यते या न
केचन इतिहासा परिपोषयन्ति । पर साम्प्रतिके समये यद्यपि इतिहासलेखना
देश-जाति सम्प्रदायादिपञ्चपातहेतो र्वस्थितिहासे जतीनाना घटनाना वर्णन-
मतिरिषयांसपूर्वक विद्धाना दृष्टा भवन्ति एतादृश्या स्थितादिभूमि सुल्लङ्घ-
तया कथन न समीचीन प्रतिभासते यत् कविरमुखा घटनमसंख्यामेव वर्णयामास ।

अस्ति विक्रमाद्वैतचरिते वीररस अद्वी । तत्र सर्वत्रैव बहूना युक्ताना वर्णन
विलोकित भवति । यद्यपि कविना काण्डे सर्वत्र पैदर्मी रीतिरवलम्बितास्मि पर
यत्र यत्र श्लोके वीरनाया, सेवाया, समरस्थ च दृश्य कविना आलिंगित तत्र तत्र
श्लोके वीररसानुपूर्णा पञ्चषटी धीयते, सैन्यसंग्रहस्य वर्णनाय कवि लेखनी
वाक्कीशलमभ्युपगच्छति तत्कीशलसामर्थ्यात् यादृश स्वसमये सैन्य सन्तिष्ठ-
मानमिव प्रेक्षन्ते । तेषा श्रोत्रेन्द्रिय ह्रस्वुभिर्ध्वनि श्रोतुमारभते, कुजराणा
भारेण नीचैर्गच्छन्ती पृथिवी तेषा नयनेन्द्रिय विलोकयितु सुखमयमरुते, सुरङ्ग-
रुरोधापित जमा रजोदिग्भागात् आपृण्वत्, गजमश्वमुभिर्धरामादां भवन्ती च
ते लोचनगोचरीं कर्तुमशक्न एभन्ते । सैनिकाना प्रमाथ, शस्त्रास्त्राणा भीषण-
शब्दप्रवृत्तपूर्वक त्रिषुप्रभाजुकारी प्रस्फुरत्प्रकाश, समन्तादुपमर्षतुमुल्लेख
कोलाहल, सगजगैति शब्द कुर्वता रथाना पङ्क्तय, हयाना गजाना पक्षीना
परमभयोत्पादिनी श्रेणी च घाटस्व श्रोतुर्वा पुरो सुगपद्वतीनां जायन्ते ।

राजा आह्वयमस्तु कीरशो महानुद्भवं योज्यामीत् दृश्यतत्—तस्य कवि
कियद्वीरतोद्गमधितायामुत्साहादुत्सादिनाया कातरस्यापि शोणिने उष्णताया
सञ्चारिण्या भाषाया तत्रिदधातीति विलोक्यतां क्षणम्—

कीरेयक चमणिलस्य वरस्य पीर्यातिमात्र द्विपता प्रतापम् ।

आलोढ्य वाष्पाशुगिराचक्षाम चोलीकपोलस्थलचन्दनानि ॥ ११९० ॥

द्वीप्रप्रतापानलमग्निघनानाद् विभ्रष्ट पिपासामिव यत्पृषाण ।

प्रमारपृष्ठीपतिनीतिचारं धारामुदारा करलीचकार ॥ ११९१ ॥

नि शेषनिर्वाहितराजहम खद्गेव घालामुदमेचकेन ।

भोजक्षमाभृद्भुजपञ्जरेऽपि य कीर्तिहर्ता प्रिरसीचकार ॥ ११९२ ॥

मूर्त्यन्तरस्य जयसिंहदेवस्य प्रचण्डारातीनामपि मानमे मन्तापगमुत्पादकं
प्रतापं वयिरेयं वर्णयति—

प्रतापधानी भवति प्रतिष्ठा यस्य प्रभातेऽपि संयुतेषु ।

मूर्त्येपि लानामिव पार्थिवानां देशा न तापं प्रकटीयन्त ॥ ११८१ ॥

यात्रासु यस्य पञ्चिनीमरेण दोलायमाना मण्डला धरित्री ।

भार्त्रमगापिष्ठिन - धृष्टीठमर्मटं धूमपतिं चकार ॥ ११८२ ॥

दान्दानकयां शिवदोज शिवली जितना शिवांश्च दान्गो रमो जिभ्राजते । मन्त्रति
समराङ्गणे हतानां भूपानां ह्यस्मिन्महद्दृश्यं दृश्यतां शिवा वयिना तद् दृश्यं
शिवद्दृष्टिचगच्छातुर्जैः प्रदर्शितं तदपि त्रिलोक्यताम्—

किरीटमागिक्यमरीचिवीचिप्रच्छादिता यस्य विपद्यभूषाः ।

चिताग्निभीत्या समराङ्गणेषु च संगृहीताः महता शिवाभिः ॥ ११८३ ॥

वाप्यनायको विजयमाङ्गदेवः शैलादेन समरोत्सवोरक्षणे दृष्टो यभूत् । आदय-
महदेयस्तदीयः पिता अद्भुतसाहसाङ्गमेरुपीरं तमेव सिंहायने प्रतिष्ठापयितुं
मनसाथराज्जु । स राजलक्ष्म्याः स्वरूपं तस्यैवागुलस्तत्परस्य भूभारधारणक्षमयो-
र्भुजयोर्विशवास—

“अलङ्कारोत्पद्भुतसाहसाङ्गं सिंहायनं चैदयमेरुपीरः ।

एतस्य सिंहीमित्र राजलक्ष्मीमङ्गस्थिता कः समसेभिषोक्तुम् ॥” ११८७ ॥

विक्रमाङ्गदेवो बहुसंख्याकान् महासमरान् जितवान् । आसीदमी त्रिलोकपीरः—

“त्रिलोकपीरः कियतो विजिग्ये न दुर्दमानो प्रतिपार्थिवानाम् ।

दोर्विप्रमेणाद्भुतसाहसेन महाह्वानाहवमसूनुः ॥ ११८८ ॥

महोबुराणो महैभानो रणप्रचण्डानां तुरङ्गमानां जितनामास्मरपरायाणो महाभटा-
नामपि पराकुलवारिणः शत्रुप्रलयपवनस्य सम्मुखे गन्तुं विक्रमाङ्गदेव एव
शक्तिः निदधी—

“उदतिष्ठद्रुपायैरपि स्वयमुद्दामभवेन दन्तिना ।” १५११८

“अग्निना विशिखैः सतोमरैः सहसा कुञ्जरघावनेन च ।

स महस्रमिवोद्बहन् करान् प्रतिपच्चयवीक्षितोऽभवत्” ॥ १५११४ ॥

महाकवी विशदणे अद्भुतैव भयङ्करसमरवर्णनपटीयस्कता समुच्छलति । तस्य
लेखन्यां तदमोघं बलं सञ्चरते यत् सर्वत्र शोणितापमानां रोमाञ्चकत् तद्दृश्य-
मुत्पादयितुं प्रभवति यदत्रलोक्य कालस्यापि हृदये हठाद् भीतिः प्रवेष्टुं प्रपावति

“महाभयानी वरपालयष्टयः समुच्छलद्भीररमोर्मिनिर्मगः ।

त्रिनिर्गता षोडशिलोद्वरान् ततः कृतान्तपाशोरगमनिभा ययुः” ॥१०१५५॥

“पदे पदे शोशितपङ्कपातिनी दिनेश्वरस्य प्रनिग्रम्यमालिना ।

अजापदापानकुतूहलागतपुष्पाचरन्तीपयसोपमेयनाम्” ॥ १०१५६ ॥

इदं विजयाष्टदेवचरितं महाकाव्यं चालुक्यवंशोद्भवं वर्णयत् पीडय, तद्वृत्तोद्भूत-
प्रचण्डपराक्रमपेशलपार्थिवानां मृतं च तत्र समयाप्य द्रौ० बृहद्राष्ट्रयो अथर-
धम् चमत्प्रकाशिता स्वहृत्पापैतिहायिकं तथैवं चितधीकृतम् । परं रूपमिदम्-
प्राधान्य एव प्रणिभाति न तत्र दृष्टया । प्रकृतकृतिरितिहासमूलापि काव्यमेव
नेतिहासः । अत्र महाकविप्रिच्छदस्य प्राधान्येन कविमेव प्रकाशनीयं वर्णने न
येतिहासतत्त्वम् । यत्रप्रेतिहासनाशमाविर्भाति तद्वानुपद्भिस्तत्वेन न प्राधान्येन
कविना चेदत्र काव्ये रचनायश्चरय किमपि अनुचितं मृतं निद्रुमं तदा मत्तु मनुचि-
नमेव कृतं । कवि—

“तत् इवाद्भुतचितं मृतं नायश्चरय रसस्य वा ।

शिरः तत् करिष्याम्यमन्यथा या मयश्चरयेत् ॥”

इदं हि साक्षात् आजापयति ।

पागुनः काव्यमेतत् स्वकीयतत्त्वगुणैः संरक्षितमादित्येऽन्याचारमेव
वधानमधिनिष्ठति । कृतस्याभिमन्त्रनायस्य काव्यस्य प्रणेतारिहृदयोऽस्मिन् विदुष-
णकाव्यविशिष्टप्रकाशनप्रपञ्चो विषयगवरोऽनल्पमभुरमन्तुलकतपनादुत्तरः ।
प्रकाशनिधेन गुणेन चैदम्पानयया मनोज्ञया रीत्या चैव कविः काव्यनिर्माणे
यद्विदुषागुरोः कालिदासस्य शैली विमर्ति । रस-प्यनिच्छन्द-ममामोक्षयादिभिः
सर्वधैव तनाधीकृत्य काव्यमिदं कुतूहलप्रकाशिता भीमरसवर्गीचरणसरगिजयोः
सादरं गविनयस्य समर्पितम् । वरपुनः कविना त्रिरचयेद् काव्यरसं संरक्षित-
मादित्यवर्गसारस्य गरिमा महिमा च निरसामेव वृद्धिं नीती ।

काव्येऽस्मिन् उपमानिनायोवार्थान्तरस्य-संकाव्य-द्वार्थानिप्रभृतयोऽन्-
द्वारारण्य मन्वेव दृष्टव्यं । परमेनस्य काव्यस्य मध्ये उपेक्षाद्वारस्य ॥ भवितरा-
मेव मनोहरा षोडशरसीन्दुर्धम्मालिनी आत्मा दृष्टिगोचरीभवति । इदं कविपदे
रनीशान्दीयधीयर्थेऽप्यस्य विधीयते—

काव्येऽस्मिन् संयुक्तमिदं गुणैः मोहनविधमापिर्मन्त्रिणा ।

मृदीनदीपा इव विश्रुते सम सादृश्यावधारे मितुष्यद्वयम् ॥ १०१५७ ॥

इह कविनाऽनुस्यूतराजमौलिरत्नेषु शरेषु गृहीतदीपकवमुत्प्रेक्षितम् ।

यद्वैरियामन्तनितम्बिनीनामध्रान्तासन्तापकद्वर्थमाने ।

पराङ्मुखं शोषविशङ्कयेव कुचस्थले कुङ्कुमपङ्कमासीत् ॥ १११०५ ॥

अत्र कुचस्थले कुङ्कुमलेपस्य पराङ्मुखत्वं रतनयोः शोषशङ्काया हेतुत्वेनोत्प्रेक्षितम् ।

यं वीक्ष्य पाभोभिरविज्वल्पापं शोणारमभिः शोणितशोणदेहैः ।

शोभाद्भीषणं रघुराजपाणजीर्णमगस्फोटमिवाचक्ष्वहे ॥ ११२०९ ॥

अत्र रक्तपापाणेषु जीर्णमगस्फोटत्वमुत्प्रेक्षितम् ।

एवंविधाभिर्मधुरमधुराभिरुत्प्रेक्षाभिः काव्यमेनजितरां विभूषितं सद् भृशं सचेतसं चेतांसि चोरयन्ति ।

सम्प्रति अन्येषां च त्रिषतुराणामलङ्काराणां क्षुब्धिं प्रेषन्ताम्—

“भोजशमापालचिमुक्तधारानिपातमात्रेण रणेषु यस्य ।

यस्यान्तःकालानलचण्डमूर्तिश्चित्रं प्रकोपाग्निरुपाय दान्तिम्” ॥ ११९४ ॥

अत्र विरोधाभासः,

“ध्रुवं रणे यस्य जयामृतेन जीवः शमाभर्तुरभूत् कृपाणः ।

एका गृहीता यदनेन धारा धारामहत्वं यदामोऽप्रकीर्णम्” ॥ ११९६ ॥

इह परिपृष्टिः श्लेषश्च,

“अन्यायमेवं कृतवान् कृती यश्चातुर्व्यग्रीरोऽवयवखलोऽपि ।

यत्पूर्वभूपालगुणान् प्रमानां विस्मारयामास निजैश्चरित्रैः ॥ १११०१ ॥

इह व्यानस्तुतिश्च सद्दृष्ट्यान् प्रीणयन्ती दशशोभां सर्वतो विकिरति । सास्त्रप्रतं चरित्र-रमणीयतापि त्रिलोकनीया—

“सांऽयं रणे नर्गयिता वयम्व्यान् मद्भास्वभूपालमद्वयमेव्यः ।

त्रिलोक्यतां सुन्दरि चेद्विराजतयास्तु दृष्टिः स्मरयैजयन्ती” ॥ ९१९५ ॥

अत्र वचन्यनर्तनसारिरेण दीर्घानिधायरूपपस्तु चरितम्,

“उत्तम्भयामास वयोनिषेयर्गारं जयन्तम्भमदम्भरीरः ।

अगूषितं चैरिद्वारशीलैराश्रानर्भ्या जलवारणेन्द्रैः” ॥ १११११ ॥

इह जयशब्दे समुद्रगजानामालानस्य आन्त्याऽगूषेति प्रतीत्या भ्रान्तिमानलङ्कारो व्यङ्ग्यः ।

“उत्थाय मन्वुवसानश्चलितुं प्रवृत्ता

कणं गते शरिति कुशुटकण्ठनादे ।

त्रिस्तुनात्रिभिर्मात्रमुदायनार्यं

प्राणेश्वरेश्वरिण्यनेषु पुन पतन्ति ॥ १११९३ ॥

इत्येवंत्रिषुक्षेत्रेषु अधरिष्टुमुध रमं निषीय परामेव नृसिमाप्नुवन्ति भावुना ।

वाक्ये—“आत्मानं जलस्थित्यनिभाजं पश्यन् सरस्वतीमलतामाम् ।

हंसपात्रनिवहप्रविश्य पादतः शुभुभिरेव भुधारा ॥” १११९४

“यामिनीदधित यामिनि कान्ता दुर्लभाभिलषन् भुधरेषु ।

तामत्र त्रिमिषि तन्मुत्तमान मानदीनप्रित्त परमार्थ ॥” १११९५

इत्येतादृशा दानना श्लोका माधुर्यगुणमुद्बुद्धन् सप्तमप्यने । कविर्माधुर्यं प्रसादे

य गुणे प्रतिपदं महाशक्तिं काञ्चिदप्यस्मादपि । पृथग्देव न तल्लालिष्य पत्रापि

दग्धिन, यत्रापि च जयदेवस्य, यत्रापि च धीर्दृष्टस्य तल्लालिष्यमपि जयदेव प्रति-

लक्ष्यते । यामन्तादिशानामुत्तमां वर्णनमरेतद्दीप माघादिशक्तिवर्णनैऽपि

यद्यपि यत्रापिदृष्टिमुत्पादयन् किं वा क्वचि परिश्रयन् प्रतीयते—

“उन्मात्तमधुवेन दुष्टमधुना देहीभुज पट्टिना

ममं भङ्गमथ दिशन्ति पुनश्चाभ्यारत पादपा ।

काव्ये कवि स्थाने स्थाने सन्निवेशिताभि सूक्तिभि रवकीयान् पाठकान् प्रति न केवल मन्मार्गं प्रदर्शयत्यपि स्वसौ रूपकृति परिचयमपि प्रदधाति, स एतदपि ज्ञापयति यत्स तेषु तेषु भावेषु विचारेषु वा अभिरुचिं निदधाति । कवि-निहितानां सूचीना महोपकारवादितापि त्रिचतुरा एव सूक्तयो निधीयन्ते—

(क) “इयं हि लक्ष्मीर्धुरि पोमुलानां केप न चेत कलुषीरुहोति” ३, ४२

(ग) “न कृच्छ्रेऽपि महाभागास्त्यागघतपराधुत्वा ” ४, ६७

(ग) “यशसि रतिर्महतां न वेहपिण्डे” ६, ७०

(घ) “प्रायेण वेहविरहादपि दुःसहोऽयं

सर्पाङ्गमञ्जरपर प्रियविमयोग ” १६, ४०

अस्य कवेर्नयनसर्गार्थ स्वचरचर्चनं कालिदासवर्णितेन्द्रमतीस्वर्यंर तु संवदयेथ अन्या अपि वृत्तकीया उक्तप्रस्तुतव्यपुष्टी संवदन्व प्राप्यन्ते । तथाहि—

“लोकान्तरमुखं पुष्पं नरोदानसमुत्तमम् ।

मन्तति शुद्धचरया हि परप्रेतं च तमने ॥” (रघु०, १, ६९)

“निमग्नमेधप्रभृतिविद्याभ्रै मुतोऽस्ति वेल्लोभयलोकाभ्यव ।

भ्रमं पितृणां पनेतुमशमा कथं लभन्ते गृहमेधिन शुभम् ॥” (वि० २, ३४)

“अधिपु रथलपधीकृतेषु न पूर्यते जयविधौ कुतूहलम् ।

इत्यकुर्वन् दिगन्तगोचरं नूनमस्य तुरगा समारज ॥” (वि०, १४, ६९)

“प्रयातुमस्माकमियं किमप्यध परा तदम्भोषिरपि स्थलायताम् ।

हृगोन चाहिर्निजमेगार्जिते पयोधिरोधणममुत्थितं रज ॥” (नै०, १, ६९)

यस्तुत इदं काव्य सरट्तराश्वेषु नैज त्रिनिष्टं महान् निदधाति । यस्यापि रद्विषये काव्यमेतन्ममागच्छति स काव्यमिदमधीत्यातितरां ग्रीयते । पाठरस्याग्रे काव्यमे-तदेतत्संतिहृमिकी घटना मसिद्वाच्यपरत कश्चित्प्रदीपितत काव्यस्यास्य-कर्ता विद्वत्त एतत्कर्तं यथा परिप्रोगानि न तथाऽन्ये कश्य । एतत्कृताधीरय-ज्ञासिका रर्गमुन्दरी त्रिमाहाभ्युदयाख्यचम्पूजनयश्च रमिरावा मानसेषु दर्पम-मितं सद्धारयन्ति । मुमापित्वमहप्रय-ये अपि एतद्-रचिता अनेके श्लोक। यत्-अचर्तं । गद्यपुञ्जम्—

“त्रिरहस्य वने प्रासप्रमादैव मरहन्तो ।

नीयते जालु कातुष्यं कुर्वन्नेनं पनैरपि ॥”

नैपथं चिद्वदौपधम्

अमरवागीमाहित्यमुधीशिरोरत्नविषविदितयता नैपथीयचरितमहाकाव्यरच-
यिना कविचक्रवृत्तामगिस्ताकिंरजगदलङ्कारो लोकोत्तरप्रतिभापावन' श्रीहर्षो
महाकविल्लितपदनिग्रन्थनात्रासन्निधियचातुरीकश्रमकारचारनानुगितार्थप्रकाशन-
पण्डितो वैदुष्यानुविभाजितनिबन्धप्रगयननिपुण' शास्त्रीयस्य पाण्डित्यस्य कवि-
त्वस्य चानुपम एव रसाकरो बभूव ।

न यथा मानसमञ्जरीसमुन्मीलनविधायिन्याः प्रकृतिपेशलायाः कविताया
विरचने परां प्रवीणतामगाहन् तथैव पण्डितप्रणण्डमद्वर्णनचतुरायास्तर्ककार्क-
श्यकर्कशाया गिराया गुणकनेऽपि अजुनामेव निवृण्वतां बभात्र । यो हि श्रीहर्ष-
कविता-कामिनीकरलीलाकमलभूतं नैपथीयचरितमररचत् स एव श्रीहर्षः
प्रगाढपाण्डित्यभुजदण्डवद्भूतं गण्डमसण्डग्यापमपि अजगम्वत् । यः श्रीहर्षो
मनोऽभिरामया कामतरनिनया करमारेषु स्वीयां विमलां ममज्ञावैजयन्तीमुदू-
तलम् स एव जयचन्द्रकान्त्यनुद्वजनेन्द्रसंसदि स्वपितृपादपराजैतुस्ताकिंकनलज-
रपोदपनस्यापि वैदुष्यजनितमदमपि अपुष्पं । कबिदुलपाराबारपीर्णमामीन्द्रोः
श्रीहर्षस्येयमुक्तिर्नितान्तमवितर्धै—

“साहित्ये सुकुमारस्तुति रदम्यायप्रहमन्धिले

तर्के वा मयि संविधातरि समं लीलायते भारती ।

शरथा वास्तुमृदुत्तरच्छदती क्षभाङ्कुरैरात्मता

भूमिर्वा ह्रदयद्रो यदि पतिस्तुल्या रतिर्योपिताम् ॥”

श्रीहर्षो न केवलं कतिर्दर्शनिको वा बभूव स महान् गायको योगी च भूत्वा
शुवि बभौ । चिन्तामणिमन्त्रसिद्धि सरस्वतीमानुवरममजातिश्च तस्य गायकत्वे
योगित्वे च समुज्ज्वलं प्रमाणम् । संस्कृतस्वीनां मध्ये हि पञ्चविधा, कवयो
नाधिका यत्र कत्रिग्योगित्वयोर्मञ्जुलो योग, परिरपुरन् प्रेष्येत ।

अद्वैतमिद्वान्तनिहिनरचिबिज्ञेपो महाकतिर्दर्शनिकमिद्वान्तप्रतिपादने
व्यङ्ग्यवर्ता मरणि मञ्जित्य दर्शनजिदां संसारेऽमितां मुदं वितन्वानो राजते ।
तदीयो हि नैपथीयचरितस्य, मसदश, गगो दर्शनशास्त्रविषयत्रैदुष्यस्य

निकृपोपल सन् शोभते । चार्वाकमतस्य तत्र मण्डन गण्डनञ्च एतावत्या प्रौढत-
रनयानुष्ठितं यदसौ मर्गो दर्शनशास्त्रमित्र प्रतीयते । चार्वाकमाननेन ये विचारास्तत्र
कत्रिणा प्रणिष्ठापितास्तेऽद्यननानामपि भौतिकवादिना तर्कान् मिद्वान्ताश्च परिहृ-
सन्तः प्रतिलिख्यन्ते । चार्वाकमतानुगामिनः सन्ति प्रत्यक्षप्रमाणमात्रसंभाजनपराः ।
न तेषु अनुमानस्य सम्मानं न च शब्दस्य । तन्मतेन चैतन्यप्रतिष्ठं संहननमेव
आत्मा, मरणमेव मोक्षः, न क्वापि स्वर्गो न च क्वापि परमेश्वरः ।

"यावज्जीयेत् सुखं जीवेदणं कृत्वा पृतं पियेत् ।

अस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं पुन ॥१॥

इत्येव तेषामुद्भोषो लोकविदित एव । जवि धर्माहं एतान् एव नारितवृक्षानम-
म्यन्धितम् । यिद्वाप्तान् कीदृश्या प्रजाहवत्या मनोजिनोदिभ्या रीत्या समुपस्थापय-
तीति श्रेयसताम्—

“कः क्षमः प्रियतां प्राप्ता प्रियाप्रीतिं परिधमः ।

भाभीभूतस्य देहस्य पुनर्गगमनं पुन ॥

एवं च ब्रह्म च संसारे भुङ्गी तु ब्रह्म वैश्वम् ।

इति रथोच्छ्रितिसुवस्युनिर्देवधी येन्यादिनाम् ॥

अग्निहोत्रं यथा सत्यं विदुष्वं भवति सुप्रसन्नम् ।

प्रजा पौरुषानि स्वानां जीवो लक्ष्यन्ति जीविका ॥”

मौञ्चे गुरुरपाभाय हृद्येनप्रतिपादयन् गीतमं वयि कीदृश्या वम्रे'शयोपदमनीनि
वीक्ष्यमान—

‘सुनये च’ शिष्टांशाय शास्त्रमुख्ये सचेतसाम् ।

गौतमं तमपेक्षैव यथा रिभ नथैर न ॥

नैषादिज्ञानार्थसंख्यादिनाश्रयायां वनित्यवस्थासंश्लेषकारो विप्रोक्तयताम्—

“देवभद्रिणि सर्वज्ञ वसन्ताद्यन्तःपश्यन् ।

ननु हि सामन्त्यमात्रात् कृतार्थ्यनि साधितम् ॥”

दानधर्मस्य पैषधर्मनिषादनपरायां धर्मेणायां च। इति त्रिपदायाम्—

“इति शिष्यं ब्रूयन् नृपेयमवगच्छति तद्विदित्वा ।

इति श्री भगवत्पद्मसूक्तस्य अष्टमोऽध्यायः ॥ ४० ॥

[illegible]

गतेन दानेन वि । एहि ज्ञानेन ह्यसि मयि सति नृपः स जनार्दनः । अने पातवर्षि ।

अद्वैतनादिवेदान्तदर्शनं तु वादचतुष्टयादपि भिन्नां पञ्चमीं कोटिमवलम्बते । कवि-
स्तामेवाध स्थिते श्लोके प्रस्तवीति—

“मासु प्रयच्छति न पञ्चचतुष्टये वा
तज्ज्ञाभद्रांसिनि न पञ्चमकोटिमात्रे ।

श्रद्धां दधे निपधराद्विमलौ मत्ताना-
मद्वैततत्त्व इव सत्यतरेऽपि होतुः ॥”

अत्रैर्भयापुपहासोऽन्तिरामेव मन्त्रो मर्मभागस्पृहः । प्रियोपहासस्य तस्य हृत्पल्लवस्य
किम्वास्ते गम्भीरा प्रादुरचर्चा । स्वकीयपानया प्रक्रियया रहस्यमेवोद्गाढयितु-
मीदृते मत्ततम् । दृश्यताम्—

“भद्रं प्रमुष्माकरणस्य द्रष्टुं
पदप्रयोगाज्जनि लोक एव ।
प्रज्ञो यद्वदामिन् प्रज्ञी ततोऽय-

मेव मृगोऽस्यास्ति मृगीति मोक्षः ॥”

अत्र व्याकरणाजगद्व्यवहारस्य गरीयस्कृता कविर्विलक्षणेनैव विधिनोपपाद्य
वैयाकरणान् कीदृश्या दलितया व्यंग्यगिरया परिहसति ।

सकलेऽपि दृष्टानेषु कर्मेर्गतिरप्रतिहतैव अदृश्यत । साध्ययोगदर्शनपाठवं
प्रति तदीय श्लोक एव सङ्केतयति—

“एगम्भीरतया यथा निशि भित्तवप्रानलियोगपट्टया ।

मणिवेश्ममथं स्म निर्मलं किमपि ज्योतिरवाह्यमिज्यते ॥”

इत्यत्र ‘योगी आभित्तयोगपट्टोऽविद्यादिवोपरहितं किमपि सास्त्रनमयोरविषय-
मात्मलक्षणं ज्योती रात्रापुपास्त’ इति साध्ययोगविषयिणीं यात्रां नगरीवर्णन-
व्याजेनाभिप्यतकि इति । स्वकीयाया मीमासाभिज्ञताया दिति कविरथ स्थितेन-
श्लोकेन सचेतश्चेत आत्रर्गविगुमभिलषते—

“दृष्टं न. प्रति ते प्रतिश्रुतिरभूद् याच स्वराह्यादिनी

धर्मायां मृजना श्रुतिप्रतिभटी पृथग्विनाख्यापदाम् ।

स्वकीयं पुनरी पुनस्त्रिभुवनं शुभ्राद्वयादेशनाद्

द्रव्याणां विविक्तानल्लेहितहरिषाग्रान्तर्यं लुप्यतु ॥”

इत्यत्र कर्मप्रतिपादिका श्रुतिर्भाग्यनुद्दिश्य प्रवर्तते । सा विधिरेव यत् प्रति-
पादयति तदेव धर्मं दृष्टुच्यते । मीमासा श्रुत्युक्तं धर्ममेव विव्रिनक्ति । सा तदेव

धर्मं धर्मप्रेतानुमन्यते यद्वरितं शुनिगममम् । तस्मान् मा 'चोदनालक्षणायां
धर्मः' इत्येतेन सूत्रेण धर्मं लक्षयन्ती जगती धर्माचारितुं युजति । 'अत्रोद्वेगं सुदृ-
तिनः परिपालयन्ती' इत्येतत्कथनीयं कथनं च मीमांसादर्शनमिश्रान्तमदर्शनपूर्वकं
यदिः प्रवर्दीचकार । एषा चाम्भारषाया इह वीक्षिता भवति सम्पत् ।

“अथयेति रत्नयिगेन जिनेन यः

स धर्मचिन्तामणिस्त्रिस्तनो यथा ।

वपालिहोपानलभम्मनः कृते

सदेव भग्म रत्नकुटे रत्नं तथा” ॥

इत्येतस्मिन् श्लोके 'रत्नयिगेन' इत्येतद्वाक्यं यदिः स्वैव बुद्धदर्शनमाशेष्यं
प्रदर्शयति । यत्किं च स यद् बुद्धोपदिष्टं सम्प्रदर्शन-सम्प्रज्ञान-सम्प्रचारिप्र-
लक्षणरत्नयिगेन न हेयम् । कलिनाशनमयस्मान्मलकीर्तनापदेशेन नानाविधं
नैजं ज्ञानमाकलय्य स्वकाव्यामृतपानपरावगन् जनान् भवि मत्स्वराष्ट्रीयज्ञानेन
परिप्रीणयितुमुद्यते ।

“अपान्तरथ धामोह विधारणाय

वैशेषिकं चारमर्गं मर्गं मे ।

श्रीलङ्कः त्वमु दर्शनं तत्

चर्म तमस्तत्रनिरूपणाय ॥

इत्येतेन श्लोकेन वचिरेकस्मिन् स्वीयं वैशेषिकदर्शनमपुष्पं निदधायपरतोऽसौ
'श्रीलङ्क'मित्येतेन परेन वैशेषिकदर्शनमपुष्पहस्ति मगोरजनपूर्वम् ।

महाकवेः श्रीहर्षस्य नैपथीयं चरितं कलापक्षपातिनां वाक्यानां शिरोमुकुट-
मणिः । परं कलाहीलाधिलामानां बेलिजुल्लवे सत्यपि तस्य कलाशदिकाप्यान्त-
रमिव न सीमायेन तत् स्रद्धयुधधरोधगम्यम् । मदीयं रमं सौन्दर्यं त एषो-
पमोक्तु एमने यो भावुक सन् शास्त्रार्थतत्त्वावगममहमनिशितप्रतिभावात् महान्
मेधाव्यपि यतीति । स्वकाव्यस्य काव्यान्तरालव्यवैशिष्ट्यं स्वयमेव कविरा-
मनति—

यथा यूतस्तद्वत् परमरमणीयापि रमणी

कुमारागामन्त कर्णहरणं नैव कुरुते ।

मदुक्तिश्चेदन्तर्मदयति सुधीभूय सुधियः

विमस्या नाम रयाद्रसमपुराणाद्भरैः ॥

आदिमारभ्य अन्त यावद् यावन्तोऽपि श्रुता अत्र उल्लेखन्ति नास्मि सफलैःपि
छत्तिना पदमा रमणीय निरन्धन त्रिभावि । पर तेषु ललितपदान्दयैव न तत्र
त्रिलोक्य पाण्डित्यमपि त्रितनुते । नानाशास्त्रतत्त्वतरलगात् धीप्रयाम्भारिशब्द
परिपूर्वमाणत्वाच्च ते ललिता अपि श्रुता प्रतिभाशालिना द्वात्रिंशो ममुदायमेव
नितरा प्रोक्षयन्ति । सामान्यधिय शुभासो न तत्र सर्वोद्गीगयथा पूर्णमाणम्मा-
स्वाद्यितुमर्हन्ति । पद्-ललित्यशोभा अस्य काव्यस्य चगमरलोक्यताम्—

“तत्राचनीन्द्रचयचन्दनचन्द्रलेप

नैपथ्यगन्धवहगन्धवहप्रसाहम् ।

आलीभिरापतवन्द्वात्राशुगारी

महोय सौरभमगाहत शृङ्गवर्ग ॥”

“द्वितीयं च त्रिंशत्तनुर्भूतजामभामा

चामालपत् पुनरिमा भरिमाभिरामात् ।

अस्वारिनि हृष्यवागसनाधपाण

पाणिप्रदादनुगृहाण गग गुणानाम् ॥”

यथैतस्मिन् चारणि काव्ये प्रतिपद्यते छत्ति तथैव काव्यस्यास्य प्रतिष्ठाकमलका
राणां सुपमा विलोकिता भवति पर तथा तेषामलङ्काराणां सौरभमपि पातु
प्रधीत्यमपेक्षते । द्वित्रां श्लोका काव्यस्यास्यालङ्कारप्रियं ज्ञापयितुं निधीयन्ते—

“कलने निजहनुर्गुणं किमु चमभ्रमकारिणागुण ।

तदुच्यतेषु भवन् प्रभासरचन्द्रममातनोति यत् ॥”

इत्येष श्लोकोऽनुमानरूपकभ्रान्तिमनुप्रेषाविरोधाभासाङ्कारैरेलङ्घियमाणोऽस्ति ।
पर यावदेतस्य श्लोकरक्षार्थावधारणा न भवति तावत् तत्तदालङ्कारच्छायाचमकारो
न हृद्यनयन प्रमोदयितुमलम् ।

“अपि लोकयुग हतायपि श्रुतशृणु रमणीयुगा अपि ।

श्रुतिगामिन्या दमस्तुभ्यतिभात सुतरां घरापते ॥”

इत्यत्र यद्यतश्चेत्क्रियाकारकदीपकतुल्ययोगिनालङ्काराणां रचिता प्रचुरतितराम् ।
परमयापि अलङ्काराद्यभ्यस्य भूषणानामतरणाङ्कारजनित माधुर्यं न सुलभमत्र
मेवेह परिप्रयुक्तम् ‘व्यतिमाने’ इत्यत्ररमान् पदाद् व्याकरणविषयक मौन्दर्यमपि
स प्यारगदयितुं समेत योऽस्ति व्याकरण ।

अथ स्थिते श्लोके समासोक्तिश्चित्र प्रेक्ष्यताम्—

नया रता गन्धर्वहेन घुम्बिता

परमिताग्नी मकरन्दशोभरै ।

दृशा तृपेण स्मितशोभिषुच्छला

दरादराभ्यां द्रवन्निपनी पथे ॥

कवे काव्यमिदं परमरमणीयम् । तत्र साहित्यिकाया सर्वत्रैव श्रुति र्वेन गुणा-
लङ्कारादिगिर्यरेण अपरीक्ष्यमानासुखमाशुषेण मातुषेण रमिताया मिकर सुहृत्सुहृदि-
न्यन् प्रियोत्तरेतराम् ।

“एत नल न इमपन्ति परथ स्पन्तातिमिर्याल्लिखुलप्ररोधान् ।

श्रुत्वा स नारीरुर्वर्तिरारीमुत्पात् रमसाश्रित यत्र दृष्टम् ॥”

इत्येतादृशानां श्लोकानां बाहुल्यं तत्र विभाति यद् अलङ्कारध्वने बाह्यामभूति
विविधभाव-संस्फुरणस्य धिया सुधीयमानं प्रीणाति भृशम् । प्रकृते श्लोक
इह सारीषाभ्यं नारीषाभ्यभ्रमाद् वस्तुना आन्तिमवलङ्कारो व्यज्यते ।

वस्तुध्वने सौ दयं दर्शयितुं कत्रिचोष्यस्य श्लोकोऽयमीष्यताम्—

“अपि तद्गुणं प्रसर्पतौर्गमिते कान्तिशरैरमाधतान् ।

स्मरयीचनयो रालु द्वयो प्लवङ्गभी भवत कुचाशुभी ॥

अत्र हि कुचयो स्मरयीचनप्लवनकुम्भयोस्तेष्वया तयोरीक्य कुचयोश्चातिबुद्धि-
व्यज्यत इत्यलङ्कारेण पस्तुत्वनि ।

श्लोके कपेर्मनोवृत्तिनितरा प्रायण सर्वत्रैव रममाणो वीक्ष्यते पर त्रयोदशे सर्वे
सा वृत्ति स्वकीय श्लेषत्रिषयस्मनुराग प्रकृष्टतरता नयन्ती पर्यवसिता भवति ।

“दव पतित्रिभुवि नैवधराजगत्या

निर्भाषिते न किमु न विद्यते भवत्या ।

वाय नल खनु तत्राति महानलामो

यत्नेनमुच्छसि चर कतर परस्ते ॥”

इत्यतेनैकेनैव श्लोकेन श्रुत्वापुनरभी कत्रिचिन्दाग्निमववर्णनकान् पञ्चापि वर्णयन्
अहो, वीक्ष्यमाणो भवति ।

महाश्वीना रचनासु निसर्गतयैवानुप्रासयमगादीनां शब्दाङ्गद्वाराणां घटा
लापयिता भवति । सा नेषा काव्यगगनमाग्रीतु स्वत एव सातिशयवेगं धावन्ती
वीक्ष्यते । न तन्त्र्यं ते रत्नपतमेऽपि प्रयासे प्रवर्तते । अस्मादयं कारणान् अस्य

महाकवेः मान्ये ते सर्वत्रैव विजृम्भमाणा प्राप्यन्ते । अत्र तु केवलं सत्कृत्या
रूपेणैव एव सौभाग्यं वर्धयितुमुदाहरणत्वेन श्लोकाद्विहितं निधीयते—

यमरुस्य भग्या विभा विभाव्या—

“अत्रलग्न्य दिदृक्ष्यामहे षण्माश्वर्यरयालमगतम् ।

म धिलाम्यवनेऽवनीमृत फटमैषिष्ट रसालमगतम् ॥”

अनुग्रामस्य पेशलसया मन्दयन्त्यधुना—

बलकलः स सदाविजानानगा-

हुदलसद्विपुलसरितेरितैः ।

यमधिगम्य सुतालपमीषियाङ्

घनदरः स विदर्भपुरन्दरः ॥

अप्रस्तुतविधानेऽपि कथिरयमद्वितीयः । तदीयैषा विशिष्टता यद्यापि शास्त्रीयकल्प-
नाकलिता सती, यद्यापि शृङ्गारिणीभिरुदाभिरुत्तरिता सती, यद्यापि च लोक-
व्यवहारपञ्चुरतया यन्पुरा सती इत्यप्येऽत्रतरति ।

अप्रस्तुतविधानं सास्त्रीयवर्णनाकलितम्—

“नजलमूमीतदकुट्टनोत्थितैरपाश्यमानं चरणेषु रेशुभिः ।

रथप्रदण्डाभ्ययनार्थमागतैर्जनस्य चेतोभिरिवाग्निगाह्नितैः ॥”

अप्रस्तुतविधानं शृङ्गारिकल्पनाकलितम्—

“अष्टन यद् विरहोष्मणि मज्जितं मनस्मिन्नेन तदूटसुगं तदा ।

वृष्टाति तस्मिन् वदलीतरस्यदि मरुजरदूषरदूषितः ॥”

अप्रस्तुतविधानं लोकव्यवहारपञ्चुरम्—

“पथेलिमं दाडिममर्कविग्रमुत्तार्य सन्ध्यात्यगिवैजित्तारस्य ।

साशमयं वीजमुजादनीयं बालेन निष्टूतमिवारिषयूषम् ॥”

कथिरप्रस्तुतानां चयनं व्याकरण-दर्शन-कामशास्त्रादिभ्योऽपि विद्वधानो हतोत्त-
रीभवति । एतादृशानि पद्यान्यनिदुरन्तमाहानि सन्ति । फालिदासमाघादिकवि-
भिरपि एष पन्था अनुगृह्य परमस्मिन् नैषधस्यैव त्वेषा प्रवृत्तिर्नितरां प्रौढतामुपे-
ताश्रयते । दर्शनव्याकरणदिभ्य एवोपमानान्तावृत्तानि कथितेत्येतदपि न,
साहित्य नाट्यशास्त्रयोऽपि तानि गृहीतानि दृश्यन्ते ।

“न चर्तमे मन्गयनादिका कथं प्रसासारोमात्रलिख्यधारिणी ।

तवाङ्गहारे रचिमेनि नायक शिखामणिश्च द्विजराट् विदूषक ॥”

इत्येतस्मिन् श्लोके उपमानस्यादान् भाव्यशास्त्रतो विहितमास्ते ।

त्रिदुषामिह केपाञ्चनोदीरणमिदं यदेवविधा प्रयोगा पाण्डित्यप्रदर्शनदशा-
काम पर रघु पर न भवन्ति ते काव्यश्रीपरिपोषका । न भवन्ति तेऽलङ्कार्यभा-
षानुभूत्या सहायका मनागपि ।

नैषधीयचरिते पाञ्चालीरीतिर्विशेषेण विभ्राजते पर वैदभ्यां जपि विभ्रमो
षट्पलामेवावदातता वितम्बन् विद्योतते । क्वचिद् क्वचिद् गौडी च राजतेतराम् ।
छन्दास्यपीड काव्ये भूषासि विविधानि च जपि प्रयुञ्जान प्रेष्यते । यस्तुत-
श्रीहर्षसदृशाया प्रतिभाव-समानाना किमपि न कुरासदम् ।

श्रीहर्षस्य काव्यमिदं शृङ्गाररसप्रधानम् । पर सत्र गीरकहगहास्यादीनामपि
रसाना मधुरिमाणमास्त्रादधितु सचेतस सद्यसरमरनुवन्ति । एकादश-द्वादश-
त्रयोदशसु मगेषु वीररसस्य स्रोतस्त्रिनी सरय प्रवहन्ती सम्पग् दृष्टा भवति पर
क्वे स वीररसो न मानसे वीरभाषान् जनयति न तत्र सा शक्तिर्यया मन
उत्साहेन उत्कुलति स तु मन् भवि वीर शृङ्गारीव प्रतिभाति । सत्रातिशयोक्ते-
रिलास शब्दानाञ्च श्रीर्भूत्यन्ती समवतरति । इत्येताम्—

“हृष्याकीर्तिकलिन्दशैलतनवानद्यास्य यदोद्दंभी-

कीर्तिश्रेणिमयी समागममगाद् गङ्गा रणप्राङ्गणे ।

तत् तस्मिन् त्रिनिमज्ज्य बाहुजभट्टेशारम्भि रम्भापरी

रम्भानन्दमिक्केतनन्दननकीटादरादम्बर ॥”

योऽसौ मर्गे हास्यरस-कृपापि रमेशाचना समरलोकयते—

“स किञ्चिदूच रचय-तु तेमनो

पहारमग्राञ्च रचैर्यथोचितम् ।

पिषामत काश्चन सर्वतोमुख

तथाप्यन्तामपि याममोदनम् ॥”

यमधिकृत्य ‘एको रम करण एव निमिषभेदादि ति भवभूतिर्यथा तेनापि कृता-
र्थीक्रियतामिदानीम्—

“मदर्थसन्दृष्टमृगालसन्धर

प्रिय त्रियद्दूर इति रघोदिने ।

त्रिलोक्यन्त्या रदताऽथ पथिग

प्रिय स कीदृग् भविता तव पुत्र ॥”

प्रहृतिपर्यन्तवियवर्धं मेम वने सुखमनोऽग्रगुहविधानरतम् । न तत्र प्रहृते-
रिन्द्रियप्राप्तिं हरयन्ते । अपोमे विप्रयोगे च तद्देवा प्रहृतिं संलक्षयन्ता
अवन्ति । प्रथममर्गे वर्जिता प्रहृतिरेवासा । नत्सुपनावयन्ति । चेद् अयमोऽप्यमे नदा
चतुर्थं वरं तनुप्राप्तिना सा दमयन्तीम् ।

“सरमित्रवनाऽपुच्छापपायंममि दृग्गन्तु न
चरन्मिमुह्यन्तु मन्त्रागुर्वन्तु न कैरवम् ।
दिमगिरिहृतापादधि प्रतीकमद् गिरिं
बुभुक्षितिरिन्ध्याधो पाथोर्नैर्मित्रनिद्रया ॥
वा ॥ विरागः स्तुतयस्तस्य
वधं स्वपादु वस्य दिनद्विपस्य ।

गद्य-विकासः

गीर्वाणवाण्याः गद्यमाहित्यं परमललितं पाणिन्यपेक्षः विरन्तनञ्च । वैदिक-संहितानामुक्तयो वरिमन् पूततमे पुरातनतमे युगे बभूव तस्मिन्नेव युगे गद्यमप्यभिव्यक्तिमगमत् । कृष्णयज्ञवेदस्य तैत्तिरीयसंहितायां यस्य गद्यस्य दर्शनं भवति तदस्ति गद्यस्याद्यं स्वरूपम् । तस्यां संहितायां रिञ्च तस्यैव वेदस्य षाठ्कमैत्रायण्यादिसंहितास्वपि गद्यं तावत्यामेव मात्रायां परिलक्ष्यते यावत्यां मात्रायां तत्र पद्यानि ज्ञोभन्ते । ततश्च गद्यस्य प्रतिष्ठा अधर्ववेदे वीक्ष्यते । अधर्वणः पद्यो भागो गद्यात्मक एव समग्रः समजाप्यते । ब्राह्मणग्रन्थेषु तु सर्वत्र गद्यमेव विलीकते । आरण्यकं साहित्यमपि गद्यमयं भवद् विभानि । उपनिषत्सु प्राचीनतमोपनिषद्विषि गद्यात्मिकैव भूत्वा विभ्राजते । तदेवं वैदिकमाहित्ये गद्यस्य प्रयोगोऽतिव्यापकः जेनोदात्तत्वेन च वृत्तो दृश्यते । आवेदोपनिषद्वन्तानां ग्रन्थानां गद्यं पर्यालोच्य ज्ञायते यद् गद्यस्य विकासः शनैः शनैः समजायत । यथा यथा समग्रो व्यतीपाय तथा तथा तत् पर्यपुष्पत् । वेदप्रयुक्ताद् गद्याद् ब्राह्मणारण्यकेषु प्रयुक्तं गद्यं परिष्कृततरं विलोक्यते । उपनिषत्कालवर्तिनि गद्ये तु रमणीय उरुर्कपः परिरुहुरति । यन्मृगो वैदिकयाज्ञेये समुन्मीलिता गद्यपरस्परा स्फुटमेवेदं जापयति यद्दह्मदीयो देशो गद्यस्याविभाजने चिरात् सान्द्रस्तेहमदर्शयत् ।

अत्र वैदिकमाहित्याद् गद्यस्य त्रिचतुशण्युद्धरणान्युद्ध्रियन्ते येनोपरिक्थितं कथनं पुष्टिमात्रादितं स्यात्—

“शृगुर्यं वारणिः वरुणपितरमुपगतार अधीहि भगवो प्रक्षेति । तरमा गृह्णत् प्रोवाच । अर्थं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं मनो वाचमिति । तद् होवाच । यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते तेन जातानि जीवन्ति । यत् प्रयन्त्यभिमन्विनामिति । तद् विजिज्ञासव्यम् ।” (तैत्तिरीय०)

“म एकया वृष्टो दशभिः प्रत्युवाच । अयैनमुवाच—‘वरुणं राजानमुपवाच पुत्रो मे जायतां तेन त्वां यजै हति । ‘तया’ इति स वरुणं राजानमुपगतार—‘पुत्रो मे जायतां, तेन त्वां यजै’ इति । तथेति ।” (ऐतरेयब्रा०)

“मूर्धाऽहं रयीणाम्, मूर्धा समानानां भूयासम्, रुजश्च मा येनश्च मा हासि-
ष्टाम् । मूर्धा च मा विघर्मा च मा हासिष्टाम् ।” (अथर्ववेदः)

वैदिकसाहित्यस्य भाषा विषयप्रधानास्ति । न तत्र सौन्दर्यं प्राप्यते । तत्र
समास-प्रयोगोऽपि न दृश्यते । तत्रयानामाल्यानानां भाषायां रोचिष्णुता
मरुता स्वाभाविकता च वीक्ष्यन्ते । न तत्र ग्रीकस्य न च सान्द्रिल्लल्लयितानि
पद्याभ्येव प्राप्तानि भवन्ति । परं प्रासादिकतायाः कुत्राप्यभावो नास्ति । एषा हि
तदीया प्रमत्ता पदाजली किमपि विचित्रमेव माधुर्यं वर्णति । यो हि मधुरिमा—
“सत्यं वच्, धर्मञ्च, स्वाध्यायाम्ना प्रमदः, तमसो मा ज्योतिर्गमय, तेजोऽसि
तेजो मयि धेहि” इत्यादिकायां मरुतां परिष्वजमानायां पदपङ्क्त्यां सुखं
प्रीतिञ्च ददाति न तादृशं सुखं प्रसन्नतां वा तादृशीं, हृष्टिमताञ्जलिता पदभेजी
प्रयच्छति ।

भारण्यकस्य गद्यस्य सौन्दर्यं वीक्ष्यताम्—

“एतमेव विदित्वा मुनिर्भषति । एतमेव प्रजाजिनो लोकमिच्छन्तः प्रयजन्ति ।
एतद् भ्रम वै तत् पूर्वं विद्वांसः प्रजां न कामयन्ते ।”

वैदिकयुगे पादरथां गद्य निषण्णशैल्यां विपश्चितां मनोऽनुरागः प्रावर्तत न
नादरथां शैल्यां तदुत्तरकालपरिनिवो विद्वांसो रश्चि वर्तयन्तो लोचनगोचरीभवन्ति ।
अत एव तद्विधस्य गद्यस्य विकासः प्रसारश्च निरुद्धोऽभवत् । वैदिकयुगस्य गद्यं
मामास्यं वर्तते । तत्र नैव भाषा प्राधान्येन प्रयुक्तास्ति वा हैनिरूप्यपटारे
इयद्विपते । हैनिकस्यवहाराद्वना भाषा न प्रायेण सुरक्षायोग्या मना भवति
अतस्तस्यां दिशि लोके त्रिदुषां चेत उपसरति । गीतिषु पद्येषु स्वर-लयप्रतिष्ठितायां
वाक्यावल्यां भगवत्कर्षणम् । अतस्तत्र विज्ञेयानुरत्यति । अतिश्रिता अपि
जातपरध्वन्येयद्वया गिरया अनायामेन आर्वाजिता यजन्ति, स्या ह्यन्दोमयी वाजी
शक्तिरि हृदयं रट्टयति भवति च सा सत्वरं कण्ठमना । अतः साहित्ये पद्येनैव
स्वापि मगमानं लभते । संस्कृतभाषाया वैदिककालवर्तिनो गद्यस्य निरोधे
लेशपि लोभभाजना कारणमभवत् । गद्यस्य प्रयोगः दानैः दानैः हृदयामेव
ययौ प्रायेण यादजगद्यस्य स्वरूपमुपनिषदां वा माध्यानां वा संहितानां ममये
दर्पनेष्वपि तादृशमेव महाभारतीयमपि गद्ये वीक्ष्यते । वीक्ष्यताम्—“म तपे-
त्युक्त्या तमधमपिष्टा प्रयाजनामोपाध्यायुल्लमुपाध्यायानी च श्रान्ता केराना-
यारयन्त्युपविष्टोऽश्वो नागपुत्रीनि नापापास्य मनो दधे ।”

गद्यप्रति त्रिदुषामनुरागः परं सदैव न्यूनतायां वाचिवतायां प्रवर्तमानोऽ-
दृश्यत । इदमेव कारणं यद् यास्को निरुक्तगद्ये निबध्नन् तस्मिन् कालेऽपि
दृष्टो भवति यस्य कालस्यातीतस्य सप्तविंशतिशतकानि यातानि ।

गद्यवृत्ता कालेन गद्यस्थोपयोगे प्रधानतया टीकासु व्याकरण-उपेतिपायु-
र्वेदादिविषयकेषु ग्रन्थेषु त्रिद्विष्टिः प्रारब्धः । यादृशा विषया आसंस्तद्वत्सं सौन्दर्य-
मपि तत्राप्येव गद्ये स्थानमलभत । महर्षिपतञ्जलेर्महाभाष्ये गद्यधियं पश्यन्तु—

“एवं हि श्रूयते । बृहस्पतिरिन्द्राय दिव्यं परं सत्त्वं प्रतिपद्योक्तार्तां सत्त्वाणां
दान्दपारायणं प्रोवाच । ज्ञानं जगाम । बृहस्पतिश्च प्रयत्नेन्द्राभ्येता दिव्यं
वर्षसहस्रमध्ययनबालो न ज्ञानं जगाम ।”

इदमपि गद्यमनलदृष्टमेव । परं भाग्यविष्टजनाकामसि । तत्र प्राञ्जलता
दिद्यते । सा भाषाभिष्यञ्जने कृता च ।

बुद्धाविर्भावान् प्रागेव वैदिकसाहित्यं परम्परिस्तारं प्रपेदे तदीया समृद्धिर्विपु-
लताञ्च प्रापद्यत । तदुच्चाया अपेक्षा त्रिद्विष्टमेतान्वभूयत । अतः नवमाहिरयस्य
निर्माणमारब्धमभूत् । एतदुत्तम साहित्यमपि गद्ये प्रणीतमत्रापद्यत । तद् गद्यं
सूत्ररूपमादाय प्रादुरभूत् । वैदिकसंनान्दसम्बन्धि साहित्यं सूत्रशैल्यासक्तं गद्ये
यद्वरूपमादायोन्मीलितमभवत् पाणिने अष्टाध्याय्यां तद्वत् विकस्वरतां जगाम ।
सूत्रस्वरूपस्य गद्यस्यास्योपयोगः पद्वत्पि दर्शनेषु कृतोऽप्यप्यते ।

सूत्रग्रन्थप्रणयनकारिणा मेधाविना दृष्टिर्गद्यस्य परिष्करणे तस्य संपर्द्धने
पक्षवने वा जामीत् । सा तु आसीद्यममृदिरसप्रयोजनेसैव उपन्यस्तार । तदीय-
सुदृश्यनिद्रमेतासीत् यत् तत्रस्य समुपग्यानमतिपरिमितज्ञानेषु कृतं स्यात् । येन
नशायापमन्त्रेण हृदयद्रमं भवेत् त्रिषु सुरसामपि उपेयात् ।

लीङ्गिर्मसृष्टतकाले शणितयौतिषायुर्वेदव्याकरणदर्शनप्रभृतिविषयान् भवि-
ष्यदि पद्यमय्यां वाण्यां ग्रन्थेषु प्रेषयन्तः सप्तद्वि अजायन्त परं समये गमये
भान् अवि विषयान् प्रतिभातालिनो लेखका मद्य पद्य रचयाम्यभूयुः । पाणवयो
मैत्रे अर्थसारग्रे गद्यं प्रमुक्तानोऽप्यप्यते । नद्गद्यवृत्त्युत्थोदयनाम्—

“दर्शने प्रमोदति । वाचये प्रतप्यमानि । आयने दृढयति । विरिणो दशयते ।
शङ्कायाने गर्जनाशङ्कते । वशाया रमते । शरिताप्येवनेषते । पश्यन्त महते ।
रमयमानो निगुप्ते । हस्तेन दृष्टयति । स्वयमेव नोपहसति ।”

कीदृशानि रूपान्पुत्रावयानि गद्येऽस्मिन् शोभन्ते ।

तत्र प्रति चरकस्य चरकसंहितायां गद्यस्याभावात् वीक्ष्यतम्—“नारदनपाणि-
नांशानो नोपहतवापा नात्रपिष्ठा माहुत्या देवताभ्यो नानिरूप्य पितृभ्यो नाद्या
गुरभ्यो नानिषिभ्यो नोपाभितेभ्यो नापुण्यगन्धो नामाली नाप्रजातिमपाणि-
यदनो नाशुद्रमुखो नोदक्षुप्तो न त्रिमना.....न प्रतिवृत्तेष्वहितमक्षमाद्वीत ।”

वीद्विद्वांस एवमव्यञ्जेकान् ग्रन्थान् गच्छेपि अरचयन् । तेषु यद्गो लोभ-
प्रियाणि महात्मनो पुद्गल्याख्यानानि गच्छे लिखितुः । आर्यशूरो जातकमालां
नाम सुप्रथितां कृतिं गद्य एव लिखेत् । तत्रायं गद्यं पर्यन्तु विज्ञाः—

“अथ कदाचित् तस्य महासरस्वस्य भोजनकाले स्नातानुल्लिखमात्रस्य कुशलो-
द्धारगृहोपस्थिते समुपरिगते वर्गगन्धर्वसदृशदिगुण्यमुद्रिते विचित्रे भव्य-
भोजवात्रिभिर्धौ तत्पुण्यसम्भाराभिषुद्धिकामो ज्ञानाग्निनिर्वन्धसर्वलेशोन्धनः
प्रत्येकमुद्धतदृग्दुर्मभिन्नगाम भिचार्यौ ।”

अस्मिन् गद्ये गमयमानागपि प्रयोगेण गद्य कथारस्त्वुत्कर्षं प्राप्नुहीत-
भाषायां कृतमीषयते ।

लीङ्गिकमंस्कृतग्रन्थानां अस्मिन् काले प्रगयनमभूत् तदा गद्यस्य त्रीणि
रूपाणि दृष्टान्यभूवन्—(१) पौराणिकम् (२) साध्वीयम् (३) साहित्यिकम् ।
पौराणिके गद्ये वैद्विपञ्चालस्य कतिपये आपां अपि शय्याः प्रयुक्ताः प्राप्यन्ते ।
धीमद्भागवत-विष्णुपुराणादिषु व्यवहृते गद्य उक्ता विशिष्टता स्वष्टमेराधिगता
जायते । इदं हि गद्यं वैदिकं गद्यं लीङ्गिकम् गद्यं परस्परं संयोजयतीव । पौराणिकं
गद्यमलङ्कृतं गुणशुभ्रितम् । धीमद्भागवते तु गद्ये प्रौढता भावाभिव्यञ्जन-
नदीणमा चानितरामीचिता भवति । इत्यतम्—

“तेषां विशीर्यमाशानामतिमपुरसुरभिमुगन्धिवदुलारगरमोदेनारगोदा नाम
नदी मन्दरगिरिशिखरास्त्रिपनन्ती गूर्वेणलाकृतमुपप्लवयति । यदुपजोषणाद्
भवाम्बा अनुचरीणां पुण्यजनपधूनामत्रयस्पर्शसुगन्धरातो दक्षपोजनं तमन्ता-
दनुवाययति ।

विष्णुपुराणस्य च गद्यधीनियम्—

“यथैव व्योम्नि यद्विपिण्डोपयं स्वामहमपरयं ॥ यैराद्याप्रतो गतमप्यत्र
अप्यन्ता विविक्तं अन्तादीकृतं त्रिषोषमुपलक्षयामीत्युक्तेन अगता सूर्येण निज-
कण्ठदुग्धस्य स्वमन्त्रकक्षाम भद्रामणिवरमत्रार्यं पृथान्तेष्वस्तम् ।”

शास्त्रीयस्य गद्यस्योद्गाहरणत्वेन सन्ति दर्शनग्रन्थाः । यद्दर्शनेषु विद्वांस-
८८

आचार्या यानि भाष्याणि कृतवन्तस्तेषु भाष्येषु च यस्य गद्यस्य दर्शनं सञ्जायते तन्निर्मलं गभीरं गहनञ्च वर्तते । मीमांसासूत्रेषु शबरस्वामिनो, न्यायसूत्रेषु चारुवाक्यनस्य, वेदान्तसूत्रेषु च शङ्कराचार्यस्य भाष्ये दार्शनिकस्य गद्यस्य विशिष्टोदाहरणत्वेन विभाति । अत्र भाष्यो द्वित्राण्युद्धरणानि निधीयन्ते—

“इच्छयात्मानमुपलभामहे । कथमिति ? उपलब्धपूर्वं ह्यभिप्रेते भवतीत्याहुः । यथा मेढमुत्तरेण याम्यस्मज्जातीयैरनुपलब्धपूर्वाणि स्वादूनि वृक्षफलानि न तानि प्रत्यस्मात्स्मिरद्धा भवति ।” (ज्ञ० भा०)

एतद् गद्यं कियत् मरलं दृष्टिर च विद्यते ।

“सर्वो हि पुरोऽवस्थिते विषये त्रिषयान्तरमप्यवस्थिति, युक्तत्वात्प्रत्ययापेक्षस्य च प्रत्यगात्मनोऽत्रिषयस्य प्रतीतिः । उच्यते—न तावद्व्यमेकास्तेनाविषय, अस्मात्प्रत्ययविषयत्वात् । न चाग्रमस्ति नियमः पुरोऽवस्थित एव विषये विषया अन्तरमप्यवस्थितत्वमिति ।”

आचार्यस्य शङ्करस्य गद्ये यद्यपि प्रोढ़ता परिरूपरति पर न स्या प्रसादमुज्जति । न्यायनञ्जरीकारस्यापि जयन्तभट्टस्य गद्यं शक्तिरुच्यते । इत्येवमकुरुक्षेत्रमपि न्यायमाचार्यं स्वकीयया शैल्या हृदयङ्गमं कुरुते । तद्वीर्ये गद्ये व्यापोज्जी नामाभारचर्या समवासा भवति । अधोनिहितेनोद्धरणेन तदीयाया गद्यसुपमाया दर्शनं भवितुमर्हति ।

“आहुद्वैतार्थिकं सर्वधानमिशोऽस्मि, प्रज्ञैव जीवात्मानो महि ततोऽन्यः । महि बहवपिष्ठाद् भेदेनापि भान्त स्फुलिङ्गा अग्निस्वरूपा भवन्ति । तत् किं ब्रह्मण एवाविद्या ? न च ब्रह्मणोऽविद्या ।”

नव्यन्याये तर्कप्रधानशैल्याश्चरमोत्कर्षं सलक्ष्यते । तत्सूत्रं गद्यं तु निताम्नं दुरुहं दुर्घोषञ्च । तार्किकशिरोमणीनां श्रीरघुनाथचरणानां किञ्च गद्यधरमहाभागानां प्रस्थान् त्रिलोक्यैव तत्रत्यस्य चण्डस्य गद्यस्य स्वरूपं सम्पद्यन् द्रष्टुं शक्यते ।

दर्शनशास्त्रस्य विवेचनपद्धतिं रात्रित्यशास्त्रिभिरपि अभ्यवस्यत । तैरपि नैजगद्ये सैव शैली अभ्युपगता सूक्ष्मत्रिचारवारिणी तर्कप्रधाना । दृश्यता वाच्यप्रकाशय गद्यम्—

“तत्प्रयोगोऽपि विभावाद्यप्रयोगे तस्याऽप्रतिपत्तेस्तद्व्ययोगोऽपि विभावादिप्रयोगे तस्य प्रतिपत्तेऽप्येवमव्यतिरेकम्या विभावाद्यमिधानद्वयेणैव प्रतीयत इति निर्धार्यते तेनास्ती व्यवस्थं एव मुरयार्थग्राह्यभावात् पुनर्लक्षणीयः ।”

रसगङ्गाधरकारो जगद्धातुस्तु गद्यस्य यद्वरूपमदर्शयत् तत् सरलतां शृणु-
म्येव न । तत्र तु सैव च्छुटा शोभते या नव्यन्यायग्रन्थेषु रानते ।

केषुचन शास्त्रीयेषु ग्रन्थेषु गद्य पद्यमिश्रमपि दृश्यते । तत्र मुख्यविषयस्य
निवेचनं गद्ये विहितं पर पद्यानां प्रयोगः समर्थकत्वेन कृतः । एषा शैली चिकि-
रसादारत्रेऽलङ्कारदारत्रे च प्राप्यते । कौटिल्येनार्यशास्त्रेऽपि इयमनुसृता ।

संस्कृतभाषाया गद्यशब्दानि तानि नेदानीमुपलभ्यन्ते यानि दण्डिवाणप्रभृ-
तीनां कवीनां कालात् प्राक् प्रणीताभ्यभूवन् । कात्यायनेन वार्तिके हि आप्ता-
यिकाया यो निर्देशः कृतः, एतज्जलिना दासवद्वत्ता-मुमनोत्तराभैमराधीना य
उल्लेखो विहितः, भोजेन स्वस्तीये शृङ्गारप्रकाशे मनोवतीसातरुर्णादिरणनामधे-
ययो रचनयोर्यं सङ्केतः समुपस्थापितः, दण्डिना मनोवत्या या प्रशामानुष्ठिता,
हालहालित श्रीपालितो या तरङ्गवतीं लिलेख, रामिलमीमिही च या शृङ्गवन्धा
रचवाग्भूयन्, बाण इरहर्षचरिते भट्टारहरिचन्द्रस्य यद् गद्य प्राशस्त्यं तत्सक-
लमपि गद्यरामनिर्गुरग्न सम्प्रति दुर्लभं, न तदधिकृत्य किमपि विदितं पर
तद्विषयिणी या चर्चा तैस्तैरनुष्ठिता सा तु सुखवतपेक्षमगमपि पदमन्तारते
सुप्रभुदाणादिनिमित्तं प्रागपि मनोहरगद्यराम्यकर्तारः कस्य प्रादुरभूवन् ।
नूनमस्मद्देशस्य गता महम्भूयाश्चव्यापिनी कालरता गद्यकल्या सर्वधैः निभू-
यिता यभूव ।

अतिपुरातने युगे गद्यस्य यद् रूप सरलं मरमज्ज दृष्टमभवत् पर तनुत्तरकाले
तस्य यद्रूप लोचनपथेऽज्ञातम् ताप्रासुर्येन अलङ्कारालङ्कृतं समासग्रह-
ल्लिष्टं व्यालीक्यत । ईशवीय द्वितीये शतके महाश्वपराद्रदाशो य क्षितालेऽग्नौ
जनुरवाप तस्य गद्य ज्ञापयति यत् तदाप्रभृत्सर्वे कवीनां मानमगलङ्कारालङ्कृत-
गद्यप्रणयने प्रणयः यत्तम् ।

“प्रमाणमानोऽमानस्वरगणितार्णसारसावादिनि परमलक्ष्म्यन्तैरपेक्षान-
मूर्तिना स्वयमधिगतमहाश्वपराश्रा नरेन्द्रन्यास्वयम्भरानेरमालयप्रासदाज्ञा
महाश्वपरेण रुद्रदाशो येतु सुदर्शनतर कारितम् ।” (रुद्रदाशो गिरिनारलंभ)

गद्यमिदं स्वागामिराल्यामिनो गद्यगुणनकारिणस्तथैवाचुदन् यथा मनो-
वतीप्रभृदिगद्यकाव्यानि । गिरिनारललंभे गद्यस्य यद्वरूपमालोचयते तस्य
ग्रीढं प्रहृष्टं सुन्दरतर च रूप हरिपेणरचिनसमुद्गुप्तप्रशस्तयो प्राप्यते । तत्र
सुदीर्घसमासश्रुतिमुखदशब्दभमुदायसुशोभितगद्यमात्रस्य मनोज्ञच्छटोच्छलनि ।

श्लेषस्यापि सुन्दरता तत्र शोभते । यथा गद्यशैली उत्तरकालोद्भूतान् गद्य श्लेषकान्
नितरामप्रीणात् । तस्मात् तेषां गद्यकाराणां गद्यमस्मत्पुरः परममञ्जुलतया-
लित्प्यमानमलङ्कारैरलङ्कित्यमाणं श्लेषैरालिप्त्यमाणं दीर्घदीर्घतरसमाधैराक्रम्यमा-
णमुपतिष्ठति । एतादृशेन विकासोन्मुखेन गद्येनास्मदाध्वस्य तः शताब्दो मण्डिता
अभूवन् यामु गुप्तसाध्याज्यं हर्षवर्द्धनशासनानेहा च चरन्त्यावक्रतुः ।

सुबन्धु-दण्डि-बाणभट्टयः स्वप्राक्तनगद्यप्रणेतृणां गद्यश्रियं परमोत्कर्षमग-
यन् । तेषां प्रशंसनीयेन प्रवासेन गद्यकलाश्लेषं सञ्जलाभिर्ललितताभिः समग्रैः
प्रसाधनैश्च सुमज्जितं भूत्वा यमी ।

सुबन्धुर्वासवदत्तां प्रणीय गद्यस्य सद्रूपं परमोत्कर्षं निनाय यत्र दीर्घदीर्घ-
तरममासानां बहुलता अलङ्काराणां विपुलता विलुप्तदानाञ्च प्रचुरता भवति । सः
प्रत्यक्षं श्लेषमयोजयत् वक्रोक्तेः सन्निवेशं कृत्वा लङ्कारचमस्कारेण गद्यं स्वकीयमति-
तरमेवादीपयत् । न वस्तुतः श्लेष-कविः । स सभङ्गाभट्टोभयविधश्लेषं प्रयुज्य
स्वीयं काव्यं विचित्रस्याध्वन उल्लेखोदाहरणत्वेन समग्रं क्वचित् कश्चित् तदीया
मिष्टा पद रचनैतावतीं क्लिष्टतां भजते यत् सामवगतं तद्व्यमवधारयितुं विद्वत्त-
ल्लजानामपि प्रज्ञा चङ्क्रम्यते । क्वचित् क्वचित् कोप साहाय्यमन्तरेण पदमेकमपि
पाठक उपमर्तुं शक्नोति न ।

दीर्घतरसमासयती पदावलोकयताम्—

“यश्च मयफलकलहंमसारमरसितोद्भ्रान्तमा कृतविकृतपुच्छच्छटाभ्याधूतवि-
चक्रमललण्डनिगलितमकरन्दविन्दुमन्दोद्गुरभिमतसकलिया”..... ।”

प्रसन्नश्लेषरोगितयावधानि कानिचनावलोकयन्ताम्—

“.....वालिनमिवाद्गोपशोभितं, उद्भूकण्डमिव हारिकण्ठं, कमकसृगमिव
रामात्कर्पणनिपुणं, अवन्तमिव वचनामृतनन्दिनवृद्धधरसं, कृष्णमिव कं सहर्षं न
कुर्वन्तम्..... ।”

निरोधोत्प्रेषोपमादिमालङ्कारयुक्तेषु वाक्येषु श्लेषस्य च चमत्कारोत्पादने
स प्रयतमानो दृश्यते । तदीयाः सन्धुपमाः कौतुहलकारिभ्यः । तासु कवेरद्भु-
तनिद्रुपताया आभा परिस्फुरति ।

“व्याकरणमिव त्रितरुनीनदीकृत्यबहुलम्, न्यायविद्यामिव उद्योतवरस्वरू-
पाम्” इत्यादिगान्धुदाहरणान्यत्र प्रमाणम् । तस्य प्राकृतिकानि दृश्यानि श्लेषरा-
दिपदादिनायतया मनो रमयन्ति ।

“क्रमेण च रजोवितुष्टिनोऽग्निनकुलायार्थिपरस्परपल्लविकलकल्पिङ्गकुलकल-
कलवाचालशिखरिषु ..... भगवती मन्त्र्या समदश्यते” इत्यादिषु अभिराममा-
न्त्र्यधीः कं न कोविदं नन्दयति । कलापस्य चेत् साग्रागं कापि दश्यते तदा
तदस्यैव ऋतेः रचनायां ग्रामउदत्तायां दश्यते । कविर्गोमट्टः मरुमेगाद् कृति-
मेतदीयामुदिरय—

“कत्रोनामगल्ह् दपो नृमं ग्रामवदपवा ।

राशयेन पाञ्चपुत्राणां गतवा कर्मगोचरम् ॥”

यागो यहुनि ग्रन्थरद्यानि राजेयनी-रप्रातरात् साहिर्यसंसारस्य समर्पवा-
सात् । रादुग्रही हर्षचरितञ्च तस्य गद्यराश्यानां मौलिभूषणभूताधनुषमौ प्रन्धी
एव । हर्षचरितमुपलब्धारागपायिकासु पुरातननमो आगपायिनारि । यागस्य
ममये गद्यस्य जीवनम् “ममाम्नाद्बुद्धयं मतमभूत् । अतः कश्चित्तदेव लक्ष्मीहृ-
स्य हर्षचरितं निरगन्ध । स आगपायिकं हर्षचरिताभिधानौ प्रथमं संस्कृतमा-
हिर्यसंसारस्य गौरवमजर्घयत् । तदीयेयं रचना प्रथमैवासीत् या भामह-दण्डि-
रद्वयप्रभृतीनाम् विद्वद्भिरात् अतुष्टुं वे हि करवापि विशिष्टस्य लक्ष्यग्रन्थया-
भावात् आगपायिकाया लक्ष्यं यथायथं प्रदर्शयितुं निताम्नमेवोमुत्तममभिभूत् ।
हर्षचरितं न केवलं पाठ्यपेक्षया नैव विदितमपि तु तत् सप्तमस्तनुरतिनो भारत-
स्यापि अद्युज्ज्वलं प्रामाणिकं सांस्कृतिकं चित्रमपि सत् साहिर्यतगतिं दैदीप्यते ।

तत्राद्या हि गद्यधियं दर्शयितुमुद्धरणमेकं निधीयते—“.....उत्तमपि धूम-
मग्नीष्वममुद्भूतिमिवैव भक्षयन्तः, स्वेदिन इव त्रिलोचमानमधुपटलमोलगतित-
मधुचिह्नदृष्टयः पाननेषु, गलनय इव परिशीर्यमागतिगमंदतयो महोपरेषु,
गृहीतशिलाज्वला इव उत्तिगूर्वमणिशरत्केषु शिखोद्येषु, प्रत्यदश्यन्त द्वाका
दावाग्रयः ।”

यागस्य रादुग्रही अमयनिद्रयी रचना । न तादृशी कापि रचना साहिर्य-
संसारं द्वितीया । इमां रचनामधीत्यानुशील्य च विद्वज्जगद् याणं “यागोऽपिदृष्टं
जगत् सर्वम्” इत्यनेन भाषनेन श्लाघमानं चिराद्भूयमाणं भवति । केवलमिदमेकं
याग्यं यागस्य या नदीवाया-हृते. अस्या महनीयतां मदीयरचनाग्रोर्ध्वदोष-
यानि । साहिर्यिकं यद्यपि गौर्ध्वं गतिं तद्वागमापि सवांसतरनश्रीर्जी त्रिलो-
चयते । तत्र यागस्योः भारपक्षश्च द्वापि रचयित्वेन पूर्णेन समुदयेन च यथावेन
अत्रेवेन प्रगापेन सह गानन्तं विभाजमानौ दश्यते । चरित्रचित्रगगति यदा

दृष्टिर्गच्छति तदा सा तत्रैव स्थिता भवति । न ततः क्वाप्य-यत्र गन्तुमभिलषते,
चेत् प्रवृत्तिश्चट्टाचलौकनाथ सा गच्छति तदा तत्रापि तस्या स्थिति सैव
सञ्जायते तत्रापि सा निष्कम्पा भूरा निमेषालम्बपद्मपद्मिर्भवन्ती तदवलोकन
एव परा भवति । सर्वाङ्ग्यपि वर्णनानि नितरामेव यन्धुराणि यदन्त्यानि समु-
ज्ज्वलाणि यग्नि । उपमोदप्रेक्षाद्विस्तारं सफलानामभ्यलङ्काराणां छटा तु तत्र
भावेन पर विरोधाभावरूपे परिमलालङ्काराणां यादृशी मन्थुरा मन्थुरा भास्य
रूपे कथितासु यीक्षिता भवति न तादृशी सम्भवत कश्चिदपि वर्तते ।
हाद्विषय सर्वा अपि आज्ञा साकारा भूत्वा भास्य गद्यानिरे नृपयन्त्य सद्विद्याम-
सीक्षणपथेऽधतरन्ति ।

आदर्शस्य गद्यस्य सर्वेऽपि गुणास्ते यं तेन हर्षचरिते—

“नवोऽधो जातिरग्रम्या श्लेष रूपे स्फुटो रस ।

विकटाक्षरवन्धश्च कृच्चमेकत्र दुर्लभम् ॥”

उल्लिखितास्ते सर्वेऽपि तस्य गद्ये विराजन्ते ।

न एतावान् महान् यत् सामान्यायामुद्गीरिता —

“कादम्बरीरमभरेण समस्त एव

मत्तो न किञ्चिदपि श्वेतयते जनोऽयम्”

“प्रागल्भ्यमधिकमासु वाणी वाणी बभूवेति”

“हचिरस्वरवर्णपद्म रसभावववती जगन्मनो हरति ।

सा किं तहणी ? नहि नहि वाणी वाणस्य मधुरशीलस्य ॥”

इत्यादिका सर्वा अपि सूक्तयो लघीयस्य एव प्रतिभास्ति ।

तदीया रसनोपमाध्री प्रेक्ष्यताम्—

“क्रमेण च कृत मे वपुषि, वसन्त इव मनुमासेन, मनुमास इव नवपल-
वेन, नवपल्लव इव कुसुमेन, कुसुम इव मनुकरेण, मधुरेण इव मन्त्रेण नवशीश-
नेन पद्मम् ।”

सम्प्रति परिसरयाया अपि लक्ष्मी इह विलोक्यताम्—

यत्र च महारभारते शत्रुनिबध पुराणे वायुप्रलपित, यत्र परिणामे द्विजपत-
नम्, मूलानामधोगति ।”

उपदेशस्य माधुर्यमत्र लघुलघुवाक्य सरलसरलतरं विषयमपीयता
नीतम्—

सुरभारतीचरणानुरागिणो मनीषिणो यतमाना प्राप्स्यन्ते । जगत्कादत्तव्याप्तस्य
क्षिरराजप्रियप्रयन्धोऽनेकनवानप्रशैलीसुदोभितप्रौढगद्यस्य स्पृहणीय निदर्शनम्
इत्यते ।

साम्प्रतिकेषु गद्यकविषु पण्डिता क्षमा च परमसम्माननीय स्थानमभ्यारते ।
सा चिरपुरातन्या भाषाया नाना एव प्राणान् सञ्चारयन्ती दृश्यते । तदीय गद्ये
हृदानीन्तनगगदभिमता वर्णनशैली विज्ञानानुमोदितविचारणाना मधुरिमा
प्रगतिप्रिया च दृष्टि सर्वत्र समुल्लसति । नदीया कथामुक्ताश्लेषी घन्तायैचि य
विचित्राणा सभाजितमनोऽभिरुचीना कथाना क्षमनीय समग्र ।

विंशे शतके सञ्चार पण्डितो हृषीकेशशान्ति प्रपञ्चमञ्जरी यल्ललित
निबन्ध गद्य तत्र सामयिकेषु विषयषु सुस्निग्धचिरान् निर धान् निवर्तता तेन
सरसाया श्यमश्रया प्रवाहशीत्याद्याश्च सन्वाक्यामवतार्य्य सस्कृतगद्यस्य श्री
अपूर्वमेव चम दृष्टिं प्रापिगारित ।

अथ चारिमन् काले प० रामस्वरूपसास्त्रि ब्रह्मानन्दशुक् बङ्कदराज्य नारा
यणसास्त्रिस्थिते द्विजैन्द्रसास्त्रि विद्याधरसास्त्रिप्रभृतय ज्ञातव्य सुधीन्द्रा गद्य
साहित्ये बर्धयन्त समयलोचयन्ते । एतस्थिते कथं हि वक्तुमिदं दाक्य यत्
सस्कृतभाषाया सस्कृतसाहित्यस्य च प्रसारो निरुद्धता गतोऽस्ति ।

प्राथ्यते परमेश्वरो यद् भारतीया स्वकीयभारतीयसस्कृत्या सस्कृतभाषा
याश्च दृष्ट सत्य रनेह निवर्तनीयुयन सस्कृतगद्यमेवेत भारतस्य चास्य प्राहाया
स्वन प्रताया धी विश्वेय दुनीय च गरिमाण प्रपद्यत ।

कवे सङ्गसुधीनत्रन्दिताया कविताया अनवद्या चन्द्रुरता निभालयितु तदीया
कादम्बरी एवाल भवेत् तस्मात् मैत्रालभ्यते । तामेव तु लक्ष्मीकृत्योक्तमिदम्—

‘कादम्बरीरसभरेण समस्त एव मत्तो न त्रिचिदपि चेतयते जनोऽयम् ।’

कादम्बरी ससृजगद्य साहित्यस्य समुज्ज्वल रत्नमस्ति । तत्र भाषा भावेन
भाति, भावश्च भाषया । स दार्ययोगभयोरपि तितान्तमेव ह्यधनीयो योगस्तत्र
दृष्टिपथमवतरति । वर्णनाना सुन्दरता अनिर्वचनीयैव । क्वचिद् विध्याचलस्य
निरुताद्वी साहसतल्लभा भीत्युपादनकर क्षयरमै-य च वर्ण्यते तु क्वचित्
सद्यताया अवतारो धर्मस्य साकार रूपम्, आध्यात्मिकताया देदीप्यमान
निर्दर्शन मुनिर्नायलिस्तदीयश्च परमपावनो मनश्चैर्यचण सुभगसोभाद्युश्च
आधम सर्वेया मनासि रमयति । क्वचिद् वाक्ये गन्धर्वसङ्गछाहिताया कल-
कणनशरिण्या घीणाया ह्य मञ्जुजादि-या स्निग्धस्वान्ताया महाश्वेताया विरह-
विधुरा मूर्ति सलक्ष्यते तु क्वचित् अलङ्कारसामान्यानां सुखानां मिथयमुपभुञ्जा-
नाया गन्धर्वराजतनयाया सरसमानसाया कमनीयस्वरूपाया कादम्बर्या
मरमा कथा श्रोतृणां चित्तचञ्चरीकाशोरयन्ती दृष्टा भवति । सर्वत्रैवालङ्काराणां
मदुर शिञ्जित श्रोत्रनिद्रय प्रीणाति, सर्वत्रैव रागाभिराया वृत्तेरभिप्यजना
हृदयमुग्मीलयन्ती विभाति । यस्तुन कादम्बरी हि अलङ्काररसयो प्रियेण प्रका-
रेण मेलनकारित्वात्, भाषा भावयोर्भक्ष्यया पङ्क्त्या सयोजनकारित्वात्, कल्पना-
घर्जनगोश्च त्रिचित्रग त्रिधिना सश्लेषणकारित्वाच्च ससृजगद्यनाभ्येषु अतिद्वयी
एव रचना । रतिकमान्मोन्मादनकारित्वाभून् कादम्बरी कादम्बर्यैव ।

याण स्वकीयानां पात्राणां चरित्राणि चारुतयैव चित्रयति । स अस्यागपि
कलाया नितरा कुशल । अत एव तस्य पात्राणि प्राणवन्तीव भूता मञ्जुलम्
तिमन्तीव भूता पाटञ्जनयनालिङ्गे अजतीर्णानि भवन्ति । प्रजापालनपरस्य
महाराजस्य शूद्रकस्य वीरमूर्ति कस्य न हृदये उत्साह, सौम्यतापनो हारीत
कस्य न चनमि प्रीति, ज्ञानगुदो जाशलि कस्य न हृदि भक्ति च सञ्चारयति ?
अनदातपरितस्तारापीड, शास्त्रे व्यवहारे च कुशल शुकनास, शुभ्रामरा तप
स्त्रिनी महाश्वेता, कमनीया च कादम्बरी कुशलेन कविना स्वलेखनी तूलिन्या
तथाऽऽलिखिता यत् तानि सर्वाण्यपि पात्राणि सचनसा चेत मु स्वीयममर
प्रभात्र समुपपन्ति ।

स एव वस्तुतस्तु कवि कविषा जगनो त्रिभिधान् अनुभवान् समवाप्य

तदीयहृदयस्पर्शिन पक्षस्य सञ्चयने चतुरो भवति । अस्मिन् हि निरूपे कर्पणात्
यागस्य कविता निर्दोषशानकुम्भमिव ससिद्ध्यति । कविर्वाणो यथा नानाविध
लोचनवृत्तविषयक ज्ञान निदधति तथैव स चमत्कारवर्षिणी यथार्थतामिव परि-
पुष्णाति । तस्यामरे काव्ये सुम्न सशृदिमुन्दर भोग विलासमुल्लसित जीवनमेक-
तश्चित्रितमस्ति, एकतश्च तपस्विनो हि पूत चरितमालिङ्गितमस्तोऽयं तत् सर्वं
कवेरनुभूतीना विशालता विविधता यथार्थताञ्च लक्षयति ।

कादम्बर्यां प्रकृतेर्जर्जनमतिगता रमणीय ललितञ्च भानि । केचन सरकृत-
कनय प्रकृतेर्मन्त्रुल रूप चाभुर्द्यां चित्रयन्तो वीक्षयन्ते, केचन तु तस्या भयाद-
हस्य रोमाञ्चकृत स्वरूपस्य प्रदर्शने एगीयाम प्राप्यन्ते पर घाते हि उभयवि-
धावि प्रसीगता विभ्राजते स प्रकृतेर्मधुर कटोरञ्च रूप परमकौशलेन प्रदर्शयन्
समज्ञतो भवति । पुरविधाना दृश्याना स्वरूपाणि हृदयङ्गमानि कारयितु कविना
विशिष्टा अलङ्कारा अलङ्गिता । उपमोऽपेक्षाविरोधाभासपरिसरपाह्नुगणा
स्तूपान् उन्धाप्य कवि पाटशाला पुर स्वकीयान् वर्गनीयान् त्रिषयान् मन्त्रुल-
तपावतारपन् विलोकितो जायते । विन्ध्याप्या भयङ्करतायाश्चित्रण कविर्यत्
परमलज्जतया कृतवान् तत् मानसे पर त्रिस्मयमातनोति भयन च महता
हृदयमापूरयति—

“नतमुत्पलप्रेभकुम्भमुक्ताफललुधै शयमेनापतिभिरभिहन्यमानकनरि-
दाता, मेताधिपनगरीय सदासिद्धितमृगुभीषणा महिषाधिष्ठिता च, समरोधन-
पताकिनी च यागामनारोपितशिलीमुखी विमुक्तसिंहनदा च, कात्यायनीय प्रचलित-
लङ्काभीषणा रक्तचन्दनलङ्कृता च, * इषित् प्रलयबलेन महाराहदङ्गाममु-
त्पन्नभरणीमण्डला, इषिद् दशमुत्तमगरीय चट्टलवागरघृन्दभउपमानुत्तमा
लाङ्गुला * ।”

कश्चेतस्योचन वर्णन सर्वविधप्रभावोत्पादकवर्णनीयविषयचित्रितमस्ति, तद्
दृश्य न कदापि त्रिस्मरणीय भविष्यति यत्र जरदन्धतापया परिचिन्तयान् रवे-
नहरताउलम्बा भयन्तस्तपोवच प्रवेशमानास्ततश्च नि स्मरयमाना दृष्टा भवति ।
अतूना वर्णनमपि परममेव मनोरम कृतमस्ति । प्रमान-सन्ध्या-धनारचन्द्रादया
दिमग्नधीर्णि प्राकृतिकानि दृश्यानि कविनातिशयमहृदयभावेन याथावधान च
चित्रितानि सन्ति । अज्झादमरोषगनजीप कवे सूक्ष्मेष्टशब्देभ्यः धना सम्यग्
धीक्षिता भवति । सरोवरस्य निर्मलचलस्य प्रदर्शयितु कविरपमानामेता महती
श्रद्धासमेय दीर्घा ध्यानन्वानो दृश्यते—

“मणिदर्पणमिव त्रैलोक्यलक्ष्याः, रफटिकभूमिगृहमिव वसुन्धरादेभ्यः,
निर्गमनमार्गमिव सागराणाम्, निरस्यन्दमिव विशाभू, अवतारमिव जलाकारं
गगनतलस्य, कैलासमिव द्रवतामापधम्, तुषारगिरिमिव विलीनम्, चन्द्रानप-
मिव रसनामुपेतम्, हराट्टहासमिव जलीभूतम्..... ।”

कादम्बर्यां प्रकृतेः सौम्यमुग्रञ्च रूपं यावत्या रुचिरतया चित्रितं तावथैव
ललिततया तत्र विविधानां वस्तूनां वर्णनं कृतमयाप्यते । वर्णनानि संक्षिप्तानि
प्रभासपूर्णानि च विधानं भासांश्च भासुरीकर्तुं कविरूपमोक्षेणारलेषभिरोधाभासावि-
कानामलङ्काराणां महत्या समीचीनया रीत्या प्रयोगं विधानञ्च वीक्ष्यते ।

उपमासाधित्य इन्द्रायुधस्य वर्णनं कीदृशं मधुरं विहितं द्रवतां वृणुम्—
“हरिचरणमिव सरलवत्सुन्दरोत्तनचमम्, बह्वहंसमिव मानसप्रचारम्,
मधुमाम्बुचममिव विकसिताशोकपाटलम्.....सूर्योदयमिव सरलमुज्जता-
र्चाहम्..... ।”

तस्यैव वर्णनमुपेक्षामुद्येन वीक्ष्यताम् ईपद्—

“अशालङ्कारनिहितमरुतरत्नप्रभाश्यामायमानदेहतया गगनतलनिपतित-
दिवमकररधतुरगशङ्कामियोजनवन्तम्, अतितेजस्वितया ज्वनिरोधरोपनशात्
प्रतिरोमनूपात् समुद्रतानि सागरपरिचयलभानि मुक्ताफलनीव स्वेदलजालजानि
वर्षन्तम्..... ।”

राजकुलवर्णनं श्लेषेण म्रियमाणं मनाक् अवलोक्यताम्—

“राजकुलमिव भरतगुणानन्दितम्, उमीतिपमिव ग्रहमोक्षकलाभागनिपुणम्,
नारदीयमिव वर्ण्यमानराजधर्मम्, यन्त्रमिव विविधशब्दरसलब्धास्वादम्, मृदु-
काष्पमिवाभ्यचिन्तितस्वभावाभिप्रायावेदकम्, महानदीप्रवाहमिव सर्जदुरिताप-
हरम्..... ।”

उज्जयिनीनगर्याः सौन्दर्यं पिरोधाभासमाधित्य दर्शयति कविरेषम्—

“संगृहीतगारुडेनापि भुजङ्गभीरुणा, खलोपजीविनापि प्रणयिजनोपजीव्यसा-
नयिमणेन, परिणापि प्रियवता, प्रियंवदेनापि, सख्यवादिना, अभिरूपेणापि स्वद्वार-
मन्तुहेन, अनिधिजनाभ्यागमार्थिनापि परप्रार्थनानभिज्ञेन.....खिलासिजनेना-
धिष्ठिता ।”

परिमंथ्यालङ्कारस्य तु धाणः सम्राज्ये प्रतीयते । यथाऽयं कविः शिष्टपरि-

जनपद्यताग्नितरिपादविषण्णस्य तारापीडस्य हृदयगताना मृदुलाना
भाषणानां चित्रण नितरामेव रमणीयमवितथञ्च पतन्ते—

‘अहमपि शत्रुं दधि । कदा मे तनयजन्ममहोत्सवान-नुनिर्गरो हरि-
त्यति पूर्णपात्र परिजन । कदा हारिद्रयमनधारिणी सुतसनाधोत्सङ्गा रौरिवो-
दितरिमण्डला सयालातपा मामानन्दयिष्यति दधि । कदा च शितिरिशुभू-
म्भरो मण्डयिष्यति मम हृदयेन दृष्टया च सह परिभ्रमन् भवनाद्गणम्” ।

“ शुभ्यमिव मे प्रतिगति जगत्, अफल्मिव पर्यामि शान्तम् । अप्रति-
प्रियेये तु विधातरि किं करोमि तन्मुच्यतां देवि । शोषानुग्रह, आधीयतां धैर्य
धर्मं च धी ।”

चन्द्रापीडस्य प्रथमदर्शनान्तर स्वदेशे निवर्तमाने सति तस्मिन्, वाद-
रूप्यां भाषानां चित्रण करिष्येच्छार तत् कथमेतन्निष्ठानाम्भरस्य विशेषणस्य
प्रिय निदर्शनमस्ति—

‘तिरोहितदर्शने च देवे, प्रीया त दिगन्त दुग्धोदधिधवलै प्लावयन्तीव
दृष्टिपातै तिलातपत्रापदेशेन दाशिनेर्ष्या निगार्यमाणस्रिकरस्पर्शा सुचिर तत्रैव
स्थितवती । तमुपेत्य च देवेनात्र मरकतशिलाभरिकाप्रणालप्रसूतगतिवत्सा
महरितलतामण्डपे शीकरिणि शिलातले स्थितम् किमपि चिन्तयन्ती दुःख
दुःखेन चण्डामनैषीन् ।”

प्रेम भीतिज्ञाना सम्बन्धाना न नामान्तरमिति याज्ञो मय्यते । तद्दृ-
ष्टवान्तु तन् जनमान्तरे समुद्रस्य कश्चनाध्यात्मिक एव मग्न-भोऽस्ति । काव्यगरी
‘जननान्तरसीहृदम् एव चित्रयति । एषा सा प्रेमकथास्ति या हि नतीत विद्य
मानञ्च परस्पर निवध्नाति । सा मन्दिशति यत् प्रेम न कदापि समाप्तस्य
मर्यादाभक्तिकमते । यत् ‘प्रेम’ इत्येतन् नाम्ना गीयते तद् भवति सद्यः नि ना
मञ्च । कालस्तद् विध्वंसयितु न प्रभवति । तस्य स्मृतिस्तु सद्यः प्रस्फुर-रमेव
अनुभूयते । सम्वासानेकजनु रुसिद्धिचारितार्थं महाधेता पुण्डरीकयो कादम्बर
रोमहाश्वेतयोश्च प्रम द्रव्यञ्च निचोत्तमान प्रागयत् प्रमाणमस्ति ।

यत्रिना यस्य प्रणयस्यैषा अनोर्ध्वरामा कथा लिखितास्ति स प्रणयो बाह्या
कर्पणप्रसूतो न, न च स रूपचट्टाराम एव । स तु अस्ति लोकोत्तरानन्दजनित
विहार । स मचेतसश्चेत सचेतसश्चेतसा निवध्नाति मिय । स चहुज-मव्यापि-

नीमभिव्यक्तिमादाय विजृम्भमाणो भवति । कादम्बर्या प्रणयलीला नैकमेव ज-माभि-राप्य सन्तिष्ठमानास्ति सा तु न-मत्रयवती चर्तते । सस्वपि त्रिषु ज-मसु जातेषु सा स्वकीये माधुर्ये न कीदृशीमपि तनुतामनुभवति । काम-सरीर परिवर्तता, कर्मशास्त्र प्राणी काम नानायोगिषु विचरेत् पर तदीय दृढीय-प्रेम सदैव तमनुयाति । कादम्बरीकथाऽस्माकं पुरत इदमेव सत्यं निदधाति ।

यौवन धनैश्वर्यं दोष निरूपणवसरे कवि धान्यमध्या भाषाया नीतितर-मितरामेन ललितेन प्रहारेण सञ्चिदधाति । तथापि कविना रूपकस्थोपमामाश्र-निवेशस्तथा कृतो यद् यौवनस्य पाञ्चग्यं लक्ष्म्या उन्मादशीलं वमैश्वर्यस्य च प्रमत्तं युगपदेव साकारं भवत् स्वरञ्चिच्छिष्टिपूर्वकं पाठकानामग्रे समुपस्थितं सञ्जायते । लक्ष्मीमुद्दिश्य कवि कथयति—

“इयं स्वयन्दनवारिधारा नृणां त्रिषवस्रोनाम्, व्याधगीतिरिन्ध्रियमृगाणाम्,
परामर्शभूमलेता सञ्चरितचित्राणाम्, विभ्रमसत्तया मोहदीर्घनिद्राणाम्, निवास-
जीर्णजलभी धनमद्विशासिकानाम्, तिमिरोद्गतिं शास्त्रदृष्टोनाम्, राहुनिद्धा-
धमेष्टुमण्डलस्य ।” वर्णनमिदं रूपकच्छ्रुत्वा रम्यमाणमास्ते । क्वचिद्बारा-
मदोदारा महोदात्ताश्च सन्ति । तस्य दृष्टिं अतिदूरदर्शनी अस्ति । तस्य धी-
र्दृशी निशितारिषं यत् किमपि वस्तु स्वकीयान् सरान् अपि गुण दोषान् नैज-
यैतिष्ठयञ्च न कदापि स्मरतीतु शक्नोति तस्या पुरतः ।

“कवयौगणस्य गद्य द्विस्वाम्यसमाकुलः अवारहारपयानीव” इति केचन-
आलोचका यद् वदन्ति तत् ते कवे समस्तबहुलानि ओषोऽगुणमण्डितानि-
स्थलाश्चैव विलास्य वदन्ति । यत्र कविर्विचित्रीकृतान् समसां प्रयुयोज, ओषोऽगुणमण्डितानि-
त्रिकटानि वाक्यानि मसर्ज, विरोधाभास श्लेषादीन्-
जलद्वारान् आध्रिय रचनाञ्चकार तानि स्थलानि मन्त्रयैव विधानि । यदि तेषां-
वर्णनं तथात्रिषवतया न विहितं स्यात् तदा तत्तद्वर्ण्यपदार्थानां यथार्थं स्वरूपं-
न दूनञ्च वैदिष्टं न कदापि साकारं भूत्वा समीपञ्च भूयोपस्थितं भवितुं-
शक्नोति । यो त्रिषयो यादृशी भवति, कुशलं कविस्त तादृशं च त्रिषयमप्रति-
तदनु रूपमेव भाषा तदनुकूलमेव पठति तदनुगुणमेवाभिव्यक्तिविधामपि-
स्वीकरोति । अतः शरदैन्य-राजकुलं दिग्विजयं चण्डिका मन्दिरं जग्दद्विष्ट-
सन्ध्यादिकानि स्थलानि तादृशमेव पद्व्यां कविर्वर्णयन् दृष्टो भवति यादृशी-
पदतिस्तदर्थमपेक्ष्यते । प्रभावतालिनो पदार्थानां प्रमास्य प्रदर्शनं यदि वर्णन-

विधिः कर्तुं न शक्नोते तदा स घर्जनविधिर्यथैव । अस्मादेव कारणात् कतिः
मन्त्रं विष्णोरुपमेव गच्छं निवयन्त्य । आलोचका अपि चार्पूर्वमेव अथ कर्तव्यं-
चमालोचनपन्तः । संस्कृतसाहित्यं चाथ इत्यन्यः कोऽपि प्रभावशालिमात्रलेख-
कस्तु हरयत एव न । आदर्शगद्यस्य यान् गुणान् कविर्हर्षचरिते उल्लिख्य ते गुण-
राशय गच्छे चैतद्येन विद्यमानाः प्राप्यन्ते ।

सन्देश-संलाप-विरहदिका विषया लघुलघुतरकलेयराणि यावयानि वाङ्मयि ।
न ते दीर्घदीर्घतराश्च समाप्तान् अपेक्षन्ते न च ते विवर्तं पदपञ्चम् । तस्मात्
कविस्त्रिभिषु विषयेषु लघुलघुतरवाक्यानि प्रयुज्यते न तत्र न समाप्तान् दीर्घान्
अपेक्षन्ते न च विवर्तपद-संपदनामेषोपयुज्यते । हरयताम्—

(क) “किमिति निरर्थं मयमात्मा मया निशुनेवापासितः । शिमेन
गृहीतेनागृहीतेन वा विप्रयुगलेन प्रयोजनम् । यद्वि गृहीतमिदं ततः शिम्, अप
न गृहीतं ततोऽपि शिम् ।”

(ग) कुमार, पूर्णा ओ मनोरथाः । अर्धास्तानि क्षात्राणि । सिञ्चिताः
सफलः बलाः । ततः सर्वराष्ट्रापुष्विष्यान् परीं प्रतिष्ठाप् ।

(ग) “यद्वि मायमनसा यथा कथितं तथा सर्वमप्रितयं स्वप्नदर्शनम् । अहं
गु न भद्रे । कुतोऽस्माकमिदानीं भावयन्त्यत् ।”

“रुचिरस्वरवर्णपदा रमभाचवर्णा जगन्मनो हरति ।

सा किं तस्मिन् ? नहि नहि यात्री यागस्थ मत्तुरसीहस्य ॥”

राजशेखरस्य मनो बाणस्य गच्छे पात्रालया भयं शुभ्रं च एतद्व्यवस्थुरिति—

“शब्दार्थयो समो गुणः पात्राली रीतिरित्यने ।

सिलाभहारिणराचि पाणोक्तिषु च सा यद्वे ॥”

सम्पन्नत्वादिस्पर्शपरिग्रहाभरणेन चेत् यद् बाणस्य वज्रितामुहिरयाभिरिति तत् रिपुद्विजगमसि—अनुगवानुग रात्रादिव मरुतभाषा वज्रिता प्रस्थाप्यमानास्ति यथा च वृष्टलस्तेन ह्यत्रधर ह्यत्र प्र-उलभायन परिपश्यमानास्ति ।

यागस्थ प्रतिभा सर्वं व्यापिनी बाणीत् । सा प्रमृत्त मन्दभं न तावमुच्चति यावत् भवति न न पूर्णतयाऽऽनेक्यमानः । सर्व्वस्य विषयस्य सर्व्वज्ञीगतया वर्जनराशिबाधेष वक्षिमिम एवधीकृत्येष ‘आधा ध्रुयते—“बागोच्छिष्ट जगत् सर्वम्” । बाध्याध्वरमतीना गतो विजामोऽस्य वक्षिगाया दृष्टो भवति तस्या उरुदृष्टमोस्थान तत्र विनोक्त्यैव जाचार्यगोचरुन वक्षिमिममेव शर्थाति ।

“जाता सिन्धुिनी प्राग् यथा सिन्धुिनी तथाऽध्वगच्छामि ।

प्रागल्भ्यधिकमाप्नु यात्री यागो बभूव ॥

यागप्रियाया मुमुरसद्वीनताविना तत् तरया अधरीकृतरीगामधुरक्षणत-
त्वाद् तन्नादधी तामेव शर्ति ।

“यात्री याति पराष्ट्रं यीन निरुग हारिणी ।

भावनस्ति गद्य दाने भद्रागम्य भारतीम् ॥”

राजो विप्रप्रशमितमिमां स्पर्शयो कादम्बरी नाम वज्रिता मरुतीत् न तावत् । तस्या मन्त्रादे प्राप्तिर स मन्त्रागमि मन्त्रायनः । तस्मात् तत्तु शुचि-
भद्रागम्या दपभाग समाहिमनयत् । तत्परितोऽपिष्टो भाग एव उत्तमार्धनेन प्रथमे । उत्तरार्धार्धमे वागम्य शुचि-
भद्रागम्या दपभाग समाहिमनयत् । तत्परितोऽपिष्टो भाग एव उत्तमार्धनेन प्रथमे । उत्तरार्धार्धमे वागम्य शुचि-
भद्रागम्या दपभाग समाहिमनयत् । तत्परितोऽपिष्टो भाग एव उत्तमार्धनेन प्रथमे ।

यागे दिव पितरि तद्वचस्यैव गार्धं प्रिच्छन्माय भुवि यस्तु कथाप्रत्यक्ष ।

दुःख मन्त्रा तद्वचस्यैव गार्धं प्रिच्छन्माय भुवि यस्तु कथाप्रत्यक्ष ॥

अतः, यन्तावत् विदुषा न सिद्ध्यति यद्यपि साहित्यन्यासं कदाचिदैव नोपि द्वितीय स्यात् । अथ च न पुनराह-पितु कथाप्रमादप्रत्यक्ष तद्गद्यमिव गद्य न-दुमन्त समो जगोऽभ्यपाष्ट तु कादम्बरीसमयेन तथा मन्त्र कृतोभरिम यत् किमिदं न चेत्—

कादम्यरीरसभरेण ममस्त एव
 भणो न त्रिजिदपि चेतयने जनोऽयम् ।
 भीतोऽस्मि यच्च रमचर्णविप्रजितेन
 तच्छ्रेयसात्मवचमाप्यनुसन्दधानः ॥

याणस्य बिलच्चगप्रतिभापेशलरगात् प्रराण्डपाण्डित्यवत्पाद्य महाराजः
 श्रीहर्षेणर्द्धतस्तस्मिन् अतिनरां श्रद्धां न्यदधात् । सः तस्य परमप्रियपात्रं सम्माना-
 रुपदञ्च बभूय । श्रीहर्षचरितं प्रणीय याणोऽपि तं नितरां भद्रपुपचकार । स्वयमेवे-
 दं वागप्रशंसायां जगता गीयते—

ऐहो भारशतानि या मदमुष्ठां वृन्दानि वा वृन्तिनां
 श्रीहर्षेण समर्पितानि कत्रगे याणाय कुयाद्य तत् ।
 या याणेन तु तस्य मूर्तिनिर्गैरदृष्टिताः कीर्तय-
 स्ताः कल्पप्रलयेऽपि यान्ति न मनाद् मन्ये परिम्लानताम् ॥

पण्डिता क्षमा

अस्मत्प्रिये भारते देशे मगवदनुकोशेन चिरन्तनादनेहस्य पुराण इयं पुराणप्रयोऽपि म्रौढपाण्डित्यस्य कवि वराकिञ्चन ममय समयऽन्ननिपत । पुरातननगे वैदिकयुगे सुखा मन्त्रद्वययो ब्रह्मादिभ्यो लोपामुद्रायमीप्रवृत्ति विदुष्य मग्गभूषु — इति को न वद वेदविद्यानुशीलयिता । राजर्विजयनकस्य मन्त्रि ब्रह्मतत्त्वमधिष्ट य विदुस्तन्नी मैत्रेयी मार्गान्ध को नाम नोपनिषमाहित्य सेषी जानाति ।

एष रामायणमहाभारतादिवर्ती समयस्तु अतिपुण्य । तस्य समयस्य तु इतिवृत्तमपि न प्रकाशे समुपनिष्टने पर यदेन कालान् पूर्ववर्तिनी सहस्राब्दी प्रति दष्टि क्षिप्यते तदाप्यस्मान्ममे षड्वयो महीपश्यो विदुष्य उपस्थिता भवन्ति । त्रिजगता सुभद्रा मोरिका मारुता शीतभद्रारिका मञ्जुस्वामी गङ्गादिकाभिर्विचक्षणभिर्गंगा भूयस्य दानाघोऽमण्डलन्तेत्येतामात्रु विदितमेव मरुतमाहित्यपतिहासत्रिदा पुमान् । नैवविष कालो यत्र मारुमाकीर्णो देशस्तासा विदुषीणा ललनाना माग्नेकेतालीकिकेतालीकित मग्ग अपि निर्मलस्यामरसादिकाभ्यकारिष्य श्रीनिर्मल प्रभात्रनी प्रभृतयोऽनकानेकमेवाव यो विद्यावय दाम्प्यारगामिभ्यो देव्यो वीक्षिता भवन्ति । एतासु माग्गप्रतिज्ञीषु कवयित्रीषु अस्मद्गोचरिता पण्डिता क्षमा विभ्राणते ।

श्रीमती भारतनारीभूषण विद्वदुत्तमा क्षमा स्वकीयन पुतोद्भवत पुण्यपत्तन नामधेयस्य पत्तनस्य पुण्य नगर्यविकाष्टाक्षस्तनमेवावीच रगरे जुलाह्मस्ये चतुर्था तारिकाया प्रगुणीकृतवती । तदीया पितृपात्र पण्डितप्रवरभास्वर पाण्डुरत्नमहाभागा मरुतभाषाया महामनीषिण जामन् । भर्ता च तस्या श्रीमान् उर्वर राघवेन्द्रराज दक्षयभिषगरेषु महतीं प्रतिष्ठा जगहे ।

मान्या श्रीक्षमा प्राच्यप्रगीच्ययोरभयोरपि विधयो श्लाघनीयमधिकार म्यदधान् । भारतीयता तजानिष्ठयभास्वरभावेन व्यराजत । सा भारतीय जीवन सरुतिश्च प्रदर्शयितुमाग्गभाषायामनेकशयानाङ्कादीनि व्यररचन् । मरुत भाषाया मृदुता भागाभिव्यञ्जनक्षमता मग्गीरगरीयररनादिका भूविष्टा विविष्ट

तारतां नितरामावर्जयन्ति स्म । तस्मात् सा आंगुलभाषां विहाय स्वमीयाः कृतीः
यन्तुं संस्कृतभाषामक्षिप्रयत् । संस्कृतभाषामुद्दिश्याथ म्बिताशयजुषं विचार-
मभित्यानक् ।

“संस्कृतभाषायाः शब्दकोषोऽन्यासां भाराणां शब्दकोषेभ्यो गरीयान् ; तत्र
अभिप्यञ्जनायाः करणानि नेभ्यः करणेभ्यो महीयांसि वलीयांसि च विभान्ति
यानि संसारस्य अन्या मापा जुपन्ते । अस्मादेव हेतोः संस्कृतभाषा ललशो
वर्पाणि यावद् अखिलमपि विश्वसैक्यसूत्रेण निबध्नुं प्रयभूय । मङ्कटनाम्न-
वलङ्कालिष्टं तस्याः, तस्या जीवितभाषात्वमभिव्यनक्ति । अत्रिदितगुणापि सा
जननिरुत्कर्णकुहरेषु चमनि मधुधाराम् । सरलमपि भूभुवनं तस्या जीवनं
लभते । भौगोलिक्या ऐतिहासिक्या च दत्ता उपाध्यामपि दग्ध्या सा चमत्सारं
यितुते । काश्मीरप्रदेशात् कन्याकुमारी यावत् पाञ्चालेभ्यः कामरूपाद् यावत्
भासमाना सर्वा अपि भाषा. अभिव्याज्य सा विभाजने । तत्र भारतस्य त्रयोऽपि
पालाः प्रतिविम्विता भवन्तो ह्युद्गमन्ते । तत्र कचिद् वैद्विन्स्य भारतस्य उपा
सम्पूर्णोऽपि संसारे चेतनां सञ्चारयन्ती प्रज्ञां दर्शयन्ती गतिं प्रीतिञ्च उद्गिरन्ती
निरागरम् , कचिद् तत्रौपनिषाकी निरस्ततमस्या ज्योति धीः शुभमानि तिष्ठो-
त्तयन्ती, कचिद् रामायणकथा मानवादर्शप्रियं वितरयन्ती कचिद् महाभारत-
चमचटा स्वयुगस्य च्छटासुम्नेपयन्ती, कचिद् यौक्तराट्स्य लक्ष्मीः स्वयंभवं
चिन्दिरन्ती, कचिद् गुप्तसन्नामां च प्रतापप्रभां पुरः स्वयसां प्रसारयन्ती
दगोचरीभवति यथा तत्रोऽज्ज्वलातीतस्य छविर्निक्षिपते तथैव तत्र वर्णमानगाग्नि-
ज्ज्वलापि जगत्ः प्रकाशः प्रस्फुरति, आकाशयते च तत्र तदपि भाविकाकै कम-
नीयं जगद् वीक्ष्येन यत्र सर्वेऽपि संस्कृतं आपमागं शुभा भविष्यन्ति ।

कचमित्री जमा महाराष्ट्रराजिनी महिलन्वीत् । तस्याः शैशव मीराष्ट्रेषु
व्यतीयाय । प्रकृत्या सा दीन-दरिद्रजगत्तापीदतस्तदीये स्वादिषे सर्वत्र दीन-
दरिद्रजनोद्धरणभावनामन्वृजिनी प्रवहन्ती हरयते । प्राचेतनं नदपि चावलीकिं
यथा प्रीत्यर्थं रामायणं नाम काव्यं म-दुं प्रयत्नं प्रवर्धमानं तथैव रसिक-
मिमं जमासपि भारतीययोः दैन्यं दग्दिदयञ्च वाग्यानि अत्रतारयितुं प्रेरयामास ।
तीक्ष्णप्रतिभापेशलत्वात् सा अचिरेणैव कालेन पु नलं दोरप्रियं साहित्यं सगर्जं ।
अथर्वयम् तद्वचिता इमा रचनाः प्रकाशमायाता सन्ति—

(१) सप्तप्रहरीता, (२) ज्ञानागुनावली, (३) यथापञ्चकम् ,

- (४) विचित्र परिश्रुत्याम्, (५) शङ्करजीवनपर्यायम्, (६) मीरालहरी,
(७) उत्तरमग्याग्रहगीता, (८) तुम्भारामचरितम्, (९) रामनामचरितम्,
(१०) ग्रामउभेति, (११) ज्ञानेश्वरचरितम्, (१२) एकाद्विमलम् ।

काव्येन रचना मग्यस्यपि प्रकाश न गता सन्तीत्यपि कथ्यते ।
समादेश्या साहित्यं काव्यं कथा गीति माटव विविध प्रकारेणानुपेयु पञ्चसु भागेषु
विभक्तमस्ति ।

काव्यम् मग्याग्रहगीता नाम तदीयं काव्यं त्रिभागात्मकं विद्यते । तत्र
गान्धियुग चित्रितमस्ति । प्रथमे भागे महारामनो गान्धिन एकरिंशदधिकैकोन-
विंशतिशततमेशरीयान् प्राग विहितानि राजर्मानिनिशानि गान्धीरविन मन्धि-
प्रभुनीनि कार्याणि गीतानि सन्ति । द्वितीयभागे—उत्तरमग्याग्रहगीतायाम्—
एकरिंशदधिकैकोनशततमेशरीया-द्वाप चतुश्चत्वारिंशदधिकैकोनविंशतिशततमेश-
रीया-त वाद्यन्महात्मा गान्धी हरिजनोद्धार हिन्दीभाषाप्रचार स्वदेशीयवस्तु
प्रसार वैदेशिकवस्तुनिषेधकार निषेधकारिद्वयसम्बोधोद्योगशास्त्रादिप्रतिपादनादिकानि
यानि महान्ति कार्याणि कृतवान् तानि तत्र वर्णितानि सन्ति । तृतीयभागे—जय-
सत्याग्रहगीतायाम्—महात्मगान्धिना तत्कालिनेन सत्याग्रहान्दोलनेन समप्राप्तस्य
स्वातन्त्र्यस्य कीर्तनं, साम्प्रदायिकताजनितविचारानां चर्चा, महात्मनो बलि-
दानञ्च गीतमस्ति ।

समा निमर्गत कविशक्ति समवाप । सा ता सामयिककाव्यं प्रणयने
प्रयुयोज । संस्कृतसाहित्ये तदीया रचना सन्ति सर्वथैव अभिनवा । तत्र
नवनवा भाषावृत्तानपरा उहा शोभन्ते । कथावस्तुपन्यासप्रकारश्च सर्वथैव
नवर्वाभो भाति । सर्वत्रापि स्वाभाविकतया वैज्ञानिकतया ललितया च रीत्या-
नोपवस्तूना प्रबन्धन कृतमस्ति । तत्र भारतीय संस्कृत्या मग्यतायाश्च
उत्कृष्टतामुद्रातु य स्तुत्य पन्था स्वीकृतो वर्तत स आधुनिकमानोवृत्ति नितास्त-
सरलतया रसाधीना कर्तुं शम ।

साम्प्रतिके समये य देवपि धेष्टा संस्कृतसाहित्यकारा सन्ति तेषु समा-
देव्येव अग्रगणनीयास्ति । संस्कृतसाहित्यरसज्ञा तत्साहित्याद् वा मुद प्रीतिश्च
लभन्ते न ता कस्मादप्यन्यस्मादधुनिकान् कव्यन्तरपरिचितान् साहित्यात् ।
१९४४ तमेशवीयाब्दे दक्षिणभारतास्तर्गतत्रिवेलेनूरस्य गान्ध्याभ्रमप्रार्थनया
सरकृतत्रिभि संस्कृतभाषाया यानि गान्धिजीवनचरितविषयकाणि काव्यानि

प्राणीयन्त निर्बेत्तारस्तेषां कान्यानां मध्ये हि पुनःप्रणीतमेव कान्यं श्रेष्ठवाच्यत्वेन निर्णीय एवामेव कवयित्रीं प्रथमेन पुरस्कारेण सम्मानयन्तिस्म ।

दो० राधाकृष्ण-धूम० आर० जयकर-सोपाह्वामरनाथप्रभृतयोत्रिद्वद्ध रेवा-
क्षमायाः कवित्वशक्तिं पुनः पुनः प्रशंसन्तः श्रूयन्ते । नात्र संशयो यत् तदीयाः
कृतयः साम्प्रतिके युगे पुनः संस्कृतभारत्यां प्राणान् प्रातिष्ठिषन् । वर्तमानेऽनेहमि
प्रणीतेषु संस्कृतकाव्येषु प्रायेण परम्परागता रुडिवादितैः प्रतिरूप्यते । परं
क्षमायाः काव्येषु तु सर्वत्र प्रगतिरादिता शङ्कं धमन्ती श्रूयते । इदानीन्तनस्य
कस्य काव्ये दीनजनानामार्तनादं श्रुतो भवति ? यः कविर्नि स्वानामपि दिगम्ब-
राणामपि दुर्बलानामपि हयनीयाया दृष्टाया चर्णने स्वकीयं स्वास्तमात्रजपन्
ममराप्यते ? इयं क्षमैः हरिद्वारनस्य कान्निजी मनोगर्मभाषाभिदुरा कथा-
मरमत्पुरः सागमनं निदधानाऽग्नौक्यते । एतस्या एव काव्ये—

“ध्यायं स्वायं दशां दीनां यन्धूनां दुःखितोऽभवत् ।

नदुद्धारमनुध्यायन् विनिव्रोऽगमयस्त्रिषाम् ॥”

× × × ×

यावत्त वेष्टिताः सर्वे यन्धवो मे यथोचितम् ।

स्यास्यामि स्वयमेवेतोऽष्टमिति तेन एतं घनम् ॥

इत्येतद्विधा वर्तमानभारतस्थितिप्रदं शोककारिणः श्रेष्ठा ममराप्यन्ते ।

इयमेव विदुषी अग्नयेयंविधा यद्वाये काव्ये पारतन्त्र्यं मरणादपि अति-
रिच्यते इत्येतदृष्यते—

“श्वेतस्त्रादिधरा मन्तः मज्जागा देवसेयसः ।”

ए हि तन्तुचक्रस्य शुक्लनगेतस्याः काव्यादभ्यन्तं ध्रुवते—

“शुक्लं तन्तुचक्रस्य ध्रुवते स्म शृङ्गे शृङ्गे ।”

एतदीयं हि आदर्शराघवम्—

“शृङ्गे वा बाह्यो वापि श्रियो वा कृषीधलः ।

देवदत्तस्य ममा सर्वं विट्तिनस्तु नरोद्धरा ॥”

भेदं कृतो मनुष्येण न पाया मयश्चिन्ता ।

शीलं धिहं सुज्ञातस्य न जातिर्न च जीयिषा ॥

अनोऽन्यजानयज्ञातुं नाधिशरोऽस्मि दस्युचिन् ।

अमी मलिनहर्माहो हस्तुचिर्ननु विविगम ॥”

हृषादिभिः श्वेतैर्जातिरादमन्यमानाश्च मिन्दुन् एचिन् ।

“हिंसा न कोऽपि कुर्यात् मनोवाक्कायकर्मभिः ।

अहिंसयैव सिद्धिः स्यादित्याह पुनः पुनः ॥”

हृषादिना हिंसाया ऐयतां विज्ञा अहिमाया बाह्यान् एचिन् ।

“यत्नं सर्वत्रोद्योऽपि सत्यस्यैवातिरिच्यते ।

स्वायत्तानयत्नः श्रेयसाय सर्वदायुः स्वययजितान् ॥”

हृषादिना सत्यस्य प्रवृत्तामुपबन्धस्य च चिन्ता प्राप्यते । एतावदेव न, अस्यास्तु वाच्यमरमाधमये देवार्थमयूनपि सुहृत्सन्तान् दत्तयति, तन् तान् मानवान् अमितरा भर्त्सयति ये मति तु शैस्त्रधर्मावलम्बिनः परं दिषानिष्टं हिंसात्मकानि कटोराणि कर्माण्यनुनिष्ठानि निषीदयन्ति च यानय-जातिगन्धाप-सम्पाचारश्च विधाय । अतः वाच्यमिदं मानवं नरात्मैक्यमार्गं दत्तयति । राष्ट्रियता-भाषयिभाषिता वाचनप्रेरणं कस्मादपि आभ्यरमान् स्वाभ्यनिष्ठान् संश्रुतशब्दान् संलक्ष्य भवति ।

अतः समया वाच्यमपीत्येव न पुरतः श्रीमद्भगवद्गीताया आनन्द-गुणजानां सर्वेषु अस्तित्वमात्रमेव । इत्यन्ताम्—

वैधर्म्यं प्रतिपद्यते पुरुषार्थं च रचन ।

अद्विष्टा विप्रोष्ठा धर्मस्यैवैव चरन्ति ॥

अवमानमिमं श्रोतुं कथं दास्युष धान्तरा ।

स्वस्वार्थचिन्तारिणो भीतिमुत्तिष्ठन् गयीत्यम् ॥

साहित्य स्वयुगस्य सुतर इति मध्यमेनैव केनापि । समादेश्या कृतयो यदापि पठिता श्युस्तदा पात्रकास्तत्र स्पष्टमेव नितान्तसरलतया गान्धियुगस्य भारता द्रष्टुं प्रमत्तेषु । तेषां पुरं समग्रमपि भारत सञ्जीव चित्रमिव भूत्वा समुपनिष्टेन । ते तद् त्रिलोक्यं ज्ञास्यन्ति आभ्युदयस्य दमन, कृषीरक्षणं शोचनीया दशा देशस्य च कारुणिकीमवस्थाम् । यथा चित्रशास्त्रमधिष्ठिता जना पत्रोपरि प्रतिविम्बितानि अमघचिह्नवतया एकैकशो बहुनि चित्राणि पश्यन्ति तथैव समादेश्या साहित्यमपि चित्रशालासि । तत्र दर्शनं कस्मिंश्चिन्निरे सम्मार्गप्रति आभ्युदयमनमानेन प्रयत्नमान मठा मार्गं गान्धियम्, कस्मिंश्चिन्निरे हरिजनान् उद्धरणं तम्, कस्मिंश्चिन्निरे जेसे सत्रं विपत्तमस्तृष्यताभाजं त्रिपार यम् तम्, कस्मिंश्चिन्निरे मानवीयान् अधिरारात् ज्ञातृजातिं याचमानं सविमर्षं तम्, कस्मिंश्चिन्निरे ज्ञेयस्यान्यायं कारागारीयं दृष्टान् सहमानं तम्, कस्मिंश्चिन्निरे देशभक्तान् बहुन् बहुविधानि दुःस्थानि सर्व्वं निषेजमाणान्, कस्मिंश्चिन्निरे प्राणान् अपि कुल्लोओजेनात् तरणान्, कस्मिंश्चिन्निरे दीनं वरिष्ठं पित्रादिरुद्धं सन्दर्शयन्, वैदेशिकपक्षादि निरोधनाय देश सेवकान् कठोरं प्रयात्नं विद्धा नाश्च कस्मिंश्चिन्निरे चित्रेभ्योनि च बहुविधानि देशस्य शोचनीयानि मनोमर्म्भं भागानिपीडयन्ति दृश्यानि दर्शं दर्शं नितरामेव व्यवहामनुभवति । यस्तुत समादेश्या रचना पात्रकस्य हृदयं देशभक्तिं प्रगाढां समुत्पादयति । ता अधीत्य मानवी न कीदृषि कदाचिद्भविष्यो यो देशानुरागी न स्यात् । ता मानवस्य हृदयाद्दसकान् दूरीकृत्य तन्निर्मलं कर्तुं समा सन्ति । ना मानव मङ्गीर्णतानोऽनुहारतान् कुत्रतागश्च निर्गमस्य तमुदारे पवित्रे पित्राविहीने जनेष्व तारयति । तस्माद् यस्तुत समादेश्या कान्यानि दर्शनप्रस्था इव सन्ति । आधुनिक युग काव्ये या या विशिष्टतां दिव्येन तां ता विशिष्टता तस्मात् प्रसरामोति ।

पठिता समा यथा सत्पात्रहृतीतादिनाभ्यानि प्रणीय सस्कृतसाध्यसाहित्य मसारं नरपृथगेव उदा व्यतनान् तथैव या कथानां यद्वि विधाय सस्कृतकथा साहित्यमसारमपि नूतनरथं कयापि अतुल्यैव अव्यविभया व्यवभूययत् । भारत भूषा समा यद्वथासाहित्यरचनया सस्कृतकथामाहित्यस्य गरिमाणमुदनमयत् । सस्कृतसाहित्यं कथानामपि यद्यपि प्राच्यता प्रेक्ष्यते चिरन्तनात् पालात् परम् आधुनिक पाश्चात्य मसार कथोल्लेखनस्य वा विधा या पद्धतिं या च नूतनामेव

कृषीवल-नाविक्रादीन् यद्वन् साधारणतमान् जनान् अवतारयति । अथ चेपा
कथा बालिसेत्र-ध्वस्तदेवायतन-विशङ्कटगोष्ठ-पांसुलमार्ग-सुखिष्टगुल्मादिकानि
दृश्यानि जितनोति । समग्रमपि वातावरणं प्राग्यं विद्यते । न तत्र वर्तते धनधा-
न्यसमृद्धानां नगराणां छटा । प्रायेणास्मदीयेषु धारणा यद् धैर्यं महत्स्वेव पुरुषेषु
राजते न जनसामान्ये । इयं पण्डिता हामिदायां मेघधनपालिकायां दारिकाया-
मपि तं गुणं दर्शयति । प्रायेण विश्वमिसो धर्मं यत् सुसिद्धिता जना एव अगति-
चितेष्वपि जनेषु समुदाचारं स्मरन्ति न तद्विरे । परं कथाया अस्या
लेखिका साधारणतमे स्थितेरेष्वपि समुदाचारविधाविनीं विषयं चित्रयन्ती दृश्यते ।

मानवस्य मानसं दया-समा-कटोरता घृणा-स्नेहादीनां गुणानुगुणानामास्वदं
भजति—इत्येतद्वि तथ्यमेतस्यां कथायां समवाप्तं जायते । अत्र कथान् प्लुतस्याः
काश्चन पद्मप उद्भिद्यन्ते ताभ्यो मानवदृश्यस्य सा रिशित्यता विदिताः स्तुः—

(क) “ततः सगम्मादं विद्युश्य द्वाह्वां च दूरीकृत्य निधन्नुपत्यमोच्य-
पराभूत् ।”

(ग) “.....परमयेदनया धुरं पीहितोऽस्मीति प्रतीता च तद्देवं प्रशम-
यितुं निमिग्राय ।”

(ग) “.....निर्गमान् घाट् मयावश्यं बालिहयै किमपि पारितोषिकं
मर्त्यमिति मनसि कृत्वा स्वमहानुभावं दर्शयितुं वृद्धहृषीकेशावासायतनौ ।”

(घ) “अनपवातोऽस्मद्गोहिनी । तस्याद्यभ्यतयातिवृषितस्तां सार्धप्रदो-
क्षत्रयैभ्यः प्राग् गृहायिःशामिनवानहम् । माभ्यां च कभ्यां परिणीतवान् ।”

(ङ) “गुप्तुष्वप्रात् परिक्रानोक्षिम तथा । तस्या भारी भर्ता मन्त्राधिको
भवामिनि ।”

(च) “क्षीपनां पञ्चशतीं रुच्याणामर्हते जनायाम्बर्हम् । यत्र मे पितामहस्य
पितामहाश्च निवाग्यतत्रैव ममुचिनो मगापि । विद्यते हि दिष्टया पर्वाप्तं धनमे-
तयोः सविधे मणोपगार्धमिति म—निधयं प्रोच्यामि च त्वदि संपुत्रोऽस्यै-
श्वरिजर्षीवरणाहं मृगमुपाविशत् ।”

पण्डितायाः समाया कथामु सौन्दर्यमिदमपि राजते यत् सा तत्र प्रथमं हि
आर्यं किमपि दृश्यशीलं वदति । घृणम् कृत्वा सा पाठकानां मानसेषु पीनदलं
जनयति । कथाया घटने तेन विधिना सा विदधानि यत् उत्तरोत्तरं नृदलवर्ध-
नकारिणं कथायां ज्ञातव्यं । तत्रश्च अग्नौ निवाग्यदृश्यमिदं दृश्यं ममु-

दाटयति । पाठका कथामधी य निशम्य वा चकितचकिता इव भूया कमपि
त्रिचित्रमेवानन्दमनुभवन्ति ।

पण्डिता क्षमा सरस सरलञ्च गद्य निधत्नाति । तदीये गद्ये प्राञ्जल प्रवाह
प्राप्यते । नैसर्गिकी कृदा परिचीचयते । वर्णनप्रभो नातिदीर्घो न चातिदृष्टो
भवति । पात्रकस्तत्र क्वापि न क्लाम्यन्ति न ताम्बन्ति अपि तु क्लृप्तार्थं परमो-
त्साहमश्नुते । यद्यपि एतस्या मनीषिण्या गद्य न स्नेयस्त्रिष्ट न अलङ्कारप्रभूतभार
क्लेश्म न दीर्घदीर्घतरसमानसङ्कीर्णं चतुः त्रिलोक्यते पर पात्रकानां मनो यथात्र
रमते, सम्भवतो, न तथा सत सत्र रमते प्रीति वा विन्दति यद् भवति श्लेष-
समाश्लेषविरोधाभासयमज्ञादिभिरास्त्रीर्णम् । एतद्वीये गद्ये यस्तुनस्तु सस्त्रज
भारती प्रसन्नता सुनोधता च परिपुष्णन्ती प्राप्यते । अत्रोद्धरणद्वयमेव निधीयते
येन पाठका गद्य मौज्ज्वल्यं सुपाकणिका काश्चन पानु प्रभवयु —

(क) ‘ नास्मि जिमात्ममरणक्षमा । चित्ताय स्वयान्नाशस्थितम् । परिधा
तोऽसि । शुधान्तोऽपि स्या । याहि नेहम्, याहि क्षीमम् । तवाग्रा स्वज्ञानमनो
क्षणिता सा प्रतीक्षमाणाऽसहाया म्बिता स्यात् । ”

(ग) “लेख सरोजलोचना बुद्धकुब्जलक्ष्मणपद्मि प्रज्जलाधरा चञ्चलालका
शिरीषकुसुमशोमला शारङ्गकीमुर्वाक रचिरा धैर्यशीलापि मृदुयचना धीरापि
स्थिरमति स्नेहनिर्झरसम्प्लुता ह्रमयन्तीव परमदमनशीला क्षमातलागता सुरसु
न्दरीव कमनीया कृषीवलस्य अत्रादिनायेषु मुदा प्रवरयन्ती सुखमाप्त । ”

(प्रेमरसौद्धेय)

पण्डिताया क्षमाया कथामुक्तावलीमुद्दिश्य सारवारपात्रिपर आह—“यस्त्र
तत्रधामुक्तावली आधुनिकस्य दुर्गस्य सर्वोत्तमा रचनास्ति । एतदीया भाषा
सरसा सरला प्रसादगुणशुषिता वर्णत । अत्र वर्णमान भारत नैजऽनये स्वरूपे
प्रतिबिम्बित दृश्यते । अस्तुन गद्य कथामग्रह क्षमाया पण्डिताया संस्कृतसाहि-
त्यस्य कृते अद्भुत चिरस्थायि प्राशस्तम् । ”

गीति — मीरालहरी नाम गीतिरास्य गीतिरास्येषु शुद्धसंस्कृतपदपद्मिपात्र
नमुषतमविचारविभाजितमनवद्यस्त्वनाकलितमास्त । तत्र भावनानां विभा
चमस्वारचञ्चलम्यङ्ग्यमञ्जुलता च अनुपमैव प्रेष्यते । नून गीतिकार्यमिद्
प्रणीय अनया भावुकहृदयया संस्कृतगीतिराग्याना धी सज्जितैव ।

नाटक हि वाच्यसाहित्यस्य श्रेष्ठमद्रम् । पण्डितक्षमाया नाटकानि तद्गयो-

जन समीचीनतया सम्पादयन्ति यद् इदि निधाय नाटकानां सृष्टिनाटिकाचार्य
कृता । 'गिरिजयप्रतिजनपालविधवादिनाटकानि तदीयानि वर्तमानदुर्गस्य प्रति
निधिचमनुतिष्ठन्ति । एकाद्वि साहित्यमपि तस्या एकाद्विनाट्यकलाया स्वीय
माभ्यन्तरे रूप परिगृह्य दीप्यन्ते ।

विविधरचना—विविधरचनासु इह पण्डितश्रमाया पत्रभाषणादीनामन्त
भांजो भवति । इमानि च पत्रभाषणादीनि सन्नि भद्ररक्षादीनि । पृथ्वीऽपि
मर्त्ये वा मानमुपकर्तुमर्हन्ति । प्रकाशिते सति पत्रपत्रे साहित्ये लोको नूनं तत्
कल्याण रमन्तेत्येतु दातुयात् ।

श्रद्धया पत्रपत्रिणी श्रमा न केवल साहित्य सृष्टया एव दक्षमन्त्रत पर सा
भारतभाष्यप्रकाशनहा मगाधिनी नायकत्वं ग्राम ग्रामे नगरे नगरे च परिभ्रम्य
स्वर्ग्ये श्रेष्ठैराचारैरदारैश्च विचारैर्यस्यश्रद्धालुनियन्ताया जनताया स्वातन्त्र्य-
प्रियताया स्फूर्तिमपि समुत्पादयत् । सा भारतस्य प्रायेणाष्टादशभाषासु अभि
ज्ञता न्यदधात् तस्मात् यत्रापि जगत् तत्र स्वविचारास्त प्रदेशस्यैव भाषया
प्रकटीकृतवती । तस्या देशभक्तायात् पञ्चरित्रविदुषीत्वात् तस्या भाषणानि दशवा
सिना मानसेष्वमोघ प्रभाषमचिपन् ।

इयं प्रविभाषादिनी विद्वद्भ्या २२-४-५४ तमदिनाङ्के भूलोके निजकृति-
कीर्तिं प्रितयति तिरोहिताभवन् । भूपयतात् सदा भारतभुव पुरविभाभि ससृजति
हुपीभिर्भगवान् ।

श्रीपण्डितराज-जगन्नाथः

जगति जलपुद्गुपुद्गल्य दति रनि न जना प्रतिक्षणगुण्यन्ते प्रितीय-ते च परं तेनमेव जनुर्भय्य वेपा जनुपा भागुभासया मन्दिरस्य त्रिपयवैजयन्ती उक्तु-तरा भूत्वा बोधूयते । श्रीपण्डितराजो जगन्नाथस्तेषु विद्वद्भीरेवैजयन्ती जातो यं हि त्रिपञ्चितल्लभा यावद्भीरस्तावत् तरस्याया कोश स्वरचनारत्नं सर्वैष सन्तर्द्धपिगुमीहन्ते स्म । पद् पापय प्रमाणपाराजरीणाना पण्डिताना होवे स स्त्रीयामनन्यगामिनीमाभामाद्वान शुरुभे । तस्मिन् विद्वज्जगद्वृत्ता प्रतिभा-मद्भुत पाण्डित्यमद्भुताब्ज प्रगल्भ प्रगयन प्रवीणतामयात्पुत । वस्तुतः सुरसर-स्वतीमाहिरयागरे तस्य पद्मम्बरमणि पद्मिन् निरनिशयया तेजस्थिनया विद्योतते ।

“मूर्तिमतेन जगतामकम्बामन प्रसादेन द्विजकुलसेवाहेवारिजान्नन शर्पेन माधुरकुलसमुद्रेन्दुना रायगुरुभ्वेनादिष्टेन श्रीसार्वभौग साहितदानप्रसादाधि-रात'पण्डितराय'पद्भीरिराजितेन तैल्यगुजायतसेन पण्डितजगन्नाथेनासकविरा-मात्प्रेममादयायिता निरमीयत” — इत्येताभिस्तत्त्वैर्भिरासकविरासस्य भि-पक्षिभिस्तस्य शाहजहौ राजमभाविष्ठिरस्य किञ्च तस्य तैल्यगुजायतस्य स्तु-तार्थेन ज्ञात जायते । ‘दिङ्मीवस्तुभवागिपल्लवा’ नीत नवीन यथ ” इत्येतेन च तदीयेन वाक्येन स इन्द्रीय नवीन ययो दिङ्मीश्वरस्य चन्द्रायामनेपीद्वि-भजति विदितम् । एतेन तस्य सप्तदशजगत्कर्तृत्वं च सिद्धयति ।

अथ स्थितेभ्यस्तत्कृतिरिराजितेभ्य श्लोकेभ्यस्तस्य ‘क पितासीत् दा माता-सीत्, को गुरुरासीत्, कीदृशञ्च तस्मिन् प्रकाण्ड पैदुष्यमरात्रि’ इत्येतद्विषयस्य मस्तप्रोऽतिममात्रेण समाप्यते —

(क) तैल्लान्वयमद्भगल्यमहालक्ष्मीदया लाटित
स्त्रीमत्प्रेरमभट्टमुरनिश विद्वल्लगन्तप ।
सन्तुष्ट कमराधिपस्य कृतितामार्कण्यं तद्गर्भं
श्रीमत्पण्डितराजपण्डितजगन्नाथो व्यधासीदित् ।

(ख) श्रीमद्भानुनेन्दुभिषोःरधिगतसकलव्रक्षविद्याप्रपञ्चः-

कागादीराक्षपादीरपि महानगरो यो महेन्द्रादवेदीत् ।

देवादेवाध्वगीष्ट, स्मरहरनगरे शामनं जैमिनीयं

शेषाद्रुप्राप्तशेषासलमणितिरभूत् सर्वविद्याधरो यः ॥

(ग) निर्माय नूतनमुदाहरणानुरूपं

कार्म्यं मयात्र निहितं न परस्य सिद्धिः ।

किं सेव्यते स्मनसां मनसापि गन्धः

कस्तूरिकासवनसाक्षिभृता मृगेण ॥

पण्डितराज्ञो जगन्नाथ इमान् ग्रन्थान् व्यररक्षत्—

(१) गङ्गाकहरी (पीयूषकहरी) एष ग्रन्थो गङ्गास्तत्रविषयकोऽस्ति ।

(२) मुष्णकहरी (सूर्यप्रकाशिरक्ष यतंते) ।

(३) भस्मकहरी (अत्र वसुना स्तुतास्ति) ।

(४) करुणकहरी (इह भगवतो विष्णोः स्तुतिः कृतास्ति) ।

(५) लक्ष्मीलहरी (लक्ष्मी-प्रकाश्यायां रचितेयम्) ।

(६) आसक-विलासः (आसकत्वानस्य प्रशंसायां रचितः) ।

(७) प्राणाभरणम् (कामरूपाभिषेकप्रशंसायामुपनिषद्म्) ।

(८) जगन्नाभरणम् (उदयपुराधीश्वरकर्मसिंह-मूर्तु-जगत्सिंहस्य दर्शन-

मत्र विहितम्) ।

(९) शिखरीमांसाखण्डनम् (अल्पयद्भीषितप्रगीत-शिखरीमांसाखण्डग्रन्थ-
स्य खण्डनमिह दृश्यते) ।

(१०) मनोरमातुच्चमर्दनम् (भट्टोजिदीक्षितकृतस्य मनोरमाभिषग्रन्थस्य
खण्डनरूपम्) ।

(११) आमिनीविलासः (अत्र मन्त्रि गृहीताः करुणा-श्रद्धा-रतिर्जदाद्यनेक-
विधाः) ।

(१२) रसगङ्गाधरः (अलङ्कारशास्त्रविषयनोऽयमद्भुतो ग्रन्थोऽस्ति) ।

यमुनादर्जनपरकमपि ग्रन्थं गच्छे पण्डितराजश्रुतार इत्येतद् पिदुपां जगति
धूयते परं साम्प्रतं न सः प्राप्यते । पण्डितराज्ञोऽन्धोक्ति-सम्बन्धिनीमपि रचना-
मेवां रचितशान् । एषा तदीया रचना सम्प्रति हि तन्मिन्संक्रमे संगृहीतास्ति

यत्र पण्डितराजप्रगीतानां कृतीनां सम्प्रदणं कृतं वर्तते । रसगङ्गाधरो नाम ग्रन्थो न पूर्णं प्राप्यते ।

सरस्वतवाग्दरे गीतिकाव्य प्रणेतारो ये सुप्रसिद्धा भर्तृहरि विद्वद्गणामरुह हाल धोयी गोत्रर्द्धनाशयं जयदेवप्रमृत्तय कत्रयोऽभूरस्तेषु पण्डितराजस्य जगन्नाथ स्यापि सगजा स दर गातिकाव्यकोविदैर्विधीयते । पण्डितराजस्य गीतिषु रसिना आभ्यन्तरमीश्वर्यत्रिपयिकामतिदावान-द्वर्षिणीं मञ्जुरता विप्रन्ति । तदीया गीतयो हि सहस्रान् जयदर स्मारयन्ति । नदीयाया शैल्या तदेव मनोज्ञं च तदेव प्राञ्जल्य रमोच्चरीभ्रमति यद् भर्तृहरे शैल्या शोभते । भव्यो भाषभङ्गिमा प्रौढश्च पद्मिण्याम सत्रैत्र गीतिषु नदीयासु त्रिलसति तस्माद् विपश्चिता मनीमि तस्य गीतिकाव्यानि नितरामेव प्रीणयन्ति । भामिनीविलासस्तद्वर्जित सुत्तरगीतीनां रमणीय सम्प्रदो वरीवर्ति ।

(अ) तीरे तरण्या यदन स्वल्प
भीरे मरोज्ज मिलद्विस्वामय ।
आलोच्य घावत्युभयत्र सुग्धा
मरुद्वल्लुप्यालिनिशोरमाला ॥

(आ) रे येन कथयामि ते हितमिदं वृन्दायने चारयन्
पुष्ट कोऽपि गथा नवागुदनिभो व-पुर्न कार्यस्यया ।
सौ द्यान्नुतमुद्रिराद्रिरभित समोद्य मन्दस्मिते
रेष त्रा तव चक्षुभश्च निपयानाशु जय नैवति ॥

इत्येतादृशैर्भूयोभिर्भावग्रन्थुरैरुल्लितललिततरै स्तोकैर्विभूष्यमाणत्वाद् भामिनीनि लामस्य भावुङ्गानां समार सौन्दर्यशमाहावयति ।

पण्डितराजस्य कविताया नैसर्गिक प्रवाह सर्वत्र प्रवहति । तत्र पद्यानां मनोज्ञभिरामा शय्या कल्पनायाश्च हृदयहारिणी चारिता चकास्ति । स महान् परमेशभक्त आसीत्, अत एव तद्वचितासु गङ्गाहरी शुभालहरी करुणालहरी प्रकृतिवृत्तिषु भक्तिभावो प्रागमयी भूया आनन्द सुधासागरनिमज्जनलसगुणा च भूया समुच्छति । स सरलमपि स्वाभिमान विहाय यमप्रभवि दल वपुः कुम्भादिदोषान् परित्यज्य गिता तसरलहृदयतया आत्मयमर्पणधिय निधाय, स्त्रीषां भक्तिप्रवणान् भाग्यन् स्तोत्रेषु समावीविशद् अतो भक्तिभावभुव उपाय रसपद्मीमधिरुकास्ति । पितृषु सुधिय इह त्रि चतुर्भक्तिमुधासीकरान् —

- (अ) अपि दीनतरं दयानिधे, दुरवस्थं सफलैः भगुञ्जितम् ।
 अधुनापि न मां निमालयन् भजसे हा कथमरमचित्तात्मा ॥
 सुमहान्ति जगन्ति त्रिभ्रतस्तव यो नात्रिभून्मनागपि ।
 स कथं परमासुदेहिनां परमाणोर्मम धारणे ध्रम ॥
- (आ) मितरां गिनयेन शृङ्खलते सुत्रिचार्योत्तरमत्र यच्छ मे ।
 करितो गिरितोऽप्यहं गुरुस्वरितो नोद्धरसे यच्छ माम् ॥
 न धने न च राज्यवम्पदं गहि त्रिषामिदमेवमर्थये ।
 भवि धेहि मनागपि प्रभो करुणामङ्गिनरङ्गितां दत्तम् ॥

- (इ) निधानं धर्माणां किमपि च त्रिधानं ननुमुदाह
 प्रधानं तीर्थाणाममलपरिधानं त्रिजगन्नाम् ॥
 सग्राधानं बुद्धेयं यदु निरोधानमधिषां
 त्रियामाधानं न परिहृत्य तपं तव वपुः ॥

- (ई) विपीदया नाथ विपानलोपस-
 विपादभूमौ भयमागरे विभी ।
 परं प्रनीकारमपश्यतातुना
 मयाप्यमाप्ता अवते ममर्चते ॥

पण्डितराजो जगन्नाथोऽपि श्रृंगहर्ष-भञ्जभूतिमहेश स्वामिभावशाली यभूय ।
 स तं स्तुतमाहिरये यथा पाण्डित्यसविद्यादिहेतोर्निधुनोऽस्ति तथैवामी स्वगरोक्तिनि-
 मितादपि विद्वतातो उच्यते । यस्तु तस्तस्य गरोक्तयो न सम्यखलीका । अद्यतनापि
 तन्नागार्थं बहुष्यं निश्चया च प्रतिभा तस्माद् गरोक्तिभिश्चेत् स. स्वयमतिस्थली-
 क्तस्त्वहिं दुष्टमेव तत्त एवम् । श्रूयतामेका तद्गीया गवोक्ति —

गिरां देशी वीणागुणरगनहीवाद्दररा
 यदीयानां वाचासृजगदमाचामेति रम्यम् ।
 यच्चस्तस्यान्यं श्रवणसुभगं पण्डितपते-
 रधुन्यन् मूर्धानं नृपशुभ्यवऽय पशुपते ॥

पण्डितराजोऽन्योक्तिप्रगणने च परामेव पद्येयस्वतां गाहते । अन्योक्तिषु तद्गीयामु
 अपूर्वा मनोज्ञता त्रिमलञ्च व्यङ्ग्यं विभाति । अतस्ता. प्रेक्षायां कण्ठाभरणतां
 गता सन्ति—

(४) आपेहिरेऽवतरणं परितः पतद्वा

भृङ्गा रमालमुत्प्लानि समाधयन्ति ।

मध्वोऽधमश्रुति सरमयि दीनदीनो

मीनो नु हन्त पतमा गतिमश्रुतेषु ॥

(५) भीरुभीरुविके हंसाक्षयं स्वमेव तनुये चेत् ।

विधिमिच्छनुनाऽप्यं वृत्तमर्षं पालयिष्यति यः ॥

(६) पुरा सरति मानसे त्रिशमसारमाश्रित्य

पराशमुरभीष्टने पपदि यस्य यातं यय ।

स पक्ष्मलक्ष्मणेऽनुना मिलदनेषभेराहुते

मरालकुलमायय वयस रे वपं वतंगाम् ॥

पण्डितराजस्य वारयवलासी महद्यद्वद्वदाह्लादहनी भाग्यैस्त्रियस्यस्यार-
चाली मुपावधीरिष्या सधुरताया निःशमूनशीलनाञ्च समुल्लसतीमधेऽप्य वरय
न योगोवगभेति विनाशोऽयं समुत्पीलनि—

तिगतिनि व नु नाम विचरिषं

किमभिधानमगावकरोन् सप ।

रगिर मानग रजमरीताली

रयपितुं वयिनी प्रवभूय य ॥

पण्डितराज आसीत् मरालकुलमाययवलासी मनीषी । तद्दीपे मरालकुल-
विदो वैदुष्यमरमर्दनगटवं वपराञ्च । मरदीनद्विष्यं वीतिगटे मयगोमविप्र-
भीमागालाङ्ग मनीरमाहुषमर्दन रयगहाधरागाली मयानामयलीहनेन मयग
विदिमं मयानये ।

विप्रभीमागालाङ्गने मयगवर्ष विमलमयगालाङ्गने मयानामयलीहनेन मयग

“मयवि.....मयगवर्ष मीरे मयिर्म, मयग । मयग विमलमयगालाङ्ग-

मयगवर्ष, विमलमयगालाङ्गने मयगवर्ष वा मयगवर्षमयगालाङ्गने मयगवर्ष

मयगवर्ष । मयग मयगवर्षमयगवर्षमयगवर्षमयगवर्षमयगवर्षमयगवर्ष

विमलमयगालाङ्गने मयगवर्षमयगवर्षमयगवर्षमयगवर्षमयगवर्षमयगवर्ष

मयगवर्षमयगवर्षमयगवर्षमयगवर्षमयगवर्षमयगवर्षमयगवर्षमयगवर्ष

मयगवर्षमयगवर्षमयगवर्षमयगवर्षमयगवर्षमयगवर्षमयगवर्षमयगवर्ष

मयगवर्षमयगवर्षमयगवर्षमयगवर्षमयगवर्षमयगवर्षमयगवर्षमयगवर्ष

प्रावृत्तनेषु शास्त्रज्ञेषु बहुतो श्रद्धामीत् । स मम्मटस्यानेकसिद्धान्तान् प्रत्याख्या-
तवान् पर न ह्यपि स प्रत्याख्यानार्थमक्षिप्त भाग्यमवलम्बमानोऽधिगम्यते । स-
स्थाने स्थाने स 'महद्वय क्षिरामणि'रित्येतेन विशेषणेन सम्बोधयन् समजाप्यते ।
पर स्वनालार्तिभि वनिभि प्रधीभि सार्धं तस्यासीत् स्वर्धा । विशेषतो
भट्टोजिदीक्षिताप्ययदीक्षिताभ्या सह । तस्मात्सौ तत्सिद्धान्तनिरसने प्रचित्
पक्षपातामादानं प्रतिलक्ष्यते । अस्तु नायत् ।

पण्डितराजो महास्ताकिणोऽप्यामीत् । तस्य तर्कशैल्या शोकोत्तराव तार्कि-
कमन प्रमादमप्रधीणम् सल्लिखितेषु सिद्धान्तग्रन्थेषु स्फुटतया विदादतया च
समवलोक्यते ।

पण्डितराजस्य रसगगाधरोऽपूर्वोऽद्भुतो मूर्धन्यश्च ग्रन्थोऽस्ति हलहारप्र-
थ्येषु । अथयनीयोऽयमरित ग्रन्थ । अलङ्काराणामिह परमगाम्भीर्येण निवेद्य
तत्त्वपूर्णमिदं गम्भीरेन्द्रिया भाषाया निहित इत्यते । तेषां स्वरूपस्य प्रतिष्ठापने
य प्रयास जाचरितो विद्वद्दीर्घेण केश्वकृतज्ञेन यस्तुत सोऽस्ति अभिनन्द-
नीय । न केवलमेतान्त्रयेण विशिष्टता निघतेऽस्य ग्रन्थस्य । यथा विशिष्टता तु
न वर्तते तादृशी गरीयसी चारुशी रमणिरूपणविषयके स्थले दृष्टा भवति । तत्र
तु पण्डितराजस्य प्रतिभावाश्रम उाकर्ष एव बोधितो जायते । नानार्थरशाद्-
स्थले पदार्थोपस्थित्यर्थं या प्रश्रियाद्गीकृतास्ति किञ्च व्यञ्जनामधिष्ठय यो हि
सरो नित्सारित सोऽपि विद्वल्लोक भृश प्रीणाति । सर्वेऽपि विद्वांस एवमतेन
ग्रन्थेऽस्मिन् प्रदर्शित काव्यलक्षण, शब्दशुद्धपादन, गुण निरूपण, रसस्याज्ञाना-
मुपाज्ञानाच्च प्रतिपादन, भागनाञ्च विशदतया उदात्ततया च कृत वर्णनं प्रशस्तन्ति
पुन पुन । को नाम रस इत्यत्र स आह—

“समुचितललितसन्निवेशचारुणा काव्येन समपितै महद्वयमहद्वयं प्रविष्टं-
दीयसहृदयतामहृतेन भावनाविशेषमहिम्ना विगलितकुप्यन्तरमणीत्यादिभिरली-
ङ्गिचिमागानुभाव्यभिगारिषाद्यमपदेह्यै दान्तलादिभिरालम्बनधारणैश्चित्र-
कादिभिरदीपनवारणैरशुभातादिभि कर्षिभिर्नादिभि महवारिभिश्च समूय प्रादु-
र्भाषितेनालीङ्गिकेन व्यापारेण तस्यालनिर्गन्तितानन्दासागराज्ञानेनात एव प्रगृह्य-
परिमितप्रमादृशदिभिर्जघर्षेण प्रमाता स्वप्रशशयया वास्तव्येन निजस्वरूपावन्देन
मह गोचरीक्रियमाण प्राप्तिनिविष्टगामनारूपो रस्यादितेव रस ।” अत्र स
मम्मटाभिनवगुप्त भट्टनायकप्रभृतीनामनेकेषा प्राचामाचार्याणां बहुनाञ्च नस्यानां

मतमुपस्थापयन् "रसो वै स" इत्येतच्छ्रुतिस्त्वारस्येन रस्याद्यच्छिद्रा भग्नापरणा चिदेन रस इति ग्राहयति ।

केचन कविकौशल-कल्पितकमनीयतास्पदं शब्दमेव काव्यं मन्यन्तेऽपरे कविकौशल-कल्पितकमनीयतास्पदं शब्दार्थयुगलमेव काव्यमिति वदन्ति । काव्यस्य घृतद्वयं मामान्यलघुमे मनम् । पण्डितराजो जगन्नाथस्तेषु काव्यलक्षणकारित्व-न्यतमो यः शब्दमेव काव्यस्येन स्वीकरोति । पण्डितराजस्य काव्यलक्षणमिदं— "रसगीतार्थप्रतिपादक" शब्दः, काव्यम्" इत्यलङ्कारस्य व्याख्यानं न ह्यस्ति शाक्यानि निवृधानोऽप्युच्यते :— "इत्थं च चमत्कारजनकभाषनाधिपयार्थप्रतिपाद-कशब्दस्त्वम, यन् प्रतिवाचितार्थविषयभावनात्वं, चमत्कारजनकतापद्यद्वैदकं तत्रम् । एवमिदं जगन्नाथस्य शब्दार्थयुगलं न काव्यस्येनाङ्गीकुरुते । न आह— "काव्यमुद्यै पद्यते, काव्यार्थोऽवगम्यते, काव्यं श्रुतमर्थो न ज्ञातः, इत्यादिप्रिधमनीनव्यपहारनः प्रयुक्त शब्दप्रिधोपस्यैव काव्यपदार्थव्यप्रतिपत्तेः" तदेवं शब्दप्रिधोपस्यैव काव्यपदार्थस्य सिद्धे तस्यैव लक्षणं वक्तुं युक्तम् ।"

पण्डितराजः काव्यस्य कारणमेकमात्रं हि उत्पाद्यां प्रतिभां मनुते । कारणा-न्तराणि तु परम्परयैव सः काव्यस्य कारणत्वेन स्वीकुरुते । न मूले— "तस्य च कारणं कविगता केषां प्रतिभा ।"

रसगङ्गाधरवार उत्तमोत्तममध्यमाधमभेदात् काव्यं चतुर्षु भागेषु विभक्तम् । "केचिदिमानपि चतुरो भेदानगणयन्त उत्तममध्यमाधमभावेन त्रिविधमेव काव्य-माचक्षन्" इत्यभिधाय त्रिविधमात्रेण आचिपति ।

पण्डितराजस्त्रीन् एव गुणान् मन्यते । गुणानां रसधर्मैरेवपि भयं विद्वान् महतीं समालोचनं "प्रत्यक्षमेवेति चेत् न" इत्यादिशब्देषु मस्तिषेयान् धीचितो भवति । न "जगन्मनो निर्गुणत्वात् रसे गुणानां स्थितिर्न भवितुं शक्नोति" इति वदति । इदमपि स धारति "यद् रसस्योपाधयः सन्ति रसितोक्तोपा-धयः । तेषामिरुद्धा (शान्)रूपत्वात्, ते गुण इत्युच्यन्ते । गुणो न गुणे स्थातुं प्रभवति : एतदेवो रस्यादावपि गुणस्थितिर्न सम्भवा । तस्मात् शब्दार्थो गुणो यमस्ति ।"

अभिधादिशब्दनिरूपणकारिषु पण्डितराजजगन्नाथोऽप्यस्ति । तिसृगामपि-अभिधा-रस्य-व्यञ्जनानां शब्दानां प्रतिपादने व्याख्याने च स गम्भीरं पाण्डित्यं

चया भाषाया सञ्चिदधाति । तस्य विवेचनशैली सर्वत्र तर्कोद्ग्रथिता समप-
प्यते । स अन्येषा मतानां प्रदर्शने समुपस्थापने विवेचने च परामेव रुचिं
निदधाति । वस्तुनो गमं, तदीया सर्वा विशिष्टतास्तदीयानि सम्पूर्णान्वप्य
द्धानि तदीयमाभ्यन्तर रूपञ्च यावन् स्फुटना यान्ति तावत् स तद्वस्तु जहात्येव
न । अङ्गनामुदिरस्य सर्वरपि साहित्य सास्त्रपारट्यभिर्विमर्शनं विहित पर
पण्डितराजस्य तद्विषयविमर्शनं किमप्यपूर्णमेव विद्यते । वस्तुनस्तस्य विचारावि-
भाजनप्रकारोऽनुपमोऽस्ति, नैजोऽस्ति, विचित्रोऽस्ति । तस्य ग्रन्थे रम्यग्राधरे
त्रिकुपा बुद्धिः सर्वत्र यथेष्ट भोज्यमधिगच्छति । उपमालङ्कारादुत्तरालङ्कारपर्यन्त
यऽप्यलङ्कारास्तेन स्वकीये ग्रन्थे समुपस्थापितास्तेषां सर्वेषामप्यलङ्काराणां
स्वरूपं यादृश्या तल्लक्षणान्यां शब्दावल्या, यादृश्या, मर्मप्रकाशिन्या भाषया,
यादृश्या प्रीतया शीत्या, यादृश्या ओजस्विन्या सज्जया च तेन प्रतिष्ठापितं न
तादृश्या शब्दावल्या भाषया शीत्या सज्जया च कोऽपि प्रतिष्ठापयन् समुपल-
भ्यते । अत्र तस्यालङ्कारनिरूपणं कीदृशं भवतीत्येतद् दिव्यात्र प्रदर्शयते पर्यायो-
क्तालङ्कारवर्णनस्थले स आचार्यमम्मटभट्टस्य भाव कीदृश्या दुरवगाहाया भाषाया
सञ्चिदधाति—इति विलोकयताम्—‘अस्या च गम्यस्य येनाकारेण गम्यता
तदतिरिक्ताकारेण वाच्यता । तेन पर्यायेण भट्टमन्तरेणोक्तमभिहितं व्यङ्ग्यं यत्रेति
प्राचीनैर्निर्मितं लक्षणं व्यङ्ग्यं वचन्यस्वयोर्विरोधादसंगतमिति नास्तङ्गनीयम् ।
एकस्यैव प्रकारमेदेन वाच्यस्वव्यङ्ग्यत्रयोरविरोधात् ।’ विद्वन्मूर्धन्य पदे
पदे स्वपाठकानां हितार्थं हि अन्येषामलङ्काराचार्याणां मतानि निदधानो दृश्यते ।
अग्रेव पर्यायोक्ते कापि ॥ “गम्यस्यापि भट्टमन्तरेणाभिधानं पर्यायोक्तम् ॥”
इत्यादिशब्दै अलङ्कारसर्वस्वकारस्य मतं, कापि ‘पर्यायेण वाच्यतादतिरिक्तप्रकारेण
व्यङ्ग्येनोपलक्षितम् ॥” इत्यादिशब्दै अभिन्नचतुस्रपादाचार्याणां मतं, कापि च
कुवलयानन्दकारस्य च मतं निदधानं केन न प्राप्यते ? ॥ दयालुर्मनीषी न
केवलं तत्तन्मना-मुपन्यस्यति, अपि तु तेषामाशयमपि समुपस्थाप्य पात्रकवृन्दमु
पकरोति ताराम् । अलङ्कारस्वरूपं निरूपय परमनसमुपस्थापनादिनैव स न तुप्यति
अपि तु स ‘अमुकालङ्कारस्यामुकालङ्कारान् का भिद्यते’त्याद्यपि साधु प्रस्तवीति ।
एवमपि तस्य विशिष्टता सर्वत्रापि तद्ग्रन्थे पाठनैरवाप्यते ।

पण्डितराजजगन्नाथमराशानेव पण्डितमत्तमानविकृत्य केनापीदमवितथमे-
वोदीरितम्—

अथाह्मणकौशल्यं किं स्तुमं दास्यवादिनाम् ।
 अन्येभ्योऽपि ये चार्थास्तर्ह्यर्पन्ति सदृशम् ॥
 अन्या जगद्धितमयी मनसः प्रवृत्ति-
 रन्यैव कापि रचना वचनावलीनाम् ।
 लोकोत्तरा च शृंगिराशृंगिराद्वय-
 विधावतां सखलमेव गिरां द्वयीषः ॥

शिवराजविजयः

सप्तपञ्चादधिकष्टादशसततमेकादश्याब्द घटितस्य राजविद्राहस्य विकल्पा
यदा मानुभूमे प्रातःस्मरणीयानां भक्तानां दलमभिधाय भारतीयाया जनताया
मानस वेगवतीं गभीरा निराशा सञ्चार्यं त्रिभुम्भमाणा पर्यवालोचयन्, जनताया
इत्यन्ताद् यदा स्वातन्त्र्यावाप्तिविषयको विश्वासोऽपाद्वियत, यदा समीरोऽपि
श्वानाशान्तरमणिं वेपमानोऽनुभूयन् तदा सदानि-नन्दस्य साहित्यिकस्य सारस्य
अलीशिकाश्लोकश्लोच नष्टमहाकवि अभिरामदत्तस्यासौ भारतीयानां हृदयाक्षि-
राशामभिधाय निरिण्णतामुत्साहहीनतामुत्साहीनतां निरस्तवताञ्च दूरीकर्तुं तत्र च
प्रचुर-न्तीमाशा यत्र च निधातुमद्वया जीवनशक्तिं चलीयानमुत्साहमधुन
साहस्य श्लाघनीयं चक्षुष्यतापकक्रियावीक्षणमनभिगमनीयञ्च परं च सञ्चारयितुं
सिंहोदयनस्य महाराजस्य पुण्यश्लोकस्य शिवराजस्य शृङ्खलीयन चरित्रेण पूजमान
शिवराजविजय नामानुपम गद्यकाव्यं सप्तमं ।

एषा हि शिवराजविजयाख्या रचना वस्तुतः पुष्कलगुणविशिष्टत्वात् सामयि-
कामिलापपूर्विकारित्वाच्च विद्वत्स्य शतवत्स्य रचनारु उच्चतमं स्थानमभ्यारसे ।
सामयिकस्य समयस्य महान् विद्वान् डॉक्टर भगवान् दास मुना महनीयां
कृतिमभिनन्दन् प्राह—“ सरस्वतमाहिन्यस्य पण्डितमण्डले प्रायेण त्रयाणां
गद्यकायानां यथा शिवराजविजयं प्रयत्नमानान् आप्यते । तानि गद्यकाव्यानि सन्ति—
सुप्रधानार्थवद्भाषा, घाणस्य कादम्बरी, दण्डिनश्च दत्तात्रेयचरितम् । दण्डिनो
गद्यकाव्यं दशकुमारचरितं तु निश्चयप्रवृत्तया स्वतन्त्रगद्यकाव्यद्वयात् परस्परमिति
यत् सुदृढम् । यद्यप्यलौकिकनाममन्माप्यतामिह च मेघ द्यौः ध्वजा असकृत्
घनितास्तत्र सन्ति परं तत्र भाषा न केवलमोजस्विन्यर्थवती च शोभने राजनीति
लोकचानुरी दलितश्लाघाविषयकं ज्ञानमपि तत्र समुल्लसति परं वाग्यदत्ताया
कादम्बर्याश्च शशरण्यान्यां तु वराकोऽर्धपान्य सप्रेया भ्रान्तो भ्रष्टश्च भवन्
विदुस्ततामिह प्रयाति, तरयोपलम्बिरेव न भवति । कवितायां गुणेषु प्रमादो
सुखो गुणः, स एतयोर्द्वयोरपि समग्रो न जायते । परं शिवराजविजये न
स्थितिरिदृशी । तत्र भाषा उत्तमोत्तमापि शोचस्विन्यपि अर्थपूर्णापि सुबोधपि

भजति" इत्येतद् अत्रिकादुत्तप्याम् स्वयमपि वक्ति पर यदा वय नैजहृदि तस्य शिवराजविजयपरिधतगयोपरि आपाततयैव क्षिपामस्तदैव तच्छृणु ज्ञात जायते यम् श्रीध्यासपिदुषो गद्य ता सर्वा विविष्टता निदधाति या श्रेष्ठगद्ये भवन्ति ।

“नवोऽर्थो जातिरग्राभ्या श्लेषोऽविलष्ट स्फुटो रस ।

त्रिकणचर-धश्च कृत्स्नमेकश्च सुस्फुरन् ॥”

इति यद् वागेन गद्यस्य मौन्दर्यमुदीरित तत् स्फुटतयैव श्रीध्यामस्य कृती शिवराजविजय त्रिलोचित भवति । तत्र सर्वत्र मनोभिरामाणा पदाना सञ्चयन कृतं वर्तते, मन्त्रनार्थानामुन्मेष सलभ्यते, न क्वापि अस्वाभावविज्ञताया लेशोऽपि दृष्टो भवति, श्लेषस्य परिग्रहो यत्रापि कृतो न स अस्ति शिरोवेदनादृष्टः । पात्रक श्रोता च अनायासेनैव सर्वत्र रस पिबन् अग्रे उपसरन् वीक्षितो जायते । सस्कृतभाषाया वीरतापूर्णभावानामभिव्यक्त्यर्थं क्रियती यत्नवती सफलं च शक्तिद्विराजते किञ्च नव नवविषयस्यामसाकारिणी कीदृशी क्रियती च गह्वरी प्रभविष्णुता प्रपुल्लतीति च श्रीध्यासगिरिशिखरस्य शिवराजविजयाध्ययनेन सम्यग् ज्ञातं भवति । इहोद्धरणानि निधाय यत्तासा सर्वासा विशिष्टताना विज्ञा यन्ताभ्यो व्यतिरिक्तानामभ्यासा विलक्षणताना प्रदर्शनस्य समाप्तेनोद्योगो विहितो भवेद् वेनोपरि निवेदिन निवेदन प्रत्यक्ष स्वात् किञ्च समालोचनैर्विद्वन्निर्ग्रन्थ मिममधिकृत्य या श्लाघा कृतारित तस्या अपि सत्यता प्रमाणिता भवेत् ।

शिवराजविजयस्य रचनाया कालः स आसीद् यदा भारतीयजनताया मानसे देशभक्तिभात्रा पूर्णतया प्रमुखासीत्, यदा भारतीया शोचनीया दीनता कापुत्रपताञ्च अवलम्बमाना समवाप्यन्त, यदा तेषु जोरमाहो, न जीवन शक्ति, न कर्त्तव्यपरायणता, न स्वधर्मपाठननिष्ठा च व्यलोक्यत, यदा ते निद्रया, व्यमनेन बहुविधैश्च देशापकारानुरागै कलहरेव नैज जीवनसमय नयन्त एव समुपालभ्यन्त, यदा तेषां क्षोभितेऽस्थापि उन्नता मान्ध्रभूयन्त, यदा ते स्वकीय गौरव सर्वधैव त्रिस्मरन्तो दासतामेव सर्वस्व मन्यमाना सुखेन काल क्षिपन्तोऽ- रक्षन्त, यदा ते त्रिनक्षत्रीयभावा भवन्त परचाङ्कुरितायामेव मलम्रा जवाप्यन्त, यदा ते स्वमस्कृतौ स्वसभ्यतायाञ्च नितान्तमनभिज्ञा एव प्रत्येयन्त, यदा ते निद्राया सन्तोऽपि शृङ्गार पुत्र गिलीना व्यालोकयन्त, यदा ते परकृत न्यन्कारमपि स्वकीय सम्मानमिवावगच्छन्त सर्वत्र समासारन्त, यदा च ते सर्वमप्यधिकृत्य त्रिस्मरन्तो नृत्ये सर्वतो हासे उपहासे च निमज्जन्त पर्यवैष्यन्त । एतादृशे चिन्तनीये घटनकाले शिवराजविजयो भारतीया जनता देशभक्तिमन्व

स एव देश स्वस्य ईश्वरस्य, स्वस्य धर्मस्य, स्वस्य साहित्यस्य, स्वस्या भाषाया, स्वकीयाया सम्पद्, स्वकीयाना पुत्रकुलजाणा, स्वकीयाना देवमन्दिराणा धर्मनस्थाना पुरातनाना दुर्गप्रसादादीना, स्वकीयाना सर्वपामपि कलानी शलाना, नैजाना तोर्याना पुस्तकालयाना शिक्षागाराणामुद्योगागाराणञ्च रक्षा कर्तुं शक्नोति यस्य देशस्य देवपूजका, महात्मानो धर्मात्मान पुरोहिता पण्डिता श्रोत्रिया उपदेशका सर्व एव युवानो युवतयश्च सर्वा, समग्रा एव स्त्रियः पुरुषाश्च घाला घालिकाश्च कर्मण्या कर्मकरकर्मदा भवन्ति, शक्ती दीर्घे पौरुषे च विश्वसन्ति, शिवकेन सर्वमपि साधु विमुरय शैर्यमवलम्ब्य व्ययनानि विहाय प्राणानपि अञ्जली निधाय स्वकीय कर्त्तव्य सोत्साहं पालयन्ति । परमात्मा तेषा मानवाना सहायको न कदापि भवति यः स्वकर्त्तव्यो विमुखा भूत्वा स्वस्य देशस्य स्वदेवतादीना रक्षार्थं भगवन्तमाह्वयन्ति प्रार्थयन्ते च—‘ह भगवन् अस्मान् अस्मदीय धर्मादिकं सकलं च पाहि’ इति । शिवरात्रिविजयो न द्वैतवाद् भेदा निदधाति, स कर्मणि व्यद्वत्, स शौर्यमाराधयति, स पौरुषस्य धीचरणेषु स्थ मौलिं प्रगट कुरुत । तदीयमिदं मतं यद् भगवतास्मद्वृत्ते मनो बुद्धिहस्तपादादिकानि सर्वाणि साधनानि प्रदत्तानि सत्पत्नोऽस्मदीय कर्त्तव्यमस्ति यद् वयं तेषा मन्त्रा साधनाना सम्यग् विनित्य, विचिन्त्य, विमुरय च समुपयोगं विद्भीमहि । ईश्वरस्तेषामेव कार्येषु महापको भवति यः सत्पथा कटोरतया वीरतया च स्वकीय कर्त्तव्यमभिधायति । ‘वीर ! गृहान् नगिरा वित्तम् पराजिता जात्यसना, वन्द्यकृता वयम्, मद्धितममलं यशः, इतोऽपि न शान्मति ते क्रोधः किन्तु त्यजामासि जिह्वीं जडा महाद्वज प्रतिमाम् ।’ इत्यादिशान्ता पङ्कीना समुपस्थापनस्य प्रयाजनमिदमत्र शिवरात्रिविजयस्य प्रतीयते ।

भारतवर्षीयसु भारतवर्षीयता शिवरात्रिविजया द्रष्टुं काम्यत अतः ॥ आह पुन पुन “भारतवर्षीया यूयम्” इति । नास्माभिः स्वकीयमाभिजाय जानु विस्मरणीयमनं न महाच्चकुलजातता स्मारयति भूयोभूयः । धर्मं प्राणेष्वोऽपि गरीयान् । तत्र च प्राणैरपि विधायमियतद्वेधयितुं मनुते—“प्राणा यान्ति न च धर्मः” इत्याद्याणा दट मिद्वान्त । महान्ता हि धर्मस्य कृते लुण्ठयन्ते, पात्यन्ते, हन्यन्ते, न च धर्मं त्यजन्ति, किन्तु धर्मस्य रक्षाये सर्वमुग्यानपि त्यजन्ता, निशीथयपि, चषांरपि चन्द्रहासचमकारेणपि च निर्मया विभरन्ति ।

“कार्यं वा साधयेयम्, देहं वा पातयेयम्” इत्येतद्वि जीवनस्य लक्ष्यं शिव-
राजविजयस्याभिमतम् । भारतउर्षस्य निगमिना स्वकीयस्य राष्ट्रस्य स्वतन्त्र-
ताया रक्षणाय, स्वदेशस्य संरक्षणेः सम्भ्यतायाः भाषायाश्च परिग्राहणाय, स्वराष्ट्रस्य
गरिष्ठं परिशुद्धनाय, स्वकीयस्य धर्मस्य च गोपनाय अन्तर्द्वारैव ब्रह्मीयसी
प्रतिज्ञा कर्त्तव्येति शिवराजविजयस्य हादिकोऽमिलापो बलीयान् । कामं महान्
प्रचण्डो प्रश्लाघातः प्रवर्तमानो भवेत्, कामं दाहणाभिः स्वामय्यामतताभिर्घत-
पदाभिर्घात आक्रम्यमाणं स्यात्, कामं मार्गं जितान्तरमयङ्करो विपमोः दुर्गमो
वनसङ्कीर्णः परित्यजेन्ममाकुलो नानाविधराधाभिर्घस्यमानश्च भवेत् परं न
स्वकीयाङ्गघयमार्गोऽमानवेन कस्तेन आप्यमित्येतद् उपदेष्टुमेव शिवराजविजयः—
“तावदकस्मादुत्थितो महान् शङ्कावातः, एकः सार्धं समयप्रयुजः स्वभावनृत्तोऽ-
न्धवारः, स च द्विगुणितो मेघमाघाभिः ।” “चनाद् चनानि, शिवराष्ट्रि-
त्यराणि, “परश्वानवातानी-प्रचारजः रेनेव-कन्दरि-कन्दर-प्रतिध्वनिभिश्चतुर्गुणितेन
महाशब्देन पर्यपूर्णं सांश्रयानी । परमधुनाऽपि—“देहं वा पातयेयं कार्यं
वा साधयेयम्” इति हृत्प्रतिज्ञोऽस्मीं शिवकीर्तनो न निजकार्यान्तरिते इत्येत-
द्वतरगमवधारयति मुदा ।

शिवराजविजयो हि देशे तादृशान् शृङ्खान् दिदृक्षते यादृशा हि श्रुत्याः
शिवराजस्य सविधेः फलं । न शिवराजस्य श्रुत्याः स्वामिनो यज्ञं जानन्ति
इमः न ते केनापि बृहत्तरेण, उत्कोचलोभेनैव शृङ्खलाया अभूवन्; ते सकला
अपि विपद्-सोढुं तु सदा सन्नद्धा अवाप्यन्त परं न ॥ आरामानं कर्त्तव्यपदादङ्ग-
शयन् । शिवराजविजयो राजधर्मचारिषु सेवकेषु राज्यभ्रष्टि देशभ्रष्टि सरपमनु-
रागं, मर्यं कर्त्तव्यधरायणं सञ्चारयितुमेव—“कथं विश्वासघातं स्वामिवज्जन्य
शिक्षयति ?” “वे उत्कोचलोभेन स्वामिन् यज्ञविरवा आत्मानमन्धतमसे
पातयन्ति, न नरां शिखण्डास्तदृशा.” “इत्यादिकानि वाक्यानि सज्जिने-
यति । शिवराजविजयस्वाङ्गाङ्गुस्ति यद् देशस्य नेतृषु ते सर्वे गुणाः सन्ति
मान्छुनीया ये महाराजे शिवे असोयन्त । तद्गुण्य निदिष्टा एव देशस्य भारतस्य
स्वतन्त्रतां प्राप्तुं प्रभवेयुः किञ्च देशस्य शौर्यं वर्धयितुं सम्भवाः स्युः । अतः सः
शिवस्य गुणवर्णनप्यात्रेन स्वदेशस्य शासनसूत्रधारिषु गजनीतिनिष्णातारव-विद्या-
मिन्मुख-रणचतुरार-धीनदु गदाउद्वार-स्वधर्मरक्षणसत्तारव-त्रिलक्षणविच-
णार्यादिगुणानां सन्निवेशो भवेदित्येतां स्वनामनां प्रकटयति । न स इत्युति

यद् देशस्य भारतस्य पवित्राया वसुन्धराया अपि गोपीनाथसदृशा देशद्रोहिणो दृष्टा स्युः, ये स्वकीय व्यक्तित्वमुत्थापयितुं स्व जीवन सुखेन थापयितुं देशस्य धरार्त्तानां चरणेषु अञ्जलिं यद्ध्वा शालाटिक्तामद्भौकुर्वन्ति, ये मानुभूगिद्वेषिण-मेव द्वायेरकता वदन्ति ।

शिवराजविजयोऽस्माकं पुरतो हि—“नत्र च कचिन् सद्गतासु पर्वङ्गेषु चोप-
निष्टान्, मत्तङ्गगडाशब्द तादृकरूपमाहृत्य * * * मन्त्र्यावृणितशोणनयनान्,
मपारस्परिकरूपग्रह पर्वटान् ” इत्यादिभिर्गोच्यध्रेणीभिर्यवनसैन्यस्य रक्तधा-
यारीथ चित्रं किञ्च “अथ गानम्, अथ हास्यम्, अथ मद्यम्, अथ धाराह्वना,
अथ धूम्रम्, अथ धीगागादन” मिथ्यादिपङ्क्तिभिर्यवनमेनापनीना वैलामिकस्य
जीवनस्य चित्रमालिख्य किञ्च—“श्लेच्छगण दुराचार दुरात्माना-वसुमनी-वेद-
नामिह समुद्रशाविनि निरिवेक्ष्यसु, वैदिकधर्म ध्वज वर्धन सप्तात निर्वेद
ह्य * * * ” इत्यादिभि पङ्क्तिभिः सूर्यस्यास्तमनताया वर्गनरक्षणेन तत्काल्यतिनो
भारतस्य हृदयभेदिका दशमस्मरपुरो निदधति ।

शिवराजविजयस्य वर्णनानि सन्निहितान्तमेव मनोभिरामाणि, तत्र
नितरामेव नैसर्गिकता विलसति । तत्र न केवलं वर्गनोपदुक्तानि पदार्थेव राज-
श्लेऽपि तु तत्र मनोज्ञा मजीवना मरमता धारागाहिकता चातिनरामेव परिस्प-
न्दमाना वीक्षिता भवति । इत्यनाम्—

मेव वर्गेन सुवर्णम्, कलरवेण पुंस्कोकिलान्, वैर्षं रोलस्यजङ्गवान्, छछा-
टेन कलापरकलाम्, शोषनाभ्यां सज्जमान् अथरेण धम्पुजीयम्, हासेन उयोच्छा
निरम्भुर्गती वयसा गृकादशमिर वर्षं स्पृष्टान्ती स्वामरीशेयवस्त्रपरिधानाः.....
अविदिताद्गुल्लानतारमग्य मन्दमन्द सुग्धसुग्धं मधुरमपुर रिञ्जिद् गायतीति ।

शिवराजविजयस्य भाषास्ति नितान्तमेव चमत्कारमयी । तां नितान्धाधीत्य
वा मनो विरिमतं भवति तत् तच्छ्रवणाध्ययनानेहमि भृश सुग्धं जायते, सर्वमपि
अभ्यत् तद् विरमरनि, अपूर्वमेव विलक्षणमेवादभुतमेव रमं निपीय तन्मन्यते
आत्मानं पश्यतमम् । मिलोक्यताम्—

“अपरदामेरवेण द्यादिह मार्गा नय कारिद् धारि रिन्दु तृन्दमस्पर्शं प्ररग्नि-
गिन्धुर सन्देह सन्तर्पण-मधुरगन्धि रजनोकरनिरुपिरोचिता भूमिमालोचयन्
आमद्यपाञ्चलमुत्तेज्य हस्मपादं प्रकाश्य, हनुमन्मूर्ति दृष्ट्वा कमपि नित्यनियम-
मिष निषाद्य.....वानानां सुगमनुभयन्, वदाचिञ्चन्द्रम्, वदाचिन् तारकाः,

उदाचिद् गिरिशिखराणि अवलोक्यन् 'परिमृषापरपादाहति-पिच्छिल-
पापाण-पट्टिका-परिप्लुत-वेदिकाया पर्यटन् कञ्चित् समयमनिवाद्यामभूत् ।"

अभिन् शिवराजविजय बहूनामलङ्काराणा प्रयोग कृतो दृश्यते। कचिदुपमा,
कचिद् रूपम्, कचिद् विरोधाभास, कचिद् ममास्तेकि, कचिच्च अन्येऽनेकेऽल-
ङ्कारा सचेतसा चेतासि चोरयन्त परिरूपुरन्ति ।

'एव भगवान् मणिराजाशमण्डलस्य, चक्रवर्ती क्षेत्रचक्रस्य, कुण्डलनास
ण्डलदिश, दीपको मल्लान्धभाण्डस्य, प्रेषान् पुण्डरीकपटलस्य" इत्यादौ माला-
रूपजालद्वारा विचरती मनोहररञ्जनामावपन्नं त्रिलोकितो भवति, 'वर-वर्षित-
कृपा-कृपण-कृपाणो महादेवमारिराघयिषुस्तपस्विवेषोऽर्जुन इव दान्तवीररस
द्वयञ्जल" इत्यत्र पूर्णोपमा स्वीय सौन्दर्यं चित्तवन्ती एषा जायते, "वरितश्च
तस्मैव सर्वमप्यत्रपराङ्मया श्यामामपि यत्र समूहस्वेतीकृतत्रिभुजना कुशासना-
भयामपि सुदासनाश्रयाम्" इत्यादौ विरोधाभासस्य निश्चिति साधु दृष्टिगोच-
रीभवति, 'भारिताकृतिमिव धीरता विप्रहिणीमिव धीरता" मिथ्याशत्रुप्रेक्षा
परिरूपन्दमाना मती त्रिलोक्यते, "तेषा चैकैकमन्तरा महाफल मानन्दमुमा,
मप्य मप्ये च विहितपारदर्शक पादपारलभ्य मन्दसन्दमनिलालोला लता लसन्ती"
इत्यादौ समामोनिश्च स्वरिलामेन सुधनुन्दस्य मनो हरन्ती वीक्ष्यते ।

"पाधोधि यस्य पूर परिवर्ति परततपोतस्य सायात्रिस्समूह जेगीयमान कीर्ति-
चन्द्रिका-सुतुकन चकीरीभूत कोट्टण वर्याण त्वावदशादि-महामण्डल मनावग" ।
इत्येवविधानि दीर्घदीर्घतराणि समासारलेपितानि वाक्यान्वेय न, शिवराजविजय
उपहारीकृत्य कोट्टिकृतल परिप्रीणात्यपि तु स "अभास्य पुष्प जन, अस्यापत्त
रूपम्, विगलित धैर्यम्, पराधीन चित्तम्, अस्थिर धाम्ना, दुर्निवार प्रेमम
याह, दुरन्तोऽभिलाष, अग्रनिरोधा कर्मरक्षा, तत् शिभिर् यस्मि ? इत्यादिकानि
मरलमरलतराणि एषुलघुतराणि यद्दर्शीरीतिममुल्लमितानि वाक्यानि श्रोतायभी
रुण्य विद्वद्गर्भं नन्दयन्ति ।

शिवराजविजयो न केवल साहित्यिकान् ललितललिततरै नवनवकवपनाक
लितैर्नामात्रमिषाचिन्तैर्वाच्यै सम्यक् भोदयतेऽपि तु स 'धानुष्य शाल्कीर्य प्राप्तिर-
धापितर यनरन्तर मोमुयमान-नरान्मयमान-पोषुन्ममान तानप्यमान-अनुकु-
ष्यत् प्रातयाविशन् विधिषु मिथ्यानु व्ययाजितन अतापिवन चर्चस्ति वर्धन्ति-उर्ध-
निप्रवृत्तिप्रचुरनरपदानि च प्रयुज्य र्धयाहरणानामपि सपार साधु परिनीपयन्ति ।

शिवराजविजयो हि भवनवामूनपूर्वांश्चतुर्पूर्वपदानाञ्च निधिगृह्णति । कतिपयानि पदानि प्रिलोक्यन्ताम्—मोडिबि, मोहरम, रामयानम, इष्टका, अमरिका, वाक्पात्रम्, अष्टपद्म, पालेरी, मज्जितम्, गृह्णारम्, दुग्गि, गुरन्, आरनालम्, अण्डोल, पोटरिया, गडगडा, फकिर्या च ।

शिराजत्रिजये ये संवादाः ममुपस्थापिताः सन्ति तेषुपि संवादानुसूत्रावय-
युक्तावान् रामगीयकृतां श्रयन्ति । तदुपरिपि निम्नाहनीयाः—

महादेवः—उद्वाह. कदा भविता ?

संख्यासी—७३ ।

महादेवः—अथ वरदाग्रा-समय क ?

संख्या०—चासैक्यामायां चायिन्याम् ।

महा०—पति सहचरा अनुमता नगराधिकारिभिः ।

संख्या०—षादशततिरिक्तसिंहात् ।

महा०—भद्रम्, वयमपि सह योश्यामः ।

शिवराजजिजये यत् किमपि कथितं तत्र सर्वत्र भमोषा भोजस्थिता, चम-
रहारकारिणी ऊर्जरंशुता, त्रिचिप्रैव चरंशि, अद्भुतो भागभिम्यजनविजि
शोभन्ते । पाटशनां भोतुणाञ्च मनांमि सर्वेस्योप्यम्भेभ्यः पदार्थेभ्यः प्रमभमा-
पृथ्य शिवराजविजयस्य प्रभाज्येशालानि गद्यानि स्वदिशास्पति दयाभिमनगप्रति
स्वलक्ष्यगप्रति परममकलतापूर्णं कर्तुं तानि, सर्वैश्च लमाणि भवन्ति । न कादम्भ्या
न वायव्यदत्तायां न दशकुमारचरितेऽपि स्या भाग प्रमदनप्रवीणता दृष्टिपथं धानि
या अत्र धीशिता भवन्ति दिङ्मात्रमिह तस्या विद्युतो छोलाछोकेन क्रियतां दज्जी-
धनं सार्धंम्—

(क) हा भारत ! किं लुण्ठनैरेव भोक्ष्यसे ? हा वसुन्धरे ! किं क्षीनप्रजातां रक्षैरेव धारयसि ? हा सनातनधर्म ! किं शिष्ट्यमेव धारयसि ? हा चानुर्यन्ध ! किं कथावशेषमेव भविष्यसि ?

(१२) ..... जगति-फगलि-पृथ्वैरिव धीयमानो त्रिमल-वसलोद्दर-
सोद्दर-गोन्द्याभ्यां कमलकोमलकमला-वरतलाभ्यां पादयोः पीडयमानो मि शङ्कं
तस्मिन्नेव कोमलतमर्वये शेषे शेषे । तन् किं जगत-शेषे तत्र निद्रया भट्टयते ?
..... तन् किं गजोद्धार-ध्यान-स्थगितोऽसि ? यच्च धारयि । त्रिपराधनहनन-
यनयाम मीढितोऽसि ? यथावतरसि ।

न शिवरात्रिविजय पुरातनकथनप्रणालीमङ्गीकुरते । अङ्गीकृतापि यस्मिन्
तदा या नवीनायामेव शैल्या परिणमस्य अवतारितास्ति । तत्र रूपशिल्पस्य
सौष्टव यद्विमचन्द्रकृतस्योपन्यासस्य सौष्टवमनुहरति । चाणस्य गद्य-सौ-न्दर्यं तत्र
भाति पर तदुपरि व्यामस्य मुद्रा स्पष्ट परिस्पृन्ति, तत्र दशरुमारस्य पदला-
लिख्य विद्योत्तरे पर न तत्पौराणिकतयालिङ्गितमस्ति । इतिहासरूपनयोरात्र स
मञ्जुल सन्मध्य सगुम्फितो य सत्कृतसाहित्यस्य न पुरातने न चाभिनय एव
साहित्ये त्रिलोक्यते ।

न शिवरात्रिविजये लेखकतल्लजेन कापि अतिद्वयी कथा सृष्टा तत्र तु समान
गतस्यैव तस्य ज्योति पिण्डस्य मानवस्य चरित्र चित्रित यो विशदुत्सङ्गमङ्गुलेऽ
नेहमि भारतीय गौरव गोपायाञ्चकार । तस्य मानवरसस्य चरित्रमुद्गोच नून
व्यासमहाकविर्जीवनस्य ता व्याख्या वित्तान यत्रादर्शमानताया रूप प्रत्यक्षी
भवति । मन्य, राष्ट्रियता शतशतस्वरैर्मानव प्रमोदयन्ती सर्वत स्या दिश्यामाभा
विकिरति ।

अहो, अग्निबाक्चस्यासो, वस्तुनो महान् प्रतिभारान् विद्वान् स्वपनावान्
उत्कृष्टराष्ट्रानुरागवान् अस्ति । तस्य देशभक्तिरसस्य रससत्कृतिरिषयक मेम
एकनस्तद्वचनात् प्रक्रीभवत्यपरतस्तस्य रचनातस्तदीयमुत्कृष्ट पाण्डित्य भाषाया
उपरि महान् एकाधिकारो व्याकरणादिशास्त्रनिष्णाततादिकाश्च गुणा व्यक्ता
भवन्ति । केन प्रकारेण तदीयेय कृतिर्वर्णनीया स्यात् या वीरताया इतिहा
सोऽस्ति, या राष्ट्रप्रेमो मन्दाकिनी अस्ति, या नानाकलाना कलित रागभयन-
मग्नि, या चाश्वाहतचरित्राणा चित्रशालास्ति, या हृदयहारिणा कोमलका-त
पदावलीना विलासागारोऽस्ति ।

स्मरचता प्रति, सत्यमेव, एष कविभ्यां स “स्वर्वाभाधरमाधुरी त्रिधुरधन्
याया त्रिलासो मम” इत्यभिदधौ । अन्ततो यय—

‘का द्वाचारसमाधुरी मधु च किं क्षीर च किं साधृत

किं धाद्यक्रमन च किं पिरुवच किञ्चापि योषित् स्मिनम् ।

राष्ट्रप्रेममयी महोज्ज्वलगुणा वीरानुरागाग्निका

दत्तयासकवेर्गिरा यदि शिवा ध्रोत्रद्वय गाहते ॥”

इत्येतेषु पदेषु निधाय नैजा नतिमिमा महनीया कृतिम्प्रति, निरमाम ।

गीतिकाव्यम्

अस्ति गीतिकाव्यं सुरसरस्वतीमातु परममृदुलं शिरीषादपि पेटनं मनोरम-
मग्नम् । तन्मुक्तक-प्रबन्धभेदेन द्विविधम् । यत् सन्दर्भानपेक्षि भवत् स्वयमारम्भ-
न्येष पूर्वनां त्रिभन् स्वविषयस्तुता रसिज्ञानां मनांसि रञ्जयद्सपेक्षलं भवति
तन्मुक्तकमिति^१ संज्ञया प्रथितम् । पृथकीयं प्रतिपदं सरसं भवति तद्वास्वात्माग्रेण
यद्बुद्धयः-हृदयं सद्यः परिप्रीणयति । मुक्तककाव्येषु भर्तृहरेः क्षतकत्रयममरकस्य
चामरकक्षतकं भाग्यप्रतिरुक्तिकुलालङ्कारभूत-पञ्चमधुरानाथस्य सरस्वती-
सौरभस्य सुन्दरतमाव्युत्तमानि मुक्तककाव्यानि सन्ति । प्रबन्धकाव्येन्येष रसः
परिपोषमुपैतीत्येतां धारणां परस्तुतो मुक्तकानि काव्यानि समूलमुन्मूलयन्ति ।
रसं तत्र प्रतिपदमुत्तरलीभयदनुभूयैव आनन्दवर्धनः “मुक्तकेषु हि प्रबन्धेषु ह्य
रसबन्धाभिनिवेशिनः कवयो दृश्यन्ते” इत्येतद्वाह ।

यत्र किमपि सार्थं कल्पितं वा आशयानकं कस्यचन गेयविरितस्यैवदेशिजीवनं
शास्त्रमुपादीयते तत्प्रबन्धायमकं गीतिकाव्यमिति स्मृतम् । मेघदूतमव्यानि च
पत्रनदून-हंसदूतप्रभृतीनि काव्यानि उत्तमप्रबन्धगीतिकाव्यस्येन गण्यन्ते ।

गीतिकाव्येषु कवयः सङ्गीतमयानि वृत्तानि च प्रयुज्जानाः प्रायेण प्राप्यन्ते
ते तत्र मुकुमारान् भागान् तदनुकूपाणि च मधुरमधुरततानि पदानि निधनन्ति ।
वर्णनाय च शृङ्गार-नीति-वैराग्य-प्राकृति-दरवमन्वन्धिनो विषयोस्ते तत्र
धिग्नन्ति । त्रिप्रलयम-शृङ्गार-करुण सान्तरसास्तत्र विशेषेण रमणीयतामरगुणान्
धीशिता भवति । हृदयपथ एव प्राधान्येन परिष्कुरन् सर्जनं, कार्यं व्यापृतः
समवाप्यते च तत्र ।

प्रहृष्या अपीर. वागरः सुखामिलापश्च मानव । स आत्मानं स्वजनं परं वा
विपक्षमार्गं दीनं पीडय त्रिषीदति नितराम् । न तस्य सङ्गो जायते स्वमियजन-
विषदेः । वृत्तानि यदा तमभिभवन्ति क्लेशा यदा नं छिन्नन्ति स रोदिति;
यद्यदः सुखानि दृष्टवन्त्येह मियजनसम्पर्कं प्रमादयति प्रमोदयति च । तत्रैवा

स हसति, क्रीडति, निपीदति, स्वपिति, विधाम्यति, अत्ति, वन्ति च यत्र तदनु-
कूलाः स्थितय आसाद्यन्ते । मानवस्य एव स्वभाव एव गीतिकाव्ये कविना मधुर-
मालिङ्ग्यते । कविप्रतिभायाः कमनीयं संपर्शमवाप्य मानवस्य तास्ता दुर्बलताः
अपि आनन्दवर्षिण्यो भूत्वा भायुकानां पुर उपतिष्ठन्ते । ताः कस्मिन्नपि मनः-
प्रमोदकरे रूपे परिणता भवन्त्यः परिष्कुरन्ति । दुःखकरमपि मानवस्याप्यानं,
त्रिचिन्नमेवैतत्, कविकलया सुम्भास्पदं सञ्जायते । दुःखमपि तत्रत्यं सुखत्वेना-
नुभूयते ।

गीतिकाव्येषु नारीप्रणयस्योदात्तता स्वीयं मर्मभागमपि समुन्मील्यन्ती
हृग्योचरीभवति । तत्र घातप्रकृतेराभ्यन्तरप्रकृतेश्च प्रभावोऽन्योन्यमनुगृह्यन्
प्रकुलति । यथा चलचित्रालये चित्राणि दर्शकानां चेतांसि चोरयन्ति तथैवात्रापि
गीतिकाव्ये प्राकृतिकानि दूरानि रसिकानां स्वान्तानि हरन्ति ।

मुक्तकमपि गीतिकाव्यं लौकिक-धार्मिकभेदेन द्विविधतां भजति । लौकिकं
हि मुक्तकं लोकविषयकैर्विधानैर्वन्धुरं भवति, धार्मिकं विशिष्टानां देवतानां स्तु-
तिभिः सुन्दरम् । संस्कृतसाहित्ये चिरन्तनात् कालात् द्विविधयोरपि लौकिक-
धार्मिकगीतिकाव्ययोः प्रणयनं कुर्वन्त कवयः प्राप्यन्ते ।

वैदिकसंहितायामपि गीतिकाव्यस्य द्रिश्यैवाभा भाति । कवयस्तत एव
वस्तुतो गीतिकाव्य-विरचनस्य शुभां प्रेरणामलभन्त । संहितासु उप-इन्द्र-
विष्णु-वरुण-मरुदादीनां देवानां हृदयहारिणी, स्तुतीरधीत्य संश्रुत्य वा कवयोऽपि
जगद्धारभट्ट-पण्डितराजजगन्नाथो-त्पलदेवप्रभृतयः स्वकीयानि गीतिकाव्यानि च
देवस्तुतिपरकाणि प्राणेषुः ।

महर्षयो हि सत्यरयोपायका भासन् । ते तस्य सत्यस्य गपेवणाय ततत-
भयततत यदीयया शक्या ग्रहाण्डस्यापि सकलस्य सर्वेऽपि पदार्थाः स्व-स्व-
क्रियासु संलग्नाः सन्ति । तदर्थं ते प्रतिपदार्थं दृष्टशुस्तत्र च प्रविचिशुः । प्रतिपदार्थ-
स्याभ्यन्तरमाने प्रविष्टत्वात् तेषां, तेषु तेषां तादात्म्यमेव सञ्जातम् । स्वेच्छया
स्वीकृत एव तेषामुत्सर्गस्तेषां गिरासु ज्ञानगरिमार्गं वर्णनमधुरिमाणञ्च उद्गी-
भनत् । धृतिमन्त्रेषु तत्तद्गुणवैशिष्ट्यस्य दर्शने कारणमिदमेव प्रतिभाति । तेषु
मन्त्रेषु एतादृशा अपि भूयामो मन्त्राः सन्ति यत्र महर्षीणां वृन्दं स्वीयान् मनो-
भिलषितानपि भाषास्तीमानुसूतिपुरस्परं विनम्वानमधिगम्यते । त एव मन्त्रा

धामिन्मोतिफलयधनोद्गीता भवन्ति । केचनान्न मन्त्रा उद्घ्रियन्ते । येन वैदिन
गीतिमनोज्ञता दृष्टिपथेऽनतरितुमर्हत्—

“अद्वज्जहिं परंते क्षिप्रियाग पृष्टास्मै पत्र स्वय तच्छ ।

वाभ्रा ह्य धेनव स्यन्दमाना अजं समुदमनम्पुराण ॥”

इत्येष मन्त्र दृ-द्रस्तुतिपत्रम् । अयं साय गोचरानिवर्तमानानां स्वस्वस्तोत्सुकानां
मुच्ये रात्रिचिद्वतीनां धायतीनां सौरभेयीणां ‘वाभ्रा ह्य धेनव’ इत्येतया पद
पङ्क्त्या मनोहर दृश्यद्वोपस्थापयति । धेनुषु अपामुपमिता च क्षियती प्रिया ।
ये हि भावा मानवमानस्य कमपि क्षतिविशेष स्तोतुं जुद्धन्ति ते भावास्तदा हृदये
समुपपद्यन्ते यदा क्षति स्वतेजस्विनया मानसमभिभावयति हृदये । दृष्टेस्तानि
तानि लोकोद्दिताग्रहानि कार्याणि गहनस्मिन्मयोत्पादनपूर्वकं स्वीयान् महनीयान्
दाभान् निदधति मानसस्याग्रे । स (मानव) तत्तस्ता क्षतिं वर्पणकारिणीं
स्तोतुमुपक्रमते । एष मन्त्रो यस्मादिन्द्रसूनाद् गृहीत तदपि तच्छक्तेर्महिम्न
मेरणया मेर्यमाणाद् हृदयाभिर्गतमस्ति । पतादृशा मनोहरा जलझारलमिता हृदयो
द्वारा गीतिकार्यन्यत्रोप ध्रुतिपु मति सहस्रसः ।

भीषसानि सूक्तानि नितरामेव गीतिकाव्यस्य कल्पित रूपं यजति । तत्रायानां
भावनानां भव्यता नितान्त मनो हरति । अधिप्रभातमरुणिग्ना मण्डित मुवर्णं
चन्द्रयाऽऽच्छुरित प्राच्य नभोमण्डल पर्वभेष्य कस्य न भायुकस्य हृदये कोमला
भावनोदति ? क्षपित-उर्विमीक्षते प्रेम्णा । स तद्भिराममुपमायासु-मज्जति निम
ज्जति च उपतोऽनदातघुतिस्तस्य क्वि हृदयमुद्वोधयति । उप सुन्दरीय तस्य
प्रतिभाति भाषानामुदामो वेगस्तथा वर्धते यत् स तस्यामागमान शोषयति । स
कदापि उपस कुमारीं कदापि प्रेयसीं कदापि मातर मयते । भावनानां यही
यसा रहसा ॥ तानन्दमेव गानुमारभते—

“अत्रातेव पुस ण्ति प्रतीची गतरिगिव खनये धनानाम् ।

जायेप परय उन्नती सुयामा उषा हृत्तेन निरीणीते अप्य ॥”

हन्त, कवेर्हृदयमुपसि किं किञ्चोत्प्रेक्षते । तत् उप सुन्दरता तीव्रतयामिन्यद्वक्तु
नानालङ्काराणां विधानं प्रस्तौति । शुभ्ररूपवती उषा सिस्नासु सुन्दरीय नभ सरमि
अनतरति कदापि, भानुविहीना भगिनीय कदापि मा दायभागमादि-सया पितर
सूर्यं निकपोपसरति, चारुतर दुकूल वसाना प्रेमपाशेन पतिं बन्धोर्कर्तुं कामा
सीन्दर्याभिमानिनी वामिनीय त्रियतमस्य पुर कदापि गच्छन्तीव क्षिणोवयते ।

तदेवं श्रुतिषु प्रभूतानि सूक्तानि गीतिकाव्यस्य ललिततराणि निदर्शनानि विभान्ति । महाकविः कालिदासः स्वकाव्येषु प्रकृतेर्द्विविधस्यापि रूपस्य आमां प्रस्तुवन् प्रेरयते । तदीये श्रुतसंहारे प्रकृतिश्चेत्स्वीयं रूपमनावृत्य रमणीयां श्रियमाकलयन्ती पुरोऽस्माकमुपतिष्ठते तदा मेघदूतेऽलङ्काराणां दीप्या दीप्यमानां सुसुन्दलभावभङ्गोनां शोभया देदीप्यमानां रमण्याः सुन्दरतां त्रिजिह्वीं दृग्गिरेः-वतरति । कालिदासस्येवं प्रकृतिचित्रणं वैदिकीं शैलीमेवानुसरति ।

लौकिकेषु गीतिकाव्येषु मेघदूतं तिलकायते । तत्र कुवेरशपशतस्य विरहिणो यक्षस्य प्रियतमा-वियोगजनिताया व्यवथाया मर्मस्पर्शितया कविना चित्रणं कृतम् । मानव-प्रकृतेः बाह्यप्रकृतेः परमहृदयहारि सामञ्जस्यं समुपस्थापितन्तत्र । बाह्यप्रकृतिर्यादृशी चरमप्रधानतां तत्र नीता दीपयते न कुत्राप्यन्यत्र तादृशी प्रधानतामासादितावलोक्यते । पूर्वमेवे तु आदितोऽन्तं यावत् प्रकृतेरेव कम्पनीया-कृतिर्दृग्गता जायते । यक्षस्य तद्येधस्याश्च विरहावस्थाया वर्णनं विधाय कवि-मानवमानसस्य मार्मिकचित्रमेव प्रस्तवीनि । यदा प्रभृत्येव काव्यमिदं सृष्टमभवत् तदा प्रभृतेष्वेव न विप्रः कियन्तः कवयो हि काव्यादेतस्मात् प्रेरणां पृतामवाप्य दूतकाव्यप्रणयने रता बभूवुः त्रियम्भज सस्मात् सुधास्रोतस सुधां निपीय स्वजीवनं धन्यमर्मसत । न ज्ञायते च भाविनि कालेऽपि कियतां कवीनां प्रेरणा-स्रोतस्त्वेन च तत् सिद्धं स्यात् । यथातीतकाले कवयो नेमिदूत-दीलदूत-चन्द्र-दूत-पवनदूतप्रभृतीनि काव्यानि, काव्यमिदं विलोक्य, कर्तुं प्रावर्तन्त वतमाने च यथा भ्रमरदूत-पत्रदूतप्रभृतिकाव्यानि च विरचयन्तो हरयन्ते तथैव भावि-न्यपि अनेहसि बहवो हि कवयः प्रवर्तयन्ते यत् तेषामपि दूतकाव्येषु तदेव सौन्दर्यं तदेव च मापुर्वं संभूतं स्यात् यन्मेघदूते समन्तात् प्रवहमानमस्ति । गीतिकाव्याग्रगण्यस्य मेघदूतस्य रमणीयां सुकोमलां कल्पनां तदनुरूपां भाषां मनोरमां, प्राञ्जलं प्रवाहं शिबं प्रियं पदवृन्धं, प्रकृतेः किञ्च मानवप्रकृतेरुन्मादिनीं सुन्दरतां प्रेक्षन्तां चणम्—

अग्भोविन्दुग्रहणचतुरांशानरान् वीक्षमाणा-

येणीभूता परिगणनया निर्दिशन्तो बलाकाः ।

स्यामासाद्य रतनितसमये मानयिष्यन्ति सिद्धाः

सोत्कण्ठानि प्रियसहचरीसम्भ्रमालिङ्गितानि ॥

संस्कृतसाहित्ये गीतिकाव्यं यस्यां द्वितीयस्यां सरण्यां प्रणीतमभूत् सास्ति शतक-

शैली । शतकशैल्यां लभ्यमानेषु गीतिकाव्येषु भर्तृहरेः शतकानि शिरोभू पण भूतानि सन्ति । शतकीयानां श्लोकानां जनसाधारणस्य रसनायां सञ्चारणं भर्तृहरेः कृतीनां लोकप्रियतां स्पष्टतः प्रथयति ।

शतकत्रयस्य नामानीमानि (१) नीतिशतकम् , (२) शृङ्गारशतकम् , (३) वैराग्यशतकम् । एतेषां शतकानामध्ययनेन सल्लेखरुस्यावाप्तपूर्णजगदनुभवत्वं विदितं जायते । अनुभूतीनां मार्मिकपञ्चग्रहणे तद्धीः अनुभूतामेव जमतां निदधती विलोक्यते । यः कविः संसारमधिवसन् स्यानुभूतिबलेन तस्य (संसारस्य) हृदयमवगम्य कवितायां तस्य (हृदयस्य) रूपं साकाररूपेणा-
लिखितं जमते स एव सफलः कविरिति मनीषिभिः शस्यते । भर्तृहरिरेवंविध एव । स' संसारस्य लघुलघुतराणि वस्तूनि अपि सूक्ष्मतया वृद्धं व्यवहारांश्च विविधान् सावहितमानङ्गे शिष्टामपि मतः परिजग्राह—यता हि सकलास्तदीया विशिष्टता-
स्तदीयाभी रचनाभिर्हृच्चैराविर्भाव्यन्ते । शतकत्रयस्य लेखकब्रह्मणे यम्भभुजो महलं परयेत् सः सद्गुणान् सञ्चिष्य नैजं जीवनमुत्तमयेत् । अत्र तत्रचनातः
केचन श्लोका उद्ध्रियन्ते येन हि तत्कविताया अनन्यलब्धा विशिष्टता विदिताः
स्युः । येषां संसर्गात् न कोऽपि गुणो लब्धो भविष्यमर्हति तेभ्यः को लाभः ।
धर्म्यास्त एव जना ये तुच्छान् अपि अवोम्यान् अपि गुणवती विदधति—इत्येत-
न्मार्थं कथयति विचित्रया चारतयाभिध्यनक्ति कविः ।

किं तेन हेमगिरिणा रजताद्रिणा वा

यन्नाश्रितास्तु तरवस्तारवस्त एव ।

मन्यामहे मलयमेव यदाश्रयेण

बङ्गोलनिम्बकुट्टान्यपि चन्दनानि ॥

यदपि कार्यं कुर्वीत तस्माद्यु चिरं विमृश्यैव विदधीत अन्यथा तत्फलेन तु स्वमेव
भवति । जगति अविमृश्यकारिणो जनान् अनुसृत्य विन्दमानान् प्रेक्षयैव
कविरिदमाह—

“उचिन्तमनुचितं वा कुर्वता कार्यजातं

परिणतिरवधार्या यसतः पण्डितेन ।

अतिरममकृतानां कर्मणामाविपत्ते-

र्भवंति हृदयदाही शल्यतुल्यो विपाकः ॥”

जागति पुष्पितो वाचं यदतां, जनानां संख्यातिविशाला परं दानादिना साहाय्य-
कारिणो विरला—इत्येतदनुभूय नययति कथिवैदग्ध्यविलसितया गिरा—

“ रे रे चातक सप्रधानमनसा किञ्चित् चणं श्रूयता-
मम्भोदा यद्वो वसन्ति गगने सर्वेऽपि नैतादृशः ।
केचिद् वृष्टिभिराद्रंयन्ति वसुधां गर्जन्ति केचिद् वृथा
यं यं पश्यसि तस्य तस्य पुरतो मा भूहि क्षीनं वचः ॥”

सस्यमिदं यजगति धनं विना न जनः क्वापि मानं लभते कामं स विद्यागुण-
कुलसनाभः स्यात् । निर्धनत्वात् स सर्वत्र विरक्षियत एव—इत्येतद् विलोक्य
भुवि कविर्षाद्वरति—

जातिर्यातु रमातरं गुणगणस्तस्याप्यधो गच्छतु
क्षीलं क्षीलतटात् पतरमिजनः सन्दृष्टो यद्विना ।
क्षीर्यं वैरिणि घञ्जमाशु निपनस्यर्थोऽस्तु तः केवलं
धेनैवेन विना गुणस्त्रुगलवप्रायाः समस्ता इमे ॥

यत् क्षणं शाश्वतं निर्वेदे न तत् प्रापि । त्रिपुलवैभवादिकं त्रिमि न शान्ति-
भवेत् । शान्तिरस्तु वैराग्यादेव लभ्या भवतीति दृष्ट्वा मूने कवि—

मही दृष्ट्वा रम्या त्रिपुलमुपधानं भुजलता
विनानं चानाशं व्यजनमनुच्छेदयन्मनितः ।
सारस्यद्रो दीपो विरतिरनित्यमद्रमुद्रितः
क्षुणी क्षाम्नः क्षेते मुनिरतमुभूतिर्मुप इव ॥

सम्प्रति गीतिराध्यरयान्वरिषमेव माधुर्यं पाययितुं पुर उपरिषते । नृप कवि-
रस्ति ‘अमररत्नमकरस्य’ कवयिता ‘अमरकः’ । अहो, पश्योऽयं परियं प्रज्या-
लोककारो रत्नमर्मत्रिद् आनन्दवर्धनाचार्योऽप्येवं प्रशंसति—

“मुञ्जरेषु हि प्रसङ्गेष्विव रत्नवग्धाभिनिवेशिनः कश्यो हरयन्ते । तथा
अमररस्य कथंमुञ्जराः शृङ्गारस्यन्दिनः प्रसङ्गायमानाः प्रसिद्धा एव”

जातापास्तर्दीपाया रचनाया क्षमकानि सङ्गृह्यन्तीत्यानि परं सम्प्रत्यपि तत्र
रिक्तानां धेनानि मृशं रमन्ते । नरया मनोहारितैव तस्या लोचप्रियतायां
सारणम् । घञ्जुतोऽमरको रमयति मृच्छति, शृङ्गाररमस्यानुपमो निधिः । नमर-
मतायाः पुत्रो न कपि मरमता स्यात्तु क्षाम्नेति । ‘यदे मागर’ इत्येता लोकोक्ति-
रस्य पदार्थनभरितार्थमिश्रति । तस्य कार्यं मनीषमेष्टधाम्नरचिप्रज्ञादिव ।

माधुर्यं च पावनम् । अलङ्काराणां ह्येतान्मोहारिणी । स्वभावोक्ति उल्लेख,
उपमा, अर्थान्तरन्यासश्च—इत्येतैरलङ्कारास्तु वस्तुतः सहृदयानां हृदय नितान्तं
नन्दयन्ति । सरकृतसाहित्येऽयं विद्वान् भण्डो महावविषु गण्यते । निपीयन्ता
केचन तत्कवितासुधाशीकराः—

“एतत् तस्य मुखात् कमलिनीपत्रे कण धारिणी
चन्मुक्तामनिरित्यमरत स जड शृण्वन् यदस्मादपि ।
अगुल्यप्रलघुक्रियाप्रविलपिभ्यादीयमाने धनै
कुत्रोद्गीय गतो मनेत्यनुविन निद्राति नान्त शुचा ॥”

मन्त्रानामस्थाने ममत्वमिह कियत्सु सुन्दरेषु शब्देषु सन्निहिता—

“कस्व भो कथयामि दैवहृत्क मा विद्मि शास्त्रोदक,
वैराग्यादिव धृति स्थापु विदित कस्मादिव कथ्यते ।
धामेतात्र घटस्तमभ्यगजन सर्वात्मना रोषते
न शङ्कायापि परोपकारकृतये मार्गस्थितरथापि मे ॥”

स्वामिमतमर्थं किञ्चल्लितया सरण्याग्र कविर्निदधाति स्म ।

आचार्यगोवर्द्धन शृङ्गारसरस्य सिद्धकवि कविपु । कविर्जयदेवस्तमेवं
ख्यायते—

“शृङ्गारोत्तरसप्तमैररचनैराचार्यगोवर्द्धनस्पर्धां कोऽपि न विधुत ।” कवि-
रससाधार्यचर्चायां लक्ष्यमथा । आर्यासम हृन्दो नात प्राक् । कोऽपि पृतावस्था
सुखादगत्या लिङ्गेन । आर्यामस्तदास्यामेव कवि शृङ्गारस्य विविधानामव-
स्थानां वर्णनं मार्मिकतया विदधानोऽवाच्यते । मात्रबद्धयस्य प्रवृत्तीनाञ्च महान्
येत्तार्थं कश्चित्तिवेतद्वय कृतेरप्ययनेनाप्येता सम्यग् ज्ञानुमहति । आश्चर्यमिदं
यदेव आर्यासरसलघुच्छन्दस्यपि विविधानां विशालानाञ्च भारानां सन्निवृत्तये
सफलतया समो बभूव । आर्यागह्वरानी दाष्टवितृतां गायतास्तदातीं स्वपुरत
आदर्शावन निदधानि । ध्रुवतां वेरलमार्याहितयम्—

“तस्य प्रभुरिव गुरुरिव मनमिपन-य श्रमे भुजिष्येव ।
गंह धीरिव गुरुजनपुरतो मूर्खेव मा मीढा ॥
न सवर्गो न च रूप न सरित्पया वापि नैव सा प्रकृति ।
बाह्य स्वद्विरहादपि ज्ञाताप्रशम्भापेय ॥”

गीतिकाव्येषु जयदेवस्य गीतगोविन्दकाव्यममरकाव्यम् अस्ति । अत्र संस्कृत-
भारत्याः सौन्दर्यस्य माधुर्यस्य च चरमसीमावलोकिता भवति । कोमलकान्तप-
दावल्याः सरसप्रवाहं मधुरभावानां मधुमयीं धाराद्यावगाहिनुमनसो रसिका अत्र
स्वेच्छयावगाहन्तां तेषां वृत्तिं मनसः काव्यमिदं विहाय नान्यत् कर्तुं पारयत् ।
इहानन्दचन्द्रस्य यज्जयन्दस्य जगद्धाधावाधाया राधायाश्च ललितानां लीलानां
यादृशं ललामं गामं श्रुतं भवति मान्द्यन्न इवापि । भावानां भव्यता, शब्दानां
सुन्दरता, अर्थानां सरसता सर्वाभरणभूयितेहावलोक्यन्ते । निपीयतामाकण्ट-
मधरीकृतसुरसुधा गीतिमुधैतदीया—

"उष्मदमदनमनोरथपथिकयधूजनजनितविलापे ।
अलिङ्गलसङ्गुलमुमनसमूहनिराङ्गुलवङ्गुलकलापे ॥
केलिकलापुत्तुकेन च वाचिदुःखं धमुनाजलकुले ।
मन्त्रुलवन्त्रुलकुभ्रगतं विचकप्यं करेण हुक्के ॥
मनोभवानन्दन चन्दनानिल प्रसीद रे दक्षिण भुजं वामताम् ।
एषं जगत्प्राण विधाय माधवं पुरो मम प्राग्दहो भविष्यति ॥"

श्रीरूपगोस्वामी च राधाकृष्ण-ललितकेलीनां नितरामेव रसमयमपदात्
चर्णनं स्तुतिस्त्रोकेषु विदधानो रम्योचरीभवति । रचनायामेतदीयायां गीतगोवि-
न्दस्य प्रभावः स्पष्टमेवावलोक्यते । रूपगोस्वामी प्रतिभावान् श्रीराधाकृष्णविमल-
भक्तिनिर्मलहृदयवान् महान् वैष्णवः कविर्यभूव । तस्य स्तयमालायाः स्तुतयो
गीतिरागस्य मनोऽभिरामं रूपं चित्रयन्ति—

हृदि बलद्विरलमंजरपटलीस्तुटदुःखलमोनिःस्ममुदायाः ।
रीतलभूतलनिश्चलतनुरियमवसीदन्ति मग्नप्रति निरपाया ॥
गोष्ठजनाभयमग्नमहाघतदीक्षित भवनो माधव खाला ।
ययमर्हन्ति तां हृन्म मनातनरियमदस्तां गुणहृन्दविद्याल ॥

स्तोत्रात्मकं गीतिकाव्यमपि परमस्वरसं हृदयस्पर्शननिपुणं विपुलं च । स्तोत्र-
साहित्यमयंरसस्य गीतिकाव्यस्य कवयितारश्च प्रभूना भक्तकवयोऽजायन्त । अस्म-
द्गोपमंस्मृत साहित्यस्य विद्वद्भिरैषाणां कविराणां विदित्वादेयं यत् ते यादृशो
गाद्यप्रोति विद्यायां निष्ठुश्रुतादृष्टीमेषाघरा ततोऽपि गुरुरनारं भक्ति भगवति च
सरलो निदितयन्तः । इदमेव कारणमस्ति यत् तेषां कविताः सन्ति जीवनरायोऽ-

राम कृष्ण प्रताप गान्धि जवाहरलालादिकाना मूर्तिषु परिवर्तन्ते तत् साधनमेव
 'मूर्तिकला' इति निगद्यते, येन साधनेन सीता दमयन्ती विवेकानन्द रवीन्द्रादि-
 कान् जनान्, गिरि सरित्काननादिकानि वस्तूनि च जालेरयेऽर्पितानि पर्याप्तो
 वय तदेव साधनबिलक्षण 'चित्रकला' इति कलाविदो वदन्ति । यथा चित्रकार
 साधारण द्वादिकमपि दमयन्त्यादिषु घटयति तथैव संगीतकारोऽपि साधारणान्
 एव शब्दान् स्वरान् वा अतिमधुरान् स्वस्मान् ज्ञानन्दविधायकान् विधाय सखे
 तत्ता पुर सञ्चिदधाति । तान् निशम्य मानवानां तु कथैव का मृगादिका पश-
 वोऽपि भीषणविषहरा भुजगा अपि नितरामानन्दं विन्दन्त प्राप्यन्ते । तेऽपि
 पुन पुन सागन्द शिरो पुनाना सुखसमुद्गे निमज्जन्तो लीयमाना विलीयमानाश्च
 विलोकयन्ते । संगीतकारा यथा कलयन्त सत्तार प्रमोदयन्ति सैव 'संगीतकले' ति
 कीर्त्यन्ते (एवमेव कविरपि या कारण प्रपद्य शब्दार्थौ हि सुधामयी हृत्पावतार-
 यितु प्रभवति, कलाकलितौ भूत्वा च शब्दार्थौ तौ सत्तारे विचित्रविचित्रा घटना
 घटयितु समर्थौ घोभूत । कवेर्वाणी ता निशम्य शृत्वा समराज्ञे प्राणान् अपि
 सहर्षं लुहति, हृषणा अपि ता श्रुत्वा दातारो जायन्ते, जना राष्ट्र एव रक्षितु, एव
 धर्मं पातु पद्मपरिकरा जायन्ते। किं बहुना सत्तारे असम्भ्राम्या अपि घटना सम्रा
 म्यास्तादा अवगति यदा कवि स्वकीया कवित्वमयी गिरा प्रयुनक्ति । तद्गित्या
 जनेषु अभ्याय निरोधनाय अपार बल समुत्पद्यते, सर्वत्रैव कल्याण सारिण तथा
 प्रबहमाना भवति यत् सा तान् अपि जनान् परिप्लवयति ये कदापि एकमपि
 चाप्यपिन्दु मुञ्चन्तो न दृष्टा पुरा बभूवुः, सयमिना हृतमहत्त्वार्थभिमानानामपि
 चेतानि विह्वलानि भवन्ति । एतद्विधा विचित्रा दशा नयन्ती कविगिरा प्राप्यैव
 तामधिष्ठाय सुधिय एव स्तुवन्ति—

अपारे काव्यसत्तारे कविरैव प्रजापति ।

यथास्मै रोचते विश्व तथेदं परिवर्तते ॥

यथा कवेर्वाणी एतद्विध लोकोत्तर बलमरमुते संज्ञ 'काव्यकला' इति
 कथ्यते युचै । २

एतासु पञ्चविधास्वपि रक्षितासु कलासु काव्यकला सा कलास्ति या चन
 गोऽपि ऐतदा कला मयेया अयति । तस्मान् काव्यकला कलासूतमा कला ।
 सा कलानां सम्राज्ञी । सा स्वगुणै स्वविशिष्टताभि स्वोत्कर्षैश्च विजयिभि सर्वा
 कला अधीष्टव्य जरीवृम्भते । सा सर्वाभासपि कलानां शिरामि नमयन्ती ध्रेष्ट

मुञ्चतमममानमधिकरोति । अत्रेदमिदानीं विमर्शनीयत्वेनापतितमास्ते यत् काव्य-
कलायां ते के गुणाः किंवा कारताः विशिष्टता विमान्ति यद्वशात् सा सकला
अपि कलाः अतिशेने । कलारद्वयविद्वां त्रिषञ्जितामभिधानमिद्ं यत् कलासु सैव
कला श्रेष्ठा कला गण्यते या मूर्तधारद्वय कदापि स्वयत्तुं द्योति । स्थापत्यमूर्ति-
चित्रकलाः स्फुटमेवाधारापेक्षिण्यो द्रव्यन्ते; मन्त्रीतकलापि नादनिष्ठा परिधीयते ।
काव्यकलैव एतादृशी समवासा जायते सर्वेभ्योऽपि तन्त्रेभ्यो या स्वतन्त्रा
भयन्ती कलाजगति समुद्भासते सा महतोऽपि महत्तरं यत् कार्यं साधयति, न
तद्वन्वा कला हि साधयितुमीष्टे । तदर्थं प्रतिभाऽपेक्ष्यते; आश्चाप्यभिलष्यन्ते,
सरस्वतीनां सन्निकर्ष आकाङ्क्षयते; सरस्विकवितानामनुशीलनमपेक्ष्यते । सा
महद् ज्ञानं विशालमनुभवं व्यापकञ्च पाठ्यं कामयते । वृत्तेषां सर्वेषामप्यपेक्षा
अव्यत्याः कलायाः कृते न भवति । एतद्धेतोरपि काव्यकला सर्वाभ्योऽपि कलाभ्यः
श्रेष्ठा किञ्च ज्येष्ठा । स्वयति-मूर्तिकार-चित्रकारादयः सः स्यं कलामकं कौशलं
प्रदर्शयितुमभिमनं पर्वतं चेतनमभिगच्छन्ति परं कविनटस्तु स नट भारते यः
स्वीयकाव्यकलाकौशलद्वय प्रतिष्ठापनाय सायन्तमप्याधारं मापेक्षते यावान्
आधारो नटेनातिसूक्ष्मतन्त्रपरिचलनार्थं गृह्यते । अन्यं कलाकारास्तु दाक्षमेव
नीम्ब्यं परिलक्षयितुं क्षमाः सञ्जायन्ते परं काव्यकलाकारास्तु भाव्यगतरमपि
सौन्दर्यं विना रङ्ग-भूटिका-करण्डिकादिमाधनं प्रभविष्णवो भवन्ति । सा यया
सुन्दरतया सर्वान् अपि लोकांश्च, समग्रान् अपि कालान् सर्वत्रापि अरिपमानान्
पदाधान् अपि अवतारयति न तया सुन्दरतया अग्याः कलारतत् तत्कलमपि
घस्तुजानमतरयितुमर्हं जायन्ते । विधातुः सृष्टी यत् कापि न त्रिलोक्यने
काव्यकलेयं तदपि प्रादुर्भाषयति । या नवरसरचिरतात्र द्रव्यने मान्यस्यां कलायां
क । पर्वविधा अगम्यलक्ष्यविशिष्टतास्त्रप्राप्तोच्यैव आचार्यमगमद आचष्टे—

“निघनितकृतनिघनरहितां ह्यादैकसयीमभन्यपरतन्त्राम् ।
नगरमरचिरां निर्मितिमादधनी भारती कवेर्जयति ॥”

‘कला कलायाः कृते’ द्रव्येण उद्योपो हि देवां ध्वंतीति तेषां कधीनां काव्यानि
पाणिङ्गप्रधानानि संलक्ष्यन्ते । गानि विविधालङ्काराद्वयमकारादिमयाधनै-
रगधा प्रगाधितानि सुगुञ्जितानि सुहिष्टानि च जायन्ते यत् नगरं भावात्मकं
सौन्दर्यं तत्राव्याप्यन्तरी सुपमा या पाद्यया धीरिष्टुना आविष्यते । परं विद्वद्भ्य-
सेतगां सेतसु भावरपमेव विरमयं जनयन्ती अभितां प्रसन्नतामुपादयति ।

केषाञ्चन जनानामभिधानमेतद् यदेतादृशानां काव्यानां समाशात् कोऽपि लाभः सामाजिके जीवने नास्ति, ते वस्तुतस्तु नावितथभुदीरयन्ति । यथा सामाजिकं जीवनं स्वयत्तायै स्वस्वस्थतायै च धर्मार्थज्ञानान् अपेक्षते तथैव तद् रक्षयितुमात्मानं प्रीणयितुं तोषयितुं च नैजं वेत, अपनेतुं स्वमनीषायां कष्टं काव्य-शास्त्र-विनोदमपि नियततया चाञ्छन्ति । यस्य हि समाजस्य प्रवृत्तिरेवंविधे विनोदे न दृश्यते वस्तुतस्तस्यापरिश्रुतरचिशीलस्य समाजस्य सङ्भावो न संसारग्रनि गौरवाधायकः ।

“कला मानव-जीवनोन्मेषाय” इत्येतद्भिः केषां सम्बन्धं तेषां कवीनां काव्येषु न शब्दचित्रता दृष्टा भवति न तानि काव्यानि तदीयानि अलङ्कारादिभारं पुष्पलं वहन्ति; न तत्र तद्बैचित्र्यमेव चकास्ति येन हृदयचक्षुः कणं भावयश्चिमीलितं सञ्जायते । तानि काव्यानि तु सरलतयैव मञ्जुलतयैव च मानवस्य पुरो जीवनस्य स्वरूपं प्रस्तुयन्ति । मानवीयजीवनोद्देशस्य जीवनोत्थानोपायानां च प्रदर्शनं तेषामिष्टं भवति न च यैरुत्पत्त्य सम्प्रतिष्ठापन तेषां प्रियम् । तानि तथा प्रयत्नमेव येन मानवस्याग्रे मानवताया गतिविधी सम्यक् समुपस्थिते सञ्जायेयातां, मानवो हि तद्द्वारेण स्वकीयां दुर्बलतामभिजानीयात् ताञ्च दूरीकर्तुं स प्रयतेत आत्मनि च सदाशयनां सञ्चारयेत्; स्वपदं च न प्रागेव सदाचारपथे निदधीत, एतानि च सर्वाणि कार्याणि कर्तुं सदैव तानि प्रयतमानाभ्येव प्राप्यन्ते ।

काव्यकलाया अभिव्यक्तयो भवति नानानना । कदापि ता नीतिवादितां परिदुष्णन्ति । कदापि, उपयोगितायादम्, कदापि च ता शुद्धं कलात्मकमेव भावमुपासते । एतादृशानां रिक्त्यां प्ररनोऽयमुत्तिष्ठति यत् किं सौन्दर्यमपि एतेषामेवोद्देशानां संज्ञेते मृत्युार्थं धाप्यमानं भवति । अत्रेह समाधानं विधीयते विद्वद्वालोचनैः सौन्दर्यं एतत् एव आश्रितवस्तु न, अभिव्यक्त्यर्थं तद् आधारमपेक्षते । तस्माद् विदितं भवति यत् कामं काव्यं केनाप्युद्देशेन भवेत्तद्विहितं तस्य सौन्दर्यं नियततयाभिव्यक्तं स्यात् तस्य स्वतो निरपेक्षत्वात् । सौन्दर्यस्योद्भवा कस्मात् सञ्जायते; उद्भूयमानस्य च तस्योपलब्धिः कस्यो धरायामभीष्टा भवति इत्यत्र यदि विमृश्यते तदा ज्ञायते यत् सौन्दर्यं कल्पनामसूत्रमस्ति । कवे रागाग्निना वृत्तिः कल्पनामानन्दस्वरसां नयति । यत्र व्यापारो रमणमत्रताम्रप्रति कारणं सञ्जायते । एतेन काव्यकलायाः सौन्दर्यानुगन्तव्यं निष्पद्यते । काव्येषु मानवमनोवृत्ते

‘रागपद्य एव अभिव्यज्यते । काव्यानुभूतिस्तु रागपद्यायता । तस्मात् तद्वरा
स रागपद्य एव । काव्यं वस्तुनोऽभिव्यक्त्यनुभूत्योः प्रक्रियात्वेन जनम् । उभयो-
रप्येतयोः प्रभावेण काव्य-पाठकयोर्मध्ये एवत्वस्य प्रतिष्ठापना सञ्जायते । इद-
मेतत्त्वमेव ‘रसात्मकता’ भवति । वाचत् काव्यं सचेतसमेतां कोटिं न प्रापयितुं
शक्नोति तावत् तत्काव्यं वस्तुतः काव्यम् नोपैति । रसात्मकयोऽप्य वाच्यं वा
साहित्ये सौन्दर्यनिरस्यासीनतामिलप्यते । तत्रैव साहित्यिकभावभूमे अधिष्ठित-
स्यात् । तदभावे वाच्यं काव्यं न तत् वादशाङ्गम् एव । काव्यरत्नामार्गस्य शुभं-
सादेव कविश्चपदलाभः परमरतिः ।

राजलक्ष्यापि कामाक्ष्यस्य छोकस्योद्धातभर, कवायेव दिवतस्तस्मात् कवि-
वीराणिपद्यान् दार्शनिकशब्दाश्च गरीयः । कवि स्वस्यास्यकल्या तस्यैव तत्त्वस्या-
भिभ्यक्तिं कुरुते यस्य वीराणिः पुराणेन, दार्शनिका दर्शनेन कुर्वन्ति परमभि-
व्यक्ते पद्धतिरुक्तो नैकविधा । कथ्यङ्गीकृतायां पद्धत्या सत्यस्योपस्थापनं तथा न
भवति यथा वीराणिवादिनाः स्वाभिमतपद्धत्यां विवक्षति । स तु सौन्दर्यवृत्तं
विधाय तत्त्वं प्रकाशयति न यदापि तस्य सौन्दर्यशून्यता तदभिमतता । सौन्दर्य-
व्यक्तिनिष्ठत्वमेव तस्य न प्रियमपि तु तस्य प्रकाशनं हि परोक्षतया सवेदित्वेनैव
स दृष्टव्यः । अतएव कवेर्वाणीं तद्गतञ्च माधुर्यं निधीय यादृशमानन्दं रसिना
विश्वन्ति न तादृशमन्ये । सत्यस्य प्रकाशनं न कठिनं न च परपश्य प्रयोगोऽपि
कठिनः कठिनं तु अस्ति सायस्य सुन्दरतया मधुरतया विलक्षणतया च आभिर्भा-
नम् । अत एव कवि-वर्म परमगहनम् । कवेः काव्ये सत्यं किञ्च सुन्दरञ्च भवद् दृष्टं
भयतीत्येतदेव नैतिष्ठ्यं काव्यं वाद्याये मूर्धन्यस्थानाधिष्ठितं विवक्षति । परोक्षतया
कथनमिमेनस्याभिप्रायोऽयं यत् काव्यं स्वाभिमतं तच्चः प्रकाशयितुं न अभिधा-
वृत्तिमबलमन्यते न च लक्षणां न च मीमांसकानां प्रियां तात्पर्यमेव । अपि तु
व्यञ्जनां वृत्तिमाश्रयति । व्यञ्जनया काव्यमनन्यलक्ष्मीं प्रकर्षयिष्यमरश्रुते । तल्लो-
कोत्तरमेव सञ्जायते । वाच्यस्य छोकोत्तरादेव आचार्य आनन्दवर्द्धनस्तस्य
प्रशंसायामेवमाह—

“प्रतीयमानं पुनरन्यदेव वस्तुस्ति वाणीषु महावचीनाम् ।

यत् तत् प्रसिद्धावयशस्तिरिक्तं विभाति लावण्यमिवाङ्गनाम् ॥”

विश्वस्य मङ्गलं संपादयितुं कविः प्रयतते । तस्मात् एतादृशस्य मार्गस्यानु-

सरण स्वीकरणं वा तस्यापेक्षितं जायते येन सर्वेऽपि प्रयातु प्रमत्तेषु । कवेरुद्ध-
विश्वभरतश्च प्रेक्षयैव केनाप्युक्तम्—

“न स शब्दो न तद् वाच्यं न स न्यायो न सा कला ।

जायते यच्च काव्याद्भ्रमहो भारो महान् कवे ॥”

गामिमा हि व्यञ्जनामालम्ब्य कवे काव्यरत्ना स्वकीय स्थान सर्वेभ्योऽपि
पृथक् करोति, विश्वं यथा सा सर्वा अपि सकला कला शास्त्राणि जयति च
तस्या स्वरूपमाचार्यमम्मटेन इत्थं दर्शितम्—

यस्य प्रतीतिमाधातु लक्षणा समुपास्यते ।

फले शब्दैक्यम्वेऽत्र व्यञ्जनाच्चापरा क्रिया ॥

नाभिधा समयामावात् हेत्यभावाच्च लक्षणा ।

लक्ष्यं न मुच्य नाप्यत्र बाधो योग फलेन नो ॥

न प्रयोजनमेतदिति न च शब्द स्फुटद्वयगति ।

व्यञ्जनामधिकृत्याधुनिकानां कथनमिदं यद् व्यञ्जना सहजस्वरतन्त्राध्यात्मिक-
क्रियास्ति तदाधारो मूलतः कल्पना भवति । तस्या सफलतैश्च सौन्दर्यमस्ति ।
अभिव्यञ्जनावादास्य सारं श्रोत्रे मतेनायम्—

(१) कलाविषयकं ज्ञानं प्रतिभाज्ञानमस्ति ।

(२) सौन्दर्यमभिव्यञ्जनायामाहृत्याश्च भवति वस्तुनि न ।

(३) प्रातिगज्ञानस्यैवाभिव्यञ्जना भवति ।

(४) व्यञ्जना स्वतन्त्रमानसिकप्रक्रियास्ति तदाधारो मूलतः कल्पनास्ति ।

(५) व्यञ्जनाया अभिव्यञ्जनरूपत्वात् काव्येऽलङ्कारादीनां न पृथक् महत्त्वम् ।

न काव्यरत्ना पानकरसार्यं शंकरेश्वरीश्रीराजीरवातारिप्रभृतिसाधनानि मना-
गम्यपेक्षते सा एवविधा सामग्रीमन्तरेणैवाधरीकृतमृतमाधुर्यमद्भुतमेव जिता-
सिलहौकिरुपानकरस पानकरस जगत कृते प्रस्तवीनि । अहो धन्यास्ते कवयो
ये मुधामपि वमुधायै सुलभां कृतवन्तः । निपीयताम्—

मृगमदमौरभरभसवन्तवदनवदलमालतमाले ।

मुवजनहृदयविदारणमनसिजनरसचिक्किंशुकजाले ॥

पीनपयोधरमाहभरेण हरिं परिरम्य सरागम् ।

गोश्वभूपूरुगायति काचिदुद्विगतापञ्चमरागम् ॥

कापि कपोलतले मिलिना लवितु किमपि क्षुतिमूले ।

पारु चुचुम्ब नितम्बवती दयित पुलकैरनुकूले ॥

वेष्टिभ्रुकुतुकेन च काचिदमु यमुनाजलकूले ।

मञ्जुलवञ्जुलकुङ्गागत विचक्षणं करेण हुकूले ॥

येत् कविर्जगद् भवेन्निरिण्णमिति कामयते तदा स तद्विधामेव गीतिं बुद्धीय
तत् सत्वाविधमेव कर्तुं समते—

धामन्त प्रतिप्राप्तर विनि द्रिष्टि मत्वाशया सम्पदां

इष्ट्वा कालबलेन हन्त पलित करवापि दैवतुगम् ।

धाम आचमवञ्जयोपहसित मर्वन् भागोद्यमा

जीवाम परमार्थशून्यद्वयस्तृप्ता मनोमोदकै ॥

वाक्प्राशस्त्यमयलज्जममनन वायु कृतो वेधसा

व्यालाना पक्षयस्तृणाहुरभुञ्ज मृस्था स्थलीशायिन ।

सत्सारणं लङ्कनमपिषा वृत्ति कृता सा वृणा

वामन्येयवता मयाति सतत सर्वे समाप्ति गुणा ॥

कदापि कविर्जगद् दोके तु कदापि उस्ताहे तु कदापि शृङ्गारे निमग्नयति ।
अकल हि जगच्छ्रीके निपातयन्त तम् अवलोकयन्—

धृष्टा पदस्तरणभीतिवशात् कर मे

पारद्वयसि शिलाशकट रिवाहे ।

सा मां विहाय कथमद्य विलासिनी सा

मानोहरीनि हृदय शतधा मयानि ॥

सम्प्रति उस्ताह जनयन्त त पर्यन्त—

आवारो ययमृषिज स भगवान् कर्मोपदेशा हरि

समामाध्वरदीक्षितो नरपति पदी सुहीतव्रता ।

कीर्त्या पश्य म्रियापरिमवञ्जेशोपशान्ति कठ

राजन्योपनिमन्त्रगाय रसनि स्फीत यशो दुन्दुभि ॥

इदानीं शृङ्गारसुधां पाययन्त त धीशन्ताम्—

पानायापरतोऽष्टम वसतयेऽप्यस्या स्तनरमाधरो

अष्टमस्तज्जघनान्तकन्दूरपर सख्याय चमुर्यम् ।

जप्यो मन्थवरो मनोहरकथा पानाय वरत्रामपुत्र

चेत्थ दंष्टतप स्थले सति कथ सन्तो पनान्त गता ॥

यदि परिराश्रयनिमग्नस्तदा कथमिदं सम्भवं यत् सर्वेऽपि नाश्रयनिमग्ना स्युः—

दोदण्डाञ्जितचन्द्रोत्थरघनुदण्डायमद्गोचत—

प्रह्लादभ्यनिराश्रयचालचरितप्रस्तावनादिषिद्धम् ।

हाम् पर्यस्तकपालसमुद्यमिदं द्वाण्डभाण्डोदर-

भ्राभ्यस्तपिण्डितचण्डिमा कथमहो नाद्यापि शिवाभ्यनि ॥

अधुना दधिर्हसति भयन्तोऽपि हसन्तु—

(क) गणपति गगने गणकञ्चनेन समलाम निशाखाया ।

विविधभुजगकीडासत्ता शृङ्गिणीं च जानाति ॥

(ख) आपाङ्गुरा शिरसिञ्जलिनी कपाले, दन्तावली विगलिता न च मे
धिपाद । पृणीदशो युधस्य पथि मा त्रिलोक्य, तातेतिभाषणपरा खलु चन्द्रपात ।

भयाद् भीत हि भूया सर्वं दम्पतेतरा, इत्यहाम्—

निजिह्वकोपवहान्छापकण्ठगार्हकारनिभद्रुध्रुगे

धिरोपायनरोदसी रघुपतिर्लङ्कापते पत्तनम् ।

मन्दःप्रेरु रत्नकरेडु विघन्द्वारु रघुरद्वगुगुलु

मोक्षीकृत्वमपि नि यत्तत् कर्ग रणजिह्विभ्रमद्रुदीपि च ॥

काव्यकलायामजुनमेव सामर्थ्यं प्राप्यते सा यदपि दर्शयितुमुन्मत्ते तद्वि
नैव विलम्ब लोचनयो पुर उपस्थापयति । त्रिलोक्यता जुगुप्सोऽवादनपर
भृणारपद् दृश्यम्—

उत्कृष्टोत्कृष्ट कृत्ति प्रथममथ वृधूष्णीकभूयासि यासा

भ्यसतिरकम्पुष्टपिण्डाद्यवयवमुलभा-युग्मपूतीनि जगता ।

आत्तरनायवन्नेत्र मन्दितदशन प्रेतारु वरुडा

ददृश्य दस्त्रिस्थ स्थ पुटगतमपि कथ्यमव्याप्तमिति ॥

क्रोध साकार भवन्त काव्यकलायामीचिन्ताम्—

यत्तत्त्ववतमद्गमीह्मनमा यरान मन्दीकृत

यद्विस्मर्तुंयसीहित क्षमयता शान्ति कुलम्येच्छत ।

तद् सुतारणिसम्भूत नृपसुतानेनाम्बरावर्पणे

क्रोधज्योतिरिदं महत् कुर्याने यौधिष्ठिर जृम्भते ॥

याम भवन्त वस्मिन्निच्छीतागारे स्थिता स्यु पर यदा निदापमभ्याहो-

वर्णनपर काव्य पठितुमारम्भे तदाऽभी शीतागारोऽपि आच्छाद्यते, चेत् तदा हेमन्तकालो राजते तदा सोऽपि निदाघायेत्—

उत्तामधुमनिष्पुतिप्यगिकरध्रप्रीददकौपल
ज्वालाजालजटालजालतटीनिष्कमकोषधय ।
भौमोपमप्रवमानमूर्यकिरणा भ्रूप्रफाशा दृशा-
साधु कर्म समापयन्ति धिगमूर्मप्याहृग्न्या दिश ॥
मारमोषां कृतसाहसुद्वसद्व कोयटिकटीकते
शीतारमानकनिम्बिजुगितमुन्वा धारन्त्यप पूर्णिमा ।
दायूरेस्तिनिशस्य कोटरयति स्कन्धे निधीय स्थित
धीरप्रीदकपोतकृजितमनुकण्ठनयप कुक्कुश ॥

काव्यरत्नायाश्चित्रचित्रणचानुरी चित्रैर सा रत्नासम्भार नापेक्षते मना ।
नदि । अत्र ता मर्षतस्तमो चित्तवन्ती प्रवन्ताम्—

नाकाश च दिशो न भूधरकुल नाभोपयो न क्षिति
र्न चीर्नाम्बुधरा न सीधकिरणे नेन्दुर्न तारासय ।
पूतै षट्पदकायकान्तिपटलीपविह्वलपचैतविह्वै
कलोलैस्तमसासत्तामसय त्रिभुजय कक्षते ॥

चित्रकाव्यसममिति कथय न युक्तम् । तदपि काव्य रसकीयमनुपममेव
सौन्दर्यं परितुल्याति । तत्रापि स रस परिस्पन्दते यो रसोऽद्भुतामेव विधा
निदधाति । रसरत्नं न यत् न, यो हि मानव सर्वभ्योऽपि विषयभ्यो ध्याय-र्थात्मा
नम्रति नर्यैवात्रर्चयत् । क एतादृक् जनो योऽधस्थिता चित्रराम्यवद्गतिमा
लोक्य न च-य ध-यमिति यत् सावन्दमुद्यमो जायेत्—

यायाद् य करणोऽरणो रणरणो रणो रणो भारणो
दत्ता येन रमारमारमारमारमा सा रमा ।
स श्रीमानुदयोदयोदययो दायोदयो देदयो
विष्णुजिष्णुरभीरभीरभीरभीरभीरभी सारसी ॥

काव्यरत्नाया महेनीयता केन विधिना कथ्येत । तत्प्रयुक्त परस्मिन्नपि
नाभ्ये महार्थवाचिं समान्त्रितो भवति । सा सांसारिक सुख दातु क्षमा, सा
अपवर्गानन्द प्रदातुमपि प्रभवितु । सा तद्वत्त्वमपि निदधाति येन सा मानव
हरिचरणरत्न कुर्वते—

सुगन्धं स्निग्धं मधुरमुरलीमांपुरीषीरनादैः
 कारं कारं करणविचित्रं गोकुलन्याकुलत्वम् ।
 श्यामं कामं युवजनमनोमोहनं मोहनाहं
 चित्ते नित्यं निघसतु महो वल्लवीवल्लभं नः ॥
 स्वैरेव यद्यपि गतोऽहमधः कुक्ष्यै-
 स्तत्रापि नाथ तव नास्यवलेपपात्रम् ।
 हस्तः पशुः पतति यः स्वयमन्धकूपे
 शोपेक्षते तमपि कारुणिको हि लोकः ॥

वस्तुतः कान्यकलार्षसंमणि (पारसमणि) स्तां संस्पृश्य अयोऽपि चामीकरतां
 याति; अगन्धोऽपि पदार्थः मौरमयुतो भवति । तत्प्रभावात् विषमपि अमृतायते;
 अमृतमपि त्रिपायते । सर्वमपि अनिर्वचनीयतां प्रपद्यते । पृतादृशी विलक्षणता
 भूतादृशी विस्मयकृतकर्मनिपुणता नान्यस्यां कलायामीष्यते अतः सरयं—
 कलासीमा काव्यम् ।

अभिधादेरपि व्यञ्जना गरीयसी

✓ शब्दो हि महाशक्तिजाली । अर्थस्तस्मै शक्तिं प्रयच्छति । विपुलविपुलतरदा
 वाच्यं च सदा समपेक्षते । परं शब्दसाहाय्यमन्तरेण अर्थं न नैज गौरय
 प्रयटीकर्तुमर्हति । सोऽपि शब्दमपेक्षते । उभाप्यन्वोऽव्याधिती, अत एवोक्तमपि
 “दादार्थाविव म्भकवि” इति । अर्थं विना शब्दो न स्यात्तु चम, दादार्था
 र्थाऽपि । द्वापि परस्परं सम्पृक्तौ स्तरतरमादेव तु हेतोर्महाकवि कालिदासो
 भगवन् शङ्कर प्रणमकाह—“वागर्थाविव सम्पृक्तावि”ति । शब्दे स्थिताया शक्ते
 प्रयोग विद्वान् एव कर्तुं शक्नते । प्रतिभावान् विषयिन्मैज लैः भाषण कविताविक
 या प्रति वाच्यतमपि यादृशमपि गरिमाण प्रदातुमभिलषते च तावन्तमेव तादृ
 शमेव त शब्दे प्रयोक्तुं शक्नते । न साधारणो जन शब्दविष्ठा शक्तिं जानाति, केन
 प्रकारेण शब्दस्थिताया महत्या शक्ते प्रयोग कर्त्तव्य इत्येवमपि स न वेत्ति ।
 तस्मात् तदीय वाच्य न लोक प्रीणाति न समागर्जयितुं स्वप्रति शक्नते ।
 कविर्मनीषी शब्दमुपास्ते स शब्दज्ञो भवति, शब्दस्य शक्तिमपि सम्यगवगाहति ।
 एतस्माद् कारणान् समग्रमपि जगत् तद्दर्शना तद् वस्तुता तद्वागी च मतत
 श्रोतुमुत्तुक्ता दर्शयति । यथा कस्यचन तुषोग्यस्य शक्तिमन् शूरस्य शूरो वेध्यस्य
 वस्तुनो वा लक्ष्यस्याभ्यन्तरभागे प्रतिरय तदीयमन्यथ मर्मं भित्ति वह्निर्निर्गत्य
 चान्धामपि स्वसम्मुत्पापितान् पदार्थान् भिनत्ति तथैव कुशलवक्त्रप्रयुक्त शब्दोऽपि
 न केवलं न विधुतमर्थं प्रवटीकृत्य विरमत्यपि तु स स्थल समय श्रोतृविशेषाद्य
 शूरोधवशादनेकान् त्रिजिघानयानभिष्यनति । शब्द प्रत्यक्षमेवार्थं न निदधात्यपि
 तु न परोक्षमपि अर्थमपिकरोति । यो वक्ता परोक्षार्थोत्तनपर शब्द प्रयोक्तु
 रामर्था यश्च शब्द परोक्षार्थोपस्थापननिष्ठ स वक्ता स च शब्दो विपुला समवाये
 परा प्रतिष्ठाभरनुते । विचारवन्तो विज्ञा शब्दाम्यन्तरे राजमात्रा शमतां सम्पक्
 चिरज्ञानुभूय निश्चयमिममगुण्यं यथा पृथिव्यस्तेजोवाय्वादिपदार्थो आत्मन्यनन्त बल
 विपुलाश्च गुणान् सन्निदधति तथैव शब्दोऽपि भव्यगोपशक्तिभागनेकगुणशाली
 च । सद्गुण विद्या कला सामन सुसस्कार नियत्यादिताहाय्यमहाय्य यथा लोके
 पुमान् अद्भुत मय्य तेनो यत् प्रभावश्च प्रदर्शयति तथैव शब्दोऽपि प्रतिभावन्त

शास्त्र-पारद्वयानं लोक-व्यवहाराभिज्ञं स्वाध्यायपरं जन्मवाच्यादमुतादमुता-
र्थान् प्रजाशयति । शब्दस्य विलक्षणतामिमां साहित्यिकाः सुधीधीरेया धीरतया
गम्भीरतया च विन्तयाद्भुः । ततश्च ते वैयाकरणा नैयायिका मीमांसकाश्च
शब्दाभ्यन्तरे यां यां शक्तिमनुसन्दधुस्तां तां शक्तिमेव न शब्दो लुपतेऽपि तु स
ततोऽपि परां शक्तिं निदधातीत्येतं निश्चयमगमन् (ति) वैयाकरणाद्यन्विष्टाः शक्तीः
साधु परीक्ष्यान्तत इवं निश्चिश्युर्देवैवाकरणाः शब्दे यामभिधां, नैयायिकास्तत्र
यां लक्षणां, मीमांसकाश्च तत्र यां तात्पर्याख्यां शक्तिं परयन्ति ताः सर्वास्तिस्रो-
ऽपि शक्तयः शब्दाभ्यन्तरसोभमानया सहृदयसंवेद्यया शरत्या सर्वधातिशीघ्रन्ते ।
इमां हि अभिधादिविजृम्भिनीं शक्तिं ते 'व्यञ्जना' इत्येतेन नाम्ना व्याग्रहुः ।
वृत्तापूर्वकं ते प्राहुः—

तत्र व्यापारो व्यञ्जनात्मकः ।

यस्य प्रतीतिमाधातुं लक्षणा तमुपास्यते ।

कले शब्दैकगम्येऽत्र व्यञ्जनात्त्रापरा क्रिया ॥

नाभिधा समवाभावादेरुभावाच्च लक्षणा ।

लक्ष्यं न मुष्यं नाप्यत्र धाधो योगः कलेन नो ॥

न प्रयोज्यमेतदिति न च शब्दः स्फुटदृगतिः ॥ इति ।

व्यञ्जनाया लक्ष्यमिदं प्रतिपाद्य ते तां व्याचक्षणां सुवर्ति 'व्यञ्जना-प्रति-
पादाऽर्थो व्यङ्ग्यार्थ' इति कथ्यते । अभिधप्रतिपाद्याद् वाच्यादर्थोऽशब्दस्य मुक्त्यर्थं
पुन वेद्यते यथा 'गङ्गा' इत्येतस्य शब्दस्य मुख्योऽर्थो जल-प्रवाहविशेष इत्येव
वर्तते । पुनः अर्थोऽभिधायोऽर्थो भवति परं 'गङ्गायां घोष' इत्यादी यदा
गङ्गादिशब्दः प्रयुज्यते तदा स गङ्गाशब्दस्तरूपं लक्ष्यमर्थं लक्षयति । तद्वत्-
लक्ष्यार्थस्य ज्ञापनं लक्षणा करोति । परं 'गङ्गायां घोष' इत्यादी प्रयुक्ताद् 'गङ्गा'
शब्दान् कीर्तयतावनन्त्यादिकार्यो यः प्रतीयते सोऽर्थ एव व्यङ्ग्यार्थ इत्युच्यते ।
इमं व्यङ्ग्यार्थमभिव्यनक्ति व्यञ्जना । मीमांसकाभिमतता तात्पर्याख्या वृत्तिर्न
व्यञ्जनादृष्टेः कार्यं कुरुते तस्यास्तु कार्यं तनो मितमेव । तदीयं कार्यं हि
अर्थस्यान्विततात्पर्यं किञ्चा अन्वितरथैवार्थस्याभिधानमास्ते । तदेवं व्यङ्ग्यार्थो
वाच्यलक्ष्यता-वर्णाश्वेभ्योऽर्थेभ्यो गितान्तं भिन्नः । चेद्व्यङ्ग्यार्थस्य वाच्यादिव्य-
न्तर्भावः कृतः स्यात् तदा मूललक्ष्यकारिण्यनवरथाऽप्येते ॥

(अभिधा केशलं मुख्यार्थं प्रयत्ते, लक्षणा तत्र प्रवर्तते यत्र मुख्यार्थधाधो

वा मुह्यार्थयोगो वा रुद्धिप्रयोजनयोरन्यतरद् घर्नते; ताप्यर्थावृत्तिस्तत्राप्ये गतिं
 कुरते । व्यञ्जनायाः कार्यवेधं नैजमेव । सा तु अभिधामालम्ब्यमानापि अभिधातः
 पृथक् पृथक् व्यापारमाचरति । एतावदेव न; सा लक्षणाभ्यामप्यन्ती लक्षणातो
 निलक्षणे कार्यमनुतिष्ठति । अन्यवशात्ते भनिरारिणीत्वात् ताप्यर्थाया वार्तय का
 सापुरतः । अभिधां लक्षणाद्व्याप्यमानापि व्यञ्जना स्वतन्त्रा वृत्तिरस्ति
 तादृशकार्यस्य सर्वथैव अभिधा-लक्षणाह्वनकार्याद् भिन्नत्वात् । त्रिसुम्भोवाहुपद्यते
 पर त्रिसुम्भो मेघो न कर्तुं पारयति मेघो यद्यपि धूमस्योति सलिलमहतां
 मग्निशानोऽस्ति परं मेघस्य कार्यं न धूमो न उद्योतिर्न सलिलं न च महत्
 कर्तुमर्हति । पदार्थां पृथक्पृथक् कार्यमाचरन्ति न तत् कार्यं ते संहतिं गरा-
 नुतिष्ठति । तस्यां स्थित्यां तत्कार्यं किमप्यन्यदेव भवति । समुद्रो वारिधिन्-
 नामेव संघातो भवति परं वारिधिदोभिन्नमेव तिमपि सिताम्भमज्जुनं विशाद्वद्व
 कार्यं करोति स । व्यञ्जनाशक्तिस्तु विधित्रैव शक्ति सा न सर्वथाभिधागधीना,
 सा तु कदापि स्वागन्धगवि भजते ।

(प) व्यञ्जनस्यापादस्वानन्तर्य इत्यनेन परममुक्तोपाधिकत्वाद् भेदत्रये
 तदन्तर्भावो भवितुं शक्यो यत्तत्तलङ्कारस्यविधया व्यञ्जकार्थस्य त्रिविधत्वात् ।
 एषा त्रयाणामन्तराले परतलङ्कारी ह्यापि वजापि व्यञ्जयो भवतः वजापि च
 वाच्यी-वाच्यतासही- । परं रसः सदा व्यञ्जय एव भवति । न स कदापि वाच्यो
 भवितुं शक्नोति । वस्तुरूपोऽलङ्काररूपश्च ध्वनिर्गुणप्रतिपाद्य एव न
 लक्षणादिना तत्प्रतीतिः सम्भवा ।

(व) भविष्यतिवाच्यस्य भवेद्वापि भवितुं शक्यमिति तत्तत्प्रतीतिरस्ति-
 पाच्यी भेदी लक्षणाभूतौ भवतः । तत्र वस्तुमात्रव्यञ्जयो लक्षणायाः प्रयोजनस्ये-
 नातिष्ठते । न स व्यञ्जनीत्यर्थो लक्षणाया विषयः । चेत् सोऽपि सद्विषयत्वे-
 नाभ्युपागमेत तदा प्रयोजनान्तरस्वरत्ना तदर्थमपेक्षेत । तथाप्येवानरस्यैवाप-
 तेत् । तस्मादिदमेव निष्पन्नं यत्तलङ्कारमूलरूपनो हि वस्तुमात्रव्यञ्जयो भवति
 यः स व्यञ्जनयैव प्रतीतिपेक्ष्यतस्ति । न तामन्तोज कापि शक्तिरस्यां सं-
 प्रदानापि तुर्माष्टे तस्माद् व्यञ्जनाख्या शक्तिरभिधादिनो निलक्षणा ।

(ग) अभिधामूलरूपने शब्दशक्तिमूलके भेदेऽनेकार्थस्य शब्दाः
 प्रवरगादिना एवस्मिन् अप्ये निष्पद्यन्ते । अन्वयस्यानेकार्थ्यमाचरन्ते सत्यपि तेषां

बहुनामार्थानां मध्ये केवलमेकमेवार्थं प्रकरणाद्यनुवृत्तं तत्राभिधा प्राह्यति न च तदितरानर्थान् । एतेनेदं सिद्धं यच्चियन्त्रितार्थाच्छब्दाद् योऽर्थं प्रकरणादिप्रशाद् 'गृह्यते' स तु अभिधेयोऽर्थो भवति अयमिष्टाश्च अन्येऽर्थो अभिधेया न भवन्ति । तेषामर्थानां या प्रतीतिरभिधेयार्थबोधोपायमरे भवति सा व्यञ्जनया द्यार्थते ।

(सुर्याधंवाधाद्यभावात् तद्व्यतीर्णं रचना तु कारयितुमर्हत्येव न । तस्माद् नियन्त्रितार्थाद् व्यतिरिक्तं अर्थं व्याख्या एवं भवन्ति तेषां व्यञ्जनादिपथे वात् । 'अद्वात्मनो दुरधिरोहणनोरि'त्यादिश्लोकं हि उद्धृत्य प्रोक्तज्ञानार्थं—यदत्र राजपरकोऽर्थो यो हि प्रकरणादिना नियम्यते स अर्थोऽभिधेयोऽस्ति किञ्च त व्यतिरिक्तं राजपरको योऽर्थो द्वितीयं प्रतीयते स प्रतीयमानोऽर्थो व्याप्य । न अर्थो व्यञ्जनवाभिप्रेयति याति । न समर्थमभिधा बोधयितुं समर्थं जायते । राजपरकमर्थं समुपस्थाप्य तस्या विरततांतिवात् । श्लेषेण राजपरकस्याप्यधस्य बोधो भवितुमर्हतीति कथनं न युक्तम् । श्लेषस्य प्रवृत्तिरात्र भवति यत्र वक्ता बहून् अर्थान् युगपद् व्याहर्तुमभिरुपते । यत्र हि एकस्मिन्नायं वक्तुं ता पर्यं मयसिष्ठते तत्र व्यञ्जना अर्थान्तरमभिप्रेयन्ति न च श्लेषस्वस्य तद्विपर्ययात् । अभिधाद्यगम्यमर्थं या मराहायति सा व्यञ्जना केन प्रकारेण अभिधादिषु हि अन्तर्भूयितुं शक्या ?)

((ग) अर्थशक्तिमूलके ध्वनी वस्त्वलङ्कारयोर्व्यञ्जनया प्रतीतिर्भयति न चाभिधया । तत्रापि अभिधाया गतिरसम्भवा । प्रतीयमानयोर्वैर वलङ्कारयोः सङ्केतग्रहणीमायाद्वयात् । अभिधा सङ्केतितमर्थमेव बोधयति । ताम्रनी पथं नाभिधोपासनापेक्ष्यते न च तदवबोधनायान्वितवृत्तायां एवाकाङ्क्ष्यते । अत्र भारीश्वर कथनस्व—प्रथमतः पदार्थं प्रतीयते, ततश्चावययितोपेक्ष्यो वाक्यार्थं प्रकटीभवति, ततश्च वस्त्वलङ्कारयोः प्रतीतिः सञ्जायते । वाक्याधमधिकं य मीमांसवान् हि सिद्धान्तीयो द्वी । प्रथमं 'अभिहितान्वयवाद्' इत्येतेन नास्ति रथातो द्वितीयो हि 'अन्विताभिधानवाद्' इत्येतेन नास्ति विशुद्धः । अभिधा प्रथमं पदार्थगतमर्थं बोधयति ततश्च तात्पर्यं वाक्यार्थमुपस्थापयति नाभिधाया वाक्यार्थबोधनचमता सा ॥ पदार्थमात्रज्ञापने क्षतिं निदधातीत्येष अभिप्रायोऽस्ति अभिहितान्वयवादस्य । विचारिते सत्यस्मिन् अभिहितान्वयवादे, इदं स्फुटतरैव विदितं मञ्जायते यदर्थशक्तिमूलके ध्वनी प्रतीयमानयोर्वस्त्वलङ्कारयोर्वोधनं न कदापि अभिधा कारयितुं प्रभवति न च तात्पर्यं । तयोर्द्वयोरपि अभिधायास्ता

तस्यायाधाविषयत्वात् । यत्तद्व्यञ्जकारूपस्य व्यङ्ग्यवार्थस्य व्यञ्जनादिप्रयत्नमेतेन
निर्दिष्टं किञ्च व्यञ्जनायाः पृथग् वृत्तिरपि निष्पद्यते ।)

((घ)) अन्विताभिधानादस्यास्यभिप्रायोऽयं—अभिधा अन्वितमेवार्थं
प्रकाशयति न च अनन्वितमर्थम् । यद्यभिधायां हि अन्वितार्थमात्रप्रकाशनम-
स्तामि तदा सा व्यङ्ग्यवार्थं तं केन प्रकारेण प्रकाशयितुं शक्नोति यो हि वाक्यार्थ-
बोधानन्तरं प्रतीयते । व्यङ्ग्यवार्थोऽयमेवार्थः स्वार्थं न अभिधा गुणाकिमी बोध-
यितुं शक्नोति न च सा तात्पर्यायाः साहाय्यमपि गृहीत्या तं प्रकटीकृतुं पारयति दृष्टे-
तस्मान् कारणान् व्यञ्जना सर्वथैव स्यताम्नो व्यापारः । न अभिहितान्तरप्राप्तेन न
व्यापारो निरस्तो भवितुमर्हति न चान्विताभिधानवादेनैव ।)

((ङ)) यद्यपि व्यङ्ग्योऽर्थो नैमित्तिकोऽप्यस्ति परं स नैमित्तिको
व्यङ्ग्योऽर्थो यं शब्दं निमित्तस्तेनाद्वाति न शब्दः कर्मरूपेण तु सो ग्राह्यो भवितुं
शक्योऽर्थस्याकार्यत्वात् । शब्दोऽर्थं प्रकाशयति ज्ञापयति वा केवलमन स
(शब्दः) ज्ञापको मतोऽर्थश्च ज्ञाप्यः । परं शब्दस्य प्रकाशकता ज्ञातव्यतामपेक्षते ।
सा च ज्ञातव्यता सद्भावेन ज्ञाता जायते । यावद् व्यङ्ग्यवार्थं प्रति कोऽपि शब्दो
नियतत्वेन निमित्तत्वात् न कल्पते तावत् नैमित्तिकस्य (व्यङ्ग्यस्य) अर्थस्य प्रतीतिः
युक्तः सम्भवेत् । व्यङ्ग्यवार्थप्रतीतिं शब्दो ज्ञापकरूपनिमित्तं तु यन्ते परं तदीया सा
निमित्तता व्यञ्जना विना नोपपद्यते । यतो हि शब्दस्तद्वार्थं बोधयति यदा स
वृत्तिरुद्भापः स्यात् । शब्दोऽर्थप्रकाशनार्थं वृत्तिमपेक्षते । यथा ग्राह्योऽभिधया,
लक्ष्यो लक्षणया च प्रकाशते तथैव व्यङ्ग्योऽर्थोऽपि व्यञ्जनया प्रकाशते विना वृत्तिं
प्रकाशं न याति सोऽपि तस्माद् व्यङ्ग्यवार्थज्ञानाय शब्दवृत्तिः स्वीकार्यास्ति ।
अन्यथा, शब्दो व्यङ्ग्यवार्थस्य निमित्तमिति कथनमसङ्गतं स्यात् । चेद् द्विगा
व्यापारमर्थं प्रति शब्दो निमित्तत्वेन गतो भवेत् तदाभिधा लक्षणा च द्वे अपि
वैयर्थ्यं यायाताम् । एतेन विमर्शनेन च व्यञ्जनाया अभिधादिभिस्तत्वं सिद्धमिति ।

((च)) इति अभिधापि व्यङ्ग्यवार्थं प्रकाशयितुं शक्नोति “यपरः शब्दः
य शब्दार्थः” इत्येतन्न्यायादिति चेत् तदपि न, “यपरः शब्दः न शब्दार्थः”
इत्येतस्य न्यायस्य “यदेव विधेयं तत्रैव तात्पर्यमिति” इत्येतस्मिन्नर्थे सति हितात्वात् ।
निश्चिन्नाक्येषु क्रिया साध्यत्वेन सन्तिष्ठते, तद्वत् एव कारणपदानि प्रयुज्यन्ते ।
प्रधानक्रियायाः सम्पादनाय कारणानां स्वीयाः क्रिया अपि सन्ति । यथा
“गामानय” इत्यत्र “आनयनम्” प्रधानक्रियास्ति । “गोचालनञ्च” गौणक्रिया ।

प्रधातक्रिया निर्घट्टणकारिण्या क्रियया सार्धं सम्प्रदृष्ट्वात् कारकेष्वपि कश्चिदश साध्यादात्तेन सलक्ष्यते । इत्थं पाठये किमपि वस्तु सिद्धरूपं भवत् किमपि च साध्यरूपं सप्त समवतिष्ठते । साध्यवस्त्वेव (मीमांसकमतेन) अप्राप्तं भवति । अप्राप्तस्यैव मिद्विरेष्यते । अदग्धदहनन्यायेन तस्यैव विधानं क्रियते । तस्मात् सिद्धयति यच्छब्दस्य सात्पर्यं हि अप्राप्तं एव निपीदति । तदेव व्यङ्ग्यार्था न दादस्य वाच्योऽर्थः । एतेन व्यङ्ग्यार्थस्य कृते व्यञ्जनाच्चेदयत इत्यायातम् ।)

(छ) 'विष भक्ष्य' इत्यादिवाक्यस्य 'नस्य गृहेऽभ्यवहरणविष भक्षणा-
दपि बुद्धम्' इत्यप्येवार्थः । यदेव विषेण तत्रैव सात्पर्यमिति मीमांसकस्यापा-
हुक्तवाक्येऽप्युपासकशब्दार्थः एव सात्पर्यं न च प्रसीतमात्रे । एव स्थिते
यानर्थानिन्न-प्रतीयमानार्थानिमित्तेन व्यञ्जनाया उपादानमिष्टम्)

(ज) इच्छाध्वजानन्तरं सर्वप्रधानामपि वाक्याद्यर्थानां बोधोऽभिधायैव
जायत इति चेत् तदा 'श्रुतिलिङ्गवानप्रकरणस्थानसमासवाचां पूर्णपूर्वलोपस्थ-
मिति जैमिनिनूत्रं कथं समच्छेत् ? अभिधायः सर्वार्थबोधकारिष्वस्याङ्गीकृ-
त्वेऽर्थविप्रकर्षचर्चायाः कृते कुतोऽनकाशोऽपिशिष्येत ? यदि श्रुति लिङ्गादि-
प्रतिपाद्योऽर्थेषु न कापि स्वस्वविशिष्टतास्ति तदा तस्मिन्प्रहणमेव मुधा ? तस्मिन्
प्रहणेन कस्य प्रयोजनस्य सिद्धिः स्यात् ? अर्थरलीयस्कतायास्तदेवमसिद्धत्वेन
तेषामुपादानमन्विष्टकरम् । तस्माद् व्यङ्ग्यार्थानिमित्तेन व्यञ्जनाया प्रहणम-
निवार्यम् ।)

(उपरि कृतेनैतेन त्रिसर्गेनैव चनेऽव्यञ्जनाप्रतिपाद्यत्वं व्यङ्ग्यार्थस्याभिधातृ-
प्रयोष्यत्वं निरूप्यम् । मग्नस्यग्नेर्दग्निः स्फुटीक्रियते यद् व्यङ्ग्यार्थं विना
दोषादीनामपि व्यञ्जना नीपपद्येत । अतो व्यञ्जनाया उपादानमपेक्ष्यत एव ।)

(झ) व्यङ्ग्यार्थेऽप्युपपद्ये सत्येव, 'बुद्धरपिम्' इत्यनयो पदयोर्विपर्य-
यत्वात्, 'रचिद्बुद्ध' इत्येवविधं रूपं गते सत्युक्तवाक्य, 'चिद्बुद्ध' शब्दस्य भगनात्मा-
वाचकतया अस्तीलतादोष उच्यते भवति । परमत्र न 'रचिम्' इत्येतस्य शब्दस्य
न च 'बुद्ध' इत्येतस्य शब्दस्य वाक्यार्थोऽस्ति 'भगनात्मे'ति । यदा हि अस्तीलार्थो
वाक्योऽस्ति न, अभिधायं विहाय काप्यस्या श्रुतिवार्थार्थबोधिवत् च न तदा
भगनासारपास्तीलार्थस्य प्रतीतिः कथं सम्भवा ? एव स्थिते, एतादृशं प्रयोगोऽपि
वाक्यं यजितं केन प्रकारेण भविष्यति शक्यं ? परं सर्वं एव सहृदयास्तादृशप्रयोगस्या-

सम्यार्थस्यात् वर्जनीयत्वमुपपादयन्ति । अतोऽभिधा व्यतिरिच्य व्यञ्जनाया अपि अर्थोपपत्तिरित्येव ग्राह्यमप्येवमेव ।

((७) निर्यानित्यदोषव्यवस्थार्थमपि व्यञ्जनाया स्वीकरणमपेक्ष्यते । श्रुतिश्रुत्यादिदोषा 'शृङ्गारे सन्ति दोषा पर वीरादौ भवन्ति ते गुणा' - इत्येतदभिधानं तदैव युक्तं भवति यदा व्यञ्जनाद्भोक्तव्ये । अ-यथा न । 'आलिङ्गित' । तत्राज्ञया कर्ताध्वं लभते कदे'त्यादौ पठितस्य 'वार्ताध्वमि'त्येतस्य पदस्य श्रुति बहु' प्रतीतिरित्येवमेव । तद्विधायाम् प्रतीतिरिति व्यञ्जनाया कृते का-या श्रुति ।

((८) पर्यायवाचीनि बहुनि सन्ति पदानि । परं संपा पर्यायवाचीना पदानां मध्ये निरर्थमेव किमपि पदं कश्चिद् काव्ये पितरा मीन्दर्यं वर्धयति । तथा हि "हृष गत सप्रति शोचनीयता समागमप्रार्थनया कपालिनः" इत्यत्र शिवपद्माकराचिरुपासीत्येतत्पदं हि अश्रुतमेव मीन्दर्यं वर्धयति । चेत् तत् पदं विहाय शिवपर्यायवाचिपिनाकीत्यादि पदं तत्र प्रयुज्येत तदा न तस्मीन्दर्यं तत्र सम्भवेत् । कपालिपदजनिता सुन्दरता व्यञ्जनयैव गम्या भवति न दृश्यन्तरेण तस्माद् स्वहृष्यव्यञ्जनावोऽभ्युपेय एव । तद्वीररणेनैव असाधुतादीनां निर्यादोऽप्य कष्टत्याक्षीनामनिरादोषव्यतिरेकं विभागकरणमुपपन्नतां प्रपद्यते ।

((९) वाच्योऽर्थं स्वार्थं प्रतिपत्तुं प्रति पदरूप एवातो नियतं स । न हि 'गतोऽस्तगकं' इत्यादौ वाच्योऽर्थं कश्चिद्व्यवस्था भवति । प्रतीयमानस्तु वर्ततेऽभिद्यत । वाच्यव्यङ्ग्यार्थयोरिव भिन्नतापि व्यञ्जनाया उपादेयत्वं प्रति प्रापयति ।

((१०) वाच्यो व्यङ्ग्यव्यङ्ग्यार्थो वस्तुतो नितान्तभिरस्य । 'नि शेषव्युत्पन्न-मि'त्यादौ यदा वाच्यो नियेधात्मकस्तदा व्यङ्ग्यो विध्यात्मको दृश्यते । 'मात्सर्यं मुत्सार्थं' इत्यादौ वाच्यं सशयरूपं परं व्यङ्ग्योऽर्थं मिश्ररूपः । तदैव स्वरूप-तोऽपि द्वावपि भिन्नौ । तयोर्मिश्रता स्वरूपत एव न बालत, आश्रयतो, निमित्तत, कार्यत, सरयातो, विषयतश्च प्राप्यते । वाच्यस्य प्रतीतिः प्रथमं भवति ततश्च व्यङ्ग्यस्य, अतः कालभेदो वर्तते । वाच्यं शब्दगत एव व्यङ्ग्यस्तु शब्दतदेक-दशतदर्धवर्गमप्यनामतश्चात स आश्रयतोऽपि भिन्नता ग्राह्यते । वाच्यस्य दोषो व्याकरणकोशात्वाव्यक्तशब्दानुशासनेन भवति परं व्यङ्ग्यस्य प्रकरणादिसदाश्रयप्रति-मानैर्मूल्ययुतशब्दानुशासनेन वेदितव्यतास्तेऽनो निमित्तभेदोऽस्ति युक्तो । वाच्यार्थ-स्य ने धो चोद्भाषि कर्तुं शक्यते परं व्यङ्ग्यार्थस्तु सहृदयैरेव एव । किञ्च वाच्ये

न ध्वजकारः प्रतीयते, व्यङ्ग्ये तु तस्य प्रतीतिः सचेनसा क्रियते तस्माद् वाच्य-
व्यङ्ग्ययोः कार्यं नैकम् । 'गतोऽस्तमर्क' इत्यादी संख्यायाः (तस्य तस्य
जनस्य तत्तदधावगम्यमानतया) भिन्नतास्ति सापि वाच्य-व्यङ्ग्ययोर्विभिन्नतां
स्पष्टीकरोति ।

"कस्स वा ण होहू रोसो" इत्यादिस्यलमुच्चैर्जाव्यस्य व्यङ्ग्यस्य च विषय-
भिन्नतामुपपादयति । तदेवं व्यञ्जनाया ग्राह्यमनेकधा सिद्ध्यति । न केवलं
वाच्यस्यह्ययोर्भिन्नत्वाद् व्यञ्जनाया महत्त्वमुपपद्यते अपि तु वाचक-व्यञ्ज-
नयोश्च भिन्नतापि तन्वीयां विशिष्टतामुद्घोषयति । तथाहि—

((६) वाचकस्तु तमेवार्थं घोषयति यत्र तदीयः सङ्केतग्रहः । परं
व्यञ्जकस्तु न तदपेक्षी । व्यञ्जकता न केवलं शब्दे दृष्टा भवति सा तु जर्धेऽपि
निरर्थक्यजादी च विलीक्यते ।)

"वाणीरनुहङ्गोद्धीन" इत्यादी छितत् स्फुटीभवति यद् व्यङ्ग्ययोऽर्थी नामिधा-
वृत्तेर्न च तात्पर्यवृत्तेरधीनतायामस्ति । एतेन तादृशार्थनिमित्तेन च व्यञ्जनाया
अङ्गीकरणत्वमपेक्षितं जायते । न प्रतीयमानस्वार्थस्यापलापनमुचितं कदापि ।

((७) व्यङ्ग्यार्थस्य लक्षणावृत्तियोग्यतापि न । अस्मादपि कारणात्
व्यञ्जनाया अमुपगतिरनिवार्या भवति । लक्ष्यार्थ-व्यङ्ग्यार्थयोर्भिन्नाद्येनावधारणे
सगिन् हेतव इमे—

(७) यद्यपि एकस्य शब्दस्यानेके लक्ष्यार्था भवितुं शक्याः परं ते सर्वे
नियता एव भवन्ति । लक्ष्यार्थस्य प्रतीतिः सामीप्यादिनिश्चितसम्बन्धाधारेणैव
जायते न च सत्प्रत्याभारं विना । लक्षणा मुख्यार्थयोगमपेक्षते । व्यङ्ग्यार्थस्तु
प्रवरणाद्यपेक्षिण मुख्यार्थेन सह सम्बन्धं निदधानोऽपि न सदा नियतत्वेन तद्वि-
धसम्बन्धमपेक्षते प्रतीक्षते च ।

(८) लक्षणा मुख्यार्थवाधे सति प्रवर्तते परम् "अन्ता पृथक्..." इत्यादी
मुख्यार्थवाधादर्शनात् निश्चयस्येत् यद् व्यञ्जना तथाविधायामपि दृष्टाया
प्रवर्तयामातम् ।

(९) प्रयोजनप्रतीत्यर्थं लक्ष्यमपि व्यञ्जनाधीयते परं व्यञ्जना न
समाहार्यचिन्ताचिन्तिना श्रयते ।

(१०) यथा अभिधा गृह्णेत्यस्तं यथा च लक्षणा मुख्यार्थवाधादिममय-
प्रियापीना न तथा व्यञ्जना परपत्ता ।

(उ) व्यञ्जना न सर्वत्राभिधामपेक्षते न च सा सर्वत्र लक्षणामेव । सा प्रचित् क्वचिदात्मन्येव रममाणा न कामपि वृत्तिमयलभ्यते । व्यञ्जकताया न सर्वत्र शब्दानुसरणशीलत्वात् तस्याः सर्वतन्त्रस्वतन्त्रत्वमिहोक्तम् । अदाब्दात्मकनेत्र-त्रिभागावलोकनादिगतत्वमपि व्यञ्जनायाः प्रसिद्धमेव ।

(त) “अखण्डबुद्धिनिर्गोहो वाक्यार्थ एव वाच्यः, वाक्यमेव च वाचकम्” इति येष्याहुः, तैरप्यविद्यापदपतितैः पदपदार्थकल्पना कर्त्तव्यैवे”ति निगद्य मन्मदाद्यापेण क्रियत्वा मधुरया, वक्रोक्तया व्यञ्जनाया वेदाश्वभिसमर्थं स्थापितम् ।)

(ध) व्यङ्ग्यस्य प्रतीनेरनुमानागम्यत्वाच्च व्यञ्जनाया अभ्युपगमनमपेक्षितं सञ्जायते । व्यक्तिविवेककारो ‘भ्रम धार्मिक’ इत्यादौ व्यङ्ग्यस्यानुमेयत्वं यत् प्रतिपाद्यामास तत् समीचीनं न । तत्रत्यस्य हेतोर्बहिर्धारित्वात् । भीरुजनस्यापि मिमाक्षेह—स्वाभ्या- देशादिवशात् भयवस्थानमिति गमनं हरयत् एव तस्माज् व्यङ्ग्यपार्थी हि अनुमानग्रीधः ।

(तदेवं व्यञ्जनाया उपादेयत्वं, तदीय महत्त्वं, तदीयं श्रेष्ठत्वं, तदीयं सर्ववृत्ति-त्रिजगदीशत्वं, तदीयं परोक्षार्थवर्त्तकत्वं तदीयमतिशयानन्दशालित्वञ्च पूर्णतया सिद्धयति ।)

(“निःशेषव्युत्तच्छन्दनम्”, “कस्य वा न भवति रोष”, “रामोऽमौ भुवनेषु विक्रमगुणैः”, “न्यकारो ह्ययमेव”—इत्यादिषु श्लोकेषु यद्वद्व्युत्तमवदातं श्रीन्दर्यं प्रवदति यच्च मधुरो रसस्तत्र सहृदयैः पीयते तदर्थं सप्रशमपि सुधीजगत् व्यञ्जनाग्रति स्वीयं कृतशताञ्जलिमर्षयति ।)

यस्तुतः शब्देभ्यं च लाघव्यमिष तरलं यत् सर्वोत्तमं पावनतमं मधुरतमं सुन्दरतमं च तत्त्वमुल्लसति तस्माद्विस्तृतास्त्रिण एव मार्गेयितुमशक्यम् । तस्मा- गिनमिदं तस्यामृतं यां परां मुदं स्रवति न तां तु त्रिमप्यन्यम् शब्दं हरयते । यवीश्वरान् लक्ष्यीकृत्य केनापि कोविदोत्तमेन युक्तमेवेदमभिनन्दनं कृतम्—

जयन्ति ते सुहृतिभो रससिद्धाः ववीश्वराः ।

येषां नास्ति यदावाये ज्वरामरणजं भयम् ॥

वैदिकी संस्कृतिः

या वेदस्युतिशास्त्रविन्मुनिवरैर्जुष्य सुखैवास्पदा
 देवी सत्यदलकृता भगवता श्रीशेन सरसिता ।
 या यज्ञार्थमथर्ममारहृदया कामार्थमोक्षप्रदा
 नित्या विमर्हिर्लैपिणी विजयते सा वैदिकी तत्सृति ॥

स्वकीयेभ्य आसेभ्य पितृपितामहप्रपितामहादिभ्य कुलपरम्परायाः संहारान्नाह
 कस्यचन देशस्य जनता याव् आचारान् निधारान् व्यवहारान् रीतिनातिगिया-
 नार्थकलापाश्चापिगम् आचरणे च परिणमस्य नैज जीवन् यापयति न आचार-
 विचारवय एव 'संस्कृति' इत्येतेन शब्देन प्रोच्यन्ते ।

जनता जीवन्-यापनप्रयोजनेन तादृशमेव सद्यः भोजन वसन पान शीघ्रन
 मनोरञ्जनम-यद्य समलभमभ्युपगच्छति यादृश वस्त्र-काल-जल-पवनादिक
 भवति । इव देशकलादिक जनताया बुद्धौ मानसे शरीरे मस्तिष्के च नियततयैव
 नैज प्रभारममोक्ष क्षिपति । सा तेषां सर्वेषां साविध्या तदोयै मस्कारैः संस्कृता
 जायते । तस्या तद्विधा संस्कृततैव संस्कृतिरिति बुधैर्व्याप्यते ।

वसिष्ठ-पराशरात्रिभङ्गाभारतमनुष्णादिगोषोद्गताना भरतभूतम्भजाना भान
 वाया संस्कृतिर्वैदिकी संस्कृतिरिति नास्तीत्य सर्वत्र विधुता । सा "जानीद्वान्म
 स्वधया तदेकम्" (ऋग्वेद, १०।१२९।२) अथ च "सगच्छन् सधद्वध ॥
 यो मनासि जानताम्" (अथर्ववेद, १०।१९१।२) इत्येवविधान्य आधारधा-
 राभ्य, विविधकलाश्रितनिकेतनकृतजानाना प्रस्तर-वसिष्ठ-तत्त्व-प्रोष्ठ-प्रत्य-
 शूर्प-तितल-वर्द्धादिकस्त्रयातपरिष्कृतनियैवपराणा, प्रविष्टापितनानादुर्भनगर
 ग्रामनिचयाना, दध्याशीर-वर्वातानुताज्यौदनाविप्रचुरमोज्यपदार्थप्रयोगप्रदक्षि-
 तजानाना, सीमोर्गाजिनरीसुम्भपरिधानाघात्रणानुतवपुष्काणा, मिष्टन्त्रमपाश-
 कुरीर-प्रभृतिपुष्कलाट्टकारालङ्कृताना गवादिपशुपालनरतचित्ताना, आकाङ्क्षित-
 सक्रोदधाना विधोपकारिकर्मपरायणाना ज्ञान विज्ञानसम्पन्नाना यज्ञयागानुष्ठान-
 प्रयाजाना कृषीवदाना आचरणेभ्य, विज्ञ-

“हमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि स्तोमं सचता परुष्याः...”

इत्यादिमन्त्रवर्णिततरङ्गिणीसंख्यमानदेशात् वसन्त-ग्रीष्म-वर्षाशरद्धेमन्त-दिशिरपट्कर्त्तृपात्यमानवातावरणाच्च स्वघटनोपादानानि बहूनि बहुविधानि च समासाद्य भुवि लघेभ्योऽपि परानवदान् अभिव्याप्य विराजमानास्ति ।

इयं वैदिकी संस्कृतिरेव आध्यात्मिकी संस्कृतिर्वा भारतीय संस्कृतिरित्यभिधीयते । तस्या धेदु-ज्ञानप्रकाशनकारिणा भारतीयैः महर्षीणां विचारैर्जात्यमानायात् । एषा संस्कृतिर्विश्वसंस्कृतिरित्यपि कथ्यते तस्याश्रितकालवर्तिमकलदेव-स्थप्राणिमात्रोपकारकजात्यकर्मनिष्ठत्वात् । भारते प्रवहतां मतमनान्नराणां सम्प्रदायानाञ्च मूले स्थिरीभूय एषा निरीदृशं भवत्येव सर्वेषामपि सम्प्रदायानां प्रतिपाद्यो विषय एकः स एव यं भारतीय संस्कृतिरभिनन्दति ।

स्थान-समयभेदेन भिन्नतामावधानापि भारतीय संस्कृतिः सुरधुनीधारेवानर्थ स्वर्णायामेकार्णवता पूनताञ्च न जहाति । इदमेव कारणं यद् भरतावनौ चिरान् प्रवृद्धास्वपि सा पालयैविष्यन्नितिविहृतिरजोधूमरासु सम्प्रदायिवतानु निपत्यापि न ग्लानतां गता वीक्ष्यते । ध्येधरो मायोपहितः सन्नपि न भावया वशीकर्तुं शक्यते तथैव सम्प्रदायोपधर्मत्रिधर्माद्युपदिष्टापि न सा तैः सम्प्रदायादिभिः कदापि स्वपथात् पातयितुं प्रभूयते ।

यत्कर्म यज्ञार्थं न विधीयते तत्कर्मनिन्दानेन दोषानुत्पादयति । तद्विधानि कर्माणि सततं गात्रयं दुःश्रुति । स अनुविधनचक्रवर्तिनोऽनित्यं विधीयति । यज्ञार्थकर्मणि तु तेभ्यो नितान्तं त्रिपरीतानि । तानि मानये निष्कामभक्षणा-मुच्चारयन्ति । निष्कामेषु यर्मसु यदा रक्षितेति तदा रागद्वेषादिना दोषा अमद्भावाच्च मनोभुज हित्वा दूरं पलायन्ते । मानयोऽनिर्वचनीयां प्रीतिं भजमानो जीवनस्य अरममुद्देश्यमगासुमतिभावति । भारतीयसंस्कृती निष्काम-कर्मजीवयः सर्वतः उच्छृङ्खल्य प्रवहन्त्यश्च संलक्ष्यन्ते—

“तस्मादगस्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ।

अमत्तो ह्यवाचरन् कर्म परमाप्नोति पूरुषः” ॥

देशान्तरीयानु संस्कृतिषु नेदं पैक्षिष्टयम् । ताः सन्ति स्वकामकर्मसु रमा मागाः । तस्माच्च ताः श्रेयसे कल्पन्ते ।

सोमारिकान् भोगान् विहातुं न सा मानवमुपदिशति । किन्तु तेषामुपभोगोऽनामक्षिपूर्वमेव कार्यं इति सा चाह्वति । सा तामेव प्रवृत्तिमनुमन्यते या

आचरति किन्तु ॥ स्वकीयेन गहनानुभूतिरूपेण योग्यतासामर्थ्येन सक्रियेण च ज्ञानेन जनसामान्यस्य मलिनतामनायामेनापनीय कर्तव्य कर्म गन्तव्यञ्च मार्गं प्रदर्शयति । अतः भारतीयमस्मृत्यां धानप्रस्थाश्रमव्यवस्था सर्वजनकल्याण-कारिणी व्यवस्था समवतिष्ठते ।

सम्प्रदायाश्रमं प्रविश्य मानवो जीवनस्यान्यत्र हृदयमधिगच्छति । एष आश्रमो मुक्तेर्द्वारमिव । दुःखानामारम्भान्तरिभूतित्वां जन्मजहामरणपाशाच्चिर्मुक्तिर्न तद्विज्ञानाधिगमनमग्रेण सम्भवा । तज्ज्ञानलाभाय भारतीय संस्कृति सन्ध्या-आश्रमशादिना भूषा विधोतते । निश्चप्रचतया विश्वजनीनाया भारतीयया मस्मृत्या एषा आश्रमशादिना मयारं सम्यग्यवस्थापयति उन्नमयति चोत्तरोत्तरम् ।

समाजस्य मङ्गलाय नवोत्थानाय, सुख-शान्तिपूर्वक तस्य जीवन जगति स्थानीयादिभ्यस्तत्प्रयोजनेन वैदिकमस्मृत्या वर्गव्यवस्था कल्पितास्ति । यस्मिन् जनसंगे सांख्यिक तत्त्वं प्रधानतया दृश्यते स इह संस्कृती 'ब्राह्मण' इति, यत्र स्वाध्यायवृत्ताम्बुज राजस्य तस्य प्रमुखं च 'कृत्रिय' इति, यत्र रमोगुणविशिष्टस्य तमोगुणस्योन्मेषो घीच्यते स 'वैश्य' इति, यत्र च तमोगुण एव विघने मुख्यतया स 'शूद्र' इति निगद्यते । आधुनिक मनोविज्ञानमिदं विभजते-जीवो द्विविध-उद्बुद्ध अनुद्बुद्ध । तयोर्बुद्धिविधौ — ज्ञानप्रधान, क्रियाप्रधान, इच्छा-प्रधानम् । ये मस्तिष्केण समाजं मेवन्ते ते सांख्यिक जीवा ज्ञानप्रधानत्वात् 'ब्राह्मणा' इति कथ्यन्ते । ये बाह्यरूपेण समाजमाराधयितुमनमस्तै राजसजीवा क्रियाप्रधानत्वात् 'कृत्रिया' इति भाष्यन्ते, भीतिवदृष्टिमन्तस्तम प्रधाना राजस-जीवा 'वैश्या' इति उच्यन्ते, अनुद्बुद्धा प्राणिन तमोगुणप्रधाना 'शूद्रा' इति दास्यन्ते । समुप्येषु ज्ञान, क्रिया, इच्छा इत्येते भावा प्राप्यन्ते । इमान् एव भावान् आधृत्य वर्गव्यवस्था-प्राप्ता नृणां भवति ।

भारतीयमस्मृत्यभिमतं वर्गव्यवस्था अर्थशक्ति परं विदधानि । धनेन पुमान् भौतिकान् द्रव्याणि क्रेतुं शक्नोति किन्तु न तेन स सम्मानं क्रेतुं प्रभवति । भारतीयमस्मृतिरभिलषते-यद्यना स्थरवप्रवृत्त्यनुसारेण समाजे सेवेरन् । ब्राह्मण ज्ञानेन, कृत्रिया धनेन, वैश्या धनेन, शूद्राश्च सेवया च समाजमुपकुर्वन् । यदा कस्यापि कृते रिमपि कर्तव्य निर्धार्यते तदा तेन कर्तव्येन सम तस्य

कोऽप्यधिकारोऽपि स्थिरीक्रियते । अयमधिकारो वस्तुत उपहारस्वेन मतः ।
भारतीयद्विपरिविहारं सम्मान-शासन-धन-क्रीडाभेदेन चतुर्षु भागेषु विभजते ।

ब्राह्मणाय कर्त्तव्यफलनोपलक्ष्ये सम्मानं प्रदत्तं त्रिन्तु सम्मानमवाप्य बुद्धि-
हृत्यति अतः ब्राह्मण्यं प्रति भारतीयसंस्कृतेर्यमुपदेश—

“सम्मानाद् ब्राह्मणो नित्यमुद्विजेत विषादिव” ।

अग्निपाय तत्कर्त्तव्यरक्षोद्वेग्येन वत्पारितोषिकत्वेन प्रदीयते तद्वस्ति शासनम् ।
परं शासनमपि मानसमुन्मादयति तस्मात् भारतीयमंस्कृतेस्तत्प्रति आह-
रणमिदम्—

“ब्रह्मो हि सुमहत्तेजो दुर्धरब्राह्मणात्मभिः ।

धर्माद् विचलिते हन्ति नृपमेव सवान्धवम् ॥”

धैर्याय धर्मं तदधिकारत्वेन विश्राणितं परन्तु तदपि जनं मोहयति अत-
उक्तम्—

“दद्याच्च सर्वभूतानामन्नमेव प्रयत्नतः ।”

शूद्रो हि क्षीरेण समाजं निषेवते । तदीया अक्षिस्तदेव । न तस्य मधिषे
ज्ञानं, न उलं; न धनम् । तस्मान् तत्कर्त्तव्यानुरोधेन तदर्थं पारितोषिकत्वेनाच-
काश उन्मृष्ट । सर्वविषयिनासाय तस्मादपि सर्वविधं गौविध्यन्तु प्रदत्तमेव हि
धर्ततेऽनुपदम् । स एषोऽध्यानाय स्वतन्त्र —

“शूद्रो ब्राह्मण्यमेति ब्राह्मण्यमिति शूद्रताम् ।”

धनगर्भं अयनयत्वं लघयितुं वर्णव्यवस्थायां प्रतिष्ठाप्रशुतान्तरपद्धत नैकत्र
मधिषेक्षितास्तान्निष्ठोऽपि पृथक् स्थाने प्यरततो समारोप्याऽस्थापिता । यत्र
प्रतिष्ठा प्रदत्ता तत्र प्रभुता सम्पद्य दूरीकृते यत्र प्रभुता समर्पिता तत्र न प्रतिष्ठा न
सम्पदेनोपहता तत्र यत्र सम्पत् प्रतिष्ठापिता तत्र प्रतिष्ठाप्रभुते द्वे अपि हते ।
प्रतिष्ठापि तद्वैकाग्र्येना हता । समाजस्य त्रिरासः स्वार्थपरार्थधियः समन्वयेन
अत्रितुमर्हतीति भारतीयद्विपरिविहारः सातु त्रिरिदुः । तस्मात् तेऽर्थमुपेक्षमाणाः परार्थं
प्रमुदं स्थाने निधाय स्वार्थं परार्थमाधरन्त्येन गौणमधिष्ठानमभ्यामयाम्बभूवुः ।
निधायमा प्रवृत्तिः परार्थं माधयति, यवामा च स्वार्थम् । निष्कामभावेन समाज-
हितापरमं ब्राह्मणत्रिपर्योः यत्तत्तम् । स्वामतयापि तद्वाराधनं धैर्यशूद्रयोः,
धर्ममेनाम्पुपगतम् । वर्णव्यवस्थाया इदं दृष्टिः संसारं रचितुमीष्टे । जगज्जमाना-
मीषियमेनयते सा संवर्षयितुं भारतीयमंस्कृतिनिर्दिष्टा वर्णव्यवस्थामुग्री-
कुर्यात् ।

आस्माकीनमद्यतनं भारतं योजनामयवातावरणं विस्तृणोति । उन्निनीपत्रः सर्वेऽपि देशान्तरीयाश्च स्वं स्वं राष्ट्रमुन्नमयितुं योजनानामानार्थं वितन्वानाः अत्र वीक्ष्यन्ते कश्चित् पात्रवर्षिणी कश्चिद् दशवर्षिकी योजना प्रवर्तमानावाप्यते । आभियोजनाभिर्यन्ध-यन्धनं, कुल्याभ्यननं, सेनुप्रणयनं, नल-नूपारचनं, विविध-यन्त्रशालानां संस्थापनम्, औद्योगिकगारप्रतिष्ठापनं, वैद्युच्छक्तेः प्रसारणमिध्या-द्विध्याभ्यनेकानि महामहाविशङ्कटान्युपक्रमणान्युपाकाङ्क्षानि दृश्यन्ते । एतासां योजनानां प्रयोजनं पार्थिववैभवेपभोगपल्लवनं विहाय मान्यत् किमपि मानवानां भौतिकयाः कुपो निवारणायानुष्ठीयमाना इमे उपक्रमाः सन्ति वक्ष्यनीयाः । किमत्राधुनिकयानया विज्ञानशिक्षया मानवस्वस्य चरमावस्थायां विमुन्नीकृतः । मानवतायाः सा पराङ्मुनीकृतः । भार्जनीनभावनातः पातितः । यः स्वं पार्श्व-रक्षति न तावत् स्वं धर्मं, यावत् स स्वं धर्मं बाह्वति न तावत् स्वकीयं समाज-मेवमेव पावदसौ स्वसमाजमभिलषते न तावत् स्वकीयं राष्ट्रम् । परस्त्रीय-पार्श्वव्यक्तित्वसमाज-राष्ट्राणां तु धार्मिकानिदूरे तिष्ठति । न राष्ट्रं राष्ट्रान्तरस्योप्यामं विनासं तुल्यानि च मोक्षं दृष्टनोति । तस्य सर्वोप्यपि शस्त्रास्त्राणि नवनवानि परराष्ट्रं परतत्पक्षं विनाशयितुमुन्मूलयितुञ्च माननस्यादानं साधयेत् सन्ति-ष्ठन्ते । अपि किमियमेव मानवता ? शिमेवैव उन्नततमा सद्यता ? किमपि कश्चिद् दिग्दर्शयुक्तायाः प्रकाशः ? वैदिकी संस्कृतिर्न कदापि भौतिकताविकाशवि-रोधिनी । सा तु परोत्कर्षमहदविरोधिनी । तदीयन्यवमिषावमिदमेव यदेवैषां वैज्ञानिकानां कार्याणां वर्तन्ति मानवे मानवताया उद्वेको न समुद्विगतामिः सगपन्निरभिः कार्यैश्च को लाभः ? न प्रतिदिनं धृष्टि गच्छन्तव इना दुरता दुष्टाः प्रमाथिन्त्यो भौतिकयः कामनाः मानवं दुराचारादिवर्तयितुं शक्नोते । देवा भद्रा-चारात् तं पराङ्मुनीकर्तुमर्हन्ति । अस्यां पार्थिवताया एव स्मार्तस्मिन् इदं यदै-वैव कामना पूर्तिमृच्छति तदैवधर्मपरं कामनां जनयति—

न जानु कामः कामानामुपभोगेन साम्यम् ।

दयिता कृष्णः सर्वमेव भूय एवाभिवर्धते ।

तस्मात् तत्रानामगन्धीरेव निधेया । भारतीयमन्त्रेणैव दान्तरिकोऽमिलापः । भारतीयमन्त्रेणैव गुरुतया योजना मानव्य सिद्धिर्नमि । प्रतीत्या संस्कृतिः स्वायं चिन्तयति, धास्तामि प्यायति, किञ्चित् विनियमि परं सा मानवताया उन्मीलने निमीलितनयना भूया हुमे सर्वे ।

नात्र सन्नयो यद्वशन यसनादिकाभावे मानुषेणानृतचारिणा विपथगामिना
भ्रष्टाचारनिषेधिणा च भवितुं शक्यते—

“बुभुक्षितं किञ्च करोति पाप, क्षीणं नरा निष्कृष्णं भवन्ति”—किन्तु
प्रचुरभोग्यभोग्योपस्करधारिणो नानाविधविद्याभ्यरक्षारिण उद्यमसाधनवासि-
नोऽनुलसुखविहारिणोऽपि विन्दनीयेषु कर्मसु रमभागा आमाद्यन्ते सर्वत्र । यतोऽपि
पुण्यलाद् धनात्र हृति भवमानास्ते सर्वतो वित्त सहस्रशब्दो भूत्वा कृपन्तो
वीक्ष्यन्ते । तस्माद् भारतीया सस्कृतिरिमा गतीष्या सस्कृतिं न मानय उत्पान
कारिणीं परयति । सस्कृतमपि जगद्धेतस्या प्रतीच्याया सस्कृते परिश्रान्त
परिहान्त नितरामशास्तमुद्भिन्नं वर्तते । एतदेतोर्निग्रहमेव भुञ्जन् दाहानार
विश्रान्त भ्रूयते ।

मानवस्य निर्माण मानवताया निष्पादन साम्ने समुत्पादन विश्वयन्त्रुताया
आधिर्भावन च भारतीया सस्कृतिं भाषु जानाति । तदीया सस्कारवादिता
उपार्थभित्ततराण्येव सृते । भारतीयसस्कृत्या निष्पन्ना योदशापि सस्कारा-
मानवजाते मामय सस्कृर्वन्ति परिमार्जन्ति च । तेषा प्रभाव प्रयत्नात् यक्षरीत्या
धियि आत्मनि च निपतति । तेन धियि सात्विकाना प्रकाशाना सञ्ज्ञासो भवितु-
भारभते आत्मा च भवति द्रष्टव्यान् । यस्मिन् मानवे सात्त्विकी धी , शुद्ध स्वच्छ
मनो बलवान् आत्मा वास कुर्वन्ति स एव विश्वस्य सेवा कर्तुं पारयति । अत
भारतीयसस्कृतिस्तारशोमोर्नैरलङ्कियमाण विश्व दिव्यते यादृशा मानवास्तदु-
द्वाराय अपेक्ष्यन्ते । भारतीयसस्कृतस्य विश्वास —

“इह चेद्वेदीत् अथ मय्यमस्ति, न चेद्वेदीत् महती त्रिगटि ।”

भारतीयसस्कृतेर्मूलागुवन्धवानवगमनेनानेके द्विद्वा-वेविण आलोचना आधिपति-
यद् भारतीयसस्कृति स्वप्नस्य कल्पनायाश्च चञ्चला ज्ञानीमभ्यारते । सभारस्य
क्रियात्मिकया धर्मया सार्धं नास्ति तदीयोल्पिष्टोऽपि सम्बन्ध । परमेष्ठ आशेषो
नावितथ । भारतीयसस्कृतिधर्मणाभ्यामिमामिला सृष्टानि किन्तु मूर्खान्तरमभि-
व्याप्य निपीदति । आयुष्मिकनाथा भित्तचतस्त्रापि सा पेक्षिताना दत्तया
नारि । पदार्थविद्या सामन्यपदति-समाजव्यवस्था-शारीरशास्त्र-वार्तावास्तुकला-
युद्धविद्या जननविजापश्रुतीनाममिलानामपि विद्याना कलाना विज्ञानाना
अग्रेषु भारतीयसस्कृते पारङ्गताय सर्वविदितमेव । आयुचिज्ञानशक्त्या सा
कालाभ्यनोर्भवधान जयति, सूर्यविज्ञानस्य साहाय्येन पदार्थस्वरूप परिवर्तयितु

मृत्युञ्जानगन्तु सा मामर्थ्यमश्नुते । तदीया समाजव्यवस्था व्यक्तिगिज्ञासकारी-
ण्युपकरणान्युररीकृत्यापि समानस्य शुभ प्राधान्येनानुत्तिष्ठति । तदीयमर्थमास्त्र
समाजशोषणकारि न भूत्वा तद्वत्क पोषकञ्च मचकारि ।

“उपाजितानां वित्तानां त्याग एव हि रक्षणम् ।

तडागोदरसंस्थानां परीवाह इवाम्भसाम् ॥”

इत्यभिप्राय सा समाजस्य पुरस्तात्-मङ्गलमर्थी सम्मतिं प्रदतीति । यत्र समाजस्य
दिनानुदिन वृद्धिर्जायते ।

भारतीया सस्कृतिर्न शरीरे उपेक्षाधिय निदधाति । सा तु तत्र स्नेह विदधाना
भातितराम् । सा मन्यते—

“देहोऽयं मानुषो राजन् पुरुषस्यामिहार्थम् ।

तस्मादन्य वधो योऽर्य सार्थवध उच्यते ॥”

सा कामपते—

“परमेम दारदं वात जीमेम शरदं शतम् ।”

सा मार्यपते—

“भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा ।”

मानवस्वभावे प्रवृत्तिद्विविधा सलक्ष्यते—केन्द्रोन्मुखी वृत्तोन्मुखी च । भाषा
वृत्तात् केन्द्र सिन्धुमुपसरति । सा निश्चरतु क्वापि पर तक्षित मदैव केन्द्रे स्थित
भवति । सा तावत् विरमति यावत् केन्द्र न ह्रसते । अन्त्या केन्द्रात् परिधिं
प्रधारति । सा बाह्यविहारिणी । द्वे जपीमे प्रवृत्ती द्विविधा सस्कृतिं मुनाते ।
केन्द्रोन्मुखी प्रवृत्तिर्भारतीया सस्कृतिं वृत्तोन्मुखी च पाश्चात्यसस्कृतिं जनयति ।
भारतीयसस्कृतिराचरणप्रधानास्ति । तत्र अन्तर्गुत्तेविराम, समान घटकहेतोर
स्मृति, वैयष्टिकजीवनस्य स्थापनता च म्योक्रियन्ते । यथार्थहिताचरणस्य
वृत्ते शुद्धान्त चरणस्यापेक्षितत्वात् ।

इदमनुपदगेयोष वद् भारतीया सस्कृतिर्न भीतिवत्तापरिपन्थिनी । केवल
तस्या मतभेद सस्कृत्यन्तरेण सह भीतिवतोपयोगविषये वर्तते । भारतीयसस्कृते
भीतिरतोपयोगप्रकार आप्यामितरतामस्तिष्ठोर्ध्वेन पर सस्कृत्यन्तरस्य भीतिर
तोपयोगविधा तच्छून्यास्ति । भारतीयसस्कृतेरेपाप्यामिततास्तिष्ठता भीतिरता
सर्वेरेपि सत्यपक्षपानिभिर्दिङ्गि प्रणीष्ये पुन पुन श्लाघ्यते । “इन्द्रिया द्वाद्

कैन इट टीच अस्” इत्यादिनामधेया ग्रन्था भूयोभूय ससृष्टि पैदिकी प्रशस्तन्त
केन न धूयन्ते ।

अस्माक धर्मस्यान्तराले, समाप्त्यवस्थाया मूले, शिक्षाया गर्भे, कलाया
अन्त करणे च भारतीया ससृष्टिरिमा भव्या भावना पिपति—

धर्मस्य ह्यापवर्ग्यस्य नार्थोऽर्थोपक्रमते ।

नार्थस्य धर्मकान्तस्य कामो लाभाय हि स्मृत ॥

कामस्य नेन्द्रियप्रीतिलोभो जीवेत यावता ।

जीवस्य तत्रजिज्ञासा नार्थो यश्चेह कर्मभि ॥

भारतीया ससृष्टि धर्मवादिनो । धर्म जिना न गति । तदेव बन्धने पातयति
तदेव बन्धनान्मोचयति । न कदापि तस्माज्जगुप्सेत—

न कर्मणामनारम्भास्तैर्वर्ग्यं पुरुषोऽश्नुते ।

न च सन्यसनादेव सिद्धि समधिगच्छति ॥

भारतीया ससृष्टिर्जन्मान्तरवादिनी । जगन्मध्य प्राणिषु वीक्ष्यमाणा विविधता,
बुत्तसुजात्रिक, दारिद्र्यमदारिद्र्य, रोगात्रिकमन्यात्र निषमता पूर्वजन्मकृतकर्म
वशादेव समागता सन्ति—

“जातस्य हि भूयो सृष्टुर्भूय ज म मृतस्य च ।”

भारतीयससृष्टिश्चाचारवादिनी । सा ज्ञानावाचार व्यायासमयमच्छति । न
सा तथा विद्वांस सभाजयति यथाचारवन्तम्—

“कदाचार नर वेदा न पुनन्ति कदाचन ।

न वेदा न धन नेत्या नाधीतिर्न महाभय ” ॥

अहह भारतीयससृष्टिप्रप्यमाणा ग्रन्था सदाचार सेयितु कियन्मधुरया
गिरयोपदिशन्ति—

आयु रैर शयति यपुषो मिश्रकुम्भादिवाम्भ

को जिन्हास प्रहरति कदा मूर्कर्मो कृतान्त ।

नान्य ग्रन्था विषय त्रिपतो दूषितो मानवाना

कल्याणाय प्रभवति सत्ये यन्धुराचार एक ॥

भारतीयससृष्टेर्वैशिष्ट्यमिदमपर यत् सा मातृजाते सम्मान करोति ।

“या देवी सर्वभूतेषु मानुरूपेण सस्थिता”, “स्त्रिय समस्तास्तव देवि भेदा ”
इत्यादियचामि अस्या ससृष्टेरचैनारी सम्मानभावनामुद्गिरन्ति ।

एषा चा-या विविष्टतास्या यदिय विचारसहिष्णुता श्रयति । सा स्वसीयान् विचारान् प्रकाशयितुं सहर्षं सर्वान् प्रति स्वातन्त्र्यं प्रयच्छति । भारतेऽत एव ॥ भूयिष्ठानां याज्ञानां मतानाञ्च दर्शनं भवति । को न जन इह ईश्वरवादीनां श्रवणादनन्तं परीक्षेयस्वापरिीक्षेयत्वत्वाद् देहवाद् शून्यवादादिकान् शतशो याज्ञान् शृणोति ।

भारतीयसंस्कृत्यै सर्वत्र सत्यं रोचते । यत्र विद्या यत्र ज्ञानं यत्र प्रकाशः सततं तां प्रीणाति । सर्वत्रैव सा स्वते न ततोऽभ्यत् किमपि ह्यामानं जानाति ।

संयत्तपोवनसम्भवा व्यागतपोभ्यां पूना 'सर्वं' शब्दो इदं प्रकृतं हृत्पनश्मिन् सत्यं श्रद्धावतीत्यात् समदर्शनी भारतीया संस्कृतिः सगरस्य सर्वाहं वि सस्कृतिषु श्रेष्ठा । यत्राद्यं अस्मत् यत्र न दूरं म्लेच्छं पारं काश्याजिद्विज्ञानं सस्कृत्यं फालक्यान्मनगह्वरो त्रिलोकियरे तत्रैव वैदिकसंस्कृतिर्न चित्रित्ययैव नती दापूयमाना सर्वत्रापि सगारे स्वकीयामन-यमाधारणीं प्रभुगामारे पयश्वती विधानिरे सप्रमोदं विजृम्भते ।

प्राथम्ये परब्रह्म परमेश्वर —

अध्यात्मज्ञानमिष्टाऽग्निललितपदापोनिगी पुण्यरूपा

विद्यानामेवगेह कविर्मुदविधुर्विश्ववाहिःपथम्बद् ।

देशस्यास्य प्रतिष्ठाऽऽगमनिगमनिधिर्गौरव आर्यनाने

सर्वेषां रक्षिका सा स्वभुवननिखिले भासता संस्कृतिर्न ॥

संस्कृत-भाषा

संस्कृतभाषा भाषास्वादिभाषा । सा सर्वामामपि भाषाणां जननी । या का अपि भाषा जगति प्रचलिता सन्ति किं वा यास्यापि अतीतकाले काञ्चन कालकाले चावजीवनमवाप्य विलुप्ता अभवन्तासां निखिलानामपि भाषाणां स्रोत इष्यमेवामरभाषास्ति ॥ भाषाया एतस्या सर्वभाषाजननीऽप्येवपादनाय प्रामाण्याय वा न भाषा विज्ञानविदुषो वचनमेवानितरागरेक्ष्यते न चाहमक्षेपद-
दमिधाम कोऽपीतिहासविरोपयेदि येतदपि नानिधार्ययनापेक्षितम् । य हि शब्देन सन्दारस्याय पुस्तक सर्वे अपि प्राच्या प्रसीच्याश्च पण्डिता एकस्वरेण स्वीकुर्वन्ति स स्वर्गावधर्मासार्ग्यदर्शी ज्ञानयोनिपुञ्जपावनप्रदीपो वेद सस्कृतभाषाया मेव सशोभते । अतस्तथा (सस्कृतभाषाया) आदिभाषात्व स्यत मव सिद्धम् ।

✓संस्कृतभाषा तान् सर्वान् अपि गुणान् विभति ॥ ये हि कस्याञ्चन भाषाया सर्वगमनीयाय सर्वविधविषयोच्चावन्तायागमिष्ठभावविभावन्त्याय सारंभीमत्वाय च काम्यन्ति ॥ न केवलं तदीय ज्ञानसौष्टव अर्थताम्भीर्यं गुणसुरवमलङ्काराश्च कृतं च रसातिताविवज्जानुपममपि तु तस्या परमपुरुषार्थसाधोचमत्तापि अद्वितीयैव । धर्मार्थकामानामुपपत्त्या सममेवापवर्गमादिशन्तीय सुरगरी सुर सरिदिव जगद्गीघविध्वन्यनपरीयसा कौमुदीव ज्ञान्ति सुधावर्णिनी मित्रिल त्रिधप्रमृत्तभाषामुपुष्टमणि । य तदीयो महिमा बालवितेपञ्चागटक त्रिन्तु कालप्रितयसिद्धः ॥

✓संस्कृतभाषा भारतवीयानामनुपममवध पैत्रिध धनम् । चापदेतद् धन गारनमधिवरोति न जगति कोऽपि देशस्तावद् देशमिम ज्ञानेऽधरीरुतु प्रभ विष्णु । एतस्या भाषाया तज्ज्ञान विभानते यस्तद्वद न सिमपि पृतम् । तज्ज्ञान परा ज्ञानिगमसाधने, नष्टद्वारेण सर्वार्थि, व्यसय, सतिद्वारेण, कष्ट-
प्रशपथ भिन्नतां गन्ति ॥ तत् सर्वार्थपि कमाति द्रुतु धमने, तद्यानन्तमभ्यु-
दयविधापद सामाहनिदमाग्य वर्पति । जगत् तदीयमेवविध ज्ञान वशेव

निषद्दर्शनगोता-रामायण-श्रीमद्भागवतत्रिभ्यो ग्रन्थनिर्हारेभ्योऽप्यायानेनैव पातुं प्रभवति ।

संस्कृतभाषायां यथाप्यात्मिकं ज्ञानं विपुलं तथैवाधिर्भीतिरपि ज्ञानं । दुरम् । लौकिकजीवनप्रकर्षाय यद्व्यद्भीषितमस्ति तत् तत्र दृश्यते । रोकेऽर्थमन्तरेण जीवनं ध्येयम् । दुरजानां शश्टमेव तन्मतम् । तस्यार्थस्य तेन प्रकारेण समुपाजनं कार्यं केन विधिना स रचणीयो वर्धनीयश्चेत्येतद्विषयाणां प्रतिपादनकारिणो ग्रन्था अपि नादुर्लभा । लोकदृष्टव्यस्य प्रद्योतनमस्ति फामानामुपभोगः । भाषायामरथा तमपि रामविषयमभिरूढ्य ग्रन्था वर्तन्ते । अर्थ-कामी धर्मेण निर्वापो भूत्वा द्रष्टव्यतां स्थितिं कर्मेते । भाषायामरथा धर्मविषयका अपि ग्रन्थाः सन्ति पुष्कला । तस्मात् आपेयमैहलौकिकपारलौकिककल्याणसम्पादयिष्येति ॥ कापि संदीतिः ॥

अस्ति संस्कृतभाषानेकवैशिष्ट्यसाक्षिणी । तद्य सा संस्कृतिमन्दाकिनी प्रवहति यथा मातरता जीवनमरनुजाना सततमुपपद्यमधिगच्छति ॥ तदीय उद्घोषोऽयम्—

याद्विभियेन जटारं नावत् कृतं हि वेदिनाम् ।

अधिकं योऽस्मिन्वेत न स्तेनो दण्डमर्हति ॥

संस्कृतभाषाया चरम धर्मस्य निरूपणं कृतमस्ति ॥ भाषिमात्रस्य स्तम्भः । स—

“तदेवमपि सुनिनाः यन्तु सर्वं यन्तु निरागथाः ।

सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा यद्यिदं दुःखभाग भवेत्”

इत्येतस्यां भावनायामभिनिश्चितं तदनुस्मरणवचपाती । संस्कृतभाषा-प्रतिपादितधर्मस्यास्मा 'अहिंसा' गतिः । आचार तत्पण्यातसत्य-शुचितात्मस्य प्राणाः सन्ति । ॥

संस्कृतभाषायां सावि कर्मण्येव कर्मवनाभ्युपगच्छति यानि भवन्ति यज्ञाणि । यानि कृत्वा न कोऽपि विधीदति कदापि, यानि अनुष्ठाय जनों दुःखयो विनिर्मुक्तं भूया अभिनमस्यतः रामभुने । सा यज्ञार्थानि कर्माणि प्रशंसन्त्येवं ध्रुवते—

“यज्ञार्थाकर्मणोऽप्यथ लोकोऽयं कर्मवन्धव ।

तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गः समाचरेत् ॥

नष्टतभाषाया ये हि अर्थमन्वन्धिनो ग्रन्था सन्ति तेष्वर्थस्य महत्त्व सम्यक् स्वीकृतमस्ति । लोके तस्य योपादेयता विद्यते ता ते मनसाऽऽद्विष्यन्ते । लोक च ते नदर्यं नृनमुत्पादयन्ति, नदन्तयाय ते न प्रवर्तयन्ति ।

नष्टतभाषायामिवमर्थमन्वन्धिनो त्रिधा 'वार्ता' इत्येतन्मन्त्रः सन्ति ।
अर्थशास्त्रमभिहितं तद्विषय भाषना भव्या—

धर्ममर्थञ्च काम च प्रवर्तयति पद्मि च ।

अधर्मानर्थविद्वेषानिदं शास्त्रं निहन्ति च ॥

एतेषांऽऽधिकारानि येषां हि भारत भारतीयतां च उन्मूलयितुं नाशकम् इत्यत्र यकारणं तदस्ति—संस्कृतभाषा । आ सर्वान् अपि तत्तद्विभिन्नदेश भूषा-भोजनोपमाणाद्युपयोगिनो भारतीयान् स्वस्तम्यपरिपोषितसंस्कृतिरहिमता निवध्यन्तीकृतम् ।

✓नष्टतभाषाया साहित्यं शुक्लमम् । न कस्या अपि भाषाया साहित्यमपि तन्नेतुं पारयति । काम प्रकाम कस्या अपि अन्यस्या भाषाया ग्रन्था सत्याया वा शब्दाग्रलिङ्गनायां प्रिज्ञालतता इत्याह । अस्या भाषाया तन्निर्भी विद्यमाना ग्रन्था स्वसारसालितया इतरभाषाया गन्ध्यान् सखील पराभवन्ति । एतदीयाया शब्दाग्रव्यामपि यद् व्यापकम् यद् समीरय यद् भिन्नार्थकम्, यामकृष्टं च, यन्निश्चितम्, यन्माधुर्यं यत् प्रसादं यद् योजनस्य यन्मूषमन्थं यथा कामपुत्रं विद्यातते न तत् तत् कस्या अपि भाषाया शब्दभेदेषु सन्निहितम् ।

✓अत्राय साहित्यं वैदिकं लौकिकभेदेन द्विविधम् । वैदिके साहित्ये महिता-पञ्च प्राज्ञगारव्यरोषनिषदाद्योऽन्तर्भवन्ति । लौकिके च दर्शनपुराणरामायण-महाभारतकाव्यादीनि सन्निविष्टान्ते । वेदेषु ज्ञान कर्मोपायनावितुनरैर्भगुनिभि-जततरान् । उपपदाश्च सन्ति तदीयाश्चतुर्विधा—आयुर्वेदः, धनुर्वेदः, साम्भर्यवेदः, अर्थवेदः ॥

✓आयुर्वेदः शतवशात्काम्यचिकित्साभूतचिकित्सासौम्यारभुत्वागदरमाधनाश-नेषु विभक्तः अस्ति ।

✓धनुर्वेदो युद्धविद्या शस्त्रास्त्राणि च विरूपयति ।

साम्भर्यवेदः सद्गीतं विद्यां गायति ।

अथर्ववेदो राजनीतिज्ञानप्रामाण्यप्रकृत्यागिज्यसमावेशाद्यादीनि तत्त्वानि विनिश्चितं ।

वेदानामङ्गानि च सन्ति गद्-शिक्षा कल्प व्याकरण निरुक्तचन्द्रोद्गीतोपनिषद्भिदा । एतेषु पदसु यथाक्रमं स्वरवर्णाद्युच्चारणशिक्षा श्रौत गृह्यसर्माणि, नामाख्याते, वैदिकपद्यनिरुक्ति, छन्दोसि, वाङ्मय प्रह नञ्ज्यादीनि सम्यगुपपादितानि सन्ति ।

ब्राह्मणेषु यज्ञविधानम् भारण्यकोपनिषद्सु च महाश्विनरूपेण कृतं वर्तते ।

दर्शनानि च नास्तिकान्मिकभेदेन द्विविधानि सन्ति । तत्र चास्तिकदर्शनेषु सन्धीमानि—वेदान्त मतस्य -वाच्य वैशेषिक योगमीमांसा । एषु ब्रह्म-जीव प्रकृति-मूल्या गुणान्निवृत्तकमादिविविधपदार्थानां सविशेष वर्णनं दृश्यते । नास्तिकेषु दर्शनेषु चार्वाक बौद्ध जैनदर्शनानि सन्ति मुख्यानि । तत्र चार्वाकदर्शनं भूतवादि वर्तते । बौद्धदर्शनं विज्ञानं वाद् शून्यवादादिविविधवाद्यसुपरधानपुरस्कार निर्वाणोपदेशपरम् । जैनदर्शनमाध्यात्मशुचिनामर्हिसाप्रतिपादननिष्ठम् ।

पुराणानि मन्त्रग्रन्थाश्च । तत्र सर्गं प्रतिसर्गादिप्रकथनपूर्वकं राजवशादीनां प्रबन्धनं कृतम् ।

भट्टाय सन्निधौ पर्णाश्रमवर्मं पतञ्जल्य दृष्ट्वा स्वयमहारादिव्यवस्थापिज्ञा ।

निगमतन्त्रादिषु लोककल्याणविधायकत्रिनिर्धोपायवत्त्वात् जायमान ।

रामायण महाभारत वाङ्मयं नीतिं तान्त्रिकवायिकान्दीनाञ्च उद्देश्यं प्रकृतितो निवृत्तिप्रति जनसाधारणस्याध्याकर्षणमस्ति ।

संस्कृतभाषाया निदिष्टं साहित्यं सकलमपि संस्कृतभाषाया गरिमाणं व्यापकता सर्वज्ञोपजाज्ञाश्म-पुरत उपस्थापयति ।

उपरिनिर्दिष्टतरुतरादिर्यस्य विवरणवलीकनेनेदमपि निदृश्यति यद्वाचि-भारितसुरभारतीय भारत प्रेयसि प्रेयसि च उभयत्र स्वबुद्धिं बध्नुष्व ।

यदा हि अस्माभिरन्या-यभाषायां साहित्यं प्रति स्वदृष्टिं चिन्त्यत तदा तत्रैता-दानी व्यापकता सर्वज्ञोपजाज्ञाश्म-पुरत उपस्थापयति । तत्रैतद्विज्ञानं सुखं किन्ता जायते ।

अद्यतना प्रतीच्या 'मित्रा' 'वचन' 'वचन' साहित्यं प्रकथनीयतरमिति यद्गन्तं प्राप्यते । परं तदपि संस्कृतसाहित्याच्च गरीयम् । तत्रैतद्विज्ञानं सुखं

सम्पादयित्वा विद्याना ॥ प्रकाम वर्णन विमानि परं हृदयसोधनकारिण्या
कलाया न कापि तत्र लेखोऽपि हसति, न च तत्राभ्यासिकी चर्चा चकामि ।
किमेवविध साहित्य सरोद्रीष प्रवक्तु शक्यते । प्रतीय साहित्य न भारतीय-
साहित्यात्—न संस्कृतभाषाया साहित्यात्—पुरातनतरम् । तत् संस्कृतभा-
षाया साहित्यस्य रिभर्ति ऋगम् । तत् तस्मादेव शिषा विद्याथ ज्ञेये । संस्कृत-
साहित्यस्य ग्रहो ग्रन्था अस्मता नीता, ग्रह्य कारेण कलित्वा, ग्रह्य प्रापि
अस्मत् नीता, ग्रह्य अज्ञातस्यावस्थितिषुप मज्ञाता सन्ति । अतोऽनेके
विषया संस्कृत साहित्यप्रतिपादिता साम्प्रत समवासे संस्कृतसाहित्यं न दृश्यन्ते ।
पारसकात् कुत्सितराजनोतिहृद्वाशापातश्चाऽनिकाना विषयाणामाधुनिकीत्या
च तत्र प्रवेशो न भवितु शक्नोतिस्म यद्यपि, पर सत्यप्येवमसौभावे साम्प्रति-
जानामव विद्यानुरागिणा ज्ञानविपासूता परिष्ठितानामुदीरणमिव यत् संस्कृत-
साहित्यस्य योऽसौऽपुन प्रकाशमागत सोऽपि साहित्याभ्युदये गरीयान् ज्ञाधी-
याश्च यश्च तदीयोऽसौऽप्रकाशितो वर्ततेऽयथा विलुप्तोऽस्ति तस्य तु गणनैव दूरे
वर्तते ।

संस्कृतसाहित्यस्य सकलं यद् व्याकरण वर्तते तस्य सामर्थ्यं नानुमानु
शक्यम् । तत् समस्तविषयाणा प्रतिपादनार्थं यादृशी शब्दावलिरपेक्षते तादृश्या
वादावस्था निष्पादने निर्माणे च व्याख्यंजनक चमत्तर निदधातीत्येतस्या
दृष्टाया तत् (साहित्य) कथमपि न कस्मादपि साहित्यान्वयम् । विश्वस्य का
अपि भाषा प्रथमम् अस्या संस्कृतभाषाया समवे स्वीय शिर उन्नमपितुम-
स्मादपि कारणत्, न समर्था भवन्ति यद् भाषाया अस्या केऽल व्याकरणमेव
तद्विध यद्विध व्याकरण न कस्या अपि भाषाया सक्ता भानि । अतः,
संस्कृतभाषाया व्याकरण केन प्रकारेण प्रज्ञस्येत । तदीयेव कृपेय यद् विविधा
प्राणा अपि प्रयुक्ता भाषामिमा हन्तु न शक्नुम् । अयि नष्टप्रापिमाना-
रिण प्रथम स्वकीयाया भाषाया व्याकरण संस्कृतभाषाया व्याकरणवीर्या
विदधतु तत् संस्कृतभाषामालोचयितु नैजमानन कुर्वन्तु विवृतम् ।

✓ अथ एव च प्रज्ञाद व्याख्यंते यत् संस्कृतभाषा व्यावहारिकी भाषा न
कस्मिन्नपि कालेऽवर्तते । विषयेऽस्मिन् सम्यति द्वे विरोधिनी मते स्त । एके
यदस्ति यत् प्राकृतभाषैव व्यावहारिकी भाषासीत् । संस्कृतभाषा तु केवल ग्रन्थपु
प्रायुज्यत । अपरे हृदमप्याहु — संस्कृतभाषाया व्यावहारिकभाषात्वेनापि प्रयोगो

यभूय । कस्मिन्नन काले भारतीयजनना स्वकीयान् भावान् जनयैव भाषयाभि-
व्यानक । सा अस्यामेव नैर्ज ह्यहिर्मन्त्रिकमपि कृत्यमनुष्ठितवती ॥

इदं तु चिरन्तनात् कालादयमन्यमानमेव यत् सुसिद्धितानां नागरिकाणां,
ग्रामीणानामशिक्षितानाञ्च भाषायां भेदो भवति । नागरिकाः शिक्षावान् जनो
या भाषां प्रयुक्ते तस्यां पदानि शुद्धानि संस्कृतानि श्रूयन्ते उच्चारणञ्च तेषां
मूर्तेषां युक्तं प्रशस्तं च भवति परं ग्रामीणोऽशिक्षितो नरो हि तामेव शिक्षित-
जनप्रयुक्तां तथाविधेन विधिना नोपयुजन्ति । तत्र पदानि न शुद्धानि भवन्ति न
चोच्चारणमेव युक्तं भवति । प्राचीनत्वमेव प्रायेण ता एव भाषा प्राकृतभाषा-
नाम्ना अभ्याहृत्यन्त या अशिक्षितेषु ग्राम्येषु प्रायुज्यन्त किञ्च या नागरिकेषु

५ शिक्षितेषु प्रचलिता अस्तु ता एव साहित्यिकी या संस्कृता भाषा इति
व्यवहृतः । साध्यते किं न हरयते तद्व्यतिरेकं यत् शिक्षिताशिक्षितप्रयुक्त-
दिग्धा रपटमेवोच्चारणस्य भिन्नता पदानाञ्च शुद्धाशुद्धता धृता भवति । एतान्मेव
भाषा शिक्षिताशिक्षिता यदन परमुच्चारणादिवैभेदेन सा भिन्नभिन्नेषु जायते ।
एतादृशी विभिन्नता तु लोके सर्वत्र सर्वैश्च रवपथमप्यारोहति । धीमांशुरो
जनस्तदेव कार्यं सम्पादयति यत्कार्यं पूर्वं वेनाप्यविशेषेन पुद्गिहितेन हृतं परं
७ तद्व्यतिरेकं कार्यं तद्विधजनद्वयानुष्ठितावात् भिन्नमेव रूपं परिगृह्योपरिपतं
जायते । अत एवमेव प्रतिभाति यद् एकैव भाषा नामद्वयेन व्यपदिश्यत । पुनः

ग्रामीणेषु अशिक्षितेषु या भाषा प्राकृतभाषानिनाम्ना व्यवहियत सैव भाषा
नागरिकेषु शिक्षितेषु संस्कृत-भाषेतिनाम्ना व्यवधीयत । भाषणलक्षणयोर्भाषा
नवापेक्षे न भिन्न-भिन्ना । परं भाषणशब्दवर्तिन्या भाषायाः किरणकाकरादिनी
भाषाधिकतरा परिगृह्यतामापत् इति केन न हरयते ? तरमात्रं प्राचीनपुरी या
भाषा ग्राम्येषु प्रयुक्तामूत्रं सैव भाषा जनैस्तत्तद्व्यत्ययेनैव हरयति व्यतिरेक-
हियत । अतः, संस्कृतभाषा कदापि व्यवहारिकी भाषा नासीदिति कथनं शक-
त्वेनैवात्रोपदुष्टवादप्राप्तमेव । संस्कृतभाषाया जन-भाषात्वादेव कोटिषु 'भाषा'

इत्येतन्नाम त्रिलोक्ये—“मातो तु भारती भाषा गोत्रांशुरासी पारवती ।”
संस्कृतप्राकृतयोर्मध्य एव भेद एव भवति यदेवा अपञ्चन्दरहिता भवत्परापञ्च-
महिता । महाभाष्ये त्रिपथमिममधिहृत्य मविस्तरमुक्तं महर्षिण्य एतद्विना ।

५ मध्यवर्तिन्यस्य निरुक्ते वैदिकानां पदानां व्युत्पत्तिं प्रदर्शितवन्ति । य ग्रन्थ,
संस्कृतभाषां व्यापहारिकमापात्तेन प्रमाणीकरोति । वैदिकसंस्कृताद् भिन्नः

अग्रपादाः सहस्रानां प्राचीनानां सहीपाणां राज्ञेषु राज्यभाषादेनाम् पुस्तक-
पात्रेण च संस्कृतभाषा प्रायुज्यते । राजसंग्रहादिनाम् सन्दर्भे वाचस्पतीमांसायामु-
ल्लिखित्वा अत्राव्यते । धारापरीक्षो ज्योतिषसंस्कृतभाषायाः स्वयंभूतः प्रचारः प्रचरिष्य
यां शिष्यमनुसरणीयामदीशतात् सा तु कवीनां गेयैव संतुष्टा ।

✓संस्कृतभाषायाः प्रसर्पे केन विधिना कर्ष्येत तस्यां तावन्त एव गुणा द्योतयन्ते
यावन्ति स्थितिं नष्टप्राप्तिः । सा पुष्कलाभिर्दिशिष्टाभिः प्रस्तुतगन्ती ददति ।
राम लक्ष्मण भरमादीनां सद्यन्तुष्टं, सीता मातृ-यादीनां चरित्रचार्त्तं, श्रीकृष्ण-
ज्ञानवर्णादीनां शूरत्वं, श्रीकृष्णस्य गीता, कौटिल्यस्य राजनीतिः प्रपञ्चाः प्रतिभा,
अशोकस्य धर्मचक्रज्योतिः शुद्धमध्याजं ज्ञानमधी, हर्षवर्द्धनप्रभृतीनामनन्यथा-
चारपद्धतिः, शिवाजिप्रतापप्रभृतीनां च देश प्रेम खेदचिद् दृष्टोचरीभित्तुमर्हति
तदि तेषां सर्वेषामपि मञ्जुलता संस्कृतभाषायाः साहित्यमध्यास्ते । //

यदि वक्ष्यन्त भावुकस्य मानसे आरादयेय जागर्ति यत् स रामगिरित
कैलासमाचद् यात्रामनुतिष्ठेत्, किं वा एष अभिलाषः कस्यचन सच्चतमश्रेयसि
यशस्ति यत् स गोदावरीसरितः पावनपरिसरं दण्डकारण्यस्य भीषणगच्छेत्
यद् वा कस्यचन सहृदयस्य स्वान्ते एषा वामनोद्धतिः यद्वा प्रजराग्नेन
कृष्णेन समं तरणितनूजानूलनिकुञ्जेषु विहरेत्, अथवा कस्यचन घन्यस्य चित्ते

उत्कलिकेयमुत्तरलिता भवति यत् स द्रोपदी-वाङ्मचरी-शकुन्तला-दमयन्ती-
वायवदत्तादीनां भुवनललनाललामाना लोकोत्तरमीन्दर्यमुमेरितानां पावन-
चरित्राणामप्युदां छत्रिमन्त्रलोकेषु, आहोस्तिव वर्यचन सुजाय्य मनस्युत्सुनेयं
प्लवते यद्भी सुदरय दान्तिशुभां तप पूतां गिरां श्युयान् या कश्चिन्महामना
वाङ्मचरी यत् मेमहामनो गान्धिन. मत्प्राप्त-ममरसोभाशुचितां परयेत् तदा
सः संस्कृतभाषायाः मेघदूतोत्तररामचरित गीतगोविन्द-किरातार्जुनीय काङ्मचरी-
शकुन्तल-नैपथीयचरित-वायवदत्ता युद्धचरित-मत्प्राप्तगीता मन्दरमधीयीत ।

अपि किं कश्चिन्नपि साहित्ये भरतकृतनाट्यशास्त्रनीकासं नाट्यशास्त्रं,
भर्तृहरिसजीतं दानवप्रयमंवासं दानवप्रयं, विष्णुशर्मपिरचितं पञ्चतन्त्रमित्य
यद्भूषिनीतिबोधकं पञ्चतन्त्रं, भस्मदमजीतवाच्यप्रकाशप्रतीकासं साहित्यशास्त्रं,
विष्णुशर्मिनिर्मितचन्द्रोदयवपिष्णुशर्मिभरद्वन्द्वोदय, कल्लण्ड्य राजतर-
ङ्गिणीयम् राजतरङ्गिणी, जगद्धरभट्टादिकृतसोप्रवत्सुनिहुम्माशुत्तिसमं स्तंभ-
नितुम्भं, गोवर्द्धनाचार्यस्य शृङ्गारमञ्जूषायांमसतनीशायामसतनी धीरिजा
भवति ।

अहह संस्कृतभाषा परमानन्दमन्दोदमपुरा । भाषाज्ञानविज्ञानयन्मनीषाया
या यमुननीय, जीवनप्रदायिनीमयाया मा जीवनप्रदं ज्ञानमित्य, मेजमिनीयाया मा
मेज इव, उदात्ततमभाषागीरमयादिनीत्याया मा मन्धरद इव, व्यापकतन्त्राणि-
नीत्याया मा व्योमेव, अथां गृहवाग्गुणमेव तपयम् । दीनीशुम्भु राशायामेव
लोचमाह्लादयति परमिदं स्वकृतं तपं गजन्दिनम्, अतस्म सुगमायैयानिमेने ।
यदिता यादमेव ध्यातं निरभ्यति परमेतद्वाच्यमरमज्ञानमो दिमणि मन्मा-
दिन् तमव्ययजानाति । तद् दिव्य वीरव्य धीव्य तद्दिमयापार्थद्वन्द्व-वत्तम-
माव्य मिश्रार्समानुश्रित्या नितरी सुग्धा भूया माधुर्या भूया भविभार-
विभाषिता भूया अथवा. संस्कृतसरव्याधरन्मरगितयो. इरीये शिर-माद्वं
पुरंगित प्रगतम् ।

यश्चतुः सवल्मवि भारग यापन् संस्कृतमातरं दारणं न प्रवरयये न सारदप्र
राष्ट्रे दानिः, मराठारः, मरठना, मुगल मन्मयम् । मन्मयेवचष्टे ।
दीरिह-मन्मिगिरिपादरितयम्—

भारतयोद्यतिः दानिभवेत् संस्कृतभाषाया ।

परमि वरमुदय मयेतं मन्मि मितम् ॥

✓समस्तेऽपि सप्तारे भारतीयाया सस्कृतेऽभिधानि भवन्ति दृग्गोचराणि । तानि ज्ञापयन्ति यत् कदापि सा मनोज्ञा वेला त्रिलहाम यदा सस्कृतभाषाया साम्राज्यं सर्वत्र चितिमण्डले सर्वयालोम्तिमासीत् । द्विमहत्समाभ्योधिकृत समा अति प्रा-ता, लङ्कायां पाण्डकम्पस्य शासनं यद् वभूव, स्याम (याद्वलेण्ड) दशस्य प्राचीनं नाम 'द्वारावती' ति यच्छ्रूयते, त्रिञ्च भूतेशवीर्यपञ्चमशताब्द्या वैदिकधर्मस्य हीनयानमग्रदायस्य च च प्रचारो जात, हिन्दचीनदेशस्य पुरातनं नाम 'चम्पा' इति यदाऽर्णवने, फिलिस्तीनद्वीपस्य प्राचीनभाषाया सस्कृतभाषाया बहूना राज्ञाना य समावेशो निभाष्यते, इण्डिगामेरिकाया विशालानि देशमन्दिराणि भूदाननाद यानि भवन्त्यासादितानि, मिथदेशस्यातिप्राचीनायामपि सभ्यताया वैदिकसस्कृतेर्यानि लक्षभाष्यवलोचयन्ते, योनिर्योऽभिधे द्वीपे चतुर्थस्य शतस्य यूपलेखा येऽवाप्यन्ते तत्र मूलवर्म्मगो भूभर्तृयां दानचर्चा दृष्टा भवति, जाना-सुम'प्रा बालिप्रभृतिदेवानामान्यायान यत् पुराणेषु यद्वीप सुवर्णद्वीप बालिद्वीप नामभि कृतमस्तीत्येते सर्वेऽपि व्यतिकृता स्फुटतया सरकृतभारतवार्तेषु तेषु स्थानेषु प्रसार प्रकटीकुर्वन्ति । ✓

नात्र सशय स्तोत्रमपि सस्कृतभाषामहशी न कापि भाषा । सा स्त्रीयतत् तद्गुणरक्तया सर्वरूपहणीयोपादेयताश्रिततया अनन्यल-धया महत्तया प्राचीन-तमतया वैज्ञानिकधरासीनतया च सर्वाभ्योऽपि भाषाभ्यो गरिष्ठा ।

कस्यापि फवर्गीतयानया पदावक्या प्रार्थ्यते—

सर्वान् सद्गुणान् विविधललितालङ्कृतिचङ्गा

गुणाख्या निर्दोषा विबुधनिवहाराधितपदा ।

सुरीतिप्रख्याता भवविभरूपाश्रितरसा

सदेव शर्वाणी जयतु सुर्याणीह सततम् ॥

अध्यामज्ञानगेह स्मृतिललितकलावल्लरीवाटिकाभू •

विद्यानामादिवीजं क्वचित्सुमुदविधुर्निश्चसाहित्यसम्पद् ।

देशस्यास्य प्रतिष्ठागमनिगमनिधिवारय चार्थजाते

श्रीरुग्णस्य प्रसादाद् भरतभुवि पुनर्जातता भारती न ॥

मेवमूलर म यमेवाह आपामिमामधिकृत्य—

'दी प्रटेल् एंगवेज इन दी वर्ल्ड, दी मोस्ट वण्डरफुल एण्ड दी मोस्ट परफेक्ट' ।

श्री के एम मुन्शीमहाभागानामचरित इव कथन सत्यम्—

✓ 'विज्ञात मसृज दृष्टिवा उड की नथिंग चट ए वण्डल ऑफ लिमिटेड प्रेस' ।

श्रीमती सुमाराजकन्यायित्री प्राच्यप्रतीच्यमाहिषपाराजारीणा धन्या, या संस्कृतभाषाया महनीयतां सम्पत् विज्ञाय भारतस्य कल्याणाय च, तत् सादर प्रार्थयन् एवम्—

✓ संस्कृताधीतिन सन्तु सर्वे भारतभूमिजा ।

संस्कृतेनैव कुर्वन्तु, व्यवहार परस्परम् ॥

संस्कृतज्ञानमायाय संस्कृताचारवृत्तय ।

सर्वत संस्कृतीभूय मुखिन सन्तु सर्वत ॥

संस्कृतभाषाया भाविकाल परमोज्ज्वल । अतु रतोक एव यजश्चेत् कृत इयात् तदा साध्यं विद्धि मुनिश्चितेति मम मति —

✓ भावी काल परमविमल संस्कृतस्यास्ति भव्यो

भक्ति प्रीडा सुरयचसि चद् दर्शयन्तु स्वकीयान् ।

निम्नप्रज्ञा निजजनिरमा प्रीतिगन्त प्रपीड्वा

लोकश्रेयो ननु हि निहित द्वावणीविज्ञसे ॥

संस्कृतभाषाया अभ्युत्थानोपायाः

कस्यापि प्राणिनो वस्तुनो धाम्प्रस्थानं पतनञ्च निसर्गजातमेव । यं भगवन्तं
भानुं प्रभाते उदयन्तं लोकः पश्यति तमेव मध्यह्ने प्रखरप्रतापोऽर्कं गच्छन्तं
स प्रेक्षते ततस्तमेव सायमस्तं भवन्तमसावबलोकयति । शशिनि गगन-
मलहूर्चाने वा शुमुद्धती आनन्दोद्भासेनोद्धसिता दृश्यते सैव तस्मिन् अन्तर्हिते
विपण्णाः श्लान्तानां परिचीक्यते । परिवर्णनं प्रकृतेरविचलो नियमः । नैव
किमपि तत्रैकमेव स्थितिमनुभवद् दृग्गतं भविष्ये शाक्यम् । अत एव तु
कालिदास आह—

कस्यात्यन्तं सुखमुपनतं दुःखमेकान्ततो वा
नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रवेमिक्रमेण ॥

पञ्चादिदेवतसिद्धमपरिपक्वतयाच गीर्वाणवाणी न तां स्थितिमध्यासीना
अलोक्यते यामधिष्ठिता सातीतपुगेऽवलोकिता यभूय । अस्तु नाम तद्भाषस्य
हेतुरयं नात्र कर्मण्या मनस्विनः शब्दधत्ते । यां भाषाप्रति राजा राजशासनं
याऽऽश्रयं प्रयच्छति सा नियन्त्रणेन समुन्नता अयति तस्याः प्रसारः प्रचारश्च
प्रकृतया सर्वत्र सततं सञ्जायते । यदा हि संस्कृतभाषा राजादताऽऽसीत् तदा
सा उद्यतेधरमतिगरमभ्यारुहा केन नावालोकि ? लोके प्रतिचेष्टं तस्या व्यपहत-
स्यान् क्षान्-श्मृती-तिहास्य पुराण-नीतिग्रन्था-पुर्व-काव्यादीनि लिखितान्यभूवन् ।
यमप्राण्यपि कार्याणि राजकीयान्मराजकीयानि वा तस्यामेव सम्पन्नतामगु ।
भोजराजकुले कुविन्दा अपि संस्कृतभाषायां कविताः प्रणयन्तोऽवाप्यन् । सर्वत्र
जनाः समप्राप्तनिष्ठाः संस्कृतज्ञा अलभ्यन्त । साग्रप्रतं यन् किमपि द्विध-भिर्ग-
न्यूनमपूर्णञ्च सादृश्यं संस्कृतभाषाया अविगम्यते तदपि नितान्तविशालं महार-
मयञ्च वर्तते । नष्ट ज्ञापयति संस्कृतभाषाया लोकव्यवहृतताम् । यस्या भाषाया
लोकं व्यपदारे न जायते न तस्याः सादृश्यमेतावदुपायं पुष्कलञ्च भविष्य-
मर्हति । याम्क पालिनि-पतञ्जलिप्रमृतीनां सिद्धार्थरेखायां ग्रन्थाः संस्कृतभाषाया
लोकव्यवहृत्य गन्नि समुत्तरानि उरलन्ति प्रमाणानि । एतस्या भारती-

भाषेत्यादीनि नामान्यपि एतस्या भाषास्मृत्यैः व्यापयन्ति सत्यमेवेदं यद् वैदेशिकैर्धर्मार्थैश्च भारतस्य राजबीजाः सर्वेऽपि गुह्यगुरतराः पुस्तकालया अन्या च सकला राजसामग्री सम्पूर्णश्च परिच्छदोऽध्वंस्मन्त तस्माद् एतस्या भाषाया लोचन्यवहततावबोधिका वार्ता न लब्धहस्ता जायन्ते । अतो जनाः भाषाया अस्या लोचन्यवहततायां सन्दिहन्ति । परं येऽनिशं संस्कृतभाषायां स्पन्दहरन्ति ये मततं संस्कृताध्ययनाप्यापने समर्थं नयन्ति ते तस्यां तत्तल्लक्षणां विद्यमान-त्वात् स्वष्टमेव एतां हि संस्कृतभाषामधिकृत्य वदन्ति यदियं भाषा कदापि लोके प्रयुक्ता व्यवहृतः आभवत् । विद्वान्, शिक्षिताः आश्रयपुराण नृप-प्रमिश्र-सामन्ता-द्यो राजकीयकर्मचारिणोऽधिचारिणश्च सकलमपि नैजं कार्यमेतया संस्कृतभाषया न्वतिष्ठन् । ग्रामीणा अशिक्षिता, सामान्यजनाश्च पुनरप्य भाषाया एव निवृत्त-रूपभूता प्राकृतभाषां प्रयुज्जते स्म तथैव, यथाद्यननाः शिक्षिता मानवास्तां भाषां व्यवहरन्ति या पुनरप्येव हरयते मिश्र ग्राम्या, साधारणा, पुराः तथा इत्यव्यवहारं विदधति धाः सामग्रं भोजपुरीयराजस्थानीयविहारीयभाषाः इत्यादिनामभिः प्रसिद्धाः सन्ति । इमा- सर्वे अपि भाषाः दिव्या एव विकृतरूपभूता भाषा एव सन्ति न च ततो भिदाः । पुराऽत्र शिक्षणालयेषु संस्कृतभाषयैव शिक्षा प्रदत्ता-भूत् । सवाग्र अघाटयत् । युधानो बाला वा संस्कृतभाषयैव शिक्षामलभन् परं यदा देशे वैदेशिकमत्ताया राजवं प्रतिष्ठापितमभूत् तदा ते वैदेशिका नृपाः संस्कृत-भाषां कुरीकृत्य स्वजीयां भाषां शिक्षणालयेषु राजस्यालयेषु च प्रयेतापन्ति स्म तेन संस्कृतभाषा लोकात् पृथग् जाता । वैदेशिका एतेनैव प्रकारेण न भाषामिमामपाकुर्वन्ते भाषामेतामपकर्तुं भारतीयजनेषु भारतीय-संस्कृतिं सध्वनाश्च प्रति तीर्मां घृण्यश्रोतावयन्ति स्म । एतस्मादुपेतोऽयं भाषेयं भारत एव लोके धिराद् व्यवहृता क्वञ्जाता दलिता च दृष्टा भवति । हा ! सामग्रं तु अस्य देशस्य शिक्षामन्यपि अग्रोदारते । इत्त वां भारतीयं संस्कृतभाषां—

“एन फेड देअर इज् स्टिल ब्लेण्डे ऑफ यर्के ऐफ्ट फॉर दोन् हू केम आपटर अम फॉर विद् ओल देट हेज् चीन एचीट्ट, ची आर ओन डी देअर दोरड ऑफ ए टू एही क्रिस्टोसिखल स्टडी ऑफ् उचित्प्रज्ञ मित्रपेक्षा गुण्ड छिन्नेचर, होयर, आइमो, ची आर स्टिल एड्च चिहून् प्लेइंग ऑन डी सी-शोर एण्ड पाइनिंग नाउ य् पेयिज् ऑर ए रौल स्ट्राइट् डी ग्रेट ओमन ऑफ् देट् एन्मेण्ट छिन्नेचर एड्ज् मिशोर अम अण्डिस्वरड् एण्ड अन एक्स्प्लोर्ड” — इत्यादि-

शब्देर्गुह्यमुह्यं श्लाघन्ते प्रतीच्या सैव भाषा स्वकीय एव देशे स्वकीयैरेव जनैरनुपूयमानास्ति ।

सरसृतभाषा स्वकीयाभिर्बहुलाभिर्विद्विष्टताभिर्जगति निव्यमाना सर्वा अपि भाषा हेलयैव जयति । ये हि यावन्तश्च वैज्ञानिना गुणा एतस्या भाषाया शोभन्ते ते तावन्तश्च कस्या भाषाया विलोकिता भवन्ति ? एतद्दीया वर्णमाला सर्वथैव पूर्णा । यत्र लिखते तदेव पठ्यते । सर्वविधा अपि भाषा सर्वे च विषया एतया स्पष्टतया प्रकाशयितुं सन्ति शक्याः । सुकुमारसुकुमारतरविषय-प्रतिपादने यथेय कुञ्जला तथैव कठोरकठोरतरस्यापि विषयस्य निरूपणे ह्य चमा । एकतस्तु ह्य परमललिता मधुरा च अपरम ह्य परमकठोरा गभीरा च । ह्य सरलसरलतरपु क्लिष्टक्लिष्टतरपु च दृष्ट्येषु सर्वविधान् अपि भाषान् प्रकटीकर्तुमीष्टे । कमपि भाषमेत्यथैव रीत्या न अपि तु बहुविधया रीत्या प्रकटी-करोतीयम् । अस्या सविधे शब्दाना महान् भाण्डागार सोभने । परिमितशब्दै-भाषा प्रकाशिता स्यु किंवा भूयिष्ठे पदैरिवेतदिय सम्यग् वेत्ति । अत्रैतादृशाना शब्दाना हि विपुला सत्या विद्यते ये शब्दा नानार्थवन्तो भवन्ति । वस्तुतो पादशा गभीरा व्यापका उरुष्टा शब्दा एतस्या सविधे विद्यन्ते न तादृशा शब्दा तत्सारस्य कस्यामपि भाषाया इष्टा भवन्ति । अस्या भाषाया व्याकरण जगतीतलवर्तिनीना सर्वांसामपि भाषाणा व्याकरणानि अतिशेते । सर्वाण्यपि व्याकरणानि एतदीय-व्याकरणभानो पुरन खद्योता इव प्रतीयन्ते । सध्यन्तु इदमारते यद् यात्रयालमस्माक सकाशे सरसृतभाषा वैज्ञानिकीभाषा विभाति यावत्काल च अस्माक पार्श्वे वैज्ञानिक सुदृढ सर्वाङ्गपूर्णं च व्याकरण विद्योतते तावत्काल नो न या चिन्ता पोडयितुमतितरा समते या हि मन्दसाहित्याद् उद्भवति । यतो हि एतस्या भाषाया अत्रलम्बनेन यथ पुनरपि बहुविध साहित्य स्रष्टुं शक्नुमः । सम्प्रति तु आवावपेनेन प्रकृष्टा यत् सरसृतभाषाया प्रचार-प्रसारश्च भुवि करणीय । तथा प्रयत्न कार्योऽस्ति यथा सा ता व्यावहारिकता समुपयात् या हि वर्तमान काल काङ्क्षति । अतोऽत्र तद्विषयसा उपाया विगृह्यन्ते—

१। राग्याश्रयो हि सरसृतभाषाया उत्थाने आद्य कारणम् । राग्य एतु सर्वविधफलसम्पन्न भवति । तस्य सविधे उत्तमोत्तमप्रतिभाशालिनो नानाशास्त्र-पारदृशाना विचारवन्तो व्युत्पन्ना सदाचारपरा ज्ञानाया मन्त्रिणोऽधिकारिणश्च

भवति । तेषां साहाय्येन तन् संहृतान्युत्थानविषयकान् उपायान् विमृश्य तदाश्रयणेन संस्कृतभाषा प्रचारयितुं सर्वथा क्षमम् । तत् कोषशक्तिं निदधानि तस्या उपयोग विधाय अभिमतमपरिमितञ्च धनं व्ययीकृतुं प्रभवति । तदायत्त-
तायामस्तिलापि जनता भवति अतस्त्वं या भाषाप्रति जनता प्रवर्तयितुमिच्छति तामप्रत्यवश्यमेव सा प्रवर्तत । तच्चिप्रदानुग्रहसमयत सर्वमपि तद्विप्र भवति । सदा लोकरत्नसो विभेति स नदेव कर्तुं तदेव ध्यवर्तुं समुद्यत सभाषते यद् राज्य कामयते चेद् राज्यमिच्छति यत् तदीया जनता संस्कृतभाषामधीयत तामेव ध्यवहारे भानयेत् तदा कथमिदं सम्भवं यजनता तदभिलाषानुगामिनी न भवेत् । राज्य हि स्वदेशस्य सर्वेष्वपि विद्यालयेषु संस्कृतभाषामनिवार्यपाठ्यवि-
षयत्वेन चेत् प्रतिष्ठापयेत् तत को नाम दूताद्वज्जनो यो न संस्कृतभाषामर्ज-
यितुं स्वल्पं स्यात् ? जनता अधोधिनी भवति । राज्ये सर्वत्र सर्वेषु विभागेषु संस्कृतभाषाया प्रयोग इष्टा ना अर्थागतिप्रयोजनेष्वपरस्यैव संस्कृत पठत् । प्रायश्च न प्रमाणमपेक्षते । साम्प्रतमाङ्ग्लभाषाया राजभाषात्वात् सर्वेषामेव तदध्ययनपरत्वं दृश्यत एव । तस्मान् संस्कृतभाषाया उत्थानाय प्राधान्यं राज्योऽपेक्ष्यते ।

१ संस्कृतभाषाया अध्ययनार्थं लोकेऽभिरुच्या समुत्पादनम्—

यद्यपि जीविकालाभस्य सर्वजनोद्दिष्टत्वात् जीविकाया सम्मानस्य च वात्री भावैव लोकेन समुद्येन तथापि “संहृताध्ययनं विना भाषाविज्ञानशास्त्रे न गतिर्न च भाषा विज्ञानशास्त्रे निष्णातता एव भवितुं सम्भवा, किञ्च पुरातनभा-
रतस्य जनता केन प्रकारेण जीवनं यापितवती, तस्मिन् हि पुरातने युगे भारतस्थायिर्न व्यामर्चिः राजनीतिक धार्मिकादृशश्च कीदृशस्योद्दिष्टेन सर्वं तज्ज्ञावाप्स्यतमपेक्षते, भारतीयाया मङ्कृते सम्यक्तायाश्च ज्ञानं संस्कृतमादिग्या-
ध्ययनादेव सम्भवं । भारतीयेतिहासनिशासूना कृते संस्कृतभाषाया ज्ञानं नितान्तमेव लाभप्रदं भवेत् । संस्कृतपठनाद् हृदयं भगवत्पूजितं भवति मानविकी शान्तिर्लब्धा जायते, आध्यात्मिकं बलं वर्धते” इत्यादिकं निगद्य मृदु-
रूपं सुसुखतया च जनताया मानसे संस्कृतपठनप्रवृत्तिरिति अस्ति चेत् समुत्पा-
दनीया समर्पनीया च ।

२ संस्कृतभाषायां पुस्तकानां निर्माणम्—

सरलायां सरमायां च भाषायां साक्षात् प्रत्या विद्वद्भिर्निर्मया योग्यो भाषा-

ज्ञानपूर्वकं विज्ञानेतिहायादीनां साम्प्रतिकलोकरस्यनुकूलानामपि विषयाणां ज्ञानं सम्पद्येत ।

४. संस्कृतग्रन्थप्रकाशनाय मुद्रणालयस्थापनम्—

विद्वज्जनप्रणीतानां नवनवोपयोगिनां ग्रन्थानां प्रकाशनाय स्ववृत्तैरपि अनेकैर्भागैः सम्प्राप्तेषु धनेन अनेकेषां मुद्रणालयानां स्थापनं कर्तव्यम् ।

५. नवग्रन्थप्रकाशनसमितीनां स्थापनम्—

अस्मिन् अपि युगे संस्कृतप्रचारकान्तिनां प्रकाण्डपाण्डित्यनालिनां मनीषिणां न चिन्तनीया न्यूनता । यद्वाचो हि युधा नवनवरचनाः रचयन्तः प्रेषयन्तै तेऽर्धाभावात् स्वरचनानां प्रकाशने समर्थवन्माः । तद्वचितानां ग्रन्थानां प्रकाशनेन ते वर्द्धितोत्साहा भविष्यन्ति; अन्याश्च उपयोगिनी ग्रन्थान् प्रेषेतुं प्रेर्यमाणा भविष्यन्ति तस्मात् सस्कृतिप्रकाशनकारिणीनां संस्थानामपेक्षा वर्तते । ताः संस्थाः न केवलं नवरचनाः प्रकाशयेयुः अपि तु दुर्लभायां प्राचीनानां ग्रन्थानां प्रकाशने रताः स्युः । पर्यायिधकार्यसम्पादनाय प्रकाशनसमितयः प्रतिष्ठापनीयाः ।

६. संस्कृतभाषायां पत्र-व्यवहारः—

सर्वत्रापि संस्कृतज्ञैः संस्कृत-चण्डितैः परस्परं संस्कृतभाषायां पत्रव्यवहारो विधेयः । भाषणे लेखने च सरलाया भाषाया व्यवहारः कार्यः । संस्कृत-प्रचार-प्रयोजनेन पुण्ययतनेनैव धारणीयम् ।

७. पुरस्कारवितरणम्—

मवाप्स्यन्ते । सरलपत्रप्रकाशकाया कर्तव्यमिदं यत् ते तत्र सरलसंस्कृतभाषा प्रयुज्जीरन् । अथ च तत्र परीक्षोपयोगिनीनां सामग्रीणां छात्रोपकारकाणां विषयाणां च प्रकाशनं विदध्या । वर्तमानलोकप्रियविषयेषु लेखान् प्रकाशयेयुर्मनोविनोदनकारिभ्यः कथा कविताश्च तत्र सन्निवेशयेयुः किञ्च पत्राणि अल्पमूल्यकानि कृत्वा यथामनस्य निवसनं प्रकाशनं नयेयुः । एष मार्गः संस्कृत-प्रचारणे नूनं सहायकः सिद्धयेत् ।

९. संस्कृतशब्दानां व्यवहरणम्—

दैनिके व्यवहारे संस्कृतभाषाया सरलसरलशब्दाः प्रयोक्तव्याः । यथा माता, पिता, भगिनी, भ्राता, घण्टा, मित्रम्, यायु, जलम् भस्मि, वृद्धिर्वा, नारी, पुष्प, नदी, वनम्, घञ्, लता, वस्त्र, पशु, सभा, दिनम्, चन्द्र, सूर्य इत्यादिकाः । यदापि यदा तदा यार्ता प्रसङ्गे लघु लघुवाक्यान्वयि प्रयोक्तव्यानि । यथा—“ज्ञानं कुरु शीतलं जलम् भोजनं भोजनं कर्तव्यम् पुस्तकं पठ, शीरं पिव, पुस्तकं लिख, दधि देहि” इत्यादीनि । यदा सदा स्वसनादाद्यवसरेषु किञ्च निधनं लेखनादिकाले किञ्च भाषणं समये संस्कृतभाषायां वाग्धारात्मकानि च बहुप्रचलितानि वाक्यान्वयि आदरणीयानि । उदाहरणार्थमत्र कानिचन सुभाषितानि दीयन्ते—“अतिस्नेहं पापसाङ्गी, मुक्तमुपदिश्यते परस्मै, दुःखं न्यासस्य रक्षणम्, प्रयुक्तमतिः शौनम्, भार्जव हि कुटिलेषु न गीति, निसर्गनिपुणा नार्यं, शते प्रहारा निपतन्त्यभीषणम्, गच्छस्योपरि पित्रं सन्तुष्टं, किं दूरं व्यवसायिनां, शीलं परं भूषणम्, भाग्यं कलति सर्वत्र न विद्या न च वीर्यम्, विपश्य विपसीपथम्, शरीरमाद्यं तल्लु धर्मसाधनम्, हाटे शास्त्रं समाचरेत्, उद्योगिनं पुरस्तिहमुपैति लक्ष्मी, महाजनो जनं गतं स एव” इत्यादिकानि ।

तदवसरेषु उचितेषु च समयेषु जनमनोविनोदनप्रयोजनेन च श्रुतिश्रुतिः सुप्रचलिता सरसमरमनीतिपूर्णाश्च श्लोकाः सुस्वरपूर्वकं शुद्धतया उच्चारणीयाः । यथा अधः स्थिताः श्लोकाः—

“उदेति सविता ताम्रस्ताम्रं एनास्तमेति च ।

सम्पत्तौ च विपत्तौ च महतामेकरूपता ॥”

‘पिबन्ति नद्यः स्वयमेव नाम्नः स्वयं न श्यामि पत्राणि वृक्षाः ।

नादन्ति सत्यं यत्तु चारिवाहः परोपज्ञातः सगं विभूय ॥”

“विद्या विद्यादाय धनं भद्राय क्षतिं परेषां परिपीडनाय ।

सहस्य साधोर्विपरीतमेतज्ज्ञानाय दानाय च रक्षणाय ॥”

“न ह्यतो धर्मचरणं त्रिभिर्दृष्टिः महत्तरम् ।

यथा पितरि शुश्रूषा तस्य वा वचनमपि ॥”

पुनर्विधानां श्लोकानां प्रयोगेण सस्कृतभाषाप्रतिपत्तेषु सस्कृतभाषाभिर्गच्छि-
समुत्पद्यते । व्याख्यास्थानेषु प्रवृत्ते सस्कृतशास्त्राद्व्यवहारे नामुत्पत्तिर्नैव
सह सस्कृतभाषाप्रतीतिरपि प्रतिपद्यमुपनीयते । एतेनापि सस्कृतभाषा सस्कृतमेव
व्यावहारिकी इत्याह । तत्तत्तद्वस्तुषु कृद्भाष्येऽपि तत्तत्तद्वस्तुषु च-
सस्कृतनामाभ्युदयानि । तत्तत्तद्व्यवहारयोग्यानि काष्ठकलाभ्यां च सस्कृत-
शब्दैश्चाशङ्कनीयानि । पण्यवीथिकाश्च अपि आपणा तत्तत्तद्व्यवहारिण-
सस्कृतशब्दैरेव निर्दिष्टव्या एवमादिदिशा सञ्जाते सस्कृतशाब्दवस्तुषु व्यवहारेऽ-
चिरेणैव मनोरथे सिद्धिः स्यात् ।

१० कथा प्रचार —

सनातनसमाजेषु, पाठशालासु, महाविद्यालयेषु आश्रमेषु च दिनेकभागे
रात्री वा केनापि सुविचक्षणैः पद्याकुसलेन शिष्यकेण वा अन्येन केनापि निपुण-
बुद्धिना वेदशास्त्रपुराणादिभ्यः किमपि वाक्यमुद्धृत्य सरलया सरमया च
सस्कृतभाषया वा सस्कृतशब्दसमाकुल्या हिन्दीभाषया भाग्यभित्तगभीरगिरा
पुष्पापारोहारोद्भवैक व्याख्यातव्यम् । तदनुसृत्य श्रोतव्यं यत् न भवति ।
एवमुक्तेन कतिपयैरेवाहोनि सस्कृतभाषां प्रागेव व्यावहारिकी भवितुमर्हत् ।
सस्कृतप्रचाररूपेण कथा आश्रयणीया न च धनाजंमोहेरेयेन ।

११ सस्कृतभजनगानम्—

स्वरताललयसम्मिता गीतिर्हि शास्त्रसाराभ्यगमिता यथाशक्तैः मनः एकतानता
नयति न तथा किमप्यन्यत् । समाहिते मनसि निश्चितशक्तिरिति इति सर्वं
संमतम् । गानस्य प्रभावोऽनुतस्तेन अप्राणा अपि सप्राणा इव सञ्जायन्ते ।
अतः गानस्य महिमा महान् । सस्कृतभाषा व्यावहारिकी स्यादित्येतदर्थं सस्कृत-
वाण्या भजनगानमुपनारि स्यात् । अस्माभिः उर्दूभाषागीतकानि, गजल कश्वाली-
त्यादिकाप्यानि विषयवासनोद्दीपकानि हिन्दीभाषानिवृद्धानि भजनानि च
गीयन्त । वेदस्माभिः सस्कृतभाषायामपि पौरुषोद्दीपकानि सदाचारप्रसारकाणि
देशभक्तिमूलकानि मानुषिन्त्याचार्यादरोपट्टकाणि शिवभक्त्युपलक्षकानि गीतकानि

गीयेरन् तदायश्य इदिति संस्कृतभाषाभजनगानशुद्धचित्ता जना संस्कृतभारती-
मुनेषुमुपक्रमेरन् ।

१२. संस्कृतभाषाया अध्यापनविधे परिष्कारोव्याकरणस्य च मरलीकरणम्—

पाठशालासु विद्यालयेषु च दृश्यत इदं यत् संस्कृतपण्डिताद्वीकृतपाठन-
पद्धतिर्चालकान् संस्कृतभाषाध्ययनादुद्वेजयति । तत्संजीवनाध्यापनप्रकारं संस्कृता-
ध्ययनमिति दादिति तन्मानसेषु विरक्तिं जनयति । ते उद्विग्ना भूत्वा संस्कृत-
भाषाया जुगुप्सन्ते । यदन्ति च परस्परं यत् संस्कृतभाषातिकटिना । एषा हि
दोषपूर्णं संस्कृतपाठनपद्धतिः संस्कृतभाषाया प्रचारे महतीं बाधामुपस्थापयति ।
दोषमयी पद्धतिरेषा सत्वरमेवापनेया । बालेषु युवसु वृद्धेषु सर्वेषु च जनेषु यया
संस्कृतभाषाप्रति सुरचि समुत्पद्येत तथा यनिनय्यम् । संस्कृतपण्डिता प्रथम
व्याकरणं प्रोपन्नं कण्ठस्थं धारयन्ति । नोचितमिदम् । भाषाया ज्ञानार्थं प्रथम
सरलसरलतरपदावलीविभूषितानि पाठ्यपुस्तकानि पाठनीयानि । स प्रथम
कार्यो यत् बालानां प्रवक्तो भाषाया भवेत् । ते संस्कृतपाठ्यपुस्तकं साहाय्येन
विविधप्रचुरव्यावहारिकशब्दांश्च, लघुलघुतरवाक्योच्चारणे च क्षमां नयन् ।
शिक्षका लघुलघुवाक्यानि न्ययमभिधाय छात्रेषु स्वरचितवाक्योच्चारणार्थं प्रेरणां
प्रदन्ति । ते प्रवर्तते च छात्राः संस्कृतप्रधानानुत्तराणि स्वयमपि संस्कृतभाषाया
मूषन् । संस्कृतपाठ्यपुस्तकेषु पञ्चविधानां पाठानां सश्लेषां कार्यो ये पाठा
नवादात्मका प्रश्नोत्तरात्मकाश्च स्युः । अध्यापका पाठ्यपुस्तकेभ्यो व्याकरणविषयक
नितान्तं स्थूलं ज्ञानं च त्रितरेयुश्छात्रेभ्यः । छात्रा यत् किमपि कण्ठस्थीकृतं पुस्तकं
बोधपूर्वकमेव । कण्ठस्थीकरणस्यापि महत्त्वमास्ते । तस्मात् कण्ठस्थीकरण
विषयके कार्ये शिक्षकास्तथा प्रवर्तन्ते यथा तेषां मुमुक्षुल मस्तिष्कं प्रति प्रतिकूलो
हि प्रभावो न निपतेत् हृदयमुद्विग्नता न भवेत् । न बालध्वेषीषु व्याकरणहिंसा
प्रतिष्ठापनीया तत्र स एव प्रवक्तो विवेको येन बालेषु व्याकरणं ज्ञानलाभाय
रुचिमात्रमुत्पद्येत तत्र वाक्यान्तर्गतपदानां मध्ये बाला रानमानं व्याकरणीयं
सौन्दर्यरसास्वादं ग्रहीन् प्रभवेयुः । हन्त संस्कृतभाषाया व्याकरणं तु परमरमणीयं
वैज्ञानिकं च विद्यते परमरमणीकृतकुसितपाठनपद्धतेस्तत् सम्पत्तिं सारममपि
नीरस, मृदुलमपि कर्कश, रुचिसवर्द्धनपरमपि अरुचिविधायक, प्रसन्नमपि मलिन,
प्रतिभाति । सर्वेषामपि संस्कृतायुद्धयानुरागिणा कर्तव्यमिदं यत् ते संस्कृत-
भाषाया प्रचाराय संस्कृतपाठनपद्धतेर्वर्तमानान् दोषान् दूरीकुर्युः ।

१३ मानुषाच्चे सस्कृतज्ञताया अपेक्षा—

नास्ति नारीणा कृते विद्यार्जनप्रतिषेधः कापि शास्त्रे । पुरातनं भारतं शिक्षितनारीविभूषितमासीत् । गार्गी मैत्रेयीप्रभृतयो भूयिष्ठ्य नार्यो विदुष्य आसन् प्राचीने भारते । मात्र एव यवन्ति आद्या आचार्या शिक्षूनाम् । ता एव स्वकीयान् शिक्षन् स्तनन्धवान् पयःपानावसरे सरस्वसुषणमयीं सरस्वतभाषाभाषणम्बपद्वेनैव बोधयितुं पाठयितुं वा समर्थाः । यद्दि यद्य वस्तुतः सस्कृतभाषाप्रचारार्थिकाणि स्मस्तदा क्षिप्रमेवास्माभिर्मानुजैस्तत्सस्कृतज्ञ विधातव्यम् ।

१४ पौरोहित्य कर्मकाण्डपण्डितेभ्यः सस्कृतपुस्तकानां दक्षिणारवेण प्रदानम्—

जनताया पात्रेण यत्तस्य यत् सा सर्वेष्वपि वान धर्माधवसरेषु ब्रह्मभोजेषु यज्ञेषु कथासु जपेषु अनुष्ठानेषु उद्यापनेषु सकलेष्वपि शुभकृत्येषु ग्राह्येभ्यः प्रति सस्कृतपुस्तकानां दानं विदध्यात् । न केवलं सा रूप्यकाणि वस्त्रानि पात्राणि भोज्यसामग्रीं च प्रदद्यादपि तु सस्कृतपुस्तकान्यपि प्रयच्छेत् । यानि पुस्तकानि तेभ्यः प्रदत्तानि भवेयुर्जनता तत्पुस्तकं कथं कथयितुं च तान् प्रार्थयत् । नात्र सद्यो यजमानाभिरापूर्यर्थं ते तानि पुस्तकान्यवश्यं पठिष्यन्ति तत्सम्बन्धिनीं कथां च श्रावयिष्यन्ति । अनेनापि प्रकारेण सस्कृतप्रचारः सम्भवः स्यात् ।

यदा इस्माकं भारतं परतन्त्रमासीत् तदा तु सस्कृतभाषायाः प्रसारो वस्तुतो नितान्तमटितः आसीत् सम्मयोऽपि नासीत् परमिदानीं तु सस्कृतभाषायाः प्रचारणमतितरा सरलम् । यद्यस्मिन् अपि स्वातन्त्र्ये सस्कृतभाषाया उन्नतिर्न जायते, सा प्रचलिता न भवति तदा तत्रापराधोऽस्माकमेव सस्कृतज्ञाना सस्कृतजीविनां विदुषामेव । सस्कृतभाषायां न स्लोकमपि न्यूनं नित्यं केवलमस्मद्वेगप्रमाद-तुच्छदुस्सार्थाद्विश्लाघेन सा सगतिं विधीदति । विजयता सा सस्कृतभाषा—

✓याप्रभापटहोद्भासा भासतेऽद्यापि भारतम् ।

दिभ्यः तत् सस्कृतज्योतिरासत्तारः प्रयतन्ताम् ॥

अदह, सस्कृतभारतीमध्यतु भारतीयः कीदृशन मधुरेण यत्नेन केनापि विपश्चिद्वरेण प्रार्थ्यन्ते—

सुरभारती कथं न समधीत भारतीया

हृत्वारिवारणी का जननीं विना द्वितीया ॥

‘मुहूर्तं ज्वलितं श्रेयो न च धूमायितं चिरम्’

भगवता परमेश्वरेण मानवानां सृष्टि प्रबोधन विरोधेन कृतास्ति । तेऽपि तिर्यश्च इव आहार निद्रा मैथुनादिष्वेव स्वकीय जीवन यापयितु जगत्पुत्रत्वात्पु विद्ध मृता इत्येव त्रिधातुरभिलपितं कदापि । विविधज्ञान विज्ञानविभव मुपार्जयन्, शारीरिक मानसिकमाध्यारमिकश्च उत्थानम् अनुतिष्ठन्, स्वसेवाभि पारिवारिकस्य सामाजिकस्य नागरिकस्य राष्ट्रस्य विश्वस्य च जीवन समुत्तमयन् सार्वजनीन कर्म आचरन् भगवति परमात्मनि द्रष्टव्यमीमचन् भक्ति समुपस्था पयन् मानव मरल शुद्ध सारित्रक जीवन गतत गमयेत्—इत्येतदर्थं तस्य समुत्पादन् जगदेककर्ता ब्रह्मा विद्मः । न न हृत्पति यमानव स्वोदरपूरणार्थमेव पिर जीवन् । स वाञ्छति यत् तस्मिन् जीवति यद्यो जीवन्तु स कामयते यद् यावत् न जीवेत् दीनेषु दरिद्रेषु दयमानो जीवेत्, स अभिलपते यद् लोक मानव आपन्नानि हरन् जीवन वहेत् । सर्वेदये मनो मिदधान सर्वेषां पारमाधिः हित कुर्वाणो यद्रि स मुहूर्तमपि ज्वलितो भवन् जीवति तदा तस्य जीवन नस्य मानवस्य जीवनाद् गरीयो महोपश्रयो जीवन्तु चिरमधारयत पर न तन्वी घनेन कोऽपि श्रेयो द्रष्टुमशकत् । ईश्वरस्य नाभिलपितमिदं मानवस्य निरर्थक जीवनम् ।

एतज्जगत् तेषामेव मानवानां जीवन प्रशंसति य हि जना ‘मुहूर्तं ज्वलितं श्रेयो न च धूमायितं चिरम्’ इत्यतदुद्हरयमत्र निधाय जगति जीवनमनयन् नयन्ति वा । नतिहासकारा न वयसो न पौराणिका न च नीति कारास्तान् मानवान् अस्तरयातान् कदापि श्रद्धमाना दृश्य ते धूयन्त वा य काका इव चिर बलि मुञ्जाना जगति अजीयन् । अत्र तु तस्यैव गणना कृताऽभूत् यो मानवधर्ममपालयत्—

परिवर्तिनि समारे शृत को वा न आयते ।

जातस्तु गणयते सोऽत्र य श्चुरेष्ट धियाधिकः ॥

अत्र तु तेषामेव जीवन सभाजितमभिनन्दितं चाभूत् यथा स्थित्या धरा स्वाय जीवन धर्तुं शक्नोति ॥ एव जना सत्तारस्यास्य रक्षका भता भवति य सच्चरि

जताधिया दंद्दीप्यमाना भवन्त समग्रमपि नष्टमङ्गान्त दलयन्तो भुव पातु
मुद्यता सन्ति सद्यम्—

ये क्षीनेषु दयालव सृशति यानरूपोऽपि न धीमदो

व्यग्रा ये च परोपकारवारेण हृष्यन्ति ये याचिता ।

इत्यथा सन्ति च यौवनोन्मत्तमहाध्याधिप्रबोधेऽपि ये

ते स्वर्गभैरिय सुस्थिरै कलिभरकलान्ता भरा धार्यते च

महाभारते उद्योगपर्वणुपगम्यस्त विदुहोपाटयानमिहोत्तरयते तेन साधु मातृ-
जीवतस्य चारितार्थ्यं धेरेवेतद् विदित स्यात् ।

विदुहा कसंख्यपरायनासीदेका त्रिदुषी नारी । सदमुणविभूतिनत्वात् सा
चरित्रोन्नतासु परामेव प्रतिष्ठामवाप । तस्या एव सुत सञ्जय आसीत् । एकदा
स तिर्यगुरागेन सह पुष्यमान पराजितो वगूय । पराजित इणक्षेत्रात् पलाय-
मान समपलोक्य विदुहा मितया चिन्नेत् । अयु प्रकटयन्ती अनिनीमकहुवचो-
नाराचैर्ममोत्तमममा छिन्दन्ती सा प्राह तम्—

‘ममराजिरात् पलाय्य त्व दानुकुलमगन्दपो साञ्ज भूषामपीडय । त्वदीय
मिद् मिदुर्नीष्ट कर्म अदीयन्तु सर्वमपि सुप्रमपादरत् । न त्व मम पुत्र । मम
पुत्रो न कदाप्येतादृश इतिमत्त पर्म कर्तुमुद्यतो भवितुमर्हत् । त्व दौषनीय-
मेतत् पलायनरूप कर्म विदोवद्य तु मम मन ५२ मम पुत्रोऽसि न चेति’ शङ्कते
पुन पुन । विदुहाया पुनस्तु इणे मरण वर म-यते न च तत् पलायनम् ।
साम्प्रत ममेव न, वस्था अपि यशोधनाया धीराङ्गनाया स-तावरज तव
गणना न ममया । न चरित्रात्मया कदापि एता मलीमया पदतिमादृते ।
उत्तिष्ठ, आनीय न मा पराजयमिम वरिष्टा । कस्मादुत्तमानमवसत्तद्वसि ? कस्मान्
एव इत्यधीन्य परिमितेभ्य साधनेभ्यो विपीदसि ? त्व तवानूतभवाद्य धिमेपि ।
उत्तिष्ठ, उपसहर निर्वेदम्—अनिर्वद धियो मूल एतस्य च शुभस्य च । नहि
शत्रु उ सादवार्ता कश्चिद्विषयो नमः—

‘मात्मानमत्रम-यस्य मा दोषैव पराजित ।

मम कृत्वा सुकल्याण मर भैरव प्रतिसहर ॥”

न जानासि मन्द । मनस्वी बाल्येन नुप्यति—

धरिरीरस्य हृदय कुनदिका न या हृदयेनैव जलवर्षणेन प्रपूर्यते, तन्मूषिका-
क्षरिणं य वनेनैवैवम मधृत सञ्जायते । नान्व सारो अनोऽह्येनोन्माद्यति । हन्त

त्वां प्रेतमिव पतितं प्रेक्ष्य शोचामि । अपि हि स्वयि वज्रपातः सञ्जातः । पादरः

“त्वमेवं प्रेतवच्छेपे कस्माद् वज्रहतो यथा ।

उत्तिष्ठ हे कापुरुष मा स्वाप्सीः शत्रुनिर्जितः ॥”

न तावत् स्वरातीन् दग्धुं प्रभवति यावच्च स्वयं प्रज्वलति । चिरं न चेत्
तर्हि तिन्दुकमिव सप्रकाशं प्रस्फुटं मुहूर्तमेकम् । न च तुषारमिव धूमायन्
चिरम् । धिरधूमायिततायास्तु परदहनशीला ज्वलजीविनी अर्धिमत्ता धरम् ।
तद् विधेहि धनं क्षत्राणां नयनानि दूयेरन् । तदापरं, येन रिपूणां प्राणाः सङ्घटे
निपतेयुः । मा इमं वंशयशोविनाशनगरिणि कर्मणि आत्मानं पीपतः—

अलातं तिन्दुकस्येव मुहूर्तमपि विज्वल ।

मा तुषारमिवानर्धिममायस्व जिजीविषुः ॥

मुहूर्तं ज्वलितं श्रेयो न च धूमायितं चिरम् ।

मा ह इमं कस्यचिद् गोहे जनि राज्ञः पुरो मुहुः ॥”

स्वदीयेनैतेन भिक्षाप्राप्तिपरिग्रहेन दैन्यलालनेन क्षान्तिगतालापेन तावतीनं
कुलं स्वल्पकोशमलीमलं स्पातं तापत्रयं जातमानि क्षान्दनेन क्षामिष्यतामि ह्युः ।
प्रार्थये परमेश्वरं यत्र कापि सीमाभवती सुमनिरसाहसमुत्साहरहितं धीर्यविहीनं
धामपेशून्यं सुतं प्रमुवीत । पुरयः स पुरं नाख्यो भवति यत्र धीर्यं क्षत्रहृदय-
दहनकुशलं शीघ्रं च स्वमीपगमुयं व्यादददानीं विजृम्भते । चेन्न तत्र परिपन्थि-
मिकरपादनपटीपः समर्थं यदि न तत्र भूभुवनभूतननिपुणमर्षः प्रचण्डस्तदा न
पुरयः पुरो न नारी पुर—

“एतावानेव पुरो यदमर्षां यदधमी ।

अमापान् निरमर्षं नैव खी न पुनः पुमान् ॥”

न त्वमात्रमात्रमनः परं पुरं प्रन्यस्व ।”

एतावति वृत्तेऽपि परमे चात्रहारे न सञ्जयस्य चेत् उत्साहं जगाम । तत्र
धीर्यं प्रगुप्तमासीत् अत्र शीरोचितप्रवृत्तिरयमासीत् ।

सञ्जयो मानुषात्मल्यमाह्वय—“मानः, संगरे दानुमसून् कस्मात् प्रेरयति ?
अहमेव चेतामश्नित्यं तदा तत्र जीवनमेव कां सार्थकतामरपयति ? अमति मयि
त्वं तत्र प्रागान् अपि योऽहं न कामयिष्यमे ।” निताम्यैतद् वचनस्य विदुला
पुनः कोपप्रेमोद्भिन्ना बभूव । सा नं धिक् कुर्वन्ती प्रायोचत्—“नाहं स्वकृते
जीवामि परं स्वकीयप्रयोजनेन स्वकर्मफलननिमित्तेन जीवामि । त्वमपि

नामन कृते श्रमिहि अपि तु स्वयंशते स्वकर्त्तव्यधर्मपरिरक्षणाय प्राणिहि ।
 प्रजाजना रजतनाथ स्वामालम्ब्य जीवन्ति तस्मात् सदर्थमेव प्राणधारण
 युक्तम् । यदि एव न तेषामालम्बनं हि अजितुं शक्नोति तदा जीवनस्यैव तं का
 सार्धंरता ? नाहं निन्दानिन्दित जीवनं वर मन्त्रे । या नृपतिरेकान्तविश्वसिनि
 पिण्डे प्रीतिं दर्शयति स्वस्यमताया शूरतायाश्च समये परिचयं न प्रयच्छति
 अस्मि स मनेन । परयं न लोकं सि-पुराजं रजयति । तद्वाक्यं वस्तुतस्तव
 पूर्वनामानेव । तथोदासीनतया सदायच्छता भक्ता प्रजा किंकर्तव्यविमूढास्ति ।
 नन्य राजातोऽपि रजपुराजानाम् भोग्युक्तप्रेक्षन्ते । एव साम्प्रतं स्वीय 'सज्जप'
 इत्येतज्ज्ञानं ज-नर्थकं । धनसुखं सिन्धुराजं निर्पातयितुं स्वदीपं साधक-वसा
 काङ्क्षित, ससृष्टिं दृष्टिं वा न परयं, कामं हर्षं वा न चिन्तय, स्वमाङ्ग्य
 मागोऽसि अतः सामुरयं वृष्ट । प्रतिभट्टा प्रकटीकृत । अचि किम् आश्रयदातासो
 वदम् आश्रितां दुःखेषु इत्येतदुच्यते ? स्वदीपमिदं वैष्णव्यं ज्ञापयति यत्
 एव संप्रति आश्रितो धुम्वसि । साह त्वां वज्रियधर्माद् अष्ट न विकीकयितुकाम्या
 यथा हुक्मेतद् सुयर्ममलमिश्रुनेन मानसमिव प्रकुञ्चितप्रभवम् । अतुल्यमनु
 मय-न सक्षिप्तलामङ्गीकुर्वन्त इवा ब्रह्म नाहं प्राणात् रिषमि । इत्यतः, ममन्वये तु
 कोऽप्येतादृशो मोक्षपथः पारतन्त्र्याङ्गीकरणं वरममरत—

“नारिमम् आतु कुले जातो गच्छेद् बौद्ध-यस्य वृष्टम् ।

मातरमनुकूलयितुं सज्जपोऽन्यं प्रयत्नमनुतिष्ठन् जगद्—

“मात, तज्जनमनु प्रतिभाति मे कुलिसरगोरताविमितमयोमय पा ।
 अपि नःवमिदं एव मम माता नामि । कस्मादिदं एव मामनले निर्द्वेषमात्रं
 प्राप्तिपति ? न मम मयिमे सैम्ब, कोषो, मित्राणि वा । एव स्थिते कथमदं युष्मै ?
 रिपुतादपि शूराद् व्यग्रहारात् मूर्तर व्यग्रहार मधि प्रमाथसि ।

यक्षमस्य कथनमिदं प्रतिपद्युं त्रिदुला वनास—नास्ति मद्यक्षतस्य निश्चारम् ।
 न मम पयो घालेकाङ्क्षाया पयः । अन्यापविरोधनेन जपमात्रासदनेन च तस्य
 सार्धंरतां विवेहि । नास्ति मम सखि कोषो मित्राणि च—इत्यतः तवामिधानं
 नातुमन्य । कथंरतं पुरापर्येन सद्गुणेन च रतेनानाश्रुतो भवत् । मित्राणि,
 यत्न, परीतिगन्धेव कदा ? यद्वा एव रिषदि ताति समस्तर ? तव मुहुरितु
 प्रतिपदनया सीरगेय इव निरपाया सन्ति । यावत् एव स्वीयं रतेह न
 तोषदर्शमिच्छताम् न्यादायव केन विधिगोतादमगमिष्यन् । चेन्नप्रह तव

प्रभावस्य प्रसरता पुरपार्थस्य अगाधता चियश्च तिग्मताम् । न त्व वैक्षि स्त्रीय
चलम् । उत्तिष्ठ चागृहि, उद्बुधुद्व । सुस्थिरेण चित्तेनेदमेवावधारय यत्
माफल्य मद्वशवर्ति—

“उत्थातव्यं जागृतव्यं योक्तव्यं भूतिवर्त्मसु ।

भविष्यतीत्येव मनः कृत्वा सततमव्ययै ॥”

अथ सञ्जयोऽजाग । स प्रत्याशुधाव—

“उदके भूरिय धार्या भर्तव्यं प्रवणे मया ।

यस्य मे भवती नेत्री भविष्यद् भूरिदर्शिनी ॥”

मातः शत्रुसैन्यसकलनिमग्ना वसुधा प्राणानपि ह्रस्वोद्धरित्ये । त्वया,
अथ, मम श्रेयः पथं प्रदर्शित । नियतमेव विजयश्रीर्मम लब्धव्या स्यात् ।

असगन्धारतस्य मातरः स्वसुतान् सदैवोपयुक्तेनैव प्रकारेणोपदिशन्त्योऽ-
वाप्यन्त । तास्तथा प्रायतिपतः येन तत्पुत्रा स्वजीवनस्य लक्ष्यं जानानास्तद्
धिगन्तु गिरन्तरमुपसरेयुः ।

कर्त्तव्यस्य पालनं, धर्मस्य रक्षणं, सदाचारस्य परिपोषणं, न्याय्यपक्षस्याभयणं
परोपकारस्य वरणं, निस्त्रार्थसेवाया जीवनस्य समर्पणञ्च अस्तिधाराप्रतमेव, कठोर
तपः पथः, शक्तीवैश्वर्यसुखसंग्रहादीनामवहेलनमेव । न कदापि कर्त्तव्यनिष्ठो
धार्मिको जनः सुखानि भोक्तुं शक्नोति, न स कष्टानि दारुणानि सहमानोऽपि
जगतीमिमामाराधयितुमेव समर्थः । स सदैव स्वकीयं शतव्यं मार्गं कण्टका
दीर्णमेव लप्स्यते ।

ससारे दे केऽपि मानवा अनेन मार्गेण गतास्ते जीवनं यावत् दुःखानि
अभजन्, निन्दारमकानि वचनानि अशृण्वन्, स्पृष्ट्वा कष्टादिभ्योऽपि तंऽतिदूरं
नीता अभूयन् । जीवनमपि तेषां ग्रहीतुं लोकोऽयमुन्नतोऽवलोकितोऽभूत् ।

रामान् परं को लोकसेवक इह जगति समजायत । परं किं स स्वजीवने
सुखं ददर्श ? प्रथमममौ निर्वासितो भूत्वा गहने कानने निवसन् भूयास्य-
सहनीयानि दुःखानि सेहे ततश्च स लोकपरीषादेव तत्प्राणं प्रियप्रियातोऽपि
विद्योजितोऽभूत् । आजीवनं तद्वियोगं सन्तापं सन्तप्तं सन् क्रन्दन् विलपन्
शोचन् एव स्वजीवनं बिनाय ।

कृष्ण को न जानाति जगति । धर्मस्य प्राणाय अधर्मस्य च विनाशनाय
स प्रत्याशुधाव । तस्य शुफलं सञ्जातं तत् सर्वविदितमेव । जीवने प्रतिपद् स

भयद्वैर्विरोधैश्चस्यता । अधमं पातयितुमादभ्यरं विनाशयितुमभ्यस्यं पराजितु-
मन्यायं दत्तयितुमस्याचारं निष्कंसयितुमनाधारञ्च व्यापादयितुं न जीवन् यावत्
तै. माधं युयुधे । स सन्नुपतौन् राज्यचक्रान् राज्येषु प्रतिष्ठापयामास, दुष्टान्
भूपान् राज्य-सिद्धासनादधस्तपत् । सः वष्टेषु जीवनस्य मापनं धरं मेने परं
नातन्नीतिः कदापि तस्मा अरोचत । सः सज्जनान् पानुमेन जीवनमधारयत् ।
न स कदापि रसुसुताय प्रायतत । परसुसुतायैव सः अजीवत् । राजलक्ष्मीरमं
मदैव अर्चाकमत परं न स तावत् ।

महाराजप्रतापः अराधलीपर्वनस्य प्रस्तरेषु शपथं स्वयच्छर परं न सः
अक्षरस्य पराधीनतां स्वीकृत्य सांसारिकाणां वैभवाभामुपभोगं साधु विवेद ।
स वृक्षेषु जीवनं निनाय; स्वतुलसुतादीनां समोममर्मादिद्वारणशरिणं क्रन्दन-
शब्दमपि श्रोतुमाभामं सुषुप्तकञ्जर परं मातृभूमेः परतन्त्रतां द्रष्टुं न
सञ्चक्षो यन्मूढ ।

महाराजमहाराष्ट्रदेशी शिवानिरपि स्वराष्ट्रस्य गौरवार्थं तद्वपं स्व्यं
भीषणेषु सङ्घट्टेष्वपगतम् । न सोऽपि स्व्यं प्राणमिषे राष्ट्रेऽस्मानपीधमनाचारमयं
हृदिततं शासनं विलोकयितुं कृममपि जीवन-धारणमुचितममस्त ।

मनस्यभे चानेके जनाः तर्तमान गुवानेहमि । महारमा गान्धी विलोक्य-
ताम् । तस्य सविधे धनमासीत् विद्याप्यतुलासीत् । सः संसारस्योच्छ्रताराणि
बहूनि सुधाणि भोक्तुं चम आसीत् ; स उच्चतरपदेऽपि आसीनो मूखा जीवन-
मानस्यपूर्वकं नेतुमपि समर्थ आसीत् ; स परमैश्वर्यवान् अपि भवितुं योग्य
आसीत् परं स देरो सति पराधीने, अन्धाबलिष्टे शासने सति विद्यमाने संसारस्य
महान्ति महान्ति सुखानि उच्चोच्चतरं परमैश्वर्यञ्च प्रकृष्टं वृणनिवानुज्जत् ।
कृषीयलानां दीना दशा तमरोदयत्, देशस्य निरधरता तमपीडयत् ; स्वदेशस्य
दरिद्रता तमवेपयत् । सः स्वकीयं शिर्यं राष्ट्रं नष्टं विलोक्य स्वयं धामोऽपि
धारयितुं न चरममन्यत । को न जगति तं कीपीनमेव वक्षानं विलोकितावान् ?
॥ दीन-दरिद्राणां विपदो हस्तं सत्वाग्रहे मतिं निहितवान् । राष्ट्रे स्वीये हि
अन्यायेभ्योऽन्याचारिभ्यश्च पातुं कारागारं सिपेवे । मानवताया रक्षायां स प्राणान्
अपि अजुहोत् ।

पुण्या एव न नार्योऽपि बहुला-महाराजी लक्ष्मीबाई-सरोजिनी-कमलादेह-
प्रभृतयो न न्यायमार्गं कदाप्यत्यजन् । ताः अपि, अतः, आखीरनं कर्तव्यं

पालयन्त्योऽदृश्यन्त । पर ये केऽपि सन्मार्गेण अयमन् न ते भुक्तपूर्वक क्षणमपि स्थातुमिह प्राभवन् । ते यात्रापि अतिष्ठन् तात्रत्रिभया सोऽसाहा सोद्योगा एव भवन्त स्थिता अवलोक्यन्त । विपदो भीषणा न तेषा मुख खिन्न, तेषा तेजो मलिन, तेषा कान्तिश्च विपण्णं कर्तुमशक्न् । हसन्तो हसन्तस्ते विद्वान् आलिङ्गन् । य परोक्षाराय जीवति स एष जायतीति स वा से—

“यस्य जीवन्नि धर्मेण पुत्रा मित्राणि सान्धवा ।

सपत्न जीवन्ति तस्य ह्यात्मार्यं को न जीवति ॥”

इति सहर्षमुच्चै दासन्त सर्वेण जगता म्यालोक्षितम् ।

धन नश्वर, जीवन नश्वर, समारस्य सर्वेऽपि पदार्था नश्वरा, सत्सार स्वप्नमेव नश्वर इति विमृश्य मुधियो यज्ञ एव कामयन्ते । यज्ञो न कदापि त्रिपते । तदेव सर्वं गीयते इत्येतानिश्चित्य सर्वमपि विहाय यज्ञ कामो यज्ञ एव कृणीते—

‘स जीवन्ति यज्ञो यस्य कीर्तिर्बन्धस्य स जीवति ।

अथज्ञोऽङ्गीनिसयुक्तो जीवन्नपि मृतोपम ॥ *

चल विच चल चित्त चले जीवितयौवने ।

चलाचलमिदं सर्वं कीर्तिर्यस्य स जीवति ॥”

वदान्यतोद्धारतामिद्यादयादृशतादिसद्गुणेषु यदीयेषु मुख्या भूत्वा जना यस्य जीवन धर्म्य मन्थन्ते चेत् स पुरुष इह मुहूर्तमपि नमसिष्ठत तदा तस्यैकस्थापि तदपि मुहूर्तस्थावपि जीवन कोटिस्तरयानानामपि पुरुषाणा सहस्राब्द-यापिभ्योऽपि जीवनेभ्यो नून गरीयो महीयक्ष—

जात धूर्म स एक पृथुभुवनभराचार्यित यन पृष्ठ

क्षाय जन्म ध्रुवस्य भ्रमति निश्चयित यत्र तेजस्विचक्रमम् ।

सज्जातभ्यर्थपक्षा परहितकरणे सोपरिष्ठाक्ष पाथो

महाण्डोदुग्गरान्तर्भञ्जकचदपरे जन्तवो जाननष्टा ॥

येन जनेन शरीरस्यास्य सार्यकता सम्यगवेदि स शरीरेणानेन पुनश्चिन्तामणिमेव क्रीणीते न च पराटिकाम् । अयमेव यत् सूर्यवशे विलीयो नाम कश्चिद्वाजा बभूव । तस्य पुर यदा आपन्नातिप्रशमन समस्योपस्थिता जाता स तदा तदेव चक्रे यत् क्षत्रियवस्य कृते समुचितमासीत् स स्पष्टमेवावादीद्विदम्—

किमप्यर्हिस्यस्तन चेन्मतोऽह यज्ञशरीरे भव मे दयालु ।

एकान्तविष्वसिषु मद्दिधानां पिण्डेष्वनास्था रालु भौतिकेषु ॥

वस्तुतः सायमिदमेव, धर्मोऽयमेव । अत एव तुल्यम्—

यो नात्मजे न च गुरौ न च भन्तुवर्गो

द्विने दयो च कुस्ते न च भृत्यवर्गः ।

पितृस्य जीवितफलं हि भन्तुवर्गजे

वाकोऽपि जीवति चिराय यदि च भुजे ॥

यावत् सत्यस्य प्रकाश — ज्ञानमासीददयो—न भवति न तावत् मानयो वस्तुतः कर्त्तव्यमिदो भवितुमर्हति । अत एव वैशाखाय महर्षयो ज्ञानवर्ममारं ज्ञानार्थं पुनः पुनः प्रणोदयामासुः । नीतायाञ्च श्रीकृष्णः प्राह—

“अहि हावेन सदसं पवित्रमिदं विद्यते ।”

ज्ञानमुपाश्रयं यैस्तेन सत्ययो दृतः न पुन नर्तजः प्राप्स्यन्त्यो येन तमस्तमपि जगत् आलोकितमभवत् । न मानवो हि शरीरस्थित्या जीवति मानवस्तु परमार्थतो धर्मेण, कर्त्तव्येण, स्वदाचरणेन जीवति । मानवैतरप्राणिनो हि लोके शरीरेण जीवन्ति परं मानवो नाम प्राणो नु यस्तस्य स्वधर्मणा च जीवति । एतन्म

एव यथा एव जीवनमिति विचार्य ये प्राणान् आधारयन् त एव जनानां सर्वेषां मृत्युपर्ये स्मृति । ये हि जीवन् शरीरमेव मेतिरे ते क अजायन्त, क च अजिदन्त इति कोऽपि न जानाति । मानव-जीवनस्य प्रयोजनं यथा ये तद्व्ययोजनाशुद्धं एवं जीवनमयापयंरतानेवाभिहित्व केनापि नविना गीतमिदम्—

अन्धा स पुंसो त्रिदशानिधयः कारुण्यपुण्योपचयः क्रियाभिः ।

संसारसारापमुपैति यस्य परोपकाराभरणं शरीरम् ॥

महात्मनां शरीरे न क्षिरमिति चहुनि भवन्ति, न च दृष्टपादादधोऽपि भवन्ति भूमासस्तेऽपि एवशिरस्का बाहुद्वयवन्तः पादद्वयशालिनश्च भवन्ति परं ते गुणविशेषतोरेव मानव-धर्मरक्षणकारणवैव ‘महात्मानः’ इति कथ्यन्ते । सत्यमेवोक्तं—

विपदि धैर्यमयाम्बुदये जगता सदसि वायवदृता सुवि चिह्नम् ।

यशसि चाभिरचिर्जयमनं श्रुतौ प्रवृत्तिस्त्रिद्विदं हि महात्मनान् ॥

ये सर्वेषु समदर्शिता निदधन्ति त एव ‘सज्जनाः’ इत्युक्ता । सज्जनेषु केनापि स्वश्रीया शुभकामनेषं साधु दर्शिता—

ते सज्जनाः नित्यं भवन्तु सदा प्रसन्ना ये प्रीणयन्ति जगतीमन्तजामनन्ति ।

शब्दपरोपहृन्निर्भरता यथोभिरासं मरिचनघटा इव जाननानि ॥

गुरगोविन्दसिंहस्य सुती न तावत् विस्मृती स्थातां यावन्मानवधर्मो जीवेत् जगत्पाम् । तयोदमरताया किं कारणम् ? इदमेव यत् ती मानवीयजीवनस्य महत्तममसाताम् ।

वस्तुनोऽस्माक देश ण्वविधानां मानवाना मानवीना च सख्या न न्यूनास्ति चेत्तु माधुरताया समुच्चल हि रूप विद्योतमान सद् जागर्ति । अद्यापि धीजशहरलालनेहरुमानवताया समदर्शिताया साकार सजीव स्वरूप विधाण सर्वजावि विश्वेन दृश्यते ।

पुनरपि अस्माक राष्ट्रस्य भवने भवने एतादृशाना जनानां सदा नितरामेष वृद्धिं गच्छेत् यामुदिरय वषय एव गायन्त उच्चै श्रूयन्ते—

अहो महध्व महत्तामपूर्वं

त्रिपत्तिकालेऽपि परोपकार ।

प्रधास्यमप्य पतितोऽपि राहो

कलानिधि पुण्यचय ददाति ॥

ते साधना भुवनमण्डलमौलिभूता

ये साधुता निरपकारिषु दर्शयन्ति ।

आत्मप्रयोजनपक्षोऽनित्यद्वन्द्व

एवमपि कारिषु कलाऽपि हि सानुकम्प ॥

इमाश्च हि सम्मानान् प्रदानन्तो हि कत्रयो न कदापि वृष्यन्ति ते तेषां प्रशसन एव स्वजीवन धन्य म-य-ते—

आपातमुद्धरणधीरधिय परेषा

जाता महस्यपि कुले न भवन्ति सर्वे ।

विन्ध्याटवीषु निरला राल पादपास्ते

य दन्तिदन्तमुसलोह्वितम सहन्ते ॥

‘मूर्तं ज्वलितं श्रेयो न च धूमायित चिरमि’त्येतामुक्तिं जीवने चरितार्थाङ्गिर्वाणे पुरपौर्यावत्ससारोऽय न प्रफुरित स्याच्च तावत् कदापि लोकेऽस्मिन् सुख शान्ति-सुरसरित् प्रवहन्ती भवितुमर्हेत् । जगति सुखाना वृष्टिर्भौतिकताप्रकर्षेण परमा-र्थतया न जायते सा तु आप्यात्मिकताया समुद्बोधैव सम्भवा ।

चौरभोग्या वसुन्धरा

अगति पृथिवि च प्राणी य सुखानुपभोक्षु नाभिरुचते । सर्वेषामपि
प्राणभृतामन्त करणे एषैवेच्छोरम्य भूया जरीभूमते यत् तेषा सन्निधे जगत
सकल सुखसाधनानि स्यु । समग्रस्यापि भूषणलक्ष्य प्रभु य स्वायत्त विधाय ते
सानन्द विहारेषु । सर्वा अपि वसुन्धरा तेषामाज्ञावशवतिनी भूया 'का आज्ञा'
इति निवेदयन्ती तेषा पुरो नतमाला भ्रमन्ती सन्तिष्ठति । ये यक्षपीडयुतसदृशि
एव सारङ्गराज भवेत् । ज्ञाने पौरुषे सम्पदि यन्ममि पदे प्रतिष्ठाप्यात् तेषा
साम्य न कोऽपि कदापि कर्तुं प्रमत्तेत् । परमेतादृशा मनोरथास्तेषामेव जनाना
सकला भयन्ति ये तत्तद्भिरपिताना पदार्थाना तत्तद्वाकाङ्क्षिताना द्रव्याणा
च हृतेऽवेक्षिता जतिभामनि निवधति । शक्तिमन्तरेण नैरामपि वराडिका
कोऽपि मानवोऽथ लोकेऽविगन्तु शक्नोति । चेकञ्चित् त्रिहीनशक्ति स्वकीय
विरूपितामहादिभ्योऽप्यसर्वैर्भवो जायते तदा जगतीय तस्माद् दुर्बलजनात्
सर्वीय सर्वैश्चमपि क्षातिव्यपहरति । पुनस्मिन् विषये समारस्येतिहास साधो
वर्तते यदेतदहम् कोऽप्यनेहा न धीक्षितो भवति यस्मिन् काले वदन्नि निर्मलानां
कल्पदो, निर्बलाना राज्य, निर्बलाना कलत्राणि, निर्बलाना मेदिनी, निर्बलाना
परिच्छदाश्च नामादिपत प्रसमम् ।

देशान्तरस्य यथा दूरे आस्ता स्वदेश एव इत्यतां साधत् । वैदिक कालो
ऋग्वेदस्य पुरातनतम कालो यन्म । अस्मदीयस्य राष्ट्रस्य श्रेष्ठकालश्चैव स
प्रच्युत पर तत्रापि निर्बला यत्तद्विराट्प्रभृत चेदिद् न स य तदा कस्माच्छु-
तिषु विविधास्तदाय प्रोद्वर्षाकल्ह दस्यूपद्रवाणीना नानोक्तेषा प्राप्यन्ते । अत्र
इयमेव तदानीमपि शोषायितुमात्मान स्वसम्पदादिकञ्च पातु तेनसो वीर्यस्य
आपेक्षानुगता यन्म । अयस्यमेव तदा परधनभूषणोऽपि विचरन्तो व्यालो
यन्त । 'मा गृध करसिद्ध धनम्' इत्यतदुपदिशद्भ्यो वेदेभ्य इत्येतदेव
ज्ञात जायते ।

राजराजि सा शक्तिर्भवति या हुष्टान् निरृक्षति दुर्बलान् उद्धवचलेभ्योऽनी
तिनिष्ठेभ्यो रक्षति । ता यिना दुर्बलाना जयती न स्वकीयधनधरादारादिव प्रातु

प्रभवति । सैव अपुत्राणां पुत्र, अव धूनां वधु, असहायाना सहाय, अधनाना धन भवति । अवश्यमेव वैद्वेऽपि काले तदानीन्तनो लोक इदमनुभव्य यद् यत्कृते न न गोवायितु स्व कदापि छमस्तस्मात् प्राणाय स्वस्य 'राजा' इत्ये-
तन्नामकं यत् ससर्गं । च्छिद नैव तदा कस्माद् वेदेषु—

“तर्पसा राजन् प्रदिशो ह्यनूपससो नमस्यो भवद् ।”

(अथर्व—१।४।१)

इत्यादिकाना यद्वा मन्त्राणा दर्शनं भवति ।

अस्मदीय हि रा इ स्वकीयसंस्कृते स्वकीयसम्यक्तायाश्च प्रयूपसमधादेव
यत्कृत्य महत् तस्य महिमानं च साधु मेने । तस्य द्रष्टव्यमय विभास आसीद्
यत् तदन्तरेण न प्रेयस मिश्रिर्न च श्रेयस । प्रेय श्रेयसोरेकमात्र साधनं यत्कृत्य
विद्यते तेज एव चारते । तस्माद्देव कारणात् अस्मद्देशस्य प्राचीनतमं वैदिक साहित्य
तत्र श्रद्धा प्रगल्भा प्रदर्शयति । तदुच्चैर्यलस्य महनीयता स्थितुर्नद उपदिदेश
जगदेवम्—

‘प्रह्लादयण तपसा राजा राप्द विरचति ।’

प्रह्लादयण तपसा द्वा मृत्युमुपागत ॥’

प्रह्लादयणं शस्त्रयुपार्जनस्य श्रेष्ठ साधनमस्ति । तस्माद् यद् यत् गृहीतं भवति
तद्वा भूया पुरं सहस्रं समा अपि जीवितुं समर्थं । प्रकृते सुखदुःखमोहय
त्वाद् मदैव दृष्ट्वा जनेषु वैविध्यं विलोम्बितमभवत् भवति च विलोम्बि
तम् । राग द्वेष्यादयोऽपरादिना अनिश जगति प्रीह्यते प्रेक्ष्यते । सज्जनता
दुर्जनता-उभयमपि भूभुवनस्य प्रियमुते स्त । अतः सोऽपि काहो वैदिक आभ्यां
विभाव्यमानोऽनापि ।

इदं तु सत्यविदितमेव देव शानयथो सचेह पुरातने समये धुङ्गानि प्राक्कोट
यत् । देवा दानवान् पराजितुं दानवाश्च देवान्, सततं दक्षिणपुङ्गवन् । नितरामेव
तस्यामसिद्धन् । अस्मद्देशस्य न कोऽपि देव एतादृग् विलोम्बयते यो न स्वादा
मुधवान् । चक्रं विष्णु, शिव शूलम्, वज्रम् इन्द्र, दण्डं यम, पाशं वरुण,
करालं काली विभति । देवानामय दानधारणप्रियता ह्यतेनाभिव्यक्ता भवति ।
न कदा दवेपु दानाया प्रीतिं प्रहरणेषु च अनुरक्तिर्वाचिताभवत् सा त्वस्माकं
दश सज्जतेषु सरलस्यपि कीर्तनीयचरित्रेषु मनुजेषु दृष्टाभूत् । अन्यथा कस्माद्

रामो धनु, कृष्ण सुदर्शन, चन्द्रदेवो मुसल, हनुमान् गदाश्च विभ्राणा दम्गोचरा
जायन्ते ।

विदितमेव सग्यम् न शान्तिरिह जगति निश्चिन्ता भूत्वा स्थातुमशकम् ।
युद्धानि हि अशान्तिजनितानि समये समयेऽव्यवृणोति । युद्धानि तदैव जनुर्गृह्णन्ति,
यद्वा असत्य सत्य, अन्यायो न्याय, पाप पुण्यम्, अपमो धर्मम्, नश्याचार
सदाचार, कठोरता दयालुताम्, असज्जनता सज्जनता च व्यापादयितुं प्रक्रमते ।

अस्मद्देशस्य संपूर्णमपि साहित्यं युद्धगाथाभिः परिपूरितमस्ति । पुराणेषु न
जानीमहे, कियत्सो युद्धकथा विराजन्ते । रामायणस्य महाभारतस्य च मध्ये
युद्ध विहाय अन्यदस्येव किम् ? एतत्सर्वमपि साहित्यमिदमेव ज्ञापयति यच्छक्ति
विना न कदापि जगति कोऽपि जीवितुमर्हति । शक्तिं विना धनवान् अपि गुण
वान् अपि विद्वान् अपि कलावान् अपि कोऽप्यन्यो वा न नैज किमपि पातु
प्रभवति । किं विना शक्तिं रामो रावणात् सीतां प्रहीतुं क्षम आसीत् ? किं
विना शक्तिं पाण्डवा वीरवेभ्य स्वकीय स्वत्वमुपादातुं समर्था आसन् ? किं
शक्तिं विना अशोक कलिङ्गान् जेतुं योग्य आसीत् ? किं शक्तिं विना प्रसीच्या
देशा जर्मनाधिनायक हिटलर पराजितुं परांसा आसन् ? शक्तिं विना तु सृष्टे प्रार
म्भादसपर्यन्त कोऽपि स्वकीय साध्य साधयितुमल न सञ्जात । वसुन्धराया भोगा
सदैव वीरैरेव भुक्ता । वीरैरेव स्वदेशस्य सम्मान वीरवच्च सञ्चितम् । वीरैरेव
धराया धर्म प्रतिष्ठापित, वीरेभ्य एव सर्वे विभ्यन्ति, वीरानेव सर्वे साधर
ममन्ति, वीरान् एव सर्वेऽभिनन्दन्ति । वीरताविहीन शान्तिप्रिय, वीरतारहितो
शान्तवान्, न कश्चिदपि प्रभाव स्थापयितुमर्हति । ससार शक्तिशालिन एव यशो
सन्तिष्ठते न च स सञ्जाववत, सत्यवादिन, दृढसधस्य मनस्विनो वा । इदमेव
कारणं प्रधानं यद् दृढ(वीर)देशो नास्मद्देशस्य शान्तिप्रियतामजीगमत्, न स
सत्य सरलद्वयताम् अनुपूजत् न च स सत्य मानसवानुरागमेव मानयामास ।
स तु अस्मद्देशस्य यदैव ध्यान वीरतावर्धनादन्यत्र प्रैक्षिष्ट तदैवात्रिलम्बं त सहस्रैव
आस्वदत् । तदीय प्रचुर भागं द्रामैर अहर्थात् । हन्त, निर्वलमेव ससारोऽयं
परिपीडयति तस्यैव सुख प्रमम स्वयंशानां करोति । वीरस्य हिंसा तु स स्व-
त्वेऽपि दृष्टिं न दिपति ।

कुटिला जना न धर्मात् दाहन्ते, न ते मदाचारात् वेपन्ते ते तु केवल वीर-
त्वात् कम्पन्ते । यावत् न तेषां सुखसुखमर्थं न तावत् ते दाह्याद् दूरे पला-

यन्ते । शठतां शक्तिरेव शास्ति । शठतां नाशयितुं, कुटिलतां भ्रंसयितुं, दुष्टतां काययितुं, नीचतां चूर्णयितुं, वर्वरतामुन्मूलयितुमुत्कोचादिप्रहणप्रवृत्तिरेशु शक्तेरेव सदापेक्षा भवति ।

कापटिरेषु जनेषु कदाचनापि कथञ्चनापि सारस्वतेन न व्यवहरणीयम् । 'आर्जेयं कुटिलेषु न नीतिः' इत्येतं सिद्धान्तं देसोऽयं कदा न मानयतिस्म ? को न अत्रावच्छिन्ति यद् देशरीनन्दन श्रीकृष्णचन्द्रो जरासन्धस्योच्चासनाय कुटिल-
ताया भङ्गीकरणं नानुचितं कदापि मेने । स तेन सह भीमं बोधितवान् पारित-
वांश्च तं पुरन्दरपुरानियम् । श्रद्धाद् रयचक्रमुद्धरन्तं कर्णं स तत्काल एव
कपालजालकयलितमचीरत् । भाष्यसाधनाय समग्राप्तं मदवमरं न रयजेद्
भीमान् इति निमृश्यामौ शिराग्निन पुरो निधाय चनञ्जयेन भीष्ममपि व्यापी-
पदत् । क्रुतकुलगुरं द्रोणाचार्यं संहर्तुं सत्यावतारभूतं युधिष्ठिरम् 'अन्धायामा हतः'
इत्युवचीरत्-इत्येतदपि गजलमितिहासजोऽिदानीं विदितमेव ।

यत्तु केचन धर्मध्वजधारणधौरेयधीरधिया सुधिय आमनन्ति कपटव्यवहा-
रोऽयं, गम्यम्, अस्मिन् संसारे भुक्तिः, परं परलोक्कूपस्त्रवाङ्मुक्तिरौ नैव भवि-
तुमर्हति । तेषु निवेद्यते कपटाचारिषु कपटाचरणं चेत् तदीयकपटदोषदूरीकरणाय
भङ्गीक्रियते येन पुनः कदाप्यसौ कपटात्मा कपटव्यवहारं न कुर्यात् तदा धर्मं
एव; किं वा कपटकारिणः प्रहारादारमानं पातुकामेन यदि कुटिलतामुपगम्यते
तर्हि तद्विधकार्याचरणस्योद्देशं केवलमात्मरक्षणं न पुनः परविप्रलाभ इत्येताभ्या-
मुभाभ्यां युक्तिभ्यां कुटिलेषु कुटिलताव्यवहारं न दोषावहम् । तस्मात् श्रीकृष्ण-
चन्द्रो न कदापि पापभाक् । एतेनैवमपि सिद्धं यदाहवेऽन्योऽन्यं प्रहरतो वीरान्
न कदापि हिंसाजन्यं पातकं संस्पृशति । तत्र कर्मणि शत्रुप्रहरणात् स्वस्य रक्षण-
मेव लक्ष्यं मुख्यं भवति न च शिरांसा । श्रीकृष्णचन्द्रो यदाहुनेन पापभया-
वबोधि—

“पापमेवाध्रयेदग्मान् हत्वैतानाततायिन ।”

इति तदा श्रीकृष्णो मतमिदमेव एवं प्रास्तावीत्—

“अथ चेत् स्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि ।

ततः स्वधर्मं कीर्तिं च दित्वा पापमवाप्स्यसि ॥”

श्रीभीष्मपितामहो नयविचारेण सरलतावलम्बनं न युक्तम् इत्येतस्यामालोकका-
राणां युधिष्ठिरं राजधर्ममेवमुपदिदेत्—

यन्ते । शठता शक्तिरेव शक्तिः । शठता नाशयितुं, कुटिलतां भ्रमयितुं, दुष्टतां काययितुं, नीचतां चूर्णयितुं, वर्वरतामुन्मूलयितुमुत्कोचमिदं प्रहणप्रवृत्तिरुद्ध शक्तेरेव सदापेक्षा भवति ।

कापटिरेषु जनेषु कदाचनापि कथञ्चनापि सारस्वतेन न व्यवहरणीयम् । 'आजं कुटिलेषु न नीतिः' इत्येतत् सिद्धान्तदेशोऽयं यदा न मानयतिस्मिन् ? को न अपगच्छति यद् देशजीनन्दन श्रीकृष्णचन्द्रो जरासन्धस्योजासनाय कुटिलतायां शस्त्रीकरणमातुचितं कदापि मैत्रे । स तेन सह भीमं योधिनवान् कारित-
घातं तं पुरन्दरपुराणिधम् । शम्भाद् रथचक्रमुद्धरन्तं कर्णं स तत्कालं एव करालजालकवर्तितमचीकरत् । साध्यसाधनाय समवाप्तं सदैवसरं न त्यजेद् धामान् इति विमृश्यामौ शिरःपिण्डेन पुरो निघातं धनञ्जयं भीष्ममपि व्यापी पश्यत् । पुरुकुलपुरुकं द्रोणचार्यं सहर्तुं सत्याग्रतारभूतं युधिष्ठिरम् 'अश्वस्थामा हत' इत्युपवीक्ष्य चरत् इत्येतदपि मकरमितिहासकोविदानां विदितमेव ।

यत्तु केचन धर्मभञ्जधारणधीरेषधीरधिया युधिष्यं जामनन्ति कपटव्यवहारोऽयं, मत्स्यम्, अस्मिन् समारे भुक्तिः, परं परलोके वृषकस्यामुक्तिश्च नैव भवितुमर्हति । तेषु निवेद्यते कपटाचारिषु कपटाचरणे चैव तदीयकपटदोषदूरीकरणात् अङ्गीक्रियते येन पुनः कदाप्यसौ कपटात्मा कपटव्यवहारं न कुर्वीत् तदा धर्मं एव, किं वा कपटाचारिणं प्रहारादात्मानं पातु कामेन यदि कुटिलताभ्युपगम्यते तर्हि तद्विषयकार्याचरणस्योद्देश्यं केवलमात्मरक्षणं न पुनः परविपलाभ इत्येताभ्यामुपाभ्यां युक्तिभ्यां कुटिलेषु कुटिलताव्यवहारं न दोषावहम् । तस्मात् श्रीकृष्णचन्द्रो न कदापि पापमाह । एतेनेदमपि निन्दं यदाहवेऽन्योऽन्यं प्रहरतो धीरान् न कदापि हिंसाजन्यं पातकं मत्पृच्छति । तत्र कर्मणि शत्रुप्रहरणात् स्वस्य रक्षणमेव लक्ष्यं सुपथं भवति न च जिघांसा । श्रीकृष्णचन्द्रो यदार्तमेव पापमयादयोचि—

“पापमेवाश्रयं दस्मान् इत्येतानात्तनामिन् ।”

इति तदा श्रीकृष्णो मतमिदमेव स्वप्रास्तावीत्—

“अथ चेत् त्वमिह धर्म्यं संप्राप्तं न करिष्यसि ।

तत्तत् स्वधर्मं वीर्यं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥”

श्रीभीष्मपितामहो नयविचारेण सरलतावलम्बनं न युक्तम् इत्येतस्यामालोकधारया युधिष्ठिरराजधर्ममेव गुपदिदेश—

“भार्जनं सर्वकार्येषु श्रेयथा कुरुनन्दन ।
पुनर्नयविचारेण त्रयीमवरणेन च ॥”

राज्ञा विरोद्धा माव्य राजानमपिरोद्धार भूमिर्ग्रसते—

“द्वारिमौ ग्रसते भूमिं सर्पो विलशयानिव ।
राज्ञान् पारिरोद्धार प्राह्वय चाप्रवाग्निनम् ॥”

अनाचर्येणापि शत्रो पक्षस्य भेदनं नीतिरेव—

“अनाजंरैराचर्यैश्च शत्रुपक्षस्य भेदनम् ।”

यदि कापटिके कश्चिद्भार्जनं प्रयुजति नूनं स शीघ्रीप्सपितामहसम्मती नाथ
र्ममाचरति । अधार्मिके धर्माचरणं नास्ति धर्मं । तदस्ति वायाचरणम् । भारवि
कविमतेनापि कुटिलेष्वकुटिलीभूतानां मान्यमेव तस्मात् स स्वकार्ये किराताजं
नीचे ब्रूते—

“यज्जगति ते भूदधिप्य पराभय
भवन्ति मायाविषु य न मायिन ।
प्रधिरय हि ध्वजिन् अदास्तथाविधा
नसबूताह्वान् निशिता ह्वेषव ॥”

वीरो न वीरतयैव अधर्मपर कुटिलतानिष्ठमरार्तिं परित्यजितुं समर्थः । तन्नि
पातनाय कुटिलतानुविद्धा वीरतापेक्ष्यते । यो देश अन्यायन कस्यचन भूमा-
गेऽधिकार सम्पादयति, अपहृणभूभागं देशं विरोद्धुं तमपरुषं देशान्तराणि
प्रोत्साहयति, अगृहप्रचाराश्च सत्ताय्य सर्गं कुरुते, परेण केनापि आक्रम्यमाणं च
हृष्ट्वा कमपि देशं निष्कारणनिहितस्वद्वेगबुद्धिं प्रसादयति, बहुश्व निःश्रीयान्
गह्वणायाश्च पित्रिधान् कुटिलतापूर्वकं व्यवहारान् विधाति तस्मिन् देशेऽपि
साधुतायाः सरलतायाः या प्रदर्शनं न कदापि युक्तमिति नीतिज्ञा अपि मन्यन्ते ।
शास्त्रेभ्यः सैनिकेभ्यो विविधाय्यश्वाभ्यामाभ्यः समान्यो गरीयसी नैतिकी शक्ति
र्भवति । वीरेण पुरेण वीरेण समाज्येण वीरेण च राष्ट्रेण स्वीया वीरतामन्वर्थी
कर्तुमेवा नैतिकी शक्तिरित्यतमेकाध्यायीया । सा शस्त्रं नै-यादिविपरिणीं -यूनता
नूनं पूरयिष्यति । यद्यस्मासु स्वराष्ट्रस्य गमिगो वर्धनाय अनन्त उरमाह उद्वेक्षति,
यद्यस्मासु स्वदेशस्य मानं त्रस्तु प्रचण्ड साहसं प्रज्वलति न तदा कोऽपि निशाल
ततोऽपि देशोऽस्मद्वेक्ष परतन्त्रोक्तुं समर्थः । भवतु नाम सप्र यस्मद्देशे युद्धसा-

धन-स्वल्पता पर सत्यपि तथात्वे सोऽस्ति तेनस्वी । बल हि तेनस्वितामधिति
पृति । कश्चिद् विद्वान् साधु वदति—

“हस्ती शूलतर स चाङ्कुशतश्च किं हस्तिगानोऽङ्कुशो

दीपे प्रज्वलिते प्रणश्यति तम किं दीपमात्र तम ।

वज्रेणापि हता पतन्ति गिरय किं वज्रमात्रो गिरि-

स्तेऽपि यस्य निराजते स बलवान् शूलेषु न प्रत्यय ॥”

निवासिद्धि सत्ये भवति न नोपकरणे तस्मादेव हेतोरेष्यते केनापि तत्रविदा—

‘विजेतव्या लङ्का चरणतरणीयो जलनिधि

विपद्य धीलस्यो रणभुवि सहायाश्च वपय ।

तथाप्येको राम सक्लमवधीद् राक्षसकुल

किवासिद्धि सत्ये भवति महता नोपकरणे ॥”

शूर एव एव चितिं सकलां चोत्तु शक्नोति । सन् अपि एव सविता स्वकीयेन
स्फारस्फुरितेन तेनसा निखिलमपि विश्वमास्वक्य भुक्त शकुनीते ।

दैवस्य कृते प्राप्नुतेन वीरा अपेक्ष्यन्ते । विदासो विद्या रक्षन्ति पर विदुषो
वीरा रक्षन्ति । धनस्यार्जन धनिका धानन्ति पर वीरा केन प्रकारेण धनिका
रक्षणीया इति विदन्ति । कला-कौशल-दिक देशस्य समृद्धिर्देन मत भवति पर
तत्कलाकौशल-दिक स्वयच्छाया प्रयोजनेन कलावतोऽपेक्षते कलावन्तश्च स्वरपार्थ
वीराणामपेक्षा कुर्वन्ति । सर्वेषामपि जीवनस्य मूल वस्तुतो वीरतैष । कथं
श्लोकोऽयं स्थित एतत्तत्त्वमेव मङ्गतयनि—

“वह्निं द्योतयितुं हिम उजलयितुं वात निरोद्धुं एवो

मूर्तं व्योम विधातुमुज्ज्वलयितुं नेतुं नति वा महीम् ।

उद्धर्तुं किल भूभृत् स्थलयितुं सिन्धु च सम्प्राप्यते

शक्तिर्यस्य जनैः स एव मृपति शेषा पर पार्यथा ॥”

वीरस्य मानसे अद्भुत एव उग्राह परस्फुरति अजसम् । न सन् स्वाभीप्सित
लामात्र कस्यापि मुग्धभीक्ष्णते । यत्रापि वमन्ति स तत्रैव स्वप्नमुख्य प्रनिष्ठापयति ।
न स कदापि चिन्तयति यत् स एकाकी वर्तते वा वञ्चुनिहीन । न तु स्वप्ना
यादेव सर्वमपि अभिलषितमनायासेनैव समुपार्जयति—

“को वीरस्य मनस्विन स्वनिषय को वा विदेशरक्षा

य देश अयते तमेव कुरते बाहुप्रतापार्जितम् ।

यद्व्यानगलाङ्गलप्रहरणं सिंहो वनं गाहते

तस्मिन्नेव हतद्वितेन्द्ररुधिरैस्तृष्णां क्षिप्तस्थामन ॥

अथ देश स्वजननसमयादेव वीरताप्रिय आसीत् । वीरताया सततमस्य प्रीतिर्विरेजे । वीरतामयानि ओजस्वीनि कर्माणि सर्वदैव अस्मा अरोचन्त । अयमेव स देशो विपते यदीय शौर्यजनित यज्ञ सकल भूभुवनमभिग्राप्य दित्वात् । अयमेव देश ससाक्षय घनुर्देमयच्छत् । एतादृक् को भुगो भागो यत्र न दशस्यास्य प्रभुतायाश्चिह्नानि समवाप्तानि जायन्ते ? जावा-सुमात्रा-मेसो पोगमिया रुम्भामिया मिथादिनामकाना समग्राणा देशाना भूमागा साक्षिग सन्ति यद्य देश स्वकीया विजय वैजयन्तीं स्वयं उद्वधूनुत । देशस्यास्य विश्वत्रि जयिनीं वीरता विलोक्यैव तु कवय इतिहासकाराश्च पुन पुनस्ता प्रशसन्ती अपि न मृतिं लभमाना प्रेक्षयन्ते । ग्रन्थेषु या हि रणसामग्री प्राप्यते सा, विज्र यद् रणवर्णनमवाप्त्यते तत् सर्वमपि देशस्यास्मदीयस्य वीर-धमेवोद्घोषयति । इदमती तावद्गणसामग्री—

योधैरेव पक्षीकृता कथमपि मोहामरोपान्धिता

गाढभ्रान्तधराधरा इव रथचोणीसमालम्बिता ।

ईष-मोलितघूर्णित प्रतिदिश प्रक्षिप्तनेत्राञ्जला

मण्डाद्गोलितमौल्यो मदजलैराभान्ति दन्तायला ॥

आरुण्डितिपालमालविगल-स्वेदाम्बुसेकोद्धता

भेरीक्षाकृतिष्वापटङ्कृतिचमत्कारोच्चसम्मानसा ।

कुम्भाघोषितल श्फुरत्सुप्तुट चञ्चल देशर

मन्दभ्रान्तशिलोचन प्रतिदिश नृत्यन्ति वाजिमृजा ॥

सामग्र्यं यत्रा इदं, सुटका गूत्वा धीरा प्रेक्ष-ता भवावहमाहवम्—

सुष्मदोर्दण्टमण्डल्यवनमितरणचण्डकोदण्डदण्डान्-

मुनेषु विज्रमूर्च्छप्रतिनृपनिभुजाखण्डमुण्डावकीर्णा ।

गायन्मृग्यप्रवक्ताद्रजनिचरवधूतताले कराले-

नैतालैरदृष्टासप्रकटितवशानैर्युद्धमूर्धोति भीमा ॥

अत्रस्थानामुद्गगना वीरपुदवाना सैनिकयुवकाना पुर शत्रु क्षणमपि रणाङ्गे स्थातु समर्था न भवति । साम्प्रतिके युगेऽपि प्रथमद्वितीयमहास्व-दनयो प्रदर्शित

तेषा श्रौट्यप्रचण्ड सर्वेऽपि शूरशिरोमणय धृक्स्वरेणोच्चै गायन्त्यव । न जानन्ति
ते रणक्षेत्रात् पलायनम् । वैरिणस्तान् याचमाना प्राणभिषामेवाध्रूयन्त—

भूलीधाराभिरन्धास्तदनु वधिरतामागता स्फारभेरी

भूयोद्वाङ्काररावैरमृतकरकुलापीडयन्त्यै-ययाने ।

धारन्तो विन्ध्यभूम्बुद्धनघनकुहरे कण्टकाकृष्टकशा-

स्त्रायध्व मुञ्चतेति प्रतिहतविकृष्टा वैरिण समिरन्ते ॥

आहह देशस्यास्य प्रतापवना भूभृता प्रताप सौकुम्भु सुरा नपि न क्षेप —

दैव त्वज्जदण्डचण्डिमचमरारिप्रतापानल

पञ्चालालम्बादिवाभिनिक्षति क्षीरागुधि माधय ।

भर्गो स्वर्गधुर्गो बधाति शिरसा त्यजत्रिलोकीकृति

वैधा विन्तु मुहु कमण्डलुजलैराग्मानमामिञ्चति ॥

अ-ध-र-भू-म-सु-र-धै-रि-न्-पु-र-गो-र-ह-ि-ष्-म-ह-र-द् । पुन अस्मस्मात्भूमिभारत धीरता
सेजस्विता क्षात्रसदृशसमा बर्धस्विता गाहता पुनरप्यत्र यः क्षत्तिर्जागृषात् या
हुर्दा-नाना हुष्टाना दहने ससारे सञ्जीते प्रतिष्ठापने सदाचारस्य च सस्थापने
सर्वधैर्य समा भवति ।

प्राकृपापाप्रभूता ण्णे भारतीया प्रतिभटभयङ्करा घस्मरा रणभटा अद्यपर्यन्त
यद्यापि युद्धाय गतास्तत्र रघुनिजयपञ्चमेव समारोप्य समागतः । समरागिरे ते
धीरतरणजशरिणो यद्दुर्मनीष श्रौट्यं प्रादीदृशन् विश्र तत्, सत्रहमपि जगद्वाध
यार्णवे ध्वमजयत् ? वर्तमान तु तेषा बल धरतुन क्षयानमेव वर्तत ।
जागृते सन्ति किं विश्व मत्तेजोमय बल धीक्षितुमपि क्षम समेत । इमे भारतीया
एव भासुरभूतिमग्न शक्तिमन्त सन्ति ये हि आधर्षार्हृतेन केनापि अष्टपूरग
अपरिगृहीतशस्त्राग्रसाधनेन मामर्ध्वेन अतुल्यलभुचदण्डेभ्यो विधिविदितकुत्रि
नीतिभ्य आग्लेभ्यो देशमिममुन्मोक्ष्य सर्वयैव स्वतन्त्र विधाय पुनर्भूयुवने स्वभा
रगमानुर्भाहमुदनीनमन् ।

अरमदीयरस राष्ट्रस्य धीराणां धर्मप्रियस्वान् वैदशिकारतेषां देसे सुगपूरक-
मेव प्रवेशमलभन्त । ते तेपन्नृतप्यवहारमकार्षुर्विप्रलम्भमयप्राचरण कृतवन्त ।
द्युज्ज ते तेषु यसस्ति यदा समजापुरतदा कृतददरिपनिवारने योद्धुमुपता
धभूयन् । भारतीया धीरा धर्मयुद्धमेव मगतमभिनन्दन्ति स्म । पर वैदशिकानां
महत्यां धर्मयुद्ध भाग धरन्तु तु विद्यमानमेव नार्थम् । अधर्मेण ते भारतायान्

वीरान् विजित्य तेषां प्रियं देशं स्व राज्यमेव प्रातिष्ठिष्वन् । स्वीयं शासनं दश
सर्वत्र प्रसार्य ते ज्ञानैः ज्ञानैस्तेषामभ्योद्यतमं देशं नाशयितुमुपाक्रमन्त । भारतात्
ते शस्त्रास्त्राणि सर्वोप्यपाहरन् । भारतं शस्त्रास्त्रशून्यं चक्रे । ते तान् सर्वानपि
उपादान् अशिथिष्वन् यः कस्त्वचनापि देशस्य वीरतायां निध्वंसनाय अपेक्ष्यन्त ।
पुत्रान्देव कृपा न ते नृसिमाययुद्धेन सदीय ते घनेन ज्ञात्रेण च विहीनं विदधुः ।
तावत् ते न शान्तिमगमन् यावत् पवित्राचारविचारमिमं ब्रूय देशशिरोमणिं दश
हत्तसर्जस्व न चक्रे । ते देशस्यास्य भाषा साहित्यञ्च सहस्रं अत्र दासताऽप्य
क्षत्रता प्रतिजनहृदये सखिवेक्षणं मासु । देशं समग्रं सङ्घारित्वाऽत्रन परिभ्रमया
मासु । शिक्षणालयेषु स्वीया भाषा च सखिवर्य अत्रत्या संहृतभाषा ततो
निर्वासयाञ्चक्रे । इदं हि सकलं कुट्टं यं कर्तुं तं तदैव स्वयं सरमनुज्ज्वाल्य स्थितिं
प्राप्तुमशक्नुं यदा ते पूर्व देशं परामर्शित्वा वीरतां विहीनां विहितं त । एतस्या
मिथानस्य प्रयोजनं केवलमिदं यद् वीरतां सर्वेषामपि जनानां सकलानामपि
मङ्गलानामखिलानामपि चाधानामास्पदं भवति । यत्र वीरता भवति तत्र सर्वा
अपि विषयः सामञ्जस्यस्वीयमेवाधिपारं स्थापयितुं समुद्यता सञ्जायन्ते ।
वीरताविहीनत्वात् समुद्रभूता स्वस्य देशस्य द्वीनां दुर्गां विलोक्य देशभक्तानां
हृदयानि रोदितुमरभन्त । ते बुद्धिमन्तो देशानुरागिणो मेघाविनस्तदेव विधातु
मुपाक्रमन्त यत्तस्या दुष्टाया सम्भवमासीत् । इदानीं परमेश्वरानुक्रोशेन देशोऽस्म
क्षीय स्वातन्त्र्यं श्रमिति । तस्मात् पुनर्गमिताया वीरताया आसादनार्थमनुद्
होऽस्ति समग्रं सर्वधैर्यं । देशोऽयं पुनः वीर्यं दत्तेषु वीरप्रणीतेषु स्याद्
इत्येतद्धर्ममारालम्भयितुं पूर्णतया प्रयत्नोऽविरामं कार्यः । यावत् समग्रापि
जनता न स्वकीयं योगमेतस्मिन् क्षेत्रे राज्यप्रतिपक्षसत्त्वमिति प्रहासयति तावत्त
स्य स्य अर्थं भवितुमर्हति । वीरताया समुपलब्ध्यर्थं यदतुल्यं धनं सामननं
संप्रप्तं व्ययीष्यते तस्य सार्थकं व चास्मिन्मार्गं तदैव अवधिष्यतया भवेत् यदा
दशस्य सर्वेऽपि जना सर्वेऽपि सम्प्रदाया सर्वा अपि सन्ध्या सर्वाण्यपि सन्ध्या
नानि च स्वकीयं हि हादिकं सन्ध्या साहाय्यं शासनं प्रति प्रयच्छेयुः ।

एषा ममवाक्ता स्वतन्त्रता रक्षणीयास्ति । कुट्टहृदया कुट्टिलचारमकुलं वपुः
प्रिया धूर्ता न देशस्यास्य गतन्त्रतां सहन्ते । तेषु देशस्यास्य निपातनाय
भयङ्करं प्रयच्छां द्वेषं प्रयच्छति । ते दशमिममपकर्तुं विविधान् आनायान्
प्रितवान् अनुना यीष्यन्त । तेषां बुद्धिभ्यो दशस्य प्राणं तदैव स्यात् यदा

देशोऽयं धीरो भवेत् । यथा अस्वस्थं दुर्बलं वा सर्वेऽपि रोगा आक्रमन्ते तथैव दुर्बलं देशं प्रथला देशा वशीकर्तुं तत्र स्वकीयं राज्यं स्थापयितुमुत्सुका भूत्वा प्रधावन्ति । गतेषु दिनेषु दरद(चीन)नामा देशो देशमिममास्कन्दन् भूभागञ्च प्रचुरमपहरन् केन न दृष्टः ? पाकिस्तानदेशः प्रत्यहं देशमिममपकुर्वन् केन न दृश्यते ? देशमेतं बलहीनं प्राप्यैव तु दरद(चीन)देशस्तत्सर्वं कृतवान् । सङ्कट-प्रसूतं देशमिमां बिलोक्त्यैव तु पाकिस्तानदेशः जगे जगे जवनवप्रयूढान् देशोपरि निपातयति । देशवासिना हृदये स्वकीयं देशमप्रति प्रेम वर्तते चेद् देशवा-सिनः स्वकीयं देशमेताभ्य उपरि निर्दिष्टाभ्यो विपद्भ्यः पातुं कामयन्ते तदा कर्तव्यमिदमेव प्रथमं प्रसुरज्ज यत् सर्वेऽपि संदृता भूत्वा देशं धीरं कुर्वन्तु । यस्मिन् काले देशस्यास्य एकैकस्तद्वगो धीरो भवेत् ; यस्मिन् काले देशे सर्वेऽपि धीरतासरित् सवेगं गम्भीरतापूर्वकं भयङ्करं निनादं कुर्वाण्यः प्रवहमाना सर्वैरेव देशैर्बिलोकिता भवेत् तस्मिन् काले, नात्र मनासापि संशयो न कोऽपि स्वप्नेऽपि देशमिमं प्रति नैजनुदृष्टि पातयितुं क्षमो भवेत् । वसुन्धरा सदैव धीरैरेवोपभु-ज्यते । धीराणामेव यशो सा तिष्ठति । धीरान् पुन सा परिष्वजते । धीराणामेव पत्नी भूत्वा सावतिष्ठते । अधीरान् सा त्यजति । अतः भारतीया धीरा भवन्तु धीरा भवन्तु धीरा भवन्तु ।

(५५)

दिष्टं पौरुषञ्च

नीतिवाराणो गिरासु प सत्यं क असत्यमिति न ज्ञातुं शक्यम् । ते यदेव
कचित् प्रशस्यन्ते श्रूयन्ते तदेव तेऽन्यत्र निन्द्यन्ते आकर्ण्यन्ते ।

“दैव फलंति सर्वं न विद्या न च पौरुषम् ।

पापाणस्य कुतो विद्या येन देवत्वमागत ॥

पुरुष पौरुष तावद् यावद् देव तु सम्मुखम् ।

त्रिपरीतगते दैवे पुरुषो न च पौरुषम् ॥

नैवावृत्तिं फलति नैव कुल न शीलं

विद्यापि नैव न च यत्कृतापि सेवा ।

भाग्यानि पूर्वतपसा स्मिन् सञ्चिन्तानि

काले फलन्ति पुरुषस्य यथैव वृद्धा ॥

यद् धात्रा निजभाणपट्टदित्तं स्तोत्रं महद् वा धनं

ताम्राप्नोति मरुस्थलेऽपि नितरा मेरीं ततो नाधिकम् ।

तद् धीरो भव विजयस्तु वृषणा वृत्तिं वृथा मा कृथा

वृषे परव पयोनिधावपि घटो गृह्णाति तुल्यं जलम् ॥”

इत्यादिका सहस्रशो दैवप्रशान्नापरका दैवश्रेष्ठताप्रतिपादिका उत्तमोत्तमा उत्तपो
यदाश्मकर्णगोचरता प्रयान्ति तदा यव ‘दैव’ मेव वस्तुतो थलिष्ठ न तत पर
किमपि श्रेष्ठमित्येतन्निश्चिनुम पर यदा—

‘त्रिहाय पौरुषं यो हि दैवमेवावलम्ब्यते ।

प्रासादसिंहवत् तस्य भूर्जि तिष्ठन्ति वापसा ॥

उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मी

दैवं हि दैवमिति का पुरुषा वदन्ति ।

दैव निहत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या

यत्ने कृते यदि न सिद्ध्यति कोऽत्र दोषः ॥

तपसा रूपसीभाग्यं राजानि विविधानि च ।

प्राप्यते कर्मणा सर्वं न दैवादृष्टतामना ॥

न फलति विकर्मा जीवलोके न दैव
व्यपनयति विमार्गं नास्ति दैवे प्रभुत्वम् ।
गुरुमिव कृतमाय कर्म सयाति दैवं
नयति पुरुषकार सचित्तरतत्र तत्र ॥”

इत्यादीनि यथासि शृणुमो नीतिकाराणां तदा पौरुषमेव खलिष्ठ न तत पर
किमप्युत्कृष्टमस्मिन्नेत निश्चय गच्छाम, सन्देहे वा पताम पुन पुन विचार
यामश्च किं पौरुषमजलमय कठोर परिश्रम कुर्याम किंवा धैर्यमाश्रित्य तिष्ठेम ।
भास्य कृपयैव सर्वं लभ्यते, व्यर्थमेवास्ति पौरुषम् । अमुक पुरुष पुरुषार्थं निगैव
प्रचुरां सम्पदं लब्धवान् । अमुक सम्पदर्थं कठोर श्रमं हि दिवान्निश कृतवान् पर
न घराटिकामपि प्राप्नुमशकत् अतः कस्माद् निरर्थकमात्मा कर्तव्यनीय । नैव
नैव, नैवमवलम्ब्य कदापि न अकर्मण्येन भाव्यम्, अकर्मण्यता हि महद् दुरित,
कार्याणि मनोरथेन न सिद्धानि जायन्ते तानि उद्योगमपेक्षन्ते । स पुरुष उद्योग
भीषण विधापैव धनिकोऽभवत् । स परस्परिद्रव आसीत् पर स्वदारिद्र्य
विनाशनाय हि स तानि तानि कष्टानि सेहे, त त महात्त प्रयासमकार्षन्
ततश्च स यमराजसकलमनोरथो जातः । सम्प्रति स सुखेन स्वमय वहति तस्मान्
पौरुषमेव घर सस्यैवोपासना कार्या इत्येवविधा परस्परविरोधिनी नानाविचारा
मनसि उत्पद्यन्ते । कदापि नीतिकारोक्तेषु वचसु श्रद्धा समुत्पद्यत कदापि
च धृणा ।

मनुष्यस्तु कालाष्टेश्वराधीनः । स ययामधीनतायां वर्तते तस्मेरित एव
शुभाशुभानि च कर्माणि करोति । अतः पारमार्थ्येन न स शुभाशुभभर्गकर्ता ।
एवस्थिते कस्मात् कर्माणि तमनिश ह्निभन्ति यदैवेद्विचार उत्तिष्ठति तदा
मानस पुनश्चित्तयति-कोऽयं काष्ठं किञ्च भद्रे कश्चेश्वर इति ।

अज्ञानवशात्मानलो व्यर्थमेव कर्मणि कदापि निन्दति कर्मणि कदापि अप
यति । नीतिकाराणां वचनेषु न कोऽपि विरोधो विद्यते । यद् यदुद्दिश्य ते दैव
प्रशसन्ति निन्दन्ति वा यद् यदुद्दिश्य ते पुरुषार्थमभिनन्दन्ति कुत्सयन्ति वा
तत्तत्तर्कमपि यदि दृष्टिपथे समाश्लिष्यते शिथिलयते च तदा सत्यमेव सिद्धयति ।
इमे सर्वेऽपि अदृष्टादिविषया सन्ति गहनानि । श्रीमद्भागवते हि एतद्विस्त
विषयाणां स्पष्टीकरणाय गीतगुपाख्यानं प्रदत्तमस्ति तदिदं प्रस्तूयते—

गीतमी नमः कापि शमसमुत्ता रथविरा आसीत् । तस्या पुत्र सप्तोऽवत् ।

स पञ्चाशत् गत । अनेन दुष्टेन सपण शान्तस्वभावावासापस्त्रिण्या एवपुत्राया
 गौतम्या पुत्रो दष्ट इति दष्ट्वा अर्जुनको नाम लुब्धकः आपुपाशेन त सर्पं
 चक्ष्वा गौतम्या समुपनिनाय, आह च तां स—‘महाभागे अनेनाधमेन पश्येन
 तव पुत्रो हत । आदिश देन प्रकारेण इम व्यापादयानि । किमनाविम
 प्रक्षिपानि उत क्षिण्णानि खण्डश एवम् ।’ लुब्धकस्य वचस्तन्निशम्य गौतमी त
 तथा कर्तुं निश्चारयन्ती प्राह—‘सर्पं हरणं न मे सुतो जीवितो भवितु शक्नुयात्
 अतस्त्वज्ज एवम् । अस्मिन् सर्पे जीति सति न कोऽपि ह्यादृत्यपस्तस्मात्
 एतन्मर्पं व्यापादयन्तिनिरापापमुपाज्यं यमलोकगमनं को तु कामयेत ?’ यद्यपि
 गौतमी पुन पुनस्त हन्तु लुब्धकं निवारितवती पर त लुब्धकस्त सर्पं विमोक्तु
 बुद्धिं न म्यवधत्वात् । तत सर्वं परमकष्टप्रपन्नोऽभूत् ‘मम दोषो नात्र वर्तते
 मृदुरेव मा तथा कर्तुमशक्नुवम् । तदाज्ञयैव मया स दष्ट । अतोऽत्र किञ्चिदप
 मृदुरेव न मम । मया मृत्यो प्रेरणया दष्टो बालकोऽतोऽहमपि
 चेदपराधीति चेत् तथात्वेऽपि मृत्यो प्रयाजककर्तृत्वात्, त एवात्र प्रथम
 किञ्चिदपी । हवींषि जुह्वाना ऋचिजो यथा मन्त्रनितफलं न प्राप्नुवन्ति त फल
 यज्ञमात्रं एव लभते तथैवात्रापि मृदुरेव अपराधित्वेन बध्नी न चाहम् ।’ पुनरिधो
 हि यदा विवाहः सर्पलुब्धकयोर्मध्यं प्रवर्तमान आसीत् तदैव मृत्यु समागत ।
 उवाच च स ‘कालेन प्रेर्यमाण एव अहं त्वा सर्पं, बालदशनाय प्ररितवान्
 अत शिशोरस्य विनाशान्ते कारणं न त्वं न च अहम् । यथा वायुर्मैशान्
 हतस्ततो विकर्षति तथैवाहमपि कालजगत् मन् सर्वमाचरितमुपक्रमे ।
 कालार्थीन सफलं जगत् । सर्वेऽपि जडूमा स्थावराश्च कालात्मका एव । काल
 एव सर्वं ससारं सृजति सहरति च’—इत्येवमभिदधन्मृत्युव्याधं जगात्—‘अपि
 व्याध । आया ह्वापि कालवशागौ तस्माद्वाहं दोषो न मे सार्पं एव ।’ तदन्तर
 एव तत्र कालोऽप्युपस्थितो बभूव । स लुब्धकमबोधत्—‘नाहं न मृत्युर्न सर्पं
 एव जन्तुमरणोऽपराधभाग्, अथ बालक स्वधर्मवशादेव मृत्यु गत अत कर्म
 पुन किञ्चिदपि । व्याध, न विस्मरेदम्—

‘यथा मृत्पिण्डत कर्ता कुरुते यद् यदिच्छति ।

एवमारमकृतं धर्मं मानव प्रतिपद्यते ॥”

कालस्य वच आनर्थं तद्, गौतमी कथितवती—‘नैव कालो न सर्पो न
 मृदुरिह कारणम् । बाल स्वधर्मभिरेव निधन गतस्तस्मात् पक्षग मुच्य ।

उपरिस्थित उपाख्याने यदि ह्यपात क्रियते तदा क्षातं भवति यन्मानव न
 दैवं कदर्थयति न चान्यदेव किमपि । सत्कर्मानुष्ठानेन ॥ सुखानि एभतेऽसत्क-
 र्माचरणेन च न दुःखानि भवन्ते । एतस्मिन् वर्तमाने जीवने यानि कर्माणि
 क्रियमाणानि भवन्ति आगामिनि जन्मनि कथोन्मुक्तता गतानि तान्येव गतज-
 न्मकृतानि कर्माणि 'दैवम्' इत्येतेन नास्ति व्यपदिश्यन्ते । मानव इत्यमेव
 स्वस्य दैवस्य निर्माणकर्ता वर्तते । सत्कर्माण्यनुष्ठाय न इच्छीय दैवं सुखदायकं
 कर्तुं प्रभवति किञ्च असत्कर्माणि विधाय न तद्दुःखप्रदायकञ्च विधातुं प्रभवति ।
 पुण्यकर्माणि कुर्वन् स्वर्गनि भव्यकर्माणि च न दैवम् । कुर्वन् मानवं कुनोति सदैव
 हि न धिनोति । सुखदुःखयो रारण कर्माण्येति विज्ञाय विद्वांस सदैव कर्म-
 स्वेवात्मानं सन्निधायन्ति । कुर्वन्ति च नृप सम्पदादिप्राप्तिनिमित्तेन सत्कर्मणि
 ते । प्रमादान्माद्याद् वा गते जनुयि कृतानि भव्यभर्माणि हि वर्तमाने जीवने
 यानि दुःखानि जनयन्ति तानि दुःखानि ते विद्वद्भीरा धैर्यपूर्वक सहन्ते च ।
 कर्मणा गहनता सव्यग् क्षात्रैव धीरैर्विष्ट पीर्यप्राप्तवानम् । भव्यधियो मानवा
 स्तावाधिगमनात्ममर्षाद्वा व्यर्थमेव 'नातिज्ञा कदापि दैव स्तुयन्ति कदापि च
 पीर्यन्ते, तदीये कस्मिन् यच्चसि अत्रा विधेये'ति निगद्य भीतिज्ञान् पण्डितान्
 परिहसन्ति ।

मगिमन्त पुराण कठोरेषु सङ्कटेष्वपि निपत्य न मुह्यन्ति न ते स्वकर्तव्य कर्म
 मुह्यन्ति । इमानि हि दुःखाण्यस्मत्कर्मनिताभ्येवेत्ययमर्थः ते तानि स्वधैर्यं
 सहमाना सतत कर्माणि कुर्वाणा एव हरयन्ते । न कदापि विषद्विरयभूयमाना
 भूत्वा ते कर्मभ्यो निरमन्ति । ते भगवत कृष्णस्य—

“नियतं कुरु कर्म त्व कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ।

दारीरयात्रापि च ते न प्रमिद्वेदकर्मणः ॥

कर्मणैव हि समिद्विमारिधता जनकादयः ।”

इत्यादीनि वाक्यानि सरसरन्तो हृदि, दिष्टेन व्यर्थीक्रियमाणेभ्यो नो
 नोद्योगमुद्गन्ति । दैव इच्छीय कार्यं करोति ते स्वरीयम् । पदा कृतेऽपि
 सर्वदिषे पूर्णे उत्तोगे ते निष्पत्ता जायन्ते तदा ते न कदापि निश्चयाद् भवन्ति ।
 अस्माभिरात्रय विहाय उग्राहपूर्वकं समुचितयुक्तिविधौश्चात्राय कार्यं कृतम् ।
 कार्याचरणमरमत्कर्ममरिद । तत्पत्ता नास्मदधीनमिति विद्वत्स्य “कर्मण्येवाधि-
 कारते मा कश्चु यदाया” इत्येतेन गीताश्रयाद्भासायात्राय प्रमत्तमानया

एव भवन्तः पुनः स्वाभीप्सितार्थमुद्योगे रता भवन्ति । जगति येषां जनानां गतजन्मकृतानि कर्माण्यतितरामेव दुष्टानि नितरामेव निविडपापमयानि भवन्ति यस्तु तस्त एव कतिपये जनाः कृतेऽपि कठोरतमे उद्यमे न मनोऽभिमतं फलमवाप्नुं पारयन्ति अन्यथा न्यायप्रियो दयामयो भगवान् न हि समुचितोद्योगकारिणो मानवान् निराशान् कुरुते । ईश्वरो भाववसुद्योगपरमेव द्रष्टुमिच्छति न च तं स्व-तरपरम् । जनस्तं भजतु न या भजतु परं यद्वा हि स तं त्रिधिपूर्वकं पुक्तियुक्तया समुचितेन मार्गेण परिश्रमं विदधानं मेचते तद्वा स तस्मिन् प्रसीदति तत्कृतानि दुष्कृतानि च परिमृज्य तन्मनोरथान् प्रपूरयति । उद्योग-निष्ठान् जनान् जगति सफलतां गच्छतो विलोक्यैव नीतिज्ञाः कथितवन्तः—

“उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मीः ॥”

“इत्साहसम्पन्नमदीर्घसूत्रं क्रियाविधिज्ञं व्यसनेष्वसक्तम् ।

शूरं कृतज्ञं दृढवीहृदञ्च लक्ष्मीः स्वयं याति निवासहेतोः ॥”

सुधी मानवो दिष्टमाद्रियते पौरुषञ्चाद्रियते । न स कमप्येकतरमवजानाति । कृतेऽपि पूर्णे उद्योगे निष्फलतामवाप्य न विषण्णत्वं दिष्टादर इति कथ्यते किञ्च कर्त्तव्यधिया अनिष्टं कर्मानुष्ठानं पीरणादर इति प्रोच्यते । दिष्टं पौरुषञ्च द्वयमपि-
भालम्बमानं सिद्धांममवलोक्यैव केनाप्युक्तमिवम्—

“नालम्बते दैष्टिकता न निपीदति पौरुषे ।

ज्ञानार्थो मरकविरिव द्वयं विद्वानपेक्षते ॥”

अष्टशतकाब्दधापिमी दासता भारतस्य सर्वानपि गुणान् अपाहरत् । परकीया जना इह स्वशासनं संस्थाप्य न केवलं देशमिमं तेऽर्थशूर्यं कृतवन्तोऽपि तु ते तद्दीर्घं नैतिकमपि बलं विनाशितवन्तः । देशे ते विविधान् बहुंश्च दोषान् उत्पादयामासुस्तं दुर्व्यसनेषु च निपातयामासु । सर्वत्रैव निर्धनतां प्रसार्य जनतां ते दीनां शोचनीयां च दशां नीतवन्तः । ते तान् सर्वान् अपि उपायान् अशिश्रियन् ये देशस्य शारीरिकं बलं मानसिकं शक्तिमाप्यात्मिकं तेजोऽपकर्षन्तस्तं सन्मार्गात् भ्रंशयन्ति । या जनता हि वैदेशिकानामागमनान् प्राक् धर्मनीरव्या-
यनिष्ठा दासास्त्रविमृष्टा स्वस्यशरीरा धन-धान्यसम्पत्त्या कलामु त्रियामु च कुशलासीत् सैव वैदेशिकशासनानुग्रहेण अचिरादेव अवहेलितधर्मा अन्यायप्रिया शस्त्रारप्रहिता नानारोगाक्रान्तस्तेजरा धन-धान्यशून्या कलाविपात्रिहीना भवयत् । एषा हि पतनावस्था भारतीयान् जनान् दैववादिनश्चकार । तस्या

दीनदुःखिताया दशाया वारण ते प्राधान्येन अदृष्टमेव मेनिरे । अदृष्टस्य कोपोऽस्मासु वर्ततेऽन पञ्चास्मदीयो दशो वैदशिरुशासनाधीन सवृत्त वयञ्चेमा दरिद्रामवग्धामुपेता । अस्माभिर्गतेषु जन्मसु दुष्कर्मणि कृतानि तस्मादेव शरणाद् इदानीं दुःखानि असह्यानि सङ्गन्ते—

“ग्रह्या यन कुटालवस्त्रियमितो ग्रह्याण्डमाण्डोदरे

विष्णुर्येन दक्षाग्रतारगदने चित्त सदा सङ्कटे ।

रुद्धे यन कपालपाणिपुङ्के भिच्छाटन कारित

सूर्यो भ्राम्यति निरयमेव गगने देवाय तस्मै नम ॥”

इत्येवविधा विचारारस्तेषा हृदये दडतया स्थिता अभूवन् । तेषा पशस्य पावनचरितत्वात् ससङ्कतेश्च तेषा वदान्यत्वात् ते नानामुखभोगिषु वैदेशिकेषु न रागद्वेषधिय प्रादर्शयन् तत्तद्दुःखाना गम्भीराणा प्रदातारो न तेष्वपि तु भाग्यमेव दुःखप्रदमस्तीति ते मन्यमाना—

“नाशित् पुच्छयति प्रपूरयति वा नाशित्तयत्युद्यति

काश्रिपातविधौ करोति च पुन काश्रिघ्नयत्याकुलान् ।

अन्योऽन्य प्रतिपत्तसदतिमिमा लोकेस्थिति बोधय

क्षेप मीढति वृषयन्त्रघटिरान्वायप्रसक्तो विधि ॥”

इत्येष निशङ्गसु । भाग्यवादिताया गरीयान् प्रभारस्तपां शिवकशक्तिमाच्छादितवान् । ते यज्ञ भाग्य तदपि भाग्यमेवामन्यत । अन्यायानाम वाचाराणा च सहन तेषां प्रवृत्तरेको गुणविशेषोऽभवन् । दुःखाना वृत्तार्थं यो हि प्रयत्नो विधीयते स निरमृताऽभून् । या जनता भारतीया अत प्राग् स्वदैव पांशुषु घोरे व्याघ्रता अदृश्यत सैव नितान्तमेव अकर्मण्या मन्वाता । या जनता—

“न शोचोगमनात्कृत् नरो भद्राणि पश्यति ।

उद्योग पुनरारब्ध सुख जीवति दृश्यति ॥

निपानमिव मण्डूका सरपूःमिवाण्डजा ।

शोचोग नरमायाति त्रिदा मर्ममण्ड ॥”

इत्यस्यां विचारभराया भक्ति न्यदधान् सैव लोकं तदा दैवन देयमिति यद्वृत्ती आधृत ।

यस्मिन् देशे पुरस्कार्यभावना मृता भवति, आगताना सङ्कगर्ना निराकरणा र्थमुत्साहपूर्वकमुद्योगो दुर्यटो न क्रियते, अ यायमयाचारञ्च निरेद्ध्यु सनत

सद्यो नानुष्ठीयते, निर्भयतापूर्वकं न्याय्यमपि घञ् प्रवक्तु न प्रयासो वितन्वते स देशो न कदापि दुःखेभ्यो मुक्तो भवितुमर्हति । भारतं हि वैदशिकशासन-कालेन रामेव स्थितिं नीतं यामास्ताद्य दुःखेभ्यो बन्धनेभ्यश्च निर्मुक्तिरसम्भवा जायते ।

जीवनकाले नैवान्ततो दैवमुपेक्षितुं शक्यं भवति न चैवान्ततः पौरुषमेव । जीवनस्य रक्षणार्थं तस्य आपनार्थं तस्य चोत्थत्यर्थं कदापि दैवमुपेक्षितं जायते कदापि च पौरुषम् । उद्योग निरन्तरं त्रिदधानोऽपि यदा मानव स्वस्तीये मनोरथे सफलो न भवति तदा स अतितरां दुःखितो भवति । दुःखस्य बहुलतया स कदापि तु प्राणानपि हातुं सन्नद्धो जायते । चेत् एतादृशं प्राणोत्सर्गकारिणं मानवम् प्रति दैवमदृश्यं कथितं स्यादुच्यते तदा युक्ततरमेव स्यात् । सम्भवमिदं यत् तद्विधोक्तिं निशम्य स प्राणत्यागोद्यमाद् विरमेत्, शान्तिं धैर्यञ्च लभेत् । प्रायेण बहुधा दृष्टमपि लोके यत् दैवस्य बलवत्ता श्रुत्वा बहुयो जना आत्मन्यापावनकर्मणो विरता अभूवन् । प्राण रक्षणात् परं न किमपि कार्यम् । स पुत्र प्रयत्नं कर्तव्यो येन जीवनस्य रक्षा भवेत् । यदि जीवनमस्ति तदा मनोरथानां सिद्धिरपि कदापि सम्भवास्ति । यदि तदस्त्वेष न, तदा तु कदापि किमपि न सम्भवम् । गतं धनं जीवने सति पुनः प्राप्तं भवितुं शक्नोति, गतं स्वास्थ्यं च पुनः जीवने निवृत्तं भवितुमर्हति, विफलं मनोरथा जीवने सफलतामपि कदापि लब्धुं प्रभवति, अनुत्तीर्णरक्षात्रो जीवने कदाप्यदृश्यमुत्तीर्णोऽपि भवितुमर्हति तस्माज्जीवनस्य रक्षा सर्वदैव कर्तव्या । जीवन रक्षणस्य ये उपायाः सन्ति तेषूपायैरूत्तमा उपाया—आश्वासनकारीणि वचांसि, धैर्याशय-कानि वान्यानि दैवमहत्प्रतिपादकानि पद्यानि च सन्ति । मानवोपरि तेषां प्रभावोऽदृश्यमेव निपतति । यः बुद्धिरस्मिन् प्रथमे क्षणे समुदपद्यत तस्या बुद्धे-रपरस्मिन् क्षणे तिरोधानं प्रायेण दृष्टं भवति तस्मात् तद्विधदैवार्थानात्मशान्ता यत्नानां चगत्यायी प्रभावोऽपि वरम् । अतो दैवमपि कदापि जीवनमुपनरोति तस्मात् तदपि नैवान्ततस्तस्याज्यमस्ति ।

पौरुषं तु सर्वदैव जीवनमुपकुरुते । न तद्वरणं कस्यामपि दशायां हानिं जनयति । मानवः प्रकृत्या दुर्जितः । स मुग्धानि वाग्धृनि परं तेषां कृते कष्टानि सोढुं न वाह्यति । स धनवान् विद्वान् ऐश्वर्यवान् उच्चपदासीनः स्वस्थनारीररश्च भवितुमिच्छति परं सर्वेषामपि एतादृशानां मनोरथानां कृते वाह्यो यावाश्च

परिधमोऽभीष्टो विद्यते न स तादृशं तावन्तञ्च परिधमं करोति तस्मान् स. न भवति तत्र तत्र सफलः । निफलतां प्राप्य स त्रिपीडितः, रोदिति, नितरां दूयते च । अत्यन्तं रिक्ततां गतः स मानवो हि स्वकीय शुभचिन्तकानां सुहृदां स्वजनानाञ्च पुरणार्थप्रवर्तिनीं वाणीं निशम्य पुनः कठोरे पीरूपे आत्मानं प्रवर्तयति, भरति च ततः सफलमनोरयस्तस्मान् कदापि पीरूपमपि जीवनेऽपेक्ष्यते । मानवीयं जीवनं तद्बहुमपि सततमपेक्षते मानव जीवन-निमित्तेन ह्ययोरप्युपकारिताद् भारतीया संहृतिर्देव पीरूप शुभमपि भाविष्यते ।

महारुचि कालिदासो राष्ट्रकविरसितः तस्य कवितायां प्रत्यक्षं भारतीयायाः संस्कृतेर्बर्तनं भवति । साकुन्मले नाटके योऽस्माभिरयमद्यः स्थितः स्त्रोत्रं पठ्यते तस्मात् पुरातनस्य भारतस्य दिष्टपीरूपनिष्पण्णता स्पुष्टं ज्ञाता भवति—

अस्मान् माधु विचिन्त्य संवमधनानुरूपैः कुलं चारमन-

स्वच्छस्या वधमप्ययाप्यवृत्तां स्नेहप्रवृत्तिं च ताम् ।

सामाग्यप्रतिपत्तिपूर्वकमियं द्वारेषु हृद्या स्वया

भाग्यायत्तमतः परं न तदु तद् वाच्यं यथूच्युभिः ॥

त्रिष्विदितदामिनः प्रथितपराक्रमस्य वर्णस्यापि निम्नलिखिते वचने च भारतस्य पूर्वैः द्वैः पीरूपनिष्ठा समुन्मील्यन्ती वीरिता भवति—

मृतो वा मृतपुत्रो वा यो वा यो वा भगव्यहम् ।

द्वैवाद्यत्तं पुत्रे जन्म समाद्यत्तं तु पीरूपम् ॥

दैवं यत् निम्नत्वापरत् तत्र न रोदं विन्दमानो यो नरः पीरूपमवलम्ब्य स्वकीयं जीवनमुत्थापयितुं सदैव प्रयतते स नरः भारते प्रतिष्ठामेव प्राप । अल्पे वयसिदास ऐतरेय श्रुतायां समुपलब्धो जड इति मन्त्रिण इति शूद्र इति प्राज्ञाः श्रीशिवैरयज्ञात् वञ्चिताः प्राप्ताः यद्विष्णुभिरं तपस्तपसा भगवद्बुद्ध्या-स्पदं भूया दादमपि प्रयुज् । मन्त्रिणो महर्षी रथी ततः ।

ये हि जना लोके केवलं दिष्टमपरा केवलं पीरूपमाश्रित्य कार्यं कुर्वन्ति ते जनाः प्रायेण त्रिपीडिताः । तेषां जीवनं न पूर्णं सफलतां यति । दिष्टारूपो जगत् उन्नत एव न भवति । न तु यदा रिप्यामुपपद्ये तस्यामेव त्रिपते परं च पीरूपमेवाश्रित्य प्रयतते तस्यापि जीवनं निष्फलं पीरूपतायां प्रायेण शोच्यतरं गच्छद् वदते । पीरुपाधवी जनो यदा स्वकीयं जीवनं कठोरं पीरूपं स्वयं परयति तदा न तदुपपन्नायां केवलमात्मानं कारणं मया प्राग्गत् परिष्यति । “मया

समुच्चितो युक्तः कठोरशोचो गौऽविरामः कृतः कस्मान्नहं सफलतां लब्धवान् ।
 अपि किमदृष्टस्य बलवत्तरतयाऽहं सफलमनोरथो न भवामीत्येतद्विधं विचारं
 स केवलपुरपाथंवादित्वात् कदापि न करोति तस्मात् स आत्मानं हिनस्ति । यश्च
 जनो देवं पौरुषद्वोभयमप्यालम्ब्य जीवने प्रवर्तते अस्मीति न कदापि अकर्मण्यः
 प्राप्नो भवति न कदापि स आत्मव्यापादनकर्मरत एव दृष्टो जायते । स यदा
 स्वकीये उद्योगे आत्मानं निष्फलं परयति तदा सः 'अदृष्टवशात्ताहं सफलतां
 सगप्रति समवाप्तोऽतः पुनः उद्योगं विधास्यामीति' विमृश्य पुनः परिश्रमे
 आत्मानं निधोजयति । एवंविधा जनाः पुनः पुनः निष्फलतां लभमाना अपि न
 हं हिंसन्ति । ते वस्तुतः प्रज्ञाशो जीवन्ति, प्रज्ञाशो वसन्ति प्रज्ञाशो च व्यवहरन्ति,
 अत एव न सुधीजनगर्हितं कुत्सितं कर्म कर्तुमुपसरन्ति । ये च जना अन्धकारे
 जीवन्ति, अन्धकारे वसन्ति, अन्धकारे च व्यवहरन्ति, ते सदैव गर्हणीयानि
 निन्दनीयानि कर्माणि कुपाणा प्राप्नुवन्ते । भगवता कृणेन एतादृशान् एव जनान्
 लक्ष्यीकृत्योक्तम्—

इदमद्य मया लब्धमिमं प्राप्स्ये मनोरथम् ।

इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥

अस्मी मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ।

ईश्वरोऽहमहं भोगी मिदंऽहं बलवान् सुखी ॥

आज्योऽभिजनवानसि कोऽज्योऽस्ति सहस्रो मया ।

यस्ये दास्यामि मोक्षाय इत्यज्ञाननिमोहिताः ॥

दुःखमिदं महद् यस्मात्प्रतमस्मदीयं भारतं स्वकीयाया राष्ट्रभाषाया सुरवा-
 चायां न सिद्ध्यति न तत् तत्रानुरज्यति तस्मात् तत् स्वीयसंस्कृतितः स्वसभ्य-
 तातश्च पराङ्मुखं संवृत्तमस्ति । एतन् पराङ्मुखताया दुरन्तकर्मिदमस्ति यत् तद्
 आचारे विचारे चरित्रे च मलिनतां गतमस्ति । अतो विविधानि दुःखान्युपमुनक्ति ।
 यदि तत् स्वभाषा-संस्कृत्यादिकमद्वीकुरीति तदा तद्विष्टे पौरुषे च धियं निधातुं
 शक्नुयात् । तस्यो स्थित्यां तत् न मुखेन न च दुःस्वेन पराभितुं शक्यं स्यात् ।
 हन्त, क धनं क चारमदीया रामकृष्णादिपूजना ये दिष्टवादिनां पौरुषमादिनीञ्च
 स्वसंस्कृतिं सदैव सर्वथैव ररन्तु ।

(५६)

मानघो मानवं पातु

एषजेदेकं कुलस्यार्थं ग्रामस्यार्थं कुलं त्यजेत् ।

ग्राम जनपदस्यार्थं ग्रामार्थं पृथिवीं त्यजेत् ॥

भारतीयस्य समाजस्य आधार क आसीदित्येतस्या दिशायामुपरि स्थित-
क्षोक सङ्केतं कुर्वाणोऽस्माभि स्पष्टमेव दृश्यते । अस्माप्राचीने भारते मूर्धनि
यस्य प्रतिष्ठापनाभिमतमभूत् तद् आसीद्विदं जगत् । अत्र यदपि विचारितमभवद्
यापि योजना प्रवर्तिताभूत् यदपि पदं पुरस्थापिभमजायत तद् दृष्टेरग्रे विश्व
निधायैव सर्वमाचरितम् । अत्र तत्कर्म पुर तत्कर्म मतमभूत् यत्र अभेदभावना
व्यराजत । भेदभावनासम्भवादिह कथमपि केनापि अस्तत्कर्म न प्रशंसितम् ।
विश्वस्य हिताय सकलमपि यदत्रानुष्ठितमभूत् तत्र मूलकारणमेवा अभेदभाव-
नैवासीत् । अनयोच्चारया आज्ञया प्रेरितो भूत्वा जनो यत् किमप्यकरोत्
तत्कुलनुत्यापयितुं व्यदधात् कुल यदप्याचरत्, तद्ग्रामस्य नगरस्य वा कल्याणाय
अन्तर्तिष्ठत्, ग्रामो नगर वा यदप्यनुवर्त्तन् तन्न जनपदोपकाराय चकार, जनपदैश्च
यदपि कृतं तन्निमित्तं राष्ट्रायमनुष्ठितम् । राष्ट्राश्च सर्वे सघटिता भूत्वा समग्रमपि
आयोजनमस्मिन्मपि कर्म विश्वस्य धेयसे प्रेयसे च कृतयन्त । विश्व हितकारीणि
कर्माण्येव अत्र 'यज्ञ' इत्येतेन नाम्ना मादृ द्यपदिष्टान्यभूवन् । यत् कर्मात्र
यज्ञादेन नाश्रितं तत्कर्म एव विद्वद्भिर्धर्मशास्त्रिभिर्वन्धनशृद् दुःखविधायक
जन्ममरणादिसङ्कटप्रदायकमाप्नातम् । अत एव तु श्रीकृष्णो हि उपदिशन्निदं
धूयते—

यज्ञार्थात् कर्मणोऽप्यथ लोकोऽय कर्मवन्धन ।

तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तयग समाधर ॥

यज्ञदिष्टाक्षिण सन्तो मुच्यन्ते सर्वत्रिहिरयै ।

भुजते ते त्वधं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् ॥

“समग्रमपि जगदस्मदीयं कुटुम्बमि”त्येतां भावना लोकं या संहति
सम्भवा या अपीपटु सा संहति सम्भवा या वैद्विती संहतिरेव वर्तते ।
नान्या । भारतमूल्यभूतानां भूकुटुम्बत्वं तु तेषां संहनवाशयदर्शनेन स्पुष्टमेव

सुविदितं जायते । तदीया धृतयो यद् वदन्ति तदेव स्मृतयो निगदन्ति यत् स्मृतयः कथयन्ति तदेव दर्शनान्युदीरयन्ति यद् दर्शनानि शंसन्ति तदेव पुराणानि शास्त्राणि च व्यवहरन्ति यद् हि तानि भणन्ति तदेव हितोपदेशादि-सकलानि लघुलघुतरपुस्तकान्यपि आपन्ते । सर्वेषामपि एक एव स्वरो वर्तते सकलमपि साहित्यं निस्तिलमपि विश्वमैक्यसूत्रेण निबध्नद् दृष्टं भवति ।

नात्र व्यक्तिरूपेक्षिताभवत् कदापि । विश्वकल्याणपरमभियानं सर्वधैव तद् विक्रमं स्ववृष्टि-समुत्थे निश्चयी । समाजमध्ये व्यक्तेरभ्युदयः केन प्रकारेण ध्यातोऽभवदित्यत्राद्यः स्थितो मन्त्रः स्फुटतया प्रकाशं सिपति—

“अभीवतैन मणिना येनेन्द्रो अभिवा वृधे ।

तेनास्मान् प्रज्ञणस्पतेऽभिराष्टाय सर्वधय ॥”

भावोऽयं यदत्रया समाजस्यवस्था व्यक्ति ज्ञानवर्ती शौर्यशालिनी वर्धस्विनी धन-नमृद्धिमती द्रष्टुमैश्वर्यम् । निष्ठ सेदमपि अचीकमत यत् तदीयं सर्वस्वमपि यत् विश्वस्य कृतेऽपेक्ष्यते तदोत्पृष्टमपि स्यात् । व्यक्तेरभ्युत्थानाध्यनि योऽपि प्रापयायो योऽपि प्रायूहः समुपस्थितोऽजायत तस्य विनाशानं विधाय व्यक्तिः सर्वत्रैवोत्कर्षं सर्वाङ्गीर्यमनायि । अत एव तु शास्त्रेष्वस्मदीयेषु प्रोक्तमेतत्—

“उत्तमी मूर्त्यो अगाहुदिदं सामकं वचः ।

यथाहं क्षनुहोऽम्याभ्यसपतः सपक्षहा ॥”

व्याप्तीनां समनायस्यैवापरं नाम ‘समाज’ इत्येतद् भवति । चेद् व्यक्तिः स्वकीयं ज्ञानं धर्मं धर्मं वैभवं सकलमपि परिच्छिदं समाजस्य कृते मनुते तदा सामाजिकी व्यदस्था दिनानुदिनमुन्नमति । न तदा काव्यप्रिया घटना घटितुमपि शत्रुतरं लभते समाजे सर्वत्र सामित. सुखञ्च परिलक्ष्यते । भारतीया महर्षयस्तस्मादेष पारणान् तादृशानां संस्काराणां प्रसारणमुक्तिं मेनिरे यादौ. संस्कारैर्मानसस्य सङ्गीर्णानुदारतास्यार्थपरायणतादिमन्त्रनिधनी मलिनतापनीता भवति । घोट-दानां संस्काराणां प्रयोजनमेतदेव प्राधान्येन वर्तते यन्मानस उदारमना स्यात् छद्-तुभावनाविहीन स जायेत समुत्थानपरिपन्थिनो दोषाश्रोभ्युल्लिताः स्यु । कृतेऽप्येवंविधे भद्राप्रधाने ते प्रयत्नान्तरमपि नोपेक्षाद्यजिरे । मानवः प्राप्तनसं-स्काराणां वर्मणाञ्च नानाविधानां पारतन्त्र्यान् उपदेशमात्रेण न संपदे रिधनो भवति । तदर्थं दृष्टभयमप्यपेक्ष्यते । विना दण्डेन न लोको विभेति । समाज-व्यवस्थाया रक्षायै नूनं राज-शासनस्यापेक्षा भवति । केरलराज-शासनं न पर्याप्तं

वर्तते । शासनासनाधिष्ठितैरधिकारिभिः सदाचारिभिः कर्त्तव्यपरायणैर्न्यायनिष्ठै-
र्भावीभ्यम् । यावत् शासनसूत्रधारिणो न भवन्ति स्वकर्त्तव्यारूढाः सदाचारवन्त-
स्तावन्मानवो जनता वा न सम्मार्गं सञ्चरति । अथः स्थिताः पङ्क्तयो लोकस्य-
समाजस्य सत्पथारूढतायां कारणं शासनाधिकारिणो नृपमन्त्रिन्त्यायाधीशप्रभृतय
एव सन्तीत्येव ज्ञापयन्ति—

‘राजा वा कालस्य कारणम्, कालो वा राज्ञः कारणम् ।

इति ते संशयो मा भूत् राजा कालस्य कारणम् ॥’

यस्मिन् राष्ट्रे शासनकर्त्तारः प्रजाहितकारिणो भवन्ति, समाजस्योद्धारका भवन्ति,
समाजमध्ये धनस्य वितरणमुत्तमरीत्या कुर्वन्ति, न केनापि यत्नेन सह विषमं
व्यवहारमाचरन्ति, समस्तमपि लोकं सचीत्या सदाचारेण न्यायेन चालङ्कृतुं,
सर्वाङ्गीणविकासकारिणीभिर्द्योगाभिर्देशमुत्तमयितुं समाजं च पोषयितुं निस्वार्थ-
भावेन प्रयतन्ते तद् राष्ट्रमवरयमेव सर्वविधमप्यभ्युदय प्रपद्यते । एवमिधेषु
सामाजिकतत्त्वपोषकेषु राष्ट्रशुभाचरणप्रतेषु राजसामनाधिकारिषु देशः विद्यते ।
तस्मादेव शासनासीनाश्च प्रेरितुं कामयन्ते एव मन्त्रोऽथः समुपस्थितः प्रोक्तमेव
भावं मति मद्भूतं विवृणोतः प्राप्यते—

‘त्वां चित्तो धृणतां राज्याय

रमिमा प्रदिशः पञ्चदेवीः ।

धर्मेन राष्ट्रस्य कञ्चिद् भुवस्व

ततो न उग्रो विभजा बभूवि ॥’

अर्थमन्तरेण न भीतिरमभ्युत्थानं सम्भवमित्येतत् कथनं नाम्नायम् । संसारे
जीवनं धौर्धर्मस्य पदे पदे भयस्यपेक्षा परं यद्येकत इदं सत्यमस्ति तदा परत
एतदपि सत्यं वर्तते यद् विश्वस्य हिताय समाजस्य मङ्गलाय राष्ट्रस्य च शुभाय
मानवस्य निर्माणमपि नितान्तमपेक्षितमास्ते । विना समुचितं युक्तं मानवं,
नार्थस्य जीवन निरापदं भवितुमर्हति नार्थप्रदानामुद्योगागाराणां त्रिभिधशस्त्र-
निर्माणकारिणां गृहदृष्टदुष्टमनिवेतनानां विद्यान्याया विपुच्छालानां यन्त्रशा-
लानां वा सत्ता देशं समाजं धार्यन्तं समृद्धं कर्तुं हि शक्नुयान् । सदाचार-
भट्टानां कर्त्तव्यविमुक्तानां वैयर्थ्यरहितनिहितरष्टीनां स्वार्थपराणां जनानां
यस्मिन् समाजे सत्ता भवति तस्य समाजस्य कृते कृतं किमपि उपरिनिर्दिष्टमर्थ-
विषयकं कार्यमुपकारि न सिद्ध्यति । समाजमध्ये विद्यमानां ताभि कार्याणि

“न मे स्तेनो जनपदे न कर्द्व्यो न मक्षप ।

मानाहिताग्निर्नाऽविद्वान्न स्वैरी स्वैरिणी कुत ॥”

पर माम्प्रतिकस्यापि भारतस्य रूप हि अध समुपस्थापिते श्लोक मानचित्रे वीक्षणीयम्—

“मर्थे स्तेनो जनपदे सर्वे परधमाहर ।

सर्वे स्वार्थकथामन्त सर्वो धर्मपराङ्मुख ॥”

यत्र मानस स्वरीय प्रेय एव चाच्छनि, यत्र मानस परं हृत्वा परकीय धनमपहस्य पर निपील्य परमभिभूय च स्वयमेव मर्ममुग्रभोगाधिकारी शुभूपति किं त मानस प्रतद्विधा कामनामपि कदापि रजहृदये समुपस्थितु शक्नुयात्—

“इम जीवेभ्य परिधिं दधामि

मैषा नु गादपरो ऽर्थमेतम् ।

दात जीवन्तु क्षरत् पुरुषोर

न्तर्मृत्यु दधता पर्वतेन ॥”

मानः निर्माणकारि उपादान नानेकविधा कलावारगतनास्ति, न उच्चपदममदास्तिरस्ति, न धनाध्यतास्ति न ऐश्वर्यशालितास्ति, न सुरूपतास्ति, न उच्चकुलतास्ति, न बहुसन्तानशालितास्ति, न उत्कृष्टप्रामाद्व्यमनिरस्ति, न महर्षांश्वरधारणशीलतास्ति, न भूध्रपानमस्ति, न वायुयानानि मन्ति, न विद्यपरा मन्ति, न समाचारपत्रपठनादिकञ्च वर्तते मानस निर्माणस्थोपादानानि ॥ सम्यग्मन्यदेव । ईक्षावास्योपनिषद् एतादृशनेकमुपादान मानसनिर्माणकर ज्ञापयति यस्मिन् साधन्यस्यावेक्ष्य न स्यात्—

“यश्च सवांणि भूतान्यात्मन्येवाभु परयति ।

सर्वभूतेषु चरमान ततो न विजुगुप्सते ॥” इति ।

महर्षिषेदभ्यासो मानसनिर्माणकार्युपादान लक्ष्मीदृश्य भूते—

“जामन प्रतिशूलानि परेषा न समाचरेत्”

मानसो येन निर्भावते तदुपादानगुहिरव पुन ईक्षावास्योपनिषदाह—

“कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतममा ”

सैवोपनिषदुपादानान्तर बोधयति—

“तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृध कस्यस्त्विद् धनम्”

मानये मानयताया मन्त्रादो यैर्भवति तानि माधनानि उपादानानि वा मनुरेति—

(४) विद्याविजीवन निर्माण व्यवतिरिच्य मस्कृतभाषाया प्रचार, आध्रम पद्धत्या प्राच्य प्रतीच्यप्रधाना स्वाध्याय गोदुग्धप्रचारश्च इत्येतास्तिथौ हि स्मुराध्रमस्य प्रमुखक्रियात्मकप्रवृत्तयः । गो दुग्धस्य महत्त्व प्रायेण सम्प्रति जनतया विस्मृत तस्या महनीयता सप्तगुणसमुत्पादनक्षमता जनता जानीयात्, पुन ह्येतदर्थं गोदुग्ध प्रचारोऽपेक्ष्यते ।

(५) प्रथममभितिराध्रम सञ्चालयेत् । तस्यो र्द्यागशीलास्तपस्विनो भारतीयमस्कृतिपरिपोषका एकताभाजनाप्रसारणनिष्ठा सदाचारा सेवाप्रतैक्-धारिणो विद्वान् विद्यानुरागिनः सुचिन्तो धनिकाश्च सवस्था स्युः ।

(६) पुस्तकालय एक आध्रमे प्रतिष्ठापित स्यात् । पुस्तकालये प्राच्यानां प्रती-पानाञ्च कथातन्त्राणां विद्वद्भार्याणां प्रगीता प्रथा अधिकतममर्यादा निधेया स्युः । समग्रस्तथा कृतो भवेत् यथा सर्वेषामपि विपदाणां प्रथा सन्तुष्टयेरन् । वेदोपनिषद्दर्शन गीतापुराणस्कृति महाभारतरामायण कोष गिरुजादि ग्रन्थास्तदीया भाष्यग्रन्थाश्च सर्वे एव उद्योतिष्यत्युर्वेदविषयका किञ्च भीमोत्तिक प्दागोलिका नथ च प्राचीना अर्वाचीनाश्च विज्ञानसम्बन्धिनो ग्रन्थाश्च समाहा स्युः ।

(७) व्यायामशालापि आध्रमस्य प्रमुखाद्वारेण भूता भवेत् । नत्र भारतीयव्यायामान् प्रति महत्त्व प्रदत्त स्यात् । सर्वविधश्लेशानामायोजन स्यात् शस्त्रास्त्र शिक्षा च प्रदत्ता भवेत् ।

(८) प्रार्थनाभजनमध्याध्रमाजिरमल्लुर्वीति । तत्र प्र यद् प्रार्थना म ध्या प-द्वगम् यज्ञाश्च कर्तव्या स्युः । नत्र सर्वेषामपि छात्राणामुपस्थितिरनिवार्य भवेत्, समये समये विदुषो भूता महात्मनाश्च प्रवचनानि स्युः ।

(९) छात्राणामस्य चातावरणम् पुनरुक्त विरचनीय भवेत् येन छात्राणां प्रवृत्ति म-मार्गं प्रति स्यात् । प्रत्यक्षपर्यवरोधिनीषु प्रवृत्तिषु कठोर नियन्त्रण प्रतिष्ठापित भवेत् । शास्त्रीयसंगीतस्य स्थायी व्यवस्था स्यात्, स्वराद्यै स्वयमव कर्तव्यमित्येषा भाजना प्रसारिता स्यात् । सर्वेऽपि पुरपाथन स्वधीयन् एक योनि कुर्तुं । न सेवकानां निवृत्तिर्वान्छनीया भवेत् ।

पुनरुक्तानामाध्रमाणां यदि देशे सर्वत्र स्थापना नियतं तदा विश्वासोऽय द्रव्यवान् यदपरयमेव नवयुवसु मानवताया समुद्भवो भवेत् । ते याथार्थेन

मानवतायामात्मानं परिणमयितुं प्रमवेयुः । सम्प्रति संसारस्य कृते सत्तोरिच्छायां
 विशालहृदयानामुच्चविचारविभूषितानां विश्ववन्धुभाचारचारुणां सत्तोरानामपेक्षा
 वर्तते येन पुनः सर्वमपि जगत् सुखेन ज्ञान्त्या च आसमादातुं शक्नुयात्,
 भारतीयता पुनरपि आगृह्यत्, भूयश्च भारतं स्वीयमनीतं महिमानं गरिमाणञ्च
 समग्रानुयात् । भारतीयतायाः लाभस्तदैवास्ति यद्वा सा मानवीयतायाः अङ्गं
 स्यात्, विश्व-परिपारस्य निर्माणे भागं गृह्णीयात्, समग्रमपि विश्वं स्वदृष्टेर्लक्ष्यं
 विद्वयात् । सा न केवलं रामं कृष्णं बुद्धं महावीरं गान्धिनं जगद्गुरुमात्रिणं
 अपि तु सा मुहम्मदस्य यन्त्रायभावनां, लेनिन-गैजिनीवाशिगदनानां स्वातन्त्र्यो-
 पासनां, कार्लमार्क्सस्य श्वागं, टालस्टाय-सेक्सपियर-गोपासो-फ्रोपाकिनादीनां
 विद्योपासनां, गैलिलियो-स्वीकेन्सन-न्यूटनदीनां विज्ञानसाधनामपि पूजयेत् ।
 विश्वस्य श्रेय देव्यभावनाविभाविते मानव एव निहितमस्ति नान्यत्र । तद्गुण-
 विभूषितो मानव एव मानवं पातुमर्हति ।

(५७)

आशा हि परमं ज्योतिः

“अथा स्वविचारैरेवाहमघानिधि” इत्येषा मग्नितिस्तस्मिन् पुंमि घटते य स्वस्थाने निराशां निरुत्साहं वा सन्निवेशयति । निराशावान् पुमान् निर्विण्णता मित्रया प्रवृत्त्यास्मान् रोगाय समर्पयति स्वमरणायुष्कृताञ्च प्रति आत्मादयितु-मीहते । मन शरीरयोर्मध्ये सान्द्र मग्नौ वर्तते । उभयोरेवोभयस्थोपरि पतति प्रभात्र ।

अनेकावस्थापिना परिधमेण यद्वस्त्राभि सञ्जीयते तदेकफलवर्तिन्या निरा-शया झटिति विलुप्यते । मनोऽतितरामेव चिप्रतया दुष्यति । अत एव ध्रुतिस्तत् पतिर्तु प्रेरयति न पुन पुन —

“यज्जामतो दूरमुदैति दैव तदु मुसस्य तथैवेति ।

दूरक्रम ज्योतिषा ज्योतिरेक तन्मे मन शिवमङ्गलमस्तु ॥”

महीधराद्यतरण सरल पर तदारोहण भवति न सरलम् ।

निराशात्मक एकैको विचारोऽस्मान् पुर उपसर्तुं शक्नुहि । स अस्मान् पृष्टमेव गन्तु शक्नुयति । निराशायामाहोस्तिर्निर्विण्णताया स्वस्य पातनमस्ति महानपराध । रक्षते जनस्य गतेर्मृतोदन्तप्रदस्य विशुभमेव । यस्य जनस्य निराशौव मग्नत् न न कदापि सफलतयापुगृह्यते ।

नयतरणैर्नयतरणीभिश्च सतत स्वजीवनमस्ति भाव्यमाशावतीभि । भग्नं यपि नयवयस्कास्तथाग्निधा । पर स्थितेर्विपर्यासे ते सत्वरमेव भवगयपि निराशा । प्रायेण वय ऋणभो यदनुको नपचुवा परीक्षाया सफलताया अनधि गततया आत्मानमहिनत् । अमुक्ञ्च तरुणो जीविकाया अनुफलरूपनया स्वम दृष्टे । परीक्षोचरणादिकमेव न जीवनस्य ध्येयमित्येतस्य तस्यस्याग्निदितत्वादेव ते जन्मान् घ्नन्ति ।

अस्यैव प्रकृत्या यो निरुत्साहवान्, अस्ति च योऽन्यवस्थितचित्तो न ॥ व्यापारिकेषु कार्येषु न च सामाजिकेष्वेव मग्नवधेषु विश्वासाह । न कोऽप्येता दृशो जनस्य सीढद विशिष्टि, तस्मिन् एव शसति “नाह तत्र विश्वसिभि” ।

स्थितिरस्यननुकूलेति चिचिन्तयति यो वर्णिक भूय स स्ववाणिज्य निरु-

नद्वि । प्रायेण हरयते यद् बहुधाधिकी दुःस्थितिर्भयादिरस्तादा वा प्रारब्धा जायते । प्रथमं ॥ निराशा केषुचन जनेषु प्रभातं प्रतिष्ठापयति ततश्च सा यत्तः-
 मिरिव तेषु अप्यारोपितप्रभातेषु परमतीव्रतया प्रसरति । अस्त्युत्साहविहीना
 सेना पराजिता सेनेव । सा ममराजिर ममनाद् प्रागेव निहता भवति । चेद्
 भवत्यु विजिगीषोर्हेल्लेति तदा विनयभागे वियताम् । स्वमित्राणां मध्ये विजितार
 इव सम्मिश्रताम् । मैत्रिका सम्पत्तये नैपोलियनस्यागमनं साहाय्याय ममागता
 नगररुग्निनीमित्रान्भूयन् । यहुषु युद्धेषु तु स केवलं नैजप्रचण्डमाहमन्त्रलादेव
 विनय दस्त गतञ्चकार । पौरव साहसमुत्साहमाशालं न कदापि न तस्यान ।
 वाजरो लोदीवाहीमस्य विनालां सेना प्रेक्ष्य चेदभेद्यत् न स स्वसैनिकाभेदी-
 स्ताहयिष्यत्, चेन्न 'वाजरो सेनासि भूयसी यहीयमी च, न यय जय
 हृष्यामहे, विजय मर्थास्त्यसम्भव, सम्प्रति तु जीवन-रक्षाया न कोऽपि
 मार्गः, युधि मरणमेव साम्प्रनमेऽमात्र क्षरणम्" इत्यवदिष्यत्, तदा किं न
 पानीपतयुद्धे विनयभिय वरीतु चमोऽमविष्यत् किञ्च भारते मुगलराज्यस्याधार
 शिला स्थापयितुमशक्यत् । कदापि न । उत्साहविहीने सति सेनापतौ, न कदापि
 सेनोत्साहवती भवितुमर्हति ।

विजय इव समृद्धिरपि मनस एव हृष्यते । मनुजो यदा भवति निराशो
 हताशो वा तदैवासावामयोभ्यताया सन्देहि । सन्देहपद् वस्तु सामग्रस्य
 दिशामेव परिवर्तयति । दिशाया परिवर्तनात् स स्वल्पवाद् दधीयान् सञ्जायते ।
 अनुत्साहो हि सर्वैव कार्यं भनक्ति । स दारिद्र्यं जनयति । कदमीरुत्साहशून्ये
 नरे जुगुप्सते । सा सतो दूर एव तिष्ठति ।

यद्यपि किमपि कार्यं परमोत्साहनं प्रारम्भमहे । तत्र सफलताभिगमनस्यापि
 महतीमाशा निवर्त्तनीम । पर यदैव समुदेति कापि याया, वयमुद्विगमह ।
 एतत्कार्यमनुष्ठानु वयं योभ्या स्मो न वेत्येव सन्देहोऽप्यस्मासु समुपपद्यते । यो
 विधिरस्माभिर्गृहीतोऽस्त्यपि स युक्ते न वेत्येव च विचारोऽस्मन्मनो वपयति
 पुन पुन , एताद्वीर्यव्यवनीन् यया यया वयं ध्यानपथमप्यारोपयामस्तथा तथा
 ते प्रचुरप्रचुरतरदलसमवाते समासादपत्यवसरम् । अन्ततो यत्वा वयं तत्कार्यं
 परित्यक्तुमुद्यतामहे । हा हन्त, सदैव हि अस्मदिच्छानुकूलाया परिस्थितरभा
 दादेव वयमस्मानुत्साहशृङ्गाद् अशयाम । वस्माच्च वयं विचारयाम यजीवन
 मार्गो नास्ति येकान्ततो हि श्रुतु । नास्ति जीवनाच्चा नस्माप्रभागमामी एव ।

पन्था नतोऽज्ञतोऽपि भवति । ततोऽज्ञात्तया विषमता च भवति । भवति च स अनेकचक्रमनऋतुः । तत्रास्माभिः सोम्याह ससाहस्य यात्रा कर्तव्या ।

सहजामकरोय इव निराशाया कीटाणवो भवन्ति । तेभ्योऽतिदूर एव स्थानम्यम् । ते सह सौहृदं नापद्रुहितं, ये जीवने न सफलतामधिगत्यन्तोऽथ च न ये आत्मनि विश्वयन्ति न च स्वेतरेषु । निराशाश्चादिना वार्ताया ध्वजणेन मस्तिष्कं निराशामपभेजं स्थान् । तदुज्जनिपथं विहायावनतिपथोन्मुखं भवत् । एतादृशो हि वातावरणोऽवस्थानेन मरुता अपि आशङ्क्यो दुष्कृता गमिष्यन्ति ।

अपि भवन्ति न ह्यसफलैर्जनैः मार्गमुपविष्टा असफला जनाः, किञ्च सफलैः साकमासीनाः सफलाः । “सग्नस्या मानसो ज्ञायते” इत्येतत्कथनमत्रापि घटते । अतः समवातसफलयैर्जनैर्न तत्र प्रयातव्यं यत्र निष्फलागतैः प्राणिभिः गम्यते । न दुर्बला जना आधयणीयाः, न च दुर्बला विचारा भूतव्या न दुर्बला सङ्कल्पा कर्तव्याः । मततमुच्चा विचारा निघातव्या उच्चैश्च स्वस्थानेषु स्थातव्यम् । हस्ताह्वेनमनसि राजेन सदा पौरुषार्थं मेरणा लब्धा भवेत् । उन्मत्ताहृदित मनो न कदापि वरम् । तदस्मान्मात्मविश्वासादपि अशयति । मनसः शिष्टं वनं रक्षुर्तिररमान् व्यवस्थां कल्प्यन्तः पलायते, अस्मदभिमतानि सर्वाणि च वरान्ति न परिचय्य प्रतिष्ठन्ते । सर्वा अपि अनभिलषिता स्थितयः क्षिप्रमेव प्रकटी भूयास्मान् परिचष्टन्ते । मनसः आशा विश्वासवशेन न केवलं जीवनं प्रसादमनुभवति प्रियप्रियतराणां पदार्थानामपि समवाप्तिर्जायते ।

अभ्यासेन आशोपचीयते । आशायाः सम्बर्द्धनमस्मन्मानसिकबलोपरि भवत्यप्यारुढम् । मनोमलस्थं कुशले सा कुशला गच्छति तस्य बलवशे व्यापि बलवती भवति । न मित्राणि सम्पत्सम्बन्धनं न च धनं संपदं पुनः संपत्सम्बन्धनं मस्मद्वनन्तु वस्तुतः आशैवास्ति । न तथा वयं कदापि त्याग्याः । तस्या गद्गावनं वयं मित्राणां धन-सम्पदाश्च समग्रोऽनायासेन कर्तुं पारयेमः । स यदि स्वास्थ्ये नष्टे, आशा साहाय्येन जीवनं सधपसूत्रसफलतापूर्वकं वितन्ति शक्नुमः । आशा जीवनपोतस्य सञ्चालिकाऽस्ति, तदभावे भवति पोतो विनष्टः । वस्तुमस्तु आशा दिना जीवनं चरं चरम् । आशुतिदर्यज्याः प्रणेतृत्वेत्यनेन ज्ञानं कर्तुं शक्यम् । आशुतेरस्मिन्नतया शिष्टतया च असफलता पराजय उपविषयीभवति । सफलस्य मानवस्यावनतं तु सस्मितं प्रफुल्लञ्च दृष्टं भवति । असफलतायाः बोधनाय विद्विर्ण-मलिनवाससो धारणं नापेक्ष्यते । नञ्चयोस्तरत्तया स्कन्धयो

परिगृह्यता, मुखस्य मुद्रया च सर्वमेव विदितं भवति । मुखकृतिः सूचना-पट
इव वर्तते । तत्पठनेनैव मनसो मयोत्साहनिराशादिकानां सत्ताया ज्ञानमना-
यासं सञ्जायते ।

निरुत्साहोऽस्मान् विप्रलभते । 'न चयं योग्या'—इत्येतं प्रत्ययं सोऽस्मासु
जनयति । परं वस्तुस्थितिर्नैतादृशी भवति । असाधारणयोजना-समुत्थापनानेहसि
पप' (अनुरमाहः)समुपपद्य सर्वमपि आयोजनं समूलं निरस्यति । अयं कार्या-
न्मविपयिणीमिच्छामेव हि नस्ति ।

कश्चित् नवतकणो विश्वविद्यालयात् काञ्चन परीक्षामुच्चतरश्रेण्यामुत्तरत् ।
धुर्यधं यदा ■ इतस्ततो श्रुत्वां यत्नं विद्यमानोऽपि साफल्यं न समवाप तदा स
कस्मिंश्चिज्जल-पानगृहे पान-पात्रादिप्रच्छालनस्य कार्यं कर्तुमारभत । न निराशो
भूत्वा दिन-यापनपरो जातः । निराशा तस्मिन् पूर्णं स्वाधिकारं प्रतिष्ठापितवती
तेन न तस्मिन् कदापि स्वमलिनवस्त्रस्य प्रच्छालने अभिलाषः समुदपद्यत न
तस्मिन् स्वदेश-संस्कारार्थमेनोत्साहोऽजागः । तदीया वृत्तातितरामेव तत्प्रति
पृणोत्पादिनी संवृत्ता । एतदा रात्री यदा स उषाने प्रसुप्त आसीत् स्वप्ने
'आमनि विश्वसिहि' इत्येतदावाक्ये लिखितमपठत् । ततस्तु स' प्रत्युप एव
उपस्थाय । केतान् सञ्चार, वासांमि च निमेष । पुनश्च धुर्यधं प्रचनमे । न
तत्प्रति तस्याकृतौ निराशासीद्य च निर्विण्णता न च मलिनता । नामी
कार्यालयेषु द्वीनः गिर्यश्च सन् प्रविशेत् । सः यत्रापि यथायाशाविश्वामाभ्या सह
यसी । तस्याकृतौ सर्वत्रापि प्रसन्नतोत्साहः साहमन्त्र पर्यवेक्ष्यन्त । येनापि सह
यतां कृतवान् आत्म-सम्मानमवितुल्यप्रेम वातां कृतवान् । एतेषां गुणानां
प्रभावात् स प्रागेव जिना विलम्बं वृत्तिमलम्भ । तद्वाग्विश्रमः स्वप्नः सदैव तस्य
वपप्रदर्शने यभूय । गच्छता कालेन स लज्जापीडितश्च संवृत्तः । तदीयमुत्साहमा-
त्मविधामश्च विलोप्य 'हमं जनं निराशा कदापि यथाधे—इत्येतत्त्र कोऽपि मन-
स्यपि वरपनामपि कर्तुं शक्ता ।

"आमानं निदि" इत्येतस्य दर्शनवाक्यस्यार्थं एवाम्नि—आमनि विश्व-
निदि इति ।

आगा ताम मनुष्याणां काचिदाश्रयं गच्छतु ॥

यथा यदा प्रधातन्ति मुच्यन्ति तद्वन्ति पशुवन् ॥

विपद् आयन्ति, निर्वाप्ति च । अत आपत्सु न मुह्येत् । तत्रापि न कदापि निर्विण्ण स्यात् । अज्ञानान् घृण्यो जायन्ते घृण्य आपदमाम्गत्रयन्ति । चेदापद्भ्यो मुक्ति स्यादित्येतदभिलष्यते तदा तस्मादज्ञानादात्मा रक्षणीयो यद्वेनोद्घुटय सञ्ज्ञाता, घुटयणापदोऽप्रीतनन् । अनुज्ञयो न लाभप्रद । स तु सन्तापमेव जनयति । सन्तापेन न जातु आत्मा निर्पीडनीय । 'अहं चिन्तयित्वा किमपि न चेद्वशित्व्यते तदेदमपि नावशिष्येद्'—इति दार्शनिको निर्गदति ।

अहं तं जन जानामि योऽम्फलतायां मया केवलमिदं वक्ति—“न कापि चिन्ता, आगामिनि काले मयंमपि मनोऽनुकूलमेव सम्पद्येत ॥”

या घातां अस्मान् परिचष्टामयन्ति; सन्ति च या अप्रतिहात्यास्तामा स्मृतिर्भयति परमदुःखप्रदायिनी । ता सत्यमङ्गलानां भूमय । सर्वपदैव सन्ति विस्मरणाद्वास्ता । भाविनाल्लिखितानपरवान् तान्, तामामुत्पादनमेव धरन् । 'न सिद्धि माय्ये सम्भवे'त्येतां दुर्वलां धारणां गन्तसि समुत्पादयन्ति मिराता । परमितिहासोऽयं स्यात् । स अस्माकं पुरोऽनेकान् सरान् उदाहरण्येन प्रस्तयीति पलायमान्, येषां सर्वेऽपि मनुष्या मनोरथा लब्धानां शतकेषु पूर्णा अभूयन्, ये न कवल प्रमादमाचरितवन्तोऽपि तु अध्यायनपराधानपि कृतवान् परमोदाय धार्मिक्ये वा तेषां रिधनिरेव धर्म्यमन्त । ते निन्दनीयान् मस्कारान् विहाय पुर उपगन्तवन्तो नव सफल्य स्वकीय जीयनं घटितवान् ।

अन्यत्रापारम्पराचारान् अत्यन्तारक्षि च अत्र आतावन्त । निता ताया अङ्गीकरणेन यदि भवन्त कमपि लाभ न प्राप्नुयन्ति यदि नरया अवलम्बनेन भवद्दीय अतिरिक्त न शान्तिमभ्युपैति यदि मदाभयनेन न भवद्दीय इति यमुक्तिरिति तदा कस्माच्च अवनरगामुन्मुखात्तामरत्त्ये तस्या उररी करणेन भवन्त शान्तिं गृण्य प्रसन्नतामुत्पादयन्त्येव सन्तमनुभविष्यन्ति । साम्पादिसत्तावन भवन्त मतिर्भगतां त्रिवक्त्राभिरुत्तरोत्तरं यदि यावन्ति सा निर्मितताञ्च प्राप्स्यन्ति । समुच्चतापुद्गिर्गच्छतां प्रयागा मनोया भवतां कृत प्रकाशं प्रदशयिष्यन्ति सा अवनं प्रति न मार्गं प्रकटीकरिष्यन्ति यमयाप्य नूनं भवन्त स्यान् मनोऽभिलषितान् पदार्थानधिगन्तुं प्रभविष्यन्ति । अत एदैव

आशोपासनीयाः । निराशया तु न कोऽपि लाभो जायते । सा तु अस्मत्सुर-
शान्तिसुमस्यादीनि सर्वाणि धनानि हरति अतः सर्वविधतया सा हेयैव वर्तते ।

एतावत्कालपर्यन्तं चेद् भवन्त इत्वरतायां रुचिं निहितवन्तस्तर्हि अतः परं
भवन्तु सावधानाः । अतीतं विस्मारयितुं मनसा याच्य कर्मणा प्रयतन्ताम् ।
अपरिहाय्यैऽर्थे न स्वकीयं जीवनं विष्वंसयन्तु । अनुशयं विधाय जातासु घटनासु,
न स्वकीयं दुर्लभं मानवीयं जनुः कल्पयन्तु कदापि । ये दम्यवो भवजीवन-
घनमेतावन्तं कालममुष्णन् तांस्ततो दूरीकर्तुं किं न समायातः समयः ? तस्य
पुरातनस्य पत्रस्य पठनेन को लाभो यस्पटित्वा बहुला दुःखदाः स्मृतयः
प्रस्फुटयुः । शुष्कस्य वृक्षस्य पुनर्हरितोत्करणं न वरम् । ज्ञानाम्यहं तां मौढ्यां
महिलां या स्वकीयोन्मत्ततरलतारुष्यकालादेव एतादृशस्यैकस्य प्रणयिनः पत्राणि
नितान्तमेव सावहिततया निगूह्य निधत्ति योऽतितरामेवायोम्यः सिद्धोऽभूत्
किञ्च यो हि तस्यामतिपरुषमन्यायमयञ्च व्यवहारमन्धवर्तत । सा तानि पत्राणि
प्रायेण यदा तदा पठति ततश्च रोदिति चिरम् । निराशाजनिताः स्थितयोऽभिहि-
तानि पत्राणीव सन्ति । ता मुधैव व्यथयन्ति नः ।

आन्यन्तरिकीं शान्तिं निराशा चूणेयति । तस्मान्मन्वीपिणो न कदाप्यात्मानं
तदधीनं विवधति ।

“न शोचनीयं तद्”—इत्येतद् वाक्यं न विस्मरणीयम् । निवारणार्थं
कृमैष्वपि समीचीनेषु प्रयासेषु, यद् घटते तद् घटताम् । वस्मात् कारणाद् वयं
तत्र शोचाम क्रन्दाम च यानि सन्ति अप्रतिकायाण्यपरिहार्याणि च । आघाता
धैर्येण शौर्येण च सन्ति सहनीयाः । न तैर्मनः स्वकीयं चेतप्यम् । सेवासमितेः
कार्यालये कस्यचनधिकारिणः पीठिकोपरि लिखितमासीत् “सञ्ज्ञाता आहतिः
केन प्रकारेण भवद्भिः सोढा” इत्येषोऽस्मि सरलः स्वस्थश्च सन्देशः । अत्र भवदीयं
साहसं परीक्ष्यते । केन विधिना भवद्भिः चतं सहाते ? अपि किं ततो पलमा-
साधते भवद्भिः किंवा चिरं तदाहतेभवद्भिः सदैव्यं क्रन्दते स्तिष्ठते शप्यते च ?
निराशावान् पुमानेव चतेषु विपीदति । आशावन्तं तु बाधाः प्रताडनाश्च साहस-
पूर्णं पुरो गन्तुं प्रेरयन्ति ।

आशां पिना संसारोऽयं पणमपि जीवितुं न प्रभवति । आशां परिगृह्यैव स
कटिनतमानि दुःस्याप्यानि च कार्याणि कर्तुं प्रयत्नते आशामवलम्ब्यैव स तत्र
सफलताश्रियमपि लभते । जगति यानि सहस्राणि अङ्गलिहानि भवनानि

प्रेक्षितानि भवन्ति नान्याशयैव निर्मापितानि सन्ति । आशैव जनान् महत्सु व्यापारेषु योजयति । आशयैव वणिजो वाणिज्येषु प्रचुरं धनं राशिं प्रक्षिपन्ति । आशयैव च्छात्राः कठोरतमेऽध्ययनकर्मणि सन्निविशन्ते । आशयैव ते परीक्षासु प्रविशन्ति । आशयैव विज्ञानविद्याविशारदा जीवनापहारिष्वपि भयङ्करेषु प्रयोगेषु अहोनक्तं धाम्यन्ति । आशयैव माता पितरौ स्वसन्ततिं परिपालयत, पोषयत, वर्धयत, पाठयतश्च । आशयैव शासनम् उद्योगपतपश्च उद्योगागारान्, विद्यालान्, सेतून्, विद्याङ्कशान्, यन्त्रान्, गृहद्वगृहस्रान्, यन्त्रतन्त्रनिष्पन्नान्, बहुवर्षमाभ्यान् प्राप्तादान् भूधराकाराणि दुर्गाणि च निर्मापयन्ति । भावोऽयं कामप्याशामेवाद्याय जगति प्रस्थहं महामहायोजनानि भवन्त्ययोजितानि । जगत् सर्वेऽपि व्ययद्वारा आशाधिकृता सन्ति । उपक्रमणानि सर्वाणि आशाम् पेषन्ते । सखला अपि सखा आशां प्रसीदन्ते । अपि किमेतासम्भयं यदाशाम् स्तरणं किमपि कार्यं प्रारब्धं भवितुमर्हेत् ?

अस्मदीया श्रुतिस्मृतयः सन्ति आशावादिन्यः तां सततमाशां परिपुष्णन्ति ।

“परयेन शरद् शतं प्रमथाम शरद् शतं शृणुयाम शरद् शतमर्दीनां स्वाम शरद् शतं भूयश्च शरद् शतान् ।”

इत्यादिकान् पावनगिरास्तु आशादेव्या मङ्गलमयं वर्धनं को न कुरते ?

अपि किम् आशाविहीनो हि कृषीवल् कृषिकर्मणि प्रयुक्तो भवितुमर्हति ? तस्य पुरतरत्तु भगवत्याता प्रत्यूहा रिचिता सन्ति । अचिरेणैव वर्षा दुर्भिक्ष-तुषार हिम कीटप्रभृतिषु विघ्नेषु एकतमो हि विघ्नस्तस्य कृषिं विष्वसयितुं समर्थं पर जानानोऽपि सर्वविधानस्युपद्रवान् स आशा मनसि निधायैव मधुरा, तत्र दारणे कर्मणि रात्रिदिव प्रयुक्तो जायत एव । स शैत्यं महते, कठोरमातपं महते, वर्षाद्भीषणं महते परं न ततो विरमति । आशादेव्या प्रसादेन तद्दीयं स्वेदापहं कर्कशं धमं छुमश्च मनोऽनुकूलं फलमपि विन्दति । एषा आशैव पिबते यस्या मयलं पाणिं शृङ्गीत्वा सनानीं सम्पत्तयानिरे युष्यते । किम् आशा विरहितो भूत्वाभी दुष्टैश्च आत्मानमवतारयितुं समर्थं स्यात् आशा जीवने जीवनं सञ्चारयति । यस्तुन आशैव जीवनम्, निराशैव मृत्युः । मनस्तापद्वयं जीवति यावत् तत्र आशा सञ्चरति । आशया विहीनं भूत्वा मनः स्थानुं नार्हति, नन्निग्रयते । को न वेति मनसि सति निराशो मर्यामपि स्थितीयते सति मनसि आशावति शतमपि दिनमपि मर्यामपि मर्यामप्यते । मनो यदि प्रत्यूहान्

प्रस्यूहावेनाग्रच्छति तदा प्रस्यूहा अपरयमेव स्थान्यन्ति यदि तत्र तान् तथा-
त्रिधान् मन्यते तर्हि तेऽविलम्बेनैव विलीयेरन् । चेत् तत् निराशायामपि
आशया पूत दर्शनं कर्तुं चेष्टते तदा सकलामपि जगतीं तदाशासमुद्भसितां
प्राप्स्यति । असफलतायामपि तत् सफलताया दर्शनं विधास्यति । दुःखेऽपि
सुखस्य छाया, तद्वदृष्टिगता भविष्यति । कण्टकाकीर्णं पन्था अपि गत्य
सुमनोभ्योऽपि मृदुतरं प्रतिभास्यति । मार्गं स्थिता जङ्गलमाकुलः शुभमा अपि
नवकियकयावद्विचित्रं प्रतिलक्षिता भविष्यन्ति । तद् भयङ्करास्त्वपि घनघनमु-
घनश्यामस्य मनोज्ञां भूतिं द्रवयति । निदायकालीनस्य भास्करस्य प्रचण्डगिरि-
णद्वन्द्वमपि क्षरत्कालीनसुधाकरस्य सुधावर्षिरेरिमनिकुरग्यमिव तदनुभविष्यति ।
तद् हिमान्वितं सन्निधौऽपि हेमन्तस्य, सुखविष्यति । वर्षर्तौर्भवावहा विभावर्धपि
तस्य भीतिसपनेष्यति । उद्देशोऽथ यस्मिन् मनसि आशा नाम तरङ्गिणी प्रवहति
तदैव मनः सफलतामश्नुते । तदैव अविचलं भवन् स्वसकलापारेण क्षिप्तमपि
दलयति, तदैव भीषणमपि विशालतरमपि नानार्हिससप्तसङ्कुलमपि कान्तारमु-
च्छिनत्ति । वस्तुतस्तु आशापरिपोषितं मनस्तु अग्निं शीतयितुं हिमं उल्लयितुं
वातं निरोद्धुं, श्योभं मूर्तं विधातुं, महीमुखमयितुं, गिरीन् उद्धतुं, सिन्धुं स्थलयितुं
च प्रभवति ।

आशया प्रयोगो यदि आत्मन उत्थापनाय, आत्मन कल्याणाय, आत्मनो
विकासनाय क्रियते, यदि तदुपयोगो विश्वस्य महलमाचरितुं, जनता समाराध-
यितुं, श्रेय सम्पादयितुं विधीयते तदा वस्तुतोऽस्ति सा मातृव परमहित-
कारिणी । परं यदि अपकर्षपथोपरि प्रधातु तस्या वरणं केनापि क्रियते
तदा तु न सा भवति साधुजनप्रशंसिता । नास्ति तस्या परमार्थं परिपन्थिरूप-
शुभावहम् । छद्मप्रयोजनार्थं यदि परिगृह्येत सा, तदा मानवमनुष्यं कर्तव्यम् ।
तुष्ट्याभिलाषपरो जनघातकारिताया ता प्रयुज्यते । इतरादृशो हि छद्मसङ्कीर्णं
हृदयो जनस्तद्वद्भो भूत्वा जनमानना भर्त्सना च सहते सदैव धनिनामधिका-
रिणश्च ।

‘आशा’ इत्येतत् पदं ये सुधिय ‘स्पृष्टा’ किंवा ‘सृष्टा’ इत्येतस्मिन् अर्थे
प्रयुज्यन्ति ते आशामज्जितरा निन्दन्ति । ते वदन्ति—

“आशया ये दासास्ते दासा सर्गलोकस्य ।

आशा येषां दासी तेषां दास्यते लोक ॥”

सत्यमेव, आशा नितरामेव ग्रामयति मानवम् । भर्तृहरिस्तु तमेव जन
दरिद्र मनुते यस्याशा(नृणा)स्ति विद्याला ।

“वयमिह परितुष्टा वरकलैस्त्व दुष्टै
सम इह परितोषो निर्विशेषो विशेष ।
स हि भवति दरिद्रो यस्य नृणा मिशाला
मनसि तु परितुष्टे कोऽर्थवान् वो दरिद्र ॥”

धनिनस्तु आशापतो जनान् स्वकीजनकान् ह्य भग्यन्ते—

“एहि तच्छ पतोसिष्ठ यद् मौन ममापर ।
एवमाशाग्रहग्रस्तै क्रीडन्ति धनिनोऽर्थिभि ॥”

नाशायास्त्वं सुखमाप्स्यसि । उक्तं च—“आशा हि परम दुःख नैराशय परम
सुखम् ।” यस्तुतो यथा लोभ स्वार्थं स्पृहारागादिदुर्गुणाना वृद्धिर्भवति न सा
(आशा)प्रशरता । सैवारित ग्राह्य यथा जीवने यत् पीर्य साहसोत्साहप्रगतीनां
सद्गुणाना विकासो जायते । पुनामेवोदिरयोक्तम्—“आशा हि परम ज्योति ।”

(५८)

सर्वेषामपि धर्माणां सदाचारः प्रशस्यते

चतुर्विधस्यापि पुण्यार्थस्य साधकत्वान्मानव जीवनस्य, तदैव सर्वेषामपि तरेषामस्तुष्टता नीचनेभ्यः श्रेष्ठ मतम् । परं तु समिद्धृष्ट्यापि भगवदनुक्रोशेनानन्तेनास्माभिः प्रायेण निखिलैरपि मानवैस्तस्य विधीयते दुरूपयोग एव । येन मानवजीवनेन परममङ्गलं भवितुमर्हति, यनाविनश्वर आनन्दोऽवाप्नुः शक्यः, येन जगति सर्वेऽपि मनोऽभिमतता पदार्था अधिरामणीया सञ्जायन्ते, येनोच्चतममपि पदं, सर्वस्पृहणीयमपि वशं, सर्वविधतुल्यप्रदमपि धनं, द्रुत सर्वेऽपि मानसिका कामाश्च साध्या भवन्ति तदैव जीवन् मानवो हन्त, स्वर्धमेव सदा गमयति । परमेतेषा सर्वेषामपि प्रदाने मानवीय जीवनं तदैव चम जायते यदा तत्सदाचाराधारितलोपति प्रतिष्ठापित स्यात् । सदाचारस्य श्लाघा सर्वेष्वपि शास्त्रेषु कृता हरयते विद्वान् साधवो महात्मानो धर्मा मानश्च सर्वे एकस्वरेण सदाचारं श्रुत्वा प्रशस्यन्ते धूयन्ते । सदाचारस्य महिम्नि आह्वावम्—

“सदाचारास्तुले जन्म सदाचारास्तुभास्त्वपि ।
सदाचारास्तुभा विद्या सदाचारात् कष्टमला ॥
सदाचाराद् यतो लोके सदाचारास्तुल्यं द्विषि ।
सदाचाराद् भवेन्मोक्ष सदाचारो हि कामधुक् ॥
यः सदाचारमुत्सृज्य धनं ते कामतो जन ।
श्रियं स ह्यमता कामं श्रेयस्तस्य न विद्यते ॥
सदाचारमयीं नाथ समास्त्य मुमुक्षुषः ।
वारं याति भयान्मोक्षैर्भूयो जीतिं न मेतिर ॥

काम कोऽपि—

‘जातिर्यात्र रसातलं शुष्माणस्तस्याप्यधो गच्छति
शीलं शीलसटापततभिजनं सन्दृष्टता बह्विना ।
शीर्षं वैरिणि वज्रमण्डु निपत वधोऽस्तु न केवलं
यनैकेन विना गुणस्तृणवप्राचा सम्भस्ता इमे ॥’

इत्याद्यभिधाय गुणशील शौट्यादिभ्योऽर्थं श्रेष्ठ प्रतिपाद्य तेनात्मानमाह्य भुवि विद्म्यात् परं जगद् यत् सम्मान सदाचारवन्तगति प्रददाति न तद् धनवन्त गति । नात्र ससारे विद्यावता न ऐश्वर्यशालिना न परमोच्चपदासीनाना न सुन्दराणां, नोदप्रवृत्तसम्भवाणां न कलाकोविदानां न पण्डितानां नाप्येषामपि ज्ञेया सादृशी पूजोपासना प्रतिष्ठा च भवति यादृशी सच्चरित्रस्य मानवस्य । एकोऽयमखिल सच्चरित्र एव श्रद्धा, तत्रैव विश्वसिति, तत्रैव हार्दिकी प्रीति निबध्नाति, तत्रैव नैज सर्वस्वमपि सन्निदधाति । आस्ता सायत् सच्चरित्रो गुणविहीन कुरुषो निर्धनो वा, ऐश्वर्यशून्य उच्चपदानारुढो दुर्बलो वा परं स सर्वेषामपि मानवानामादरास्पदमनुकरणीय प्रशसापात्रञ्च सञ्जायते ।

श्रेय प्रेय साधक चारित्र्यमिदं केन विधिना लभ्य भवतीत्यत्राहित विचार कर्तव्य । सदाचारस्थाधिगमनार्थमाद्य श्रेष्ठ प्रशस्ततमश्रोषाय ॥ सगति सुधीभि ममरासयिषुलानुमपैर्दृष्टै साधुभि साक्षैरसंशयकिंभिश्च प्रतिपाद्यते । यस्तुत सत्यज्ञात् परी न महीयान् उपायाश्रोषायोऽन्य प्रतिलक्ष्यते । सत्सङ्गतिरखिल कलाध्ययनोत्सुकानां शिक्षाला पुमर्थजलयाचकचातकानां प्रावृट्, जनमनोर धपूरणाय कल्पवल्ली, श्रुतिवामधेनो पयः, सरार सागरस्य शुधा, कलेवरका सारस्य कादम्बर, ज्ञानेन्दोरदयाचल, दोषाणामस्तगिरिशृङ्ग, गुण रक्षता सागरः, शोकानलोपशमनमलिल, सुख-समुद्रसमाकर्षण शशी, मद भाग विमर्दनहृत् केशरी, आचारचन्द्रमिरणपरिपूरयित्री पौर्णमासी, विद्या प्रणयिनी प्रणयवर्धनसु कुशलदूती किञ्च लृप्तातरङ्गचलित कामजोधादिमकरभयङ्कर विषय वासनामरसी समाकुल मोह भ्रम भीषण लोभाशुपरिप्लुत सद्यति समुद्रमुत्तितीर्षोर्मानवस्य नीकेति गीयते मनीषिशीरोमणिभिः । सत्यमेवोक्त तामुद्दिश्य—

“मातेव रक्षति पितेव हिते नियुक्ते

का-तेव चापि समययपनाय खेदम् ।

एषां तनोति वितनोति कलाकलाप

सत्सङ्गति कथय किञ्च करोति पुताम् ॥

पापचिन्तयति योजयते हिताय

गुह्य निगूहनि गुणान् प्रवटीकरोति ।

वापद्रुत च न अहति ददाति काले

सत्सङ्गति कथय किञ्च करोति पुताम् ॥

धर्मं प्रवर्धयति पापमपास्य दूर
 नि स्नान् पुन समुग्रमर्थपतीन् करोति ।
 कामान् प्रपूरयति मोक्षभयार्पयन्ती
 सत्सङ्गतिं कथय चित्रं करोति पुंसान् ॥”

द्वितीय उपाय सत्चरित्रताया समुपार्जनार्थमस्ति स्वाध्याय । ‘स्वाध्यायान्मा प्रमद’ इत्येतच्छास्त्रीय वाक्य स्वाध्यायस्य प्रष्टुमरतामुपादेयताञ्च स्फुटतयैव प्रष्टुं कुर्वाण प्रेषितं भवति । योगसूत्रकारेण महर्षिणा पतञ्जलिना नियमेषु^१ पञ्चसु स अन्तर्भावितः । चरित्र निर्माणे, मानवताया विक्रमने, आग्यन्तरिक्षस्य बलस्य समुग्रमीलने च तस्य महान् अभिनन्दनीयो योगो भवतीत्येतद्येतो तत्र तस्य सन्निवेशानमुच्यैरुदोषयति । अर्जुनमुपदिशन्^२ भगवान् कृष्णो धात्र्ये तपसि त गणयति । एतेन च तत्त्वोपकारकस्य प्रमाणीभवति वैदात्तेन । स्वाध्यायाद् ज्ञानं वाक्किर्वाणं, विविधा नवनवा भूषासञ्च निपया अवगम्यन्ते, विचारो परिशुक्रियन्ते, इन्द्रियस्य सङ्कीर्णता अपहियते, मनसो मालिङ्गनपणीयते, ज्ञासायाश्चरण जायते, विदुषा विचारा सर्वत्र प्रमरणस्य सदैवसरमासादयन्ति; विद्याधनमुत्तरोत्तरमेधते, वस्तु-चकला परिपुष्पयन्ति, साहित्यध्रीं परिस्फुरति । एतावानेव लाभो न स्वाध्यायादवाप्तेनालौकिकेनालोकेन मानस स्वस्य परिषा च कृते सन्तुल्यमध्यानं त्रुपुं दर्शयितुञ्च क्षम्यते । स ऋषीणां विद्वद्भिराणां च ज्ञानान्मुष्णो भवतीत्येव स्वाध्यायाद् असत्प्राप्ता लाभान्वन्ति । तदप्राप्तेन दिव्येण उद्योतिषा चरित्रं तु भवत्येवोग्ज्ज्वलतरं चारुतरञ्च ।

सदाचार श्रियं समुन्मेषेऽन्यतमो हेतुस्त्वयो मतः । एष एष गुण एतादृगस्ति येन तत्त्वफलपुष्पजनिता जीवन्मृता सर्वेऽपि दोषा प्रसादयन्ते, वस्तुनो मागव-जीवनस्य साफल्यमेवास्मिन् गुणे निहितं वर्तते । एष गुणो महामन्त्र इव त्रिषते तत्प्रभावादमोघात् स्वीया सकला अपि स्वार्थां पर्थवस्यन्ति । भौतिक जीवनमप्रति अन्धास्था सर्वार्थवोपरमते । यस्मिन् मानवे षण् महान् श्यामाख्यो गुण शोभते च दीनदृक् पितृानामुदतां, अमहायानामनाथानामब्रह्मणा रक्षिता, अन्यायस्य अपहर्ता, भौतिकतावादिन्या सम्यक्ताया विनाशयिता, आध्यात्मिक्या

१ चौचस-उपपत्तय स्वाध्यायेस्वरप्रणिधानानि नियमा यो० सू०

२ अर्जुनेनकर वाक्य सत्यं प्रियहितं च यत् ।

स्वाध्यायाभ्यासनं वैव नादमयं तप उच्यते ॥ गीता० १७, १५

भाषनायाः परित्राता, परेषामधिकारस्य प्रदाता च भवति । एतः गुणमन्तरेण चरित्रजीवदपि स्मृतमेव । चारित्र्ये जीवनसत्तेः सञ्चारोऽनेनैव भवितुमर्हति एतस्य महतीमुपकारसमता त्रिलोक्यैः वैदिकमहर्षिभिस्तत्समदृष्ट्या जना सर्वे इत्थमुपदिश्यन्ते—

“ईशावास्यमिदं सर्वं यत् किञ्च जगत्या जगत् ।

तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा शृण्वन् कस्यस्विद् धनम् ॥” (ईशोपनिषत्)

स्यात्तस्यापरिहायकसंस्कारस्य लक्ष्यीकृतस्य भगवता कृष्णेनोच्यते—

“यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्य कार्यमेव तत् ।

यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणां ॥” (गी० १८, ५)

स्यात् त्रेनापि त्रिद्वचस्रजेन साधु स्मृतम्—

‘त्याग एको गुणः श्लाघ्यः किमप्यैर्गुणैराशिभिः ।

त्यागाजगति पूज्यन्ते यस्तु पापाण्यदात्ता ॥

दानेन भूतानि वशीभूयन्ति दानेन धैराण्यपि यान्ति नाशम् ।

परोऽपि यश्चुत्तमुपैति दानैः दानं हि सर्वव्यसनानि हन्ति ॥”

चरित्रनिर्माणस्य दृढं यानि साधनानि त्रिष्वनुमन्तिस्तेऽनिर्गदितानि तेषु इन्द्रियनिग्रहस्य स्थानं मूर्धानमभ्यास्ते । इन्द्रियाणां निग्रहणं महत् तपः । शारीरेषु तपः सु मतः न देव भेदम् । अतः एव सूक्तम्—“न तपश्च तपः इत्याहुर्महत्तमं परं तपः ।”

सर्वविभ्रमपि ज्ञानमिन्द्रियसंयममपेक्षते । जात्रितेन्द्रियो भौतिकीमुक्षतिं न चासुखिनीमेयोक्षतिं कर्तुं प्रभवति । सा न प्रतिष्ठा शान्तिरविज्ञानं धनं यत् सामारिकसुखापयमादिकानां सर्वेषामपि प्रयोजनानां सम्पादनाय समुपात्तमात्रं यत् तपसा इन्द्रियसंयमोऽभिलष्यते । एतत् तपोवलादस्मदीया पूर्वा आश्चर्यजनकमशुद्धयमुत्पन्नं यत् । ते बहुलं चाख्यं यत् प्राभूयन् । अज्ञानतमा त्रिभुवनं जगत्सर्वत्र प्रकाशयितुमशक्ताः । अगतिं सर्वेषामपि पूजनीया अजायन्ते । एतस्य तपस्य एव सामर्थ्यात् ते विद्यासु, कलासु, गुणेषु, सम्पत्सु, रिशेषु सर्वोत्थापि क्षान्त्युपसमस्तानपि सत्तद्देशाग्रतः स्यान्ति त्रिभिः । भीष्मविनामहं पञ्चपुरं परशुरामादिकानां प्रसन्नतां कारणमिदमेन्द्रियनिग्रहस्य तपो वर्तते । यो जनः आजीवनमिदं यपश्नति तस्य मन्त्रिणे न भालस्य, न दीर्घतृप्तता, न अरुणतृप्तता, न व्याधयः, न रिम्भति, नान्ये च केऽपि

प्रयुहा आगन्तु पारयन्ति । यत्रेह न तत्र चारित्यमपि न । एतन्महिम्नं
गीयते —

‘प्रह्लाचर्यं वीर्यरक्षा कर्त्तव्या संययत ।
पालिते प्रह्लाचय हि प्राप्यन्ते सर्वम्पद ॥
जाताया वीर्यरक्षायां रोमा नश्यन्ति सर्वत ।
नीरोग जीवन दिव्य पुरुषस्य भवेद् भुवम् ॥
धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्य मूलकारणम् ।
आरोग्यस्य च मूलं तु वीर्यरक्षैव तद्वत् ॥
तस्मात् सर्वप्रयत्नेस्तु सर्वैरेव च मानयै ।
पालनीय प्रह्लाचर्यं सर्वानन्दप्रदायकम् ॥
साधनं प्रह्लादग्राप्ते सुखानां मूलमुत्तमम् ।
प्रह्लाचययत पुण्य पालनीय प्रययत ॥”

मना सह, स्वाध्याय, त्यागे, तपसि अन्येषु च सुमार्गेषु तदैव मनो
रयति यदा भगवत कृपा भवति । यस्य मानवस्य मन उपरिनिदिष्टेषु सद्गुणेषु
प्रवर्तते रमतेऽनुरज्यति च स मानवोऽवरमेव भगवत्कृपास्पदमस्तीति निश्चय
श्चतया ज्ञेयम् । विना हरिकृपा तत्र तत्र प्रवृत्तिर्न कदापि सम्भवा । तस्माद्भूम
वीर्य कर्त्तव्यमस्मात्कापतति यद् वयमीश्वरे निष्कण्ठभावन सकलमपि ह्मभ
विहाम सरलहृदया भूत्वा भक्तिं निदधोमहि यम चारित्यस्य निर्माणकारिषु
सद्गुणेषु सतत मानस इत्येत् न तत्तन्म्य कदापि विमुक्त भूत्वापतिष्ठेत् । एष
ईश्वर प्रेमाभिधो गुणधारिभ्योन्नावधितृणा सर्वेषामपि गुणानां जनकोऽस्ति ।
एतदीश्वरमेव एष सर्वान्पुपरिप्रोक्तान् गुणान् जनयति प्रेरयति वर्धयति पोषयति
च तस्माद्धारिन् निर्माणविधाना मानवानां कर्त्तव्यमिदं यत् ते चरित्र समुत्तम
यितु धवलचितु परिष्ठातुश्च सदैव भगवच्चरणयोः प्रीतिं निदधु । न भगवद्भक्ति
भगवत्प्रेम कदापि कदापि । निश्चयावधो भगवान् यासोऽस्त एवाह—

“स वै पुमां परो धर्मा यतो भक्तिरधोऽप्ये ।

अहेतुकप्रतिहता ययाऽऽप्ता सम्प्रसीदति ॥

यामुदर भगवति भक्तियोग प्रयोजित ।

नमयन्त्याशु वैराग्य ज्ञान च यदहेतुकम् ॥

धर्मं स्वनुष्ठितं पुसा निष्कसेनकषामु य ।

नोत्पादयद् यदि रतिं धम एव हि केवलम् ॥

धर्मस्य ध्यापवर्गस्य नार्थोऽर्थाद्योपक्रम्यते ।
 नार्थस्य धर्मोऽन्तस्य कामो द्वाभाय हि स्मृत ॥
 कामस्य नेन्द्रियप्रीतिर्लभो जीवेत यावता ।
 जीवत्येव तत्रजिज्ञासा नार्थो यश्चेद्व कामि ॥
 नदमि तत्तत्प्रविद्वन्तः यज्ज्ञानमद्वयम् ।
 ब्रह्मेति परमात्मेति भगवन्निति शक्यते ॥”

(श्रीमत्ता०, १, २, ९-११)

सत्य विनय धैर्याध्यवसायोद्योगोदारता—समस्त परिपाटन गुरुत्वन सेवादिकाश्च
 शुभा चरित्र निर्माणार्थमस्तिशमपेक्ष्यन्ते । विनयस्तु मानवस्य भूषणमेव । यथा
 मौरभ विना न कुतुम् शोभते तथैव विनय विना पुरुष । विद्याया वरदानमेव
 विनय । अभिमानवति जने सर्वं पुत्र जुगुप्सन्ते । समाज्रे समानलाभाय
 विनयोऽस्तयाकाङ्क्षित । सत्य चारित्र्यस्य निरूपणम् । सत्यस्य धूर्ततया सरक्षण
 परित्रायाधमाना धर्मो महान् । केनऽपि कविना न य प्रशस्तोदीरित सम्पद—

“अश्वगेधसहस्रं च सत्यं च गुरुया धनम् ।

अश्वगेधसहस्रादि सत्यमेव विशिष्यते ॥”

मानवजीवनं सुखं दुःखानामन्तमेव दृष्टं भवति । न सदायं सुखमेव पतति
 न च दुःखमेव । द्वयोरपि विधितस्त्र पुनपदेव च दृश्यते । मानवजीवनेन सह
 एते द्वे धर्मा समुदं क्रीडन्त्येव धीचर्यते । मानव जीवनस्य पुरो विपदो बहुला
 धीरधोरतरास्तस्य साफश्यपथ सशृश्य सन्तिहृन्तेऽतो जीवने धैर्यस्य प्रतिपन्न
 मनेवास्ति । धैर्यात्त्रयमन्तरिण न कदापि विपदो भवन्ति विता । अस्ति
 धैर्यमावदां तरणि । अत विपुलेऽपि काले न तत्र त्याग्यम् । दशके परमलङ्घन
 तस्मैवाद्य स्मानम् । धीरा एव वस्तुनो धीरा । धीराणां लक्षणमेव मुमुक्षुत्वो
 तमभाव । न धीरः सुखे मुञ्चति न च दुःखे गिरयते—“उद्विग्नं मूर्खताग्रन्ताद्य
 ण्वास्तमेति च ।” दशरथनन्दनो रामोऽभिषेकोदन्तमाकर्ण्य न प्रसीदन् न च
 अन्तापम्—

जीवन मदायुद्धसेधमिगस्ति । तत म एव निस्तरनि, स एव मण्डलाभगति, स
एव चारित्र्य एतनकारिणो वैरिणो जेतु शक्नोति यो भगव्यव्यवमायी उद्योगी
निमृश्यकारी समयाद्वरर्ता मारिक्तामायाराधयिता च । समारे विजेता एव
सर्वत्र पूज्यते तस्मात् विजयधीलाभाय चारित्र्ये एतेषा गुणानामुन्मेष सर्वयव्यते ।

सचरित्र पुरषो न मृत्योर्विभेति । स देश रक्षितु महर्षं मोक्षाहृष्ट स्वप्ना-
णानपि समर्पयितु सदा सन्नद्धो भवति । जुहोति चारमाण वीरतापूर्णं यदासी
तदर्थमादिश्यते । गुरगोविन्दसिंहोऽन्वाय विरोदुषु देश निवामिन जातुहाय,
प्रार्थनानन्तर गुरगोविन्दसिंहो नम्र चन्द्रहासमाहाय जनयुन्दश्य पुर भागव
व्याजहार—“शिरोऽर्धा अहम्, कौऽपि जनो मह्य स्वक्षिर प्रदानुमुत्तते कश्चित् ?
सर्वनो नीरवता समनायत । गुर पुनस्तदेव प्राप्तु । ह्यपुरयामी दयारामो
नाम क्षत्रियो पुत्रा तदा जगाद्—मदाय शिर धीमता सेवायामशुपस्थितम् ।
गुरुधाराम समीपस्थ शिविर निनाय । मुहूर्तानन्तर स क्षोणितात् गृह्ण
भारयन् वहिराजगाम । भूयश्च तद्व न्यगदद् यदह शिरोद्वितीयमभिलषे पुनश्च
निस्तब्धता सर्वा दिशा व्यातनोष पर धर्मदामो नाम तरुण उदतिष्ठन् ह्यशि
रोऽर्पयितुम् । एवमेव गुररण्यानि च श्रीणि शिरासि यथाचे मुहकमचन्द्र
हिम्मतसिंह-साहिबचन्द्रनामधेया पुरर्पसिंहाखयो गुरो पुर उपरधाय सविनय
निवेदयामासु गुरो गृह्ण-तामस्मदीयानि शिरासि । गुरुरेवैक शिविर नीतवान् ।
यदा यदा स द्वितीय तृतीय वा जग शिविर नीत्वा वहिराययी तदा तदा बहि-
स्थिता सर्वेऽपि जनास्तदीयामसिंघारो क्षोणितक्षोणामवाप्नुवन् । इत्य गुरु पञ्च
तान् धीरान् परीक्षाज्जे । परीक्षितानसौ, “गुरो पञ्च प्रियक्षिप्या ” इत्यतेनोपाधिता
तान् विभूषयाञ्जहार । एतादृशा एव जना जगति सदाचारवन्त कथ्यन्ते ।
एषा यजुन्धरा वस्तुत सचरित्रजनेभ्येयावतिष्ठते । अस्माक भारतवसुधाया
महत्त्वश सदाचारवन्त समये समये व्यालोक्यन्त । इय भरतभू ॥ सत्सारे
स्वचारित्र्यादेव अन्यचिताऽभवत् । सदाचारवत्त्वादेवैतस्या, लोकोऽस्या यमुमर्या
श्रीचरणयोर्नज मौलि प्रणतञ्जकार ।

अतीतकालोऽश्मदेशस्यायुज्जलचरित्रचारुभिर्मानवैर्नितरामेव भासुरोऽजलो
वयते शिवि दधीचि हरिश्चन्द्र भगारथ दिलीप रघु राम कृष्णार्जुनादिका अनुकर
णीयचरिता स्वकीयन आस्वरेण चरित्रेण भारतमातुर्भालमुन्नमयाञ्जकु । नाधि
कानि अहानि यातानि, महाराज प्रताप शिवाजि लक्ष्मीबाईप्रभृतयोऽसहानि

कष्टान्यसहन्त भीषणाभिरापद्भिः प्रतिघ्नन् प्रापीड्यन्तः परं ते राज्य-सुखलाभादि-
कमपि विहाय स्वचरित्रमेव गोपायाञ्जन् ।

एष वर्तमानमालोऽपि अस्मदेशस्य, घनलोचनसुन्दरचारित्र्येण देदीप्यमानः
केन न जगति विरोध्यते । लोकमान्यतिलकस्य पार्श्वे विद्यामीत् । मेधा-विद्या-
सद्गुणादिकाः सर्वेऽपि तस्मिन् राजमाना आसन् । परं स तेषां सर्वेषामपि
प्रद्योती स्वस्य चरित्रस्य समुत्थापन एव कृतवान् । न स स्वाम्भारथी त्रिपुरारं
विहृतां तिलकमा प्रतिभाम् अन्यदुर्लभान् गुणांश्च नास्तान् सुखोपभोगाय प्रायुक्तं
अपि तु तैः सः कर्तव्यं न्यायं धर्मं सदाचारं मानयताञ्च रचितवान् । तदीयस्य
चरित्रस्य लोकोत्तरां विभां तदुत्पाद्या सिंह-गिरायामस्यां साधु विलोकयितुं
शक्नुमः — “न्यायाधीक्षानां पञ्चकेन दृष्टेऽपि निर्णयेऽस्मिन् अहमात्मानं निराग-
समेव हरे । अस्मात्संनारादपि परारत्येका शक्तिः । तत्सङ्केतेनाश्रयः सकलोऽपि
व्यापारः सञ्चलति । मन्त्रेऽहं गद्गृहीतं कार्यं मयि सति स्वतन्त्रे न तथाविधतया
फलेत्, धर्मेन च यथाविधतया फलेषु निपातिते सत्त्वात्मनि तत्” ।

जगद्गुरुस्य जीवनस्योद्देश्यं मानवसेवैव वर्तते । स्वामित्रिकानन्दो नैजंम
कर्मठेन तप पूतेन चरित्रेण जीवनं तल्लब्धमाप्स्यम्यमेव न्ययुज्यते ।

पण्डितमदनमोहनमालवीयस्य लोकाभिरामं चरित्रं कं न मानवमादृशंमागं-
मपि प्रयातुं श्रेयसि । स महान् आलोकी जीवनस्य कटोरताभिः सन्तप्तं युध्य-
मानं प्रचण्डानु धारयास्वपि प्राग्वलत् ।

अस्य पुत्रस्य महान् मानवो गान्धी स्येन चरित्रेणैव संसारस्य समग्रस्या-
भवनं पूजनीयं । तच्चरित्रस्य अहिंसा-मन्य-सेवातपस्सवावाज्योतीणि निरिहन्मपि
भूलोकमिमं घनलयन्ति केन न चीडयन्ते । हा, तच्चरित्रप्रकाशः सर्वतोऽद्यापि
विस्तृतोऽस्ति परं तन्मन्त्रे यथं निमील्य नेत्राणि नेत्राणि स्मितधामदे न तं
दिश्यं प्रकाशं प्रयुज्य जीवनं स्वकीयमुत्पापयाम स्वं चरित्रं च समुद्धतयामः ।
॥ महात्मा गान्धी तदाचरद् यन्मानव-जीवनस्य परमं लक्ष्यमस्ति स
तच्चरित्रमदीदृशद् यच्चरित्रं सकलैरपि आत्मरक्त्यागाभिलषिभिर्निर्घातय्यं
मरिचितव्यमेवितन्मन्त्रं । स आदर्शचरित्ररूपरसी भेदभारं मेतुं पतितानु-
द्वर्त्तमेवना प्रसारयितुं समर्था सन्नारयितुमन्यायं विनाशयितुं मानवता पोषयितुं
जगतीनलस्य कणे कणे चन्तुतां समुत्पादयितुं मानवस्य हृदये हृदा गहरे प्रगल्भ-
यितुं मानवोपरि पायमानान् अत्याचारान् दूरयितुं किं शक्तुना स्वर्गमेव

संसारेऽवतारयितुमजीवत् तदर्थमेव प्राणाश्चान्ततोऽनुहोत् । तस्य पावनस्य
चरित्रस्य विशिष्टतेयमासीद् महनीया यदसौ तदेवाचरद् यन्मनस्यचिन्तयद्
यत् स मनसि व्यचारयत् तदेव व्यभाषत । यस्तुतोऽस्मदीयस्य राष्ट्रस्य एव
विद्यमानोऽप्यनेह । उत्तमोत्तमानि सरदारपटेल-राजेन्द्रप्रसाद-जवाहरलाल-मुभाष-
चन्द्र-भगतसिंह-लालबहादुरशास्त्रिप्रभृतिमहापुरुषाणां कस्तूरवा-सरोजिनीप्रभृति-
चन्दनीयनारीणां पूताम्बनुकरणीयानि चरित्राणि सखिदधारणस्माकं कर्तव्यं
यत् तावदनुसृत्य स्वं स्वप्नमाज स्वदेशं सकलमेव ससारमुपश्रमयाम ।

चतुर्वर्गफलं सृते, सदाचारसुरद्रुम ।

तस्मात् कृतमतिर्लोकं श्रेयसे तं समाश्रयेत् ॥

(५६)

कोर्तिर्यस्य स जीवति

अस्मिन् भू-भुक्ते क ईदृग् जनो यो यशो न कामयते । परं यशो नास्ति
सुखमम् । तदस्ति नितान्तमेव दुस्साध्यम् । तन्महान्तं त्यागमपेक्षते । तत्
तमेव मानवं वृणुते यस्तदर्थं सर्वस्वमपि वृणुं मनुते । तस्य कृते मानयेन सर्वा-
प्यपि सांसारिकाणि सुग्यानि हातव्यानि भवन्ति । न मानाकाङ्क्षी न प्रतिष्ठा-
भिलाषी न ऐश्वर्यानुरागो न धनस्नेही न पदप्रेमो न पुत्र-कलत्राद्यर्था न
भीतिर्यदार्थस्यसनी न हृद्भिर्यथाभिमतमोगरागी न प्राणप्रणयी एव जनो
यशोऽधिगन्तुं प्रभवति । यः कोऽपि जनस्तत्र मनोऽवधत्वात् तत् तं तेभ्यः
सर्वेभ्योऽपि पदार्थेभ्यो मनो दूरीकृतुं मन्वदगत् येन हि नैजात्मीयताधियं
न्यद्वधान् स । तन् स्पष्टगिरया तं न्यगत् यदि मामिच्छति तदा
सर्वाण्यपि वस्तूनि शुद्ध यानि स्वयंयानि मन्वये; येष तत्तत्तत्तमेतत् तदा
मां त्यज । यस्य मानवस्य यशसि सायं सुखदमविचलञ्च प्रेम भवत्यसौ
“संसारेऽस्मिन् यत् किमपि वस्तु विलोक्यते तन्निराश्रयतया सर्वमपि माया-
बिन्तात् प्रपञ्चाद् व्यतिरिक्तं न किमपि । नैतादृक पदार्थः कोऽपि यः
स्यात्स्थायः । योऽपि पदार्था अधारमदीयया दृष्ट्या प्रेक्ष्यते तेषां सर्वेषां स्थिति-
रस्ति क्षणिका । संसारस्य सकलान्यपि वस्तूनि गिरिनदीवेगोपमानि सन्ति-
सन्ति तानि सलिलवृद्धवृद्धनीकाशानि; तेषां दृष्टा सान्ध्यरागनरक्तिमेव भवति ।
विलोकयितुर्लोचनपथान् चिन्मेव सर्वाण्यपि सांसारिकाणि वस्तूनि तिरोभवन्ति ।
यस्तुत एषा जगती धर्मशालेवास्ति । यथा दिग्दिगन्तरेभ्यो वैशदेशान्तरेभ्यश्च
जना आगम्य कानिचन दिनानि तत्र विषाच पातं पुनः स्वस्वामितानि
स्थानानि धत्तन्ति तथैव मानवाः स्वकर्म-फलवशाद्दस्यां धरायां जनुर्गृहीत्वा
सम्पाद्य च कर्माणि पुनर्लोकमिमं परित्यज्य प्रतिष्ठन्ते कर्मप्रादितं लोकान्तरम् ।
एष संसारः स्वप्न एव । यथा स्वप्ने दृश्यमानानि सर्वाणि वस्तूनि समवासायां
विनिद्रतायां लोपन्ते तथैव मंगारस्य सर्वेऽपि पदार्थाः क्षणान्तर एव नश्यन्ति”
इत्येतत् सर्वं साधु विज्ञाय विचिन्त्य च यशोऽनुरागो मानव सर्वथापि विरज्यति
केवलं यशसि रज्यति ।

यस्य उपासको भानवो भट्टान् भवति । तस्य मानवोपपत्तेः—

“पृथिवी दहते यत्र मेरुरपि विसीर्यते ।
 मुक्षोपं सागरजलं शरीरे तत्र वा कथा ॥
 गन्धर्वनगराकारः संसारः घणभङ्गुरः ।
 मनसो वायनैर्वयमुपयोर्भेदसाधनम् ॥
 सर्वे ज्ञयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः ।
 संपोषा विप्रयोगाग्ना मरणान्तं हि जीवितम् ॥”

हृदयेताश्चाः प्रकाशमया विचाराः जनारतं प्रपुष्टन्तः प्रमीदन्तश्च प्राप्यन्ते । सः
 सम्पदोपेदं वेद—

“चेतोद्गरा युवतयः स्वजनोऽनुकूलः
 सद्बान्धवाः प्रणतिगर्भगिरश्च भूया ।
 गर्जन्नि दग्धनिवहास्तरलास्तुरङ्गा ।
 सम्मीलने वयनयोर्नहि किञ्चिद्वृत्तिः ॥
 मिथं यत्नमिन्दुः परिवारलोको
 योगैकसाधनमिमाः किल सम्पदो न ।
 एषः चणः स तु मविष्मति यत्र भूयो
 नार्यं न मूयमितो न दयं न चैते ॥”

अतः स त्रिनखर-पदार्थहेतोर्न कदापि शत्रुमगरजं यत्नः परित्यजति ।

मानवो वासां सुखसम्पदां कृते बुद्ध्यर्थायपि कर्तुमुपसरति स यस्याः
 पृथिव्याः, सरसा राजलक्ष्म्याः, यस्याः सुन्दर्याश्च निमिसेन वस्तु पितृ-भ्रातृ-मित्रा-
 दिन्दापादनादपि न विरमति साः सुखसम्पदाः सा पृथिवी, सा राजलक्ष्मी, सां
 सुन्दरी च घणान्तरेण त्रिषुखमेव अन्तर्धत्ति सर्वाः । को न चेत्ति पुरा
 द्विगुण्यरुतिषु रावण शाणामुरप्रभृतयोऽनेके ते महीपतयो यद्वयुर्मेघौ सन्निधौ
 त्रिपुलमैश्वर्यमनन्तं धनमपरिमिता जीतिव्यः शक्य सर्वविधान्यपि शत्रुदुर्-
 मान्यपि सुराणि जातन्; येषां चरणेषु सकलपि परिधी भणतमस्तथा भूत्वा
 ‘किं करोमि. आज्ञापयन्तु मामि’ति निवेद्यन्ती समग्रथय समतिष्ठत, संसारस्य
 सर्वेऽपि शूरपभा येभ्यः सदा विष्णुः, देवा अपि येभ्यः स्वस्वसेवां समर्पयन्तः
 राजान् धन्यान्ममसत ते समुद्रादितपालद्वन्द्वसाध्वसा अपि श्रीमन्तः वदाद्य सन्ति
 त्रिषु गिरन्दर सुहृद्मदप्रभृतयो दुर्धर्षा दुरासदा भदोन्मत्ता यवनहतनास्तो,

यत्र सन्ति ये भारतस्याहुं दमून्यानि ररनानि पुष्कला अपरिमिताश्च सम्पद्
उल्लुण्ठय स्वयिषयान् अनैषु । न ता. सम्पद एव सम्प्रति तेषां पार्श्वे सन्ति न ते
स्वयमेव सन्ति । बालेन सर्वाणि वस्तूनि कपलीक्रियन्ते । मानवो यानि
सदस्यार्थमाणि अनुतिष्ठति तज्जनितं यतोऽप्ययन्नश्चावशिष्यते । प्रथमं मानवो
प्रियते ततश्च तत्सञ्चिन्तानि धनानि परमतानि जायन्ते तन्निमित्तानि अन्त्यानि च
प्राप्ताद-हुर्यं सरोधर-बन्ध मार्ग-सेतुप्रवृत्तीनि सर्वाणि वस्तून्वपि द्वित्रिसदृसाव्या-
नन्तरं दिनश्यन्ति । सर्वेषामपि विनाशं विलोक्यैव ज्ञानयन्तो विवेकशक्तिनः
स यद्गृहो जना सर्वांसपि स्वकीया शक्तिं यत् ससुपार्जन एव प्रयुज्यते; ते
कस्माच्चिदपि न विभ्यति कैवल्यमप्यशस एव प्रतिष्ठं शस्यन्ति शङ्कन्ते वेपथ्वे
च । सर्वेषामपि पदार्थानां नाशस्तेषा सहो भवति परं यशसो विनाशः कदापि
न । राजलक्ष्मीर्द्युति याति, यातुः प्राणेष्वेव प्रियतराणां पुत्र-कलत्रादीनां
विच्छेदो यदि भवति, भयम्, जीवनस्य नाशोऽपि यदि जायते जायतां परं न
केनापि प्रवृत्तिर यतो मलिनो भवेत् सत् तान् हित्वा कुत्रापि न गच्छेत् ।

चेत् स्वधेनापि ध्यानेन विचार्यते तदा यशस उपकारितसुपार्जयत्
सद्गुरुत्वं सन्निवृत्त्य अनायासपूर्णमेव विदितसामायान्ति । यतोऽस्मान्
निष्ठात् कर्मणो वर्जयति; तदस्मान् दुरितेभ्यो निवारयति, तद्व्यापादस्मान्
दूरीकरोति, तद् स्वभिचारवस्मान् पराङ्मुखीकरोति; तत् सर्वविधेभ्योऽप्यव्या-
पारेभ्योऽस्मान् विनेष गुरुरितं सुहृदिन कान्तेन वृषणेन स्थासुमुपदिशति मधुरम् ।

ॐ भौतिकतायामनुरागस्वाधानेव धेयस्करो यावता मानवो जगत्पुष्टिाय
अधिव्यजीवतमुत्तमतरं विपातुं स्वस्य सर्वस्यापि विश्वस्य हृते च धेयमि
समुपार्जयितुं जरा-म्याधिमरणाद्विक्रेष्टव्यो दारमैव ध्यात्मानं मोक्षयितुं यत्न-
रनुवीत । भौतिकयत्नानामप्रयोजनं भाविजीवनस्य हिताचरणमस्ति न च
तद्विनाशमं विना तत्पातनम् । सुधियो न कदापि भौतिकीः सम्पदो निन्दन्ति
ते तु तं मानवं निन्दन्ति यो हि सामान्ययोगो नैज-आविर्जीवनं निर्व्वसयितुं,
मानवजीवनचरमलक्ष्यभूतस्यापार्जयस्वोपरि प्रहारं कर्तुं, परमात्म-प्रदत्तान् पुद्भि-
मनोऽद्वैतैर्मित्रयन्त्रादिगुणरूपानुपमोपहारान् भङ्ग्य चूर्णयितुञ्च प्रयतते ।
संसारस्य विषयोपभोगेभ्यो न दास्यन्ति मानवं वर्जयन्ति तानि तु विषयोपभोगैः
स्वस्य, मानव-जीवनस्य, आत्मनः, स्वकीयाणामिजीवनस्य, पारमार्थिकस्य
वस्तुणां च विनाशनाशमानवं प्रत्यादिशन्ति । विषयाणामुपभोगस्तेन प्रवारेण

विधातव्यो येन तदुपभोगोऽपि यथायथं भवितुमर्हत् । नैजं सङ्गलं, भविष्यजी-
वन, मरणंश्च न निहतो भवेत्—केवलमेतच्छास्त्राणां सतां महारमनाद्योपदेश-
स्थोद्देश्यमस्ति) एतादृशं कार्यं तदैव भवितुमर्हति यदा—

“ईशावास्वमिदं सर्वं यत् किञ्च जगत्या जगत् ।

तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्यस्तिद् धनम् ॥”

इत्यत्र पूर्णतया इष्टं मिदधानो मानवः पापेभ्यो विभीषात्; दुराचारेभ्यस्तस्येत,
अन्यादेभ्यः शङ्केत दुर्यसनेभ्यश्च वेपेत । “वेपेतं दुष्कर्मसु प्रवर्तेष्य मां जगत्
इतिप्यति निन्दिष्यति अपवदिष्यति च । स हासः, सा निम्बा, स च
अपवादो मम कीर्तिं विनाशयिष्यति; मम नाम कलङ्कितं भविष्यति, अहं
केन प्रसारेण कलङ्कितनामा भूत्वा स्वगुरुजनानामग्रे स्थातुं शक्यामि; तद् दुष्कार्यं
विधाय अहं कैः विधिना स्वतिर उद्यतं कृत्वा तेषां पुरः संलपिष्यामि ये मां
सदाचारिणं माया सदैव श्लाघन्ते”—इत्यादिका विचारा येषां मानसं पुनः
पुनरिदुर्दग्धं ते प्रायेण स्वकीयं चरित्रं कलिलेभ्यः पातुं यमाः सञ्जायन्ते; तं
कीर्तिमपि स्वीयां लाञ्छनाद्विधत्तुं पारयन्ति । अरमदीयाः पूर्वजाः यशानि
दिग्दग्धं स्म । तेषां चरित्रं लाञ्छितं स्यात्, तेषां कीर्तिर्दूषिता भवेदित्येतन्न
सोऽस्तहन्त । गौरवं संरक्षितुं यदाय महिमानं पालयितुं, नैजं माम धयलयितुं,
स्वीये व्यक्तिष्वं, चरित्रञ्च जगति प्रथयितुं ते निरन्तरमपतन्त । “संभाषितस्य
चाकीर्तिर्मरणमदतिरिच्यते” इत्येतत् ते कदापि न विसरन्तः । एषा ब्रह्मयज्ञी
कीर्ति-रक्षणभावना तात् सदा दुष्कर्मभ्योऽप्रायत ।

अथ एवंविधा भावना प्रायेण जनताया मानसै इदैव न भवति । अस्त्यपि
षोसा सदान्तरां चामतां, कृतताञ्च यतारित । कीर्तिं स्वयंशस्य महिमानं
स्वमातेर्महिमानं स्वकीयं महत्तञ्च प्रति तु कस्यापि स्वल्पमपि ध्यानं न
वर्तते । न कोऽपि पित्रोः प्रतिष्ठां चिन्तयति, न गुरोर्न विद्यालयमध्यै महत्तामेव
विद्वरमति । अपवादोपहासाश्च न कोऽपि विभेति । अचलनामां जनानां
रिपतिरनु परासेवापनविमुक्तेनान्ति । निन्दा-नृणापकीर्तयो न साग्रतिकं मानवं
दुष्कर्मपयात् यंशयितुं प्रभवन्ति । पतनस्य पराकाष्टा स्वेतायती जातारित यद्
दुष्कर्मण्यदनिर्धं विधायापि विना कामपि प्रयामनुभूय निर्भयं जना दमन्तः
शिर उद्यमयन्तो यचो वितत्यन्तश्च सर्वत्र समुदं विचरन्ति । मिष्टेभ्यान्ते गुणान्
दोषपदं विद्म दोषान् गुणपक्षमप्यारोपयन्ति । धर्मं निन्दन्ति, साधमुपदमन्ति,

सचरित्रतां निरस्कुर्वन्ति, कृतज्ञतामवगन्ति, वचननिष्ठां च अपवदन्ति । सज्जनतां मन्दधियः कार्यकलापं ते मन्यन्ते; त्यागीदार्प-सेवादिसद्गुणांस्ते विक्षिप्तताया भेदविशेषमवगच्छन्ति । शास्त्राणां वचनं प्रमत्तानां प्रलापं भव्यः मनागपि तत्र कर्णेन्द्रियं न प्रयुञ्जति; यत्र मन्तो महारमान उपतिष्ठन्ते तस्यां त्रिंशः स्रष्टुपि दृष्टिद्वेपं पापाचरणं विभावयन्ति । एतादृशाचार-विचारगुणो जना जगति प्रत्यहं समुत्पद्यन्ते त्रियन्ते च । न तेषां जन्मना कोऽपि कस्यापि लाभो जायते न च तेषां निधनेन कस्यापि हानिरेव भवति । ते कदोऽपि न भूषणं कदा चोपरता दृष्टेत्तदपि न कस्यापि विदितं भवति । पशव इव ते आहार-निद्राधर्ममुत्पद्यन्ते जीवन्ति त्रियन्ते च । तेषु मानव-शरीरमिदं व्यर्थमेव भवत् स्वभावं निन्दति । तेषां स्थिरा वस्तुतो भूमारवती एव भवति । पूर्वविधानां भारभूतानां जीवनं कथयो विद्वांसश्च नितरामेव शोचन्तस्तेषामेव जनानां जीवनं धर्म्यं मन्यन्ते यैर्मानवता कृतार्थता याति । मानवजीवनस्य तुल्यतर-मपि प्रयोजनं येषां जन्मना न सिद्धयति तानेव लक्ष्यीकृत्य प्रोक्तमिदं किपद् पुष्कम्—

यस्मिन् जीवति जीवति बहवः सोऽत्र जीवतु ।

वयांसि किं न कुर्वन्ति चञ्च्वा स्वोदरपूरणम् ॥

यज्जीव्यते क्षणमपि प्रथितं मनुष्यै-

र्विज्ञानक्षीर्यविधवार्यगुणैः समेतम् ।

तच्छात्र जीवतिमिह प्रवदन्ति तज्ज्ञाः

काकोऽपि जीवति चिराय बलिं च भुङ्के ॥

यो भारमना न च परेण च चञ्चुयते

क्षीने दयां न कुरुते न च अर्थवेत्ते ।

किं तस्य अञ्जितफलं हि मनुष्यलोके

काकोऽपि जीवति चिराय बलिं च भुङ्के ॥

नीतिज्ञास्तस्य जन्म निरर्थकं वदन्ति येन वंशस्यापि कीर्तिर्न बुद्धिः प्रयाति । ते तं मानवं नैजमातृपौत्रनहारिणं मन्यन्ते—

किं तेन जातु जातेन मातुर्गौत्रनहारिणः ।

आरोहति न यः स्वस्य वंशस्याग्रे ध्वजो यथा ॥

तेषां मतेन स एव गणनाहो भवति यस्मिन् कापि श्रीः शोभते—

“परिवर्तिनि संसारे मृतं को वा न जायते ।

जातस्तु मय्यते मोऽत्र यः स्फुरेच्च श्रियाऽधिकः ॥”

प्रभूतपुण्यापनोतेति श्राधिष्याधिष्यति करान् समस्तसंश्रितिसुखाध्यान् दूरी-
कृतेति भयान् निरस्तमच्छुद्धतात् अनेकसप्ततन्तुपात्रप्रतिमान् विविधचरित्रान्
मृगयाम् कीर्तिर्नृणुने । इह यैः कर्मभिर्महनीयैः कीर्तिरधिगम्यते तेषु चेदुद्वेगा
हृतः स्यात् तदोचितं भवेत् ।

सज्जनता भवति परमार्पणी । न तदार्पणं रूपे भवति न धर्मे न
भूषणे न वैदुष्ये नाभिजात्ये यद् भवति मीजस्ये । मानवस्य भूषणमेव तत् ।
‘सज्जन’ इत्येतस्यार्थोऽस्ति स पुराणो योऽस्ति परोपकर्ता सदाचरणपरः, उदार-
मानसो, दीन-दृष्टिश्चमत्, आपन्नार्तिप्रदनेति । दुःखे, सुखे, गीहे, मयासे
छावि मानसो धमेत् परं न मीजस्यमुज्ज्वलं मानव-जीवनसाफल्यं तत्रैव निहित-
याम् । न सज्जनी जातु जायते स्वजीवनेऽस्मफलः । संसारस्य सर्वान्पि धैभय-
सुखानि अज्जलि बद्धा गुरोः पुरस्ताद् दिनेय इव सज्जनस्याग्रे समुपनिष्ठति ।
यस्तुतः मीजस्यं विचित्रो मज्जन्नावस्थितिनायिनीं शक्तिं निदधति । अतः
कस्यामपि दशायां न तद्वेदम् । इत्यन्तां साधनमदासशी कुम्भी ! सा विपश्चरवि
न सज्जनताममुज्ज्वल । नात्र संशयः, सा मीजस्यादेव मयां अपि दुम्भरा विपद्दोऽ-
सरत् । योऽपि इवजीवन-भागनावधुषो विपद्भयघरघटीं दैत्यकामः सः कदापि न
सज्जनतामर्थं व्यवहारं जहात् ।

भीमं विहाय अवशिष्टाश्चत्वारोऽपि धन्धरो भिक्षां चरितुं वनं प्रयाता आगन् । अरुणमाद् विप्रस्य मद्मनि, यत्र कुन्ती माता स्वमुनैः पाण्डवैः सार्ध-
मासीकृत्यतः सतिहा, क्रन्दनशब्दो महानश्रूयत । कुन्ती विलपन्तमुच्चैर्माह्वयं
शिरो धुन्यन्ती, यच्च प्रताडयन्तीमतितरां तारस्त्रयेण हृदयवेधनकारिण्यन्तेन
क्रन्दन्तीं माह्वणीं च वीर्य तारशब्दनस्य कारणं पश्यत् । दुःखहेतुजिज्ञासयाऽनु-
प्यमानोऽस्ती भूमुरः कुन्तीं सर्वमपि दुःखोदन्तं मरुद्वक्त्रोऽजस्रमवाहित-
यापघारो भवत् निवेद्याञ्चकार—“मातः, अद्य ममैव सुतो राजस्य मरिचे
मग्नेपणीयो भविता । स तं व्यापाद्य रजोवर्धनं विधाययि हृष्यतो वयं रक्षिणः ।
अस्येतद्दमदुःखकारणम् । यद्यहं स्वयं तस्मै रक्षसावाप्तमानं भोजनत्वेन
समुपस्थापयेयम् तदा कीं वृद्धं पादयेत्, चंपुत्रः प्रदीयेत तदा जीवन्मैव
व्यर्थम् । हा, किं करिष्यामि ? कथं गच्छामि ?” माह्वगस्य तद् वचनं निशम्य
तदीयं तद्विधं विलापञ्चाकष्यं मातुः कुन्त्याः हृदयं करुणयाक्रान्तमभूत् ।
सा प्रारोचन्मा भवान् दुःखं कार्षीत् । सन्ति मम पुत्राः पञ्च । तेषु एकमेव
राजस्य भोजनार्थं प्रेषयिष्यामि । तच्छ्रुत्वा माह्वगोऽचक्यत्—“नैव, नाहमिद-
मिच्छामि । भवती भयानुप्राभ्य सन्ति ममातिथयो गार्हं स्वकुटुम्बजीवननिमित्तेन
अतिथेः प्राणान् वहाति तस्मै राजस्य दिव्येयम् । इदं गर्हणीयं कर्म विधाय
अपि किं स्थामहं रथायुं यमः स्वसमाजस्य समरे ।” “नात्राभयं कोऽपि ।
अशान्तमत्कृत्यते प्रवृत्तवान् दारणमतोऽस्मादमस्ति प्रमुखां वर्णस्य यद्वयं भवन्तं
प्रति महायकाः स्थाम” इति कुन्ती निजगात् । माह्वगः मामधीक्षेतावसी
महायतारवर्षाहा भवेत् तस्मादाव्यग्रहणं निरयप्रदायकम् । एतो विषहं
रजोवरिष्ये पर राजस्यो भव्युत हृष्यादिति वदामि न । तथा वदन्तं माह्वग-
पार्श्वस्थुम्नी—“मम पुत्राः सन्ति प्रवृत्तवृत्तिमस्तस्मिन् दुष्टेषु भुवनवित्तियिनी
राज्ये राजते, सा इह भवान् भवति । राजस्य पृथ मभ्युनैष्यादितो भवेत् ।”
कुन्तीहृत्वा तादृशविरिणोऽपि वीर्यरत्नाया माह्वगस्य वदन्ते विधायमिमं सुखमु-
त्पादितवती यद्वयस्यमेव तस्मैना राजमयिनाजनाय अस्मि । अग्रे नगर-
हितरथादि वदता सा कुन्ती वचनमभ्युपायमत् । कुम्भी च स्वपुत्रं भीमसेनं
राजस्य मरिचे मग्नुमादिदेव ।

भीमसेनो मातुसादेवमात्स्य वनं प्रत्यये । सति मातुं समरे, पदा
भीमस्य चत्वारोऽपि हस्तयो वृद्धं निवृत्तिरे तदा मातुमुत्तुद् मग्नुमंजाय मर्षं

धनमपन्नकारणं विज्ञाय ते परां चिन्तां प्रत्यपद्यन्त । ज्येष्ठो यन्धुर्युधिष्ठिर आह मातरं, मातः एकाकिमो भीमस्य वनप्रेषणं नोचितमासीत् । युधिष्ठिरस्य बचो निशम्य वीरमाता धर्मदर्शिनी कुन्ती युधिष्ठिरं ब्राह्—“अहं भीमस्य बलं सम्य-
गवगच्छामि । साः अवश्यमेव राक्षसं हनिष्यति । भीमो राक्षसस्य व्यापादने क्षमोऽपि न स्यात् तदापि न कापि चिन्ता । शूर्पं चरारः पुत्रास्तु मम एव विद्यमाना एव । कष्टे निपतितो मानजो मानवेन रक्षणीय एव । ये मानवाः ह्युत्प्रेषु परेषां साहाय्यमाचरन्ति परमेश्वरस्तेषां भवन्ति साहाय्यकृत् । दहतयाहं विश्वमिमि—भीमस्तेनो भगवत्सहायतां लप्सीष्ट ।”

पुत्रान् आरक्ष्यमान्यां कुन्त्यामेवं, भीमसेनो राक्षसं हरणं काननाद्विप-
बृते । भीमं विश्लोक्य चाकारोऽपि यन्धुरो मात्रा सह प्रसन्नतामगु । यदोक्त्वोऽ-
यं पुरि प्रसन्नार तदा सर्वेऽपि पौरा हर्षेण नमृतुर्भूयन् । ते तान्महं सातुः
कुम्भ्याः तस्मीजन्यं भूयो भूयः प्राशामन् ।

अथ भ्रातु कुम्भ्याः नखरं शरीरं नारित परं नखरेण शरीरेण सा यां कीर्ति-
मुपार्जितवती सा अद्यापि मत्स्यपि गतेषु पञ्चमहत्सान्नेषु विद्यते । तया कीर्त्या
ब्रून्ती सत्प्रत्यपि जीयति ।

अस्मद्देशेऽनेके एतत्प्राप्तो महापुरुषा बभूवुर्गान् कोऽपि महतोऽपि महत्तरो
छोभो न दर्शय्यपथाद् अंशयितुमशकत् । गुरु-गौरवाद्देतोर्भवा राजा दिक्षापः ।

“न त्वं मत्प्रेतेन शरीरवृत्तिं देहेन निर्वर्त्तयितुं प्रसीद ।

दिनावमानोत्सुग्बालकत्वा विश्रयतां पेशुरियं महर्षे ॥”

इत्येतत् निहं प्रार्थयामास तदा सिद्धोऽपि “एकातपत्रं जगतः प्रभुत्वम्.....”
“तद् रक्ष वरुणागवराणां” इत्यादिकैर्बहुभिर्बोभिर्द्वितीयं शोभीयन्-
रक्षगरूपकर्त्तव्याग वंमयितुं प्रायतत परं यज्ञोघ्नो राजा—

“यत्नान् विष्ट प्रायत इत्युक्त्वा चत्वरस्य दायदो भुजनेषु रुद्धः ।

राज्येन विं गन्निपरीतवृत्ते प्राणैरपक्रोशमलीमसैषां ॥”

x

x

x

x

“विमप्यद्दिरपराज्य येन्मनोऽहं यत्त-शरीरे भय मे दृषानु ।

एवाम्निविष्मन्ति मन्त्रिणानां पिम्बेयनाम्या लडु मीनिर्बेपु ॥”

इत्यादि निवेद्य आमित्रस्य पिण्डमित्र इत्येदं दारये उपामयदेव ।

अर्थिनो मनोरथं पूरयितुमश्रया मानवाः सर्वविधमपि न्याय्यं प्रयत्नं शक्नुः । सर्वोप्यपि कष्टानि सहमाना अपि ते तस्याभिलाषं पूरयामासुः । विश्वजित्यधरे निःशेषविश्राणितकोपजातो रघुः कौत्सस्यानवासकामं निवर्तनं न सेहे । स तस्यामपि स्वरहितायामवस्थायामिदमेव व्यवहारयत्—

“गुरुर्धर्मार्थं श्रुतपारदश्च रघोः सकाशादनवाप्य नामम् ।

गतौ वदान्यान्तरमित्यर्थं मे माभूत्परीवादनवाप्तनारः ॥”

अन्ततो गता, न तं सफलमनोरथं चकारैव ।

यशःशरीरं रघुर्धमेव महाराज्ञी पद्मिनी अन्याश्च तद्ग्रीवाः सहस्रचर्यो जीवन्त्य एव धितासु दग्धा अभूवन् । यशसः कृत एव गुरुर्गोविन्दसिंहस्योभावपि पुत्री कुठ्यावृत्ततया नैजं वर्ष्मांशुहस्ताम् । स्वभारतमातुर्भोलमुन्नमस्य यशो नैजं पातुमेव भगतसिंहप्रभृतयो देवभक्ताः स्वान् यलिवेद्यामहीधुः ।

नात्र स्वर्गयोऽपि सन्देहो यस्य यशसि रघुः स एव धर्मात्मा सदाचारी परोपकारी आपन्नजनकष्टहारी भवितुमर्हति नाग्यः । यतो हि यशःप्रियो मरणान्न विभेति; स यशो-रक्षायां स्वनिधनं पुत्रजन्मसमं मनुते । आहदत्तस्थान-नाविदमेव धूपते—

“न भीतो मरणादस्मि केवलं दूषितं यशः ।

विशुद्धस्य हि मे मृत्युः पुत्रजन्मसमो भवेत् ॥”

अद्यतनं भारतम्

श्रीमद्भागवते महर्षिर्वासो भारतम्—

“अहो जमीपां किमवारि शोभनं

प्रसन्न एषा स्विदुत स्वयं हरिः ।

यैजन्म लब्धं नृपु भारताजिरे-

मुकुन्दसेवौपयिकं स्पृष्टा हि नः ॥” ५, १९, २१

“वत्पापुषां स्थानजपात् पुनर्मन्वात्

वृणायुषा भारतभूजयो वरम् ।

उनेन मय्येन कृतं मनस्विन

सम्पद्य संयानपभयं पदं हरेः ॥” ५, १९, २३

हयैतदादिभिः श्लोकैरप्युक्तं यदास्माभिरासाद्यते तदा मनसि विचार
एष समुपपद्यते यद्विदं भारतमाधुनिकं नियत पुरातने युगे तां क्षापनीयां
स्थितिमधिष्ठितं यन्मय वा विलोभ्य उत्तममुखभाजोऽपि सर्वविधवैभवंभक्तोऽपि
लोकोत्तरमोगान् भुञ्जान् अपि पुनस्मिन् भारते स्वीयं जीवनं यापयितुमसन्वा-
मुत्सुकतां विधति स्म तदानीन्तने युगेऽत्र वैकुण्ठस्थासुधापगाः सर्वत्र बहुमन्वा,
भागवताः साधुजना वसन्त, आम्बोज्यमाना यज्ञेश्वरता महोत्सवा शान-
मिषाद्रूपकलापमन्त्रणा नृणा समुदायः अपुनर्मन्वाय यतमानानां पण्डितानाञ्च
समाजश्च शोभन्ते स्म । भारतं तदास्मदीयं साधुमन्वाहाररानामाकर, श्रेयसाम्
आश्रय, सम्पदामारपदम्, धर्मस्य घाम, आर्यमन्वाश्लेषदेशानामाचार्यभवनं
भरद्वाजि विद्यमो । पुराणपुरणस्य लीलाप्रतिद्वि, मन्त्रद्रष्टृणासृष्टिमुनीनां
नातविधि, राजर्षीणां स्वागमूर्ति, तपोधनानां तपोऽर्चि, विज्ञानाभूतां धीमता-
मन्वेपगमही, एयिवाजां मानधरिणी, सर्वेणमन्वादर्शपरा, मन्वरयापि विधाय
मन्वाचारिणिरुमेतन्निव्यं भारतं कथय इत्थं गायन्तोऽभून्व—यत्र गगतपर्मक-
मांघरणनिवारितमकलाधिप्याधिप्यतिवरा पुरणायुवजीविभ्योऽनिलजगतीमुत्त-
मेयिन्योऽयालोकित्वा मयस्मि सर्वप्रमाणतया हि—“कुष्टयोगो गान्धिराजनेषु,
रुष्टवशादो वैवाकरनेषु, मन्धिरानरतायेषु, प्रहमन्कान्तिर्धोनिशारत्रेषु, भूत-

विकारचादः सांख्येषु, पंचैस्तिथिषु, शुक्लमृद्धिर्वनभूमिषु, गलमहो मरस्येषु, गण्डकोत्थानं पर्वतवनभूमिषु, शुक्लसम्बन्धश्चण्डिकायतनेषु दृश्यते न प्रजासु । यच्च मौराज्यरजितमनसः सकलसमृद्धिर्वर्धितमहोत्सवपरम्परारम्भनिर्भराः, सनत-मकुलीनं कुलीनाः, प्राप्तविमानमप्राप्तविमानमङ्गाः, कतिपयवस्तुविराजितमनेक-वयस्यः, समुपहसन्ति स्वर्गवामिनं जनं जनाः ।”

शास्त्रेतिहासपुराणकाव्यादिभ्योऽतीतस्य भारतस्य तदुत्थानमवलोक्ययाच-
तमस्य च भारतस्यैतादृशं शोचनीयं पतनञ्च धीष्य क ईदृग् भारतीयो यो
मानितरो दृश्यते । हन्त, अद्य तु अस्यां वसिष्ठ-जनक-राम-कृष्णार्जुनादीनां
पवित्रायां भरतमुधायां द्वाराः अपहियन्ते, मर्यादाः निपात्यन्ते, आचारा
विलोप्यन्ते, प्रणिप्रभातं प्रतिसाध्य च वाष्पवारिविभुसन्दीर्घैराननं शालयन्तः
दुःखहृदया धमद्धमद्धमनीधावमानरधिरधरा दुर्धर्पवदमा, अपरिमितं सन्तापं
बहमाना अनेकानेकविफलमनोरथदम्बदमाना सर्वत इतस्ततः सञ्चरमाणा जना
अधाप्यन्ते । सम्प्रति त्वस्मिन् देशे नगरे नगरे प्राप्ते प्राप्ते गेहे गेहे च प्रवञ्चन-
पटनो दुराचरणप्रयुक्तकलपुदिवैभयाः पृथ्वरूपाः प्राप्यन्ते । नैवधिषं किमपि
स्थानं यद्य अधर्मपूर्वकं धनार्जनम् उत्कोचग्रहणम्, अनुनभाषणम्, राष्ट्रियसम्प-
दपहरणञ्च न प्रयुक्तं स्यात् । सर्वप्राप्य भारते नक्तन्दिपं दृश्यो भ्रमस्तः
प्राप्यन्ते । तेषां नृशंसनिर्दयदुर्म्यवहारमयैः कर्मभिः जनता निपीड्यमानास्ति
भूतम् । ते बालान् निरपरापात् व्यापादयन्ति; गरीषु व्यभिचरन्ति; मनुष्याः
वामं स गृहे स्याद् वा महिः, याने स्याद् उपविष्टो वा पदातिः स्यात् न तस्य
धनमस्ति सुरक्षितम् । सः सर्वत्र विप्रलम्ब्यते ।

यद्यपि भारतं तदेव वर्तते; स एव हिमालय इह तिष्ठति; सैव गङ्गा
प्रवहति; सैव भूमिरिह विद्यते; स एव सूर्योऽत्र प्रकाशते; स एव शशीह शोभते;
तदेव नमो विभ्राजते; तान्येव मनुजानि दीप्यन्ते परं न मानवेषु मानवता, न
महिलासु स्वभारतीयायां संस्मृत्यां निष्ठा, न चन्तुषु चन्तुष्वम्, न मित्रेषु
मित्रत्वम्, न धनवत्सु दीन-दरिद्र-भरणमात्रं, न दासजनशरिषु जनदासत्वम्,
न कर्मजपं कर्मचारिषु, नाचार्येषु आचार्यत्वम्, न शिक्षारिषु शिक्षाविश्वम्, न
गुरुषु गुरुभावेऽभिरुचिः, न देशानुरागिषु देशानुरागः, न भक्तेश्वरभक्तिः, न
मानुषित्वपि सन्तानेऽपि हितदृष्टिः, न पत्न्यां पत्युः सख्यप्रेम न पत्नी पत्याश्च
अनपराधीतिः प्रायेण संलक्ष्यते । न भारतीयोऽधुना कस्मादपि दुरिताचरणाद्

विभेति सः अर्थपदावाप्तिप्रयोजनेन भगिनीं कन्यां दयिताञ्च विच्छीणन् न ग्रभते;
 सः स्वार्थेन तथा प्रत्योऽस्ति यत् परकृतमाक्रमणमप्युपेक्षते, सः परिगृह्य उत्कोचं
 देशस्य शासनस्य च सर्वान्यपि रहस्यानि शत्रुषु उन्मीलयति । हा, सर्वयैव
 निन्दनीयं शोचनीयञ्च पतनं संवृत्तमस्या भारतवसुन्धरायाः ।

हा विश्वम्भर, हा पुराऽसकृदुद्धृतभारत, हा गृहीतसाधुपरिभ्राणैवमत, हा
 हुक्कृतविष्वंसन निपुण, सामग्रतं ये जना अस्वैव देशस्य जनाः सन्ति, ये अत्रायमेव
 खलिलं पीत्वा, अन्नं भुक्त्वा, समीरं गृहीत्वा च जीवन्ति, येऽस्यैव भारतस्य
 धरायां शेरते, सञ्चरन्ते, झोझन्ति, बिहरन्ति, लपन्ति, हसन्ति, बिलपन्ति,
 धमन्ति च त एव स्वस्वैव देशस्य भाषासु द्विपन्ति, स्वस्वैव देशस्य वेपे
 द्रुष्टान्ति; स्वस्वैव देशस्य आचारेषु जुगुप्सन्ते । स्वकीयदेशस्य भाषोऽधानका-
 रिणां जनानां कर्माणि ते निरुप्यन्ति; तथा प्रयतन्ते येन स्वदेशस्य भाषाणां
 व्यवहारो न राज्य-वार्येषु सम्पद्येत । ते वैदेशिक्या भाषाया एव ह्य भरतभूम्यां
 प्रतिष्ठापनाय सञ्चालनाय व्यवहरणाय च आप्रत्यक्षं, कृतान्दोलनाः प्राप्यन्ते, ते
 स्वदेशभाषायाः प्रचारणार्थं प्रारब्धस्योद्योगस्य विनाशनाय सहस्रबाह्वी भूत्वा
 वैशे निन्दनीयान् मार्गान् अवलम्बयन्त्या अभिगम्यन्ते; ते वैशे स्वदेशीया भाषा
 न प्रवर्तत—हृष्येतक्षेतो. राज्यस्य पञ्चालयान् दहन्ति, यानानि अज्जगति, रक्षिणो
 उञ्चलयन्ति; जनता-हितपराणि वस्तूनि विनाशयन्ति सञ्चूर्णयन्ति च । भारतस्य
 हितं न तेषामभिमतम् । ते संधृष्टा भूत्वा ऐक्यसूत्रनिबद्धा भूत्वा-न स्थातुम-
 भिलषन्ते; तेषामभिलाषोऽयं प्रचण्डी यद् देशो भवेत् क्षिप्त-भिन्नः । न देशो
 एकता जीवेत् । प्रतिप्रदेशवास्तव्यो जनः स्वं स्वं प्रदेशं देशस्य केन्द्रीयशक्तेः
 घृणन् विघातुं कामयते । दक्षिणप्रदेशः “उत्तरप्रदेशात् पृथग् भूवैष सुखं
 ज्ञानितञ्च लभेत” इति मनुते । वस्तुतो देशो सर्वत्र कुटिला नीतयः प्रसूनाः
 सन्ति । विविधरुद्ध-कषट्पूर्णानि कुस्तितामि साधनाभ्यालम्ब्य जनाः देशं निपा-
 तयितुमुद्यताः सन्ति; ते तेष्वोऽपि कुत्सायुतेभ्य आचरणेभ्यो न विरमन्ति यानि
 देशं परतन्त्रतां प्रापयितुं समानि भवन्ति, यैः शत्रूणां शक्तिः संवर्धते; यैर्देशो
 दुर्पलतां गच्छति । अत्रायानां धनिकानां धेष्टिनां व्यापारिणाञ्चावस्थेयं दृश्यते
 यत्ते भोग्येषु पदार्थेषु अपि तानि तान्यमद्भुतव्यवहारेण मिश्रविच्यन्ति । कामं
 जनतायाः स्वारस्यं हृष्येत, कामं सा ध्रियेत; ते दीनानां जनानामपि प्राण-पयो
 निर्पीय जीविषुमिच्छन्ति, ते निषेधस्य घरावरस्य गृहकुटीरमपि न सहन्ते; तेषां

शुद्धामकण्ठतापि तेषां जीर्णशोणवसनवत्तापि न च्छगमपि तेषां सहा । ते धनमुपार्जयितुमग्नं रहसि दृढतया निगूहन्ति; ते आथक्यदात्मानं पातुं नानाविधान् कुमार्गान् आश्रयन्ति, ते राष्ट्रमपकर्तुं तान् निस्त्रिस्तान्प्युपायान् स्वीकृत्वाण्यहरयन्ते ये सर्वथैव सन्ति अधमोपिता धन्यायपरिपोषणकराश्च । हा, साम्प्रतिके भारते तु अश्रया मानवाः स्वस्य देशस्य गरिमाणं महिमानं संस्कृतिं सभ्यताञ्च ममुद्रस्य अगाधे जले निमज्जयितुं श्वरमाणाः सन्ति । ते शिखेः शरणागतवस्त्र-लताम्, दधीचेरश्यागमम्, रामस्य पित्रादेशपालनपरताम्, भरतस्य भ्रातृ-भक्तिम्, वत्सरधस्य बचोनिष्ठाम्, हरिश्चन्द्रस्य सत्यपरिपालनमतम्, दिडीपस्य पद्माश्रित्य-ताम्, रघोर्दासम्, अर्जुनस्य धानुःकताम्, कृष्णस्य गीताम्, अपि-मुनीनामा-दर्शम्, सर्वमपि नैजस्य देशस्य महनीयवञ्च सर्वथैव स्मरन्तिस्मरणैः निपात्य सन्तिष्ठमाना जीवयन्ते ।

आधुनिकीं भारतीयानां दृष्टान्तु विलोक्य एतत् प्रतिलिखितं भवति यद् ब्रह्माचार्यं कथावशेषमेव पारयति; सनातनधर्मो विलपमेव गमिष्यति; संस्कृत-भाषापरतैव भविष्यति ।

इदानीं न चिन्ता दास्येतेषु, न हृदयव्यथः काश्येतेषु, न रागविलसितानि शीतेषु, न व्यसनं सद्गुणेषु, न निग्रह इन्द्रियेषु, न धर्मो विद्यासु, न आत्मीयता स्वजनेषु, न कृतज्ञता उपचारिषु, न धृष्टा शृङ्गेषु, न अभिरुचिर्दानेषु, न अनुरक्तिरूपसु, न रघुदा सत्कर्मसु, न यशुता यशुषु, नोद्धतिः कलासु, न जगुप्सा हिंसासु, न घृणा दोषेषु, न भीमं ज्ञाने, न शमा शक्ती, नोत्साहस्यमाने, न भक्तिर्भगवति, न प्रीतिर राष्ट्रे, न द्युचिता चरित्रे, न निष्ठा न्याये, न पशुपातो धर्मे, न विमलता चित्ते, न प्रयत्नो दोष-दूरीकरणे, न समुत्थानं शिक्षायाम्, न रतिः सद्बन्धवहारे, न विरतिश्च व्यभिचारे भारतीयानां विलोक्यते ।

सम्प्रति अर्थानां सञ्चयनं विषय-वासनापरितोषणाय न क्षेम-इरिद्रार्तिप्र-शमनाय, मितभाषणं स्वमहापुरुषताप्रदर्शनाय न सत्याय, विजिगीषा पर-धाम-धन-धरार्थं न कीर्त्यर्थम्, दार-परिग्रहः कामोपभोगाय न सन्तानाय, विद्याध्य-यनं भृत्यतायै न कर्तव्यार्थम्, संन्यास-ग्रहणं मिथ्याय न मोक्षार्थम्, देव-मन्दिर-निर्माणं परकीयस्थान-भूग्यायपरहरणार्थं न अपवर्गार्थम्, जप-मन्त्र-पूजादिकम् उद्गमरणार्थं न मन्त्रपञ्चवर्ण्यम्, उक्लिष्टा परनिन्दायां न सत्सेवायाम्, नेतृत्वं लोक-सभाराजसमादिषु सदस्यताप्राप्त्यर्थं न प्रजाकष्टनिराकरणार्थम्, शिक्षणा-

लादीनां व्यग्रस्थापकताघ्निकरणं वैयक्तिकहितपूर्वार्थं न तदभ्युपगमनं देशारा-
धनार्थम्, शिष्टकृतास्वीकरणं समयचेष्टणार्थं न राष्ट्रनिर्माणार्थम्, शक्युपाजनं
पर-पीडनार्थं न देशत्राणार्थम्, शिक्षाजनं विवादाय न ज्ञानार्थं किं बहुना
सकलान्यपि कर्माणि स्वार्थसाधनार्थमेव विधीयन्ते न विश्वस्य न देशस्य न
प्रदेशस्य न नगरस्य न ग्रामस्य न, समाजस्य न स्वजनसमुदायस्यैव कल्याण-
ार्थमायोज्यन्ते ।

यदाप्रभृत्येव जगद्भ्वाजुकम्पया भारतेन स्वातन्त्र्यं सम्राप्तं तदाप्रभृत्येव
देशमपकर्तुं सर्वस्वेष्वोऽप्यधिका स्वार्थभाजा युगपदेव भारत-धरामादृष्यन्तो
भारताकाशमाच्छाद्यन्तो भारतविशास्त्र आपूरयन्तो दमोचरीभवन्ति । राष्ट्र-
निर्माणार्थं राष्ट्रं धनधान्यादिसमृद्धिभिः समृद्धं कर्तुं योऽधारधन-राशिः शासनेन
राज्येन वा नियतीक्रियते तस्य भूयसो भागस्य दुरुपयोग एव संभाव्यते;
तस्माद्देशोऽभिननाद्विनाद् वञ्चितमेतन्मामं समुपलभते । सेतुदम्भ यन्त्रशाला-
विज्ञानागारोद्योगालयसोपसंस्थान-प्रयोग-भवन-पथ-निर्माण-समर म्याम्री-समु-
त्पादनमन्दिर-चिकित्साविद्यालय-विद्युद्दामानिप्रयोजनेन कृष्यकाणि तु संरक्षाक्षी-
तानि स्वयीभवन्ति परं राष्ट्रं तापदृष्ययीभूतधनाखलामं नाधिगन्तुं शक्नोति ।
इदमेव कारणं येन राष्ट्रस्य क्षिप्रतयाभ्युदयो न भवितुमर्हति; राष्ट्रस्य तादृश
उदयो न जायते पादतोऽभिलष्यते । न तापदृष्टेयस्तस्य सम्पद्यते पायत्
तादृशाद् स्वयीकृताद् घनाद् भवितुं सम्भवम् । शासनमिति तादृश्यप्रदानस्य
तु वार्ता कुरे आस्तां तदीयां गतिं विरोद्धुं बाधाः समुपस्थाप्यन्ते । कोऽपि
अतदयोगं प्रारभते कोऽपि कर्तुमनस्तनं प्रधावति, कोऽपि आन्दोलनं विरचयति;
कोऽपि पट्टमन्त्रमात्रोक्तिः, कोऽपि वैशुन्यमनुतिष्ठति, कोऽपि मिहतामाचरति ।
यथामावास्याया निशायामागताया द्योतोत्तोल्लापटचरादिष्टद्वुष्टतराः प्राणिन
एकमिष्टेव काले स्थारीभवन्ति तथैव लोकतन्त्रस्य वातावरणमवाप्य सर्वे एव
स्वच्छन्दा सन्तो युगपदेव अस्तोभया मूढा राष्ट्रं पातयितुं सर्वतः विविधेषु
गद्दिनेषु कृष्येषु प्रवर्तमानाः प्राप्यन्ते । दायनं यथा यथा नवनयान् विधीन्
त्रिनिबोध्य राष्ट्रं समुन्नमयितुं यतते तथा तथा जना विधिभ्यो रचितुमात्मानं
नवनवोपायान् मार्गयन्ति । जनताया राजकर्मचारिणाञ्च कौटिल्याच्छासनसञ्चा-
लितं सुन्दरसुन्दरनगरमप्यायोजनं वैयर्थ्यं प्रयानि । यच्चैवस्य यन्त्रस्य चिह्नतत्वात्
यन्त्रिणः स्थितिर्विषयैव प्रतीयते । राज्यं अष्टाचारं दूरीकर्तुं प्रयतते परं सदृष्टतर-

पदस्थिताधिकारिकृतभ्रष्टाचारान् प्रतिप्रायेण नगरपुषेचातितरामतस्तस्य तद्विशायां विहितान्युपक्रमणानि निष्फलानि जायन्ते । तच्च भ्रष्टाचारपरान् उच्चतरपदारूढान् कठोरतया दण्डयति तेन साधारणेषु कार्यकारिषु अनेषु न कोऽपि समुचितः प्रभावः पतति । को न साम्प्रतं तत्तद्दानकीयेषु विभागेषु अधिकरणेषु कार्यालयेषु च भ्रष्टाचारं स्वकीयं वचःस्थलं वितन्वत् रमश्च प्रस्फोरयत् अघनं च प्रास्फालयत् प्रेक्षते । अयं धेन प्रकारेण धनस्य समुपार्जनं तस्य निगूहनं सुवर्णस्य च मन्त्राद्वनमन्यानि चैवंविधान्यनेकानि कार्याणि धनिकानां समाप्ते दीपयन्ते तानि स्पष्टमेवोद्घोषयन्ति धनवतां राष्ट्रचतिकांरिणीं कुप्रवृत्तिम् ।

साम्प्रतिके हि अनेहसि भारतं विचित्रमेव स्वल्पं विभ्रानं भुवि विभासते । कलहसितस्थितं तत् कामिवत्, वृधुकार्तस्वरपात्रं तद् मूपतिभयनवत्, सुरामु-
रागं तद् वृद्धस्पतिवत्, नभसि दर्शितोदयं तच्च वज्रलभरवृन्ववत्, महासाविनिवासं तत् सलिलनिधिवत्, प्रसाधितदुर्गं तत् प्यम्बकवत्, निरपेक्षधर्मं तद् दुर्योध-
नवत्, सतताधिभूतमृगतृष्णं तद् मिदापदिनवत्, मानसवेगं तद् विद्याधरवत्, दर्शितभौतिकतामानसं तत् चार्वाकवत्, दीनानाधविपन्नधारणं तद् गृह्यनगरवत्, प्रियमायम्रतं तच्च न्तमुषत्, भुजग्वेष्टिनं तत् चन्दनतरुवत्, प्रकटिताग्नौपभो-
गमप्यत्पिङ्गलचरित्रम्, चतुर्भुजकमपि स्थिरम्, स्वजनप्रियमपि निःस्वजन-
प्रियम्, समानमप्यसमानम्, हिंसानिवृत्तमप्यात्तदण्डम्, कृतभारमेयसंग्रहमपि फलमूलाशनम्, एकदेशस्थितमपि व्याप्तविधमण्डलम्, महादोषमपि सङ्क-
गुणाधिष्ठानम्, अविरतप्रवृत्तदानमपि अमदम्, अत्यन्तशुद्धस्वभावमपि दर्शितकृष्णचरितम्, अकमलापतिकमपि सकमलापतिकम्, हिंसारतमप्यहिंसार-
नम्, स्थिरमप्यस्थितम्, संस्कृतभाषानिष्ठमपि असंस्कृतभाषानिष्ठम्, एकमपि अनेकधागृहमाणम्, एकागारमिव वरुणायाः, प्रातिवेशिक इव पुरपोत्तमस्य, यत्तद्दर्शनमिव वैदग्ध्यस्य, खल्वेवकथनमिव कान्तेः, परमप्रमाणमिव सौभाग्यदय प्रतिभाति । अद्यारम्भप्रियभारतं—

(१) न किञ्चदपि राष्ट्रं राष्ट्रान्तरस्याभ्यन्तरेषु विषयेषु कीदृशमपि हस्त-
क्षेपं विदध्यात् ।

(२) प्रादेशिकीमखण्डतां किञ्च अभुत्वसत्ताग्रति परस्परतया मनिराष्ट्रं
अद्यामयीं भावनो परिपुष्गीयात् ।

(३) सर्वाणि राष्ट्राणि सर्वेष्वपि राष्ट्रेषु समानतां व्यवहारेषुः सर्वाणि-
अन्योऽन्यं मित्रचक्षुषा प्रेक्षेरन् ।

(४) न किमपि राष्ट्रं कस्यापि राष्ट्रस्योपर्याक्रमणे कुर्वति ।

(५) अन्योऽन्यं प्रति प्रतिराष्ट्रस्य शान्तिमयः सद्भावो व्यवहारे आहतः
स्यात् ।

इत्येतान् पञ्चसिद्धान्तान् स्वष्टेः पुरतो निधाय तान् आलम्ब्य उग्रति
स्वकीयां कर्तुमुपसृतं दृश्यते । तेन स्वीया वैदेशिकी नीतिरपि एतेष्वेव पञ्चसु
सिद्धान्तेषु प्रतिष्ठापितास्ति; तन्मनुते यदेतेषां सिद्धान्तानामुद्देश्यमेवेदं यद्
वर्तमानयुगस्य कूटनीतेश्छलपूर्णायाः स्वार्थसंवर्द्धनपराया राजनीतेः समूहमुन्मू-
लनं भवेत् । तदेतां कुटिलां मानयतायिनाशिनीं राजनीतिं निहस्य स्वकीयमा-
धिकं सांस्कृतिकञ्च व्यवधानमनुष्ठानुमुच्यते । तदीय एव प्रयासो मानयता-पथ-
प्रयास्तीकरणार्थमेव विद्यते । तस्यैवं प्रियं यदेतैः पञ्चभिः सिद्धान्तैस्तदीयं
स्वातन्त्र्यं मनुष्यमात्रं पारतन्त्र्यान्मुक्तं विवधानं मङ्गल-मार्गं नेतिज्यात् ।

भारतस्य ग्रामप्रधानत्वात् तस्योत्थानार्थं भारतीयं शासनं ग्रामाणां सर्वा-
ङ्गीणविकासाय सामुदायिकविकासयोजनां समायोजयद्य विलोक्यते । योजनाया
अस्या मुख्यमुद्देश्यं एतादृश्य-कृषेः-उत्पादनं तदतिवरां वर्धनमस्ति । स्त्री-पुरुष-
शिशूनां पुर आदर्शोपस्थापनं, जीवनाधिकारप्रदानं भोजनसमस्यासमाधानञ्च
योजनैषा कायते । एतावदेव न, साभिलपते ग्रामेषु शिक्षाया विकासा,
स्वास्थ्यस्य सुस्थितिः नूतन-शिक्षण-व्यवसायाश्च वरीदृश्येरन् । सामुदायिकविकास-
योजनासु अधोलिखिताः कार्यक्रमा निहिताः सन्तिः—१. कृषिः, २. शिक्षा,
३. आतायातसाधनानि, ४. प्रसिद्धिर्जनम्, ५. स्वास्थ्यम्, ६. आजीविका, ७. गृह-
निर्माणम्, ८. सामाजिकव्यवस्थाञ्च ।

एकतस्तु भारतं ग्रामोत्थाने संलग्नमस्य दृश्यतेऽपरतस्तच्च स्थोपरभुज ऊपरतो
दूरीकर्तुमीतिजनितभयञ्चापनेतुं यतमानमाप्यते । शासनेनेह देशस्य सर्हिमानृक-
स्वयलं संवर्धयितुञ्च योजना कृतास्ति । नदी-घाटो-योजनाया उद्देश्यमस्ति—
सेचनन्यवस्थायाः प्रसारणम्, अतिवृष्टिजनितविघ्न-निरोधनम्, जल-विद्युच्छक्तेः
समुत्पादनञ्च । अथ अस्मदीयो देश एतद्विषययोजनाहेतोरेव भाकरावन्धादिभि-
र्विभूष्यमाणो जगति विलोक्यते । देशस्यार्थिजीवनमन्यतेतामां योजनानां
महदुपावेयस्वमस्ति । रेलमार्गविकामार्थञ्च देशे महान् प्रयत्नः प्रचलितो दीप्यते ।

इज्जनोत्पादनार्थं चित्तरञ्जनशिल्पशाला स्थापितास्ति । रेलोजननार्थं द्वितीयपा-
ञ्चवर्षिकयोजनायसरे पञ्चविंशतिकोट्यधिवैकादशार्जुदमितानि रूप्यकाणि सन्ति
स्वीकृतानि । कृषि शिक्षाहेतोः सम्प्रति यद्यपि कृषिविशालयाश्च मञ्जालयन्ते,
कृषिविभागस्य प्राविधिकाधिकारिण कर्मचारिणश्च देशान्तरेषु प्रशिक्षण-प्रहणप्र
योजनेन सम्प्रेष्यन्ते, कृषेर्विविधनवनवयन्त्राणि च प्रयोगे आनीयन्ते, कुटोरा-
योगा स्वगुणाप्यन्ते, सहकारिण्य समितयः सस्याप्यन्ते, कार्पासांशुक्लसमुत्पाद-
नाय यन्त्र शालानां सस्या दिनाजुदिन वर्धयन्ते, कर्पासोत्पादनदृष्ट्याधुना देश
वासिनः सर्वथा स्वावलम्बिनो बिलोक्यन्ते, तन्तुवायोद्योगा उन्नोयन्ते, विद्युदु-
त्पादनशक्तिः सार्धयितुमनेके प्रकृष्टतमा उद्योगा आलम्ब्यन्ते, लोहादिपदार्थविका-
सनाय विशङ्कटा योजना आरभ्यन्ते, परिवहणमार्जारोद्देश्येन भूयासः प्रयासा
अङ्गीक्रियन्ते, जनजीवनमाराधयितुं विविधा सुन्दरसुन्दरतरा नितान्तसुख-
विधामप्रदायका उपयोगिनः पदार्था यन्त्रोपयन्त्रनिकाया ससृज्यन्ते विरच्यन्ते
निर्मियन्ते आदिपन्ते च । यत्र स्वातन्त्र्यात् प्राक् ऊपर आसीत् तत्राद्योपवनानि
राज्ये, यत्र निर्जनता दृष्टाभवत् तत्राद्य जना पृथ जना बंधयन्ते, अथ ग्रामा
नगरेषु परिणता किञ्च नगराणि महानगरेषु परिवर्तितानि सन्ति, यत्र
शब्दोऽपि न मानवस्य अश्रूयत तत्राद्य गीतीनां मधुरा ध्वनयो बीणासृङ्गादीनां
प्रणनानि, भूषणानां शिञ्जितानि, शिशूनां कलकल शुकसारिकादीनां सराया
भुक्तिगोचरा जायन्ते, सर्वतः सर्वत्र च ग्रामे ग्रामे गृहे गृहे प्रियुषाणां शो-
नयनानि हृदयानि च मन्दयन् परिस्पन्दते, समग्रस्यापि देशस्य स्वरूपमेव
अद्भुत नवीन पेशलतरमुज्ज्वलतरमुदग्रतावह प्रकर्षमासादयदीक्ष्यते । परमि-
दानीं प्राप्यता विपीदन्ती प्रतीक्ष्यता च हृष्यन्तीह बंधयते, विज्ञानस्योन्नतौ
सर्वेषामभिरर्चिर्वलीपसीह दृग्भाता भवति परमाभ्यामिक्तताया उत्थान नैतिकचा-
रित्यस्य च विक्रमप्रति न ध्यान वर्तते, ऐहिकता त्वत्र सम्प्रति सर्वत्र मनसा
वाचा कर्मणा चामिन्यते परमामुष्मिनना तिरस्जियते सधिकारम् । यद्यपि
पुरातन आडम्बरो निन्यतेऽधुना पर नूतन आडम्बर पृज्यते, यद्यपि प्राक्तनो
दम्भो न्यविक्रियते पर नवीनो दम्भ आरभ्यते सस्नेहम् । तादृशे प्रयत्ने वस्तुतः
प्रमादं पृवेदानीमुपलभ्यते यादृशेन प्रयत्नेन व्यास वाक्यमीकि कालिदामादिकविको-
विदानामभिमता भारतीयता युक्ततरमुचिततरं समीचीनतरञ्च पोषणं लब्धुमर्हत् ।
तस्मात् सनतमौलिः स्तूयते परमेश्वरः—

या रेवा-अहुरुन्याप्रभृतिबहुधुनी- पुण्यतोया विभर्ति
 या रम्या नालिकेरैर्मधुफलकदलीनागरहै रसालैः ।
 या भव्या जलगवलीकुरवककुटजैर्नैर्पिजरायादिपुष्पैः
 सास्माकं भारताग्ना भवनु विजयिनी धेयसे सर्वपुंसाम् ॥
 मग्न्यन्ते यां पुमांसो निजहृदि चरदां देवनां भारतेऽस्मिन्
 धन्दन्ते मित्रराष्ट्राण्यभितनवनयैः प्रामृतेर्यामजसम् ।
 प्रेक्षन्ते या सपत्ना विदितहृदया द्वेषन्तो भवन्तो
 भूयात् सा मानवानां मम जनन-मही सर्वया प्राणयोग्या ॥
 सुपूतं या लोकं सपदि कुरते पेदवचसा
 अघं हिंसाया या झटिति हरते चीदगिरया ।
 जगद्धितं सम्यग् रमयति च या गान्धिवरितै-
 स्ततो भूयाद् धर्मो निम्निलभुवने शुभ्रततरः ॥
 यस्याः श्रीचरणं जलेन जलधिः समाधिं नक्तन्दिधं
 या द्रव्यैर्बहुभिः सदैव विपुलैर्गौरीगुर- मेवते ।
 गन्धो नार्चति यां मुदैष अलपणोणीधरः प्रत्यहं
 सा मे जन्मधरावनी विजयता सर्वोदयाकाङ्क्षिणी ॥
 विद्यालोतोमृगुमनुनिभान् या प्रसूते स्म सिद्धान्
 या चासूत प्रथितयज्ञसो व्यासराक्षसीकिंवद्भान् ।
 सीतागार्गीप्रभृतिललनायाऽसविष्टात्र देशे
 मूय-सूता मम जनिमही सच्चरित्रान् नरान् सा ॥
 पा मे माता सकलशुखदं रामराज्यं क्षमुक्क
 या मे माता सुकृतसुभयां धर्मराज्यं वदर्श ।
 पा मे माता इधिरातवती सत्यनीत्या स्वराज्यं
 सा भूयान्मे विमलचरिना जन्मभूमिजंगस्याम् ॥
 राष्ट्रं राष्ट्रमणि चित्ती विजयतां राष्ट्रं स्वकीय भजे
 राष्ट्रेण विद्यता द्रुतं सुरगिरा राष्ट्राय तस्मै नमः ।
 राष्ट्रमदस्ति पर न किञ्चिदपि मे राष्ट्रस्य दासोऽस्यहं
 राष्ट्रे मे रमतां मन प्रतिपलं भो राष्ट्र गोपाय माम् ॥

आत्मविश्वासः परं बलम्

आत्मविश्वासात्मानम्पश्यो मानयोऽधियाति साफल्यम् । अवरयमेवाहं सफलता-
 श्रियमनाप्स्यामीत्येतस्य एकनिष्ठासत्त्वावस्थितिर्मनस्यपेक्ष्यतेऽनिशम् । स एष
 सुकृती एवंविधं द्रष्टव्योऽसं विश्वासं मनसि प्रतिष्ठापयितुं प्रभवति यः सत्यं शुश्रूषते
 सततम् । यत्र जगदध्यात्मभावयोः सामञ्जस्यं परिपूर्णं जायते तत्रैव परिभाषापि
 सत्यस्य भवति पूर्णम् । सत्यमेवं यदात्मजीवनयात्राया भवत्यवलम्बस्तदैव धर्मं
 जगतस्तत्प्रेरकदाकेश्च परिचयमयाप्य कृतार्थमिवामः । अतएव सत्यमेव जीवन्त्यस्य
 सर्वस्वम् । 'सत्यमस्मदीयजीवनस्य नियमः' इत्येतत्सत्यमधिकृत्य महात्मनो
 गान्धिनोऽभिधानम् । महर्षिर्गान्धः सत्यमेव मूर्धन्यं धर्मं मनुते । सत्यतरङ्ग-
 भिक्षायैष्वर्ययो देवयानाध्वना परमात्मानं प्रवेदिरे । महात्मा गान्धी तु दृढावदपि
 धर्मे यत् सृष्टौ सत्यस्यैव सत्तास्ति । न सत्यात् परं किमपि । सत्यं स्वयं
 परमेश्वरस्याभिप्यच्छिरसि । सत्यवर्त्ता निष्ठाभिन्नः सत्यं स्थापमानः प्राह—

“सत्येनाकः प्रतपति सत्ये तिष्ठति मेदिनी ।

सत्यं चोक्तं परो धर्म इवैवं सत्यं प्रतिष्ठितम् ॥”

मन्त्रिच्छास्त्रकारश्चेदमेव प्रतिपादयन् मूले—

“सत्येन धार्यते पृथ्वी सत्येन तपते रविः ।

सत्येन धाति वायुश्च सर्वं सत्ये प्रतिष्ठितम् ॥”

आध्यात्मिकं जगदेव सत्यस्याश्रयस्थलमिति स्मरणीयमस्ति पूर्वापरता
 यथायतिष्ठत एकस्मिन्मण्डपेतिष्ठति तथैव जगदध्यात्मभावश्च एकस्मिन्नेव सत्ये
 प्रतिष्ठितं वर्तते । द्वे जपि ते सत्यस्यैकस्यैव पञ्चद्वयम् । तयोरेकनरस्याप्युपेक्षणं
 सत्यस्य पुरोऽपराधाच्छरणं स्मृतम् । यदा हि चर्यं संगारस्य समस्ता घटना
 केवलं पाह्यघटनात्वेनावगच्छामस्तदा न तान्यः कस्यानन्दं प्राप्नुमः । ता
 घटनाः अस्मदीयजनश्च नीरस-यन्त्रप्रक्रियावत् प्रतीयन्ते । यथाऽयोपथे पाप्मनानं
 घण्टापथे नानाविधाः शकटिकाः, पापाण्यरण्येषु नष्टा धारा प्रवहन्ति तथैवास्म-
 न्मनोघ्रावणि जगद्द्वारा प्रवहन्माना भवति । न चेन्मि तस्यभाषो निपतति,
 सर्वमपि निर्जीवनीरसास्त्रिकारकस्यापार इव परिलक्ष्यते, विविधकृत्रिमोपायान-

बलम्यात्मानमाहुदयितुं प्रयतेमहि कामं, परं तथा कृते सत्यपि जीवन-यात्रा भार इव प्रतिभाति ।

जीवनयात्रैव वा जगतो घटनाश्च सर्वाः जीवनं नाप्यायन्ति न तास्तयोत्साहं न च स्फूर्तिमयीं प्रेरणाञ्च सञ्चारयन्ति । कियत्कालं यावत् ता मन इन्द्रियाणि चावर्जयन्ति परं क्षिप्रमेव तत्र घृणोत्वद्यते ततश्च स्वभाववशात् पदार्थान्तरे जीवन-रसमन्वेष्टुमुपक्रियते परं कालान्तरेण ततोऽपि चित्रं निरर्हते । तात्पर्य-मिदमेव यत् पदार्थात् पदार्थान्तरं वस्तुतो वस्तुन्तर, घटनातो घटनान्तरं धावति मनः परं न कुतोऽपि चेतना स्फूर्तिमधिगच्छति ।

भौतिकतापरकदृष्टिवात् न सूर्यस्योदये, न गङ्गाः कलकलशब्दे, न पयसा विरागे, नानौकहानौ सुपिपतायां फलितायाञ्च तथं कामपि प्रेरणां लब्धुं पारयान् । तस्माच्च चेतना कृप्यति न सा प्रसीदति । वस्तुतस्तवस्यस्य रक्षायां कं सुखं कं च ज्ञान्तिः । असत्यस्यात् तेषां सर्वेषां पदार्थानां, तेषामाद् दुःखमपेक्ष हिंस्रमपेक्ष पीडयाम्पेक्ष च ।

एकाग्रिणी जात्यास्त्यश्मदृष्टिः । सा तद् जगदुपेक्षयाध्यात्मिनी तुभूपति यदाह्वय सत्यस्य दर्शनं सम्ममं भवति । द्वयोरेकतरस्याधयणहेतोरेवात्मदीयाः सत्यदर्शननिमित्तेन कृताः प्रयासा निष्फला भवन्ति । आध्यात्मिकता तु तदैव सार्थकं स्यात् यदा जगदपि तथा सहानुस्यूतं भवेत् ।

तदेवमसत्याचरणमस्मदसफलतायाः कारणं जायते । जगद्वन्ध्यत् जगत्कर्ता आन्य इत्येवा दृष्टिरेव नः सत्याद् दूरं नयति । सत्यस्य साधनायै सत्यस्य वर्तनाय च संमारेऽध्यात्ममात्रञ्च, दृष्टिं सृष्टिकर्ता च, पदार्थं पदार्थप्रकाशनकारिणी चेतना च न पृथक्पृथक्त्वेनावधारणीया । यः संसारः स पथाध्यात्ममात्र, या दृष्टिः सैव सृष्टिकर्ता, यः पदार्थः स एव पदार्थप्रकाशनपरकचेतना च इत्येतदेव विश्वसनीयम् । यदा सत्यमिदमात्मसात् स्यात् तदा चेतनास्माकं परिवृण्वेत् । सत्यस्यास्याश्रयो येन गृहीतः सोऽवश्यमेव परमार्थसाधनायां समः । विना मयावाप्तिं पारमार्थिकता न, पारमार्थिकतां विना जीवनस्य सफलता न । जीवन-ग्रहणस्य प्रयोजनमस्ति पारमार्थिकता । जीवनमेव तदस्ति यदस्ति पारमार्थिकम् । महर्षिप्यासो जीवन-सफलताया रहस्यं प्रकटीकुर्वाणः प्राह—“जीवितं सफलं तस्य यः पदार्थोद्यतः सदा ।” प्रतीच्यः प्रधीविस्तर-धूगो निर्गदति—“परोपकारेण यावदेव तथं विमलम्याग्रे तावदेवामरमुदयेन

सुखमनुभूयते । परमार्थसाधनया गान्धीया चेतना विशेषतो विशासं याति । परमार्थहीनमानवस्य न दुर्लभं निमिषं संसारे । बरतुतः सञ्जन एव सः यो मनसा याचा कर्मणोपकारे निधीयते । परमार्थो मानवजातेः सुरक्षायाः समुत्थानस्य शान्तेश्च साधनमस्ति । सैव जनता सुख-शान्ति-विश्रान्तपथेऽध्या-रुद्धा भवितुमर्हति यस्याः प्रतिप्यक्तिः सेवापरायणा साहाय्यव्यापारसंलग्नास्ति । तन्निष्पत्त्या न व्यक्तिं स्वार्थपरताभिभवितुं शक्नोति । समष्टिविपक्षिणी भावनो-देति तदा । 'अहम्', इत्येव भावस्तिरोहणे 'वयम्' इत्येव च भावः प्रादुर्भूयति । सर्वेऽपि जनाः परस्परं प्रेम्णा व्यवहरन्ति सुख-दुःखयोः साहाय्यकारिणश्च जायन्ते । परमार्थशक्तिनि समाजे न कापि व्यक्तिः स्वकीयां सत्तां पृथक्त्वेन मन्यते सा आत्मानं समाजस्य शक्तिमत्प्राज्ञमिव मत्वा सत्तां कार्यपरा दृश्यते । एतया पारमार्थिकया भावनाया समाजस्य जीवने गतेः सञ्चारो भवति व्यक्तिश्च सुरक्षिता पूर्णतया भवति । सा स्वजीवनं गार्हकं भावाः स्वकर्तव्यमतिशयप्र-प्ततया पालयति । तदेवं परमार्थवादी व्यक्तिः समाजं बोधयमेव समुन्मीलयति पश्यति पोषयति प्रीणाति च नितराम् ।

उपदेशः प्रसारो वा न परमार्थः । स तु व्यावहारिकसीमातो बहिर्न कदापि सन्निष्ठते । औपदेशीय वचनेन च परमार्थस्य विशदा व्याख्या कियते परं तस्य व्यवहारो न कियते; स व्यवहारे मानीयते तदा तद्विषयः परमार्थस्तु दृश्य एव अनुत्तमैव मतो भवेत् । परमार्थस्याभिव्यक्तिः याप्या न भवत्यपि तु व्यवहार एव भवति ।

परोपकारार्थं यत् कर्म क्रियेत तेन विवेकप्रेरितेन भाव्यम् । विवेक-निर्णीतं कर्म एव सत्कर्म जनयति । यत् कर्म मोहेन द्वेषेणाग्नविश्वासेन आसक्त्या च क्रियते तद् हानिमुत्पादयति । सर्वेषामेव विदितमेतत् यद् यो माता-पितरौ स्वशिदोरनुधितां प्रार्थनां पूरयतो मोहयन्ताव तौ तन्नामत्प्रवृत्तिमुत्पाद्य तत्त्वादि-तमेवाचरतः ।

सर्वेषां सेवकारित्वात् सर्वेषां हिताभायकत्वात् सर्वेषाञ्च शुभविधायकत्वात् परमार्थोऽतितरो सार्वजनीनं पावनमनुष्ठानमस्ति । सज्जना मदात्मानश्चान एव परमार्थं मानवजीवनस्य मुख्यधर्मं मन्यन्ते । ज्ञानहीना बुद्धिबिहीनाः स्वार्थं स्वलभं मन्यन्ते । ते स्वोदरपूर्यर्थमेव सततमीदृन्ते । स्वार्थ-निमित्तेन ते सर्व-विषमपि दुष्टं कर्तुं प्रवर्तन्ते न पापेभ्यो विरमन्ति स्वार्थान्ना मृश । ते

नायगच्छन्ति यत् तेषां तादृशं स्वार्थमयं कर्म सर्वमपि सामाजिकं व्यवस्थां विध्वंसयति । एकमात्रं पारमार्थिककर्म शृवेदशमस्ति येन जन-जीवनं रक्षयते समाजस्य सर्वोपयुक्तानि पोष्यन्ते तेषु प्राणशक्तिः सञ्चार्यते तानि दृढीक्रियन्ते । येषां मानवानां चित्तवृत्तिः परमार्थे रमते परमार्थाय प्रयतते निरन्तरमाचरणञ्च निश्चितं यदीयं पारमार्थिकं भवति ते स्वजीवने स्वकीयप्रयासे न कदापि विफल-मनोरथा भवन्ति ।

कीदृशमपि कर्म लघु-गुरु कृतं स्यात् तत्कृते उत्तोगस्यापेक्षा भवति । पारमार्थिकं कर्म तु परमकठिनमस्ति तन्नितान्तमेव गुरु भवति । तत्तु परमकठोर-मुद्योगमपेक्षते । ये जनाः कठोरात् परिश्रमाद् विभ्यति, ये विप्र-बाधानां पुरो जतभालाः सञ्जायन्ते न मनसि दृढं सङ्कल्पं धारयन्ति ते न कदापि सफल-मनोरथा भवन्ति । दृढसङ्कल्पविहीनत्वात् ते मध्य एव कर्म मुञ्चन्ति । भगीरथो नाम राजा म्रियपरमार्थो दृढसङ्कल्पवान् सत्यनिष्ठो महीप आसीत् । पुराणानि ज्ञापयन्ति यद् भगीरथस्य पूर्वजाः क्षापेन अवहन्त । मरणान्तरमपि ते न सङ्गतिमवापुः । तेषामुद्धारार्थमेव उपायो निर्दिष्टोऽभवद् यच्चैद् गङ्गा पृथिवी-माराधयेत् सा च तस्मिन् स्थाने प्रवहेत् अत्र ते क्षापेन दूरथा अजायन्त, तदा तत्पूर्वजाः पितरः सङ्गतिमवाप्तुं पारवेयुर्नाम्बथा ।

राजकुमारो भगीरथो गङ्गवंशे समुत्पन्नो भूत्वापि न विलासम्रियराजकुमार इव आसीत् । न स तेषु राजकुमारेभ्योऽसीत् ये स्वकीयं विदासोन्मुखं तारुण्यं सुरा-सुन्दरी-निषेवणाग्रीं हस्तमुत्सुका भवन्ति । यद्यपि दुःसङ्गोऽपि दुर्भाग्यमि-थोऽर्कचोऽङ्गवान् अनुयाति परं मनस्वी भगीरथ उदग्रसंस्कारशुभ्रमना आसीत् न तदीयं मनो विचलितमभूत् । तदीया विवेकशक्तितं जीवन-समस्याः समाधातु-मनुशुद्ध ।

पूर्वजानां कृते तदीयं किङ्कर्तव्यमित्यत्र स चिन्तयितुमारेगे । क्षापेन न केवलं तदीयाः पितरोऽद्राक्षित अपि तु तवीयस्य वंशस्य महिमापि अस्तं गमितः । गतस्य गौरवस्य समवाप्स्यं स कमप्यादर्शपथं दिवानिशं व्यचिन्तयत् । दुष्कर्म स्वयमेव दापोऽस्ति । दुष्कर्मकारी दुष्कर्मणैव विनाश्यते । यथा दापो दहति मानयं तथैव दुष्कर्मापि तं हिनस्ति । अपयदात्र सर्वत्र दुष्कर्मणा प्रसरति ।

भगीरथस्य पूर्वजैः प्रमादस्तु कृत एव तैश्चतुर्दशवर्षाचारितैश्च । सम्प्रति कृतमनप्रधानतां परिमार्ष्टुमादृशं सत्कर्माचरणं सद्भिमतमार्गावलम्बनमेवावशिष्ट-

मासीत् । चेत् दुष्कर्मणां फलं निरयोऽस्ति तदा, सकर्मणः फलं स्वर्गोऽपि भवितुमर्हति । भूम्यां गङ्गाया अवतरणाज्जातं पुण्यं न केवलं तमपि तु तस्य पूर्वज्ञानपि उद्धरिष्यति । तस्मात् कथञ्च तद्विधे पुण्ये कर्मणि मनः प्रवेश्येत । भगीरथोऽनारतमिदमेव दध्यौ ।

दुर्बलकृदया पुरा विचारयन्ति बहुतरं परमाप्सरसि न किमपि । तेषां प्रवृत्तिरेवेदशी भवति परं मनस्विनो मानसा यदुचितं युक्तज्ञापकञ्चमिति तदनुसर्तुं भवन्ति सोऽसाहं सञ्चक्षाः साहसस्याग्रे घरावयो बाधाः कियत्कालं स्यातुं शक्नुयन्ति ? ता विपशां भूत्वा मार्गं त्यजन्ति । रामनार्थं रामनकारिणः प्रति सत्त्वजन्मवन्तरं प्रयच्छन्ति ।

भगीरथो यदा स्वर्गाद् गङ्गायां पृथिव्यामवतारणमुद्दिश्य स्वकीयं ध्रुवं निश्चयं स्वजनान् प्रति अस्मावयत् तदा ते निःस्तम्भतामगुः । एताज्जम्हद् गुह्यं कार्यमीदृशो लघुयुवा कर्तुं संव्रज्यदित्यत्र न ते अदृश्यते स्म । आदौ सर्वेऽप्येक-स्वरेण स्वमम्मतिं न प्रादीदृशन् । मार्गे ह्यागमिष्वर्माणान् प्रत्यूहान् बोधयन्तस्ते तं निरुसाहं कर्तुमारेभिरे । परं यथा चिराद् दृश्यते तथैवात्रापि दृष्टमभूत् । दृढनिश्चयस्य पुरतः सर्वे नतमस्तका भवन्ति समर्पनञ्चान्ततः संलभ्यते साहाय्यञ्च । भगीरथो राजभवनमत्यजत्, आसाद्य च हिमालयं तत्र तपश्चरितुमा-रभत । हिमनग प्रभुशङ्करस्य हृदयं बभूव निवासस्तमार्द्रम् । सः स्वमूर्धस्थितां गङ्गां महीतलेऽवतारयितुं स्वीकृतिं प्रददौ । राजा भगीरथो यदिदं तत्प्राप । गङ्गावतारणनिमित्तेन स चिरं भूरि क्षतं वर्षाणि कठोरं तपश्चकार तपोयनसम्बन्धीनि सर्वाण्यपि कष्टानि च सेहे । तपश्चरणात् नामाकष्टदवाच्च तस्य शरीर-मतितरां कृतां क्षीणञ्चाभवत् । परं अयत्तु नाम तत्सर्वमपि । मानव-शरीरस्य सार्थकता न चिरकालव्यापिनि जीवने वर्तते न च सुस्तसम्पत्समुद्भसितेषु भोगो-पभोगेष्वेव विद्यते तस्य सार्थकता । यवलयशरकरे कर्मणि राजते । गङ्गावता-रणायै युवावस्थां नियोज्य न भगीरथः किमपि व्यलोपयत् न स कस्मादपि सत्प्रशंसितात् पद्मायैव यच्चितो जातः । स तु वस्तुतः प्राप्त्यं प्राप । घातप्रपी-डिता 'पूर्वजा' सङ्गतिं लब्धवन्तः सः स्वयं स्पृष्टणीयममरं यज्ञः प्राप्तवान् । एताभ्यामपि द्वाभ्यां परं चेदममृतं यत् तदनुष्ठितेन गरिष्ठेन महद्वचमयेन प्रशंस-नीयेन कार्येण तेन गङ्गा मूलोकमन्वगृह्णात् समग्रमपि प्राणभृतां जगत् कुधा-

आत्मविश्वासे सा शक्तिः सन्निवृत्ते वा सद्वृत्तशो विपक्षोऽपि पराभूय विज-
यिनी भवति । आत्मविश्वासेऽप्य मनुष्यस्य परमार्थतो मित्रमस्ति स एव मनुष्यस्य
सद्भिन्नधनराशिर्दत्तः । सर्वविदितमिदं यत् साधनहीना अपि जना आत्मवि-
श्वासपलेन जगति विरुद्धानि दिव्यानि त्रिभयावहानि कार्याणि कृतवन्तो,
यदा हि सर्वसाधन-सम्पन्ना अपि मानवा आत्मविश्वासभावात् द्रोघनीयान-
सफलतामभवन् । यदि धर्मं दृढतया विश्वमिमोः—यद् धर्मं गुरुगुरतरकार्याणि
कर्तुं योग्याः स्मः संसारे प्रलयमग्घातं परिवर्तनं निघातुं क्षमाः स्मः ; यदि धर्मं
विश्वमिमोः—यद् अस्मात्सु महद् दैव्यं तत्त्वं मन्त्रिहितमस्ति, पूर्णकारमासु शनते,
अनन्तशक्तेः सागरो क्षुब्धरलोऽस्मात्सु गजंति, तदा निःसंशयं लोके धर्मं महान-
दाकार्याणि अनुष्ठानं प्रभवामः । राम आत्मविश्वासेऽसामर्थ्यादेव साधनमरुलम्-
स्पृष्टमपि लङ्घेयं स्वयं साधनविहीनोऽपि भवत्यत् । अत एव तु कोऽपि कविरत-
नेवं स्तुयति—

अस्मन्मानमिव शक्तयोऽस्मदीयमात्मविश्वासमपेक्षन्ते । आत्मविश्वासस्य दौर्बल्यात् कार्यसम्पादनशक्त्यामपि नैर्घृत्यमुत्पद्यते । यदपि कार्यं हस्तगत परिप्यामि तदवश्यं सफलताधियात्कृतं भविष्यति, सर्वमपि मां प्रति परमेव सम्पश्यते इत्येवविधा भावना न हितकरी सिद्ध्यति । विश्वासोऽऽध्यात्मनो ध्वनिः । अस्ति स आध्यात्मिककार्यशक्तिः । केनापि महापुरेणोक्तं प्रथमं यद्य ज्ञातुमिच्छं प्रयतेमहि यद् वयं के ? किमर्थं जगति समागता स्म ? किमस्मदीयं कार्यमस्ति ? इत्यत्रैव मानवस्य सर्वस्य निहितमस्ति । यदि स उत्तमान् विचारान् विदधान स्वकीय उद्दिष्टेष्वपि हृदयविश्वासेन सह अकुतोभयो भूयोपसरेत् तदा साफल्यमधिगमने सन्देह एव नास्ति । हृदयविश्वासस्य सफलताजगत्कल्यात् । हृदये हृदयविश्वास एव सततं व्यराजते अतएव ॥ सोऽर्जुन नि सन्दिग्धभावेनो-
पैर्नगाद्—

“मच्चित्तं सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात् तरिष्यसि ।

अथ चेत् त्वमहकाराजं शोष्यसि विनश्यसि ॥”

अस्माकं प्रमुखं कर्त्तव्यमन्तं हृदयं यदात्मविश्वासमात्मसुखादयिषु न दिवानु-
दिनं वर्धयितुं नितरामेकाग्रचित्ता भूत्वा प्रयतेमहि । तत्रैव मानवमात्रस्य शिव
मङ्गलञ्च निहितमिति विद्म् ।

स्वर्गीयः प्रधानमन्त्री पं० जवाहरलालनेहरूः

■ यत्र अगमत् तत्र सम्प्रयुद्गन्तुं जनममुद्रं उत्तरलोऽभयत्; स यदा अभापत् तदा तद्भापनं श्रोतुं सखलोऽपि संसारं सत्वरमघानत्; स यदा अगर्जत् तदाखिलापि मही विचलितुमारभत; स यदा व्यस्रोतत तदा विद्युतोऽपि आत्मा-ममपाहोपत्; स यत्र उपविशत् समग्रमपि भू-भूवनं तत्र उपविशति स्म; यत्र स प्रातिष्ठत तत्र तदपि प्रतिष्ठते स्म; निस्तारे गगनं न तं जेतुमशकत्; जमा च जमायामात्मानं न ततोऽधिकममस्त; विश्वस्य महापुरपास्तदीपां स्थितिं विश्वस्य कृते हि महलममन्यन्त; निखिलापि जनता तस्वेष्टितेऽनूयत्, धरिभ्याः सर्वेऽपि देशास्तत्र अदृश्यते स्म; यस्तुतः सः सर्वमासीत् सर्वं च नभिमन् माति स्म, मेदिनीमण्डलस्य स शान्तिमुधावर्षी सुधाकर आसीत्; जगत्यां उचलन्तं समरज्वलनं निर्वापयितुं स घनघट्ट आसीत्; निःसंशयं तस्य जीवनगाथाया एवैकं पदं विलक्षणमेव भवत् क्षितिमभ्यतिष्ठत्; तं शान्तिवृत्तमवाप्य पण्डितो मोतीलालनेहरूः स्वपितृत्वं माता च स्वरूपरानी स्वकीयं मानुरनं धन्यममंसाताम् । नवाशीत्यधिकाष्टादशशततमेशवीयसंवत्सरे भवभ्यरे मासे दिनाष्टे च चतुर्दशे प्रयागे प्रादुर्भूतः सः प्रकाशः पृथिव्यां 'जवाहरलाल' इत्येतयाभिधया सर्वत्र अभ्यत ।

मानुषित्वमन प्रमोदवर्धनपरः संसारसारो जवाहरलालो विश्वविजयिनश्चक्र-वर्तिनः क्षितिधारिणो राजसूनुरिव नैज शैशवमानन्दभवने सानन्दमनयत् । उपमातरी गौराङ्गनास्तं नक्तम्बिनं ससान्द्रस्नेहमलालयन्त, गौराङ्गाश्च विष्णुविद-स्तदर्थमाद्यां शिक्षां व्यतरन् । बाल्य एव स तुरङ्गारोहणन्तरणादिकलासु कुशलता-मगात् । उच्चतमशिक्षार्जनाय स हरिवर्षम्-इङ्ग्लेण्डम्-अगात् । तत्र ■ कैम्ब्रिज-विश्वविद्यालयस्य ट्रिनिटीकालेजे शिक्षामधिगम्य बी० एस् सी०, एम्० ए० च भूत्वा द्वादशाधिनैकोनविंशतित्ततमेशवीयेऽन्दे विधिवत्ता च-वैरिस्टर-संवृत्तः ।

प्रनीप्येषु बंधेषु निचरन् जवाहरलालः सर्वत्रापि नवमेव जीवनं समुल्लसितं सर्वविधमपि स्वातन्त्र्यमगाधाष्ट जनताया मानुभूमिमत्तिमयलोकयति स्म यदा, तदा तन्मनः स्वदेशस्य दरिद्रां दीनां पराधीनाञ्च दशां स्मारं स्मारं शृणामद्वयत ।

सदीये मानसे परमैश्वर्यपरिपालितं स्वकीयं जीवनमपि प्रति नितरां शुश्रूषा समुत्पन्नाऽभवत् । कस्मात् कारणात् पाश्चात्यदेशाः अतुल्यमृद्धिपालिनः कस्मान्न कारणात् सदीयदेशभारतं श्रोत्रनीयतमामवस्थां प्रपन्नमित्यत्र यदा स गम्भीरतया व्यचिन्तयत् तदा सः स्वकीयमावृधुवो द्रिष्टतायाः कारणमेकमात्रं पारतन्त्र्यमपरयत् । सः स्वीये छान्द्र-जीवन एव तत् स्वकीयं प्रियं देशं पारतन्त्र्य-पाशाभ्योक्तं प्रापाद्युतवात् ।

प्रगाढं देश-प्रेम इत्ये निघाय जवाहरलालो हि शिर्षा समाप्य एवं देशं प्रस्थावृत्तः । यद्यपि पितुराज्ञया प्रचामस्य प्रधानम्यायाधिकरणे सः प्राङ्निवाश्वे आत्मानं न्ययोजयत् परं न तत्र चेतोऽश्रयत् । पोडूशोचरैकोनपिंशतिशततमे शैष्टैऽन्दे तस्य जीवने महत्प्रमहनीये द्वे घटने अघटताम् । तथैकस्मिन् कमलया सह परिणयोऽपरा च महात्मनो गान्धिनो वरानम् । राष्ट्रियन्ताचिन्तितमानसं जवाहरं न प्राङ्निपाकता न च प्रभूनर्चमभवत्तः स्वस्य भवनस्य राजसुखान्वेष निरोद्धमशकत् न च निन्दितसुरसुन्दरीसौन्दर्यं कमलायाः सौन्दर्यं किञ्च न स्तम्भयायाः सुताया इन्दिराया वासलतापि तं राष्ट्र-सेवापथात् संनयितुं मानयत् । स यथा सिद्धार्थो लोकं दुःखैऽभ्यो विमोक्तुं पर्यमासीत् तथैव सः जन्मभूमिं भारतं स्वाधीनं विधातुं पर्णगृहवासिनां वीर-निरीहणां निरवानां कृषीयलानामधुधारां परिमार्पुञ्ज समस्तपि सर्वविधमपि सम्पद्राजिं गुणाय नया देश-सेवायामागमनं न्वयूयुजत् ।

स्वातन्त्र्य-अमर-सेनातलेनाग्रणीवीरजवाहरलालः प्रथमं अगुर्दशापिकैकोनविंशतिशततमेसदीये वास्तवे दक्षिणाग्रीवाभूभागे प्रचामिभारतीयैक्यामधिकारनोपमार्धं भारत्ये स्थापामहे पञ्चसहस्ररूप्यकाणि संगृह्य अहात्मनं गान्धिनमति सम्प्रेषितवात् । १९१८ तमेऽन्दे भारतीयसंसदसदनसंस्थायाः-इण्डियमहोमस्कूल-लीगश्च-मन्त्रिपरमधिष्ठाय ताकायं साधु सः सम्पादितवान् ; राष्ट्रियमहासभायां-यामिसे-प्रविश्य च स रौलटविधानं विरोद्धं सम्पृष्टे हयान्दोलने प्रबलोत्सादपुरस्सरं मण्वाहयपूर्वकं निर्भयमना भवन् सम्पनिष्ठया कर्त्तव्यमपालयत् ।

लांग्सीयसंसदनस्य नृशंसानि कार्याणि तद्योयञ्च कठोरं दपनं जवाहरलालस्यानेशमत्रारे पर्यवर्तयत् । कर्मठ सः स्वकीर्यवीरतापूर्णः कार्ये देशमभिपूर्णो-जतिविभिर्भाणैरतन्ममयवर्तिनः सर्वान् अपि देशनेतृन् चक्षितपणितान् अकरोत् । पराधीनताग्रनि जवताया मानये शुश्रूषामुत्पादयितुं देशाय प्रति तस्या अन्तः

करणे स्थितं मुददाञ्च प्रीतिं जनयितुं स तथा प्रायतत यद् आंग्ला आंग्लानाञ्च
शासनं समग्रं नितरामेव भीतिमगमन् । वैदेशिकाशासनस्य कुदृष्टिस्तं निमग्नीतं
व्यचिन्तयत् । पितृर्वात्सल्यमयं हृदयं प्रियं मुतं जवाहरं हि आगामिनीभ्यो भया-
यहाभ्यः कठोरतराभ्य आषद्भ्यो वारयितुमभवदकुलम् । परं जवाहरलालः—

‘निन्दन्तु नीतिनिपुणा यदि वा स्तुवन्तु

लक्ष्मीः समाविशन्तु गच्छन्तु वा यथेष्टम् ।

अथैव वा मरणमस्तु युगान्तरे वा

‘न्यायवापसः प्रविचलन्ति पदं न धीराः ॥’

इत्येतमादर्शं पुरो न्यदधात् अतः पितुर्निवारणा तु न तं स्वपचारयुतं कर्तुम-
शक्तः । सः अवश्यमेव स्वपितरमपि स्वातन्त्र्यार्थं समारब्धे संयुगे समयतार-
यत् । सुतस्नेहेन देश-प्रेम्णा वा अनुलवैभवशाली परमवदस्वी पं० मोतीलालस्-
यागमूर्तिरभवत् । अयं जवाहरलाल एव आसीत् यस्य प्रेरणया सर्वमेव ताकुल-
माघालयनिताबुद्धं देशराधनायां न्वलीयत ।

जवाहरलाल फोकोनविश्वपिकैकोनविंशतिसततमादृश्यदैर्कविश्वपिकैकोन-
विंशतिसततमादृश्यं यापकुत्तरप्रदेशीयकृष्णकान्दोलनेऽभूतं पराक्रमं प्रादीदृशन् ।
आनन्दभवनस्य स राजकुमारः कृषीश्लैः सार्धं कृषीश्ल एव भूत्वा जीवनमनै-
षीत् । आन्दोलने कारा-यात्रायां सैनिकशस्त्रप्रहारसहने च सः सततं देशवासिभिः
सहैव समतिष्ठत् । १९११ तमेसवीयेन्दे स प्रथमं कारावासवृत्तेन अदण्डयत् ।
षण्मासान् काराकष्टमसहत् । पुनश्च स १९२१ तमेऽन्दे वैदेशिकवसनापणानां
पुरो हि वैदेशिकाग्निरविरोधं कुर्वाणो न्यगृह्यत । गते सत्यवसानमसहयोरो
स प्रयागीयनगरसभायां प्रधानो भूत्वा प्रशंसनीयेन विधिना कार्याणि संपाद-
यामास । प्रयागीयजनता तदीयेन स्वामेन तदीयया परमोत्कृष्टया अयदातया
योग्यतया नितरामावजिताऽभवत् । तत्कृतेन प्रयत्नेन प्रयागनगरं यासुश्रुति
याञ्च समृद्धिमगच्छत् तदर्थं तत् समग्रं नतमालमभूत् । १९२१ तमे संवत्सरे
नागपुरे पतावारोहण-सख्याग्रहं समीचीनतया संयोजितवान् सः, अथ च तस्मि-
न्नेवापसरे सः प्रथमवारं राष्ट्रियमहासभाया, प्रधानमन्त्रिपदे प्रतिष्ठापितोऽभवत् ।
फोकोनाडाकांप्रेसोपवेशनं तं प्रधानमन्त्रिपदे सुशोभितं विलोक्य परामेव
प्रीतिमवाप । तदाप्रभृति तु स देश-सेवायां सर्वथैव निमग्नमकरोदात्मानमविरा-
मकठोरकर्मसु सदैव रतः स दृष्टोऽभूत् । यत् कार्यं योगिनामप्यगम्यं तत्रैव सः

अद्भुतां सफलतामधिगच्छन् अवालोकि । देशकार्यमेव तद्दृष्टिसमये स्थितम्-
भवत् । न स स्वचिन्तां मनागपि व्यदधात् । देशस्तं कर्मयोगिनमवाप्य
धन्योऽभवत् ।

जवाहरलालः पञ्चविंशत्यधिकैकोनविंशतिशततमेशाब्दीये वर्षे पुनः पाश्चात्यान्
देशान् प्रातिष्ठत् । तत्र स तदा साम्राज्यविरोधिनीं समामेकां सम्भावयामास,
सभायाः कार्यमेकस्मिन्दिने तु तदाप्यथ एव सम्पन्नतामगात् । ‘रूस’ इत्येतदभिधे
देशे प्रसूता तत्रैवा साम्यवादविचारधारा तस्मिन् प्रभावमासेवितवती एवम् ।
स ततः प्रत्यापृत्य स्वकीये देशेऽपि साम्यवादसम्बन्धिनो विचारान् प्रसारयितुं
प्रायतत् । किञ्चाष्टविंशत्यधिकैकोन पञ्चतिशततमे वर्षे स्वनाभिरामप्रयत्नेन
भारतीयस्वाधीनतासङ्घं—इण्डियन इन्डियेण्डेन्स लीगम्—प्रातिष्ठित् । ततश्च
१९२९ तमेशाब्दीयेऽन्धेऽसावखिलभारतीयश्रमकारिसंघस्य—‘ऑल इण्डिया ट्रेड
यूनियन कांग्रेसस्य’—अध्यक्षपदमलंकृतवान् । एतस्मिन्नेवाग्दे दि लखपुरे—
लाहौरे राष्ट्रं तं तरणहृदयवल्लभं राष्ट्रपतिपदेऽधिष्ठितमकुरुत् । नेतृत्वे च तस्य
लखपुरे पूर्णस्वाधीनताविषयकः प्रस्तावः स्वीकृतोऽभूत् । त्रिंशदधिकैकोनविंशति-
शततमेशाब्दीये संवत्सरे जनवरीमासे पञ्चविंसे दिनाङ्के सर्वत्रापि देशे प्रथमः स्वतन्त्रता-
दिवसः सातिशपोत्साहमायोजितोऽभवत् । देशो दिनानुदिनं वीरस्य तस्य तेनृत्वे
प्रगतिं कुर्यादिति व्यालीकृतम् । तस्य महता प्रयत्नेन सर्वत्रापि स्वदेशभक्तिनाम्ना
सर्वेण प्रयुक्तमाना दृष्टाऽभवत् । सर्वत्रापि ‘जयतु जयतु जवाहरलाल’ इत्येव घोषो
गगनभेदी श्रुतोऽभूत् । यदा हि पूर्णस्वातन्त्र्यं नाप्नीकृतमांग्लशासनेन अमकृन्
कृतास्वपि मार्थनाम्नु तदा पुनर्यत् असहयोगान्दोलनं महारमना गान्धिना
समाख्यं तस्मिन् सः भूयो यन्दीकृतः । यन्मन्सान् गावत् कारा-कष्टानि भोक्तुं
कारागारे च विष्टोऽभवत् । यदा हि गान्धि-हरदिनसन्धिपरामर्शः प्रवृत्तस्तदा
सः श्रीमहात्मना गान्धिना मम विचार-विनिमयविमित्तेन परवदा-कारागृहं
नीतोऽजायत यतः स तदानीन्तनेऽनेहति राष्ट्रिय-सभाप्यस्य आसीत् तदनुमतिं
विना सन्धिर्न शुशक आसीत् ।

जवाहरलालनेहरूः महान्ति महान्ति कार्याणि कृतवान् । सः जनताया
अन्वर्थतया हृदयसम्प्राप्तः आसीत् । राजनीतिक्षेत्रे तदीयः प्रभावो निविद्यतया
विततोऽभवत् । सः स्वकीयैः स्पृहणीयैः गुणैः सर्वेषामपि प्रियो जाताः । देशस्य
समग्रमपि पण्डितवृन्दं तन्मति जतमरणकं सञ्जातम् । सः सन्धिविच्छेदे जाते

पुनः पीडितकर्पकस्तमाजस्य सेवायां निरतोऽभवत् । न चणमपि विश्राममगृ-
ह्णात् । शासनं तस्मात् कर्मकुशलाद् भीतमासीत् पुनश्च वर्षद्वयभोग्येभ्य
कारावासदण्डेन दण्डितो जातः । परं मानू रूग्णत्वात् पूर्वमेवोदमुच्यत ।

१९३२तमशदीयाब्दात् १९३८तमेशदीयाब्दं यावत् जवाहरलालमभी-
षगसनेकदारण्यपदः परिवारसम्बन्धिभ्यो नितरामेवाक्रिभन् परग्याः असहनीयो
विद्योगोऽभवत् ; पितापि स्वर्गं प्रस्थितः, पत्नी पिता तु प्रियं जवाहरमत्यज्रदैव
मातापि हा, तं विहाय भाकमगच्छत् । अयं जवाहरलाल एव धीरमातृव
आसीत् य एवंविधानि स्वजनविरहजनितानि असह्यानि हृदयमर्मविदुलन-
कारीणि कष्टानि महमानोऽपि भातृभूमिसेवानो न मनागपि विमुक्तो जातः ।
यदा हि कठोरमनो विषाता निरन्तरं तच्छिपरिवाकने संलग्न आसीत् तत्रापि सः
१९३६तमजैस्ताब्दे घटितेन विहारभूकम्पेन प्रपीडितो जमनां कदापि खेदमानः,
कदापि च “राष्ट्रियमन्त्रिमण्डलं संस्थापितं भवेच्छासनभ्यन्तरे” इत्येतं हि राष्ट्रिय-
महामन्त्राया, मिश्रयं सकलीकृतुं सर्वथापि देशे विधानिषां विधानं विहाय धावन्
इष्टोऽभवत् । तस्यैकोकटस्य परिधमस्य फलमासीत् यत् तदाष्टु प्रवेशेषु राष्ट्रिय-
गदासभा स्वकीयानां मन्त्रिणां शासने समावेशने सकलतामलभत ।

मानवः संसारे, निःस्वार्थभावेन क्रियमाणया लोकसेवयैव लोकप्रियतां
विन्दति । जवाहरलालं देशोऽसकृत् परीक्षते स्म । सः सर्वैष पावनचरित्रः एव
सिद्धोऽभवत् । देशो यदा यदा समाहूयवान् तदा तदा सः सेवक इव तं निवेदितुं
समुपगतो इष्टोऽभवत् । वस्तुतस्तस्य जीवनं देशार्थमासीत् । मानवतायाः परिर-
चणायैव स भुवि समपतीर्णोभूत् । भारतीयजनता, अत एव तं मानवतोपासकं
महामानवं मिच्छतो राष्ट्रपतिपदे प्रतिष्ठापितवती । प्रथमं स १९९९तमे वर्षे
लवपुरे ततः १९३५तमे वर्षे लखनऊनगरे ततश्च १९३६तमे वर्षे फैजपुरे
राष्ट्रपतिः संवृत्तः । श्रीजवाहरलालस्य जनप्रियत्वस्यातः परं किं उच्यते प्रमाणं
स्यात् । यदा यदा लोकसभाया राजसभायाश्च निर्वाचनानि अभवन्तदा तदा
तस्यैव शब्दे अभ्यर्चिनो जनमतमवाप्तुमशक्नु ।

अष्टत्रिंशदधिकैकोनविंशतिशततमेशदीये वर्षे पण्डितजवाहरलालनेहरू
पुनर्लोक-भरतं भारतानुलूळं कर्तुं प्रतीच्येषु देशेषु भ्रमरत् । तदानीं स्पेनदेशो
गृहयुद्धग्रस्त आसीत् स तत्रापि अगच्छत् । चीनदेशश्च स ययौ । ततः प्रस्था-
यतं स भारतभक्तं वैदेशिकं शासनं न द्रष्टुं प्राभवत् ; एकोनचत्वारिंशदधिकैकोन-

विंशतिशततमेऽब्दे वर्षचतुष्टयमोग्येन कारावासदण्डेन अदण्डयत सः । तस्मिन् एव वर्षे द्वितीयविश्वमहायुद्धस्य आरम्भोऽभवत् । भारतस्य जनतया तद्विधमेव साहाय्यं दितेनदेशाग्रति दातव्यं यद् मितेनदेशोऽभिलषते—इत्येतं विषयमधि-
कृत्य महारमना गान्धिना निवेदितं यद् राष्ट्रियमहात्मभावा अहिंसासिद्धान्तनि-
ष्ठत्वात् सङ्ग्रामे सा साहाय्यं प्रदातुं नात्मानं समर्था पश्यति । सा वाञ्छति यदेनस्मिन् विषये आतराष्ट्रस्य जनो निर्वाधतया स्वकीयं विचारं प्रकटीकृतुं सद्यस्तरमासाद्येत । चायसरायो नैतत् स्वीचकार । तद्विरोधे श्रीमहात्मना वैयक्तिकसत्याग्रहः समारब्धः । पण्डितजवाहरलालनेहरुस्तरिमश्रवणरे काराग-
रादुन्मुक्तः कृतः शासनेन ।

भारतं तदानीं किप्सयोजनयापि शासनेन विकलीकृतमासीत् । एकतरु देशस्तेन विश्वयुद्धाग्निना दहमानोऽभवदपरत् किप्सयोजना तं विप्रलब्धं सुखं ष्यादाय सन्तिष्ठमानासीत् । भारतीया नंतरस्तदा 'भारतं स्वयत्' इत्येतं प्रस्तावं समुपस्थापितवन्तः । वैदेशिकाः शास्तरस्तरक्षणमगस्तमासे नवमे दिनाङ्के द्विषत्वारिंशदधिकैकोनविंशतिशततमे वर्षे गान्धिमहात्मप्रभृतिनैतृष्टुन्देन समं पुनरपि जवाहरलालं निगृहीतवन्तः । कारागारात् सः १९४५तमे एस्ते वर्षे जूनमासे उन्मुक्तिमलब्ध वैवल-प्रस्ताव-विचारणायै ।

पण्डितजवाहरलालनेहरुर्देशं भाविस्वातन्त्र्ययुद्धाय सजीकृतुं पुनस्तदा आक्रमत । तदा तद्दमेव कार्यं नाकरोदपि तु सुभाषचन्द्रसमायोजितायाः स्वतन्त्रभारतसेनायाः सेनानायकेषु योऽभियोगः समारोपितः शासनकारिभि-
रतस्मात् स्वतन्त्रभारतसेनानायकान् उन्मोक्तुं तेषां जीवनं रचितुं सः पूर्णशक्ति-
पूर्वकं प्रायतिष्ठ । स तस्मिन् अभिनन्दनीये प्रयासे साफल्यमपि प्राप्तवान् ।

मितेनदेशनिवासिनः शास्तरौ भारतमपकर्तुं सत्सद्भावितं स्वातन्त्र्यायोधनं निर्धलीकर्तुं सन्ततं स्वाग्रदयिकतानलमदीपयन् किञ्च देशं पानयितुं भारतीयाभूषान् अधिकारिणश्च भृशमनुजुदन् जवाहरलालः साग्रदयिकताभेदभावविष-
यिणीं कुस्तितां नीतिं धेतुमिदमुचितममस्त यत् साधारणजनसम्बन्धवोजना-
सद्भावित्वा स्यात् । "साग्रदयिरतया भाषारणा एव जनाः धन-दानं जीवन्-
दानिश्च गच्छन्ति न तरुप्रभावस्तदिनरेषु निपतति" इत्येतद् विमृश्य स तथा प्रायस्यत् येन सामान्यजनवर्गः शासनस्य समाजमेतृष्टुन्दस्य च तां नीतिं जानाति इमं वा समये समये तमग्रति चतिहारिणी अस्मिद्वत् । देशीयराजा-

धिकारिणां सहायतया आंग्लशासनं स्वाधीपितं साधयितुं न प्रमदेदित्येतदर्थं च स देशीयराज्यजनतया सह सम्बन्धं स्थापितवान् अखिलभारतीयराज्यजनसमाज्ञा-
कारितवान् तस्याः सभायाः साभापत्यमङ्गीकृत्य जनतां जागरयति स्म राजम्यः
स्वाधिकाराधिगमनाय च तां प्रेरयति स्म ।

जवाहरलाल उद्योगप्रसारवादी आसीत् । स स्वातन्त्र्य-समयात्तः प्रागपि
तेदर्थं श्रुतं प्रायतत (सः अवीकमतं यद् देशो महोद्योगशाली स्यात् । तत्र
विविधानां प्रचुराणाञ्च पक्षार्थानां निष्पादनं भवेत् । तत्र सर्वविधा उद्योगागाराः
स्थिताः स्युर्येन देशोऽर्थवान् जायेत न स तत्तद्वस्तूनां कृते देशान्तरानवापेक्षी
भवेत् । यदैव देशः स्वतन्त्रो जातः स एतदर्थमेव सुदृढं पदमुत्थापितवान् । अद्य
देशे ये हि अनेके महान्त उद्योगागारा विद्योक्त्यन्ते या हि विद्यालविद्यालतरा
विद्युच्छालाः प्राप्यन्ते ये च विविधयन्त्रनिर्माणकारिणः कार्यागारा बीजयन्ते
यात्र महत्यो विज्ञानशालाः सम्रति अवालोक्यन्ते ये च महामर्थकारिणो देशे
वित्तिद्वतरा बन्धाश्च शोभन्ते ते सर्व एव तस्यैव महापुरुषस्य उद्योगस्य
मधुराणि फलानि सन्ति । स्वर्गीयं देशसमर्थक्यं विधातुं समानस्य जीवनं
सगृहं कर्तुं जनमाश्रयं दारिद्र्यमपहर्तुं च सम्मानसे या महत्वाकाङ्क्षाः सवेगं
सञ्चरन्ति स्म ता एव तत्तदुद्योगागारादिरूपाणि विधानाः सर्वत्र देशे विजृम्भ-
माणाः प्राप्यन्ते । स यथा बृहत्सरोयोगानां प्रसारणे रुचिं न्यधात् तथैव सः
बृटीरोद्योगादिलघुलघुकार्यकलापेभ्यः प्रीतिमपुष्पात् । तदर्थं च सदैव यत्नं
न्यदधात् । देशस्य जनसंख्याया अधिकतमो भागो ग्रामेषु वसति । ग्रामीजन-
तायाः मयिधे केवलं कृषिकर्म भवति । तत् कार्यं न वर्धयामि भवति । कृष-
कार्णा भूषाम् फालो न्यर्थमेव न्यत्येति । तेषां जीवन-समयं सार्धकं कर्तुं तेषां
कार्याभावात् जीविकाया राक्षित्याश्च समुत्पन्नो दरिद्रतां दूरीकर्तुं लघुलघुद्योगानां
महत्प्रयत्ना वर्तन्ते । धनाभावात् कर्षकाणां कृते बृटीरोद्योगाः सन्ति परमोपका-
रिण इत्येतत् सः साधु अजानात् अतस्तद्विधानामप्युद्योगानां निमित्तेन स्वात-
न्त्र्यात् प्राक् अवाक् च अनारतं प्रभूतं कार्यं कृतवान् पुष्कलधनराशेश्च तत्र
विनियोगं कारितवान् । राक्षधारणस्य प्रयोजनमेव तस्येदमभवत् यद् धनवि-
हीनजनतायाः मयिधे धनं गतं गयेत् ।

न जवाहरलालं कदापि साम्राज्यवाद्दोषनिवाचकवाद् अग्रीणात् ।
तस्य सदैवाभिलषितमभवत् येन मानवस्य सर्वाङ्गीणो विकासो भवितुमर्हति ।

मानवताविघातकतत्त्वेषु तस्य नितान्तमेव घृणासीत् । स आजीवनं तथा प्रापतत येन संसारस्य सर्वेऽपि मानवाः परस्परं सौहार्दभावमाचरन्तः स्थातुं शक्नुयुः । यत्र यत्र संसारभागे युद्धं प्रास्फुटत् स तदुपशमनाय एव अचैष्ट सः स्वकीये एतस्मिन् प्रयासे बहुत्र सफलतामपि लब्धवान् । यदि तृतीयविश्व-युद्धात् संसारं कोऽपि अवपर्यन्तं गोपायितुं क्षमो जानस्तदा सः अयमेव शान्ति-वृत्तो महात्मान् मानवतापक्षपाती जवाहर आसीत् । स जनतन्त्रे श्रद्धां न्यदधा-वतः स्वातन्त्र्यप्राप्त्यनन्तरं स्वकीये देशे जनतन्त्रस्थापनमेव प्रातिष्ठितम् । ब्रि-टान्नात् समागता परतन्त्रता यदा देशं समुच्चयारिंशदधिकैकोनविंशतिशततमे-शवीयाब्दे मुक्तवती, तदा देशस्य स्थितिर्नैतादृशी अवसत् यत्र जनतन्त्रस्थापनं संस्थापितं स्यात् परं जानन्नपीदमुत्कृष्टतमसंस्कृतिमतः पुरातनतमस्य पावनैति-हासशाळिनो विश्वस्पृहणीयगौरवधारिणः स्वस्य देशस्य सम्मानवृद्धिमत्तौ जन-तन्त्रशान्तिप्रतिष्ठापनामेव अमुभ्यत । अविरामेण श्रमेण पीडनेन च कठिनतममपि कार्यं साधयितुं शक्यं भवतीति विचार्य स मनस्वी महतीमुत्सवर्णां यत्ननीक्ष्य आशां हृदि निधाय प्रधानमन्त्रित्वपदग्रहणकालात् स्वाभितराश्वासं यावत् जनत-न्त्रशासनं परमधीरतापूर्वकं परिपोषयन् एव दृष्टोऽभवत् ।

• जवाहरलालो धर्मं आदरधियं सदैव न्ययन्मात् । परं न स आह्वयं दम्भं परधर्मासहिष्णुतां वा धर्ममगस्त । स महान् मानवः—

“सर्वेऽपि सुखिनः सन्तु सर्वे सन्तु निरामयाः ।

सर्वे भद्राणि परयन्तु मा कश्चिद् दुःखभाग् भवेत् ॥”

हृत्प्रेतदर्शं जन्म अगृह्णात् । सः स्वकीयोपयुष्मादर्शरचार्यमेव कार्यं कृतवान् । तदर्थमेव सः अजीवत् । एतस्मादेव हेतोः स तद्द्वाराय स्वकीये देशे स्थापितवान् यत्र सर्वेऽपि धर्मावलम्बिनः स्थातुं शक्नुयुः, यत्र सर्वेऽपि मानवाः सुखेन स्वकीये जीवनं योक्तुं क्षमाः स्युः, यत्र सर्वेऽपि नैजं सर्वोद्घोषं विकासं कर्तुं प्रभवेयुः । ‘अयं जनः स्वपक्षोऽतः स्पर्शयोग्योऽपि न, अयं जनः शत्रुजातीयोऽत-स्तस्यानयोग्यो न, अयं जनो यवनो म्लेच्छो वा अत इह स्थातुं योग्यो न’ इत्येवंविधान् शुद्धान् विचारान् सः सदैव न्यवकृतवान् ।

जवाहरलालो यथा स्वस्य देशस्योन्नतिमवाप्तयत तथैव सः विश्वस्य सर्वेषा-मपि देशानामुपयं विकासप्राप्ताद्वृत्तिरम् । सः समग्रेऽपि जगति समर्पितं न्यदधात् । न कमपि देशं सः क्षत्रमुवायच्छत् । सर्वेष्वपि मित्रप्रदायकत्वं तस्येष्टमासीदन एव

तः विश्वप्रति सदस्थितानीतिमन्त्रकम्पन । न्या स्वकीयायामस्या जीतया सफलता-
मपि संलक्षयान् । अन्विष्टोऽपि संसारमन्त्राणां अमेरिका इत्याप्रभृतिराष्ट्राणि तदी-
यामेतां नीतिं हृदयेन प्रशंसन्ति । “विशिष्टं राष्ट्रं कस्याप्यस्यस्य राष्ट्रस्याभ्य-
न्तरिकेषु विपक्षेषु वीरतामपि हरनक्षेपं कुर्यात्” ; “सर्वोऽपि राष्ट्राणि अभ्योऽभ्यस्य
प्रादेशिकीमव्यवहाराप्रति विश्व प्रभुत्वसत्ताप्रति परस्परं अद्याभावं सिद्धयुः” ;
“प्रतिराष्ट्रं परस्परं समानतामर्चं व्यवहारमाधयेत्” ; “विमपि राष्ट्रं न राष्ट्रा-
न्तरोपवाहमणं सिद्धय्यात्” ; “प्रतिराष्ट्रं परराष्ट्रस्य जीवने स्वजीवनं मन्थमार्गं
स्वकीयया क्षातिप्रियया सत्तया समग्रमपि संसारमाश्वासयेत्” — इत्येतेषु
मिथ्यान्तेषु तस्य हि द्रवीयमी आस्था निष्ठा च अवर्तन अत एव स चीनकृतमा-
स्वन्दनं नितान्तमनुचिन्तं मन्थमानस्तदीये तादृशे निष्ठे कर्मणि पृणामदीदृशत् ।
तस्य भीरोक्षरमलक्ष्यमासीत् संसारे सौहार्दसंस्थापने समाजवाद्स्योन्मेषणमथ च
शोषणकारिण्यो मानयतायाः परित्राणम् ।

श्रीजवाहरलालो महान् अध्ययनशीलः सुप्रसिद्धलेखक आसीत् । सः “विश्वे-
तिहासस्य प्रकाशः”, “भारतपर्यटन्य समस्याः” “आत्मकथा” “पितुः पत्राणि
पुत्रीप्रति” इत्यादिकान् ग्रन्थान् अजगम्यत् । तस्य ऐरानविधी हि
आक्सफोर्डविश्वविश्वसमालोचकः श्री पृथ्वीदामसः श्रीगुन्धरश्च भूशं प्राशंसताम् ।

वर्तमाने जगति यादृशं सम्मानं जवाहरलालः समलभत न तादृशं कोऽपि
जनः साम्प्रतिके युगे लक्ष्मणपारयत् । यस्मिन् अपि देशे सः अगात् तत्र तत्रत्याः
सर्वेऽपि आचलवृद्धाः तस्मिन् स्थलद्वय-मुमनांसि स्वादरं सन्नेन च अधर्यन् ।
स वस्तुतः पश्चिमाप्यस्य द्वीपस्य तु प्रबोधनकृत् प्रखरः सवितासीत् । तस्मात्
सर्वेऽपि दुर्बला निपीडिताश्च देशा बलमलभन्त । सः असहायानां सहाम
आसीत् । महारमभा गान्धिना तस्मिन् यो हि दुर्बहो भारो निश्चितः स भारस्तेन
सगम्योऽय ऊढः । स नवभारतस्य निर्माणकृद्देहः केन प्रकारेण स्तूयेत । कवय-
स्वस्य काव्यार्थमितिहासकाराश्च तस्येतिहासार्थं तादृशानां समुचितानां शब्दानां
मार्गणे पराः सन्ति यैस्तदनु रूपं काव्यमितिहासश्च विरचितः स्यात् ।

अयि वीर जवाहर ! अथ त्वां विना विद्या विपत्तयश्च आतास्तः, शान्तिः
सर्वत्र बिलपन्तीवस्ततो षावति न अपि शरणमासादयति तत्साहो विगताश्रयो
भूयोऽप्यैः मन्दति विश्वशान्तिरनाया जातास्ति । अयि शिशुवत्सल, स्वमिमान्
सिद्ध्यन् विहाय कं गतः । स्वम् इमान् पालान् विलोक्य प्रासीदः । इमे बालाश्च

त्वां दृष्ट्वा अनन्दन् । त्वन्तु दृष्टेऽपि परमदयालुरासीत् । इमान् अपि स्वमत्यजः ।
नारीणां समुत्थानार्थं त्वं यं यं प्रयासं कृतवान् तं नं स्मारं स्मारं सकलमपि
नारीभ्यो दत्त उच्यते रोदिति । अयि प्रिय जवाहर ! चेतनानां तु वार्त्तिष का
अचेतना अपि स्वामन्तरेण दूयन्ते—

गङ्गा रोदिति यमुना रोदिति रोदिति मरुतघरित्री हा
चन्द्रो रोदिति सविता रोदिति रोदिति हिमनग उचैर्हा ।
विन्ध्यो रोदिति जरुषी रोदिति रोदित्युङ्गणलोको हा
पृथ्वी रोदिति छत्तिका रोदिति रोदिति निखिलमरण्यं हा ॥

ममस्तस्मै उचोतिषे यन्न्योतिः सप्तविंशे दिनाङ्के भईमासे चतुष्टयधिकैको-
नविंशतिदाततमेशवीयेऽन्देऽन्तर्हितमभवत् ।

(६३)

साम्यवादिनी विचारधारा

माक्सवादो मानवकल्याणञ्च—

यो हि साम्यवादः कार्यमावस्य परिपोषित प्रसारितश्च स एव 'माक्सवाद' इत्येतन् नाम्नापि विप्रुत आस्ते । माक्सवात् प्रागपि केचन विचारधर्मस्त साम्यवादमधिकृत्य स्य विचारमभिप्राजितु पर नववैज्ञानिकरूपप्रदानकारित्वा माक्सस्य सा विचारधारा तन्नामैव प्रसिद्धिमगमत् । विश्वस्य सकलामपि श्रमजीविजनतामेकीकर्तुं ससारान् सम्पदधिनायकताञ्च समूलमुच्छेपु माक्सो नूतन हि महापरिवर्तनकारिण सन्देश जनसमुदाय प्रति प्रयच्छन् निजगाद—'अपि ससारस्य श्रमजीविनो आनवा, समच्छब्द सबद्धश्च युयम्, स्त च सघटिता । भिन्ने सा शृङ्खला याभिर्युय निबद्धा स्य । सर्वाऽपि लोको युष्माक जेतव्योऽस्ति । मानवसमाजस्यतिहासावलोकेन ज्ञात भवति यद् परमाद् कालात् सृष्टिरारब्धा जाता तस्मादेव कालाद् मानव-समाज ससृष्टिरालिना धनपतीना वर्गेण सदैव शोषमेव नीत । सर्वविधमपि सामाजिक शोषणमप्रति धनपतय एव सन्ति सर्वधैवोत्तरदातार । ते हि समाज द्वयोर्विरोधिवर्गयोर्विभक्त कृतवन्त — शोषके शोषिते च । सम्पदधिनायकतावादस्येतिहासः शोषकवर्गकृतशोषणस्येतिहासोऽस्ति । सम्पदधिनायकतावाद एव साम्राज्यवादिनी भावनामुत्पाद्य समाजस्य रक्तमपिवत् कृतवाञ्छ त सर्वविधतया जर्जरम् । सम्पदधिनायकतावाद एव मानवता शोषयितु तदीयां प्रगतिमपि न्यरीत्सीत् । अत मानवताया उन्नमनार्थं शोषिताया जनतावाञ्छापीकरणाद्यर्थं च विश्वस्य कल्याणार्थं हि शक्तिवादस्य— सम्पदधिनायकतावादश्च विनाशनमपेक्ष्यते ।

शोषणचक्र न भवति कदापि निरुद्धगतिक भवनवोत्पादनाना साधनानाञ्च मार्गणेनैव सह शोषणवर्गाणामपि सरया अवस्थेयमाना । कुफलञ्च तस्य जायत इदं यच्छोषितवर्ग द्विगुण त्रिगुण शोषण स्वशरभ्यता प्रापयति । अस्य शोषणचक्रस्य निरोधनार्थमेक एवोपायोऽस्ति । अस्ति च स—अनेकवर्गाणां सत्ताया उन्मूलन वर्गहीनसमाजस्य च प्रतिष्ठापनम् । तत्र मानवमात्रस्य विकासाय सुखाय सम्पन्नतायै च सर्वविधा अपि अनुमूलता दत्ता स्यु । इत्थ समग्रस्यापि

शोषणस्य अन्तः कृतः स्यात् । इदानीं प्रश्न एष उपतिष्ठते यदेवंविधो वर्गहीनः समाजः केन प्रकारेण स्थाप्येत ? एतादृशो वर्गहीनस्य समाजस्य स्थापना साम्यवादेन सम्भवा । साम्यवादाद् एव वर्गहीनः समाजः पुष्पितः फलितः पल्लवितश्च भवितुमर्हति ।

यत्तमानेऽनेदृशि संसारस्य समग्रोऽपि समाजो विषमता-वेपण्या पिष्यमाणो दृश्यते । कोटिशो मानवाः अन्न-कणद्वयार्थं क्षीयवदना भूत्वा इतरस्ततो विचरन्तो विलोपयन्ते; पुधा तानुद्वेजयन्ती सेषामसूत्रं हतुं प्रक्रमते । एकस्यां दिशायान्तु ईदृशी हृदयवेधिनी अवस्थाऽस्ति अपरस्यां दिशि धेष्टिनां सारमेयाः संभाव्यमप्यन्नं मानन्दमदन्तो वीचयन्ते । केचन मानवास्तु धमेण श्रान्ताः क्लान्ताश्च सन्ति ते कटोरं भ्रमं विधायापि अनवास्यभोजनाः सन्ति परमितरे केचन सन्नेष्वेवंविधा यत् ते भ्रमं मनागपि न विदधन्ति परमुत्तमोत्तमभोजनमहन्यसहृद् कुर्वाणाः उन्माद्यन्ति ।

एकतस्तु भ्रमजीविनां कर्षकाणाञ्च अर्भकाः क्षुधिता वसन्ताश्च सन्तः क्रन्दन्ति; न ते सावद्व्यन्नं कृभन्ते यावतोद्वर्गतः पुर्यते दुग्धस्य तु घातैव दूर आस्ते; अपरतः शोषकवर्गं स्वकीयं मनो रमयितुं निर्धनानां गाढस्येदमर्जितं निर्दयतया विध्वंसयन्ति । लक्षशो कृष्यकाणि ते मद्यादिपानदुर्व्यसनेषु विनाशयन्ति । चित्र-पटेषु सहभोजेषु विहारेषु गोष्ठीषु भव्येषु च बहुविधेषु विलासेषु ते तदनुलं धनराशिं प्रयुज्यते यं तेऽविरामकटोरभ्रमकारिभ्यः भ्रमजीविभ्यः प्रसन्नं दृश्यते ।

एवंविधा सामाजिकी विषमता दूरीकर्तुं मार्क्सं साम्यवादं प्रवर्तयामास । मार्क्सस्य साम्यवादमन्यन्धिनां विचाराः अतिसमासेनेने सन्ति—

१. वर्गसंघर्षस्य विश्वव्यापिनीं सत्तां समूलमुन्मूल्य वर्गहीनस्य समाजस्य प्रतिष्ठापनम् ।

२. वर्गसंघर्ष-संहृत्य वर्गहीनं च समाजं प्रतिष्ठाप्य तस्य च महायत्नया असमागतताया अपनयनम् ।

३. प्रतिजनस्य तत्त्वमतानुकूले कार्ये नियोजनं तदपेक्षितापेक्षणीयजीवनोपयोगिपदार्थानां प्रस्तुतीकरणम् ।

४. उत्पादेषु साधनेषु एकस्या व्यक्तेः किं वा वर्गविशेषस्य स्थायमपसादं तत्र सामाजिकस्याहोस्विद् राजकीयस्याधिकारस्य समुपस्थापनम् ।

५. सर्वद्वयस्य भ्रमजीविवर्गस्य स्वामित्वम् ।

६. धर्म-आयप्रभृतिप्रदप्रवृत्तिभ्यो मानवतायाः संगोपनम् । येन मान-
वतायाः पन्थाः स्याच्चिच्छेदकः ।

७. अकर्मण्याय पुरुषार्थरहिताय जनाय न भोजनं दत्तं स्यात् अपि तु कर्मण्यं
पुरुषार्थपरमेव जनं प्रति भोजनाद्यपेक्षितपरिच्छेदः प्रदत्तो भवेत् ।

८. साम्यवादस्य लक्ष्यं न श्चिद् देशविशेषो भूभागो वा भवेदपि ॥ सकलः
संसार एव स्यात् ।

९. मानवता-भक्त्यै शक्तिषां दिनाश्च सर्वविधा अपि अस्याचाराः निःशो-
षोऽपि शोषण-प्रकारो विध्वस्येत् ; एकस्या नद्याया एव मानवतायाः सृष्टि-
विधाय नव एव संसारः सृष्टः स्यात् ।

माक्सवादो नाम विचारः प्रासादो हि मानव-कल्याण-भूषण एवोत्पापि-
तोऽस्ति । यक्षोत्पादन-साधनेषु व्यक्तेर्यग्विशेषस्य वा स्वस्वमपहृतं भवेत्, भवेच्च
तत्र राज्यस्याधिकारस्तदा व्यक्त्या व्यक्तेर्यग्वैद्य वर्गेण शोषणं सम्भवमेव न
कदापि भवेत् ।

एतादृश्यां स्थित्या यत् किमपि समुत्पन्नं स्यात् तस्मिन् सर्वेषामपि
मानवानां समानमेव स्वयं स्यात् । न कस्यापि व्यूनोऽधिकारो दृश्येत न
याधिक एव । ये जनाः कार्यं करिष्यन्ति तेषां कृते भोजनादिनिमित्तजीवनसमुत्प-
न्नसर्वविधनी सामग्री विभागिता भवेत् । एतादृशेन शुभेनोपक्रमणेन युगयुगस्या-
पिनः कालात् कृषानिपीडिताः अमकारिणः सुखं यास्यन्ति अकर्मण्यश्च सामन्तद्वयः
सुख-वर्जितः कृतः स्यात् । एतत्वा हि यस्या न धनस्य दुःखयोगो भवेत् ।

अत्र केवलमिदमेव न चिन्त्यमस्ति यन्मावर्त्तनिदिष्टां युगाभ्तरकारितां प्रति
सावहितं जागरूकतापूर्वकञ्च बुद्धिमत्त्वेन कार्यं कर्तव्यं स्यात् । हिंसात्मकस्य
परिवर्तनस्य मानव-हितपरिपन्थित्वात् । माक्सवादा विचारा विवेकपूर्वकञ्चेद्
गृहीता अभिप्रेत्यस्तदावश्यमेव मानवहितावहारो सिद्धा अभविष्यन् । संसारस्य
अर्धाद्वयधिका मानवजातिर्मावर्त्तवादिनः सिद्धान्तान् स्वीकृत्य समुत्पन्नं दिनानि
नयन्ती दीक्षते । आत्मास्वतेऽप्यपि मानवता मावर्त्तवादमुचिततयानुसृत्य
सुखमयसमृद्धिविपुल-जीवनयापने प्रभविष्यन् स्यात् ।

साम्यवादी भारतम्—

वस्यधन विषयस्य राजनीति-स्वतन्त्रता सस्य विषयस्य (देशस्य)

स्वावलम्बी स्यात् । एवं जीवयितुं न स राष्ट्रान्तरस्य सुखं पश्येत् । स्वावलम्ब-
मार्थं देशेन सामाजिके आर्थिके च क्षेत्रे कठोरं कर्त्तव्यं पालनीयं भवेत् येन
विश्वस्य पुरतः स्वकीये शिर उच्चैर्विधाय "सर्वधैवाहमस्मि स्वतन्त्रो देश" इति
वक्तुं प्रभूयेत ।

भारतमस्मदीयं राजनीतिकदृष्ट्या तु पूर्णं स्वतन्त्रमस्ति परं क्षेत्रान्तरेषु
अस्ति तत् राष्ट्रान्तरावलम्बितम् । सामाजिकस्थार्थिकस्य च विकासस्य कृते तत्
अन्यानि राष्ट्राणि प्रति पराधीनमेव । तस्य पुरतः समस्या समाधानमुपस्थिताः
सन्ति । तत् साम्यः समस्यास्य उन्मुक्त्यवितुमकारणं यत्तमानञ्च प्राप्यते ।
तेन तु तथाविधं परिवर्तनं करणीयात्वेन अपेक्ष्यते यथाविधि हि तत् परम्पराऽऽ-
गतं संघटनं नव एव संघटनान्तरे परिणतं स्यात् किञ्च तद् (भारतम्) पूर्णसर्व-
विधस्वतन्त्रस्य राष्ट्रत्वस्य पदं ग्रहीतुमर्हत् । अतःचारपूर्णं शोषणशीलं वर्गं युक्तं
समाजं विनाश्य तेन ■ सादृश्यं समाजस्य स्थापना करणीयास्ति तद्विधस्य
समाजस्य निर्माणं कर्त्तव्यमस्ति, यत्र वर्गभेदो भवेदेव न । सर्वेऽपि स्युः समाना-
धिकारिण सर्वेऽपि जीवनार्थं—जीवनस्य विकासार्थं—समवासाधिवारा भवेयुः ।
अनया दृष्ट्या यदा विचारयितुं यद् सन्नद्धा स्वाम तदा अस्माकमग्रे युगस्य
सर्वप्रमुखा मानसवादिनी विचारधारा सा समुपस्थिता जायते यस्या व्येष्टं
साम्यवादि वस्तुते, या भुवि सर्वत्र साम्यवादं प्रसारयितुं विजृम्भते । संसारे
सन्ति यद्वृत्तानि राष्ट्राणि ईदृशानि यानि इमां विचारधारां समिश्य स्वकीये
सामाजिकमार्थिकं राजनीतिकद्वयोत्थानं कृत्वा विश्वस्याग्रे उन्नतभालानि भूत्वा
सगर्वं स्थितानि सन्ति । अन्यानि च कतिपयानि राष्ट्राणि सम्येतद्विचारधारा-
नुसरणोत्सुकानि । तान्यपि पुर पदं निघातुं कृतसङ्कल्पानि इव प्रतीयन्ते ।
तेषामपि विश्वासोऽयं यदेतयैव विचारधारया तेषां भाविकाल उज्जयलो भवेत् ।

ममस्ति भारतस्यापि पुर प्रभोऽयं स्थितोऽस्ति यत् तदपि किं विचारधारा-
मिमामङ्गीकुर्यात् ? तदीयसांस्कृतिकविचारधारां प्रति एष वादो बाधकस्तु न
मिद्वेत् ? किमेवविधया, विचारधारया भारतसदृशो देशो राष्ट्रिय-समुन्नतिं कर्तुं
शक्ते ? इतो भारतं ततश्च मार्क्सवादिनी विचारधारा च वर्तते । रोमिणः समष्टे
ओपधिनिदितास्ति । रोमी रोमान्मुक्तो भविनुमभिलषते परं निश्चयं न कर्तुं
शक्नोति । ओपधिं मुपस्था स्वाप्नयेति संतपे स निपतितोऽस्ति । "ओपधेनोपकृतो
न भूत्वा यदि अपकृत एव जातस्तदा तु महति सङ्कट एव नियतम्, स्यात्"—

हृदयेनम् स्थाप्यम् पुनः पुनश्च भावयति । इत्यस्य वर्तमानमिदमपि परमं भेदस्य गुण-बोधोर्विषये ज्ञानमधिगच्छेत् स्वकीयां तारीरिषीं च मिति सम्पगच्छीति । तत्रत्यस्य भेदस्य भवेन इतो भवेत् । भाषायेतात् पूर्णं कार्यं तु युक्तम् । यदि हि मतेनोपधेन प्रागेव रोगनिवृत्तिः स्वादिदेनप्रिमर्त्यापधिः प्रयुक्तं स्यात् तदा तत्फलमपि विपर्ययं भवितुमर्हति । यतया दृष्ट्या चैव भावसं-
वादिविचारधारापधेः वैज्ञानिकं विश्लेषणं क्रियते ततः प्राधान्येनाद्यः सिधता. एतु प्रथमः विचारणीयायेन मस्तिष्ठमानाः संज्ञायन्ते—

१. अपि किं भाष्यवादेन धर्मोपधेः दूरीवर्तुं सम्यगे ?

२. अपि किं दूरतुल्यतद्दृष्ट्या स्वप्नेः समाजो गरीयान् मर्ह्यावाद्य ?

३. अपि किं स उपपादनेषु राष्ट्रस्याधिकारमाकाङ्क्षति ?

४. प्रतिपत्तिदृष्ट्यायस्य समानभावेन स्वप्ने-हृदयेतिमन् एषं स आख्याः-
इति ? यो स करिष्यति कार्यं स जीवन्मरण्यधिकारं स विधास्यति किम् ?

५. किं स्वर्षा राष्ट्रियसेवाद् निवारिता भविष्यते ?

६. किं राशिसाद् आमूलमुन्मूलनं वाप्येत् ?

७. अपि किं स भाष्यान्धविज्ञानादिघातकविचारेभ्यः समाजं पातुं प्रभवति ?

इदं हि भावसंवादिन्या विचारधारायाः स्थूलं विश्लेषणमस्ति । प्रष्टव्यमि-
मस्ति यद् इत्यस्य भारतस्य कृते भोषधिरेषोचिना कियत्यस्ति ।

चेद् भारतस्य राजनीतिकार्थिज्यमात्रिकसांस्कृतिकसमस्यासु दृष्टान्तः
क्रियते ततः स्पष्टं भवति यद् भारतमपि तत्रटिलमन्धिप्रद-गुहीतमस्ति यं निदृष्टुं
भावसंवादिन्या विचारधारायां जनुरूपलब्धं भुवि । भावसं-
वाद्यापि देशपितोषस्य भवेत् परं तस्य विचारधारा विरवस्यापिनी विद्यते । तदीयं लक्ष्यं नास्ति
कश्चिद् भूभागोऽपि तु समग्रमपि जगदेव सांख्यं चारख्यं मन्थते । एतस्या
विचारधारायां समस्याः खलु मानवस्य समस्याः सन्ति । यतया दृष्ट्या प्रतिदे-
शस्याधिकारोऽस्ति यत् सः अनया विचारधारायां स्वकीयं मार्गं प्रकाशयन्तं
प्रिदद्यात् । मट्टीर्णविचारवशात् चेत् कोऽपि देशोऽस्या विचारधारायाः आधरणे
वेपते विभेति या, किं या स तस्यां विविधान् आरोपान् आरोपयतीत्येषा
वार्ता स्वयैव । अद्यतनं भारतं न तदस्ति यद् प्राचीने काल आसीत् । परिव-
र्तितेन समयेन विचारधारास्वपि योरपरिवर्तनमारोपितमस्ति । अद्यतने विज्ञान-
प्रधाने युगे स्थितेऽपि चेद्दस्मानि प्राचीनतायाः स्वप्नेषु दृष्टिः प्रतिष्ठाप्येत

तत्परस्ते स्वप्ना अस्मदीयां भर्ति निरुन्धीरन् । राम-राज्यमद्यापि स्थापितं भवितु-
मर्हति परं रामराज्यस्य तत्स्वरूपं नागन्तुं प्रभवेत् यद् रामस्य समयेऽवर्तत किं
वा यस्य चित्रणं मानसे तुलसीदासेन कृतम् । स्वस्वयुगस्य विचारधाराः पृथक्
पृथक् भवन्ति । न तस्य युगस्य विचारधारासैव सम्भवा या रामयुगसमयवर्तिनी
इहासीत् । विचारधाराः समयानुसारिण्यो भवन्ति । तस्मिन् भारते वर्गशोषणं
मासीत्, नासीत् तदा वर्गयुक्तः समाजः, जातिप्रथाया अपि जाटिश्वं नादरयत् ।
सर्वेऽपि समानाधिकारा आसन् । परमघतने भारते तु वर्गशोषणमस्ति, वर्गयुक्तः
समाजः स्मृतिपुत्रैः जात्युपजातिभेदसहस्राणि घटन्ते; मज्जीर्णताः सर्वत्र विचरन्ति;
अन्धविश्वासा अमन्तीतस्ततः, रुडि-कुरुदयस्य सगर्वं माचन्ति च । एते सर्वेऽपि
यिनाराः प्रथमं सन्त्यपनयनीयाः । न केवलं प्राचीनताह्वानेन कोऽपि लाभो
भवेत् । सम्प्रति सर्वेयैव प्रथममपेक्षितमिदमस्ति यत् समाजे परिवर्तनं जायेत;
नव-समाजस्य निर्माणं भवेत्; सर्वेऽपि जीवनस्याधिकारं लभेरन् । एतदर्थं
भारतेन साम्यवादस्यावलम्बनं प्राह्यम् । सावर्सवादिनी विचारधारा परिगृह्य
स्वोद्धारं कर्त्तव्यः । तयैव विचारधारयोपरिमिद्विद्विकारेभ्यः उन्मुक्तिः सम्भवा ।
समाधानं तु समस्यायाः निराकरणं तु दोषाणां तयैव विचारधारया सम्भव
प्रतिभानि । वामं तस्याः किमपि रूपं परिगृहीतं स्यात् किं वा स्वाभीप्सितता-
निमित्तेन सा विचारधारा प्रथमं ग्रहितरूपान्तरा कृता भवेत् ततश्च आश्रयणीया
स्यात्, भारतस्य नेतारो विद्वोसश्च भारते साम्यवादं प्रयुक्त्वानुक्रामा द्रव्यन्ते ।
परं कतिपयभ्रान्तयस्तस्य साम्यवादस्य परिग्रहणाय सान् घर्जयन्ति । अतस्ते
तानुपादानुमुद्रिजन्ते वाङ्मते च । अन्यथा ते स्मृति सत्तदा स्वीकर्तुं तम् । इदं तु
सत्यं यत् सावर्सवादि विद्रोहमकः स्वरः भूयते । सः राष्ट्रस्य क्लेशं नवं
विधातुमभिलषते नवविधतयैव । इदं च कामयते सः यत् सर्वेऽपि क्षेत्रेषु
पुतायान् भयङ्करो विद्रोहः प्रपञ्चवारयेयोजिह्वेत् यत् तद्गता सर्वापि कलुषता-
तिरोदध्यात् ततश्च समागते गयीने तस्मिन् स्वच्छे स्वरूपे नवं निर्माणं सम्भवं
भवेत् । परिवर्तनस्य स्वरूपमिदं भारतं नैयामुपगन्तुं शक्नोति । तदनुपगमन-
मुचितमपि न । परिवर्तनमभिलष्यते परं विद्रोहेण न । शनैः शनैर्भारतीकेषु
दिग्दिशाधनेन चेतनायाः रोझारणं तथा कार्यं यथा ते स्वयमेव परिवर्तनार्थं
परामेवोत्पन्टी विमृशुः । तदर्थं तेषां मानममात्मानुक्तं जायेत स्वयं यत्नवत्या
प्रेरणया प्रेरणाया भूत्वा क्रियात्मकं कार्यमारभेरन् । इत्थं समाजस्य रूपमपि

भीतिकतापराङ्मुखं दृष्टममूत् । तत्कालवर्तिन्या अपि शिचायाः प्रमुखं श्रेयम-
पीदमासीद् यन्मानवस्य सर्वोद्गीणो विकासः स्यात् । अत्र भीतिकताध्यात्मिक-
तयोरुभयोरपि समावेशो विद्यते ।

इत्थं निश्चितभावेनेदं समासेन वक्तुं शक्यं भवति 'यन्माक्सस्य साम्यवा-
दिनी विचारधारा स्वल्पपरिवर्तनपूर्वकं प्राप्तास्ति ।

भारतीयसाम्यवाद्—भारतं हि स्वसाम्यताया जन्मकालादेव समतायां श्रद्धते ।
तस्मैनापि सह कदापि विषमतामयं व्यवहारं भाष्यरक्षित्यत्र तस्य पुरातनेतिहास-
रामायणमहाभारतादिग्रन्थाः वेदीप्यमानानि प्रमाणानि सन्ति । अत्र पुरा यान्यपि
पुद्गल्यजनिषत् साम्यवि धर्मपुद्गल्यजायन्त । नात्र कष्टेषु शत्रुताभवत् परं
तद्गृहीतान्यायदुराचाराधार्मिकतादिदोषेष्वेव शाश्वतं निहितममूत् । भारतम्
यत्तुतः प्रकृत्यैवाजातशत्रुमेव हनोचरतामगात् । एतद्देशिप्यत्वादेव तत् जगति
गुरुत्वेन मतमादृत्य भवूष । भारतस्य वेदशास्त्र-वर्तनश्रीनि सर्वाणि भाग्यता-
परिपोषकाणि वर्तन्ते । तानि सन्ति शान्तिप्रियाणि । तेषां मतेन कस्याप्यपीद-
नमेव धर्मः—

धृतो धर्मवर्षस्वं श्रुत्वा चैवावधार्यताम् ।

आत्मनः प्रतिबुद्धानि परेषां न समाचरेत् ॥

अस्मदीयानि सर्वाण्यपि शास्त्राणि सर्वेऽप्याचार्याः अहिंसामेव परमं धर्मं
मन्यन्ते—एवं स्थिते भारतं कथं साम्यवादाद् विपरीतमिति वक्तुं शक्यते ।
भारतं हि साम्यवाद्स्य भावं पुरातनतमं महत् रक्षकमस्ति भूमण्डले ।
अस्मद्देशस्य सन्ति वेदाः पूज्यतमाः ग्रन्थाः । सर्वाणि शास्त्राणि सर्वा अपि शून्य-
चरतामेवानुगच्छन्ति । तेष्वपि साम्यवाद्विषयिणी विचारधारा प्रवहन्ती दृश्यते ।
दृश्यताम्—

(क) “मा गृधः कस्यस्विद् धनम् ।”

(ग) “केवलाद्यो भवति केवलादी ।”

(ग) “समानोऽय आकृतिः समा दृष्टवानि यः समानमस्तु सो भनः ।”

(घ) “मित्रस्य चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षन्ताम् ।”

एतादृशानि सदृश्यानि वाक्यानि श्रुतिषु राजमात्राणि सन्ति यैः श्रुतीनां साम्यवा-
दिप्रति विदितं भवति । निश्चयतः भीमरुग्णवद्गुनीतापि साम्ये धियं निदधाति—

(क) “शुभते ते स्वयं पापा ये पचन्त्यात्मभारणात् ।”

(८) “इहैव तैजितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।”

साम्यवादमधिकृत्य सम्प्रति भारतीयैतिहासिकशिरोमणेर्दार्शनिकमूर्धन्यस्य महा-
नेतृव्यासस्य वचनं श्रूयताम्—

“यावद् भ्रियेत जठरं तावत्स्वत्वं हि देहिनाम् ।

अधिकं योऽभिमन्येत स स्तेनो दण्डमर्हति ॥”

अहह पुरातनं भारतमिव जगति को देशः साम्यवादपक्षपातिसाम्यवादप्रचारणरतो
भवितुमर्हति यस्योदोपोऽयम्—

“सर्वे च सुखिनः सन्तु सर्वे सन्तु निरामयाः ।

सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद् दुःखमागमयेत् ॥”

भारतपर्याय-साम्यवादस्याङ्गीकरणार्थं न मनागपि हिंसाया अपेक्षा भवति, न
तदर्थं दिव्योत्सादनमपि अपेक्ष्यते, न तस्य कृते धनियामुच्चासनमपि आकाङ्क्षितं
जायते । भारतीय-साम्यवादो यद्वति धनपत्तीन् यत् ते स्वागार्थं सम्भृतायाः
स्युः । तस्य कथनमिदं पावनं यत् कौटिल्यतिरपि यदि कश्चिदस्ति, तस्याप्यधि-
कारः केवलं जठरपूरणम् । आधोऽयं यत् सर्वसामान्यनिवासभोजनपानादिमानव-
मात्रोपयोगिउत्तुमात्रं निधातुं स प्रभवति न ततोऽधिकम् । तदुपयोगाद्
प्यतिरिक्तमरिष्टमपि तस्य धनं निर्धनानामेषास्ति । अतो धनवन्ता स्वधनं
राष्ट्रहितमाधनायां समस्ताया अपि जनतायां हितकारकेषु कार्येषु मततं
प्रयुञ्जीरन् । परार्थं प्रयुक्तेन धनेन लाभोऽयं स्यात् यत् निर्धना अपि स्वजीव-
नोपयोगिमकलमाधनानि स्वमातु चमा भवेयुः । सर्वेऽपि समुदायरर्थं नन्दनरं
कमेरन् सर्वे यामोदप्रमोदपूर्णं जीवनं यापयितुं समर्था स्युः ।

भारतीयसाम्यवादस्यागभाउभावमुन्धरामीन आस्ते । स्वागभाउनायामा-
हतायां मार्गा न तेगामुपायानामउलम्बनस्यापेक्षा जायेत ये ह्युपायाः साम्प्रतिकेना-
भारतीयेन साम्यवादेन प्रतिपाद्यन्ते । अस्मदीयं भारतमद्यापि स्वातो दाने च
मदन उदो निदधानि । अत्र साम्यवादस्य प्रचारणं न कठिनम् । सर्वभारतीय-
धनिकानां स्वागनिष्ठं मनि भारतमपि तद्विषमकलमुगम्यपक्षं भवितुं एमं
पद्विषमुगसम्पन्नता साम्यवादिन्या विचारधारया वाग्यते ।

राजनीयानदत्तेन 'कासिस्मृण एनालामिह' इत्येतस्मिन् स्वशीये ग्रन्थे कासिस्मृताद् सम्यग् व्याचष्ट । स तत्र लिखति—“वस्तुन कामिस्मृताद् समाजविरोधी विलक्षण कश्चित्पतन्त्र सिद्धान्तो न । आधुनिकाऽप्यत्रादमन्मन्धिनीनां प्रवृत्तीनां पूर्णतया सगतिरुद्धाभिप्यक्तिरस्ति कामिन्मृताद् ।” मुमोळिनी स्वकीयान् विचारान् प्रकटीकुर्वन् एकस्मिन् स्थले यदस्ति—“अस्मासु कामिस्मृतेषु परम्परागतराजनीतिप्रसिद्धान्तादिनां मान्यताया उपदेदनस्य शक्तिरस्ति, ययं कुलीनास्तत्रादिन सन्तोऽपि लोकतन्त्रादिनश्च स्म, ययं मान्त्रिकारिण स्म प्रतिक्रियायादिनश्च । अमिकोपजीव्या सन्तोऽपि अभिरविरोधिनीऽपि पतन्तहे । ययं क्षान्तिपरिपोषका सन्तोऽपि क्षान्तिहन्तारश्च स्म । ययं मिथरदृष्टिर्विन्दुमन्त स्म इत्येतदेवास्मद्विषये वेद्यम् । न राष्ट्र किंवाण्यत् किमपि प्रधानम् ।” मुमोळिन्या एता परिभाषामूलोक्त्येवमेव सिद्धयति यच्च कामिस्मृतादस्य कापि मिश्रिता परिभाषास्ति, अस्ति स सिद्धान्तविहीनो वाद् । राजनीते प्रयात प्रधी सैवाइनो नेमं वाड सिद्धान्तचन्त लब्धवान् । स एतं यादसुदिरय यदाह तद्व्युत्पत्ताम्—“कासिस्मृतो वेता, विज्ञेयत, पराजये वग्भी एव व्यलोक्यत । कासिस्मृदर्शनञ्च, निश्चप्रचनया अतिष्टम्यमवित्रादधिकं न किमप्यन्यत् । परं व्यमप्यित्रान्तराणीय तद्विषयत वाधार्प्यमवादि प्रतिभासते । अस्तु नाम तरिकमपि, राजनीतिरुविचारविशिष्टरात् तस्य, स यादो दर्शनेष्वन्तर्भूतो भविषुं शक्य ।

कासिस्मृतासनात् प्राग् इदमया ससदात्मकप्रजातन्त्र व्यवहारे आहतमासीत् । पर शासकानामयोध्यात् शासन दिनानुदिन पतनमगच्छत् । स्वार्थभाषना तथा सम्मानतेषु वलीयस्कराभिराध यद् देशहितभावना तथा समूलमुन्मूलितैव । जनताया अधिकारेषु कुडाराधात शासनसुप्रधारिण कर्तुमारेभिरे । समाजोन्नायकेषु तेऽङ्गुपतन्त । शासनप्रति जनतायामनास्था समुदपद्यत । एतानि कारणानि तत्र कामिस्मृताद् जनयितुमुपक्रान्तान्यगूयन् ।

इदमपामेतद्विधान्दोलनस्योत्पत्तिप्रति ऐतिहासिकानि मनोविज्ञानविषयकाणि च कारणाभ्यासन् । या इटली प्रथमविश्वमहायुद्धे मित्रराष्ट्राणि प्रति प्रददौ स्व साहाय्य तामेव इटली यसाईसन्धिकाले राष्ट्रान्तराणि विमोहयन्त । युद्धे इदमया जन धनहानिरत्ययमभूत् । तस्मात् तस्या आर्थिकदशा दिनानुदिन शोचनीयतामेवागमत् । कासिस्मृतादमेवापि चिन्तनीयावस्था प्रादीपयत् । अवसरवादित्वात् कासिस्मृतादिनां, ते जनताया साहाय्यमपि लब्धुं प्राभवन् । ते प्रायतन्त

होस्विद् राज्यस्य कल्याण तस्य कल्याणमस्ति । जनतायामीदृशी विचारधारा ईदृशो भावनास्तथा कार्यक्रम सञ्चारणीया यतो राष्ट्र शुभ भव्यं घजेत् । पत्र पत्रिका मुद्रणालयानां शालाणीचलचित्रशालानां विनियोगो राष्ट्रार्थं कार्यम् । राष्ट्रमेवोच्चतममिष्येतदेव सर्वतः पाठितं स्यात् ।

(आ) फासिस्टवादस्य द्वितीया विशिष्टतास्ति—राज्यस्य सर्वभेदरहित-
वर्गता फासिस्टानामभिधानमस्ति यद्वाज्य भवति निरदुःखं प्रभुतामप्यस्य । न
तन्मतेन राज्यात् परं किमपि । सर्वमपि राज्यान्तर्गतमस्ति न राज्याद् यदि
किमपि घस्तु । न च राज्याद्विरुद्धमपि किमपि ।

मुसोलिण्या कथनमस्ति यद् राज्यं साध्यमस्ति अस्मिन् साधनम् । स अग्रे
माह—“राज्यं अस्ति यद्धोम्य आभ्यन्तरेभ्यश्चारातिभ्यश्चापने । तत्र सञ्चल-
नागरिकभावनानामिच्छानां च सुरक्षार्थं पूर्णतया व्यवस्था भवति । एतावदेव न
भाषा प्रधाविधातद्देशो परस्पर सम्पन्नता येषां विभिन्नानां वर्गाणां दाताव्यो-
भ्यतीतास्तेषां हितस्यापि सुरक्षा पूर्णतया राज्येन क्रियते ।”

फासिस्टानां मतेन तु राज्यं नैतिकताया आध्यात्मिकतायाश्च सस्थास्ति । न
राज्यं केवलं वर्तमानजीवनस्य तथ्यमपि तु अतीतो भावी च सम्बन्धस्तत्र तथैव
वर्तते यथा पटे तन्तव । राज्यं नागरान् नागरिवत्तां पाठयति, तान् ऐक्येन
निबध्नाति, तज्जीवनं लक्ष्यं निर्धारयति । नैतावदेव तस्मान्न तद्भाविनां
सन्तति च एकता सुपेतं कलाधर्मं मानवताममराय प्रापयति । तद्वाज्यभक्तानां
तेषां नामानि अमराणि कर्तुमीहते ये राज्यार्थमात्मानमपि अहुहु ।

(इ) एकस्यैव दलस्य समर्थनं फासिस्टवादस्य तृतीया वैशिष्ट्या कथ्यते ।
वृत्त्यानुशासने आदेशपालने च नागरिकेण स्वीयचर्चिर्निधेयेति फासिस्टानां
मतम्, दलस्य नेता च समाजस्य कर्त्तव्येन । तस्मिन् (नेतरे) अन्धविश्वासो
निधातव्य इति फासिस्टवादस्य प्रमुखं समर्थनम् । वृत्तस्य सर्वस्वेन धन्यमानस्य
शपथ पत्रस्य परिपूर्तिं कर्त्तव्या भवति—

“ईश्वरम् इष्टीष्टं साक्षिणेन मत्वा शपामि यदहं स्वनेतुराणाम् वादं विवादा-
वन्तरेण पालयिष्यामि स्वकीयपूर्णक्षत्राया सह अवेक्षायां न या स्वशोणितमपि
समर्थं फासिस्टमिति जीवयितुं सञ्चालयितुञ्च प्रयत्निष्ये ।”

फासिस्टवादो मुद्रणालयस्य स्वातन्त्र्ये, लेखन भाषणयोश्च स्वाच्छन्द्ये न
विश्वासं निदधाति । मुद्रणालयं चलचित्र प्रेक्षागृहं समीपं कलामु च राज्यस्य
मार्गत्रयं नियन्त्रणं भवति । राष्ट्रविरोधी नेतृविरोधी दलविरोधी च जनो न

कुत्रापि स्थानं समवाप्तुं शक्नोति । स्वतन्त्रचिन्तारकारिभेदाविवेक्यक्रमेण फामिस्ट-
वादः वारायां वातयति च तस्य प्राणान् हरति वा तं देशात् निर्वासयति ।

(ई) फामिस्टवादस्य चतुर्थी विनिश्चितेयम् अस्ति यत् सा जनतन्त्रं
रिक्तमिदं । न फामिस्टवाद औदार्यवादं गच्छते न च जनतन्त्रम् । प्रजातन्त्रं हि
मन्थानां राशिमिति न मन्यते । मन्थदात्मकं शासनं भवति मन्थरगतिकं; भवति
च न तद्दोषं व्यवहारार्हमिति च तद्दीपो विश्वासः । न शासनस्य कार्यं स्व-
यं जनाः स्वपादयितुमर्हन्ति न च समानगुणानामवज्ञावादिनि च तद्दीयादिन
साध्यता अतस्तत्र शासनकार्योत्तरदायित्वं कनिषयेषु जनप्रतिपक्षेभ्यः सन्धाप्यते ।

परिष्कृतम् । सर्वविधैरपि मण्डनैः राष्ट्रप्रति उत्तरदायिभिर्भविष्यभिस्येतदतिश-
रामपेक्ष्यते ।

(नृ) फासिस्टवादस्याष्टमी विशिष्टता बुद्धिविरोधाभास इति कथ्यते ।
फासिस्टा न बुद्धौ-विवेके-आस्थां निदधति । भावनायां वर्तने तेषामास्था । ते
घटन्ति यन्मानवाः सर्वे एव भावना-विभाविता भूत्वा प्रतिस्पर्धमनुनिष्ठन्ति ।
अस्मिन् बुद्धिविरोधवादे धर्मं निवर्धनन्तस्ते कमपि सिद्धान्तं दास्यन्तं न
मन्यन्ते । तेषां मतमस्ति यत् सिद्धान्ताः समय-परिस्थित्योश्च यज्ञात् परि-
पतन्ते ।

मुसोलिनी सत्ताधिगमनानन्तरं यूनां युवतीनाञ्च मनांमि परिधर्तयितुं
शिर्षां नेनेकिस्म । स सत्तात्मत्वागोत्तरदायिभ्यस्तद्वत्पुत्र्यवादेविभासप्रकारः ।
धौद्विक-विज्ञानाच्छारीरविज्ञानं फासिस्टा यत्नरमवगच्छन्ति ।

(पृ) फासिस्टवादस्य नवमी विशिष्टतास्ति—ईश्वरार्चामन्विने आस्था ।
प्रारम्भे फासिस्टवादिनस्तप्राप्तुमुत्सन्तः । १९२१ तमेशवीयाब्दानन्तरं तेषां
धारणा पर्यवर्तत । फासिस्टा हि मन्ति यस्तुतोऽवसरवादिनः । ईश्वरार्चाधिष्ठाने
चैत् स्वीडर्षं निहितं स्यात् तदा नूनं साहाय्यमाप्स्यन्ति इत्यादिति विचिन्त्य ते सत्र
धियं बधन्तुः । १९२९ तमेशवीयाब्दे मुसोलिनी ईश्वरार्चास्थानमधिष्ठित्य
सन्धानं कृतवान् ; धर्माचार्यः (पोपः) इत्युपरि फासिस्टानामधिनायकताम-
मानयत् । मुसोलिन्त्यपि धर्माचार्यं वैदिकनगरं सर्वशक्तिशालिणं स्वीचक्रे ।
धर्माचार्योऽपि धर्मपुरोहितानादिभ्यः यत् ते राजनीत्यां न गृह्यन्तु भागम् । इत्थं
फासिस्टवादिनोऽर्चामन्दिरे यद्धमीहृदाः सञ्जाताः ।

फासिस्टवादस्य जन्म इटलियामभूत् । इटलियामेष सः स्वसफलतायाः प्रथमं
दर्शनमलब्ध । १९२४ तमेशवीयाब्दे यदा सत्ताया उपरि फासिस्टवादिना-
मधिकारः सञ्जातस्तदा तस्य प्रचारोऽतिदुस्तयत्या भवितुमारभत । समयमवाप्य
फासिस्टवाद इटलीतो निर्गम्य देशान्तरेषु प्रापरत् । १९२९ तमेशवीयाब्दानन्तर-
मित्येव फासिस्टवादस्य देशो नादृश्यत अपि तु संसारस्य अन्ये चानेके
देशाः फासिस्टवादिनो व्यालोकयन्त । १९३६ तमेशवीयाब्दं यावत् फासिस्टवादी
थलगेरियां, यूनानं, पोलेण्डम्, आस्ट्रियां, रुमानियां, हंगरीं चाभिग्राह्यन्तस्तथैव ।
फापि शासनेन फापि च जननया सः पर्यगृह्यत । १९३६ तमेशवीयाब्दे सः
स्पेनेऽपि प्रकृतो जातः । जर्मन्यामपि स उन्नतो भवन् पर्यलक्ष्यत । जापानदे-

शोऽपि फासिस्टवादिशासनं प्रातिष्ठिषत् । न तत्र प्रतीत्यसाम्याणां प्रभावः स्वीयमङ्गलं स्थापयितुं तदा प्राभवत् । स फासिस्टादौ यूरोपियात् पुर उपसृत्य दक्षिणामेरिकायामपि चैतन्यमगमत् । मजीलेऽन्येषु च हँटिनराज्येषु तस्य जयमेरी श्रुताभवत् ।

फासिस्टादिदेशा लोकात्मिकाद् विरोद्धुं समर्थता भूया उदतिष्ठत् । जर्मनीदलीजापानदेशा अन्यत्रन्वतपूर्वकं मैत्र्यं चक्रुः । बर्लिन रोम टोकियोदेशानां त्रितयं समारे स्वयंशक्तियुतं सङ्घटनं भूया व्यनृम्भत । इमे देशा समरे सति परस्परं व्याघादयामपि प्रवृत्तं दृश्यमानं अभूवत् । १९३९ तमेसत्रीयाब्दे द्वितीय विश्वयुद्धं फासिस्टाद् विरोद्धुमेव प्रासुटत् । लोकात्मिकां पराजितुं फासिस्टादिनां साम्यवादिनां पक्षीभूय स्थिता अभूवत् । युद्धारम्भे सति फासिस्टादिनामेव विजयघोषं सर्वतोऽभूयत् । यत्र यत्र फासिस्टादिनो विजयमलप्सन्त तत्र तत्र फासिस्टाद् प्रामहत् । १९४० तमेजयोयाब्दे फ्रांसदेशोपरि जर्मन्या स्वयं स्थापितमजायत् । फासिस्टवादिशासनं च तत्र स्थापनामगात् । स्लोव्न्मस्याभ्यन्तरं एव यूरोपस्य मध्ये उत्तरपश्चिमयूरोपीयषु देशेषु फासिस्टादस्यैव प्रजा उद्भूतानां समजायत । इदं सर्वं जनमानसे एतां प्रतीतिमजनयत् यद् फासिस्टावात्र एव ससारे सर्वत्र प्रभुत्वं करिष्यति । १९४४ तमेसत्रीयवर्षपर्यन्तं फासिस्टादस्योन्नतिश्चरममीमामगच्छत् ।

फासिस्टाद् क्रमादेतादृशीमुन्नतिमत्राप-ह्ययं विचारः करणीयोऽस्ति । न त्रिना कारणमुन्नतिः सम्भवा । जनतन्त्रस्य सकलतायां कृते उद्यमिता, उद्यमिप्रवृत्तिः, उद्यमननीतिकी चेतना शुद्धचोत्तरद्वयिधमपेक्ष्यन्ते । एतेषां मन्त्राणो धातुनो न क्षम्य सरलतया । अधिनायकवादे तु जनता नेतारमवश्यं पर्याप्तं लाभं लभते तस्मादेव हेतोः फासिस्टाद् एतादृशया विप्रतया सकलतामवाप्नु । राष्ट्रियभावनानि फासिस्टादुत्पत्तिं धरन्तामेवामिदं यत् । यान् राष्ट्रियता नो प्रतामगच्छत् फासिस्टादस्यापि पानं न जानमपि तु दिनानुरिन् वृद्धिमगमत् । राष्ट्रियगीरवापिगमनानुरागा जगत्पुरातनममानलामनिष्ठा स्वयंष्ट्रियप्रदर्शनाभि-नियन्ता भावनानि फासिस्टादस्य माफरव कारणान् ग्रन्थयन् ।

मिश्रराष्ट्रमि १९१९ तमेसत्रीयवर्षे सन्तितामधिकारं हि अभ्यासं जर्मन्पुपरि किञ्च न्यायद्वयराष्ट्रादरि कुर्वन्ति स्म इदानीं पक्षान्ते स्व-राष्ट्रानि मर्षाणि कारणानि जर्मनीप्रवृत्तिदेशेषु सकलेषु निर्वातनमपि-पार्श्वे र्देशे जनयन्ति स्म । फासिस्टादस्य सर्वजनं सामान्यमात्रा-यवादनजनकारी विचारो

वीरपूजासिद्धान्तोऽप्येव भात्रिणि विलोकयिष्यमाणा. सुवर्णरवन्ताः साहाय्यवारिणो भूया प्रादुरभवन् ।

१९१९ तमेशवीयवर्षात् १९४४ तमेशवीयाब्दे यावत् फासिस्टवादी यो सफलतामयास्तवान् तत्सारणात् फासिस्टदर्शनं प्रति सर्वेषामपि दृष्टिः सोऽकण्ठा अधावत् । अद्य संसारे फासिस्टवादी न प्राप्यते, परं नदीया बहवः सिद्धान्ताः संसारमभूनापि परितोषयन्तो ह्रम्यन्ते । राष्ट्रवादिनी विचारधारायापि संसारस्य प्राणभूतेव इगोचरीभवति । मैक्सी हांसति—“एष यावः नवामपरिष्कृताञ्च शक्तिं रहस्यवादिनांशंगामिना मधुरेण हृदेनालिम्बत् । सः हिंसामौचित्यगतनीतिरमेन प्रत्यपादयत् । स देशभक्तिभावनया कामं पूर्णतयोपायुक्त् । स, धूमरूपेणावसंस्पर्शं शासनं विधेयसम्मतमवकल्पयत् । व्यापकलोकतन्त्रं, पदभावविषयिकां नीतिं, साम्यवादजनितं भयञ्च प्रति समुपभाद्वसन्तोपात् सः सर्वथैव हानमनिवृत् । स. सर्वेषामपि पुरो नयनाराध्यदेशसाराधयितुं नवीनमेव साधनं व्यवधादिति ।” इत्थं संसारस्य उष्णेषु वर्शनेषु फासिस्टवादोऽपि महावपूर्णं स्थानमाप्तादयत् ।

फासिस्टैर्यद्यपि इटली साफल्यसिंहासने प्रतिष्ठापिता, गौरवं तद्धर्मजित-मनुशासनरूपेण राष्ट्रे नवीना कश्चि सञ्चारिता, इत्येता नवनिर्माणञ्च कृतं परं साराप्येतेषु तथ्येषु फासिस्टवादे मन्त्रनेके दोषाः—

(१) हीगलस्य राष्ट्रवादः, अफलानूनस्य कुलीनं तन्त्रं, वर्गसमस्यादुद्धि-याद् इदं समूहौऽस्ति तरमादेव फासिस्टवादोऽस्त्वष्टो विरोधाभासममाकीर्णञ्च वर्तते—इति संग्रहनस्य बधनमस्ति ।

(२) जनतन्त्रोद्धारवादोऽपूर्णप्रदर्शनकारित्वादेव वादः समयानुकूलो न ।

(३) एष वादो व्यक्तित्वान्गम्यापहारी वर्तते । एष आद्य महान् दोषः ।

(४) शान्तिमुपहमनिः युद्धोद्यमयनि उदीपयति च तत् ; तदेव (युद्धमेव) राष्ट्रशक्तिरिष्टावयमिति च पद्वनि मः । गतयोर्महायुद्धयोर्मजानां सम्पदाञ्च हानिः गमप्रायत तां रयुवापि जनताया मानसं वेपते अतः सा पापिस्टवादं दूरत एव प्रणमति ।

(५) साम्यवाद इव फासिस्टवादोऽपि अधिनायकीयं साधनं परिपोषयति । नाधिनायकतायां जनतां युष्मं शान्तिञ्च लब्धं पारयति । तदीयां कार्यप्रणाली

जनताया जीवनमेव कर्तव्यताया गहनाया निपातयति । जनता वस्तुतो न साम्यवादसम्बन्धिनीमधिनायकतामिच्छति न च फासिस्टवादविषयिकामेव

(६) चलान् सन् अपि स सफलतां भुवि न लब्धवान्—इत्येव च स्वयं तत्र महान् दोषः ।

फासिस्टवाद तदीयोप्रराष्ट्रभक्तिरेवाध्वसयत् । स मानवमात्रं प्रति समुचितं दृष्टिं न न्यदधात् इत्येव च कुभाषमा तनपातयत् । उन्नतिं स गच्छति यो न मानवे यैषम्यमाचरति । शक्यहङ्कारस्तं तां पराकाष्ठामनयत् या गत्या न कोऽपि वाद् स्थातुं शक्नोति । जासीत् फासिस्टवादोऽधिनायकतानिष्ठः । अधिनायकं प्रलोभनैर्जनतां बलीकरोति । परं प्रलोभनरहस्ये विदूते सति अधिनायकता धराशायिनी भवति । विशिष्टा परिस्थिती प्राप्य वस्तुतो फासिस्टवाद उद्यमं यासीत् परं न तत्र तानि तत्त्वान्यासन् यै स स्थायिनीं सफलतामधिगन्तुं शक्नुयात् । वस्तुतोऽन्ततो गत्या जगति वैदिकविचारधारैष विजयिनी भविष्यति तस्या सत्यसिद्धान्तनिष्ठायां सर्वसुखान्निष्ठायां समद्विष्टाभ्यायशीलत्वाच्च नैव जगति स्थायिनी सफलतामधिगच्छेत् ससारं समग्रमुन्नमयेत् ।

लोकतन्त्रशासनपद्धतिस्तस्याः सफलता च

लोकराज्यागिरा शासनपद्धतिर्न कापि नवीना पद्धतिः, नैयमेतादृशमपि पद्धतिर्वाग्मिशेन देनान्तराद् गृहीता स्यात् । पुरातनमंस्तृतायाश्चाप्यलोकनेन ज्ञातं भवति यद्दस्मदीनि भारतेऽनेकविधानां शासनप्रणालीनामास्तीत्यवलम्ब्य । ऐतरेयब्राह्मणे उल्लेख एव प्राप्यते यल्लोकतन्त्रात्मकशासनपद्धतिर्याद्वेष्यासीत् प्रचलिता । महाभारताद् ज्ञायते यथाद्वानाम् अन्धशृङ्गिनामधेदः संघ आसीत् । कतिपयेभ्यः तिलाऐरेयस्य गणराज्यानां सञ्जादस्य परिपुष्टिर्जायते । वैदिकग्रन्थेषु एवंविधं वर्णनं स्वपथेऽन्तरति यद्देशस्यास्मदीयस्य मानाधिपशासनपद्धतिमार्गं ज्ञापयति । वेदाध्वेतृणां विदितचरमेव कृत्स्नतया यत् वैदिकेऽनेहति गणतन्त्रात्मकं राजतन्त्रात्मकं शासनमिह व्युत्पत्तम् । तत्र गणतन्त्रात्मकस्य राज्यस्य

यदुपाटये यतेमहि स्वराग्रे (ऋग्० ५, ६६, ६)

त्वाय इमाः प्रदिश पञ्चदेवीः (अथर्व०, ३, ४, ९)

ह्यादि शुतिवाक्येषु मधुरां वक्तव्यां विलोकयितुं शक्नुमः । परमाधुनिके काले लोकराज्यस्य (गणतन्त्रात्मकस्य) स्वरूपं तस्मात् लोकराज्यसम्यग्निधनः स्वरूपाद् सर्वनिधमायेन न मायं भजते । प्राचीने भारते भारतीया यां सामाजिकीं भावनामजनयन् सा कार्यमिके वर्गिकरणे दृढीयसीमास्था निवर्तौ । कस्यचन वर्गविशेषस्य श्रेष्ठत्वं किं वा अश्रेष्ठत्वं तदीयं कार्यमेव प्रेष्य अहितमभूत् । राजा स्वकीये मूले क्वे जनताया एव व्यवस्थिताद् भिक्षो नामीन् । सः स्वगुण-वीर्यता समरीयसामर्थ्यादिवशाद् विशिष्टं पदमग्राधुमपारयत् स्वकर्तव्यपालनहेतोः प्रतिष्ठाया जीवनयापनस्य चोद्देशेन तस्मै केचन अधिकार-विशेषाश्च प्रदत्ता अभूवन् । न तस्मै प्रजोत्पादनात् स्वकीयात् भागं प्रददायपि तु राज्यस्य क्रियाकलापसञ्चालननिमित्तेन निर्धारितं किमपि यत्कियेन प्राय-एवम् । सैव व्यति, यः राजतन्त्रागिरते प्राक् सामान्यसदस्येषु मताभिव्यक्त

१. ऐतरेय ब्रा० ३९. १. १४ ।

२. गिरितार तिलाऐतः ६, य य किञ्चि आराधयितुम् ।

राज्यवलयनन्तरं सदस्यानां सामान्यानां मध्ये सर्वश्रेष्ठोऽवगम्यत । आदर्श-
राज्यात् सामकाञ्चैषादाय कृताभूत्तत्तदुभयं न केवलं प्रजानां सुख-समृद्धयर्थ-
मपि तु नैतिकोन्नत्यर्थं च क्रियमाणेषु श्रयासेषु सक्तिं भागं ग्रहीष्यति ।
प्राचीनतरभारतमिति यदा दृष्टिः चिष्यते तदा स्पष्टमेवेदं ज्ञातं जायते यद्
राजतन्त्रपद्धतिः प्रज्ञानन्वपद्धतिश्च—हे अपि—लोकराज्यस्य स्थापनां स्वकीयमा-
वशममंसाताम् ।

अर्थशास्त्रं धर्मशास्त्रञ्च राजतन्त्रं श्रेष्ठसाधनपद्धतिं भव्या राज्ञः कर्त्तव्यानि
यथायोर्द्वयोर्विभजेते इमं प्रथमे वर्गे निहितानि कर्त्तव्यानि अनिवार्याणि प्राथमि-
कानि च सत्ताभ्यभूयन् । तद्विधिं स्वशपादपि कृतात् प्रमादात् आलस्याच्च राज्यस्य
सत्ता नाशोन्मुदी अपि भवती समवाप्यत । एताभ्यनिवार्याणि कर्त्तव्यानि
'प्रजापालनम्' ह्येतत्प्रा संज्ञया व्यपदिष्टम्यनवन् । प्रजापालनार्थं कर्त्तव्यानीमा-
न्यान्—शत्रुपक्षयन्त्रेभ्य आक्रमणेभ्यश्च प्रजाया रक्षणम्, श्रीर्षासामाजिकीनां
प्रवृत्तीनां दमनं, सामाजिकनामत्याकाराणां निरोधः । एतद्विधवार्यार्थं सैन्य-
न्यायाग्यान्नामि महत्तां स्वकीयां मिदधुः । एतत्कर्त्तव्यानन्तरं प्रजारक्षण-
त्रियकाणि कर्त्तव्यानि प्रति ध्यानं प्रदत्तमभूत् । एतत्प्रयोजनेन लोकोपयोगिनः
व्यवधानकारिणो राज्यस्य स्थापनापेक्षिताभूत् । राज्यसाधारमूला मीतीः संस्थाप्य
सामाजिकीश्च स्मरथाः सज्जाहय दिक्षां कृता-कृतापञ्च परिकल्प्यं शुचान्नस्य
स्थापनामनुतःधी । एषैव भावना शतपथब्राह्मणेन पुष्टि-वेमद्वद्द्वारेण प्रकटी-
कृतारित । बृहस्पतिर्हि यो 'राजसत्तम' भाषनामुदावयाम्यभूय तत्र लोक-
राज्यस्य शुद्धतमैवाभिव्यक्तिः प्रतिदर्शिता भवति । बृहस्पतिराह—यद् यस्य राज्ञो
राज्ये प्रजा निर्भवा भूया विदुर्गृहनिचामकारिणी सन्ततिरिव सानन्धं विचरति
॥ राजा 'राजसत्तम' हस्युच्यते । चन्द्रगुप्तमौर्यस्य सम्राजः अशोकस्य च शासनं
राजतन्त्रग्राम्भजे शासनं सदपि लोकराज्यात्मकमेव दास्यते भूरा यस्युभो भुवि त्रिरे ।
अशोरेन चरत्यवरथा प्रजाहिते त्रिनिहोज्य जनानां जमपदमाद्य पारमार्थिकीं
स्थितिमयगन्तुं यः प्रयत्नमाचरित आसीत् किञ्च अनुसंधानाख्या यात्राः आयोज्य
या वेष्टानुष्ठितासीत् तस्या उद्देश्यं 'राजसत्तम' स्थितेरधिगमनमेव अभूत् ।

लोकराज्यपद्धत्याश्च द्वितीयोऽपि वक्ष्यते । प्रजायां नाप्यन्यत्र
भगिमतं सुविधं चादिनीन्वद्य । प्रजायां द्वयोरपि मुख्योद्दिष्टमात्रास्माद्वर्णनेन
मतमभूत् । कौटिल्यो जनपदस्य वैशिष्ट्ये प्रतिपादयन् मूले यद् भण्यः सुचिश्च

मानयो जनपद-सम्पदस्ति । भक्तिः प्रशासनप्रति प्रजा-निष्ठायाः प्रतीकः किञ्च शुचिना राज्यप्रति अविच्छिन्नाया अर्धेर्निष्ठायाश्च रूपमासीत् । कौटिल्यो भक्त-शुचिमतुषैः परिपूर्णं राज्यमेव 'पृथिवी'ति किञ्च 'अर्थ' इति मेने । एषा जनता पृथिव्यासीत् राजा च तस्या आसीद् बरवः पुत्रः । अभिषेकानन्तरं राजा 'मातः पृथिवि, नाहं स्वयि हेत्वामि न च त्वं ममोन्मूलनकारिणी च स्याः' इत्येतच्च-पथं परिगृह्यन् दृष्टो यभूव^१ । पृथिवीतो नृपो यामाज्ञामग्रहीत् सा नृपस्य जनता किञ्च राज्यप्रति निष्ठाभावनायाः प्रशासपित्री आसीत् । गृहीतपथे सति तस्मिन्, मः शासक-वदमलङ्कृतमादिष्टोऽभवत् । न ततः प्राक् । शासकाय च तस्मै सुशासन-सूत्रं, प्रशासनार्थञ्च राज्यं प्रदत्तमभूत् । समप्राया अपि कर्मकाण्डीयपद्धतेः पृष्ठभूमी जनता शक्येस्तदधिकाराणां चाधारत्वेन समतिष्ठत । अथर्ववेदफालं यावत् सा राजानं सर्वसम्मत्या अवाचिनोत् प्रशासनस्य चाधिकारं तस्मै समर्पयति स्म । नैतिककर्तव्यास्वकीयात् विमुखो राजा येन ह्य ह्यगृह्यत । इतिहासविश्रुतम्भेदे तत्त्वं यजनताया रचयेऽसमर्थो बृहद्रथः सेनाप-निना पुत्रमिद्रेण अघानि ।

स्मृतिपरम्परायां राजा प्रजायाः सेवको मतः । स्वकर्तव्यानि पालयितुं क्षीयन् च विर्वाहुं सः पृष्टोऽनृतिभाक् कृत आसीत् । आगरुको हि आस्ता यं प्रशासनमिद्वान्तमनुसरति स्म चतुनस्तु, सः प्रजाहितपरं कल्याणकरं लोकराज्यमजनयत् । उद्भूतभावनावलम्बितस्य राज्यस्य शासकत्वात् पृथ्वीपुत्रः पृथ्वीप-तिथं भेजे । सः स्वकीयराजनीतिवादसंघसिप्रयत्नेषु विजिगीषुरित्यकथ्यत, यत्काले राज्यप्रकृतयस्तदधीना भवन्त्योऽतिष्ठन् । शासको यदा प्रजायै कर्तव्यानि पालयन् तदर्थञ्च स्वीयां निष्ठां निदधति स्म तदा लोकराज्य-स्थापनायां स्वर्धैरसः प्रभवितुमभवत् । पृथिवी हि राजा राज्याद् भिन्नो न दृष्टो यभूव । सर्वे सन्ति राज्यमपश्यन् राज्ये च राजानम् । न राज्यं राज्यः पृथक्त्वं यद्यी न च शक्तैव राज्यत् । प्राचीनं भारतं पर्युतः, नैतिकताया राजनीतेश्च ममन्यपतामेव 'लोकराज्यम्' इत्यमन्यत । तदेतां स्थितिमेव लोकराज्यस्याय अत्राप्ययत् ।

माम्मानं ग्रीष्मात्पुनरेतेन लोकराज्यमिदं शासनपद्धतिः प्रतिष्ठापि-

१. महाभारतम्, सा ५.;

२. पृथिवीमातर्मांक्षीर्मा अहं त्वाम् । पञ्चम्य सा० ५, ४, ३, २०.

तास्ति । एषा शासनपद्धतिरस्मदीयदेशस्य नेतृणां मस्तिष्केषु तदैव समुत्पन्ना-
जायत यदा ते-नेतारः-देशस्य स्वातन्त्र्याय युद्धे रता आसन् तैः अयं शिष्टसङ्कल्प-
कृत आसीद् यत् सति स्वतन्त्रे देशे, ययं तत्र लोकतन्त्रात्मिकां शासनपद्धतिं
प्रवर्त्तयामहे । तेषामेतादृश उदात्तः पुनीतश्च मद्भावं सर्वेष्वपि साधारणेषु जनेषु
इयामुद्धाननां सञ्चारितवान् यद् देशे स्वाधीने सति सर्वेऽपि भारतीयाः स्वमीये
देशे निश्चयेषुः सर्वे समवेता भूत्वा संगठिताश्च भूत्वा पणितया निष्ठया सह देशं
सञ्चारितव्या श्रिया, ज्ञानउद्योतिषा, सम्पदां सुपमया, सर्वविधसाधनसम्पदा च
समृद्धं सम्पन्नं च विधास्यन्ति, सर्वेऽपि च जना देशाद् गुप्तं न किमपि
अवगमिष्यन्ति । ते जातेः सम्प्रदायात् प्रादेशिकरूपात् व्यक्तित्वाच्च गरीयांसं नैजं
देशमेव विभावयिष्यन्ति । सर्वे जना भेदभावं विस्मृत्य देशव्योत्थाने स्वकीयमु-
त्थानं देशस्य पतने स्वकीयं पतनं वेत्स्यन्ति । एतासा सर्वासा भाजनानामाल-
म्बनमधिगम्य मन एतं निश्चयं गतमासीद् यत्सोकराज्यसमकालसम्पन्नालीढं
निरचप्रचयतया सफलतां प्राप्स्यति परं यदैव भारतवसुन्धरां पवित्रयितुं स्वतन्त्र-
ता माता भवति तत् पण्डितजगद्गुरुलालनेहरू सरदारवल्लभभाईपटेलप्रभृतयो
देशमर्थसमृद्धं विधातुं विविधा योजना प्रवर्तितवन्तोऽथ च देशे विद्यमानानि
तामि सर्वाणि राज्यानि देशोऽन्तर्भाषितुं घोरं कटोरे च प्रयासे रता अजायन्त
तदैव मन्त्रिमण्डले समग्रास्तस्याना अनेके मन्त्रिण, लोकतन्त्राया राज्यसभायाश्च
सदस्याः राजकीयान्नामीना बहुवोऽधिकारिणो धनाधीनारश्च प्रचुराः आत्मान-
माह्वयन्तं समृद्धतरं च कर्तुं बहुविधानसम्प्रयत्नान् आशिषिष्यन् । यदा साधारणा-
कर्मचारिणः जनसमुदायाश्च तान् वैयक्तिकहितेषु निहीनान् प्रेषयन् तदा तेऽपि
धर्मनिरुद्धागतां भर्तृमुपासयितुं निर्भया भूत्वा सतदा अभूवन् । सायमे-
वेदम्—‘यद् यदाचरति श्रेष्ठस्तत् तदेवानुवर्तते’ । अथ अस्मिन् लोकतन्त्रात्मके
शासने सर्वे सर्वेऽपि राजविभागेषु जनतायां प्रतिवर्गेष्वर्थमोऽवधारयन्त
धनस्यार्जनं व्यापकवर्षाणां सम्पदनं निगूढतया चित्तं यदाप्येव दानिजनस्यार्थार्थानां
मेलनं, मन्त्र्यादिपदप्राप्त्यर्थं द्विगदिदृक्कर्मगमावरणं घटमानं स्वगोचरं भवति ।
देशोऽथ निगूढनिन्दनीयेऽप्यपि चलच्चलन्ते । एषा तु निगूढनिन्दनीय यमरातां
स्वातन्त्र्यां मङ्गले निपातयन्ती प्रतिभासते । सर्वेषामपि राज्यानां मन्त्रिमण्ड-
नस्यपदस्य चिन्तायामगतिः । देशस्य चिन्ता न वृत्तिमगतिरिति भवति ।
एतस्मान् कारणात् सर्वे स्वस्वपदस्य चिन्तामिव तपि भाषा विमल उपाधये,

यापि च प्रादेशिकतावाद् प्रसार्यते । मत-संग्रहणार्थं सर्वतो जातिवादस्य सग्रह-
 यवादस्य च स्वरमुच्चैः कुर्वाणास्त एव जनाः प्रेषयन्ते ये सन्ति शास्त्रारः ।
 शासनसूत्रधर्तृणां चरित्रे दुर्बलताया आगमनस्येदं कुफलं संवृत्तमस्ति यत् सर्वत्र
 अष्टाचारो मुरं इत्यादृशानो वीक्ष्यते तन्निरोधार्थं यथा यथा प्रयत्नो विधीयते
 तथा तथा न उन्नततर एव भवति । वस्तुतो यदा न्यायकर्तारः शासनसूत्रधर्तारो
 विधिनिष्ठातारश्च मलीमसां पद्धतिमाददन्ते, तदा कदापि न सम्भाव्यमेतज्जायते
 यत् पापानि विनष्टानि स्युः ; उत्क्रोच उपसंहनः स्यात्, अष्टाचारो निवारितो
 भवेत्, असत्यदर्शानां च मिश्रणं निरुद्धं जायेत । हा देशप्रति शुभेच्छा तु दूरे
 तिष्ठतु देशस्यैव निवासिषु बहवस्तत् तद् दुष्कर्म कुर्वाणा विलोचयन्ते येन देशः
 पगधीनताया निपतितो भवेत् । ते देशान्तरेभ्यो धनं ग्राहं ग्राहं देशं सर्वथैवा-
 पटुर्न्तः प्राप्नुयन्ते । पुरा तु देशे एक एव जयचन्द्र आसीत् परमजुना तु
 सहस्रशः सन्ति जयचन्द्राः । एताभिर्भीषणाभिरापन्निरस्तु देशो प्रस्तोऽस्त्येव
 पृताभ्यश्च व्यतिरिक्ता कश्मीरसमस्या, पाकिस्तानस्य अद्वैतुकी दास्या दुर्जनता,
 चीनस्य च भयङ्करी लिप्सा समहोरात्रं दुःस्वप्नानि नितरां देन मेधयते ।

लोकराज्यस्य स्वार्थं लोकस्य यावत्तदर्थं भवति तदन्त्यो लोकोऽनुमराद्येव न ।
वेदाद्याधिकतमा जनाः सग्रन्थवि सन्ति शिक्षाशून्याः । तेषां शिक्षा-शून्यावाद्य
 लोकतन्त्रातिमयेवं शासनमणाली भवितरारं विधीदति । स्वार्थपराः शासकाः शिक्षा-
 म्रति सर्वथैव उपेक्षाधिकं निक्षपाना अवलोकयन्ते । न तद्विनि तेषां ध्यानं
 मनागपि । ते शिक्षाया उपादेयतां महनीयताञ्च जानन्तोऽपि तां सततमन-
 जानन्ति । शिक्षासमुदायस्त्वर्थं यदि तान् मेरयति तदा ते हा हन्त, निगृहीता
 एव क्रियन्ते । इयमस्ति ईदृशी चास्ति लोकतन्त्रस्याथ दुरवस्था । वस्तुतो
 लोकतन्त्रस्य प्रतिष्ठापनं न तावत् कठिनं, यावत् तस्य रक्षणं भवति कठिनमन-
 स्तस्य सफलतापूर्वकं सञ्चालनार्थमथ च तस्य अखण्डताया अधुणतायाश्च कृते
 यानि तथैव सन्त्यपेक्षितानि तानीह निधीयन्ते—

✓ १. राज्ये विभिन्नानां राजनीतिकदलानामुपस्थितिः प्रतिदलप्रति स्वस्वसंघ-
 दननिमित्तेन प्रचारस्य च प्रयोजनेन स्वातन्त्र्य-प्रदानम् ।

✓ २. कमपि भेदभावं कामपि च भीतिं विहाय जनतामप्रति स्वकीयप्रतिनिधि-
 निवाचनाधिकारस्य दानम् । एतदर्थमिदमपेक्ष्यते यन्निर्वाचनावसरे मत-दानं
 नितान्तप्रच्छन्नतया स्यात् । को नागरः कस्मै मतं प्रदत्तवान्—इत्येतत् कोऽपि न

ज्ञातं शक्नुयात् । चेदिदं न स्यात् तदा मतदान इत्यन्यतया-निर्भीकरूपेण न मयिनुमर्हत् लोक-मनस्य न तस्य प्रगटीभवेत् ।

विरोधिदले सति स्वले शासनार्थं मानधानं पुन मन्तिष्ठते । विरोधिपक्षो न जायते यदा, शासनं मूत्रं इत्युक्त्यात्तं कर्तुं समो भवितुं शक्नुयात् इत्येव प्राप्तोऽनिदा शासनद्वयं प्राप्नोते । इहलेखे यत्रो विरोधुर्द्वयस्य सत्तायुपादेयः सता भवति अतएव विरोधिद्वयस्य नेत्यापि शासनमप्राप्नोते वेतनम् । विरोधिद्वयनायकेनापि प्रतिममस्या गम्भीरतयाप्येतस्या भवति । तस्यापि कर्तव्यं भवति यदा शासनं सततं साज्ज्यात् । लोकतन्त्रस्य रक्षायै निन्द्यस्य प्रयास्यता स्वैवाभिमत भवति । यद्व्यानेय विरोधी शासनं कर्तुं इव प्रभारं दधापयितुं प्रभवति तस्मात् तस्यापचा निरन्तरमाकाङ्क्षयते । भारते विरोधिद्वयं शक्तिमत्ताया भवत्यात् शासनकर्तारो निरङ्कुतो भवितुमवसरमश्नुते । यद् विरोधिनां सत्तया पहलो भवति तदा विमर्शं ज्ञात्ते भवन्ति निधंता । एतादृशया स्थित्या शासनसूत्रपतारस्तेभ्यो भवतिरहिता एव भूत्वावतिष्ठन्ते ।

५. निर्वाचने य समुदायो बहुमतो जायत स एव शासनाधिकार एव प्रभवत् । यमुमतं समजास्तेरर्थाऽयमेव भवति यज्जनता तस्मिन्नेव प्राहुमुमतं समुदायं दिशमिति । न वापि शक्तिरधिगतयमुमतकं शासनं मूत्रपितुं शिष्यतयितुं वा क्षमते वास सा दानि कीदृशयि स्यात् । इत्यस्या मुमोक्षिनी इत्येव फलितवर्गस्य शक्तिमत्तुला प्रदरयय सचां इत्येवसात्तुं समर्थं सजात ।

✓✓ लोकतन्त्रे विधे मर्जनस्य, नीतेतिधारणस्य, आवश्यकस्य च पारणस्य स्वस्य जनतास्य प्रतिनिधय एव निदधति । मन्त्रिमण्डल प्रतिनिधीना सम्मतिमन्तरेण न कामपि नीति निर्धारयितुं शक्नोति न च नरा शास्त्रमेवारेषयितुमीष्टे । जनताया प्रतिनिधीना पुरस्तात् मन्त्रिमण्डलमुत्तरदायित्वमात्रहव्यं समवतिष्ठते । याज्मन्त्रिमण्डलं जन प्रतिनिधीना विश्वासं निदधाति तावदेव तत् स्वपदमपिष्ठानु पारयति । जनप्रतिनिधयो मन्त्रिमण्डलोपरि अधिपत्यमस्तान् पारीकृत्य किं वा शासकसमुदायस्य कमपि प्रस्तावमनङ्गीकृत्य मन्त्रिमण्डलं तत्पदात् विचलितमपि कर्तुमर्हति । आवश्यकके कृतो व्यकलनात्मक प्रस्तावोऽपि तदेव मदश्च कृपति यद्विश्वासात्मकं प्रस्ताव ।

✓ लोकतन्त्रस्य सफलताया निमित्तेन महनीयतमं कारणमस्ति जनताया शिक्षणं तस्याश्च जागरूकत्वम् । अतश्चातृणा शिक्षितत्वमेतावत् नितरामपेक्षयते यत् ते देशस्य सामाजिकान् आर्थिकान् राजनीतिकान् प्रश्नान् अवयन् प्रभवन्

मनो मस्तिष्कश्च विमलं विशदमुदात्तमउदात्तं च दृश्यते । यस्तुतो यावत्
यथार्थतया शिक्षायाः प्रसारो न कृतः स्यात्, यावत् शिक्षां प्रति शिक्षकश्च प्रति
उत्तमतमं स्थानं न दत्तं स्यात् तावत् लोकतन्त्रपद्धतिर्वन्ध्यैव सिद्धयेत् ।

महाभारते लोकतन्त्रस्य साफल्यमुद्दिश्य या चर्चा कृतास्ति तत्राभिहितमिवं
यल्लोकराज्ये नागरिवेषु सदाचारिता सुशिक्षितता स्वसम्पन्नता श्रुता शस्त्रशास्त्रा-
भिज्ञतापेक्ष्यते—

द्रव्यधनश्च शूराश्च दास्यज्ञाः शस्त्रपारगाः ।

कृष्णारवापरसु संमूढान् गणाः सन्तारयन्ति ये ॥

तत्रोक्तं यस्तद्वराज्यस्य यदि जना द्वैधीभावे, परशोपणे, निग्रहणे हिंसापाश
मयो नियन्त्रन्ति तदा न तद्वराज्यमस्यापद्रुहितम्—

क्रोधो भेदो भयं दण्डः कदर्यं निग्रहो वधः ।

नयत्यतिवर्शं सद्यो गणान् भारतमन्तम ॥

महाराज्यार्थं ज्ञानश्रुदानां निःस्वार्थसेवापरायणानां, परवद्वतादुर्भावनाविहीनाना-
मगाधमुद्वगम्भीरराष्ट्रभाषणाविभाषितानां मागवानामपेक्षा भवति ।

अस्मरेहस्येतिहासो यद्वति यदेव देशो न वैदेशिकैः पराक्रमेण स्थाप्यसीकृतः ।
ते द्वैधीभावेनैव जेतुमिममक्षन् किञ्चाग्रज्ञासितुमपि क्षमा भजायन्त ।
दन्ताद्यापि नैव द्वैधीभाव-पिशिताज्ञानादस्मात् देश उन्मुक्तो दृश्यते । युधिष्ठिर-
आह—“भेदमूलो विनाशो हि गणानामुपलक्ष्ये” ।

समासेन यत्कल्पमिदं भवति यल्लोकराज्यं तत्रैव सफलतां गन्तुं शक्नोति यत्र
गृहपारः, सुशिक्षा, सामाजिकताभवम्, आर्थिकवैभवाभावः, राष्ट्रियभावनायथा
मान्यतायाः संपर्वाग्रनि वेगशान् प्रवाहः, सामाजिककल्याणव्रतवती जनता,
श्रुतिविहीनतायाः भ्रमः, लैंगिकेयनार्थं विचारानां प्रसारणार्थं च स्वातन्त्र्यं,
नारीजातिप्रति शौर्यभावना, स्वायत्ततामनप्रजातीप्रयोजनेन स्पर्धं घातावरणे,
स्पर्धयैव देशस्य भाषायाः शोके राज्ये च स्वयद्वारश्च दृश्यन्ते ।

द्वेष्टं शत्रोः पातुं देशे शृङ्गानि शान्तिश्च अष्टुं देशे आभ्यासिकताविमर्शिक-
मापिर्द्विषि त्रैः स्थानं दष्टुं सर्वेषामपि विदुषां धर्मात्मनां महात्मनां प्राप्यं कर्तव्यं यत्
शोचनप्राग्मकं साधनं सफलं गन्तुं शृङ्गानि शान्तिश्च अष्टुं देशे

समाजो व्यक्तिश्च

'समाज' इत्येतत् पदमहमनि नितान्तम्पापकर्मन् निधाय पद-जगति-
न्यसोभते । सर्वे एव मानवीयाः सम्बन्धाः संस्थाश्च 'समाज' इत्येतेन नामधेयेन
व्यवहियन्ते । न मनुष्योऽस्ति प्रकृष्टोपलब्धतानुरागी । सः स्वजीवन् गोपायितुं
स्वभावनानि तोषयितुं स्वव्यक्तिद्वयं संयोजयितुं समाजमप्यावते । जनुरारम्भो-
परामर्शस्तं स्वकीयं प्रत्येकमभिलाषं पूरयितुं परमालम्बते सः । रततन्धयः पित्रो-
र्थात्महृदयमर्थं संरक्षणे, धन्यु-भगिनीनां मयुरं स्नेहं सवयसी च मोक्षार्थं
साक्षिण्यं विना न जीविनुमर्हति । गच्छताऽनेहसा विद्याप्यवनाय च प्रयाति
पाठशालाम् । तदनु जीवनस्य कृते यदार्थाजितमपेक्षितं सञ्जायते तदा मतिपदं
तेन परोपायाहास्यमपेक्ष्यते । तद्वेपं पारस्परिकी सहायता मानव-जीवनरक्षासि
सहस्री विशिष्टता । पर-साहचर्य-तत्तद्व्ययसायाचरणसमये मानयो नैजाभिप्रेत-
कृत्य-सम्पादनमनसाऽनेहसंस्थाः सृजति । अध्ययनार्थं विद्यालयानां, आमोदादि-
कृते पोष्टीनां, चित्रशालानां, बालगृहाणां, संगीतालयानां, वीथुगाराणां
चापेक्षातितरां भवति तस्य । अथ व्यापप्रयोजनेन श्रुत्यताशण्डिपोषाक्षिणानि
साधनानि जायन्तेऽभिलषिणानि । आर्थिकाधिनारयणार्थं संपन्नस्थापनञ्च भवदा-
फाट्टितम् । जीवन-व्येगण्य सृष्टनामेतासां सर्पासां संस्थानां समष्टिरेव 'समाज'
इति प्रणिगद्यते ।

नैतदिह विस्मरणीयं यत् स एव मानव-समवाय 'समाज' इत्येतां संज्ञां
भजते यत्र सौहृदमय-शान्ति-शुचिजीवन-वापनानुरागो जायति । न चास्मा-
देव सजातो जन-समूहः कदापि समाज इत्यभिधीयते । समाजस्योद्भवस्तु
तत्र जायते यदा जिज्ञासे जननिपदे पारस्परिकगृहयोग्यपुष्टिजीवन-यद्वनक्षानना-
संयोजनप्रयत्नेमपूतजीवनविद्वेषा समोद्धं समुत्थिता भवति । (मनुष्यस्य ग्रहणो-
त्कीर्तनी यत् स्या शान्तिं यमपते, आनन्दमधिप्यति, न स्या युष्करिण्यो रयने,
न तस्य विविक्त्य रोचने) अतः पारस्परिकस्नेह-महानुभूतिमयजीवनोत्थल-
जनसमुदाय एव 'समाज' इत्युच्यते भवति वाच्योऽर्थः । दोहद्वेगसः—'मानवानां

मित्रतान्त्रितशान्तिसन्धानयुत-जीवनमेव समाज^१ 'इति मनुते । मैत्राह्वर समाज
परिभाषमाणो लिखति—"समाज समावेशयत्वात्मनि मानवानुरागपरकः सः
सम्य-पम्" ।

एतेन ज्ञायते यत् समाजेऽथ स्थितानि तत्तान्यपचयन्व —

१ विद्यालो जनसमुदाय ।

२ जनमुन्दे शान्तिपरिपूर्णं सहयोगगुणसुसम्पन्नजीवननयनामिरा नैवतिर ।

वाङ्मय ।

३ सकलभेद प्रेय पावनजीवनचापनार्थं निश्चय नीता सामाजिकी घोषना

व्यवस्था च ।

सामाजिकस्याकारस्य भिन्नसंज्ञा नैव ज्ञाने पुरः स्तुत । मानवस्य हरमा-
युत समाजस्य व्यक्तिव्यवस्था समाजस्तादृशनेप पुरातनो ज्ञान-मानवस्य जीवनम् ।
परमादी समाजस्याकार आत्मोद्योग्यान् । जादौ मानव्य परिचारे न्युदास,
परिकारोऽस्ति जातीनां जनक जातयो प्राप्त प्रतिष्ठापयामासु, ततश्च गच्छतां
समयेन महामहाराष्ट्राणि प्रादुरभवन् । (जितन मित्रिमपि जगत् पारस्परिकप्री
तिपूर्णं वस्तुमीष्टे तस्मात् सकलैरपि ससार समाजस्य अत्रमिव सञ्जातोऽस्ति ।
सामाजिक संगठनाय न कापि रागनीतिकी या राजनीत्या व्यग्रस्था काङ्क्षते ।
सर्वेऽपि जना यदा सहयोगेन स्वकीया आत्म-तरिक्या नैतिपया भावनया च
पारस्परिक सम्य-पं प्रयुज्जन्ति तदा सामाजिक सचरन भवति कार्यशीलामयम् ।
समाज शरीरमिव प्रतीयते । यथा शरीरे भग्न-विभिन्ना अवयवाः तथैव समाजे
विभिन्ना समुदाया सत्त्वाश्च भवन्ति । समाजशरीरहिंसाचरणं समुदायादीनां
भग्नमुद्देशम् ।)

मानवस्यापि समाजमधिवास करमादिष्यते—इत्येव प्रथमं उच्यते ।
समाजमधिवासी मनुष्य बहुविधासु चिन्तासु आप्तुं च निमग्नयति । अपि
किं ययमेतावच्छिन्तास्य आपद्म्यञ्चात्मानं विमोच्य समाजात् दूरे कृत्वा च न
वस्मिन्निदं कान्तारे स्व जीवनं समन्वितुं प्रभवाम् ? अपि किं नैतत् सम्भव
यदसौ (मानव) उत्तरदायित्वस्यो बहुविधेभ्यो दुःखेभ्योऽसफलताभ्यो बाधा
भयश्च निमुञ्च विधाय रहसि स्वानु सन्तुष्टाय ?

१ दी टर्म् कोसायटी मीन्व हारमोनिबस एटरीस्ट पोषकुल रिलेशनशिप ।

२ कोसायटी इन्ट्युइन्स एरी विल्ड रिलेशनशिप ऑफ मेन टू मेन ।

स्वयन्धूनां स्वज्ञातीनां स्वजनानां च कदनात् प्रस्तो भूयाऽर्जुनोऽपि
 कुरचेने कृष्णमेवमेवापृच्छन्—योगेश्वर, एतादृशाद् दुःप्राप्तदाजीवनात् किं
 विपिनं निर्यामो न वरन् ? तदानीं हृषीकेशः श्रीकृष्णोऽर्जुनमुपादिशत्—'अर्जुन,
 युद्धभूमौ स्वकर्तव्यस्यापालनं कापुरपर्यमस्ति; सांसारिकेभ्यो दुःखेभ्यः प्रपञ्चे-
 भ्यश्च क्लान्तिं व्याकुलतां च प्राप्य तत् पलायनं मान्यम् । समाजे स्थित्वैव
 निष्कामः कर्मोत्तरं वरम् । तथा कृत्वास्माकं समाजस्य च भद्रं भवितुमर्हति ।

परिचर्यतमाजं जीवनं जीउन न । योगिनः सन्ध्यासिन्धु समाजं न परि-
चर्यन्ति । ते स्वतपसा, स्वाध्यायेन, निस्पृहताया, भगवद्भजनेन च समाज-
 मुपहृन्वन्ति भृशम् । ते पारिवारिक सामाजिकं च बन्धनं मुञ्चन्ति, सामाजिकं
 जीवनं न । समाज-परिचर्यागेन अहितं भवति साहस्य । सधाकरणं धरतुमस्तु
 सम्भवमपि न । समाजेनैव मानवचरित्रस्य भवति निर्माणम् । मानवस्तेन न
 चेष्टते स्वचरित्रं संहरति मातुं च दात्रेति तेषां स आत्मोन्नतिमपि वर्तुमर्हति । स-
 स्वार्थपरतां विहाय स्वकीयेऽस्त-ररणे समन्वयात्मिका भावनां सञ्चारयितुं
 क्षमते । न स्वजीवनं रक्षन् नैजमभ्यस्तां संस्कृतिं चौन्मीलयितुं प्रभवति ।
 भाषोऽथ मानव-जीवनं रक्षार्थं समाजस्य सत्ता सर्वथैवावेक्ष्यते । विना सामा-
 जिकं साहाय्यं मानवो न जीवितुं शक्नोति । अत्र सन्तुष्टिरित्यतानि
 कारणानि :—

१. शरीरमिदं धारयन्ममपेक्षते तद्विरतं अन्नं वस्त्रम् । भोज्यपदार्थेन
 मानवीयस्य शरीरस्य जीवनरक्षा भवति, वस्त्रेण च तद्दरीरं स्वशीतं शैत्यादिना
 पाति । भोज्यं वस्त्रं यत्रच मानवः पर-मदयोगमन्तरेण न लब्धुमर्हति । अन्नो-
 रपादमायं वस्त्र-निर्माणाय च अनेकेषां मनुष्याणां सहायता भवत्यवेष्टिता । एतेन
 मनुष्यजातं जायते यजीवत इति मानवः समाजावेष्टी वर्तते ।

स्त्रायते निकेतनम् । भिक्षेतनं मानवोऽन्येषां मानवानां सहयोगेनैव निर्मातुमर्हति ॥
इत्थमिहापि समाजं विना मानवस्य जीवनं नात्मानं वोढुं शक्यते ।

४. नानाधिपत्याधयो मानव-जीवनमभीष्टमनुधावन्ति । ते यदा तदा जीवनमाक्रमन्तेऽभिभवन्ति निषीडयन्ति अपकुर्वन्ति च तेषां निवारणाय दूरीकरणाय विनाशनाश च औपधाना-चिकित्सायाः-अपेक्षा भवति । इमान्यौपधानि चिकित्सा च मानवेन सामाजिकसहकारेणैव लभ्यन्ते । अत्रापि मानवः समाजश्रितः सम्बन्धयते । न तं विना नः स्थातुं शक्यते ।

इत्थं यद्यं परयासो यस्मान्नवस्य कृते समाजस्यापेक्षा पदे पदे जरीजुम्यते ।

मानवस्य जीवनं समाजं विना न स्थातुं शक्नोतीत्येतस्मादेव कारणेन मानवः समाजं नाशयत्येवम् तु सः स्वमानवतासिद्धिपुत्रं प्रयितुमपि तमाश्रयति । आपुनिकस्य मनोविज्ञानस्य साधिवारं यत्तद्व्यभिचं यस्मान्नः काश्चन नैसर्गिकी, प्रवृत्तीर्निर्दिशति । स ताः स्वाभाविकीः—इंशरप्रवृत्ताः भावनाः—कदापि नैकान्तिके जन्मिने प्रवटीकृतुं शमः । तासामभिप्रेत्यर्थमभ्ये प्राणिनोऽपेक्ष्यन्ते । तथाहि—पैतृ-प्रवृत्ति संतुष्टिकृते पुरुषो वा नारीभ्यते । पृथमेव संप्रवृत्तीकायाः आत्मरक्षापिपयिकाया, युवाविचारणारिण्याः प्रेम-शुगुप्ता-संरभचारिमिकायाः स्वप्रभावप्रतिष्ठापनसम्बन्धिन्याः कीर्तिसमवाप्तिनिष्ठाया उपचिकीर्षायाः परेषामुपरि नैजशासनसञ्चालनपरायाः धृताग्रधर-प्रसारणीत्युपयायाः अन्याभ्यविषयस्थितायाश्च प्रवृत्तेः पूर्तिः समाजमप्य एव भवितुं शक्यते । अतएवापि न मानवः स्थं कस्मिन्नपि काले कस्मिन्नपि स्थाने समाजान् पृथक् कर्तुं शमः । वस्तुतः समाजराहित्यं मानवजीवनं नितान्तमेव दयनीयतां गमयति । मानवजीवनमात्मानं यदापहतस्माजसंश्लेषमधीकते तदा मितरां दूयते । दार्शनिकोऽस्तु सत्यमेवाचक्षते—“मनुष्योऽस्ति प्रकृष्या सामाजिकः प्राणी ।

समाजस्तस्मदीयः साधनं यतो मानवो ज्ञानोपावर्जनस्य सांस्कृतिकस्य च विरासस्य मृदवसरमरनुते । अनेकानेकयुगाभ्यापिज्ञानं समाजे सञ्चिन्तं भवति तस्मात् सः विशालकोश इव वर्धते । समाजे उपलब्धे मानवव्रततोऽनन्तं सञ्चितं ज्ञानं लभते । तत्तत्तस्य वीदिकी शक्तिरेवते । जीवनं समाजादेव सम्यक्तां सञ्चिनुते । तस्य सम्यक्तासम्बन्धिनी समुच्चित्तिश्च जायते । यस्तुलरतु समाजोऽस्येको महान् विश्वविद्यालय इव । मानवस्तत्र निवासं विधाय निविधयन्प्रपोत-भेषजप्रश्रुतिनापदार्थानां निर्माणस्य योग्यतामवाप्नोति । एतदिधतया

सभ्यता प्रकर्षं मानवीयं जीवनं च सुखं विन्दते । किं नाम सुन्दरं किं सख्यं भवतीत्येनञ्च समाजाद् विदितं जायते । सर्वासामपि चित्रकला नृत्यकला संगीत-कलादीनामपि समुद्भवः समाज एव भवति । एतावदेव न भाषायाः प्रादुर्भा-योऽपि तत्रैव घटते । न मानयो विपिनेऽधियास कृत्वा भाषा शिष्यते न च तदीया भाषा तत्र विकसिता भवितुमर्हति । एतेन सिद्धमिदं यत् समाजः व्याप्तिकस्य विकासस्य मूल-स्रोतो-न्वा । आर्थिकमुत्थानमपि समाजधितम् । नैपाकी भूषा मानवरथ अर्थविषयको मनोरथश्च फलति । समाज-सन्निधानादेव स अर्थव्याजंनमर्थस्य वृद्धिश्च विधातुं प्रभवति । राज्यस्य व्यवस्था सामाजिकं संघटनमभ्यारोहति । इयं सामाजिकी भाजनैव वर्तते यदशाद् मानयो राज्यस्य नियमान् सहर्षं श्वेच्छया परिपालयति । अतः समाजो नित्यं सन्निधत्तया 'व्यक्ति-मातेव पितेः' गुरुरिषोपकुरतेऽहर्निशम् ।

समाजः प्रभोऽवमुत्तिष्ठति समाजे व्यक्तेः किं स्थानम् ? अपि किं व्यक्तिः समाजाद् गरीयसी ? आहोस्मिन् समाजो व्यक्तेर्गरीयान् ? समाजो व्यक्त्यर्थमस्ति किं वा व्यक्तिः समाजार्थम् ?

समाज विचारकर्तृभिरस्मिन् सम्बन्धे विभिन्नानि मतानि व्यक्तीकृतानि सन्ति । केषाञ्चन विचारवतां विचारोऽयं यत् समाजोऽस्ति व्यक्तेर्महीयान् । व्यक्तेर्धर्मो भवति यत् स समाजार्थं समाजस्य प्रतिष्ठार्थं च कार्यं कुर्वति । समाजोऽश्वशितं साध्यम् । व्यक्तिर्वर्तते साधनमात्रम् । परमन्वे विचारकाः किमप्यन्यदेवोदीरयन्ति । तेषामभिधानमिदमत्र । व्यक्तीनां समष्टयेन समाजस्य भवति निर्माणम्, न समाजस्यारित नैजं स्वतन्त्र स्वत्वम् । मानव-व्याभिला-षपरिपूरणप्रयोजनेन समाज जनयति । तस्मान् समाजस्यान्वयं ध्वेयं व्यक्तिरेव, न व्यक्तिर्लक्ष्यं समाजः । समाजस्य धर्मोऽयं यदसौ तत् कार्यमतुष्टिष्ठेयं येन व्यक्तिः कृत्रियेत चमुत्थाप्येत च । तद्विपरीताचरणार्थं नारित स आदिष्टः ।

येषां एषी समाज एव प्रधानः, स एव साध्यः, स एवान्त्यलक्ष्यरेण सन्ति-ष्ठते तेषां व्याहरणमेतन्—व्यक्तिः शरीरस्य नेत्रं प्राण इत्येव पादाद्यङ्गवद्वर्तते, समाजश्च प्राणप्रदा सचिरिव तिष्ठते । यथा नेत्रं प्राणायामानि प्राणदाशुपल-क्षिप्रमन्तरेण न रक्ष्यक्रियायां व्यापृतानि भवितुं प्रभवन्ति तथैव समाजं विना लोके न स्व-विश्रान्तं कर्तुमर्हति व्यक्तिः कदापि । ईदृशविचारः प्लेटो-सित्तरो-मार्मीलिओ ह्यम्-क्लेशलीनामपेक्षानां जिह्वदरेण्यानामस्ति । व्यक्तिः प्रति समाजो

जीवन-यलम् । अतः जीवनं सञ्चारयति । अतो मनुष्यस्य कर्त्तव्यमिदं यद्गौ समाजमुपसृतुं तमुपक्रमयितुं तं वर्धयितुं तं सेवितुञ्च सततं यत्नः । नैजं सर्वं सार्धं जुहुयात् । यमाजोपरि चेदःपदापतेत् तदा सर्वमपि विहाय समाजं सः प्रायेत । समाजार्थं सः तनुं वसुं मानमप्य ममपर्येदिवेत्तले पिबुंगो भजन्ति । अरमदीया श्रुतिरपि 'समाजीव आहुनिः' 'संगच्छन् संगच्छन्' इत्यादिना सामाजिकीं सेवाप्रति प्रेरयति व्यक्तिम् । "एजेदेकं कुलस्यार्थं ग्रामस्यार्थं कुलं त्यजेति" इत्येतच्च वाक्यं तदेवोपदिशति ।

उपरिनिहितं मतमालोचयन् द्रवष्टस्मैवः ध्रुवते । सोऽभिदधाति यद्येवा-
द्यैः सह व्यक्तेस्तुलना न युक्तता । द्वयोरपि मध्ये विसिद्धिभिरवदनात् । मनुष्यस्य समाजस्य च रचनायां प्रमुखौ द्वौ भेदावप्यन्ते : अधिमानव-शरीरं चेदनायाः स्थितिर्हरयते । तस्यैव शरीरं प्रगतिमन् । तदभावे न शरीरस्यास्तित्वम् । तदपि नश्यति । परं समाजे चेत्तनाया अधिष्ठानानि तादृशेष्व भजन्ति यावत्तः सन्नि व्यक्तयः । एकैक-व्यक्तिः पृथक् पृथक् विचारयति, कार्यमाचरति; जायते श्रियते च गैरसमये । व्यक्त्यामुपरनामां न समाज-गतिर्गति निरुद्धा । आत्मनि निर्गते सति वपुषो, भगवद्भक्ति व्यर्थानि । अपरत्र, शरीरस्य ते ते भागाः न स्वतन्त्रमभिलाषं नैजं निदधति । न तेषां काव्यभीप्सितता । परं समाजस्य तु एकैकः सदस्यः पृथक् पृथग्विच्छां निदधाति; तस्य स्वस्वाभीप्सिततापि विद्यते । अत एतत् साम्यं पञ्चशरीराद्रेजं सार्धं कृतं न संगतम् । अस्तु, अज्ञादोऽपि न सर्वथा अज्ञायः । तत्रापि महत् सत्यमन्तर्हितमस्ति ।

"समाजं मानवः स्वेच्छयाजनयत्; सः केवाञ्चन समाभोद्देश्यानां पूर्वं समाजमररचत्; तस्य संघटनं व्यदधात् । मानवस्य विशेषणं तच्छक्ति-विकासनं समाजस्यैवमात्रं लक्ष्यम्" इत्येतद् यदस्ति ये, तेऽनुबन्धसिद्धान्तवादिनोऽभिधी-
यन्ते । अस्मिन् चात्र समाजः साधनत्वेन व्यक्तित्व साध्यत्वेन मतमित्येतस्मात् कारणात् केचन चादमेतमपि अग्रमन्यन्ते । अग्रमन्यन्तां तु । परं चादोऽयं मान-
वप्रति स्वकर्त्तव्यं पालयितुं समाजं सनिबन्धमनुस्यति; तस्मात् न सर्वोपेक्ष-
णीय एतेऽपि ।

वस्तुतस्तु समाजे उभयमपि विद्यते साधनत्वं साध्यत्वञ्च । सः साधनम-
व्यस्ति साध्यमपि । न व्यक्तिसमाजबोर्हितेषु पारस्परिकीं विरोधः । समाजो-
व्यक्तिं प्रति पूरको व्यक्तिश्च समाजगतिः । व्यक्तेर्बोर्हितं यस्मात् समाजस्य मानं

प्रतिष्ठा च धर्पयेत्; समाजीयान् नियमान् रचेत्, सामानिकस्य हितस्य पुरो
वैयक्तिकं हितं हेतुं मन्येत, समाजमुत्थापयेत्, तस्य गरिमागमेधयेच्च । समा-
जोऽपि व्यक्तेर्हिनाय प्रयत्नेत, तस्या विरासनाय सुन्दरसुन्दरतरपोजना मन्त्रा-
लयेत्, तस्याधिरारान् गोपायेत् । तत्प्रगति-पथे समागतान् प्रत्यूहांश्च विनिवार-
येत् । भावोऽयं समाजो व्यक्त्यर्थं जीयेत् व्यक्तित्वं समाजार्थम् । न समाजं स्वाहाप्यं
विना तस्य विकासं कदापि सम्भवति इति विचार्य व्यक्तिः समाजं मृदा सेवेत,
समाजस्यापि फलं यत् न मानव (व्यक्ति) दिननिमित्तेनोपयुक्तं पातानरण्य
शृजेत् । समाजस्य व्यक्तेश्च फलवाणं तदैव सम्भवं यदा समाजो व्यक्तित्वं परस्परं
सहस्य न स फलं रपेत् ।

समाजस्योत्पत्ती कारणं केचन ईश्वर, तदितरे मानवं, तदपरे मानवीयां
भायना, तदन्ये विकासवादिन विद्वान्तु मन्यन्ते ।

‘समाजमीश्वरक्षकार’ इत्यस्य सिद्धान्तस्यावैज्ञानिकत्वाज्ज्ञानास्तत्र न श्रूयते ।
‘मानव समाजमवृजति’ इत्येतस्मिन्नपि भते त्रिवेकिनो त्रिप्रतिपत्तिमुपस्थापयन्ति ।
ते यद्वृत्तिं यदेतन्मतं मानवेतिहासे सामाजिकयुगादपि भान् युगात्तरस्य सत्तां
स्वीकुरुते । एषा हि मानवता मनुष्य प्रकृतेरैतिहासिकात् गत्वापि विपरीता
भवति नैतन्मतमुच्यते । गृहपञ्चाङ्गाद्विषयशास्त्राद्विज्ञानाच्च ज्ञाप्यते
यस्मानव स्य पूर्वजैश्च पशुभ्यः सामाजिकं गुणं गृहीतवान् । पशु-समाजस्यापि
वर्चनात् । एतद्व्यतिरिक्तं समाजं विना जीवनं न सम्भवम् अतो मानव समाज
न मयजं, स तु मानव प्रकृति सिद्धोऽस्ति ।

समाजप्रगति कारः भायना इत्येतस्मिन् सिद्धान्ते सत्यस्यांशः प्रतिपद्यते
समाजस्य मानवीयभायनाऽलम्बितत्वात् । परमिदमप्यत्रास्ति स्मरणीयं यद्
भावगार्थमेव न, समाजस्य तु भवेत् मानवीयाभिलाषार्थं सौन्दर्यविद्योयनार्थ-
मपि यत्नं ।

समाजस्योद्भवमधिष्ठाय एते उपरिनिर्दिष्टा सिद्धान्ता वस्तुतो मानवतायम्
न परितर्पयन्ति यावद् विश्वासवादी सिद्धान्तः । विश्वासवादी सिद्धान्तः ‘समा-
जस्य व्यक्तित्वं, विश्वासो जातः’ इति बोधयति । समाजस्य जन्म अमुकान्ते जातमिति
न स मनुते । तस्य तु विश्वासोऽयं यत् समाजस्तु क्षणिकः । स तु मानव
जीवन नियतोऽस्ति । जादौ सामाजिक जीवनं परमप्राचीनमासीत् एवं शब्द-
स्तस्य विश्वासोऽभूत् । नानाविधा विघ्नवाधा समाजस्य कदापि विनाशे बाधयेत्

महायिका अभूवन् । अस्मिन् विकासवादिनि सिद्धान्ते मानस श्रद्धास्ते । यथा यथा मानवस्य स्वभावे बुद्धिर्विचाराश्च विकासमशुस्तथा तथा समाजोऽपि स परि-
वरणस्य स्वनिर्माणस्य च सदैवसरमासमादेति यदुच्यते तत्सत्यमेव ।

अद्यतना विद्वांस सामाजिकविकासेतिहासं चतुर्षु भागेषु विभजन्ते ते भागा इमे—१. मृगयावस्था, २. गोपावस्था, ३. कृषीवहावस्था, ४. औद्योगि-
कावस्था ।

समाज इतीयं लौकिक मृगयायुगेऽयावत् । अस्मिन् युगे पशुप्यापादनाद् पशुपालनं परमिष्येतक्षणमवस्थ समाज । गोपयुगे सामाजिक जीवनं समुन्नतं भूवत् । मानव सत्यताया प्रत्यासन्नता जगाम । दृपियुगे तु समाजस्यातिरसं समुत्थानं सञ्जातं बहुषु पेयेषु समाज प्रगतिं प्रादर्शयत् । अस्मिन्नेव युगे समाजो ग्राम नगरादिकानां स्मृतिं चकार । समाजे पुरोहित कलाकार सैनिकादिकानामा-
विर्भाषोऽभूत् । ज्ञानाविधानां सघटनानां प्रादुर्भाव मञ्जात । त्वं सामन्तप्रभु-
तयो जन्म जगृहु । इत्यं समाजस्यैव चतुर्धा दशा विपुल स्वीय स्वरूपं वितम्बन्ती जगाम समुपातिष्ठत् ।

भारते वर्तमानेऽनेहसि समाज प्रभूत सघटनानि विभाजो लोचनगोचरी-
भवति । त्यसतां दृष्टीकर्तुं, सस्कृत्तुं, ससोद्गीणतया च समुन्नेतु तेन यदुति
बहुविधानि च सघटनानि स्वीकृतानि सन्ति । तत्राद्यानेकेषां सधानाञ्च दर्शनं
भवति । जातिगमुदायस्य तत्र विरर्धमान परिदश्यते । भारतीय सामाजिके-
जीवनं जात्युपजानिभिरनेकानि महान्ति वार्याणि कृतानि सन्ति । तद् विवेचन-
मथ इत्थं कर्तुं दावयम्—

(१) द्वैपीभाव — जात्युपजातिवशाद् भारतीयसमाजो द्यु-लघुतर-
गमूहेषु विभक्तोऽस्ति । समूहेषु चैतेषु मिथ द्वैर्ष्या पृथक्सत्यमिधनो भावा प्रवहा
भूया सर्वतो विमत्ता सन्ति । एतद्वेनोरेकाद्य भारतीय समाजो महाद्वैर्ष्यपर
मरुतोऽस्ति । न तत्रैस्ताया विन्दुरपि द्यापि सलभ्यते । द्वैपीभावेन समाजस्ताव-
रवय भागेषु विभक्तीकृतोऽस्ति चाध्वन्त समाजे सन्ति जना । पुरस्मान् पारणा
दत्तदेवानुमीयते यद्विद देते कदापि नैक्य प्रतिष्ठापित इवान् ।

(२) अरश्यता — जात्युपजानां भिन्नतया बहुलतया च भारताय
समाजे अरश्यतास्यो दोष प्रसारितोऽस्ति । वाद्यं ज्ञानं स्वयत्ता
मूर्च्छा मया परा ज्ञानी अवमन्यन्ते, निम्नजानां स्पर्शमपि ता मन्दु न

दाययन्ति । समाजे सन्ति कोटिशो जना एतादृशा येऽस्पृश्या इत्युच्यन्ते । चेत् तेषां स्पर्शो जायते तदा श्रेष्ठमन्या नरा सचेत् सन्ति । सङ्कीर्णता—
‘अद श्रेष्ठ स नीच, अहमुत्तमज्जात्यां जातोऽस्मि स नीचपात्याम्’—
इत्यादिषां कुचिचारा समाजस्य मध्ये परमवेगेन सञ्चरमाणा हृदानीमपि दृश्यन्ते । जातिग्राहेन अस्पृश्यतावादेन च सर्वेषामपि मानवानां मानसेषु सङ्कीर्णतामुदारतां हेतुत्वा च समुत्पादितारि । एतदोपपन्नान् सम्प्रत्यपि समाजी भारतीय वलीयता यतोऽस्मि । न स कस्मिंश्चिदपि साहसपूर्णं कार्यं प्रयुक्तो भवितुं क्षमतां निरूपयति—

(१) दासताजनितदोष—प्रायेण सप्तसप्तशतवर्षस्यापि न्या परतन्त्रतया प्रसूतत्वाद् भारतीयसमाजे दासताजनितान् अनेकानेन्द्रोपा समागता सन्ति । न साम्प्रतं तत्र स्वतन्त्रवृत्तिं स्वसम्पत्ता च प्रति वीरवधी समरलोचयते । न स सम्प्रति स्वभाषायां स्वमातृभूमौ स्वेषु भाषार विचारेषु च सम्मानभावनो विभ्रमि ।

(२) नारीनामपक्षा—नगरेषु तु जनानां प्थानं स्त्रीसम्मानमिति यत् दृश्यते पर प्रायेषु सम्प्रत्यपि ग्रामीणजनता स्त्रीसम्मानाद् प्रायेण पराङ्मुखी पृथ दृश्यते । अस्मिन्नपि उच्यते तुमे भारतीये समाजे नार्यो नानाभ्याचारैः पीड्यमाना प्राप्यन्ते । या कापि स्वपत्तरा शिक्षा प्राप्यते नारीजगति, सा केवलं नगरनिवासिनीषु स्त्रीषु पृथ विद्यते । ग्रामवासिभ्यो नार्यस्तु सम्प्रत्यपि सर्वो मणित अशिञ्जिता । भारतीय समाजेस्यावननेर्मुक्तकारणमत्र यानां नारीनाम-
शिक्षितत्वं ताभु कृतं बहुविधं नमन्यं वर्तते ।

उपरि निर्दिष्टा एते, अन्ये च आहत्यानुत्त्याद् इत्यभ्युदयो बहवो द्वीपा अद्यतने समाजे निवसन्ति । तेन समाजी नो-नर्ति गन्तुं शक्नोति । साम्प्रति यानां भारतं तदणानां प्रमुखोऽयं धर्मो यत् ते स्वसमाजे विद्यमानान् व फलं दूरीकृत्य तमुच्चापयितुं तस्य महिमानं वर्धयितुं च पूर्णतया प्रयत्नेन । धनयता धनस्य, विद्यायता विद्यायां, प्रमुखसम्पन्नानां प्रमुतायां, कवीनां कवितायां, यूता योपनस्य, साधूनां साधुतायाश्च सायंक्यं तदैव भवेत् यदा ते त सर्वं सयन्ति भूया इत्यसमाज मनसा याथा कर्मणा च उन्नतिं क्षिपरमप्यारोपयन् ।

भारतीयसमाजवादिन्यर्थव्यवस्था, प्रमुखसमस्याश्च भारतीयसमाजस्य

सा शासनव्यवस्था 'समाजवाद' इत्येतेन नाम्ना प्रथते यत्र देशस्य सर्वेषां मपि जनानां सुखं सौविध्यञ्च प्रति ध्यानं प्रदीयते । न तत्र कोऽपि मनुष्यः कस्यापि मनुष्यस्य शोषणं कर्तुमर्हति । तस्मात् समाजवादिनां शासनव्यवस्था साम्राज्यवादिन्यां शासनव्यवस्थाया अरातिरेव ।

सैद्धान्तिकदृष्ट्या समाजवादो द्वयोर्भागयोर्विभज्यते—

१ कान्तिकारी समाजवाद, २ वैधानिक समाजवाद । यत्र समाजवादिन विधिमङ्गीकर्तुं कान्तिकारीणि परिवर्तनानि अभिलषन्ते स 'कान्तिकारी समाजवाद' इति कथ्यते ।

२ यत्र शान्तिमयेन प्रकारेण वैधानिकान् नियमान् अवलम्ब्य दानैः शानैः समाजवादं प्रतिष्ठाप्यते स 'वैधानिक समाजवाद' इत्युच्यते । तत्र तत्साधनमाधीयते येन राज्यं सुख्यवस्थितं भवितुमर्हत् ।

पदा स्वकीयं भारतं एषीकृत्य विचिन्त्यते तदा निश्चितमिदं संजायत यद् अस्मदीयो देशो वैधानिक समाजवादं प्रतिष्ठापयितुमभिलषति । यतो हि अस्मदीयं वर्तमानं शासनं शान्तिमयैवैधानिकैः साधनैरेव विद्यमानामर्थव्यवस्थां परिवर्तितुं कर्तुमिच्छति । तत् तदर्थं प्रतीत्यदेशैरादिष्यमाणं कान्तिकारिण समाजवादमङ्गीकर्तुं नाकाङ्क्षति । तादृशे समाजवादे हिंसा युद्धं धनं क्षतिं भयङ्कर-रक्तपातादिकार्याणि घटितानि भवन्ति तेन न तत्तद्विधस्य समाजवादस्य स्वीकरणं धरं मम्यते । देशोपानागर्थमस्मदेशे वैधानिकसमाजवादिन्यां व्यवस्थायां स्थापनैव नितान्तं महत्त्वमयी श्रेयस्करी च वर्तते । श्रीजवाहरलालनेहरू राष्ट्रियमहासभायां कांग्रेसस्य उद्देश्यमविकृत्यैकदोषवान्—“सयुक्तसङ्घकारिस्त्रराज्यं प्रतिष्ठापनमेव समाजवादिन समाजस्यापत्तारणायेन वेद्यम् । एष अस्मदिष्ट समाजवादसामर्थ्यव्यवस्थां निर्दिशति यत्र—(क) उत्पादनस्य समं वितरणं स्यात् (ख) राष्ट्रियसम्पदामधिकृत्या धृदिर्भवत्, (ग) सर्वेऽपि जनाः समानमधिकारं लभेरन् । नेहमयं विचारणीयं यदेतया व्यवस्थया व्यक्तिगतस्य स्वामित्वस्यो

मूलनमिष्टमस्ति । वैयक्तिकस्य क्षेत्रस्य समुद्रवायु सन्ति सम्प्रति पर्याप्ताः सम्भावनाः; तद्विषयकं क्षेत्रमस्ति विस्तृतम् । देशस्य मौलिकोद्योगानां मञ्जालं तेषां रक्षणञ्च राज्येन विहितं अवेदित्येतद्विरामपेक्षितमस्ति ।”

भारते समाजवादिविधाया व्यवस्थाया अपेक्षा—

अस्मद्भवनमानशासनस्याभिमतमिदमस्ति यद् देशे सर्वव्यापककारिणो राज्यस्य स्थापना स्यात् । अस्मद्देशे धनवान् धनवत्तरतां निर्धनश्च निर्धनतरतां गच्छन् वीक्ष्यते । आर्थिके सामाजिके च क्षेत्रे परस्परं मृत्नी प्रतिस्पर्धा स्वैरंगं समुत्थिता भवन्ती प्रनिलक्ष्यते । धनवन्तः स्वल्पं प्रमुखं मूलकारणम् । ते स्वल्पमंग्यता धनपन्नः सम्पूर्णमपि देशं लोपयन्ति । सद्योपगतस्य विनाशनाय समाजवादिनी व्यवस्था सर्वथापेक्ष्यते । पञ्चपञ्चाशदधिकैकोनविंशतिशततमे-
दायीयं वयसरे राष्ट्रियमहासभया नैजे आयुर्वीप्रस्ताये समाजवादिविधन्यवस्था-
स्थापनाया अट्टेष्टाप्रति अधोनिहितानि कारणानि प्रतिपादितानि सन्ति—

१. भारते आयस्य वितरणमतितरां विषमं वर्तते । देशस्य द्वि प्रायेणैकप्रति-
पन्नजनसंख्या समस्ताया अपि उत्पादितायाः सम्पदो दशप्रतिपन्नभागं गृह्णाति
परं सम्पूर्णस्यापि राष्ट्रियस्वायस्य ३ भागे २ जनताधिकृत्ये । इत्थं धनिक-
निर्धनयोराये तावान् अन्तरे दृश्यते यावानन्तर आवासपातालधोर्मन्ये दृशोचरि-
भवति । आयस्य पञ्चविधाया विपन्नताया निराकरणाय समाजवादिविधाया
अपेक्ष्यता अपेक्षारि ।

पतति; अतः संसारस्य राष्ट्रान्तरैः सार्धमस्माभिरपि समाजवादिनीं व्यवस्थामा-
धित्य पुर उपसरणीयम् ।

५. देशेऽन्यता समस्या मुखं व्यादाय सन्तिष्ठमानास्ति । एकोनसप्ततिमिता
प्रतिशतं जनसंख्या कृषिमिहावलम्बते । कृषिकार्यधितेयं जनसंख्यावृहत्तरता
देशेऽतिशयतरामकार्यतां प्रितनोति । वृत्तेर्दोषपूर्णं वितरणमेवमेतामकार्यतामप्रति
चर्तत उत्तरदात् । दोषोऽयं समाजवादिन्या व्यवस्थयैव सरलतया दूरीकर्तुं
शक्यः । नास्ति तद्दूरीकरणाय कोऽप्यन्य उपायः ।

६. समुप्यो समुप्यं न शोषयेदित्यत्रैव देशस्य हितं लोकस्य कल्याणं न्यायश्च
ज्ञेयः । इदं तदैव सम्भवं स्याद् यदा वैयष्टिकसम्पत्तिः कठोरतापूर्वकं प्राप्तिते
भवेत् सर्वेषां कृते समानतयोन्नतेर्विकासस्य पायसरः प्रदीयेत । एतत्सर्वमपि
समाजवादिन्यामर्थव्यवस्थायामेव घटितुं शक्यमिति । तस्मात् समाजवादिन्या
अर्थव्यवस्थायाः सञ्जावस्तु अस्मद्देशस्य कृतेऽनेकदृष्टिभिरपेक्ष्यते ।

समाजवादो भारतं च—

नास्ति भारतं प्रति समाजवादिनी व्यवस्था कापि नवीना घटना । त्रिदाद-
धिकाष्टादशशततमेशवीयेऽभ्ये सरचाएल्समेटकाफ' प्राचीनभारतीयार्थव्यवस्थामुद्दिश्य
लिखति—

ग्राम-समुदायो वस्तुतस्तु लघुलघुगणतन्त्रं वर्तते, तत्र तदपेक्ष्यमाणानि
सर्वाण्यपि सन्ति वस्तूनि । अस्ति च तत् तन्त्रं वैदेशिकमभ्यन्तरेभ्यः सर्वथा स्व-
तन्त्रम् । तस्य सत्तास्ति स्थायिनी यदा हि तदितरस्य सर्वस्यापि सत्ता
नाविचला । ग्रामसमुदायस्यास्मिन् संघे प्रतिग्रामः स्वयमेकं स्वाधीनराज्यमिव
विद्यते—तदीयैर्विधा स्थितिः, अतः सः स्वतन्त्रतायाः प्रसन्नतायाश्च महान्
मेरयितास्ति । स्वातन्त्र्यात् ग्रामपि समाजवादिनीं व्यवस्थामधिकृत्य सततं
विचार-विमर्शः प्रवर्तमानोऽभवत् । अष्टत्वारिंशदधिकैकोनविंशतशततमेशवीये
पर्यं सप्तदशे दिनाङ्के फरवरीमासे घटितेनाथ स्थितेन प्रस्तावेन भारतस्य समाज-
वादिन्या व्यवस्थाया स्वरूपं प्रकाशमिति नीतं भवति—

“नस्याः समाया मतमिदं यद् देशस्य आर्थिक आकारः समाजवादिनी
आर्थिकता भवेत् । प्रमुखोद्योगानां राष्ट्रियकरणाय औद्योगिकी सामूहिकी च
कृषि मित्र देशीयमौक्तिकसाधनानां सामाजीकरणयाद्गीकृताः मिद्धान्तास्तदीयो
मूल आधारः स्यात् । भारतशासनमिमां नीतिं सत्वरमालम्बेत् ।”

समाजवादिष्ववस्थाया मूलमिद्धान्ताः—

समाजवादाभिमतताया अर्थव्यवस्थाया उद्देश्यं सर्वतः प्रथमं राष्ट्रियमहा-
सभाया आसन्नोपस्थानाच्च प्रकाशयन्तिरस्म । प्रास्ताविकदृष्ट्या राज्यस्य नियोजनस्य
‘ओर्द्देरयमिद्’ इत्याद्—समाजवादादृष्ट्या आर्थिकव्यवस्थाया घटनं तेन विधिना
नित्यादनीयं येनोत्पादनविषयकेषु साधनेषु जनताप्रतिनिधिभूतस्य राज्यस्य
शामनप्रतिष्ठेन किञ्चोत्पादितस्य धनस्य समानरूपेण वितरणं भवितुं मर्हति ।
यद्यप्यहीनप्रस्तावं समाजवादिष्ववस्थायाः समामेन मूलमिद्धान्ता अधोलि-
खिताः सन्ति—

१. पूर्णं जीवनपुष्टिः कार्यप्राप्तेष्वधिकारः, २. राष्ट्रियस्य धनस्य अधिकत-
ममुत्पादनम्, ३. अधिकतमं राष्ट्रियसामग्रीभरत्तम्, ४. सामाग्री आर्थिक-
व्याय, ५. अदिमात्मकशान्तिपूर्णजननन्प्राप्तविधिप्रयोगः, ६. महत्कारिणीनां
समितीनां प्राप्तपञ्चायतनानाञ्च संस्थापना, ७. जनमास्यस्य निर्धनताया अपग-
यनार्थं सम्पूतताः प्रति उच्चतमप्रापमिकलाप्रदानम् ।

सामाजिकया ज्ञानैर्महद योगदानं भवति । मानव समुदायस्य सघटिता शक्ति-
रेव 'समाज' इत्युच्यते । इमे लघु गुरुमात्रा एव कस्यापि विषयस्य भाविन्या
उन्नतेराधारस्तम्भा भवन्ति । यस्य देशस्य जना वा नागरिका यावन्मात्र
मचारित्रा कर्मदा उदात्तविचारशीला भवन्ति तस्य देशस्य समाजोऽपि तावन्मा
त्रमुन्नतो गरिष्ठो हृदय भवति । समाजस्य अष्टत्वे पतितत्वे अस्मिन्पराये अलसत्वे
च देशोऽपि दलितया पतितया विनष्टायाश्च अवस्थाया दृष्टिगोचरो भवति ।
अतः देशस्य सुखसमृद्धिरुन्नतिश्च सामाजिकी समृद्धिसुन्नतिश्च अपेक्षते ।

प्राचीनकालादेव अस्मदीया सस्कृति सभ्यता च निम्निलेऽपि ससारे गौरवयुक्त
स्थानमभ्यासीना धीव्यते । अस्मदीय प्राक्तन भारतीयजीवन सुप्तेन वैभवत च
समन्वितमसीत् । सकलापि जनता समुद्र विपन्ती जीवनमहरयत् । भारतीय
साहित्य कला चोत्कर्षस्य चरमविन्दुमभ्याकृष्टाऽवालोच्यते । सर्वोऽपि आशामु
भारतीया पताका क्षीयमाना समवाप्यत । भारतीया भवन निर्माणादिसम्पन्नि-
न्य दृष्टा वाणिज्यञ्च दिव्यामेष श्रियमविशत् । भारत सर्वस्मिन्नपि जगति 'हेमवय'
इत्युगीयत । तच्च भारतारय स्वर्णगच्छिन् व्यापादयितुं यवन श्येना जाचमसिरे ।
देश आगतदुर्दिनोऽभवत् । बभूव च स परतन्त्र । कठोरत्याचारपटहृष्टोद्धोष
एव मर्वतोऽध्यत । तस्माद् भारतीयसमाज परितृप्तिमिषाय । तत्र निर्दयकठि-
यादिता सखिविवेक, वभूव च स कर्कशपण्यनविषय । देशस्य सभ्यताया
सस्कृतेष्व मानचित्रमेषामूलचूळ पर्यवर्तत । समाजस्य वन्धनानि दिने दिने
फटोरतामगु । तत्र मानाविधाना विहृतीना प्रवेश सजात । देश स्वकीय
ग्रामिम चरेण यदमपि कर्तुं नाशकत् स, एतस्मिन्नेवास्तरे, आत्मानम् आत्मात्मन-
णात्मानमपरयत् । एषा दुर्घटना तु वस्य यापि क्षत्रिवशिष्टा तामपि
अपतहार । अगलाता शोषणनीतिरसात्समान जर्जरतरा दुर्घटतराश्च अवरोत् ।
समानस्य वृत्ता अस्मिन्पराये अष्टचरित्रतामलसता विह्वलितताश्च भीताभवत् ।
समग्रस्यापि समानस्य रूपमेतान्यदेव सवृत्तम् । सर्वेऽपि अस्मान् अस्मत्समाज-
मस्मद्देश च जुगुप्सया घृणया च विलोकयितुमारभन्त । दुर्निधितिर्येनाद्यापि
भारतीयसमाजोऽस्मदीयो हीनामेवावस्था भवते । सर्वेऽस्तत्र कुत्सा मक्षिणा उप-
तन्य सम्प्रति प्रेष्यन्ते । भारतस्य सामाजिकदुर्दशा हा अथ क न देश मक्त
दुनोतितराम् ? साष्टधाराप्रवाहमद्यापि तदेव वक्तुं यय सर्वे बाधिता स्मो यद्
भारतेन्दु स्वकाले प्रन्दन् व्याहरत्—

“शेचहु सध मिलिवै, आउहु भारत माई ।

हा ! हा ! समान दुर्दसा न देखी जाई ॥”

असारमद्देशस्य सर्वोपामपि स्थित्तीना पत्रिं कर्तव्यमिदमस्ति यत् सर्वेऽपि जना इष्टि कटोरस्यपम्यविगडोद्गमयित समाज मोक्षयेयु । सर्वोपामपि मानवानो करणीयमिदं यत् ते सामाजिकीषु तुरीतिषु कुर्वन्ताम् दुर्गुणावलिषु इष्टि विषेषु, सर्वोप ता समूलमुन्मूलयेयु एतादृश्या अन्तर्गत्यायां शिष्याम्-
कथानपूर्वक कार्याणा सम्पादनमुचित स्यात् । तैत्रे निमीश्य चेत् किमपि कृत स्यात्, तदा हानिरेव भवेत् । सर्वेऽपेक्ष्यते न च ररा । या प्रथा शुद्धिमपेक्षते तस्या शोधन कर्तव्य, अस्मिन् नियमे यावत् परिवृत्तिराहाङ्गवते तस्मिन् तादृशे परिवृत्ति कर्तव्या । यस्य च अहिंसारोपेक्ष्यते तस्य मर्त्यैव समूल-
मुद्गद एव विषेष समोधनारम्भक अहिंसारम्भिकाङ्गी नीतिमवलम्ब्य यथ ममान निर्वोप पत्रिञ्च कर्तुं प्रभवेत् । एतस्मिन् शुभे महीये च कार्येऽम्भाभि-
रनिन्द्यानुदारतया सह न अपि तु वदा-यारयोस्ताहेन च प्रगाढेन सह प्रवृत्ति कार्या । अस्मत्समाजस्य इदानीन्तन्य प्रमुखा समस्या इमा स्ति—

वर्णाश्रमधर्मस्य कटोरतासात्ति-धनजनिता च रुद्धिवादिता—

अस्मत्समाजस्य सर्वप्रधाना समस्या वर्णाश्रमधर्मस्य कटोरता, किञ्च तदीया-
रुद्धिवादितास्ति । इवमत्र न विस्मरणीय यत् सामाजिका नियमा परिवर्तनाहो भवन्ति ते पुगविशेषस्य परिस्थित्यनुरूपा भवन्ति । निवमतएवयिद् समय स्थितिञ्च विलोच्य ताञ् परिवर्तयन्ति । पुरातने शुभे वर्णाश्रमधर्मस्य, परमापेक्षा सीत् तस्मात् कारणात् तत्काटवनिनो मनीषिण समग्रमपि समाज चतुर्षु भागेषु विभज्यते स्म । विभक्ति गतोऽपि समाज एव केवल तत् तन् कर्मणि तु पृथक् अभवत् परम-तत एक एवामोत् । तत् तत् कर्मवशायोगेण वर्णेषु परस्परिक-
मैक्यमवर्तन, न कोऽपि वर्णो वर्णान्तर धूयता इदर्श । प्राधान्येन अस्तिष्कस्य कार्यो यो वर्णाश्रमस्य स ‘माहान’ इत्यस्यधीयत । तस्य कार्यस्य श्रेष्ठत्वात् माहानो हि समाजे उच्चतमासात्तमभत, यस्य कार्यं समाजस्य रक्षणमासीत् त ‘उग्रिश्’ इत्यगद्यत, उग्रिश्स्य कार्यं प्राधान्येन सारीर्यकशक्तिविषयकमासीत् । तानाद् यत् न व्यापकत्वात् स समाजे पतिष्ठायो द्वितीय स्वातन्त्र्यध्वजोऽयम् । अत्रेन धनेन च समाजस्य परिपोषण यत्र कर्तुमशक्य स ‘वैश्य’ इत्यकथ्यत । तैश्चर्य प्राधान्येन कार्यं धनेन समाजस्य सन्धर्पनमासीत् । यदि हि ज्ञान वल धनेषु

त्रिचारे विधीयते तदा महनीयतायामुपादेयतायामुपगतमख्यानकारितायां
ज्ञानमेव ज्ञातं भवति । तस्मान्न समाजः प्राप्तः ज्ञानमेव मूर्धन्यत्वेन मेने तदेव
प्रति सः अधिकतमं सम्मानं प्रादर्शयत् । धनं स्वरक्षामपेक्षते रक्षणं बलेन भवति
तस्मात् धनाद् यत् गरीयो मतममूत् । इत्थं विमर्शनेन धनं प्रमे तृतीयम-
विद्वत् । तेन समाजे वैश्यस्तृतीयं पदमगृह्णात् । यो हि प्रामुख्येन सेवा-
कर्मणा समाजं संश्लिष्यते सोऽभयत् स मानव-समुदाय इह समाजे 'शूद्र' इत्येतेन
नामधेयेन सम्मानितोऽभूत् । सेवाकार्यमपि स्वकीयं महत्त्वं निदधाति । सेना-
रिणोऽन्तरेण न समाजरथः सम्यक् चलितुं शक्नोति तस्मात् समाजे सेवाकारी य-
च्चतुर्थं पदमवापि । सर्वेऽपि यर्णा, स्व-स्य कर्त्तव्यं दत्तचित्ततया विद्वदुस्तस्मात्
समाजं सुखी सन् जीवने निताय परं बालान्तरेण यर्णव्यवस्थायां हि उच्चापयता-
या भायाः सखिविष्टा अभवत् । 'अहम् उषः स नीचः सः अरुणस्यैव वैश्योऽहं
चप्रिय' इत्येतेन द्विधाः सङ्कीर्णा, बुद्धा त्रिचाराः प्राविशन् । नानाजातीनां जन्म
सञ्जातम् । जानिष्वप्युपजातय उद्भूताः शूद्रा हेयत्वेन मता अभ्यायन्त ।
वैशादिकानि बन्धनानि नितरामेव कटोरतां नीतान्यभवन् । तस्यन्तरे विद्याहो
यजितो जातः । अरुणस्य नितान्तमेव भयावहा भूत्वा सर्वतः प्रसूनाभूत् ।
मानव एव मानस्य दृष्टव्यमानयो जातः । मानसो मानव एव पूगामयं
निष्ठापुनमापाणरूपं व्यवहारं कर्तुमारभत । पुरंविधा, विद्वतयः सर्वथैव
यर्णव्यवस्थां मदीमयामुर्वन् । मागप्रतिष्ठा यर्णव्यवस्थाया उक्तानेव दोषपु-
नराणां तत्र लोचनमपेक्षते । तत्र समागता विद्वतयो हि अपसारणीयाः सन्ति
मागस्य । तायां निरावरणं बाधकं कृतं भवेत् तावत् समाज उपगतो न भविष्य-
मर्हेत् । अज्ञानस्य प्राचर्यान् अमर्यादाः रुद्धिनाः समाजपाग्यन्तरे प्रवेशं
निर्वाप्य लममाना हरयन्ते । तान्तरयोद्यतिपथगामितायां प्रनिपद्यं प्रामूहं समुप-
स्थापयन्ति तस्मात् तासु मनीषु विद्यमानासु न समाजं पुर उपगतुं शक्नोति
तायां विनाशनं द्रागेवापेक्षते ।

निष्ठा-विधिः—

भारतीयसमाजस्य द्वितीया प्रमुखमम्याम्नि निष्ठा-विधिः । प्रतीत्या
निष्ठापद्वितीयासमाजस्य विद्वन् निवारयितुं प्रमाति । प्राचदं यद्यपि नवनव-
निष्ठाया स्थापना अभ्यासा विरोधयन्ते, जायन्त नैव सञ्जातताय सर्वविधं
माहात्म्यमपि प्रदद्द् हरयन्ते परं नष्टायां निष्ठाया न नास्ती तावती च स्थाप-

कारिकता समागतास्ति यादृशी यात्रती च साप्येष्यते । दारिद्र्याद् वैभ्याच्च ग्रामाणां भूयिष्ठो भाग शिक्षाशून्य एव वर्तते । प्रौढ शिक्षाया न कोऽपि समुचित प्रयत्नः साम्प्रतमपि दृष्टिपथमुपैति । शिक्षाक्षेत्रे स्त्री शिक्षायास्तु महान् अभ्यास एव छोचनगोचरीभवति । अस्मत्समाजे ३ अपि स्त्रियो न शिक्षिता प्राप्यन्ते । शिक्षिता प्रथमा शिक्षिता मातैव भवति परमस्मत्समाजे न मातरः सन्ति प्राप्तिशिक्षास्तस्मात् कारणात् अस्मत्समाजस्य शिक्षयोऽज्ञानस्वान्ते निपत्तिता सन्ति । अत्रिलम्बेनैव अनिशीघ्रतयैव शिक्षाविधादुचितसंशोधनमतोऽपेक्ष्यते किञ्च तत्र परिवर्द्धनमनिवार्यतयाकाङ्क्ष्यते ।

६ नारीसामुपेक्षा—

अस्मद्भारतस्य प्राचीनतरो मूलमन्त्र “यज्ञ नार्थस्तु पूज्यन्ते रमन्ते नत्र वेजता” इत्येव अर्थात् । परं स साम्प्रत ‘नार्युपेक्षार्या’ परिचितोऽस्ति । अस्मदीयसमाजस्यास्तीत्य प्रमुखा मृतीया समस्या किं वा कलङ्कः । अद्य भारतीय नारीशक्त्युत्पत्त्यामायाचारैरतिरता सन्पूष्यमानमस्ति । नास्ति समाजे नारीजातेः सम्मानमुचितम् । पुरयो बहून् विवादान् कर्तुं शक्नोति । स स्थिरतायामपि नयमुपनिमुद्गोदुमर्हति परमेष्टा विधवा स्त्री नयमुपतिर्भवत्यपि न द्वितीय विवाहस्याधिकारिणी । दूषितेन पतितेन समानेन उद्यतिद्वारमेव स्त्रीणां कृते द्यापूतं कृतमस्ति सुदृढतापूर्वकम् । यावद् नारीणां समाजे सम्मान न तावत् समाजस्य समुत्थान सम्भनम् । सम्मानस्येतिदृष्टति स्वर्गीयाभ्युदय तदा तस्य वर्धमानमस्ति यदस्मी स्त्रिय सुशिक्षिता विद्वन्मया । तामां सम्मानं कुर्यात् । तानु उद्यामादरधियं निद्वन्मया । स्त्रीसमाजस्य मूलमस्ति । अपि किं कोऽपि पृष्ठो मूलमस्ति शुष्के विनष्टे वा स्थातुं शक्नोति ?

७ अन्धविश्वास —

अस्मत्समाजं हृदानीमन्धविश्वासानामधिष्ठानमस्ति । पूर्वं मृतीयते यद् अन्धविश्वासो भारतीयसमाजस्य स्वविश्राम्यन्तरे तन्प्रकृतीभूय वर्तते मरि-तष्ठमान । एषयो मुख्यं मयं एव यन्त्रे तन्त्रं दास्यवर्मानेवविधायाभेवमन्वस्या त्रिधाया विश्वमस्ति मृतान्, मृतं त्रेनयतालादिकानरे मन्त्रे पूजा भवन्ती पिलोस्यन । नास्तेतादृक कोऽपि गोदो यो जानेन रोगेभ्यः प्ररन् स्वान् । स्वायत्स्य यलीयस्क-स्यान् बुद्धतायाः परमप्रवृत्त्यान् मिथ्याचारो भ्रष्टाचारो दुराचार उद्योचन सर्वत्र निगरामुर्धनिर्भयं मन्त्र-न भूयन्ते । उद्योचनमाधिरय जना न्याय मन्

गृहीत्वा व्यापदयन्तोऽन्यायञ्च परिपोषयन्त पदे पदे त्रिलोकिता भवन्ति । तदेवं समग्रोऽपि समाजः शोचनीयामग्रस्थां प्रति यतमानो दृश्यते । समाजे यावन्तो यावदा ये च दोषा समागता सन्ति वस्तुतस्तान्ता तादृशा तेषाञ्च दोषाणा वर्णनं सर्वधैवासम्भज्जानतमस्ति । तदर्थं चेत् प्रभूततम समय प्रभूततमञ्च स्थान प्रदत्त भवेत् तत्रापि सर्वेषामपि तेषां दोषाणां वारस्वयं प्रदर्शनं सम्भज्जानस्ति । वस्तुतो दोषाणां दुर्घस्यमानाञ्च अनया धारमया स्थिरया भारतस्य भाविकालोऽन्धकारायुतो भयाङ्गुलो विपद्घण्टाञ्चुत्तञ्च कृतोऽस्ति ।

इदानीं सर्वप्रथमं यदपेक्ष्यते तदस्ति समाजस्य सम्भार्जनं मतोषनं सत्कार-
रीकरणञ्च । इष हि गुरुतमं दुरद्वतमं कटिनतमञ्च कार्यं केचन पावनचरिता
स्वार्थगुण्या देश-सर्वैक्यता एव महात्मानोऽथवा नया गुणान एव कर्तुं चमन्ते ।
समाजस्य हि भाविनः कर्णधारा अद्यतनास्तरगजनां घृण वर्तन्ते । तस्माद्वाक्ष्य
यन् ते एतत् एतस्मिन् महति महनीये च कार्यत्रिषेये शासनं प्रति इव सक्रिय
सहयोग प्रदाय प्रत्यासन्ने हि भविष्यति काये द्रुतमेव इत्येव समाजस्य स्थितिं
संरक्षतुं समुद्यता भविष्यन्ति ।

कदापि अस्माद् देशात् भूमण्डलस्य सर्वेऽपि देशाश्चरित्रस्य भिन्नानुगुणं
अथ स एव देशोऽयं गदान् भ्रष्टाचारं सङ्गृह्योऽस्ति, यदाप्यस्मिन् देशे क्वापि
हैरेनैरिणी च दृष्टा नाभवत् परमम तु नास्त्यतादृशी स्थितिः । साम्प्रतं तु
सर्वत्र श्वेच्छारिताया एव उल्लङ्घनं दृग्गोचरं भवति । स्वराज्य स्वातन्त्र्ये समयात्ते
सति चेतस्येया आदात्मिका प्रारोहत्वं यत् समाजस्य प्रविजनं चासनसूत्रधारिण
सर्वेऽपि अधिधारिणः, देशस्य मन्त्रिमण्डलं सकलमेव राज्यकर्मचारिण इव राष्ट्र
स्य समाजं समुल्लभयितुं यतमाना भविष्यन्ति, सर्वे नि स्वार्थभायन राष्ट्रस्य
समाजस्य च समुल्लभयितुं हि अधिरामं परिश्रमं करिष्यन्ति, समाजं हिताचरणमेव
गर्वेणां जावनं लक्ष्यं भवत्, सर्वे सत्यभावनं निष्कपटभावेन शुद्धेन व्यवहारेण
च स्वकीय स्वकीयं कर्तव्यं रक्षिष्यन्ति परं दृष्टुं इदं जातं यज्जनतां शासनकर्ता-
रश्च सर्वेऽपि समाजप्रति कर्तव्यविमुक्ता सन्ति । हन्त, को मामुदरिष्यतीत्येतत्
साधोऽस्तु चैरिन्द्रियं समाजं श्रूयते ।

पञ्चशीलसिद्धान्ता भारतस्य तदस्थतानीतिश्च

‘पञ्चशील’ मीयेतभव ‘सिष्टाचारविषयस्य सिद्धान्ता’ इत्येतस्मिन् अर्थे पर्यवस्यति । महात्मा गौतमबुद्ध एतान् पञ्चापि सिद्धान्तान् स्वशिष्यान् शारितश्च । सोऽप्येतान् पञ्चापि सिद्धान्तान् ‘पञ्चशील’ मित्येतेन नाम्ना व्यवहरत् । तस्मात्तैष द्वाग् आधुनिकोऽपि तु शास्त्रस्यैतस्य प्राबुध्यतस्य दातव्यस्य अग्रिमद्वयतमम् अतिप्राग्ज्ञा । इमे पञ्चापि सिद्धान्ता प्रमेयेन मन्ति—१ अहिंसा, २ दानम्, ३ अस्तेयम्, ४ अग्र्याद, ५ ब्रह्मचर्यम् ।

एतान् पञ्चापि निषमान् पालयितुं मिश्रतो बुद्धदेवादिषु आसन् । तस्मिन् एते पञ्चशीलमिति पदं केवलं धार्मिकधार्मिकसंज्ञाभिः आसीत् । परमिवा-
नीयते तु ते न तत् पदं तावत्या सीमया परियुज्यते । सम्प्रति तद्व्यापकत्वं गतमस्ति । राजनीतिकक्षेत्रेऽपि तेन पदार्पणं हृतमस्ति । यः पञ्चशीलं धीश्रुत्वा अपि जीवनमेवाभिधाप्य समतिष्ठन् तदेवायं राष्ट्रजीवनमप्यावश्यं प्रयुज्यते ।

चीन भारतयोर्धौ मैत्री चतुर्व्यवधानाधिकेकोनविंशत्यवतमे शतीयेऽद्य स-
मयश्च ता पञ्चशीलं मैत्रमाधारं विधातुं सन्तिष्ठते । भारतचीनयोर्धौ धर्म-
निष्ठत्वाद् द्वावपि देशौ परस्परमतिगाढमित्र-च चिरं निहितवन्तौ । अस्मादेव
धारणात् द्वयोरपि उपसर्जनयोः प्रधानमन्त्रिणौ पण्डितबहादुरलालनदरु महोदय
चाक्रवर्तुन लाई च विश्वशास्त्रयुद्देश्येन पञ्चशीलं प्रति राजनीतिकस्य महारं प्रदत्त
वन्तः । उपर्युक्तिमित्येवमपञ्चकं पञ्चशीलं राजनीतिर्वेदेनैव संस्कारेण, संस्कृत-
यता । तेनैव पञ्चापि सिद्धान्ता सम्यक्स्व विमिश्रणायां सभ्येऽरण्यमभ्यस्य
सौकुद्वीनं यपन्ति ।

साम्प्रतिकं ‘पञ्चशील’ तेषां हि राजनीतिकानां नियमानामुल्लेखो भवति ते
मन्त्रयम्—

१ किमपि राष्ट्रं कस्यचन राष्ट्रान्तरस्य आभ्यन्तरिकेषु विषयेषु न कीदृश-
मपि हस्तक्षेपं करोष्यति ।

२. प्रतिराष्ट्रं राष्ट्रान्तरस्य प्रादेशिकीमक्षण्डतां प्रमुखसत्तां च प्रति पार-
स्परिकीं श्रद्धाभावनी निधास्यति ।

३. प्रतिराष्ट्रमिथः समानतां व्यवहरिष्यति ।

४. स्मिन् अपि राष्ट्रमपरं राष्ट्रं नाक्रमिष्यति ।

५. सर्वाण्यपि राष्ट्राणि मिथः स्वां स्वां चान्तिमयीं सत्तां रक्षितुं प्रयतिष्यन्ते ।
एतस्मिन्पञ्चशोपर्वे च चीन-भारतयोर्मैत्री सञ्जाला । इमे द्वे अपि राष्ट्रे विश्वस्या-
न्याम्यपि राष्ट्राणि प्रेरितवती मित्रान्नस्नान् परिग्रहीतुं किल । तस्माच्छान्ति-
काङ्क्षाणि यद्वाहि राष्ट्रानि तानङ्गीकृत्य परराष्ट्रैः सार्धं मित्रतां कुरुन्तिरम ।

पञ्चपञ्चाशदधिकैकोनविंशतिसप्ततमेशः श्रीयेश्वर ज्ञानमाने द्वाविंशतिदिनाद्दे-
पञ्चशीलस्य रूपं श्लोकमात्रं परिवर्तनं परिवर्द्धनं च गमितम् । भारतं कृतञ्च
पञ्चशीलसिद्धान्तं सहर्षं स्वकृपांते स्म, अकुलनाय मिथः प्रपाश्रवणमिदम्—

“किमपि राष्ट्रं कीदृशेनापि राजनीतिकेन किं वा आर्थिकेन यद्वा वैज्ञानि-
केन कारणेन पारस्परिकेष्वाम्यन्तरिकेषु विषयेषु न हि कामपि आपत्तिमुत्थाप-
यिष्यति ।”

एतस्मिन्नेव सिद्धान्ताधारे इंग्लेण्ड-यूगोस्लावियादिदेशैः समं भारतं शान्ति-
मयीं सहसत्तां स्फुटतया द्वाज्जघुषत् ।

अद्यतनस्य पञ्चशीलस्य परिधिर्षाङ्गयुगवर्तिनः पञ्चशीलस्य परिधेऽर्थांयान् ।
व्यभिचारा अहिंसा न सम्प्रति व्यक्तिमेवाभिधाय्य वरीवर्ति परं तद्विस्तरो
राष्ट्रमपि संस्पृशति, तेन न किञ्चिद् राष्ट्रं राष्ट्रान्तरमप्रति न शारीरिकेण न च
माननिकेनैव कष्टेन व्यथयेत् । अस्तेवाप्यसिद्धान्तस्याधुनैषोऽर्थो गृह्यते—
राष्ट्रेण राष्ट्रान्तरस्य सम्पन्नेऽनपहृणम् । ‘न युस्तरूपेण राष्ट्रान्तरे स्थ प्रतिनिधि-
भिरनरकरताया वा प्रवज्जनायाः प्रोत्साहन’ मित्येतस्मिन्नर्थे सत्यस्येदानीं प्रयोगः
कृतोऽस्ति । अग्रगद्गचैवमेष वर्तमानेऽनेहनि चान्तिमयसहसत्ता इत्येतमर्थ-
मभिगच्छति । ‘मल्लचर्यञ्च’ इत्येतस्य च पदस्य सङ्केतग्रहः ‘वधिव्याचरणम्’ इत्यत्र
कृतो वर्तते । एतेन समस्तेषु देशेषु पारस्परिक-समानतामिश्रया भाग्यनायाः
समुत्पादनाय प्रयासो विधीयते ।

इत्थं पञ्चापि पुरातनाः अहिंसासत्यास्तेयादिनियमाः एतस्मिन् युगे स्यामप्रति-

रितिष्टपरिभाषासु पर्यवसिताः सन्ति बाधुना तेषामर्थास्तावन्त एव यावन्तः
पुरा कदापि गृहीता अभूवन् ।

पञ्चपञ्चाशदधिकैस्त्रेणविंशतिशततमेशवीयेऽन्दे अग्रेल मासे सञ्जातं याङ्ग-
सामेलने यावन् चीन-भारतयोर्मध्ये दिनानुदिनं साजिध्याभिवृद्धिं पर्वण्डुत्यन् ।
एतेन चीनस्य महत्या उदारतायाः बुद्धिमत्तायाश्च संस्तवः समवाहो भवति ।
चीनदेशः प्रमुखस्य राष्ट्राभ्यन्तरीयस्य सङ्घस्य महत् शक्तिरूपम् राष्ट्रं सदपि
एशियाद्वीपीयमैक्यं संघटनञ्च सुदृढं वर्तुं भारतप्रति सत्यतापूर्णं व्यवहारमन्वय-
तान् दायितस्मात् कारणात् चीनदेशां बहुतुल्योऽभिनन्द्य एव । परं दुर्नियतेः
साम्राज्यवादविषया स्वाधोन्मथना त्रिविष्टपस्य निम्नतस्य दृष्टा विपत्ता शोचनीया
च विदिता । कलमिदं संज्ञितं यत् द्वयोरपि राष्ट्रयोर्मध्ये समोमत्तिता समुद-
पद्यते । परं तत्रापि तथाप्येव देवापुत्री विदेहपूरुषं पार्यं कृतवन्ती, न सीमारिपतं
राज्यप्रति भवापहं पञ्चपञ्चाशत्परितमभूत् ।

पञ्चपञ्चाशदधिकैस्त्रेणविंशतिशततमेशवीये वर्षे जूनमासे सप्तविंशे विभाङ्गे
पेकिङ्गराजधान्यां पञ्चशीलस्य प्रथमवर्षप्रमिसमारेहः परमोत्साह-पुरस्कर-
मायोजितोऽभूत् । एतावन्तं समयं यावत् भारत-चीन बर्मा-कम्प-पोलेण्ड-यूगो-
स्लाविया-रूण्डोमैसियादिदेशैस्तत्तीयमुपारेयतं महायज्ञोरीकृतमासीत् । भरमा-
देव तैत्तिरीयस्य पर्यवसायस्यरे एव सिद्धान्त एव एशियाभिधे यूरोपाभिधे च
द्वीपे समानभावेन ज्ञान्ति काररपरिधी मैथीय प्रतियोगविजयमभूत् ।
पञ्चशीलस्य स्थापकं प्रचारं प्रेषयैव साम्प्रतं हि एशियाद्वीपस्य जगत्स्य देशा
त्रिधशान्तितमन्त्रिण्यु प्रयत्नेषु नैतान् क्रियारमकं सदयोगं प्रददन्, संहरयन्ते ।
भारतस्य वैदेशिकमिति-प्राप्ताद् एव पञ्चशीलमुचि विधायोऽसित । एष्यशीलमेव
तन्महद् यत्नमस्ति यद् विद्यमस्मर्त्तं संघर्षान्-मुपसमयन् अनुरक्तं प्रेम धृष्टाशी-
मरपत् ।

राष्ट्रपिता महात्मा गान्धी भारतियाया राजनीतयाभिर्न प्रगदयुवत—

“भारतीया स्वतन्त्रता न स्वयं नैवेनात्मना साध्यतेन विद्यते, सा तु
यत्नान्ते मानवीया स्वतन्त्रता विषयानिर्नरविषयस्यस्याया साधनान्ता रूपा-
गतरता” इति ।

निम्नपत्रतया गान्धिविद् यद् भारतस्य स्वतन्त्रता मनुष्यस्यायत्त स्वाधीन-

त्वेन लोकहितभावनात्वेन च समुज्जृम्भते । केचन जनाः शङ्कन्ते यत् पञ्चशीलं राजनीतिकार्थिकहितोद्भूतमास्फालनं नापनेतुं शक्नोति । परं तेषामियमाशङ्का निर्मूलास्ति । ते वस्तुस्थितिं भावयच्छन्ति । पञ्चशीलस्य सृष्टिर्यतमानानेहमः कृत्नीत्यां लुल्युप्तायां च स्वार्थवर्द्धिन्यां राजनीत्यां यज्ञं प्रहृतुं सक्षमास्ति । तत् (पञ्चशीलम्) तस्या विद्रासनं विधाय लोकस्यार्थिकं सांस्कृतिकञ्च कल्याणं कर्तुं सततं चेष्टमानमस्ति । तद् विश्वस्य मानवतायां वा पन्थानं प्रमाज्यं तदर्थं मङ्गल-मुपायनीर्तुमीहते ।

पञ्चशीलस्य लक्षणाणि गन्ति परमपावनानि ध्येयसम्पादकानि च । तदुदे-
हयाधारशिलाद्वेषभावनामुपयुपरि वर्तते सा तु विशुद्धनिःस्वार्थमानवताभ्यभुव-
स्तले निहिता विद्यते । तस्य प्रमुखं ध्येयमिदमास्ते यद् भारतीया स्थितप्रज्ञता
मनुष्यमार्थं पारतन्त्र्यान्मोक्षयेत् तदर्थञ्च भद्रार्थं विरचयेत् । निसंशयभावेन
सा घटी शुभघटी भवेत् तस्मिन्निजं स्यात् यदा विश्वस्य सर्वाणि राष्ट्राणि पञ्च-
शीलसिद्धान्तान् आचरणे परिणमयन्ति पारस्परिकसौहृदसूत्रेण निबद्धानि भवि-
ष्यन्ति । तथा सति तु विश्वशान्ति-स्वप्नः सत्यतामेव गतोऽवलोकितः स्यात् ।

भारतस्य तटस्थनीतिः—

सर्वत्रापि समग्रं निष्ठायां सर्वेष्वपि मित्रभावस्याचरणं सर्वेषामपि समुत्थाने
प्रमदताया अनुभवानं न कस्यापि मनागप्यधिकारानामपहरणे प्रति संस्थाप्य
स्वरीयविद्यमानं प्रबलमं च यत् तटस्थनीतिरिच्छते । भारतीयजनसंघाय
सुविदितो नेता अटलविहारी याज्ञपेयी 'तटस्थ' म्रियेतत् पदमेवं सतिशब्दं
व्यापठे—“तटस्थम्” इत्येतस्य पदस्यार्थोऽस्ति तटे आसीनता । तटे का ह्यातुं
शक्नोति ? न न यदापि तटे स्थातुं प्रभवति यस्यांमित्रपुत्ररक्षैकेनैवाघातेन
सद्वक्तितो जायते यश्च प्रतिपाराया आरोहावरोहाभ्यां सह स्वयमपि आरोह-
मवरोहश्चानुभवति न स तटस्थो जन इति वक्तुं शक्यः । न, च स एव जनो, यो
छागामिनः संरतस्य पुरः सिरो नमयति, तटस्थो भवितुमर्हति । प्रनिहन्दिता-
स्यात्स्य मन्त्रोर्जिह्वागच्छन्त्ययाच्छन्तौ मध्ये ह्यागमायं निष्कल्पमादेन संस्थापयन्
यः स्वस्थाने मुह्यतया स्थितो भवत्यसावेव तटस्थ इति निगद्यते । तस्मात्
तटस्थेन दक्षिमता अग्रितव्यम् ।”

राष्ट्राणां मध्ये धर्मपञ्चशीलां प्रवृत्तिं वीक्ष्य भारतं स्वातन्त्र्यसमपापयनजनरं

तत्प्रभाया प्राश्रयणमेव युक्तमस्ति । तद् विश्वस्य 'रुसामेरिकयोर्विद्यालपिरो-
पिषाकिभूतयोर्मध्ये' पुनरस्याः अपि अग्रहणं नीचिनमयागमम् । एतेन
न तात्पर्यमिदं यद् भारतं नैतयोर्महतोद्देशयोर्मित्रतामिच्छति । तत् न केवल-
मेतयोः मूल्यमाकाङ्क्षयितुं विश्वस्यापि लघुलघुतरदरेष्वपि मित्रतां निषानुमभि-
छत्ये । काममेतानि लघुगुरुणि राष्ट्राणि तदुपस्तुं प्रभवयुरमया न, प्रभवयुः । भारतं
विश्वस्य मित्रमस्ति तद् विश्वस्यापि मङ्गलस्य सम्भुरस्ति । इदमेव तस्य मुख्यं
पैनिष्ठमस्ति । तस्य सर्वेषामपि हिताकाङ्क्षिणान् न कस्याप्यहितकारिणां ।
अस्मादेव कारणान् सन् सर्वेषामपि परस्परविरोधकारिणामपि राष्ट्राणां मित्रं
पतये । यदि अमेरिका भारतं इच्छीयं सम्मित्रं वेति तदा स्मोडपि लन्नीनं पारना-
थ्येन मुह्यदमयमवदति । तय मूलरारणमिदमेव विद्यते यद् भारतमेतद्वैदाह्य-
मपि श्ममित्रं मन्वते । तयोरेपि तस्य मित्रतुच्छरणमस्ति । इत्थं भारतं परस्पर-
विरोधिग्योरपि महारयोः दाशयोर्विधामयाजनं पतये । यन्मुनोऽश्मत्नरुधना-
नीतिरेव एव मद्गन् विजयो वेदाः ।

[illegible]

देशान् यदा तदा गच्छन्ति, तेषामपि देशानां नेतारोऽस्मद्देशं यदा तदा
 आगच्छन्ति । एतेन आयागमनेन आदानेन प्रदानेन च भारतस्य मैत्री सुखदा
 गतास्ति यद्वाचनाश्रयः पारस्परिकः पर्याप्तः प्रोत्साहनमाप्तादिता एषा भवन्ति ।
 सर्वेऽपि वैदेशीया नेतारोऽस्मद्देशस्य तदवधानाभीतिमनः प्रसंग्येन निगराम् ।

शिखरपरिपदोऽप्यल्लतयात् तृतीयमहाबुद्धयः सम्भासना समद्वन्द्वताऽभ्यस्त
 परमेष्ठिविधं तन्मयं सर्वेषामपि राष्ट्राणामुद्यम्यां याचकस्त्वेनैव विधेयम् अगण्यममत्-
 प्रधानमन्त्री पं० नेहरू महोदयः प्रोक्तवान् यन् महाशक्तिशालिभिः शक्तिरिपि राष्ट्रैः
 परम्परामेवमनैर्भाष्यम् । यद्यपि साम्प्रतं न किमपि राष्ट्रं युद्धाभिलाषि परं
 देशास्तु सर्वे तस्मान् राष्ट्रमाणा अधर्यं सन्निष्ठन्ते । “सम्भणमिदमस्ति यद्
 द्वितीयस्य गणस्य किमपि राष्ट्रम् आरम्भितमाक्रमणं कर्तुमुपक्रमेत्”—इत्येषा
 चिन्ता सदा सर्वेष्वपि राष्ट्राणि व्यथयति । एतस्मादेव संशयात् शरणाग्रनिर्मा-
 णरिपयिणी स्वर्धा सर्वेष्वपि देशेषु सयेगं चलन्ती प्रेक्ष्यते । भारतं निःशस्त्रीकरण-
 योजनां परिपोषयति । परं यावद् जगति युद्धभीतिर्न समाप्तिं पारयति तावन्
 नि शस्त्रीकरणयोजनाः किं वा एवंविधा अन्यथा अपि योजनाः न कार्यान्विता
 भवितुमर्हन्ति ।

अस्मद्देशस्य एषा तदस्थतासम्प्रगिण्णा नीतिर्नास्मादमकर्मण्यता चा
निष्क्रियता सूचयति (एषा तु नीतिर्वस्तुतः संसारे विश्वशास्त्रे पारस्परिकमञ्जा-
वनानाञ्च स्थापना-निमित्तेन सत्सारपदस्य न्यासोऽस्ति । तस्माच्चास्ति अस्मदीया
शास्त्रप्रियता भयजन्या परमस्ति सोद्वेष्टजन्या । भारतेन राष्ट्रान्तरीयरज-
नीत्या गान्धिवादः प्रयुज्यते । परमस्मदीया अहिंसा कष्टपराया निर्बलमात्र
अहिंसा नास्ति अपि तु सा दृष्टेच्छाशक्तिशुषामहिम्नास्ति । विभिन्नानां देशाना
न्मामाजिकोत्थानप्रयोजनेन तेषां स्वरीया एव आर्थिकयो राजनीतिपथश्च पद्धतय
उपकारिण्यः निरूपयन्तीत्यस्माकं भारतनिवासिनां विश्वासोऽस्ति । अतः कस्यचन
देशस्य शासनपद्धतेः प्रयोगश्चेद् देशान्तरे क्रियते तदा सादृशाचरणं न केवलं
समुचितमपि तु एानिकरमपि वर्तते । विभिन्नदेशानां कृते ता एव सामनपद्धत-
योऽनुपूला प्रिद्वन्ति या भवन्ति तत्त्वद्देशपौण्योल्लिखपरिस्थितिसदृश्यः ।
चतुष्पञ्चाशदधिकैकोनविंशतिशततमे शतवर्षेऽब्दे प्रधानमन्त्री पण्डितनेहरूमहोदयो
व्याहरति स्म राष्ट्रियमहासभाया एकोनपष्ठितमाधिवेशनवासरे यद् अस्माभिस्तट-
स्थताया नीतिर्न केवलमेतन्निमित्तेनाङ्गीकृता येन संसारे शास्त्ररूपस्थिता स्यात्

अपि तु एतदर्थमपि स्वीकृतास्ति येनास्मदीया पार्श्वभूमिर्न विस्मृता भवेत् । अद्य-
पर्यन्तं यानि सत्त्वानि चित्वा कालादस्मान्निर्दोषिष्यन्ते न कदापि तानि तत्त्वानि
संयक्तुं शक्यन्ते । निश्चिन्मिहो ययं यद्व्यतनसमस्याः शान्तिपूर्वकं समाहिता
भविष्युं योग्याः सन्ति । ".....युद्धाप्रवर्तनमेव शान्तिर्न । शान्तिस्तु मानमिही-
भ्यतिरस्ति । न मा साम्प्रतिके चीतयुद्धे संसारे समवाप्ता स्यात् । सत्यपि
भारते युद्धे न ययं तत्र समिलिता भवितुमिच्छामः । अस्तीह समसमुद्रोपगमम् ।
ययन्तु शास्त्रि-सैन्यं वितनितुमिल्लगामहे ।"

भारतं शान्तिमाकाङ्क्षत्येव न अपि तु तत् तदर्थं कृच्छ्रतया म्रियाशीलमपि
घनंते । एतस्मिन् शुभे सुन्दरे च कार्येऽधिकतया राष्ट्राणि स्वकीयं सहयोगमपि
आम्नेदेशाय प्रायच्छन् । भारतं न केवलं शान्तिपारायाः प्रसारकरोदपि तु तत्
एषु-गुह्यराष्ट्राणि शान्तिव्ययमाचरितुं प्रेरितवथ ।

अस्मरेदो माघात्रभ्यभाणे केनापि देशेन किं ययं तदस्या ययं भूत्वा स्थितः
स्याम-इत्येव विचारणीयः प्रश्नोऽस्ति । एव प्रश्नोऽस्ति समस्य युय । प्रत्यासन्ने-
भविष्यत्समये न वरयापि वैदेशिकस्याक्रमणस्य सम्भावनासिद्धिः । यद्यपि
समस्यदेशस्य १ नैनिषत्तिर्नास्ति बहुशक्तिशालिनी तथाप्येवमपि सुरक्षार्थं
पक्षास्तस्ति । आत्मविश्वासं परित्यज्यः । आत्मविश्वासं निदधानाः तटस्थताया
नीतिश्च अवलम्ब्यमाना ययं स्वकीया रक्षां कर्तुं शक्नुमः । तटस्थतां परिवर्त्य
यदि ययं कमपि मंचानं शक्तिमुद्यताः स्याम ततो नास्माकं शक्तिरेषमाना भवेत्
पराजयवन्तवरा अवश्यं ययं जावेमहि । मा स्थितिरसमवीया स्वाधीनतां सङ्कट-
निम्ना विधायानि सम्भवतः । अतः आचारलक्षणविधिविधौ नीतिरेव धेयवहरी
प्रतिभानि । नैनिषत्तिर्नास्ति समिलितत्वात् वैदेशिभी नीतिः परावरभित्नी जायत
इति सामर्थ्यं कदापि ।

भारत-चीन-मीमा विषादमुद्दिष्टान् पण्डितो जेदहमहोदय प्राह—“ययं
चीनममगां तातिपूर्वकद्वयता समाधातुमां सम । एतेनैवेवं लेखकद्वयं
गुहाद् विभीमाः निषमिहं मातु जानीमो यद् युद्धस्याटनचोदस्योर्मये परममहि
पराजति न कदापि युद्धमुपहारं निदयति । मुद्रान् समस्यानां समाधानं तु
भवति न ताः हि एवनामरप्यमुपयान्ति ।"

अधिकतमानि राष्ट्राणि भारतस्य तटस्थनीतिमनुसरन्ति मरयति । एतेन

पुत्रस्या नीतेः सफलता स्पष्टतयैव सिद्धिं गता प्रमाणिता भवति । अरवाक्रीकैशि-
वाधर्तिदेशैरेतन्नीत्यनुसरणमारब्धमेव ।

सम्प्रति ययं तेषां देशानां स्थितिप्रति दृष्टिं विषामो ये भवन्तोऽपि
स्वतन्त्राः सन्ति कस्मिंश्चिदपि संघाते सम्मिलिताः । पाकिस्तानजापानदेशी
स्तोऽस्मत्समये । द्वावपि देशी प्रतीच्यसंघातेन अमरीकाभिधेन सह सम्बद्धौ
सन् । अमरीका तयोः कृते शान्तास्थानि अन्यौ च समरसामर्थ्यं प्रयच्छति । तत्
कलमिदं यत् पाकिस्तानदेशः पटिः प्रतिघातं धनं सैन्यनिमित्तेन व्ययीकृतुं वाधि-
तोऽस्ति । जापानदेशोऽपि सैन्येऽप्यधिकधनस्य कर्तुं परवान् । एतावदेव न, अन-
योर्देशयोः प्रयोगोऽपि युद्धात्मकचेष्टायां क्रियते । एतयोर्वायुयानाया अद्यत्वेनापि
दुरभिमर्त्यप्रथं प्रयोगः क्रियते यस्तु स्थितिरियं यत् ते देशास्तेषां देशानां कुचक-
विधायकाज्ञानीय सञ्जायन्ते ते (गृहीताश्रया अमेरिकादिदेशाः) तेषां (पाकि-
स्तानादीनाम्) स्वीकृतिमन्तरेणैव युद्धमपि प्रारब्धं विधातुमर्हन्ति । सैनिकसन्धि-
स्वीकरणस्य संघाताश्रयणस्य च ईदृशान्येव दुष्फलानि भवन्ति । अस्मद्भारतं
संघातात् पृथक् अस्ति । अस्ति स तटस्थदेशः । एतस्मात् कारणात् अस्मद्वरि-
श्वुपरि न कोऽपि देशो युद्धात्मकवायुयानाहान् प्रतिष्ठापयितुं हि कीदृशीमपि
नततामेव चेष्टुं शक्नोति किञ्च नालुकूलतामेव कीदृशीं वाचितुं प्रभवति ।
अस्माकं देशे नासंयुक्तोऽपि ममरीयोऽहः । कोऽपि देशोऽस्मद्वदेभ्य उचितमुत्पन्नं
व्यतिरिक्तं न करणान्यस्योद्देशस्य पूर्वमपि कर्तुं समते निःसंशयं कस्य च
नापि देशस्य मध्ये वैदेशिकममरीयवायुयानाहस्तस्य देशस्य सार्वभौमभाषापरि
प्रहार इव भवन्ति ।

प्रतीक्ष्यसंघाते सम्मिलितस्यादेव पाकिस्तानदेशो निर्धारितपरधनहादो-
रधिरतमांशतयवीक्षणं प्राप्नुयामांस्ति । एतस्मात् कारणात् जनताया
मनापि पोषणं न भविष्यति । तस्मादन्तर्गतो ययं स्थान् एतमेव निश्चय-
माणादितान् प्राप्नुयामो यत् तटस्थतामस्मिन्निर्णीतार्थमस्मद्वेनोऽनुसरति, तथो-
क्तम् श्रेष्ठं च नीतिरस्ति ।

१.

तटस्थतानिगन्तदैव साफल्यं गच्छति यदा तत्र यथार्थतायाः सन्निधेनो
भवति । तदप्रतिभवं निर्धूलतायाः प्रतीकारेण सन्निधेन । भाषनावादाय
भूयस्वता देशं सिञ्चति । तटस्थताया अर्थं एव मांति यत् तटस्था देशाः परस्पर-

रमपि धरायां साक्षिण्यं सम्बन्धं वा न संस्थापयेयुः । सन्निकृष्टता तु वर्धनीयैव ।

(वैज्ञानिकोप्यानात् कस्वास्त्रवर्तिन्या हेतुप्रायाः स्पर्धायाश्च वशात् अद्यतना आहवाः अतिवरायेव भयानककाण्डकारिणः गहनचिन्तामपदमीपणापहर्षिणो मामवतारातिभूनाः सन्ति । तन्निवृत्तत्तद्दु स्थितिभ्यस्तार्तु तटस्थतानीते स्वतन्त्रं सर्वेयैवोचितं वर्तते । अन्यथा ययोर्हयोः सम्पत्तयोः विद्वान्तयोश्च संघर्षो भवेत् नयोः मर्घ्यकारिणोर्मन्ये एकतरसिगमन्यामनः समावेशनं न देशप्रति कथमपि हितायैव स्यात् । तटस्थदेशानां नीतिनूनं निर्वका दृष्टाऽभवत् परं सत्यपि तधात्ये तेषा मन्त्या दिने दिने वृद्धिमेव गतवती ।)

भारतस्य तटस्थताया नीतिदेशस्य स्वतन्त्रतायाः सार्वभौमताया विश्वा-
न्वेष्ट एकीकरणाव सारपूर्णां पूर्वा नीतिरस्ति । यथा नीतिर्न तरे नीतिमाद्विषते
या नैजे भूभागे वैदेशिकसम्परायस्थल निर्माणस्य पक्षे वर्तते किञ्च सैन्य-सन्धाते
अन्तर्भावनमुचितमतमवहति । अनया नीत्या भारतेन उभयविषयोऽपि राज-
नीतिकोषिकयोः स्वतन्त्रतयोः कृते अनुकूलं वातावरणं सफलतापूर्वकं निमित्त-
मस्ति । इदमेव कारणमस्ति येन भारतस्येवं नीतिस्तदीयसर्वोच्चराष्ट्रियहितायेन
मना भवति । नीतिरेकाधपदर्थं सफला एव सिद्धा चेद् आविनि काले
दृष्टापूर्वकमस्या निर्वहणं कृतं, तदा प्रतिदिनममरगमेवाधिकतरां सफलतामाप्ता-
वधिष्यति ।

भारतं सम्प्रति यथा तटस्थतानीतिवशाद् भूगण्डले महतीं प्रतिष्ठां लभते
तथैव तत्पञ्चशीलसिद्धांतानामनुसरणकारित्वादिपि तत्र सम्मानदृष्ट्या दृश्यते ।
ऐतरेयविधि महति प्रदाने भारतं सापक्ष्यमध्यगमिष्यत् तदा तत्पञ्चशीलस्य
स्वमञ्जालिनाम् पञ्चवर्षीययोजनावपि सफलतामधिगम्य गच्छेत् सगृहं
रागपति सम्पन्नञ्च मरितुमर्हति । (एतदर्थं संसारे सर्वथैव शान्तिरपेक्ष्यते ।
शान्तिं विना न कुत्रापि नीतिरपि प्रगतिर्भवति सम्भवा । योजनानामन्वर्धनाया
राष्ट्रियस्य आवश्यक वृद्धिः सञ्जायेत । जनताया जीवन-स्थितिरप्यिता भवेत् ।
कस्यापि देशस्य जीवनं सर्वत्र शुभितं जायते यद्येवादन मयुरं स्यात्, इये
विश्वस्य स्थान, उद्योग व्यवसायादिकमाधनानि सर्वत्र मयूरानि मरेयुः । भार-
तस्य तटस्थतान्मयमाधिसमयादेव सर्वशक्यं स्वयोजनालापत्ये संलक्ष्मसि

५०	५०	अशुद्धम्	शुद्धम्
७९	१५	वदार्थाः	पदार्थाः
८३	११	सदसत्	सदसत्
८७	१३	अवस्थिति	अवस्थितं
८८	२३	चलम्बेत	मवलम्बेत
८९	१८	मन्तरोन्नति	मन्तरेणोन्नति
८९	२८	योगासूत्र	योगसूत्र
९५	१०	जग्यो	जग्यो
९९	१	ज्ञान	ज्ञात
१०३	१२	सिद्धान्तराणां	सिद्धान्तरान्तराणां
१०७	३	निर	निर्
११०	१२	ज्ञानस्य	ज्ञानस्य
११४	१९	उत्पादयितुं	उत्पादयितुं
११५	२२	प्रभाकर	प्रभाकर
११५	२०	इन्द्रियतीत	इन्द्रियतीत
१२७	६	त्रिपिटक	त्रिपिटक
१२९	७	मस्ति	स्ति
१२९	२४	सम्भवा	सम्भवा
१३२	९	भवति	भवति
१३६	५	सञ्ज्ञानः	सञ्ज्ञातः
१४१	२५	इये	दि
१४२	१४	अपचेतुं	अवचेतुं
१४६	१४	मध्यम	मध्यम
१४७	१७	ग्रीणि	ग्रीणि
१४८	३	वेदनीयं	वेदनीयं
१४९	२	इयमेव	इयमेव
१५८	४	आचार्ये	आचार्यो
१५८	१५	विधासं	विधासः
१६९	शीर्षके	प्रदर्शने	प्रतीत्यं दर्शनम्
१७९	१	प्रतीत्यं	प्रतीत्यार्थं
२०९	१९	विधिविधसीत	विधिविधाय
२१३	९	दायया	दाययं
२१८	२८	व्याकरणं	व्याकरण

५०	५०	अशुद्धम्	शुद्धम्
२२३	२५	नामाभिः	नामाभिः
२२५	८	रुद्रांटाः	रुद्राः
२३१	२५	यपार्वा	यपार्वा
२३३	१४	अनुत्तिष्ठति	अनुष्ठीयते
२४६	१०	अन्तरैव	अन्तरेणैव
२५०	२७	पत्राणि	पात्राणि
२५१	५	निर्गदिता	निगदिता
२७०	२९	ययस्का	ययस्या
२९७	२२	अपत्नीव	अपत्तव
३०४	३	पूया	पूव
३१५	१८	भीमो	भीमं
३२१	१५	वर्णवन्ति	वर्णनवन्ति
३४६	२२	काव्यत्वधापक	काव्यत्वाधापक
३५७	२०	धियाम्	धियम्
३६७	७	शोषन्ति	शोषोति
४५४	३	धरेयाः	धीरेया
४६५	२	सरागपच पूव	सरागपचा पूव
५२०	९	तयाः	वरयाः
५४९	७	समधा	समया
५९१	८	शुणा	शुनाः
६१२	२	रम्या	रम्या
६२९	२	सौहार्दं	सुहृद्
६३०	११	सौहार्दं	सौहृद्
६४०	२४	महत	महती
६४१	१०	अर्थे	अर्थो
६४२	१	दत्तेव	दत्तः
६४८	२८	छत्वा	छवुं
६५१	१५	उपयोग	उपयोगिनः
६७७	शीर्षके	मिदान्ता	मिदान्ता
६८२	२२	आर्थिकयो	आर्थिकयो